विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् —२७९
V. V. Research Institute Publication —279

• • •

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला—२२
Vishveshvaranand Indological Series—22

संपादक — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

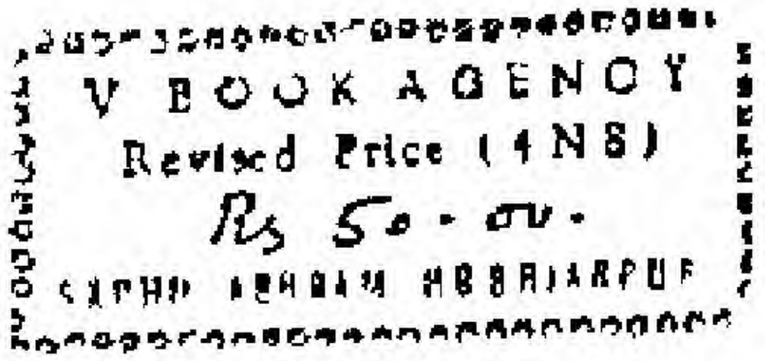

• • •

भारते होशिआरपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रणादे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राप्य प्रकाश्यते ॥

Printed and Published by DEV DUTTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

V. I Series—22

ṚGVEDA

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhāṣya-s by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā by Veṅkaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti based on Sāyaṇa-bhāṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative data from original manuscripts and other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ AND PITĀMBAR DATTA

PART IV

(Mandala-s V and VI)

HOSHIARPUR

Vishveshvaranand Vedic Research Institute

1964

वि. भाभा. ग्रन्थमाला—२२

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
BOMBAY-7
LIBRARY

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त इत्येषां सायुज्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादितः

तत्र चाद्यं

पञ्चम-षष्ठ-मण्डलात्मकः

१थो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२० वि.

सर्वेऽधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२० वि.

प्रकाशकः — विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रमः (प.गृ.), होशिआरपुरम् (पं., भारतम्)।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1964

Publishers:

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

पञ्चम-षष्ठ-मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

पञ्चमं मण्डलम्

[१]

'बुधगविष्ठिरावात्रेयावृषी । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।
यह्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । समऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुमऽइव । आऽयतीम् । उषसम् ।
यह्वाःऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

वेङ्कट० बुधगविष्ठिरौ । अनुक्रान्तोऽत्रेयः पञ्चमे मण्डले भवेत् । धेनुमिव आगच्छन्तीम् उषसम् प्रति जनैः निधीयमानया समिधा प्रबुद्धो भवति अग्निः । महान्तः इव[1] वृक्षाः शाखाम् उत् गमयन्तः अग्नेः भानवः अन्तरिक्षं प्रति प्र सिस्रते ॥ १ ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।
समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।
समऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवान् यष्टुं प्रबुद्ध आसीत् होता अग्निः । 'प्रातः ऊर्ध्वः तिष्ठति सुमनाः । समिद्धस्य अग्नेः इत्थं प्रदृश्यते तेजः । सोऽयम् महान् देवः तमसः निः मुक्तः' ॥ २ ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।
आद् दक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।
आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयन्ती । उत्ऽतानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. एव क. ३-३. नास्ति वि' अ'.

वेङ्कट० [1]यदा प्राणिजातस्य नियमनीं निद्रां निगिरति[†], तदानीम् अग्निः[1] क्षुद्भैस्तेजोभिः जगत् अद्भ्यः शोचमानः। तदनन्तरं दरिद्राणाम् अन्नमिच्छन्ती उदाराणाम् दक्षिणा युज्यते। सोऽयमग्निः ऊर्ध्वः उत्तानाम् दिवं तेजोभिर्धयति[2] ॥ ३ ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूंषीव सूर्ये सं चरन्ति ।
यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवऽयताम् । मनांसि । चक्षूंषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।
यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [1]अग्निम् अच्छ[1] यजमानानाम् मनांसि सह चरन्ति यथोदिते[2] सूर्ये मनुष्याणाम् चक्षूंषि । यत्रैनं जनयतः अहोरात्रे भिन्नरूपे, तदानीं श्वेतवर्णो बलवान् अह्नाम् अग्रे[3] उषसि प्रादुर्भवति ॥ ४ ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।
दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । ससाद । यजीयान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० जनायत जनयितव्योऽग्निः अग्रे अह्नाम् निहितः निहितेषु च काष्ठेषु आरोचमानो गृहेगृहे सप्त रत्नानि प्रयच्छन् [1]अग्निः होता नि षीदति यष्टृतरः[1] ॥ ५ ॥

अग्निर्होता न्यसीदद् यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।
युवा कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊँ इति । लोके ।
युवा । कविः । पुरुनिःऽठः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निः आहूतः[4] नियन्ता यष्टृतरः पृथिव्याः उपस्थे सुरभौ देशे, सुगन्धितेजनेन च सुरभित्वम्, युवा कविः पुरुषु मनुष्येषु च निहितः सत्यकर्मा धर्ता मनुष्याणाम् । अपि च तेषां मध्ये इद्ध ॥ ६ ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[1] ॥

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

1-1. आदित्रि[1] अ[1]. † निगरति ऋषं. २. [2]यति त्रिरम् त्रि[1] क ऋषं. ३-३. आदित्र ऋषं. ४. ऽयोदये त्रि[1] ऋषं. ५. अदधिव त्रि[1] ऋषं. ६-६. आदित्रि[1] अ[1]. ७. होता त्रि[1], होता अ[2]. ८. उपमुख्या ऋषं. ९ ९. आदित्र मूलो.

प्र । नु । वयम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमःऽभिः ।
आ । यः । ततान । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र स्तुवन्ति तं मेधाविनं यज्ञेषु साधयितारम् अग्निम् ह्यातारं हविर्भिः सह यः अग्निः द्यावापृथिव्यौ[1] आ ततोति उदकेन तेजसा[2] वा सम् नित्यम् इदं परिचरन्ति बलिनम् घृतेन ॥ ७ ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।
सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वाँ अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।
सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । तत्ऽओजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मार्जन्यः[1] मृज्यते परिचर्यते स्वस्थाने[2]। दममनाः कविभिः प्रशस्तः[3] अतिथिः अस्माकम् शिवः भवतु। सहस्रज्वालः वर्धिता ज्वालाबलः त्वम् हे अग्ने। सर्वान् अन्यान् बलेन प्र भवसि अतिगच्छसि ॥ ८ ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यान्ताविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।
ईळेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुऽतमः । बभूथ ।
ईळेन्यः । वपुष्यः । विभाऽवा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शीघ्रमेव अग्ने! त्वम् अन्यान् प्र अति एषि शत्रून्[1] तस्य, यस्मै यजमानाय चारुतमः आविः भवसि। स्तुत्यः[2] वपुषे[3] हितः दीप्तिमान् प्रियः विशाम् मानुषीणाम् अतिथिः ॥ ९ ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।
आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत् ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।
आ । भन्दिष्ठस्य । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् हविः भरन्ति क्षितयः हे यविष्ठ अग्ने! अन्तादपि[1] दूरात्। स्तोतृतमस्य सुमतिम् आभिमुख्येन जानीहि। बृंहितम् महत्त्व तव सुखं भजनीयम् अग्ने! ॥ १० ॥

---

१. 'विष्वा वि'; 'विषी वि' अ'. २. 'स्त च वि' एषं. ३. मन्मेन्या वि' एषं; मनुमेऽन्या अ'; मन्मेने आयः वि'; मार्जनीयः स प्रस्तावः. ४. स्वे स्वाने वि' अ' स. ५. प्रशस्तम् स; 'स्ता वि' अ'. ६. यद्यं वि'. ७. स्तुत्ये वि' एषं. ८. वपुषः वि' अ' एषं. ९. मासित वि' अ'.

आऽद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।
विद्वान् पथीनामुरु१ऽन्तरिक्षमेह देवान् हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । सम्ऽअन्तम् ।
विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठ अद्य रथम् हे दीप्तिमन्[1] अग्ने! दीप्तिमन्तम्[2] यष्टव्यैः देवैः समावृतपर्यन्तम्। विद्वान् देवयानान् मार्गान् [3]विस्तीर्णञ्च अन्तरिक्षम्[3] आ वह अस्मिन् यज्ञे देवान् हविषो भक्षणाय ॥ ११ ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।
गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।
गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्चम् । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अवोचाम कवये मेधिकाय स्तोत्रं वन्दनशीलम्[4] तर्पणशीलाय पुंसे । अथैकवदाह । गविष्ठिरः हविषा सह स्तोमम् अग्नौ श्रयति, यथा पुरुषो[5] दीप्ते[6] विस्तीर्णव्यञ्चनं रुक्माख्यालङ्कारं श्रयति, अपि वा यथा[7] दिवि आदित्यं श्रयन्ति देवाः बहुव्याप्तिम् ॥ १२ ॥

'इति तृतीयाष्टके अष्टमाऽध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[२]

'कुमार आत्रेय ऋषिः, वृषो वा जानः, सभो वा, द्वितीयानवस्योः वृषो जानः ।
अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वादशी शक्वरी' ।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे ।
अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । सम्ऽउब्धम् । गुहा । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।
अनीकम् । अस्य । न । मिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निऽहितम् । अरतौ ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनकः—" 'कुमारम्'[8] इति कौमारं सूक्तं जानोऽथवा[9] वृषः ।
कौमारि इति वार्त्रे द्वे 'कमेतं' 'वी (वि' इ) त्यृचाविमे ॥ इति ।
अत्र शाट्यायनोक्त इतिहासः—
ऐक्ष्वाकः श्यावणो राजा शैव्यो रथमास्थितः ।
संजग्माद[10]वरश्रीश्च[10] वृषो[11] जानः पुरोहितः ॥

---

1. नास्ति वि[11] अ[1]. 2. तम् ह. 3-3. 'अन्तरि° वि[1] ह्रस्वं. 4. वन्दनीयम् वि[2] अ[1], 5. पुरो वि[1] ह ह्रस्वं. 6. नास्ति वि[1] ह्रस्वं. 7. या ह; वै ह प्रहतावः; यदा वि[2] अ[1]. 8-8. नास्ति गुहो. 9. जनो' ह. 10. ह वजग्माद्य रं[2] ह्रस्वं; संजग्माद्य रं[2] वि[11] अ[1]. 11. वृषो ह.

स्वयमेव नियच्छन्ति पुरो राज्ञां पुरोहिताः ।
नेदृशं करवत् पापमिति रक्षोभिः समाहिताः ॥

रथचक्रेण गच्छन्तौ क्षौ विचिच्छिदतुः शिरः ।
आदेश्यस्य कुमारस्य क्रोष्टुः कस्यचित् पथि ॥

इदं दत्तासीत्युवाचैकः इदं दत्तासीति चापरः ।
राजाऽब्रवीद् वृशं जानुम् अपायांसमदं रथम् ॥

प्रायोजीस्त्वं[1] त्वमि च तं त्वमेवातोऽधीद्विजम् ।
तौ वै पृच्छावहा इति इक्ष्वाकुः प्रश्नमेयतुः ॥

ते हैक्ष्वाकव ऊचुश्च संगृह्णातीह यो रथम् ।
स रथस्येश्वर इति वृशमेव पराब्रुवन् ॥

सोऽथ वार्शानि सामानि दृष्ट्वा राजोब्य तं शिष्टवान् ।
क्रोधात् संत्यज्य राजानमन्यदेशं[2] समाश्रितः ॥

हरोऽपाग्नेर्गृहानाशात तस्यापक्रमणादृषेः ।
अग्नौ प्रास्तानि पक्वानि नह्यपच्यन्त कानिचित् ॥

अधिश्रयन्ति यं सायं प्रातः सोऽपच्यतौदनः ।
ततः प्रव्यथितो राजा सोऽभिगम्य प्रसाद्य च ॥

आनीय तं वृशं जाने पुनरेव पुरो दधे ।
जानो वृशोऽकामयत[3] पश्याम्यमेरहं हरः ॥

इति वार्शान्यथो दृष्ट्वा ददर्शोर्वीरथं तदा ।
प्रविष्टं तद्धरो भार्यां [4]पिशाची तस्य भूपतेः ॥

निषण्णः स तया सार्धमासन्द्यां कपिलाधधि ।
तामुपामन्त्रयाञ्चक्रे 'कमेतं त्वम्' इतीतृषा ॥
(ऋ. ऋदे ५,१४-२० अैमि ३,३४-३६) ॥

कश्चन कुमारम् ब्राह्मणकुमारस्य मम हननात् तदनुरूपं कुमाररूपेण राज्ञो भार्याम् अनुप्रविश्य वर्त्तमानम् युवतिः सम्पन्नम्' आख्यादिति गुहायाम् निगदति, न ददाति पित्रे राज्ञे। तस्य वारय कुमारस्य हिंसकं जनाः न पुरः पश्यन्ति निहितम् अन्तर्हिते देवे। अत्र शाट्यायनकम्—

---

१. आयोजीस्त्वं वि[1]; आयोजीत्य जैमि. स सर्पं. २. अन्यं देशं सर्पं. ३. वृशोः स. ४. सम्पन्नं वि'.

"स आगच्छद् यथा राजा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेत् एव स आगत्याकामयत पश्ययमग्नेर्हरः[1] इति । स एतत् सामाऽपश्यत् तदभ्यगायत, तदपश्यत् पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया । सैनम्[2] कविपुत्रा छदयिताऽध्यास्त इति । तदभिव्याहरत्[3]—'कुमार माता युवति समुब्धम्', 'कमेत त्वं युवते कुमारम्'" (तु जैमि ३,९६) इत्यादि ॥ १ ॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिभर्षि महिषी जजान ।
पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेषी । बिभर्षि । महिषी । जजान ।
पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

वेङ्कट० "बृग्व पिशाचीं पृच्छति—कम् एतम् त्वम्" हे युवते । कुमारम् पेषीं[4] पिशाचिका बिभर्षि । महिषी[5] क्षिप्र जनयतु एनमिति । परोक्षमाह—बह्वी हि शरद गर्भ अस्य प्रबुद्ध आसीत् पश्चात्येनमथ जातम्, यद्येन जनयतीयम् माता ॥ २ ॥

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात् क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।
ददानो अस्मा अमृतं विपृक्वत् किं मामनिन्द्राः कृण्वन्ननुक्थाः ॥ ३ ॥

हिरण्यऽदन्तम् । शुचिऽवर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।
ददान । अस्मै । अमृतम् । विपृक्वत् । किम् । माम् । अनिन्द्रा । कृण्वन् । अनुक्था ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अथ जान[6] कुमारस्य त्र्यरुणस्य[7] राष्ट्रम् उपप्लुत[8] दृष्ट्वा अग्निं स्तौति—हिरण्मणीयज्वाला दन्तम्[9] शोचमानवर्णम्[10] समीपभूते क्षेत्रे पश्येयम् तेजांसि मिमानम्[11] । प्रयच्छदग्नये हवि विपर्चन वद्[12]उपस्तृताभिधारितम् । किम् माम् इन्द्रवर्जिता[13] स्तोत्रवर्जिताश्च कुर्वन्तु राष्ट्रं दूषयन्त ॥३॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद् यूथं न पुरु शोभमानम् ।
न ता अगृभ्रन्नजनिष्ट हि षः पलिक्नीरिद् युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुऽमत् । यूथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।
न । ता । अगृभ्रन् । अजनिष्ट । हि । सः । पलिक्नी । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० समीपे पश्येयम् अन्तर्हितम् चरन्तम् कल्याणम् गवाम् यूथम् इव बहु शोभमानम् । न ता ज्वाला गृह्णन्तु राक्षसा । जातो हि अग्नि, ततश्च पलिता एव ज्वाला युवतयः भवन्ति ॥ ४ ॥

---

१ °मेर वि°[14] छप २. °नत् मूको. ३ तदभिव्या° वि° छपै. ४ ४ अमेरं त्वं वृग्व पिशाची प्रयच्छति वि° ५ अमेषे वि° छप; अमेषि वि°; अमेषि° अ°. ६ नास्ति वि° ७ आन मूको. ८. भास्ति वि° अ° ९ अवप्लुतं वि°. १०. °भोर्ण °भा° वि° अ° ११. रोचमा° वि°, १२. नास्ति मूको १३-१३. °भिर अवन्ति° वि° अ°.

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।
य ईं जगृभुरव ते सृजन्त्वजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।
ये । ईम् । जगृभुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥५॥

वेङ्कट० के मे राष्ट्रम् गोभिः वि युक्तं कुर्वन्ति दाहाभावात् दुर्बलासु प्रजासु येषाम्[1] गोपालिता न भवति गमनशीलोऽग्निः । ये पुनर् राष्ट्रं गृहीतवन्तः, ते तद् अव सृजन्तु । तथाप्रहृतान्[2] पशून् [1]उप आ अजतु ज्ञातवानुः[1] ॥ ५ ॥

वसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।
ब्रह्माण्यत्रेरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।
ब्रह्माणि । अत्रेः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वसताम् राजानम् आवासस्थानम् जनानाम् शत्रवः नि-हितवन्तः मारकेषु पाशेषु पितरं मदीयम् । तम् पुरोहितस्य [2]अत्रेः कुशस्य स्तोत्राणि अव सृजन्तु[2] । निन्दितारः शत्रवः स्वयमेव निन्द्याः भवन्तु ॥ ६ ॥

[3]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः.[3] ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद् यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।
एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान् होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःशेपम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।
एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥

वेङ्कट० 'शुनःशेपम् ऋषिम्' निदितं पाशसहस्रात् यूपात् अमुञ्चः । सः खलु दर्भा' इति 'शशाम । एवम् हे अग्ने ! † अस्मत्तोऽपि पाशान् वि मोचय । हे होतः प्राज्ञ ! इह निषद्य ॥ ७ ॥

हृणीयमानो अप हि मदैर्येः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

---

१. वर्ता वि[1] ऋषे. २. नास्ति वि[1] भा. ३-३. ब्रह्मवर्चं राजुः वि[1] ऋषे; ब्रह्मणु च जनांश्च भा[1]; ब्रह्मजातु जनं राजुः वि[1]; ब्रह्मजातु जातुराजुः ऋ. ४-४. "दे···वद्" वि[1] भा[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. तं वि[1]. ८-८. शुनेव ··· शोभि वि[1] भा[1]. † नास्ति मूको.

हूणीयमानः । अप । हि । मत् । एनैः । अ । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।
इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥

वेङ्कट० ब्रह्महत्यया क्रुध्यन् मत्तः अप अगमः । तत् मह्यम् देवानाम् व्रतपाः[1] प्र उवाच । स्पष्टमाह—
इन्द्रः जानन् त्वा हि अन्वा चचक्ष । तेन इन्द्रेण अनुशिष्टः अहम् हे अग्ने । आ गच्छामि त्वां स्तौमि ।
यद्वा यत्र [2]त्वम् अभिहितः[2] तदुक्तं मयेन्द्रेणेति ॥ ८ ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।
प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।
प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० द्रुमरेण स्तुतोऽग्निः यथापूर्वं प्रजज्वाल[1] । तत्र वृशो वदति—वि भाति ज्योतिषा महता अग्निः ।
आविः करोति च महत्त्वेन सर्वाणि प्रकाश्यानि । राक्षसोश्च मायाः अभिभवति दुष्टगमनाः ।
तीक्ष्णीकरोति च[2] शृङ्गे रक्षसो विनाशाय ॥ ९ ॥

उत स्यानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।
मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्यानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊँ इति ।
मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च[1] स्वननशीलाः दिवि भवन्तु अग्नेः भानवः रक्षसां[2] विनाशाय, यानि भवन्ति[3]
तिग्मायुधानि[4] । सोममदे अस्य प्र हिंसन्ति राक्षसान् भानवः । ततश्च न वारयन्ति राक्षस्यः
मायाः एनम्[5] ॥ १० ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।
यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविऽजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।
यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्याः । स्वःऽवतीः । अपः । एना । जयेम ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २-२. स्वनिहि वि[1] अ[1]. ३. विवज्वाल अ[1]. ४. नास्ति वि[1] ऊर्ध्वं.
५. एतो वि[1] अ[1]. ६. °तीति वि[1]. ७. तिग्मा इत्यान्ता° वि[1].

वेङ्कट० एतम् ते स्तोमम् हे बहुजनन! मेधावी रथम् इव धृष्टः सुकर्मा कृतवानस्मि। यदि स्तोमम् त्वम् [1]हे अग्ने देव! प्रति[1] कामयेथाः, शोभनगुणाः अपः स्तोमेन[2] अनेन जयेम ॥ ११ ॥

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्रुरर्यः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचन् बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥१२॥

तुविऽग्रीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्यः । सम् । अजाति । वेदः ।
इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् । हविष्मते ।
मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० बहुकण्ठः वृषभः वर्धमानः शत्रुरहितं धनम् सम् गमयति स्वामी इति इमम् अग्निम् देवाः ब्रुवन्ति, तथाऽर्थं[1] च बर्हिष्मते हविष्मते[2] च मनुष्याय सुखं प्रयच्छतु । सूक्तं यदा वृत्तार्थं भवति तदाऽत्यन्तं सङ्गतं भवति ॥ १२ ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[1] ॥

[३]

[1]वसुश्रुत आत्रेय ऋषिः । अग्निर्देवता, तृतीयस्या मरुद्रुद्रविष्णवः । त्रिष्टुप् छन्दः, आद्या विराट् ।

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् त्वं मित्रो भवसि यत् समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । समऽइद्धः ।
त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् हे अग्ने! तदा वरुणः भवसि, यदा प्रादुर्भवसि । तथा[2] त्वम् मित्रः च भवसि, यदा[3] समिध्यसे । तथा[4] [1]हे सहसः पुत्र![1] त्वयि विश्वे देवाः सन्ति । 'यदग्निमुद्धरति वसन्तमेवर्तूनाम्' (तैत्ति २,१,१०,१) इत्यध्वर्युब्राह्मणम् । त्वम् इन्द्रः च भवसि यजमानाय ॥ १ ॥

त्वमर्यमा भवसि यत् कनीनां नाम स्वधावन् गुह्यं बिभर्षि ।
अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद् दम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । बिभर्षि ।
अञ्जन्ति । मित्रम् । सुऽधितम् । न । गोभिः । यत् । दम्पती इति दम्ऽपती । समनसा । कृणोषि ॥२॥

१-१. नास्ति मूलो. २. स्तोत्रेण वि[1] अ[1]. ३. यथाऽयं वि[1]. ४. नास्ति वि[1] ऋषं. ५. यथा वि[1] ऋषं; तदा अ[1]. ६. यथा वि[1] अ[1]. ७. तदा वि[1] ऋषं.

ऋ-२०६

वेङ्कट० [1]हे स्वधावन्![1] [2]त्वम् अर्यमा[2] भवसि, यदा विवाहे[1] कन्यकानामर्थाय समिध्यसे[1], तदा गुह्यम् नाम च बिभर्षि। 'यविष्ठ इति वाव्यं तत् गुह्य नाम' इति वाजसनेयकम्। अञ्जन्ति सखायम् इव दृढम् सुष्ठु निहित गोविकारै पय प्रभृतिभि । यस्माद् त्व जायापती समानमनस्कौ करोषि ॥ २ ॥

तवं श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत् ते जनिम चारु चित्रम् ।
पदं यद् विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तवं । श्रिये । मरुत । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम । चारु । चित्रम् ।
पदम् । यत् । विष्णो । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तव श्रयर्थम् मरुत परिचरन्ति हे रुद्र! यदा तव जननम् चारु चित्रम् भवति । प्रादुर्भूतम् सत्तेधयन्ति मरुत । पदम् यत् विष्णो अन्तिकम् निधायि, तत पृथिव्याऽन्तरिक्षेण वा, 'अन्तरिक्षदेवत्या खलु वै पशव' (तैत्रा ३,२,°,१) इति च ब्राह्मणम्, ओषधयुत्पादनेन गाव यत् तव नाम कृतवन्त पशुपतिरिति "तद् रक्षसि" ॥ ३ ॥

तवं श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरू दधाना अमृतं सपन्त ।
होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तवं । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवा । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।
होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव जायया सुदर्शा हे देव! देवा पुरु धन प्रयच्छन्त हवि 'सचन्ते। होतारम् अग्निम् मनुष्या परिनिदीदन्ति‡ प्रयच्छ त हवि[1] कामयमाना "मनुष्यस्य शासनीयम्" ॥ ४ ॥

न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् न काव्यैः पुरो अस्ति स्वधावः ।
विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन धनदा देव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । पुरः । अस्ति । स्वधाऽवः ।
विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । धनऽदाः । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न[1] 'त्वत्त होता प्रथम अग्ने! विद्यते यष्टृतर, न च स्तोत्रै पर विद्यते हे अग्नवन्!। सा त्वम् यस्या विश अतिथि भवसि† स ‡ यज्ञेन[1] मनुष्यान् आश्रितान् भजते ॥ ५ ॥

1-1 नास्ति मूको २ २ नास्ति वि[1] ग्रप ३ नास्ति स ४, समिध्यते स ५ ५, दधसि वि[1] ग्रप, दधसि वि[1] भ[1] स ६ ६ नास्ति भ[1] † पात्रं ग्रप, होतारं वि[1] ‡ °दन्त ग्रप; °दन्त वि[1], ७ ७ मनु वि[1] भ[1], मनुष्याः° वि[1]. ८ नास्ति वि[1] ग्रप ९ ९ नास्ति वि[1] भ[1] † भवसि मनुष्या सायणिन स्तेन वि[1] स ग्रप ‡ नास्ति मूको

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।
वयं सम्यें विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।
वयम् । सऽम्यें । विदथेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वयम् अग्ने! प्रयच्छेम त्वया रक्षिताः धनकामाः हविषा दीयमानेन त्वया बुध्यमानाः ।
वयम् सङ्ग्रामे अह्नाम् सम्बन्धिषु यज्ञेषु च शत्रून् अभिभवेम मनुष्यान् धनेन हे सहसः पुत्र! ॥ ६ ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः[1] ॥

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदघमघशंसे दधात ।
जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भरति । अधि । इत् । अघम् । अघऽशंसे । दधात ।
जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः अस्माकम् आगः पापं च अभि प्रापयति तस्मिन् अघशंसे अघम् अग्निः अधि धत्ताम्[2] । जहि
हे प्राज्ञ![3] अभिशस्तिम् एतेन क्रियमाणाम्[4] अग्ने!, यः अस्मान् आगसा एनसा च बाधते ॥ ७ ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।
संस्थे यदग्न ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।
सम्ऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वाम् रात्रेर्विवासे देवम् पूर्वे कवयः दूतम् कृण्वानाः अयजन्त हविर्भिः । यत् त्वम् अग्ने!
रयीणाम् संस्थाने[5] युद्धे गच्छसि देवः यातयितृभिः मनुष्यैः समिध्यमानः ॥ ८ ॥

अवे स्पृधि पितरं योधि विद्वान् पुत्रो यस्ते सहसः सूनो अह्रे ।
कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदाँ ऋतचिद् यातयासे ॥ ९ ॥

अवे । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । अह्रे ।
कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतऽचित् । यातयासे ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. धत्तात् वि[1] क स्पं. ३. प्रज्ञः वि[1] क[1]. ४. नास्ति वि[1] ग[1].
५. संग्रामे वि[2] स्पं; नास्ति वि[1] ग[1].

वेङ्कट० अव प्रीणय मदीयम् पितरम्। [1]त्वम्[1] पृथक् कुरु च तस्य[1] शत्रु जानन्, य अहम् तव[2] पुत्र तुभ्य हविर्वहामि हे[3] राहस पुत्र[1]। कदा प्राप्त[1] अपि पश्यसि अस्मान्। अग्ने! कदा सत्यश्च एव युद्धाय निर्गमयसि ॥ ९ ॥

भूरि॑ नाम॒ वन्द॑मानो दधाति पि॒ता व॑सो॒ यदि॒ तज्जो॒षया॑से ।
कु॒वित् दे॒वस्य॒ सह॑सा च॒कानः॑ सु॒म्नमग्नि॑र्वनते वावृधा॒नः ॥ १० ॥

भूरि॑ । नाम । वन्द॑मान । दधा॑ति । पि॒ता । व॒सो॒ इति॑ । यदि॑ । तत् । जो॒षया॑से ।
कु॒वित् । दे॒वस्य॑ । सह॑सा । च॒कान । सु॒म्नम् । अ॒ग्नि । वन॑ते । वा॒वृ॒धान ॥ १० ॥

वेङ्कट० भूरि हवि स्तुवन् प्रयच्छति [1]अस्मदीय पिता। हे वासविक[1] यदि त्वम् तत्[1] सेवसे। कुवित् देवस्य सहसा दीप्यमान प्रयच्छसि सुखम् अग्नि च तस्मै प्रयच्छति वर्धमान ॥ १० ॥

त्वम॒ङ्ग जरि॑तारं यविष्ठ विश्वा॑न्यग्ने दुरि॒तानि॑ पर्षि ।
स्ते॒ना अ॑दृश्रन् रि॒पवो॒ जना॑सोऽज्ञा॑तके॒ता वृ॒जि॒ना अ॑भूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अ॒ङ्ग । जरि॑तारम् । यविष्ठ । विश्वा॑नि । अ॒ग्ने । दु॒ऽइ॒ता । अति॑ । पर्षि॑ ।
स्ते॒ना । अ॒दृ॒श्र॒न् । रि॒पव॑ । जना॑स । अज्ञा॑तऽके॒ता । वृ॒जि॒ना । अ॒भू॒व॒न् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वम् क्षिप्र स्तोतार हे युवतम[1] विश्वानि अग्ने! दुरितानि अति पारय। स्तेना दृश्यन्ते रिपव जनास[2] अज्ञातनिवासस्थाना चोदिता[3] भवन्तु इति ॥ ११ ॥

इ॒मे यामा॑स॒स्त्वद्रि॑गभूवन् व॒सवे॒ वा तदिदा॑गो अवाचि ।
नाह॑ायम॒ग्निर॒भिश॑स्तये नो॒ न रीष॑ते वावृधा॒न॒ परा॑ दात् ॥ १२ ॥

इ॒मे । यामा॑स । त्वद्रि॑क् । अ॒भू॒व॒न् । व॒सवे॑ । वा । तत् । इत् । आग॑ । अ॒वा॒चि॒ ।
न । अह॑ । अय॑म् । अ॒ग्नि । अ॒भिऽश॑स्तये । न । न । रीष॑ते । वा॒वृ॒धान । परा॑ । दा॒त् ॥१२॥

वेङ्कट० स्वपिता प्रत्याह—अमी शत्रव गन्तार त्वदभिमुखा भवन्ति। तत् चैतदुपद्रवम्[1] वासविक अस्य मयोक्तम्। समुच्चयार्थीयो वाशब्द। [2]स एव अयम्[1] अग्नि अस्मान् अभिशस्तये प्रयच्छति न हिंसत वर्धमानोऽग्नि प्रयच्छति ॥ १२ ॥

[3]इति तृतीयाष्टक अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्ग[3] ॥

---

१ १ नास्ति वि[1] अ[1]. † एम मूको २ तस्य वि[1] एप ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४. ४ नास्ति वि[1] अ[1] ५ चोरा मूको ६ [2]इत्त वि[1] एप ७ ७. नास्ति मूको

[४]

'वसुश्रुत आत्रेय ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः'।

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।
त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि ष्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुऽपतिम् । वसूनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।
त्वया । वाजम् । वाजऽयन्तः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने! धनपतिम् आभिमुख्येन प्र स्तौमि यज्ञेषु हे दीप्यमान!। तथा सङ्ग्रामं युद्धं कर्तुकामाः जयेम[1], अभि भवेम पृतनाः मनुष्याणाम् ॥ १ ॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।
सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्मद्र्यक् सं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।
सुऽगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मत्ऽयक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

वेङ्कट० हविषां वोढा अग्निः जरारहितः[1] पालयिता अस्माकं विविधम् भवन् दीप्तिमान् सुदर्शनीयोऽस्माकं भवतु । 'शोभनगृहपतिकानि अन्नानि' सम् दिदीहि अस्मभ्यम् । अस्मदभिमुखान्यन्नानि सह[2] कुरु ॥ २ ॥

विशां कविं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।
नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतऽपृष्ठम् । अग्निम् ।
नि । होतारम् । विश्वऽविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मानुषीणाम् विशाम् स्वामिनं क्रान्तप्रज्ञं दीप्तं शोधकम् घृतपृष्ठम् अग्निम् नि दधिध्वे होतारं सर्वज्ञम् । सः देवेषु मनुष्याणां धनानि भजते ॥ ३ ॥

उपस्तृणन्नुर्वया सदोघा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।
उपस्तृणीहि नः समिधं जातवेदु आ च देवान् हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि'. ३. 'हितं वि' ह्यर्षं. ४-४. भिक्षान्नानि ह्यर्षं. ५. ३६ वि'.

जुषस्वाग्ने इळ्या समिधमा यतमान रश्मिभिः सूर्यस्य ।
जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० जुषस्व अग्ने! समिधम् इड्या सहित यतमान च सूर्यरश्मिभि सह। तथा हे जातवेद!
अस्माकम् समिधम् सेवस्व, आ वह च देवान् हविषो भक्षणाय ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।
विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।
विश्वाः । अग्ने । अभिऽयुजः । विऽहत्य । शत्रुऽयताम् । आ । भर । भोजनानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पर्याप्त दममना[1] अतिथि भवन् गृहे इमम् न यज्ञम् उप गच्छ जानन्। सर्वा अग्ने!
अभियोक्त्री[2] सेना विहत्य शत्रुयताम् तेषाम् अन्नानि अस्माकम् आ भर[3] ॥ ५ ॥

[4]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[5] ॥

वधेन दस्युं प्र हि तारिषस्व वयः कृण्वानस्तन्वे स्वायै ।
पिपर्षि यत् सहसस्पुत्र देवान्त्सो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । तारिषस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।
पिपर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नः । अत्रम् । वाजे । अस्मान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आयुधेन हि[6] दस्युम् प्रकर्षेण "पीडय स्वस्मै" शरीराय गमन कुर्वाण। पारयसि यत् हे सहस
पुत्र! देवान्[7], तदा स त्वम् हे अग्ने नेतृतम! अस्मान् रक्ष युद्धे ॥ ६ ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।
अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रऽशोचे ।
अस्मे इति । रयिम् । विश्वऽवारम् । सम् । इन्व । अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥७॥

वेङ्कट० वयम् युष्मान् अग्ने! उक्थैः परिचरण कुर्मः, वयम् हविर्भिः हे पावक भजनीयदीप्ते[8]!
अस्मासु धन सर्वं वरणीय सम् गमय, अस्मासु सर्वाण्येव धनानि स्थापय ॥ ७ ॥

---

१ १ समिधमसदोषामिलया वि[2], सद्धिमसदोषामिलया अ[1], समिद्ध द (ल लप) दया वि[1] ल लप २ दमना वि[1] अ[2], [3]त वि[1] ह लप ३ [3]मियोक्त्री वि[1] ल, [3]योक्त्रि वि[2]. ४. इर वि[2] अ[1] ह, ५ ५. नास्ति मूको ६ नास्ति मूको ७ ७ षडयस्त वि[1] अ[1] ८ देवा वि[1] अ[1] ल.

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।
यूयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्थ । हव्यम् ।
यूयम् । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अग्ने ! यज्ञं सेवस्व हे सहसः पुत्र त्रिस्थान । [1]हविश्च । वयम् देवेषु शोभनकर्माणः स्याम । सुखेन [†]त्रिगुणेन नः[†] रक्ष[1] ॥ ८ ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरिताति पर्षि ।
अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःगहा । जातऽवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अति । पर्षि ।
अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्वयोनि अस्मान् दुःखेन गाहितव्यानि हे जातवेदः ! सिन्धुम् इव नावा दुरितानि अति पारय ।
अग्ने ! अत्रिणेव नमसा[2] स्तूयमानः अस्माकम् अङ्गानां रक्षिता भवागीति बुध्यस्व ॥ ९ ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।
जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।
जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वम् । अश्याम ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'यः त्वा' हृदयेन विशिष्टेन स्तुत्यम् अमरणधर्मकम् मर्त्यः मृत्युग्रस्तः आह्वयामि, हे जातवेदः ![3] तेन अस्मासु कीर्तिं धेहि, प्रजाभिः सह अमृतत्वम् च प्राप्नुयाम[4] ॥ १० ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुऽकृते । जातऽवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।
अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

१-१. सुहितम् वि[1] भा[1]. †-† [1]गुणे गृणता वि[1], [1]गुणेन क रक्ष. २. नमसा मृषो.
३-३. गारित वि[1] रूपं. ४. आयः सूको. ५. [1]याम् परम वि[1] रूपं.

वेङ्कट० अस्मै त्वम् सुकर्मणे[1] हे जातवेद अग्ने! कुर्वोदि लोकम् आवासस्थानं सुखकरम्, स अश्ववन्तम् पुत्रवन्तम् वीरवन्तम् गोमन्तम्[2] च रयिम् अविनाशेन प्राप्नोति ॥ ११ ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[3] ॥

[५]

[1]वसुश्रुत आत्रेय ऋषिः । आप्रीसूक्तम् = (प्रथमाया इध्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्या नराशस, तृतीयस्या इळ, चतुर्थ्या बर्हि, पञ्चम्या देवीद्वार, षष्ठ्या उषासानक्ता, सप्तम्या दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, अष्टम्यास्तिसो देव्य सरस्वतीळाभारत्य, नवम्यास्त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहाकृतय)। गायत्री छन्द[2]।

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥
सुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुष्ठु समिध्यमानाय शोचिषे[1] घृतम्[2] तीव्ररसम् जुहोतन अग्नये जातप्रज्ञाय ॥ १ ॥

नराशंसो सुपूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥
नराशंसे । सुऽपूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्य । कवि । हि । मधुऽहस्त्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० नरै शंसनीय[1] सुष्ठु प्रेरयति[2] इमम् यज्ञम् अहिंस्य[3]। कवि हि अय मादयित-हस्ताद्गुलिक ॥ २ ॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखे रथेभिरूतये ॥ ३ ॥
ईळित । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् । सुऽखे । रथेभि । ऊतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स्तुत हे अग्ने। आ वह इन्द्रम्[1] चित्रम् अस्मिन् यज्ञ सुद्वारे रथे रक्षणाय ॥ ३ ॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥
ऊर्णऽम्रदा । वि । प्रथस्व । अभि । अर्का । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'हे ऊर्णवन्मृदु वह्नि[1] त्व[2] विस्तीर्णं भव। त्वा मन्त्रा अभ्यस्तुवन्। भव अस्माक [3]'हे शोभन! दानाय[3]' ॥ ४ ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्रे यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥
देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयना । नः । ऊतये । प्रऽप्रे । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

---

१. कर्मणे मूको २ शोभनरूप रूप ३-३ नास्ति मूको ४ नास्ति मूको ५ पदपाठ वि' रूप ६ °नेय मूको ७ °त्यश्नीति वि' रूप; °त्यनीति वि' अ' ए. ८. °हिरण्य वि' ९ ९ °गो (गो रूप) वाहन स्व वाहिनि वि' रूप, °ह स्व वहिरिव वि' अ' ए १० १०. शोभनाय वि', °न। मानव क

वेङ्कट० हे वेदयः द्वारः । नि-पतिताः अवत सुखगमनाः अस्मभ्यं रक्षणाय । नमः च प्रत्यस्तम ॥ ५ ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

सुप्रतीके वयोधृधा यह्वी ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽधृधा । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा । दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥

वेङ्कट० शोभनावयवे अक्षरस्य वर्धयित्र्यौ मज्जस्य निर्मात्र्यौ मातरौ वासित्र् उषसं च अभिकाङ्क्षितौ याचामहे ॥ ६ ॥

वातस्य पत्मन्नीळिता देव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । पत्मन् । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥७॥

वेङ्कट० वातस्य यत्ने अन्तरिक्षे पर्वणामो स्तुती दैव्यौ होतारौ मनुष्यस्य युवाम् अस्मदीयम् इमम् यज्ञम् आ अभिमुखम् ॥ ७ ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्रिधः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इमाः तिस्रः दैव्यः मयोभुवः अक्षीणाः बर्हिः इदम् अधितिष्ठन्तु ॥ ८ ॥

शिवस्त्वष्टरिह गहि विश्वः सोम उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विऽभुः । सोमे । उत । त्मना । यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अव ॥

वेङ्कट० कल्याणः हे त्वष्टः । इह आ गच्छ सोमपाने इंद्रवरदत्वम् आत्मनैव । यज्ञेयज्ञे च 'अवसात् रक्ष' ॥९॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

वेङ्कट० [2]हे वनस्पते[2] यत्र यस्मिन् [3]निगमनात्[3] देवानाम् गुह्यानि नामानि, तत्र तत्रैव तैर्नामभिः हव्यानि गमय गमय ॥ १० ॥

स्वाहाग्नये वरुणाय स्वाहेन्द्राय बृहद्भ्यः । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्नये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । बृहद्ऽभ्यः । स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्याम् । हविः ॥११॥

वेङ्कट० स्वाहुतानस्तु तृप्तेभ्यः देवेभ्यः हविः । अपि वा स्वाहा तृप्तेभ्यः ॥ ११ ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

1-1. नास्ति मूको. 2. दे॰ गुणौ. 3-3. 'यज्ञानुष्ठ वि'.

[६]

[1]वसुश्रुत आग्नेय ऋषिः । अग्निर्देवता । पङ्क्तिश्छन्दः[1] ।

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।
अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥१॥

वेङ्कट० अग्निम् तम् स्तौमि यः वासयिता, यम्[2] च गृहभूतम् धेनवः समागच्छन्ति, तथा अश्वाश्च शीघ्रगन्तारः, अस्ता अस्तवन्त । अग्ने![3] त्वम् अन्नम् स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।
समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सूरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम । आऽयन्ति । धेनवः ।
सम् । अर्वन्तः । रघुऽद्रुवः । सम् । सुऽजातासः । सूरयः । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥२॥

वेङ्कट० [1]स अग्नि[1] यः गमनशील स्तूयते, यश्च निवसन्, यम् च सम् आगच्छन्ति धेनवः, सम्[4] अथवा शीघ्रं गच्छन्ति, सह गच्छन्ति शोभनजनना आज्ञा ॥ २ ॥

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।
अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।
अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥

वेङ्कट० अग्निः हि अन्नम् मनुष्याय प्रयच्छति विश्वस्य द्रष्टा । अग्निः धनार्थं शोभनमन्नं[4] वरणीयम् इच्छति सः[1] प्रीतः ॥ ३ ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
यद्ध स्या ते पनीयसी समिद् दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।
यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । सम्ऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४॥

1-1. नास्ति मूको २ यत् मूको ३ नास्ति मूको. ४ नम् बि'. ५ 'मन भोजन वि' ६. ७ मूको

वेङ्कट० हे अग्ने देव! तव दीपमानः दीप्तिमन्तं जरारहितं भानुम्[1]। यत् खलु स्वदीयं तेजः इयम् समित् अद्धि सन्दीपयति स्तुत्यतमाम्[2] ॥ ४ ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।
सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत इदं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।
सुऽचन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इदम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे शुक्रस्य शोचिषः पते! अग्ने! तुभ्यम् ऋचा हविः आ हूयते। हे सुकान्त![3] दर्शनीय! विशां पते! हविषां वोढः! हविः तुभ्यम् हूयते ॥ ५ ॥

[4]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[4] ॥

प्रो त्ये अग्नयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।
ते हिन्विरे त इन्विरे त इषण्यन्त्यानुषगिदं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्ये । अग्नयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।
ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । इषण्यन्ति । आनुषक् । इदम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्र पुष्यन्ति तेऽमी मदीयाः अग्नयः अग्नीनां मध्ये वरणीयं धनम्। सर्वं ते धनं प्रेरयन्ति, ते अस्मान् प्रीणयन्ति,[5] अस्माकमग्रम् अनुषक्तम् इच्छन्ति ॥ ६ ॥

तव त्ये अग्ने अर्चयो महि व्राधन्त वाजिनः ।
ये पत्वभिः शफानां व्रजा भुरन्त गोनाम् इदं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । त्ये । अग्ने । अर्चयः । महि । व्राधन्त । वाजिनः ।
ये । पत्वऽभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इदम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तव त्ये अग्ने। अर्चयः आयन्तं वर्धयन्ति बलवन्तः, ये शफानाम् पतनैः गवाम् व्रजाः[6] आ गच्छन्ति सानु। प्रपद्यन्ति पशूद् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नवा नो अग्न आ भर स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ।
ते स्याम य आनृचुस्त्वादूतासो दमेदम इदं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ८ ॥

---

१. वाजं कवं. २. स्तुत्या तमाम् मूको. ३. सुकर्मन् वि' कवं. ४-४. नास्ति मूको. ५. °यति मूको. ६. व्रजाः वि'.

नवाः । नुः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृऽभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।
ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्याऽइताससः । दमेऽदमे । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

वेङ्कट० नवाः अस्मभ्यम् आ भर अग्ने। स्तोतृभ्यः सुप्रजाः इषः । ते वयं सपत्नहा भवाम, ये त्वाम् आनृचुः यज्ञेयज्ञे त्वं नूतः येषाम् ये' इति ॥ ८ ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत् पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।
उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥

वेङ्कट० जुहूपभृतौ हे सुकान्त! सर्पिषः पूर्णे त्वम्' आसे असासि । अपि च अस्मान् उत् पूरय उक्थेषु' हे 'शवसः पते!' ॥ ९ ॥

एवाँ अग्निमजुर्यमुर्गीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।
दधद्रत्नमुत त्यदाश्वश्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अजुर्यमुः । गीःऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।
दधत् । रत्नम् इति । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

वेङ्कट० एवम्' अग्निम् अस्तुवन्, अपि वा स्तुवन्ति यज्ञन्तीत्याख्यातद्वयजं' पदम्, स्तुतिभिः हविर्भिश्च अनुषक्तम्। स त्वम् दधत् अस्मभ्यं शोभनवीर्यम्,' अपि च आशु गन्तारम् अश्वसङ्घम्। अपि वा हे यूते पदे 'अजुः', 'यमुः' इति। तत्र द्वितीयस्यापि निघातो दृष्टः, यथा 'हिरण्यकर्ण मणिग्रीवम्' (ऋ १,१२२,१४) इति नास्तः ॥ १० ॥

"इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः" ॥

[७]

"इष आत्रेय ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः, दशमी पङ्क्तिः"।

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ।१।

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्नये ।
वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. त्वम् क. ३-३. 'सपुत्रः वि'; 'पुत्र क खं. ४. थ वि' खं. ५. 'याख्यात द्वे अपि मूको; 'ते द्विजाते क प्रस्तावः ६ 'भने वीर्यं वि', ७-७. नास्ति मूको.

वेङ्कट० इषः[1] । हे सखायः[2] रम्[3] प्रयच्छत यूयं समीचीनम् स्तोमम् अर्से[4] च आगमे प्रजानाम्[5] अत्यन्तं वर्धित्रे भरत्स पौंस्याय बलवते ॥ १ ॥

कुत्रा चिद् यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने ।
अर्हन्तश्चिद् यमिन्धते सञ्जनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।
अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । सम्ऽजनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोऽग्निः[7] 'कुत्र चित्'[8] अस्ति, यस्य सङ्गमने नरः रमणाः नूर्णां सदने गृहे यतन्ते । यम् च अर्हन्तः[9] यजमानाः समिन्धते । सङ्गत्य जनयन्ति च जाताः यम् इति[10] ॥ २ ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।
उत द्युम्नस्य शवस ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।
उत । द्युम्नस्य । शवसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यम् अग्निम् यदा भजामहे । यद्वेदाह[11]—यम् वनामहे[12] हवनीयानि[13] हवींषि यजमानानाम् । तदानीम् अयम् अन्नस्य बलस्य च साधयितारम् यज्ञस्य सम्बन्धिनम् रश्मिम् आ ददे इति ॥ ३ ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद् दूर आ सते ।
पावको यद् वनस्पतीन् प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सते ।
पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [14]"सः खलु कृणोति[14] प्रज्ञानं रात्रावपि दूरेऽप्यासीनाय[15] पावकः यदा काष्ठानि प्रकर्षेण हिनस्ति समिद्धः ॥ ४ ॥

अवे स्म यस्य वेषणे स्वेदं पृथिषु जुह्वति ।
अभीमह स्वर्जन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

---

१. नास्ति ख. २. नास्ति वि[1] ङपं. ३. अत्र मूको. ४. प्रजा मूको. ५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति ख. ७ अहन्तः मूको. ८. यमि° ख ङपं. ९. दद्° मूको. १०. °नास्ति मूको. ११. हवनीयानि वि[1] ङपं १२-१२. नास्ति वि[1] ङप. १३. °नः अयं ख ङप; °नः यः वि[1].

अर्ते । रसु । यस्य । वेपसे । स्वेदम् । पृषिषु । जुह्वति ।
अभि । ईम् । अहे । स्वर्जेन्यम् । भूमे । पृष्ठाऽइव । रुरुहुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अत्र[1] जुह्वति भूम्यां[2] मार्गेषु स्थिता वनस्पतय दात्रैरपस्य व्याप्तौ स्वर्जलम्। [3]तेन से[4] दात्रा[5] अपि स्वभूतजायमानपदार्थान्[6] भूमिगोत्रां पुत्रक्षात्र्यारोहरवेव[7], यथा अधरुहानि अधारोहा ॥ ५ ॥

[8]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये अनुर्विशो वर्ग [9] ॥

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद् विश्वस्य धायसे ।
प्र स्वादनं पितूनामस्तेवातिं चिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यं । पुरुऽस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धायसे ।
प्र । स्वादनम् । पितूनाम् । अस्तेऽइवातिम् । चित् । आयवे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् मनुष्या[10] बहुभि स्पृहणीय प्र विन्दन्ति[11] विश्वस्य धारणार्थम् अन्नानां स्वादुकरं च मनुष्याय निरवधनम् दस्यधनम्। उत्तरत्र समानम् ॥ ६ ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।
हिरिडमश्रुः शुचिदनृभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

स । हि । स्म । धन्व । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशु ।
हिरिऽडमश्रु । शुचिऽदन् । ऋभु । अनिभृष्टऽतविषि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स हि खलु निरुदक देशम् वनस्पतिभि अधिष्ठित छेत्ता इव आ छिनत्ति, पशु इत्यभिमाह, हरितवर्णज्वाल शुचिदन् दीप्यमान अनपक्षृष्टबल ॥ ७ ॥

शुचिः ष्मा यस्मा अत्रिवत् प्र स्वधितीव रीयते ।
सुपूरसूत माता क्राणा यदानुषे भगम् ॥ ८ ॥

शुचि । स्म । यस्मै । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधितिऽइव । रीयते ।
सुऽपू । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनुषे । भगम् ॥ ८ ॥

वङ्कट० शुचि भानु यस्मै अन्नाय अदनीयभुक्ता भूमिम् परशुरिव छिन्दन् प्र गच्छति। तम् सुपू माता ओषधि असूत कर्म कुर्वाणा। यत् धन भजनीय पुत्र व्यासयती तस्मात् सुपूरिति[11] ॥ ८ ॥

---

१ अप लप २ भूम्या वि[1] ३ २ त तेन वि[1] लप तेन ल ४ दधा स लप ५ [2]माना पार्थ वि[1] ६ [3]दधाभ्याहारो ऽयमि ल लप ७ ७ नास्ति मूलो ८ [4]अ लप ९ विदन्ति ल लप १० अत्रभृ[5] वि[1] ११ सुपूरिति वि[1] लप सुपूरितीति ल

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्ने शमस्ति धायसे ।
एषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिःऽआसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे ।
आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ धेहि तम् यः ते हे सर्पिरासुते, सर्पिर्यस्मिन् आसूयते हूयते, अग्ने। [1]शमयिता रोगाणाम् अस्ति[1] रश्मिः तद्धारणार्थम्। तया एषु द्योतमानम् अन्नं [2]स्वदीयं चित्तम्[2] च आ धेहि मनुष्येषु ॥९॥

इति चिन्मन्युमत्रिजस्त्वादातमा पशुं ददे ।
आदग्ने अपृणतोऽत्रिः सासह्याद् दस्यूनिषः सासह्यान्नॄन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अत्रिजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।
आत् । अग्ने । अपृणतः । अत्रिः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नॄन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० इति चित् पूज्यम् [1]अत्रिकुलजातः[1]। छान्दसो धकारः[2]। त्वया दत्तम् पशुन् आ ददे। अनन्तरम् अग्ने! अप्रयच्छतो दस्यून् अयमात्रेयः इषः ऋषिः अभिभवतु[3] मनुष्यान् ॥ १० ॥

[1]इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

[८]

[1]इष आत्रेय ऋषिः। अग्निर्देवता। जगती छन्दः[1]।

त्वामग्न ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नास ऊतये सहस्कृत ।
पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सहःऽकृत ।
पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने![4] यज्ञमिच्छमानाः उम् दीपयन्ति प्रत्नम् प्रत्नाः रक्षणार्थम् हे सहसा कृत! बहूनां हर्षकम् यजनीयम् विश्वस्य धर्तारम् दममनसम् गृहपतिम् वरणीयम् ॥ १ ॥

त्वामग्ने अतिथिं पूर्व्यं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि षेदिरे ।
बृहत्केतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्वयसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

1-1. °त्वादरणमिति वि[1]; त्वादरणमिति ऊ लवं. 2-2. तदीयमिति मूको. 3. °त्म् मूको.
4 धकारः वि[1]. 5. भागु वि[1]; भिर्भे° ऊ. 1-1. मन्त्रिति मूको. 2. मन्त्रिति लवं.

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पुर्व्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहऽपतिम् । नि । सेदिरे ।
बृहत्ऽकेतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम । गृऽअर्षसम् । जरत्ऽविषम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'त्वाम् अग्ने।' 'अतिथिम् मुख्य' ज्वालाकेशम् गृहपतिम् मनुष्याः प्रतिनिधीवन्ति गृहस्थाने बहुरूपम् धनस्य स्रष्टारम् सुसुखम् स्वग्नम् शीर्णदायुकम् ॥ २ ॥

त्वामग्ने मानुषीरीळते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नधातमम् ।
गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम । अग्ने । मानुषीः । ईळते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम ।
गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम । तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने। मनुष्यसंबन्धिन्यः विशः स्तुवन्ति स्तोत्रविदम् विवेचकम् रत्नानां धारयितारम् 'अग्निम् अरणिषु' गुहायां वर्तमानम् हे सुधन! विश्वस्य दर्शनीयं महास्वनं सुष्ठु यष्टारम्, घृतवं घृतं अयसि" ॥ ३ ॥

त्वामग्ने धर्णसिं विश्वधा वयं गीर्भिर्गृणन्तो नमसोप सेदिम ।
स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम । गीःऽभिः । गृणन्तः । नमसा । उप । सेदिम ।
सः । नः । जुषस्व । सम्ऽइधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने। धारयितारं सर्वदा वयम् गीर्भिः स्तुवन्तः नमस्कारेण च उप सेदिम। सः त्वम्[2] अस्मान् सेवस्व समिध्यमानः हे अङ्गिरसाम् एक! देवः मनुष्यस्य यशोऽर्थं शोभनदानैः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने पुरुरूपो विशेविशे वयो दधासि प्रतथा पुरुष्टुत ।
पुरूण्यन्ना सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥५ ॥

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽविशे । वयः । दधासि । प्रतऽथा । पुरुऽस्तुत ।
पुरूणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥५॥

वेङ्कट० 'त्वम् अग्ने!' बहुरूपः मनुष्याय अन्नं प्रयच्छसि प्रत इव पित्रादिभिः पुरुस्तुत!" बहून्यन्नानि बलेन भक्षयन् वि राजसि। दीप्तिः सा तव दीप्यमानस्य न धर्षयितुं शक्यते ॥ ५ ॥

१-१ नास्ति वि'. २-२. 'मिमुख्य मूको. ३-३. 'क्षिणे' मूको. ४. 'ति मूको. ५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति वि'. ७. स्तुतः वि'; स्तुत ल रूपं.

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ्य देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।
उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । समऽइधानम् । यविष्ठ्य । देवाः । दूतम् । अक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।
उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने। समिध्यमाने हे युवतम! देवाः त्वाम् कृतघ्नः हविषां वोढारम्। बहुवेगं घृतस्थानम् आहुतम् दीप्यमानम् चक्षुः दधिरे चोदयन्मतिं [1]यासौ यज्ञ यजमेषु[1] चोदयति ॥ ६ ॥

त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे ।
स बोधुधान ओषधीभिरुक्षितोऽञ्जिभि र्जयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नऽयवः । सुऽसमिधा । सम् । ईधिरे ।
सः । बोधुधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अञ्जि । जयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने। पुराणम् घृतैः आहुतम् सुखमिच्छमानाः शोभनया समिधा [2]सम् ईधिरे[2]। सः[3] वर्धमानः ओषधीभिः उक्षितः पार्थिवानि यजमानानां बहुफलानि अभि विविधं तिष्ठसि ॥ ७ ॥

"इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठवर्गो वर्गः" ॥

मद्गुर्वीपिका सेयं[4] तृतीयाष्टकसङ्गतिः ।
कर्त्री श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताभाष्यभाने तृतीयाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये तृतीयाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

तृतीयाष्टकः समाप्तः ॥

1-1. यज्ञो यत्र यजमेषु गूढो; यज्ञोऽस्य यजमेषु स प्रस्तावः. 2-2. सादित गूढो. 3. ती गूढो.
4. वेद ८.
अ-२०८

अथ चतुर्थोऽष्टकः।

वेङ्कट० चतुर्थोऽथाष्टकस्तस्मिन्[1] अध्यायादिषु पठ्यते।
शब्देष्वावर्तमानेषु यद्वाख्यमिह वैदिकैः ॥ १ ॥

समानशब्दा आवृत्ता भवन्ति पादपूरणाः[2]।
पर्यायेषु तु निर्ब्रूयात् इच्छयाऽन्यतमं बुधः ॥ २ ॥

अप्रसिद्धः प्रसिद्धश्च संगच्छेते यदि क्वचित्।
तत्राप्रसिद्धं निर्ब्रूयात्र प्रसिद्धमिति स्थितिः ॥ ३ ॥

'जायते स्वदुरर्वाऽऽशुरदवः'[3] इत्यत्र सङ्गताः।
अवंस्तमाशुं निर्ब्रूयात् न त्वदवं सार्वलौकिकम् ॥ ४ ॥

ऋचि 'विश्वेदु ह्वी(हि[4] इ)त्यस्यां सूनरीत्यादिषु[5] त्रिषु।
उषसो नामधेयेषु निर्ब्रूयाविच्छया बुधः ॥ ५ ॥

आपेक्षन्ते[6] निर्वचनं भिन्नारब्धेषु यथा नरः।
तथैव पादभेदेऽपि केचिदेच्छन्ति निर्वचः ॥ ६ ॥

नामाख्यातोपसर्गाणां निपातानां तथैव च।
पारुच्छेपीषु[7] दृश्यन्ते बहवः पादपूरणाः[8] ॥ ७ ॥

'सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्'[9]।
नान्यस्तत्रोभयोरर्थो[10] द्वयोर्ह्यर्थोऽत्र कीर्त्यते ॥ ८ ॥

जातप्रज्ञं विप्रमिव जातप्रज्ञमितीदृशी।
वचनव्यक्तिरत्रास्ति तस्मान्नावश्यपेक्षिती ॥ ९ ॥

नैवञ्च युज्यते यस्मात् कविताऽत्र प्रतीयते।
'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां'[11] इत्यृचोः कविता यथा ॥ १० ॥

एवमत्रापि कविता विपर्यासात् प्रतीयते।
नमु अक्षाविरेकोऽत्र पुनरुक्त्या प्रतीयते ॥ ११ ॥

---

१. °थोऽष्ट° वि[1] लुप्तं. २. पद° वि[1] ल. ३. °स्व लुप्तं; तु. मा २९,९. ४. ऋ १,४८,१०. ५. धनरित्या° ल. ६. °क्षते वि[1] क लुप्तं. ७. ऋ १,१२७-१३९. ८. °पूरणा वि[1] लुप्तं; पुराणाः सह पैङ्गल. ९. ऋ १,१२७,१. १०. नास्यतोरुभ° वि[1] लुप्तं. ११. ऋ १,१०८,९.

'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याही(हि[1] इ)त्यादौ यथा तथा ।
सत्यर्थे कविता 'तस्मान् नासतीति[2]' विपश्चितः ॥ १३ ॥

एवं च पूरणः पादो 'नि स्थिराणि मिदोजसा[3]' ।
अभ्यासाच्चतु चात्रापि मूयानर्थः प्रतीयते ॥ १३ ॥

नेति द्युवन्त्यप्रतीतेः पादोऽयं पूरणस्ततः ।
ऋषिप्रयुक्ता चापृक्तिर्नान्यत्र[4] च[5] दृश्यते ॥ १४ ॥

'अया रुचा हरिण्ये(ण्या[6] इ)ति ऋचस्तत्र निदर्शनम् ।
पङ्क्तिपस्य[7] ततयहतमद्राक्षीदनानतः ॥ १५ ॥

ततः पितृवदभ्यासात्सुतस्यात्र[8] युज्यते ।
पङ्क्तेपोऽपि नतु च नावर्तयति सत्यया ॥ १६ ॥

'उभे पुनामि रोदसी[9]' 'पिशङ्गमृष्टिमम्भृणम्[10]' ।
तस्माच्छन्दःस्वभावोऽयमिति वृद्धेभ्य आगमः ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं जगत्याश्छन्दांसि पूर्यन्ते सप्तभिः पदैः ।
यानि द्रष्टुमशक्यानि वृत्तदैर्घ्यात् भवन्त्यतः ॥ १८ ॥

तैरेव शब्दैः पूर्यन्ते प्रायेणेति विनिश्चयः ।
सामवेदो मण्डलादावृचस्तिस्रो[11] ददर्श ताः ॥ १९ ॥

अष्टि [12]'तयातिजगतीम् अर्थभेदात् प्रयुज्यते ।
न पादपूरणार्थाऽत्र[13] कोऽयं परिश्रमः ॥ २० ॥

पाङ्क्तेषीषु[14] सर्वासु शक्यं द्वैरूप्यमञ्जसा ।
जातवेदःशब्द इव न प्रदर्शयितुं बुधैः ॥ २१ ॥

यथाकथंचित् द्वैविध्यं प्रतिपादयितुं बुधाः[15] ।
नेच्छन्ति तेन सर्वेऽमी भवन्ति पादपूरणाः[16] ॥ २२ ॥

---

१. ऋ २,१८,४. २-२. 'मादरली' वेंकम; 'णात् न सती' वि[1]. ३. ऋ १,११७,४. ४. 'नोत्तन्यत्र वेंकम. ५. च. वेंकम. ६. ऋ ९,१११,१. ७. 'ऽण वि'; पादच्छे' एषं. ८. 'पिङ्गपदाधाऽधस्थिगस्या' वि[1]; 'धस्थिवस्या' एषं. ९. ऋ १,११३,१. १०. ऋ १,११३,४. ११. ऋ ४,१,१-३ द. १२-१२. जगती धर्मभानानामवर्तमानानामार्थभेदात्र प्रयुज्यते पादपूरणात् यत्ना वि[1]; जागती वर्तमानानामवर्तमानानामर्थभेदात्र प्रयुज्यते पादपूरणात् शेष एषं. १३. 'पीषु ए. १४. बुधः क वेंकम. १५. पद' वि[1] ए'

तमेवार्थं ब्रुवाणानां वचनव्यक्तयः पृथक् ।
मन्त्रेषु केषुचिद्[1] सन्ति केषुचिन्नु[2] न सन्ति[3] च[4] ॥ २३ ॥

इच्छन्ति काव्यवद् वृद्धा न वेदे बहुभाषणम् ।
तस्माच्छब्दस्य तस्यार्थं तमेवाहुर्विपश्चितः ॥ २४ ॥

पाण्डित्येपीर्ष्यचः[5] सर्वो यदा पश्यति पण्डितः ।
न तदा प्रतिपाद्योऽस्य सोऽयमर्थ इति स्थितिः ॥ २५ ॥

वेदमुद्रामजानन्तः कुतर्कगतमानसाः ।
आपाततो भाषमाणास्ते हास्या वैदिकैरिह ॥ २६ ॥

अभ्यासादाद्य भूयांसमर्थं यस्ककुलोद्भवः[6] ।
अन्यानर्थान्[7] न तु ब्रूते व्याख्यातारो वदन्ति यान्[8] ॥ २७ ॥

दर्शनीयो दर्शनीय इत्यभ्यासाद् प्रतीयते ।
भूयानर्थोऽस्यन्तमिति निर्वाहोऽयं च केषुचित् ॥ २८ ॥ इति ।

[९]

'गय आत्रेय ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः, पञ्चमीसप्तम्यौ पङ्क्ती' ।

त्वामग्ने ह्विष्मन्तो देवं मर्तास ईळते ।
मन्ये त्वा जातवेदसं स ह्व्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ह्विष्मन्तः । देवम् । मर्तासः । ईळते ।
मन्ये । त्वा । जातऽवेदसम् । सः । ह्व्या । वक्षि । आनुषक् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गयः[10] । त्वाम् अग्ने । हविःसम्भरणानन्तरं देवम्[11] मनुष्याः स्तुवन्ति । हविर्वहनाय सामिधेनीभिः[12] अहं[13] त्वामेव स्तौमि जातप्रज्ञम् । सः त्वं ह्व्यानि यज्ञं आनुषक्तम् ॥ १ ॥

मुद्गल० पञ्चमे[14] मण्डले 'त्वामग्ने ह्विष्मन्तः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तम् । हे अग्ने! त्वाम् देवम् दीप्यमानम् ह्विष्मन्तः होमसाधनद्रव्यसमेताः मर्तासः मर्त्याः ईळते स्तुवन्ति । अहं च जातवेदसम् जातं वेदो धनं यस्याऽसौ जातवेदाः तम् एवंविधम् त्वा त्वाम् मन्ये स्तौमि । सः त्वम् ह्व्या ह्व्यवाहनसाधनानि हवींषि आनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा वक्षि वहसि ॥ १ ॥

---

१. केनचित् वि[1] ऊर्ध्वं. २. केषुचिषु वि[1] ऊर्ध्वं. ३. सन्ति वि[1] ऊर्ध्वं. ४. नास्ति वि[1] ऊर्ध्वं. ५. तत्र वि[1] ऊर्ध्वं. ६. 'कुल वि[1] वेङ्कट०; यु. निरु १०,४२. ७. अन्यमर्थं वेङ्कट०. ८. यम् वेङ्कट०. ९-९. नास्ति मुद्रो. १०. नास्ति वि[1]. ११. देव मुद्रो. १२. सामिधनी° वि[1]; सामधेनी° ऊ ऊर्ध्वं. १३. नास्ति ऊर्ध्वं. १४. औरुगेयाय । नमः पञ्च° मुद्रो.

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः ।
सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तऽबर्हिषः ।
सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता भवति, दानवतः[1] यजमानस्य हतीर्णबर्हिषः, यम् अग्निं यज्ञा यज्ञाधारा वाजाश्च[2] यजमानानाम् अन्नमिच्छमानानाम् अन्नमिच्छमानाः सङ्गच्छन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० यम् अग्निम् यज्ञासः सर्वे यज्ञाः सम् चरन्ति संहिता गच्छन्ति । श्रवस्यवः यजमानस्य कीर्तिं सम्पादयन्तः वाजासः हवींषि यम् अग्निम् सम् चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः अग्निः दास्वतः हविःप्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तबर्हिषः वृक्तानि बर्हींषि दर्भा येनासौ वृक्तबर्हिः तस्य क्षयस्य क्षियन्ति[3] निवसन्ति अस्मिन् स्वर्गसाधनफलानि इति क्षयः तस्य[4] यजमानस्य यागार्थम् होता देवानामाह्वाता भवति ॥ २ ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।
धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।
धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यथा कश्चित् नवतरं पुत्रं जनयति, एवम् यम् अरणी जनयतः[5]। उपमानेन समन्वयात् जनिष्ट इत्येकवचनमपि भवति । मनुष्यसम्बन्धिनीनां प्रजानाम् धर्तारम् अग्निम् सुयज्ञं पूर्ववान्वयः ॥३॥

मुद्गल० उत स्म अपि च मानुषीणाम् मनोर्जातानाम् विशाम् प्रजानाम् धर्तारम् अहोरात्रादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकम् स्वध्वरम् शोभनयज्ञम् यम् अग्निम् अरणी द्वे अरणी नवम् नूतनम् शिशुम् यथा अपत्यमिव जनिष्ट अजनिषाताम् ॥ ३ ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्वार्याणाम् ।
पुरू यो दग्धासि वनाऽग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुःऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्वार्याणाम् ।
पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च दावरूपस्त्वं[6] दुर्ग्रहमात्मानम् इच्छसि, "तथा गच्छतां" अश्वानामिव पुत्रो मुखा । पुरूणि यः दग्धा भवसि अरण्यानि[7] हे अग्ने! । यथा[8] पशुः यवसं विसृष्टः सर्वं यवसं विनाशयति ॥४॥

---

१. दानवत. दानवतः वि[1] २. वाजश्च मूको. ३. क्षयन्ति मूको. ४. यस्य मूको. ५. जनयः स्म जनी ल शोधः. ६. त्वापरूपं वि[1] ह्रस्वं. ७-७. यथागच्छतः तस्य मूको. ८. °नियं ल. ९. °नियं यथा वि[1] ह्रस्वं.

मुद्गल० उत स्म अपि च ह्वार्याणाम् [1]कुटिलं गच्छतां[1] सर्पाणाम् पुत्रः न पुत्र इव बाडसर्प इव दुर्गृभीयसे दुःखेन गृह्यसे। हे अग्ने यः त्वम् पुरु पुरूणि वना वनानि दग्धा असि दाहको भवसि। कथमिव। यवसे तृणे पशुः न पशुरिव। अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥

अध॑ स्म॒ यस्यार्च॑यः स॒म्यक् सं॒यन्ति॑ धू॒मिनः॑।
यद्ई॑म॒ह॒ त्रि॒तो दि॒व्युप॒ ध्मात॒॑व॒ धम॑ति॒ शिशी॑ते॒ ध्मात॑री॒ यथा॥ ५ ॥

अध॑। स्म॒। यस्य॑। अ॒र्चय॑ः। स॒म्यक्। स॒म्ऽयन्ति॑। धू॒मिनः॑।
यत्। ई॒म्। अ॒ह॒। त्रि॒तः। दि॒वि। उप॑। ध्मात॑ऽइव। धम॑ति। शिशी॑ते। ध्मात॑रि। यथा॥५॥

वेङ्कट० धमनानन्तरमेव यस्य अर्चयः समीचीनं संगच्छन्ते धूमयुक्तस्य। यद्येनमेवाग्निम् त्रिस्थानः त्रयाणां[2] अग्न्यादीनाम् एको वायुः अन्तरिक्षे, यथा अयस्कारो लोहं भस्त्रयोपधमति[3] एवम् उप धमति तीक्ष्णीकरोति च यथाऽयस्कारे ॥ ५ ॥

मुद्गल० अध स्म अपि च धूमिनः धूमवतः यस्य अग्नेः अर्चयः सम्यक् संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति। त्रितः त्रिषु स्थानेषु व्याप्तः दिवि अन्तरिक्षे यत् यदा ईम् अयमात्मानम् उप धमति उपवर्धयति[4] तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः। कथमिव ध्माता इव कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्। किञ्च ध्मातरि यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमान आत्मानम् शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत् स्वयम् एव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। अह इति पादपूरणः ॥ ५ ॥

तत्त्वाह॑म॒ग्न ऊ॒तिभि॑र्मि॒त्रस्य॑ च॒ प्रश॑स्तिभिः।
द्वेषो॑युतो॒ न दु॑रि॒ता तु॒र्या॑म॒ मर्त्या॑नाम्॥ ६ ॥

तत्। त्वा॒। अह॑म्। अ॒ग्ने॒। ऊ॒तिऽभिः॑। मि॒त्रस्य॑। च॒। प्रश॑स्तिऽभिः।
द्वेषः॑ऽयुतः। न। दुः॒ऽइ॒ता। तु॒र्याम॑। मर्त्या॑नाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तत् अहम् अग्ने। रक्षणैः मित्रस्य च देवस्य स्तुतिभिः द्वेषसः मिश्रयितॄन् शत्रून् इव दुःखानि [5]अतितरेयम्, यान्येतानि मर्त्यानां[5] दृश्यन्ते। यथा परोक्षोपक्रमाः प्रत्यक्षापवर्गा सन्ना भवन्त्येवमेकवचनबहुवचनयोरपि द्रष्टव्यमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने अहम् मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य तव ऊतिभिः रक्षाभिः प्रशस्तिभिः च अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः च मर्त्यानाम् मनुष्यभूतानां मनुष्याणाम् दुरिता च दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधनकर्माणि द्वेषोयुतः न द्वेषयुक्तान् शत्रुनिव अहम् तुर्याम तरेयम् ॥ ६ ॥

1-1. कुटिलगच्छ॰ मूको. २. त्रयाणां वा ल. ३. 'स्त्रयावध' ह. ४. 'यंन्ते मूको.
५-५. 'यमन्येतानि मर्त्यान् वि' ह्रस्वः 'तोम मान्ये' ह.

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।
स क्षेपयत् स पोषयद् भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्ने । अभि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।
सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् अस्मभ्यम् अग्ने! अभि आ भर नेता त्वं हे बलवन्! रयिम् । सः रयिः शत्रून् क्षपयतु, पोषयतु च अस्मान्, भवतु चान्नस्य भक्षणाय, अपि च सङ्ग्रामेषु भव अस्माकं वर्धनाय ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सहस्वः बलवन्! नरः हविषां 'नेता रत्नम्' नः अस्माकम् तम् रयिम् लोके प्रसिद्धं पश्वादिलक्षणं धनम् अभि आ भर आभिमुख्येनाहर। पूर्वोक्तः सः अग्निः क्षेपयत् अस्मदीयान् शत्रून् क्षेपयतु। सः अग्निः पोषयत् अस्मान् पोषयतु। वाजस्य अन्नस्य सातये लाभाय भुवत् भवतु। उत अपि च हे अग्ने! पृत्सु युद्धेषु नः अस्माकम् वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[१०]

अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।
प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अध्रिऽगो इत्यध्रिऽगो ।
प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्ने! बलवत्तमम् आ भर अन्नम् अस्मभ्यम् हे अप्रतिगमन!, प्र लिख अस्माकं धनेन सहिता सङ्ग्रामाय पन्थानम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । आत्रेयो गय ऋषिः । चतुर्भिस्त्रिष्टुभौ षड्जौ, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने। ओजिष्ठम् बलवत्तमम् द्युम्नम् धनम् अस्मभ्यम् आ भर आहर। हे अध्रिगो अप्रतिगमन! अप्रताः अनिवारिता गावो रश्मयोऽस्येति सः अध्रिगुः। तस्य सम्बोधनम्। अस्माकम् परीणसा परितो व्याप्तेन राया धनेन प्र प्रकर्षेण योजय। वाजाय अन्नलाभाय पन्थाम् पन्थानम् अन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गम्[2] रत्सि कुरु ॥ १ ॥

---

१ १. नेतारः मूको. २. मार्गः मूको.

त्वं नो अग्ने अद्भुत क्रत्वा दक्षस्य मंहना ।
त्वे असुर्यं१मारुहत् क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना ।
त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वमु अस्माकम् हे अग्ने आश्चर्यभूत! प्रज्ञया बलस्य च महत्त्वेन कर्माणि कुर्वाणः यज्ञियो भवसि ।
सखेव त्वयि असुराणां हन्तृरूपम्[2] [3]आ अरुहद्[3] हि ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने अद्भुत! सर्वेषामाश्चर्यभूत! त्वम् नः अस्माकम् क्रत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादि-
व्यापारेण प्रीतः सन् दक्षस्य बलस्य मंहना दानम्, कुर्विति शेषः । यतः कारणात् त्वे त्वयि असुर्यम्
असुरध्वं बलम् आ अरुहत् आरूढम् अतः मित्रः न सूर्य इव यज्ञियः यज्ञार्हः त्वम् क्राणा यज्ञघातक-
राक्षसापनोदनलक्षणानि कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ १ ॥

त्वं नो अग्न एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।
ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।
ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनशुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्माकम्[4] एषाम् त्वम् अग्ने! गृहम् पुष्टिम् च वर्धय । केषामित्याह—ये[5] स्तोतारः नरः
स्तोमैः त्वत्तः धनानि प्रकर्षेण व्याप्नुवन् तेषामेषामिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् एषाम् नः स्तावकानाम् अस्माकम् गयम् गृहम् पुष्टिम् च गवादिविषयाम् वर्धय
वृद्धिं प्रापय । ये लोके प्रसिद्धाः सूरयः लब्धवर्णाः नरः स्तोतारः मनुष्याः स्तोमेभिः स्तोत्रैः मघानि
संहनीयानि गवादिधनानि यथा प्र आनशुः प्राप्नुवन् तद्वद् वयमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यर्वराधसः ।
शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद् येषां बृहत् सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्ने । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अर्वराधसः ।
शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् । सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ये हे अग्ने[6] कान्त![7] तुभ्यं स्तुतिगिरः शोभयन्ति अल्पाश्वधनाः बलैश्च बलिनः । नरः येषाम्
च कीर्तिः इयमेव दिवः अपि महद्भूता[8] प्रकाशते, तेषामेषां गयं पुष्टिमिति ॥ ४ ॥

---

१. मरुतः मूको. २. क्रत्वा वि[1] छपे. ३-३. अरुहत् मूको. ४. [2]कमपि वि[1]. ५. नास्ति छपं. ६. कान्तः मूको. ७. महद्भूता वि[1] छपं.

मुद्गल० हे अग्ने चन्द्र! प्राणिनामाह्लादकर! ये नरः ते गिरः स्वरसम्बन्धिस्तोत्ररूपा वाचः शुम्भन्ति शोभमानाः कुर्वन्ति, ते शत्रवराधसः अक्षधना भवन्ति। किञ्च शुष्मिणः बलवन्तः सन्तः शुष्मैर्बलैः शत्रुशोषकाः भवन्ति[1]। येषाम् [2]त्वत्सम्बन्धि स्तोत्रं[2] कुर्वताम् दिवः चित् आकाशादपि बृहत् महती सुकीर्तिः भवति। एवंविधं त्वां गदः त्वना आत्मना स्वयमेव बोधति बोधयति ॥ ४ ॥

तव॒ त्ये अ॑ग्ने अ॒र्चयो॒ भ्राज॑न्तो यन्ति धृ॒ष्णुया।
परि॑ज्मानो॒ न वि॒द्युतः॒ स्वा॒नो रथो॒ न वा॑ज॒युः ॥ ५ ॥

तव॑। त्ये। अ॒ग्ने॒। अ॒र्चयः॑। भ्राज॑न्तः। यन्ति॑। धृ॒ष्णुऽया।
परि॑ऽज्मानः। न। वि॒ऽद्युतः॑। स्वा॒नः। रथः॑। न। वा॒ज॒ऽयुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव इमे[1] अग्ने! अर्चयः च दीप्यमानाः यन्ति रसतो धर्षणशीला। [3]परितो गन्तयः[3] विद्युतः इव स्वनवान् इव च रथः शत्रुक्षयोऽभिमिच्छन् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने![4] धृष्णुया धृष्णवोऽत्यन्तप्रागल्भाः भ्राजन्तः दीप्यमानाः ये ते प्रसिद्धाः तव[5] अर्चयः स्वदीया रश्मयः यन्ति सर्वतो गच्छन्ति। कथम् इव। परिज्मानः परितो गन्तयः सर्वतो व्याप्ताः विद्युतः न अचिरप्रभा इव। अनेन प्रकाशातिशयः उक्तः। स्वानः शब्दायमानः रथः न रथ इव। अनेनार्चिषां रथनाधिक्यम् उक्तम्। वाजयु[6] न अन्नकाम इव अन्नार्थी युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः। अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ ५ ॥

नू नो॑ अग्न ऊ॒तये॑ सु॒वार्ध॑सश्च॒ रात॑ये।
अ॒स्माका॑सश्च॒ सूर॑यो॒ विश्वा॒ आशा॑स्तरीषणि ॥ ६ ॥

नु। नः॑। अ॒ग्ने॒। ऊ॒तये॑। सु॒ऽवार्ध॑सः। च॒। रात॑ये।
अ॒स्माका॑सः। च॒। सूर॑यः। विश्वाः॑। आशाः॑। त॒रीष॒णि॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे अग्ने! क्षिप्रम् अस्माकं रक्षणाय भव, धनाभावात् यथायुक्तस्य धनदानाय च। अस्मदीयाः च मेधाविनः पुत्राः सर्वा दिशः तरितुं शक्ता भवन्तु ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! नः अस्माकम् नु क्षिप्रम् ऊतये रक्षार्थं भव। सवार्धसः च दारिद्र्यनिमित्तयाथसहितस्य रातये धनानां दानाय च भव। किञ्च अस्माकासः अस्माकाः पुत्रमित्रादयः सूरयः स्तोतारः विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः तरीषणि तासां तरणे[7] क्षमा भवन्तु ॥ ६ ॥

त्वं नो॑ अग्ने अङ्गिरः॒ स्तुतः॒ स्तवा॑न॒ आ भ॑र।
होत॑र्विश्वा॒सह॑ꣳ र॒यिꣳ स्तो॒तृभ्यः॒ स्तवसे॑ च न उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ७ ॥

---

१. भवन्ते मूको. २-२. त्वदीयं मूको. ३. मे वि॰ ऊपं. ४-४. परितो ऊपं; परितो या वि॰. ५. नाम्नि मूको. ६. यव च मूको. ७. णे मूको.

त्वम । नः । अग्ने । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।
होतः । विश्वऽसहसम् । रयिम् । स्तोतृऽभ्यः । स्तवसे । च । नः । उत । एधि । पुत्रऽइव । नः । वृधे ॥७॥

षड्गुरु० त्वम् अस्मभ्यम् हे अग्ने अङ्गिरसाम् एक! स्तुतः स्तूयमानश्चाहर रयिम् महतामभिभवितारम्, तथा स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं बलाय[1] च भव होतः! । उत एधि पुत्रेषु नः वृधे ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने अङ्गिरः! पूर्वैः महर्षिभिः स्तुतः स्तवानः इदानीन्तनैः च स्तूयमानस्त्वम् विश्वासहम् महतामप्यभिभवितारम्। रयिम् धनम् नः अस्माकम् आ भर आहर। हे होतः! देवानाम् आह्वातः! स्तोतृभ्यः नः अस्मभ्यम् स्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च प्रयच्छ। उत अपि च पुत्रेषु युद्धेषु नः अस्माकम् वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[११]

जनस्य गोपा अजनिष्ट जाग्रविरग्निः सुदक्षः सुवितायु नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जाग्रविः । अग्निः । सुऽदक्षः । सुवितायु । नव्यसे ।
घृतऽप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशा । द्युऽमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

षड्गुरु० सुतम्भरः । जनस्य गोपायिता जातः जागरणशीलः अग्निः शोभनबलः अभ्युदयाय नवतराय घृतलिप्तः बृहता दिवं स्पृशता तेजसा सह दीप्तियुक्तम् वि भाति सोऽयं मनुष्येभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'जनस्य गोपाः' इति षट्चमेकादशं सूक्तम्। आग्नेयसुतंभर ऋषिः। जगती छन्दः। अग्निर्देवता ।

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता जाग्रविः जागरणशीलः सुदक्षः सुबलः सः अग्निः नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः। घृतप्रतीकः घृतेन प्रज्वलिताङ्गः बृहता महता दिविस्पृशा अन्तरिक्षेण तेजसा युक्तः शुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सदर्थम् द्युमत् दीप्तिमत् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ १ ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।
इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधिरे ।
इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

---

१. द. वैप २,१४८1d.

वेङ्कट० यज्ञस्य केतुमिति 'एष ह वै यज्ञस्य केतुः यत्र ह वै क च सूयते तदेष ह वै पुरस्तात् केतुः उच्छ्रीयते' । 'प्रथमं पुरोहितमिति पुर इव वा एनमेतं दधते यमग्निम् आदधते' इति विज्ञायते । त्रयाणां बर्हिषो धातूनां 'सहस्थाने दीपयन्ति' सोऽयम् इन्द्रेण देवैः च सरथम् आगत्य बर्हिषि निषीदतु यज्ञाय[1] सुकर्मा ॥ २ ॥

मुद्गल० नरः ऋत्विजः यज्ञस्य केतुम् प्रज्ञापकम् पुरोहितम् यजमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च सरथम् तेषां मान्यत्वात्[1] समानरथम् अग्निम् निसदस्थे निस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधिरे समैधन्त । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाह्वाता सः अग्निः बर्हिषि बर्हियुक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि षीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ २ ॥

असॅम्मृष्टो जायसे मातृोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।
घृतेन त्वावर्धयन्नग्न आहुत धूमस्ते केतुरभवद् दिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंम्ऽमृष्टः । जायसे । मातृोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।
घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥३॥

वेङ्कट० शत्रुभिः असंमृष्ट- त्वम् अरण्योः जायसे । निर्मन्थः[4] मादयिता[4] क्रान्तः त्वम् उत् स्थितवानसि जननान्तरं यजमानात् । अथ घृतेन त्वाम् अवर्धयन्[5], हे अग्ने आहुत । धूमः च ते प्रज्ञापकः दिवि आगवत् व्यासः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । मातृोः अरण्योः ताभ्याम् असंमृष्टः अदाधिक्त एव जायसे प्रादुर्भूतो भवसि । मन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः कविः सर्वत्र व्याप्तः शुचिः त्वम् विवस्वतः अग्निहोत्राधर्थं गृहे विशेषेण वसतः यजमानात् उत् अतिष्ठः उद्दितोऽभवः । पूर्वे महर्षयः त्वा त्वाम् घृतेन अवर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे आहुत ! आहुतिभिर्हुत ! ते तव दिवि श्रितः अन्तरिक्षे व्याप्तः धूमः केतुः प्रज्ञापकः अभवत् ॥ ३ ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाऽग्निं नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।
अग्निर्दूतो अभवद्धव्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।
अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविऽक्रतुम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निः अस्माकम् यज्ञम् "उप गच्छतु" सुष्ठु । अग्निम् मनुष्याः विविधं धारयन्ति अनुगृहम्[7] । अग्निः[8] दूतः अगवत् हविषां वोढा । अग्निम् एव यज्ञाय वृणानाः वृणते होतारं कान्तप्रज्ञम्[10] ॥ ४ ॥

१-१. "स्थानमिवयन्ति वि' छपं. २. यज्ञा मूको. ३. आत्य" मूको. ४. निमंदः वि' छपं.
५. नारित ल. ६. आव" वि' छपं. ७-७. उरुष्टतु वि'. ८. मरं मूको. ९. अग्निम् मूको.
१०. कान्त" वि' छपं.

मुद्गल० साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः अग्निः नः यज्ञम् अस्मदीयं यागं प्रति उप वेतु आगच्छतु। नरः मनुष्याः गृहेगृहे अनुगृहम् अग्निम् वि भरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः। हव्यवाहनः हवियां वोढा अग्निः दूतः देवानां दूतः अभवत्। वृणानाः सम्भजमानाः सन्तः कविक्रतुम् क्रान्तयज्ञम् अग्निम् वृणते सम्भजन्ते ॥ ४ ॥

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।
त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शवसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदम् । अग्ने । मधुमत्ऽतमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।
त्वाम् । गिरः । सिन्धुम्ऽइव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥५॥

वेङ्कट० तुभ्यम् एव अग्ने। मधुमत्तमम् इदम् वचः। तथा सति तुभ्यम् एव स्तुतिः इयम् अस्तु सुखकरा हृदयाय। त्वाम् स्तुतयः समुद्रमिव आपः महत्यः आ पूरयन्ति वेगेन वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। तुभ्य तुभ्यं त्वदर्थम् मधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् इदम् वचः क्रियते। हृदे हृदि शं सुखं कुर्वती इयं मनीषा स्तुतिः तुभ्यम् अस्तु। गिरः स्तुतिरूपा वाचः त्वाम् आ पृणन्ति पूरयन्ति शवसा बलेन वर्धयन्ति च। कथमिव। महीः महत्यः अवनीः अवन्यः नद्यः सिन्धुमिव समुद्रमिव ॥ ५ ।

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।
स जायसे मथ्यमानः सहो महत् त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेऽवने ।
सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने। अङ्गिरसः गुहायां निहितम्[1] अनु अविन्दन् श्रयमाणं काष्ठेकाष्ठे। सः त्वम् जायसे गृह्यमानः। यम् त्वाम् महत् बलम् आहुः सहसः पुत्रम् हे अङ्गिरसाम् एक! ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। अङ्गिरसः ऋषयः गुहा गुहायाम् हृदयम् निहितं निगूढम्[2] वनेवने वृक्षेवृक्षे शिश्रियाणम् आश्रितम् त्वाम् अनु अविन्दन् अलभन्त। महत् महता सहः सहसा बलेन युक्तः सः त्वम् मथ्यमानः जायसे। हे अङ्गिरः! अङ्गिरसाम् प्रकृतिभूत![3] त्वाम् सहसः पुत्रम् आहुः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[१२]

प्राग्नये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।
घृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

---

१. मु. ऋेप १।२१।४ द. २. हितं वि' इत्यं. ३. 'स्वम् मूको. ४. भूतम् मूको.

प्र । अग्नये । बृहते । यज्ञियाय । ऋतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।
घृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुऽपूतम् । गिरम् । भरे । वृषभाय । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र भरामि अग्नये महते यज्ञार्हाय उदकस्य वर्षित्रे बलवते ननन्दीयां घृतम् इव सुपूतम् आस्ये स्तुतिम् कामानां वर्षित्रे अग्निं प्रति गच्छन्तीम्[1] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्राग्नये बृहते' इति पङ्क्तं द्वादशं सूक्तम् । सुतंभर ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

बृहते महते यज्ञियाय यज्ञार्हाय ऋतस्य उदकस्य वृष्णे वर्षित्रे, असुराय बलवते वृषभाय कामानां वर्षित्रे अग्नये मन्म ज्ञानसाधनम् प्रतीचीम् अभिमुखीम् गिरम् स्तुतिरूपां वाचम् प्र भरे प्रणयामि । कथमिव । सुपूतम् सम्यक् संस्कृतम् आस्ये प्रहुतम् यज्ञे घृतं न घृतमिव । आस्ये प्रहुतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिम् इत्यर्थः ॥ १ ॥

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्चिकिद्धृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।
नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।
न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे ऋतस्य ज्ञातः ! ऋतम् एव जानीहि तथा ऋतस्य धाराः पूर्वीः अनु तृन्धि वर्धीः । न अहम् आरोचमानस्य वृष्णः अग्नेः सत्यभूतं मार्गम् सहसा अविचारेण हन्तास्मि नापि सत्येन धानृतेन च । ऋतम् इति शास्त्रीयम् अकुटिलं कर्मोच्यते ॥ २ ॥

मुद्गल० ऋतम् स्तोत्रं हे चिकित्वः। जानन् अग्ने! त्वम् ऋतम् इत् मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रम् चिकिद्धि जानीहि । किञ्च पूर्वीः बह्वीः ऋतस्य उदकस्य[1] धाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि मेघान् विध्य पातय । सहसा बलेन युक्तः अहम् यातुम् कर्मणां नाशकरीं हिंसाम् न सपामि न स्पृशामि न करोमि इति यावत्। द्वयेन च सत्यानृताभ्यां यत्किञ्चिद् अवैधिकं कृत्यम् न सपामि किन्तु अरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुः एव ऋतम् स्तोत्रमेव सपामि ॥ २ ॥

कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ।
वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उचथस्य । नव्यः ।
वेदः । मे । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सनितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

---

१. गच्छति खं. २. उदकस्य गृह्णो.

वेङ्कट० कीदृशा वाचा अस्माकम् अग्ने[1] सत्येनैव [2]सत्य कर्मेच्छन्[3] भवसि[4] ज्ञाता उचथस्य[5] स्तुत्य । कीदृश्या वाचा स्तुत उक्त शृणोषि[6] इत्यर्थः । जानाति मा ऋतूनाम् ऋतुपा[7] । पतिम् न अहम् वेमि धनस्य अस्य पालयितार प्रदातारमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! ऋतयन् सर्वप्राणिना जीवनहेतुकम् वदक कुर्वन् क्या केनापि ऋतेन सत्येन क्रियमाणेन कर्मणा न उचथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदा भुव[8] भुवनवेत्तासि । नव्य स्तुत्य. ऋतूनाम् ऋतुपा वसन्तादीना प्रसवपालक देव शोभमानोऽसि मे माम् वेद वेत्तु । सनिंतु भजमानस्य अस्य मम राय पश्वादिलक्षणस्य धनस्य पतिम् स्वामिन तमस्मिन्ह न जानामि ॥ ३ ॥

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।
के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनास । के । पायवे । सनिषन्त । द्युमन्तः ।
के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । असत । वचस । सन्ति । गोपा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० के तव अग्ने[1] शत्रो बन्धका[9] रक्षस , के वा रक्षस प्रयच्छन्ति धनानि दीप्तिमन्त , के वा अनृतकर्मण धारक पुरुष रक्षन्ति, के वा असत्यस्य[10] वचस गोपायितार भवन्ति इति प्रश्न ॥४॥

मुद्गल० हे अग्ने! ये रिपवे स्वकीयस्य शत्रो बन्धनास बन्धका[9] स्यु । ते त्वत्सम्बन्धिनस्ते पुरुषा के कीदृशा । सामर्थ्यातिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातु न शक्यत इत्यर्थः । ये पायव जनाना रक्षितार द्युमन्त दीप्तिमन्त सनिषन्त दीनेभ्यो धन प्रयच्छन्ति त्वदीया । के कीदृशा । ये अनृतस्य सत्यस्य धासिम् धारक जनम् पान्ति रक्षन्ति । ते त्वदीया जना के सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये असत दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य वचस गोपा गोपायितार. रक्षितारस्ते त्वदीया क सन्ति । न केऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सखायस्ते विषुणा अग्न एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।
अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखाय । ते । विषुणा । अग्ने । एते । शिवास । सन्त । अशिवा । अभूवन् ।
अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचोभि । ऋजूयते । वृजिनानि । ब्रुवन्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सखाय ते अग्ने! विष्वगमना अभूवन् पराबभूवु स्वदोषान्[10]। तथा पुरा भद्रा सन्त पश्चात् अभद्रा अभूवन् । क एषा दोषः इत्याह—अधूर्षत इति । स्वयम् एव अशिवै वचोभि हिंसितवन्त ऋजुकर्माचरते सुकृतमनृतानि ब्रुवन्त यदा त्वा निन्दन्ति, नाप स्तोतॄन् रक्षतीति, तदा पराभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ १. सखाय' वि' २. 'वति ए. ३. उक्तस्य मूको ४ 'णोति ए. ५ कतुव वि'। कतुप एप ६ नासि मूको ७. 'भकत एप ८. सत्य' वि' एप ९ 'न्धका मूको १०. स्वे दोषा वि' एप, स्वदोषा ए

मुद्गल० हे अग्ने! ते तव सकाशात् स्तोतारः विप्रुषः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः एते पूर्वम् अशिवाः परनिन्दादि कुर्वाणाः स्वरपरिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः सन्तः इदानीं स्वरपरिचर्यां कुर्वन्तः शिवासः शिवाः आद्याः अभूवन्। किञ्च ये ऋजूयते सम्यगाचरतेऽपि मह्यम् एनोभिः असाधूक्तिभिः वृजिनानि कुटिलानि ब्रुवन्तः ते एते मम सपत्नाः स्वयम् एव अधूर्वत अहिंस्यन्त ॥ ५ ॥

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीट्ट ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।
तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्स्राणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईट्टे । ऋतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।
तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्स्राणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

ये॰भट्ट॰ यः ते[1] अग्ने![2] नमस्कारेण सह यज्ञम् स्तौति साधु देवानग्निः यजतीति, सः आरोचमानस्य वर्षितुः सर्व आत्मविषयप्रजापशुआदिदानारम्भं[3] शोभनकर्म अविच्छेदेनैव[4] रक्षति[5]। तस्य निवासः विस्तीर्णः धनसमृद्धः आ गच्छतु स्वां प्रति पुनः पुनः सरतः मनुष्यस्य शेषभूतः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! यः मनुष्यः यज्ञम् यजनीयम् ते त्वाम् नमसा स्तोत्रेण ईट्टे स्तौति, सः[6] अरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुः अग्नेः ऋतम् स्तोत्रम् पाति रक्षति, तस्य यजमानस्य क्षय गृहम् पृथुः विस्तीर्णं भवति। पश्वादिलक्षणैर्धनैः सम्पूर्णं भवतीत्यर्थः। प्रसर्स्राणस्य[7] प्रकर्षेण परिचर्यां गच्छतः नहुषस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः पुत्रः आ एतु [8]आगच्छतु, भवत्वित्यर्थः[8] ॥६॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[१३]

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऋतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । ऋतये ॥ १ ॥

ये॰भट्ट॰ पूजयन्तः त्वाम्[9] हवामहे । अर्चन्तः पुनः[10] संदीपयामः अग्ने! परिचरन्तो रक्षणाय ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अर्चन्तस्त्वा' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तम् । सुतम्भर ऋषिः। गायत्री छन्दः। अग्निः देवता।

हे अग्ने! त्वा त्वाम् अर्चन्तः पूजयन्तो वयम् हवामहे आह्वयामः। अर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् ऋतये रक्षणाय त्वाम् सम् इधीमहि समिद्भिः संदीपयामः। अर्चन्त इति तृतीयं पदमादरातिशयार्थम्[11] ॥ १ ॥

---

१. तेन वि[1]. २. नास्ति वि[1] इपं. ३. 'दयण' वि[1]. ४. 'देनेव वि[1]. ५. रिः' वि[1] इपं. ६. यः मुको. ७. स प्रग[a] मुको. ८-८. 'एतु आगच्छतु' मुको. ९. त्वा वि[1] इपं १०. देवाः वि[1] इपं. ११. पादपूर्द[a] मुको.

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नेः[1] स्तोमम् अद्य[2] उच्चारयामः कामानां साधकम् ज्वालाभिः दिवं स्पृशतः देवस्य द्रविणम् इच्छमानाः ॥ २ ॥

मुद्गल० द्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयम् दिविस्पृशः आकाशं व्याप्नुवतः देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः सिध्रम् पुरुषार्थानां साधकम् स्तोमम् स्तोत्रम् अद्य अस्मिन्दिने मनामहे नूमः ॥ २ ॥

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा । स यक्षद् दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥३॥

वेङ्कट० अग्निः अस्माकं स्तुतीः सेवताम् । होता [1]सन् यः[2] मानुषेषु आ वर्तते, सः यजतु दैव्यम् जनम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० होता देवानामाह्वाता यः अग्निः मानुषेषु मनुष्येषु आ वसति, सः अग्निः नः अस्माकम् गिरः स्तुतीः जुषत सेवताम्, सोऽग्निः दैव्यम् जनम् देवसम्बन्धिजनम् यक्षत् यजतु ॥ ३ ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥४॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने। सर्वतः पृथुतमः असि पर्याप्तः[3] होता वरणीयः । त्वया[4] यज्ञम् कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। जुष्टः सर्वदा प्रीतः वरेण्यः सर्ववरणीयः होता त्वम् सप्रथाः सर्वतः पृथुः असि भवसि । किञ्च सर्वे यजमानाः त्वया साधनेन यज्ञम् वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजऽसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुऽस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥५॥

वेङ्कट० त्वाम् हे अग्ने! अतिशयेन अन्नस्य दातारं मेधाविनो वर्धयन्ति सुष्ठु स्तुतम्, सः त्वम् अस्मभ्यं देहि [1]शोभनं वीर्यम्[1] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। विप्राः स्तोतारः वाजसातमम् वाजः अन्नं तद् ददतम् सुष्टुतम् ऋषिभिः सम्यक् स्तुतम् त्वाम् वर्धन्ति स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । सः त्वम् नः अस्मभ्यम् सुवीर्यम् सर्वैः भावनीयं बलम् रास्व देहि ॥ ५ ॥

अग्ने नेमिराँ इव देवाँस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृञ्जसे ॥ ६ ॥

---

१. अग्ने मूको. २. नाम्नि मूको. ३-३. धन्यः मूको. ४. ग्नाः मूको. ५. नाम्नि वि[1] इपं. ६-६. शोभनवीर्यं वि[1] इपं.

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वम् । परिऽभूः । असि । आ । राधः । चित्रम् । ऋञ्जसे ॥६॥

वेङ्कट० त्वम् हे अग्ने । अरान् इव देवान् नेमिः परितो भवसि, चित्रम् अन्नं च प्रसाधयसि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । त्वम् देवान् परिभूः असि स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो वलयः अरानिव नाभौ अर्पितान् सूक्ष्मान् कीलकानिव । किञ्च त्वम् चित्रम् नानाविधम् राधः धनम् आ ऋञ्जसे स्तोतृभ्यः प्रसाधय[1] ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः ।

[१४]

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । सम्ऽइधानः । अमर्त्यम् । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् हे स्तोतः ! स्तोमेन बोधय काष्ठैः समिधानः अमर्त्यम् । स हव्यानि देवेषु अस्माकं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अग्निं स्तोमेन' इति षड्र्चं चतुर्दशं सूक्तम् । सुतम्भर ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता ।

हे स्तोतः । अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् अग्निम् स्तोमेन स्तोत्रेण बोधय स्वाभिलषितार्थसिद्धये[2], प्रबोधय । बोऽग्निः समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः, सः नः हव्या अस्मदीयानि हव्यानि हवींषि देवेषु दधत् निदधातु ॥ १ ॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् यज्ञेषु स्तुवन्ति [1]देवम् मर्ताः अमर्त्यम्[1] यष्टृतमम् मानुषे जने वर्तमानम् ॥ २ ॥

मुद्गल० मर्ताः मनुष्याः देवम् द्योतमानम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् मानुषे मनुष्याणां सम्बन्धिनि जने लोके यजिष्ठम् यष्टृतमम् तम् अग्निम् अध्वरेषु सप्तसंस्थेषु ईळते स्तुवन्ति ॥ २ ॥

तं हि शश्वन्त ईळते स्रुचा देवं घृतश्चुतम् । अग्निं हव्याय वोळ्हवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । स्रुचा । देवम् । घृतऽश्चुतम् । अग्निम् । हव्याय । वोळ्हवे ॥३॥

वेङ्कट० तम् हि बहवः स्तुवन्ति घृतश्चुता स्रुचा सह अग्निम् देवम्[1] हविषो वहनाय ॥ ३ ॥

---

१. °यः मुको २. °र्थं. इदं सिद्धये मुको. ३-३. नास्ति मुको. ४. नास्ति मुको.

मुद्गल० शश्वन्त बहव स्तोतार तम देवम् अग्निम् ईळते स्तुवन्ति। कीदृशास्ते। घृतस्रुता घृत क्षरन्त्या[1] स्रुचा सहिता। किमर्थं स्तुवन्ति। हव्याय हवनार्थं चक्षुरोदासादिलक्षण हवि वोळ्हवे वोढुम्। हि पूरण ॥ ३ ॥

अग्निर्जातो अरोचत घ्नन् दस्यूञ्ज्योतिषा तमः। अविन्दद् गा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्नि। जात। अरोचत। घ्नन्। दस्यून्। ज्योतिषा। तमः। अविन्दत्। गा। अप। स्वरिति स्वः ॥

वेङ्कट० अग्नि जात दीप्यते राक्षसान् तम च तेजसा घ्नन्, अविन्दत् च गन्त्री अप स्वर्लोकात् ॥ ४ ॥

मुद्गल० जात अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूत अग्नि दस्यून् यज्ञविघ्नकारिण शत्रून् घ्नन् हिंसन् ज्योतिषा स्वेन तेजसा तम घ्नन् अरोचत अदीप्यत[2] किञ्च ग अप उदकानि स्व सूर्य च अविन्दत् अवेदयत् ॥ ४ ॥

अग्निमीळेन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत। वेतु मे शृणवद्धवम् ॥ ५ ॥

अग्निम्। ईळेन्यम्। कविम्। घृतऽपृष्ठम्। सपर्यत। वेतु। मे। शृणवत्। हवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निम् ईड्यम् कविम् घृतेन घृतपृष्ठम् परिचरत। स पिबतु मम सोमम् शृणोतु च आह्वानम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे जना[1] ईळेन्यम् स्तुत्यम् कविम् क्रान्तदर्शिनम् घृतपृष्ठम् दीप्तोपरिभागम् अग्निम् सपर्यत पूजयत। सोऽग्नि मे हवम् मदीयम् आह्वानम् वेतु कामयताम् शृणवत् शृणोतु च ॥ ५ ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम्। स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निम्। घृतेन। ववृधुः। स्तोमेभिः। विश्वऽचर्षणिम्। सुऽआधीभिः। वचस्युऽभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निम् घृतेन स्तोमैश्च यजमाना वर्धयामासु सर्वस्य द्रष्टारम् सुकर्मभिश्च स्तुति वचनम् इच्छन्ति ऋत्विजिम ॥ ६ ॥

मुद्गल० ऋत्विज विश्वचर्षणिम् विश्वस्य द्रष्टारम् स्वाधीभि शोभनाऽऽध्याने वचस्युभि स्तुतिकामै देवै समेतम् अग्निम् घृतेन स्तोमभि स्तोत्र वावृधु अवर्धयन् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टक प्रथमाध्याये षष्ठो वर्ग ॥

इति पञ्चम मण्डल प्रथमोऽनुवाक ॥

[१५]

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्व्याय।
घृतप्रसत्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वसो अग्निः ॥ १ ॥

---

१ स्तवना मूको २ दीप्यत मूको

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्व्याय ।
घृतऽप्रसत्तः । असुरः । सुऽशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वसुः । अग्निः ॥ १ ॥

वेङ्कट० धरुण आङ्गिरसः । प्र भरामि विधात्रे कवये वेदितव्याय स्तुतिं यशस्विने पुरातनाय । सोऽयं घृतेन निषण्णः प्राज्ञः सुसुखः धनस्य धर्ता राजात्मकस्य तथा अन्यस्यापि धनस्य धर्ता अग्निः ॥ १ ॥

मुद्गल० द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तम् । आङ्गिरसो धरुण ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

यः अग्निः घृतप्रसक्तः हविरूपेण घृतेन च प्रसक्तः असुरः बलवान् सुशेवः रायः धनस्य धर्ता पोषकः धरुणः हविषां धारकः वसुः वासकोऽग्निर्भवति । वेधसे विधात्रे कवये क्रान्तदर्शिने वेद्याय स्तुत्याय यशसे यशस्विने पूर्व्याय मुख्याय तस्मै अग्नये गिरम् स्तुतिम् प्र भरे प्रणयामि ॥ १ ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।
दिवो धर्मन् धरुणे सेदुषो नॄञ्जातैरजाताँ अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।
दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नॄन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ऋतेन कर्मणा सत्यकर्मणं धारकमग्निं धारयन्ति यज्ञस्य सहायभूते परमे स्थाने उत्तरवेद्याम् । द्युलोकस्य धारके यज्ञकर्मणि स्थितान् नेतॄन् देवान् मनुष्येषु अजातान् जातैः पशवादिभिः व्याप्नुवन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० ये यजमानाः दिवः द्युलोकस्य धरुणे धारके धर्मन् यज्ञे सेदुषः आसीनान् नॄन् अजातान् देवान् जातैः मनुष्यैः ऋत्विग्भिः अभि ननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति । ते यजमानाः यज्ञस्य धरुणम् धारकम् ऋतम् सत्यरूपम् अग्निम् शाके कर्मणि निमित्ते परमे उत्कृष्टे व्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम् ऋतेन हवोग्रेण धारयन्त धारयन्ति ॥ २ ॥

अंहोयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद् दुष्टरं पूर्व्याय ।
स संवतो नवजातस्तुतुर्याद् सिंहं न क्रुद्धमभितः परि ष्ठुः ॥ ३ ॥

अंहःऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्व्याय ।
सः । सम्ऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्याद् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परि । स्थुः ॥३॥

वेङ्कट० अंहोः 'पापं मिश्रयितारः' राक्षसाः युयुत्सया आत्मशरीराणि विस्तारयन्ति । पापानि

---

१. दृशे मूको. २-३. पाशमि' मूको.

शरीराणि पूर्व्याय जाय महत् दुःखेन च तरणीय खादनीयम् अन्नमिव भवन्ति। ततोऽयं सवत सङ्गतान् राक्षसान् नवजनन[1] तरति। ते सिंहम् इव क्रुद्धम् अभित परियन्तोऽग्निं सिञ्चन्ति सर्वत पारयन्त[2] ॥ ३ ॥

मुद्गल० य यजमाना पूर्व्याय सुरक्षायाऽलं समर्थाय महत् अधिकम् दुष्टरम् राक्षसैर्दुष्प्रापम् वय हवीरूपमन्न प्रयच्छन्ति। ते यजमाना तव स्वास्तम् अदोषम् अहसा वियोजिका वि तन्वते विस्तारयन्ति। नवजात स अग्नि सवत सङ्गतान् शत्रून् हनुर्यात् तान्तु। किञ्च अभित सर्वतो वर्तमाना शत्रवो माम् परि वर्जयित्वा स्थु सिञ्चेयु। कथमिव। मृगा क्रुद्धम् सिंहम् न सिंहम् इव ॥ ३ ॥

मातेव यद् भरसे पप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च।
वयोवयो जरसे यद् दधानः परि त्मना विरुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽइव। यत्। भरसे। पप्रथान। जनम्ऽजनम्। धायसे। चक्षसे। च।
वयऽवय। जरसे। यत्। दधान। परि। त्मना। विरूपऽरूप। जिगासि ॥ ४ ॥

वङ्कट० माता इव यदा बिभर्षि प्रथमान सर्व जन्म धारणाय जीवनाय दर्शनाय च। तदा नानाजातीयम् अन्न हविर्लक्षण जरयसि, यद्यद् आत्मनि धारयसि। [1]हुतेन तेन[1] नानारूप सन् स्वयमेव परित गच्छसि राक्षसान् हन्तुम्, यज्ञे सर्वत चरसि जगतो धारक इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० पप्रथान सर्वत प्रथमान यत्र त्वम् माता इव जननीव जनंजनम् सर्वजनम् भरसे बिभर्षि। किञ्च धायस धारणाय चक्षस दर्शनाय च सर्वै आधर्षसे। यत् यदा दधान धार्यमाणो भवसि, तदा वयोवय सर्वमन्नम् जरसे जरयसि। अपि च विरूप नानारूप सन् त्मना आत्मना परि जिगासि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥ ४ ॥

वाजो नु ते शवसस्पात्वन्तमुरुं दोधं धरुणं देव राधः।
पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नप्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाज। नु। ते। शवस। पातु। अन्तम्। उरुम्। दोधम। धरुणम्। देव। राध।
पदम्। न। तायु। गुहा। दधान। महे। राये। चितयन्। अप्रिम। अस्परिष्टस्प ॥५॥

वेङ्कट० हविर्लक्षणमन्न तव बलस्य अन्तम् रक्षतु विस्तीर्ण कामानां[4] दोह धारकं[5] च हे देव धनस्य। यथा [6]स्तेनो गुहायाम् पदम्[7] निधत्ते पदम् अग्निम् ऋषिम्[8] असुरै निधासित तद्वद् स्वनैव गुहाया निधाय पश्चात् महते धनाय 'चेतयन् तम् अस्य[9]। मह शब्द सकारान्तोऽप्यस्ति। तत चतुर्थ्या लुक। स्पृणाति पारकर्मा। तत उत्तारयामासति ॥ ५ ॥

---

१ 'नवन् इ २ पप्रथने वि' रूप ३ ३ हुतादन तेन इ, हुतान्त वि' रूप हुतान्नेन क प्रत्यय ४ कामान् वि' रूप ५ कामानां धा' सूको ६ यावत् वि' ७ नाक्षि वि' रूप ८ ८ चेतन्तमस्पा वि', चेतन्तमस्पा रूप

मुद्गल० हे देव अग्ने! उरुम् पृथुम् दोषम् कामानां दोग्धारम् रायः धनस्य धरुणम् धारकम् वाजः हविर्लक्षणमन्नम् ते स्वदीयस्य शवसः बलस्य अन्तर् समाप्तिम् गु अद्य पाहि रक्षतु। तायुः न तस्करो यथा गुहा गुहायाम् पदम् द्रव्यम् दधानः धारयन् रक्षति तद्वत् महः महते रायै धनाय धनलाभार्थम् चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् अग्निम् ऋषिम् अमीमृणः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[१६]

बृहद् वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्नये ।
यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिऽभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० पुरः । महत् अन्नं दीप्ताय प्रयच्छ देवाय अग्नये, यम् अग्निं सखायमिव यज्ञे स्तुतिभिः मनुष्या आहवनीये धारयन्ति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'बृहद् वयः' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तम् । आत्रेयः पूरुर्ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

यज्ञे भानवे दीप्तिमते अग्नये बृहत् वयः हवीरूपमन्नं दीयते हि । अतस्तदपि देवाय अग्नेय वयः अर्च प्रयच्छ । मर्तासः मनुष्याः यम् अग्निम् मित्रम् न सखायमिव प्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः पुरः दधिरे पुरस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।
वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युऽभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाह्वोः ।
वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः हि दीप्तैः तेजोभिः जनानाम् मध्ये बाह्वोः[1] दक्षस्य समर्थस्य कर्मपरस्य यजमानस्य होता भवति । ततश्च हविर्वरणीयं देवेषु वि ऋण्वति प्रक्षिपति, यथा भगः भाग्यं मनुष्येभ्यः इति ॥ २ ॥

मुद्गल० यः अग्निः हव्यम् हवि आनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति । बाह्वोः हस्तयोः भुजयोः[2] दक्षस्य यज्ञस्य द्युभिः द्युतिभिर्युक्तः सः अग्निः जनानाम् यजमानानाम् होता देवानामाह्वाता भवति । भगः न सूर्य इव वारम् वरणीयं धनम् वि ऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति । हिः पूरणः ॥ २ ॥

---

१. बाहोः वि[1] इत्यं. २. नास्ति मूलो.

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन् तुविष्याणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।
विश्वा । यस्मिन् । तुविऽम्नानि । सम् । अर्ये । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

बेङ्कट० अस्य स्तोमे सति धनं मयच्छतः[1] सख्ये सति सख्युः शत्रुविजयार्थं[2] प्रवृद्धतेजसः । कस्येत्याह— विश्वा इति । सर्वाणि भूतानि पञ्चजनाः अपि यस्मिन् अग्नौ महास्वने[3] युद्धे सञ्जाते सति शत्रुविजयार्थं हविर्भिः बलम् आदधुः । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ३ ॥

मुद्गल० मघोनः मघवतो धनवतः वृद्धशोचिषः वृद्धानि शोचींषि[4] तेजांसि यस्यासौ वृद्धशोचिः । अस्यैवंविधस्याऽग्नेः स्तोमे स्तोत्रेऽपि सख्ये च स्याम । तुविष्याणि बहुशब्दे अर्ये स्वामिनि यस्मिन् अग्नौ विश्वा विश्वे सर्वे ऋत्विजः शुष्मम् बलं हविर्भिः स्तोत्रैः च सम् आदधुः सम्यग् आदधति ॥ ३ ॥

अधा ह्यग्न एषां सुवीर्यस्य मंहना । तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥४॥

अध । हि । अग्ने । एषाम् । सुऽवीर्यस्य । मंहना ।
तम् । इत् । यहम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

बेङ्कट० अध हि अग्ने। एषाम् भूतानां मध्ये तम् एव स्तोमकर्तारं त्वया सिद्धसख्यम् सुवीर्यस्य तव महत्त्वेन महान्तम् न[5] द्यावापृथिव्यावपि परि [6]भवतः। अपि च[6] स[7] शत्रूणां यशश्च परिभवति[8] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। अध अथ हि एषाम् अस्माकं यजमानानाम् सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य मंहना महनाय दानाय भव। रोदसी द्यावापृथिव्यौ यहम् न महान्तं सूर्यमिव अतः सर्वैः श्रवणीयम् तम् इत् अग्निमेव परि बभूवतुः परिगृह्णीतः ॥ ४ ॥

नू नु एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।
ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नुः । आ । इहि । वार्यम् । अग्ने । गृणानः । आ । भर ।
ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्ऽसु । नुः । वृधे ॥

बेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मात् आ गच्छ वरणीयं धनम् अग्ने ! स्तूयमानः आ भर । ये वयम् ये च[9] अस्मदीयाः स्तोतारः स्वस्ति[10] सह त्वां धारयामः । एवं च युद्धेषु अस्माकं वर्धनाय भव ॥ ५ ॥

---

१. °त मूको. २ सख्युर्विज° वि[1] ल्पं. ३. महास्वनौ महा° ल ल्पं. ४. तेजांसि मूको. ५. नास्ति वि[1]. ६-६. द्यावोर्व वि[1]. ७. नास्ति मूको. ८. °भवतः ल भवतावः. ९. नास्ति ल ल्पं.

मुद्गल० हे अग्ने! गृणानः स्तूयमानः सन् नु क्षिप्रम् एहि यज्ञं प्रत्यागच्छ। आगत्य च नः अस्मभ्यम् वार्यम् वरणीयं धनम् आ भर सम्पादय। ये वयम् यजमानाः ये च सूरयः स्तोतारः सचा हविर्भिः सहिताः उभये वयम् स्वरिति स्तोत्रम् धामदे कुर्मः। उत अपि च पृत्सु पृतनासु नः अस्माकम् वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[१७]

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्था तव्यांसमूतये। अग्निं कृते स्वध्वरे पुरुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ। यज्ञैः। देव। मर्त्यः। इत्था। तव्यांसम्। ऊतये।
अग्निम्। कृते। सुऽअध्वरे। पुरुः। ईळीत। अवसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तौति हविर्भिः सह हे देव! मनुष्यः इत्थं प्रवृद्धं रक्षणाय अग्निम् शोभनाध्वरके हविषि पूरुः नामाऽयमृषिः अह्नाय 'रक्षणाय वा' ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ यज्ञैः' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तम्। आत्रेयः पूरुः ऋषिः। अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः। अग्निर्देवता ॥

हे देव! मर्त्यः मनुष्य ऋत्विक् इत्था इत्थम् तव्यांसम् स्तवीतृतोभिः प्रवृद्धम् अग्निम् ऊतये तर्पणाय यज्ञैः स्तोत्रैः आ ह्वयति। किञ्च पूरु मनुष्य स्तोता कृते स्वध्वरे शोभने सति तमग्निम् अवसे रक्षणाय ईळीत स्तौति ॥ १ ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन् मन्यसे।
तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य। हि। स्वयंशःऽतरः। आसा। विऽधर्मन्। मन्यसे।
तम्। नाकम्। चित्रऽशोचिषम्। मन्द्रम्। परः। मनीषया ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्ने.[1] स्वभूतकीर्तिमत्तर.[1] हे विविधकर्मन्! आस्येन स्तोत्रं करोषि। ततश्च तम् अग्निम् अविद्यमानदुःखम् चित्रतेजसम् मोदनम् स्तुत्वा त्वम् परः[2] भवसि। पर पारणात् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे विधर्मन्! विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता, तस्य सम्बोधनम्। स्वयंशस्तरः सुयशास्तं मन्येऽतिशयेन सुयशास्त्वम् मनीषया मदृष्टबुद्धयाऽनया तम् प्रसिद्धम् अस्य अमुम् हि अग्निम् आसा आस्येन मन्यसे स्तौषि। किंविशिष्टमग्निम्? नाकम् सुखम्। अकं दुःखम्, न विद्यतेऽकं यस्य स नाकम्। चित्रशोचिषम् चित्रतेजसम् मन्द्रम् स्तुत्यम् परः परस्मात् स्थितम् ॥ २ ॥

१-१. स्वयंशस्तर मूको. २. अग्ने मूको. ३. स्वभूतकीर्तिस्तर. मूको. ४. परः इति.

अस्य वामा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।
दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । य । अयुक्त । तुजा । गिरा ।
दिव । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्नेरेव अर्चिषा असौ लोक अर्चिष्मान् भवति । य[1] अय देवान् हविषो दानेन स्तुत्या च सयुनक्ति । दिव आदित्यस्य इव यस्य शरीरात् निर्गच्छता रतसा[2] अत्यन्त दीप्यन्ते अर्चय ॥ ३ ॥

मुद्गल० य अग्नि तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा स्तुत्या अयुक्त सम्बद्धो भवति । दिव न आदित्यस्येव यस्य अग्ने रेतसा प्रभया कृत्स्न जगद् व्याप्तम् । यस्याग्ने बृहत् बृहन्त अर्चय दीप्तय शोचन्ति प्रकाशन्ते । अस्य वै खल्वग्ने अर्चिषा प्रभया असौ आदित्य अर्चिष्मान् भवति । उ पूरण ॥ ३ ॥

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।
अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्रत्वा । विऽचेतस । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।
अध । विश्वासु । हव्य । अग्नि । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य प्रज्ञानेन विशिष्टबुद्धे दर्शनीयस्य धन स्तोतृणाम् रथे आगच्छति । ततोऽयम् विश्वासु प्रजासु हवनार्ह सन् अग्नि विशु स्तूयते ॥ ४ ॥

मुद्गल० विचेतस सुमतय ऋत्विज अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्याग्ने क्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथे आ दधति । हव्य यज्ञार्थमाह्वातव्य स अग्नि अध उत्पत्त्यनन्तरमेव विश्वासु सर्वासु विक्षु प्रजासु प्रशस्यते स्तूयत ॥ ४ ॥

नू नु इद्धि वार्यमासा सचन्त सूरयः ।
ऊर्जो नपाद्भिष्टये पाहि शुग्धि स्वस्तय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नु । इत् । हि । वार्यम् । आसा । सचन्त । सूरय ।
ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शुग्धि । स्वस्तये । उत । एधि । पृत्सु । नु । वृधे ॥५॥

वेङ्कट० क्षिप्रमेवास्माक स्तोतार वरणीय धनम् आस्येन स्तोत्रेण सेवन्ते[1] । तथा सति हे अन्नस्य पौत्र । अभिलषितसिद्धयर्थं रक्ष । अस्माकम् चास्माश्च भव अविनाशाय । उत इति गतम् (क ५,१६,५ द) ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! न अस्मभ्यम् वार्यम् वरणीय धनम् नु क्षिप्रम् यच्छ । इत् हि इत्येतौ पूरणौ । यत सूरय स्तोतारस्वत्त सकाशात् आसा आस्येन स्तोत्रेण उच्चरन्त धनं कामयन्ते । किञ्च

---

१ स क ख्य २ सेवन्त इति भूको, सेवन्त इ,

हे ऊर्जो नपात्! बलस्य पुत्र! अभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । पाहि अस्मान् आपद्भ्यो रक्ष । स्वस्तये क्षेमाय शग्धि त्वां याचे । हे अग्ने! उत अपि च पृत्सु पृतनासु नः वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[१८]

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।
विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः ।
विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० मृक्तवाहाः[1] । प्रातः एव अग्निः बहूनां प्रियो यजमानस्य अतिथिः भवन् ऋत्विग्भिः स्तूयते । यः सर्वाणि हवींषि अमर्त्यः सन् मर्त्येषु स्थितानि देवेभ्यो रमयति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्रातरग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । आत्रेयो द्वित ऋषिः । पञ्चमी पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ॥

पुरुप्रियः बहुप्रियः विशः यजमाने धनस्य निवेशकः अतिथिः यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वम्येतीत्यतिथिः । ध्रुवविधः अग्निः प्रातः रत्नवते स्तूयते । अमर्त्यः अमरणधर्मा यः अग्निः मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि विश्वानि सर्वाणि हव्या हवींषि रण्यति कामयते ॥ १ ॥

द्वितायं मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।
इन्दुं स धत्त आनुषक् स्तोता चित् ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितायं । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।
इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्वित इति यस्य नाम तस्मै मह्यं यजमानाय होता स्वस्य दक्षस्य महत्त्वेन[2] सोमं प्रयच्छति स्तोता सन् तुभ्यम् हे अमर्त्य अग्ने! अनुषक्तम् । सदर्थं होता त्वां यजतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! द्वितायं द्वितपुत्राय मृक्तवाहसे शुद्धहविर्वाहाय स्वस्य आत्मीयस्य दक्षस्य बलस्य मंहना मंहनाय दानाय भव । हे अमर्त्य! नित्य अग्ने! यतः कारणात् ते तुभ्यम् सः मृक्तवाहाः आनुषक् सर्वदाऽनुषक्तम् इन्दुम् सोमम् धत्ते धारयति, स्तोता नित् स्तोता च भवति ॥ २ ॥

---

१. मृक्तवहाः वि' छपं. २. महसे ब छपं.

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।
अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुऽशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।
अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वऽदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् युष्मदर्थं दीर्घगमनयुक्ततेजसं स्तुत्वा ह्वयामि हविष्मत्तामर्थाय । अथ प्रत्यक्षमाह अरिष्टः इति । हे अश्वान् दातः ! येषाम् स्तोतॄणाम् रथः अरिष्टः संग्रामे विविधं गच्छति, तेषामर्थाय आह्वयामि ॥ ३ ॥

सुदत्त० हे अग्ने! दीर्घायुशोचिषम् तम्[1] दीर्घगमनदीप्तिम्[2] वः । पूजायां बहुवचनम् । त्वाम् मघोनाम् धनिनां वृते गिरा स्तोत्रेण हुवे आह्वयामि । हे अश्वदावन् ! अश्वानां दातः ! येषाम् धनिनाम् रथः अरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः वि ईयते विगच्छतु ॥ ३ ॥

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नुक्था पान्ति ये ।
स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे अश्वांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।
स्तीर्णम् । बर्हिः । स्वऽनरे । अश्वांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चित्रा वा येषु स्तोतृषु स्तुतिः, आस्ये वा ये अश्वानि रक्षन्ति, ते स्तीर्णम् बर्हिः लक्षीकृत अश्वानि[3] धारयन्ति सर्वनरे परित.[4] ॥ ४ ॥

सुदत्त० येषु ऋत्विक्षु चित्रा नानाविधा दीधितिः यज्ञविषया क्रिया भवति, ये आसन् आस्ये उक्था उक्थानि स्तोत्राणि पान्ति रक्षन्ति, ते ऋत्विजः स्तीर्णं स्तीर्णस्य बर्हिः बर्हिषः परि उपरि अश्वांसि अश्वानि हवींषि स्वर्णरे यज्ञे दधिरे निदधति । वा पूरणः ॥ ४ ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।
द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत् कृधि मघोनो नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सधऽस्तुति ।
द्युऽमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृऽवत् । अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये अमी मह्यं मया याचिता अश्वानां पञ्चाशतम् ददुः स्तुतिभिः सह, त्वयि मया स्तूयमाने इत्यर्थः । तेषामेषां धनवतां दीप्तिमन्महत् बृंहितम्[5] अन्नम् हे अग्ने अमृत ! कुरु । यथा मनुष्या याचिता प्रयच्छन्ति तद्वदिति ॥ ५ ॥

---

१. नास्ति मूको २. 'दीप्तिवन्तं मूको. ३. नाश्वानि वि[1]; नावश्वानि छपं. ४. निहितः वि[1]. ५. बृहितम् वि[1] छपं.

सुप्रलo ये मघवानो दातारः मे मह्यम् सधस्तुति स्तुत्या सहितं स्वस्तोत्रसमनन्तरम् अश्वानाम् पञ्चशतम् ददुः ,हे अमृत अग्ने! स्वं तेषाम् मघोनाम् नृणाम् द्युमत् दीप्तिमत् महि महत् बृहत् परिवृढम् नृवत् परिचारकमनुष्ययुक्तम् श्रवः अन्नम् कृधि कुरु, देहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः ॥

[१९]

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वव्रेर्वव्रिश्चिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभि । अवऽस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वव्रिः । चिकेत । उपऽस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥१॥

वेङ्कटo वव्रिः । वव्रेः अवस्थाः अभि प्र जायन्ते, वव्रेः मम जरा च जायते । 'अकालं विकृता' वार्धक्यादयः शरीरावस्थाः' । सोऽयं वव्रिः पृथिव्याः उपस्थे आसीनस्समीपस्थं पश्यति । दूरस्थमसंचराश्च पश्यति ॥ १ ॥

सुप्रलo 'अभ्यवस्थाः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् । आत्रेयो वव्रिः ऋषिः । आद्या द्वितीया द्वे गायत्र्यौ, तृतीया चतुर्थी द्वे अनुष्टुभौ, पञ्चमी विराट् । अग्निर्देवता ।

वव्रेः ऋषेः अभि उत्तरोत्तरम् अवस्थाः अशोभना दशाः[1] प्र जायन्ते । तादृशीः वव्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः प्र चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । योऽग्निः मातुः पृथिव्या. उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजातम् वि चष्टे पश्यति ॥ १ ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति । आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥२॥

वेङ्कटo तेऽमी यौवने शत्रून्' बुध्यन्तः "वि जुहुरे' आहूतवन्तो युद्धार्थम् । 'तदा अनिमेषम्' बलं च अरक्षन्' दृढाम् पुरम् शत्रुपुरीं च विविशुः ॥ २ ॥

सुप्रलo ये वि चितयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः त्वाम् अनिमिषम् सर्वदा जुहुरे यज्ञार्थम् आह्वयन्ति, आहूय च नृम्णम् तव बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च पान्ति रक्षन्ति । ते दृळ्हाम् शत्रुभिः साधयितुमशक्यताम् पुरम् पुरीम् आ विविशुः प्रविशन्ति ॥ २ ॥

आ त्वैत्रेयस्य जन्तवो द्युमद् वर्धन्त कृष्टयः ।
निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ । त्वैत्रेयस्य । जन्तवः । द्युऽमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।
निष्कऽग्रीवः । बृहदऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥ ३ ॥

१-१. कालापकृता वि'. २. शरीरस्यवस्था वि'. ३. देशा. मूको. ४. शत्रुन् वि'.
५-५. विजुरे वि' ल्पं. ६-६. तदानीमेवः ल; तदानादानीमेवः वि' ल्पं. ७. रक्षन् मूको.

वेङ्कट० [1]त्रिवृताया अपत्यस्य[1] मे वत्सैः[2] जाताः[3] मनुष्याः दीप्तियुक्तम् आ अवर्धन्त[4]। [5]पुत्राश्च मम वृद्धा आसन्नित्यर्थः। पुत्राणां नामानि—निष्कग्रीवः बृहदुक्थः अनेन मधुना सह वाजयुः चेति चत्वारः पुत्राः। नकारः समुच्चयार्थीयः ॥ ३ ॥

मुद्गल० जायन्त इति जन्तवः कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः मघा न मघुनेव एना एनया स्तुत्या श्वैत्रेयस्य क्षित्रमन्तरिक्षम् तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्नेः द्युमत् दीप्तिमत् वपुः आ अवर्धन्त अभिवर्धयन्ति। किंविधाः कृष्टयः। निष्कग्रीवः सुवर्णनालङ्कृतग्रीवाः बृहदुक्थः बृहत्स्तोत्राः वाजयुः लब्धकामाः ॥ ३ ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा।
घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥ ४ ॥

प्रियम्। दुग्धम्। न। काम्यम्। अजामि। जाम्योः। सचा।
घर्मः। न। वाजऽजठरः। अदब्धः। शश्वतः। दभः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रियम् दुग्धम् पय इव कमनीयम्, पुनःपुनः दर्शनेऽपि यत् अद्धामावहति तत् अजामि, तादृशं मम शरीरं द्यावापृथिव्योः सहायभूतं शत्रुनिरसनात् तथाऽऽभं पुरा। घर्मः इव अन्तःसञ्जहविष्को दीप्यमानः शत्रुभिरहिंसितः अनेकेषां हिंसको भव ॥ ४ ॥

मुद्गल० जाम्योः द्यावापृथिव्योः सचा सहायभूतोऽग्निः दुग्धम् न पय इव काम्यम् कमनीयम् अजामि दोषरहितम् प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु। किंविधोऽग्निः। घर्मः न प्रवर्ग्य इव वाजजठरः वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः। अदब्धः शत्रुभिरहिंसितः शश्वतः नित्यः दभः शत्रूणां हिंसकः ॥ ४ ॥

क्रीळन् नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः।
ता अस्य सन् धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन्। नः। रश्मे। आ। भुवः। सम्। भस्मना। वायुना। वेविदानः।
ताः। अस्य। सन्। धृषजः। न। तिग्माः। सुऽसंशिताः। वक्ष्यः। वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदं वृद्धः सम्प्रति मुमूर्षुरपि आर्यपते। हे रश्मे! रश्मवत्ते अस्माकम् क्रीळन् प्रादुर्भव चिताभस्मना वायुना च सह ज्वायमानः[1]। ताः च अस्य धर्षणशीलाः सुसंशिताः वहनशीलाः वहनशीलेऽग्नौ स्थिताः न तिग्माः भवन्तु। [2]सुखं दहन्तु[2] मामिति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे रश्मे! रश्मिमन् अग्ने! क्रीळन् वनेषु क्रीडन् भस्मना स्वकार्येण भस्मितेन वायुना प्रेरकेण सम् वेविदानः सम्यक् ज्वायमानः त्वम् नः अस्माकम् आ भुवः अभिमुखो भव। वक्षणेस्थाः वह्नौ स्थिताः

1-1. अधिवायवप° मूको. २. मात्रिकर्षे. ३. जाताः मूको'. ४. °धयन्त मूको. ५. विज्ञाप-माना. वि'; ज्वायमानाः क. १-६. मात्रित वि' हर्षे; सुखं दहन्तु क.

दक्ष्यः ज्वालाः सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः भृशः शत्रूणां धर्षिकाः ताः ज्वालाः अस्य यजमानस्य मम न तिग्माः अतितीक्ष्णाः सन् सन्तु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[२०]

यमग्ने वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजऽसातम । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।
तम् । नः । गीःऽभिः । श्रवाय्यम् । देवऽत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रयस्वन्तः । यम् हे अग्ने अन्नानां दातृतम! त्वम् एव बुध्यसे रयिम्, तम् अस्माकं स्तुतिभिः श्रवणीयं देवेषु ब्रूहि योग्यम् अनीश्व. प्रयच्छतेति देवान् ब्रूहीति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यमग्ने' इति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तम् । आत्रेया. प्रयस्वन्त ऋषयः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! हे वाजसातम अत्यन्तम् अन्नद! त्वम् यम् रयिम् धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनम् मन्यसे बुध्यसे । चित् पूरणः । श्रवाय्यम् श्रवणीयम् प्रशस्यम् गीर्भिः स्तुतिभिः युजम् युक्तम् नः अस्मदीयं दुर्निर्लक्षणं धनम् तम् देवत्रा देवेषु पनय प्रापय ॥ १ ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शवसः ।
अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शवसः ।
अप । द्वेषः । अप । ह्वरः । अन्यऽव्रतस्य । सश्चिरे ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये अग्ने! न प्रेरयन्ति[1] काष्ठादिकं तवाढ्या अप्युद्गूर्णस्य तेजसः । न त्वां प्रज्वलयन्ति यागार्थमित्यर्थः । अथवा शवः अन्नं तदुद्गूर्णस्य तव न प्रयच्छन्तीति । द्वेषः पापम् । यज्ञभंगनिमित्त अपद्वो ह्वरः । यस्य यजमानस्य प्रमादाद् एतद् अन्यद् असत्यादिकम् 'उपनसं सोऽन्यव्रत.'[2] । सश्चतिरास्वादनकर्मा । यजमानस्य प्रमादकृतं पापं तत्र आददत इत्यर्थः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! ये जना! वृद्धाः एभ्यादिरक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः ते तुभ्यम् नेरयन्ति हवींषि न प्रयच्छन्ति, ते उग्रस्य अधिकेन शवसः बलेन अन्नेन वा अप-नीताः[3], बलान्नहीनाः भवन्तीत्यर्थः । किञ्च अन्यव्रतस्य अवैदिकस्य असुरस्य द्वेषः त्वत्सम्बन्धिनं विरोधं दुर्यन्ति, ह्वरः हिंसां च आ सश्चिरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥ २ ॥

१-१. ईर्[4] इ. २-२. उपनसोऽन्यमिनिव्रतः वि[1] इर्षे; 'सोन्यमति' इ. ३. 'नीषाः मुको.

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।
यज्ञेषु पूर्व्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।
यज्ञेषु । पूर्व्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० होतारम्[1] त्वा वृणीमहे अग्ने! बलस्य साधयितारम्। यज्ञेषु पूर्वकालभवं[2] मुख्यम् स्तुत्या प्रयस्वन्तः नाम्ना वयम् हवामहे च ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! प्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एतन्नामका वयम् दक्षस्य बलस्य साधनम् साधकम् त्वा त्वाम् होतारम् देवानामाह्वातारम् वृणीमहे। किञ्च यज्ञेषु पूर्व्यम् मुख्यं त्वाम् गिरा स्तुतिरूपया वाचा हवामहे स्तुमः ॥ ३ ॥

इत्था यथा त ऊतये सहसावन् दिवेदिवे ।
राय ऋतायं सुक्रतो गोभिः ष्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥ ४ ॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।
राये । ऋतायं । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः । वीरैः । स्याम । सधऽमादः ॥४॥

वेङ्कट० इत्थमेव यथा[3] तव तर्पणाय हे बलवन्! अन्वहम् स्याम। तथाऽस्मान् तथ्यमूताय धनाय च कुरु हे सुप्रज्ञ!। वयं त्वत्प्रसादात् गोभिः वीरैः[4] च सह मोदितारः स्याम ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सहसावन्! बलवन्नग्ने! दिवेदिवे अन्वहं वयम् ते तव ऊतये रक्षणाय यथा स्याम तथा इत्था इत्थं कुरु। हे सुक्रतो! राये धनाय ऋतायं यज्ञाय च यथा स्याम तथा कुरु। किञ्च वयम् गोभिः सधमादः सह मादयन्तः स्याम। वीरैः पुत्रैः च सधमादः स्याम तथा कुरु ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[२१]

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।
अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १ ॥

वेङ्कट० स मनुर्यथा त्वामादधे, यथा च समीधे[5], वयं च तथा कुर्मः। त्वं[6] च अग्ने! अङ्गिरः! तद्वत् देवान् इच्छते यजमानाय देवान् यज ॥ १ ॥

---

१. नास्ति रपं. २. 'कालं भ' वि' रपं. ३. नास्ति मूको ४ नास्ति वि'. ५. समिधे रु; समिन्धे क प्रस्तावः. ६. सां ए-

मुद्गल 'मनुष्वत्त्वा' इति चतुर्ऋचं सप्तमं सूक्तम्। 'आत्रेयः सप्तः' ऋषिः। अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः। अग्निर्देवता।

हे अग्ने! त्वा त्वाम् मनुष्वत् मनुरिव नि धीमहि, मनुष्वत् मनुरिव त्वा सम् इधीमहि समिद्भिः संदीपयामः। हे अङ्गिरः! अङ्गारात्मक[1] अग्ने! देवयते देवकामाय यजमानाय मनुष्वत् मनवे मनोरपत्याय देवान् यज ॥ १ ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे।
सुचस्त्वा यन्त्यानुषक् सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम्। हि। मानुषे। जने। अग्ने। सुऽप्रीतः। इध्यसे।
सुचः। त्वा। यन्ति। आनुषक्। सुऽजात। सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

षड्गुट० निगदसिद्धा[2]। यस्मिन् सर्पिरासूयते हूयते स[3] तथोक्तः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीतः हि स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् इध्यसे दीप्यसे। सुचः हविर्भिः सम्पूर्णा[4] आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा त्वा त्वाम् यन्ति प्राप्नुवन्ति हे सुजात! हे सर्पिरासुते घृतयुक्तान्न![5] इति ॥ २ ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत।
सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम्। विश्वे। सऽजोषसः। देवासः। दूतम्। अक्रत। सपर्यन्तः। त्वा। कवे। यज्ञेषु। देवम्। ईळते ॥३॥

षड्गुट० विश्वे देवाश्च सङ्गता हविर्वहनाय त्वाम् दूतम् अकृण्वन्। मनुष्याश्च हे कवे! 'यज्ञेषु त्वामेव देवम्' पूजयन्तः स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० सजोषसः सह प्रीयमाणाः[6] विश्वे सर्वे देवाः देवाः त्वाम् दूतम् अक्रत अकुर्वन्। अतः कारणात् हे कवे क्रान्तदर्शिन्! देवम् द्योतमानम् त्वा त्वाम् सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः यज्ञेषु ईळते देवान् आह्वातुं[7] याचन्ते ॥ ३ ॥

देवं वो देवयुज्ययाऽग्निमीळीत मर्त्यः।
समिद्धः शुक्र दीदिह्यृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम्। वः। देवऽयुज्यया। अग्निम्। ईळीत। मर्त्यः।
सम्ऽइद्धः। शुक्र। दीदिहि। ऋतस्य। योनिम्। आ। असदः। ससस्य। योनिम्। आ। असदः ॥ ४ ॥

१-१. आत्रेयस मूको. २. अङ्गिरा मूको. ३. उद्धृत गः[6] वि[1]; उद्धृत निग[6] ऋ ऋ५. ४. सः वि[1]. ५. °जो मन्त्र मूको. ६-६. साधि म[6] = आहवन्त साको.

वेङ्कट० हे मनुष्याः! युष्माकम् मर्त्यः होता देवयागार्थम् अग्निम् स्तौति। अथ प्रत्यक्षः। स त्वम् हे अग्ने शुक्रवर्ण! समिद्धः[1] दीप्यस्व, यज्ञस्य स्थानमासीद ससनाम्नो मम[2] गृहमासीद ॥ ४ ॥

मुद्गल० मर्त्यः मनुष्यः देवम् द्योतमानम् अग्निम् वः त्वाम् देवयज्यया देवयज्यायै देवयागार्थम् ईळीत स्तोतुमर्हति। हे शुक्र! दीप्त अग्ने! समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् दीदिहि दीप्यस्व ऋतस्य सत्यभूतस्य ससस्य ऋषेर्मम योनिम् कारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम् आ असदः देवतारूपेण आसीद। आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[२२]

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।
यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।
यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

वेङ्कट० विश्वसामा। हे विश्वसामन्! यथैनमत्रिरस्तौद्[3] एवम् अस्मै शोधकतेजसे प्र स्तुहि यः यज्ञेषु स्तोतव्यो ह्वाता मादयितृतमश्च मनुष्येषु ॥ १ ॥

मुद्गल 'प्र विश्वसामन्' इति चतुर्दचमष्टम सूक्तम्। आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः। अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः। अग्निर्देवता।

हे विश्वसामन् ऋषे! त्वम् अत्रिवत् अत्रिरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मै अग्नये प्र अर्च प्रणाय, यः अग्निः अध्वरेषु ईड्यः सर्वैर्यज्ञभिः स्तुत्यः होता देवानाम् आह्वाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥ १ ॥

नि त्वाग्ने जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।
प्र यज्ञ एत्वानुषग्घा देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।
प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अध । देवव्यचःऽतमः ॥ २ ॥

वेङ्कट० नि धत्त अग्निम् आयतने जातप्रज्ञम् देवम् काष्ठे यष्टारम् 'प्र एतु अग्निः' यष्टा अनुषक्तम् अथ अतिशयेन देवानां व्यापकः ॥ २ ॥

---

१. 'द्ध वि' क रूपं. २. गोत्रि क रूपं. ३. अयेतम' वि'. ४-४. मैथत्वयमग्निः वि'; मैथत्वमग्निः रूपं.

मुद्गल० हे यजमानाः ! जातवेदसम् जातप्रज्ञम् देवम् द्योतमानम् ऋत्विजम् ऋतुयष्टारम् अग्निम् नि दधात निधत्त । किञ्च देवव्यचस्तमः देवानामाततमः यज्ञं यज्ञसाधनम् अस्माभिर्दीयमानं हविः आनुषक् अनुपक्तं यथा भवति तथा अद्य अस्मिन्नहनि तमग्निम् प्र एतु गच्छतु ॥ २ ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये ।
वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।
वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य मनः सर्वं विजानाति[1] तम् त्वा देवम् मनुष्याः वयं तृतये वरणीयम्[2] तव रक्षणम् भजमानाः स्तुमः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! चिकित्विन्मनसम् चिकित्वित् जानत्[1] मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः तम् देवम् त्वा त्वाम् इयानासः उपगच्छन्तः[3] मर्तासः मनुष्याः वयम् ऊतये रक्षणार्थम् वरेण्यस्य संभजनीयस्य ते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥ ३ ॥

अग्ने चिकिद्धि[4] अस्य नः इदं वचः सहस्य ।
तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्धि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।
तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीःऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने! बुध्यस्व नः अस्माकम् अत्रीणाम् अस्य विश्वलाम्नः[5] इदम् स्तुतिवचः - हे सहसो जात! तम् त्वाम्[6] हे सुहनो गृहपते! स्तोमैः वर्धयन्ति अत्रयः । गीर्भिः अलङ्कुर्वन्ति अत्रयः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! हे सहस्य! सहसः बलस्य पुत्र! नः अस्मदीयम् अस्य इदम् परिचरणमिदम् वचः स्तोत्रम् चिकिद्धि जानीहि । हे सुशिप्र! शोभने शिप्रे हनू यस्य असौ सुशिप्रः । तस्य[7] सम्बोधनम् । हे दम्पते! गृहपते! तम् त्वा त्वाम् अत्रयः भक्षितुमाः स्तोमैः स्तोत्रैः वर्धन्ति वर्धयन्ति । अत्रयः गीर्भिः शुम्भन्ति अलङ्कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[२३]

अग्ने सहन्तमा भर द्युम्नस्य प्रासहा रयिम् ।
विश्वा यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

---

१. जानाः वि[1]. २. भजनीयम् ऋषिः. ३. जना गृको. ४. °गच्छन्ते गृको. ५. विश्वगमाः वि[1]; विश्वसामाः ऋषिः. ६. त्वा वि[1]. ७. नास्ति गृको.

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । द्युम्नस्य । प्रऽसहा । रयिम् ।
विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । सुऽसहा ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्युम्नः । अग्ने । शत्रूनभिभवन्तम् रयिम् आ भर द्युम्नस्य मम शत्रून् प्रसह्य । यः रयिः सर्वान् मनुष्यान् तिरस्कृत्य सङ्ग्रामेषु अभि भवति[1] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अग्ने सहन्तम्' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तम् । द्युम्न ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! प्रसहन्तम् प्रकृष्टेन बलेन सहन्तं शत्रून् अभिभवन्तम् रयिम् धनम् द्युम्नम् द्युम्नस्य द्योतनाय मह्यम् ऋषये आ भर आहर । यः पुत्रः प्रासहा शत्रूणाम् अभिभविता आसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः सन् वाजेषु अभि अन्नेषु आभिमुख्येन गतान् विश्वः सर्वान् चर्षणीः मनुष्यान् शत्रून् ससहत् अभिभवति ॥ १ ॥

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर ।
त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनाऽसहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।
त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोऽमतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सहस्वः! बलवन्! पृतनासहम् सेना अभिभवितारम् रयिम् पुत्रं त्वम् आ भर आहर । त्वम् हि सत्यः सत्यभूतः अद्भुतः महान् गोमतः गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य दाता ॥ २ ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः ।
होतारं सप्तसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः ।
होतारम् । सप्तऽसु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वे हि सङ्गताः जना यज्ञार्थं कृतोर्णबर्हिषः त्वाम् आत्मगृहे पुरूणि धनानि कामयन्ते याचन्ते ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सजोषसः सह प्रियमाणाः वृक्तबर्हिषः कृतबर्हिषः विश्वे सर्वे जनासः ऋत्विजः सप्तसु यज्ञगृहेषु होतारम् देवानाम् आह्वातारम् प्रियम् सर्वेषां प्रीतिकरम् त्वा त्वाम् पुरु पुरूणि बहूनि वार्या वरणीयानि धनानि व्यन्ति याचन्ते हि ॥ ३ ॥

---

१. भान्ति मूलो.

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।
अग्ने एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत् पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

स । हि । स्म । विश्वऽचर्षणि । अभिऽमाति । सहः । दधे ।
अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥४॥

वेङ्कट० अग्निः सर्वस्य द्रष्टा शत्रूणाम् अभिमननशील बलं धारयति । प्रत्यक्षः शिष्टः । अग्ने । अस्माकम् एषु गृहेषु धनयुक्तम् दीप्यस्व दीप्तियुक्तः चेति ॥ ४ ॥

सुदल० हे अग्ने । स लोकेषु प्रसिद्धः विश्वचर्षणिः ऋषिः अभिमाति शत्रूणां हिंसकम् सहः बलम् दधे धारयतु । हि स्म पूरणौ । हे शुक्र ! शोचिष्मन् ! त्वम् नः अस्मदीयेषु एषु क्षयेषु गृहेषु रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा आ दीदिहि आदीप्यस्व । हे पावक ! पापानां शोधक अग्ने ! त्वम् द्युमत् दीप्तियुक्तम् दीप्यस्व ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[२४]

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।
वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।
वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्ऽतमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

वेङ्कट० गोपायना[1] बन्धु, सुबन्धु, श्रुतबन्धु, विप्रबन्धुरिति क्रमेण[1] चतसृणामृषय । अग्ने[1] त्वम् अस्माकम् अन्तिकतमोऽपि च रक्षिता भव कल्याणकारी गृहदिव । वसु वासयितर अग्नि वस्वङ्ग स त्वम् अस्मान् अभिव्याप्नुहि, दीप्ततमम् रयिम् च देहि ॥ १ ॥ २ ॥

सुदल० 'अग्न त्व न' इति चतुर्दश दशम सूक्तम् । 'गौपायना लौपायना वा बन्धु सुबन्धु श्रुतबन्धु विप्रबन्धुश्चेत्यर्चो द्विपदाः', (ऋअ २,५ २४) 'विंशतिका द्विपदा विराज' (ऋअ १ १२,८) इत्युक्तत्वात् अग्निर्देवता ।

हे अग्ने ! वरण्य वरणीय सम्भजनीय त्वम् नः अस्माकम् अन्तम अन्तिकतम भव, उत अपि च त्राता रक्षक शिव सुखकरश्च भव । वसु वासक अग्नि सर्वेषामग्रणी वसुश्रवा व्याप्तास्त्रस्त्वम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षि अस्मान् व्याप्नुहि, द्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमन्तम् रयिम् पशादिलक्षण धनम् दा अस्मभ्य देहि ॥ १ ॥ २ ॥

---

१ °त्वम् अस्मत्कम् सूक्ते २ °धन वि° क्र० ३ नास्ति वि°

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघऽअयतः । समस्मात् ।
तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मान् बुध्यस्व, शृणु चाह्वानम्, रक्ष चास्मान् अघमिच्छतः सर्वस्मादपि । तम् त्वा हे शोचिष्ठ[1] दीप्त! पुत्रादिभ्यः[2] सुखार्थं याचामहे सम्प्रति ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सः त्वम् नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व, हवम् अस्मदीयमाह्वानम् श्रुधि शृणु, अघायतः अघमिच्छन्त्र समस्मात् सर्वस्माज्जनात् नः अस्मान् उरुष्य रक्ष । हे शोचिष्ठ अतिशोचिष्मन् दीदिवः! स्वतेजोभिर्दीप्त अग्ने! तम् त्वाम् सुम्नाय सुखाय तदर्थम् सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः तदर्थं च नूनम् ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[२५]

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गासि स नो वसुः ।
रासत् पुत्र ऋभूणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गासि । सः । नः । वसुः ।
रासत् । पुत्रः । ऋभूणाम् । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुयवः । युष्माकं रक्षणाय त्वम् अग्निम् देवम् अभिगच्छ । सः अस्माकम् वासयिता । स ऋभूणाम् पुत्रः अस्मभ्यमभिमतं प्रयच्छति सत्यकर्मा शत्रूंश्चास्माकं तरति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अच्छा वो अग्निम्' इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । आग्नेया वसूपुत्रीयान ऋषयः । अनुष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

हे वसूपुत्रः! यूयम् देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय अच्छ गासि अभि प्रगायत । वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता सः अग्निः नः अस्मभ्यम् रासत् कामान् ददातु । ऋभूणाम् ऋषीणाम् पुत्रः, ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते, ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् सोऽग्निः द्विषः अस्माकं शत्रून् पर्षति पारयतु ॥ १ ॥

स हि सत्पो न पूर्वे चिद् देवासश्चिद् यमीधिरे ।
होतारं मन्द्रजिह्वमित् सुदीतिभिर्विभावसुम् ॥ २ ॥

---

१. शोचिष्ठ रि; शोचिष्टम इषं; 'चिष्टम वि' ल. २. 'दिभिः वि' इषं.

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् । यम् । ईधिरे ।
होतारम् । मन्द्रऽजिह्वम् । इत् । सुदीतिऽभिः । विभाऽवसुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः हि सत्यकर्मा, यम् पूर्वे च ऋषयः समीधिरे यम् देवाः[1] अपि होतारम् मोदनवाघम् पुरा शोभनदीप्तिभिः विभावसुम् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० पूर्वे चित् पूर्वे महर्षयः होतारम् देवानामाह्वातारम् मन्द्रजिह्वम् हविषां प्रदातेन देवानां मादयित्रीं जिह्वा यस्य स तम् सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तम् विभावसुम् प्रभाधनम् यम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत, देवासः चित् अपि यम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत । सः हि अग्निः सत्यः भवति । इत् पूरणः ॥ २ ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।
अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुऽमत्या ।
अग्ने । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिऽभिः । वरेण्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मभ्यं वरणीयतमेन कर्मणा स्वदीयया श्रेष्ठया सुमत्या च अग्ने! धनानि प्रयच्छ पुनः नः इति पूरणम्, स्तोत्रैरस्मदीयैः वरणीय! ॥ ३ ॥

मुद्गल० सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान वरेण्य! वरणीय! हे अग्ने! सः त्वम् वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन नः धीती धीत्याऽस्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा सुमत्या च शस्त्रेण च प्रीतः सन् रायः धनानि नः अस्मभ्यम् दिदीहि देहि ॥ ३ ॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मर्तेष्वाविशन् ।
अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मर्तेषु । आऽविशन् ।
अग्निः । नः । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उभयेषु देवमनुष्येषु आविशन् अग्निः विराजति । सोऽयम् अग्निः[2] अस्माकं हविषां वोढा । तमिमम् अग्निम् पूजयत कर्मभिः ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः अग्निः देवेषु राजति, यः अग्निः मर्तेषु आविशन् राजति, यः अग्निः नः अस्माकम् हव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानाः! तम् अग्निम् धीभिः स्तुतिभिः सपर्यत परिचरत ॥ ४ ॥

---

१. वा वि॰ रूपं. २. नास्ति वि॰ रूपं.

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।
अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःऽतमम् । तुविऽब्रह्माणम् । उत्ऽतमम् ।
अतूर्तम् । श्रवयतऽपतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अयम् अग्निः अतिशयेन प्रवृद्धकीर्तिं प्रवृद्धस्तोत्रम् उत्तमम् शत्रुभिः अहिंसितम् श्रावयितॄणां यशस्विनां पतिम् पुत्रम् प्रयच्छति यजमानाय ॥ ५ ॥

मुद्गल० अग्निः तुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बहुलम् तुविब्रह्माणम् बहुस्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टम् अतूर्तम् शत्रुभिरहिंसितम् श्रावयत्पतिम् श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पितृनिति श्रावयत्पतिः तं तथाविधम् पुत्रम् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति ददातु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं ससाह्वान्यो युधा नृभिः ।
अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्ऽपतिम् । ससाहे । यः । युधा । नृऽभिः ।
अग्निः । अत्यम् । रघुऽस्यदम् । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निः ददाति सतां पतिं पुत्रम्, यः शत्रून् युद्धेन नृभिः सहसे । तथा[1] अग्निः अश्वं क्षिप्रगामिनम् जेतारम् अपराजितम् च प्रयच्छति ॥ ६ ॥

मुद्गल० यः पुत्रः युधा युद्धेन नृभिः परिजनैः ससाह शत्रूनभिभवति, सत्पतिम् सतां पालयितारं तथाविधं पुत्रम् अग्निः ददाति अस्मभ्यं ददातु । किञ्च अग्निः रघुष्यदम् रघुः लघुः स्यदो जवो यस्य तम् जेतारम् शत्रून् अपराजितम् शत्रुभिः अत्यन् अश्वं ददातु ॥ ६ ॥

यद् वाहिष्ठं तदग्नयें बृहदर्च विभावसो ।
महिषीव त्वद् रयिस्त्वद् वाजा उदीरते ॥ ७ ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च । विभावसो इति विभाऽवसो ।
महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यत् तत् बृहत्तमं[2] स्तोत्रम् अग्नये निहितं तेजः । अथ प्रत्यक्ष.—हे विभावसो! महत् तत् तेजोऽनेन हविषा पूजय । यथा राजस्त्री स्वगृहाद् अलङ्कृत्वा निर्गच्छति, तद्वत् स्तोतॄणां त्वत्तः रयिः उद्गच्छति, तथाऽन्नानि च त्वत्त उद्गच्छन्ति ॥ ७ ॥

---

१. यथा' मूलो. २. पुनस्तथा वि'. ३. या बृहत्तमं ल लुं.

सुद्गल० यादिष्टम् योढृतमम् यत् रसोग्रम् तत् अग्नये क्रियते। अतः हे विभावसो! प्रभाधन अग्ने! बृहत् महत्तं धनं च अर्च अस्मभ्यं प्रयच्छ। यतः त्वत् त्वत्तः सकाशात् महिषी महती रयिः धनम् उत् ईरते उद्गच्छति राजाः अन्नानि च त्वत् उद्गच्छन्ति। इद पूरणः ॥ ७ ॥

तवं द्युमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते बृहत् ।
उतो वं तन्यतुर्यथा स्वानो अर्त्र त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तवं । द्युऽमन्तः । अर्चयः । ग्रावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।
उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्त्र । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तव दीप्तिमन्तो रश्मयः, तथा शैल इव उच्यते महत्त्वम्[1]। अपि च तव अरण्ये दीप्तस्य शब्दः[2] सर्वं देशं व्याप्नोति स्वदनेव यथा मेघानां गर्जितशब्दः ॥ ८ ॥

सुद्गल० हे अग्ने! तव अर्चयः द्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति। बृहत् महान्[3] रथम्[4] ग्रावेव अभिषव-ग्रावेव उच्यते स्तूयसे। उतो अपि च त्मना आत्मना दिव. द्योतमानस्य ते तव स्वानः शब्दः तन्यतुः यथा मेघगर्जितमिव अर्त उद्गच्छति ॥ ८ ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहस्वानं ववन्दिम ।
स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसुऽयवः । सहस्वानम् । ववन्दिम ।
सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवम् अग्निम् वसूयवः नाना[5] वयं बलाधारणशीलं स्तुतवन्तः। सः चास्मान् विश्वाः[6] द्वेष्टीः सेना अति नयतु[7] नावेव सिन्धुं सुकर्मा ॥ ९ ॥

सुद्गल० वसूयवः वसुकामाः वयम्[8] सहस्वानम् शत्रुनाशकम् अग्निम् ववन्दिम स्तुमः। सुक्रतुः शोभनकर्मा सः अग्निः अस्मान्[9] विश्वाः सर्वान् द्विषः शत्रून् अति पर्षत् अतिपारयतु। कथमिव। नावा साधनेन सिन्धुम् इव ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[२६]

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥१॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥१॥

---

१. महत्त्वम् ख. २. नास्ति वि[1] ३. महत् मूको. ४. त्वान् मूको. ५. नाना वि[1], ना ह्रपं. ६. विश्वान् मूको. ७. शयन्तु वि[1] ह्रपं. ८. नास्ति मूको. ९. अस्मत् मूको

वेङ्कट० निगदव्याख्याता ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अग्ने पावक' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम्। वसूयव ऋषयः। गायत्री छन्दः। अग्निर्देवता।

हे पावक! शोधक! रोचिषा स्वदीप्त्या मन्द्रया देवानां मादयित्र्या जिह्वया च हे देव! द्योतमान अग्ने! देवान् आ वक्षि यज्ञार्थम् आवह[1], वक्षि च तान् यज ॥ १ ॥

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम्। देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

तम्। त्वा। घृतस्नो इति घृतऽस्नो। ईमहे। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। स्वःऽदृशम्। देवान्। आ। वीतये। वह ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् त्वाम् हे उदकस्य आपयितः! याचामहे चित्रदीप्ते! सर्वस्य द्रष्टारम्। त्वमिह देवान् हविर्भक्षणाय आ[1] वह ॥ २ ॥

मुद्गल० हे घृतस्नो! घृतस्य प्रेरक! हे चित्रभानो! चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्य स चित्रभानुः, तस्य सम्बोधनम्। स्वर्दृशम् सर्वद्रष्टारम् तम् तादृशम् त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे। अतः वीतये हविषो भक्षणाय देवान् आ वह ॥ २ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि। अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३[2] ॥

वीतिऽहोत्रम्। त्वा। कवे। द्युऽमन्तम्। सम्। इधीमहि। अग्ने। बृहन्तम्। अध्वरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रिययज्ञम् त्वा[1] कवे! दीप्तिमन्तं दीपयामः अग्ने! महान्तम् अध्वरे ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे कवे! क्रान्तदर्शिन्! अग्ने! वीतिहोत्रम् क्रान्तयज्ञम् द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् बृहन्तम् महान्तम् त्वा त्वाम् अध्वरे यज्ञे सम् इधीमहि समिद्भिः संदीपयामः ॥ ३ ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये। होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने। विश्वेभिः। आ। गहि। देवेभिः। हव्यऽदातये। होतारम्। त्वा। वृणीमहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने! यजमानायास्मै 'सर्वैः देवैः' सहागच्छ। त्वाम् होतारम् वृणीमहे ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सह त्वम् हव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय सदर्थम् आ गहि पत्नं प्रति आगच्छ, अतः होतारम् देवानाम् आह्वातारम् त्वा त्वाम् वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ४ ॥

यजमानाय सुन्वते अग्ने सुवीर्यं वह। देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥

यजमानाय। सुन्वते। आ। अग्ने। सुऽवीर्यम्। वह। देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि ॥ ५ ॥

---

१. त्व मूको. २. गतिश्च वि[1]. ३. त्वम् ङ. ४-४. सर्वैरः वि[1] हर्षं.

वेङ्कट० निगदव्याख्यातौ ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सुन्वते अभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यम् शोभनं बलम् आ वह प्रापय। किञ्च देवैः सह बर्हिषि यज्ञे आ सत्सि आसीद ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

समऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि । देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सन्दीप्यमानः हे शतसहस्रस्य जेतः[1]! अग्ने! त्वम् कर्म प्रवर्तयसि देवानां दूतः प्रशस्यः[2] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे सहस्रजित्! सहस्रस्य जेतः अग्ने! समिधानः हविर्भिः समिध्यमानः उक्थ्यः प्रशस्यः त्वम् देवानाम् दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि पोषयसि ॥ ६ ॥

न्यग्निं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठ्यम् । दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । होत्रऽवाहम् । यविष्ठ्यम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि दधात धत्त अग्निम् जातप्रज्ञम् सप्तानां होत्राणां वोढारम् युवतमम् देवम् ऋतौ च यष्टारम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे यजमानाः! जातवेदसम् जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः तम् होत्रवाहम् होत्रस्य यज्ञस्य वोढारम् यविष्ठ्यम् युवतमम् देवम् द्योतमानम् ऋत्विजम् ऋतौ यष्टारम् अग्निम् नि दधात निधत्त ॥ ७ ॥

प्र यज्ञ एत्वानुपगुधा देवव्यचस्तमः । स्तृणीत बर्हिरासदे ॥ ८ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । आनुपक् । अध । देवव्यचःऽतमः । स्तृणीत । बर्हिः । आऽसदे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञः प्र गच्छतु, अथ अनुपक्तम् अतिशयेन देवव्यापी। तदर्थमनुपक्तम् बर्हिः आसदनाय स्तृणीत ॥ ८ ॥

मुद्गल० अथ अस्मिन्यज्ञे देवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्व्याप्ततमः यज्ञः यज्ञसाधनं हविः आनुपक् अनुपक्तं यथा भवति तथा प्र एतु देवान् गच्छतु। हे ऋत्विजः! आसदे अग्नेरासदनार्थम् बर्हिः स्तृणीत ॥ ८ ॥

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥ ९ ॥

आ । इदम् । मरुतः । अश्विना । मित्रः । सीदन्तु । वरुणः । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ९ ॥

---

१. तेजा मूको. २. प्रत्य मूको.

वेङ्कट० मरुतः अश्विनौ मित्रावरुणौ अन्ये च देवाः सर्वैः अनुचरैः सह इदम् बर्हिः अग्ने! आ सीदन्तु ॥९॥

मुद्गल० मरुतः मरुद्गणाः अश्विना अश्विनौ मित्रः सूर्यः वरुणः च देवासः एते सर्वे देवाः सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् इदम् बर्हिः आ सीदन्तु ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः ।

[२७]

अनस्वन्ता सत्पतिर्मामहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।
त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर त्र्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता । सत्ऽपतिः । ममहे । मे । गावा । चेतिष्ठः । असुरः । मघोनः ।
त्रैवृष्णः । अग्ने । दशऽभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । त्रिऽअरुणः । चिकेत ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायनः—'त्रैवृष्ण्यपौरुकुत्स्यौ द्वौ [1]त्र्यरुणत्रसदस्यू राजानौ[1] भारताश्वमेधः' (ऋअ ५,५) इति । तत्र [2]त्र्यरुणत्रसदस्यू अग्निप्रसादात्[2] महद् धनं लब्ध्वा वदतः[3]—'अनस्वन्ता इति[4]' । अनोवहन-योग्यावनड्वाहौ[5] सतां पतिः त्र्यरुणः मह्यम् अददाद्[6] अतिशयेन देवान् प्रति स्रोत्रवतो द्यावा निरसिता शत्रूणाम् धनवान् । किञ्चायम् हे अग्ने वैश्वानर! त्रैवृष्ण्यः त्र्यरुणः दशभिः गवां सहस्रैः मह्यं प्रदित्सितैः ममाग्रतः प्रादुरभूत् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अनस्वन्ता' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्त्र्यरुणः पुरुकुत्सस्त्रसदस्युः भरतस्य पुत्रः[7] अश्वमेध एते ऋषय ऋषयः । नात्मात्मने दद्यादिति सर्वांस्वर्त्रि केचित् । आद्याः त्रिष्टुभः, शिष्टा अनुष्टुभः । षष्ठी इन्द्राग्निदेवत्या, शिष्टा आग्नेयः ।

अग्निः राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर अग्ने! सत्पतिः सतां पालयिता चेतिष्ठः ज्ञानतमः असुरः बलवान् मघोनः धनवान् । त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः त्र्यरुणः एतन्नामा राजर्षिः अनस्वन्ता अनसा शकटेन संयुक्तौ गावा गावौ अनड्वाहौ गवां हिरण्यादीनां च दशभिः सहस्रैः सह मे मह्यम् ममहे ददौ । स राजर्षिः चिकेत सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥ १ ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरी च युक्ता सुधुरा ददाति ।
वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरी इति । च । युक्ता । सुऽधुरा । ददाति ।
वैश्वानर । सुऽस्तुतः । वावृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

१-१. 'दशत' वि[1] ऊर्ध्वं, २-२. 'त्रसदस्यि' वि[1]. ३. वदति ल; वादति ऊर्ध्वं; पादि वि[1]. ४-४. 'मन्त्राविति वि[1] ऊर्ध्वं. ५. अनुद्वहौ ल. ६. अदा' वि[1]. ७. नास्ति मूको.

वेङ्कट० यः मे पूर्वोक्तेभ्योऽधिकं शतानि विंशतिम् च गवाम् अश्वौ च रथे युक्तौ शोभनधूर्वहन-समर्थौ ददाति, तस्मै व्यरुणाय हे अग्ने वैश्वानर। मया सुष्टु स्तुत बृहान्. सुखं प्रयच्छ ॥ २ ॥

मुद्गल० यः व्यरुण शता च शतानि सुवर्णानाम् गोनाम् गवाम् विंशतिम् च युक्ता रथेन युक्तौ सुधुरा सुष्टु धुरं वहन्तौ हरी अश्वौ च मे महाम् ददाति, हे वैश्वानर अग्ने। सुष्टुत. अस्माभिः सुष्टु सम्यक् स्तुतः बृहान: हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै व्यरुणाय शर्म सुखम् यच्छ प्रयच्छ ॥ २ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।
यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वीर्युक्तेनाभि व्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।
यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एवम् अग्ने! नविष्ठाय युष्मै स्तोतव्याम् सुमतिम् त्रसदस्यु[1] चकान भवति, निवेदयतीत्यर्थः। का[2] सुमतिमित्याह—यो मे इति। यः मम याच्ञागिर[3] बहुपुत्रस्य पूर्वमयुक्ता. श्रुत्वा[4] युक्तेन वचने-नायम् व्यरुण अभि गृणाति इदं[5] ददामीति वदतीत्यर्थः[6] ॥ ३ ॥

मुद्गल० यः व्यरुणः तुविजातस्य बहूपयस्य मे पूर्वी बह्वी गिर स्तुती श्रुत्वा प्रीतः सन् युक्तेन मनसा अभि गृणाति इद गृहाण 'इदं गृहाण' इति यथा[7] मां ब्रवीति एव एवं हे अग्ने! नविष्ठाय अत्यन्तं स्तुत्याय ते तुभ्यम् नवगम् नवतमाम् सुमतिम् स्तुतिम् चकान कामयमानः त्रसदस्युः अपि इद 'गृहाण इदं' गृहाणेति मा प्रार्थितवान् ॥ ३ ॥

यो मे हिरण्यसन्दृशं प्रयोचत्यश्वमेधाय सूरये । ददद्रुचा सनिं युते ददन्मेधामृतायते ॥४॥

य । मे । हिरण्यऽसन्दृशम् । प्रऽयोचति । अश्वऽमेधाय । सूरये ।
ददत् । ऋचा । सनिम् । युते । ददत् । मेधाम् । ऋतऽयते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सेदमेकाश्वमेधस्य[8]। य याचक. मह्यम् इति प्रयोचति अश्वमेधाय प्रशाय, मह्यं दातव्यम् इति वदतीत्यर्थः। तस्मा अयमश्वमेधः ऋचा सनिम् प्रतिगच्छते देवबलेन धन याचते धन प्रयच्छति, तथा धनप्रदाने मेधाम् प्रयच्छति यज्ञमिच्छते, इत्यात्मस्वभावानुरूपधनम्[9] अश्वमेधस्य, य[10] अश्वमेधस्व्यरुणाय महद् धनमददात् ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः भिक्षमाणोऽर्थी सूरये प्रेरकाय अश्वमेधाय रात्रयेय मे मह्य देहि इति प्रयोचति प्रब्रवीति। योऽश्वमेध धनानि भिक्षते इत्यर्थः। अहो अग्ने स्तोत्रेण सह यते आत्मन. समीप गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेध सनिम् धनम् ददत् ददाति[11]। हे अग्ने! ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्वमेधाय मेधाम् यज्ञविषया प्रज्ञाम् ददत् देहि ॥ ४ ॥

---

१. 'स्युर् मूको २. कम् मूको. ३. यज्ञा गिर त्रि' ळ, याज्ञा गिर ख्प. ४. नास्ति मूको ५ नास्ति ख्प. ६-६. नास्ति मूको. ७. तथा मूको ८. सोयमेकाश्व' मूको, सोऽयमेकोऽश्व' इति पा ल प्रस्ताव. ९. 'या-मनु' मूको १०. वस्य मूको ११. दत्तवा मूको.

यस्य मा पृक्षः शतमुद्वर्पयन्त्युक्षणः । अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः ॥५॥

यस्य । मा । पृक्षः । शतम् । उत्ऽहर्षयन्ति । उक्षणः ।
अश्वऽमेधस्य । दानाः । सोमाःऽइव । त्रिऽआशिरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ततस्त्र्यरुणो वदति । यस्य अश्वमेधस्य[1] माम् पक्षाः पक्षोत्सिक्ताः शतसंख्याः उक्षणः अत्यन्तं हर्षयन्ति । तस्य अश्वमेधस्य दानाः सोमाः इव भवन्ति त्र्याशिरः सक्तवः पयो धाना इति सोममिश्रणानि[2] त्रीणि ॥ ५ ॥

मुद्गल० यस्य येन अश्वमेधस्य अश्वमेधेन दानाः दत्ताः पक्षाः कामानां पूरकाः शतम् उक्षणः उक्षाणो बलीवर्दाः मा माम् उद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति । हे अग्ने! ते उक्षाणः त्र्याशिरः दधिसक्तुपयोरूपाशिश्र आशिरोऽभिश्रयणसाधनभूता येषां ते त्र्याशिरः सोमाः इव तव प्रीणनाय भवन्तु ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी शतदाव्न्यश्वमेधे सुवीर्यम् । क्षत्रं धारयतं बृहद् दिवि सूर्यमिवाजरम् ॥६॥

इन्द्राग्नी इति । शतदाव्नि । अश्वऽमेधे । सुऽवीर्यम् ।
क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽइव । अजरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता । क्षत्रम् (निघ २,१०) इति धननामेति । अश्वमेधेनान्येभ्यो दीयमानेन धनेन तुष्यति त्र्यरुणः [1]इत्यपरो मन्त्रः इति[2] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्राग्नी! शतदाव्नि शतम् अपरिमितम् अर्थिभ्यो धनं ददाति इति शतदावा तस्मिन् अश्वमेधे राजर्षौ सुवीर्यम् शोभनवीर्यसहितम् बृहत् महत् अजरम् जरारहितम् क्षत्रम् धनम् धारयतम् निधारयतम् । कथमिव । दिवि अन्तरिक्षे सूर्यम् इव ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[२८]

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत् प्रत्यङ्ङुषसमुर्विया वि भाति ।
एति प्राची विश्वधारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताची ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति ।
एति । प्राची । विश्वऽधारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥ १ ॥

वेङ्कट० विश्वधारा । सूर्य[1] विरोहिते[2] अग्निः उषसम् अजनयत् तत आदित्येनापि विश्वधारोच्यते । अग्निः उषसि

---

१. नास्ति वि[1]. २. °मिश्राणि ब ख्यं. ३-३. 'खन्त इति वि[1] ख्यं; 'रमन्त्रमिति ब. ४. न सू° वि[1] ख्यं. ५. नास्ति वि[1] ख्यं.

समिद्धः, तथा दिवि च औपसं तेजः अश्नति। सूर्यश्च महान् उपसम् प्रकाशयति [1]अभिमुखः। तथा सर्वैरेणीया उषाः[2] अभिमुखम् आगच्छति पुरयाणां प्रबुद्धानां देवविषयैतंत्रस्कारैः सह देवान् स्तुवती हविषा सह घृतं वाक्षन्ती, प्रयन्ती प्रवर्तयन्ती[3] यज्ञमित्यर्थः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'समिद्धो अग्निः' इति षड्र्चं चतुर्दशं सूक्तम्। अङ्गिरोगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका ऋषिः। आद्यानृतीये त्रिष्टुभौ, द्वितीया जगती, चतुर्थ्यनुष्टुप्, अन्त्ये गायत्र्यौ। अग्निर्देवता।

समिद्धः सम्यक् दीप्तः अग्निः दिवि अन्तरिक्षे शोचिः तेजः अर्चत् अश्नुते। तथा उषसम् प्रत्यङ् उषसमभिमुखः सन् उर्विया उरु विस्तीर्णम्[4] वि भाति विशेषेण भ्राजते। नमोभिः स्तोत्रैः देवान् ईळाना स्तुवती हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तमा घृताची घृताख्या स्रुचा सहिता विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयित्री धूसराभिका प्राची प्राङ्मुखी सती एति एवंभूतम् अग्निं प्रति गच्छति ॥ १ ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृणवन्तं सचसे स्वस्तये।
विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत् पुरः ॥ २ ॥

सम्ऽइध्यमानः। अमृतस्य। राजसि। हविः। कृण्वन्तम्। सचसे। स्वस्तये।
विश्वम्। सः। धत्ते। द्रविणम्। यम्। इन्वसि। आतिथ्यम्। अग्ने। नि। च। धत्ते। इत्। पुरः ॥

वेङ्कट० दीप्यमानः स्वम् अन्नस्य ईश्वरो भवसि हविः कृण्वन्तम् सेवसे अविनाशाय। सः विश्वम् धनं धारयति यम् त्वं व्याप्नोषि तथाऽतिथीनां योग्यम् अन्नादिकं च अग्ने! अतिथीनाम् अग्रतो नि धत्ते पुनः[5] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् अमृतस्य उदकस्य राजसि ईशिषे। तथा हविः कृण्वन्तम् पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानम् स्वस्तये अविनाशाय सचसे सेवसे। किञ्च यम् यजमानम् इन्वसि गच्छसि सः यजमानः विश्वम् समस्तम् द्रविणम् पशवादिलक्षणं धनम् धत्ते धारयति। अपि च हे अग्ने! आतिथ्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः पुरः इत् तव पुरस्तादेव नि धत्ते च स्थापयति च ॥ २ ॥

अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु।
सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि ॥ ३ ॥

अग्ने। शर्धं। महते। सौभगाय। तव। द्युम्नानि। उत्ऽउत्तमानि। सन्तु।
सम्। जाःपत्यम्। सुऽयमम्। आ। कृणुष्व। शत्रुऽयताम्। अभि। तिष्ठ। महांसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्ने! अस्माकमभ्युदयाय महते उद्युक्तो भव। तव अन्नानि[6] उत्तमानि अस्मासु भवन्तु। धनप्रदानेन जायापत्योर्द्वन्द्वम् सुष्ठु संयुक्तं सम् आ कुरु, मां च जायां च सहितौ कुरु। शत्रुबलमिच्छतां च तेजांसि अभि तिष्ठ ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति वि[1] लपं. २. नास्ति वि[1]. ३. विस्तीर्णः मूको. ४. स्वम् वि[2] लपं.
५. *नि शुम्नानि वि[1].

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् महते प्रभूताय सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय चार्थं शत्रून् सहस्व। तथा तव सम्बन्धीनि द्युम्नानि धनानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु भवन्तु। हे अग्ने! त्वम् आप्त्यम् जाया च पतिः च जायावती तयोः कर्म आप्त्यम् तत् सुयमम् सुष्ठु नियमनोपेतम् सम् आ कृणुष्व सम्यक् कुरुष्व। अपि च शत्रूयताम् शत्रुम्[1] आत्मन इच्छतां सपत्नानाम् महांसि तेजांसि अभि तिष्ठ आक्रमस्व ॥ ३ ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम्।
वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

समऽइद्धस्य। प्रऽमहसः। अग्ने। वन्दे। तव। श्रियम्।
वृषभः। द्युमऽवान्। असि। सम्। अध्वरेषु। इध्यसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सन्दीप्तस्य प्रकृष्टतेजसः अग्ने! स्तौमि तव कान्तिम्। स त्वं वर्षिता कामानां बलवान् असि यज्ञे च सम् इध्यसे ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। समिद्धस्य सम्यग् इद्धस्य प्रमहसः प्रकृष्टतेजसः तव सम्बन्धिनीम् श्रियम् दीप्तिम् वन्दे अहं यजमानः स्तौमि। वृषभः कामानां वर्षिता त्वम् द्युम्नवान् असि धनवान् भवसि, अध्वरेषु यज्ञेषु सम् इध्यसे सम्यग् दीप्यसे ॥ ४ ॥

समिद्धो अद्य आहुत देवान् यक्षि स्वध्वर। त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

समऽइद्धः। अग्ने। आऽहुत। देवान्। यक्षि। सुऽअध्वर। त्वम्। हि। हव्यऽवाट्। असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे आहुत। यजमानैः आ समन्तात् हुत! हे स्वध्वर! शोभनयज्ञोपेत! अग्ने! समिद्धः सम्यक् दीप्तः त्वम् देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यजस्व। हि यस्मात् कारणात् हे अग्ने! त्वम् हव्यवाट् असि हव्यानां वोढा भवसि। अतः कारणात् देवान् यजस्व इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे। वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ। जुहोत। दुवस्यत। अग्निम्। प्रऽयति। अध्वरे। वृणीध्वम्। हव्यऽवाहनम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रयति वर्तमाने यज्ञे आ[1] जुहुत, 'यजध्वं सेति यस्मै कामाय समेन्धिष्वम्' इति वाजसनेयकम् (वाज २,१,४,२९), देवान्, अग्निंहव्यवाहनस्तम् वृणीध्वम्, न तु कव्यवाहं नाप्यसुराणाम्, अग्निम् सहस्रक्षमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विजः! यूयम् अध्वरे अस्मदीययागे प्रयति प्रवृत्ते सति हव्यवाहनम् अग्निम् आ जुहोत आ समन्तात् जुहोत, तथा दुवस्यत परिचरत, वृणीध्वम् सम्भजध्वम् च ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

---

१. सप्तमि सूक्ते.

[२९]

त्र्यर्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।
अर्चन्ति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

त्री । अर्यमा । मनुषः । देवऽजाता । त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।
अर्चन्ति । त्वा । मरुतः । पूतऽदक्षाः । त्वम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० गौरिवीतिः शाक्त्यः । अर्यमशब्दः प्रेरयितृवचनः । मनुष्यं यज्ञे त्रीणि तेजांस्यग्न्यादीनि प्रेरयन्ति । तथा त्रीण्येव तान्यन्तरिक्षस्थानि सर्वदा[1] वर्तन्ते । तथा मरुतः च शुद्धबलाः स्वकार्यं कुर्वाणाः त्वां[2] पूजयन्ति । हे इन्द्र! त्वम् एषाम् अग्न्यादीनां न्यूनातिरिक्तावेक्षणे प्रभुः सन् करोषि प्राज्ञः ॥ १ ॥

सुब्रह्म० 'त्र्यर्यमा' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निगृत्तरत्वात् । 'उशना यत्सहस्यैः' इति पादः औशनसः [3]ऐन्द्रो वा[3] ।

मनुषः मनोः सम्बन्धिनि देवताता देवतासौ यज्ञे त्री त्रीणि अर्यमा अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति, तथा त्री त्रीणि रोचना रोचमानानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि दिव्या दिव्यानि अन्तरिक्षे भवानि, तानि तेजांसि धारयन्त मरुतः धारयन्ति । पूतदक्षाः शुद्धबलाः मरुतः त्वा त्वाम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे इन्द्र! धीरः धीमान् त्वम् एषाम् मरुताम् ऋषिः असि द्रष्टा भवसि ॥ १ ॥

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवांसं सुतस्य ।
आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्पो यह्वीरसृजत् सर्तवा उ ॥ २ ॥

अनु । यत् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिऽवांसम् । सुतस्य ।
आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यत् । अहिम् । हन् । अपः । यह्वीः । असृजत् । सर्तवै । ऊँ इति ॥२॥

वेङ्कट० यदैनम् इन्द्रम् मोदमानं सोमं पपिवांसम् मरुतः सोमपानानन्तरमाहुः 'प्र भर मघवो जहि वीरयस्व' (ऐत्रा ३,१०) इति, तदानीम् वज्रम् अभि आ अदत्त । यदाऽयमिन्द्रः अहिम् हतवान् तेन वज्रेण, अथाहिं स हत्वा बह्वीः अपः सरणाय असृजत् ॥ २ ॥

सुब्रह्म० यत् यदा मरुतः मन्दसानम् मृष्यन्तम् सुतस्य अभिषुतं सोमम् पपिवांसम् पीतवन्तम् ईम् एनम् इन्द्रम् अनु आर्चन् अन्वस्तुवन्, तदा इन्द्रः वज्रम् आ अदत्त आददौ । ततः यत् यदा अहिम् वृत्रम् अभि हन् अभिहतवान्, तदा यह्वीः महतीः अपः वज्रेण निरुद्धानि उदकानि सर्तवै स्वैरत्वेन सर्तुं गन्तुम् असृजत् निरोधात् अमुञ्चत् । उ पूरणः ॥ २ ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।
तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति क ख पं. २. त्वा वा वि. ३-३. ऐन्द्रो देवता सूक्तो.

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुऽहुतस्य । पेयाः ।
तत् । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अविन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य ॥३॥

वेङ्कट० अपि च हे ब्राह्मणाः हे मरुतः। मम इमं सोमं सुष्ठु सुतम् इन्द्रः पिबतु। तत् हि सोमाख्यं हविः मनुष्यार्थम् पणिभिरपहृतान् पशून् अविन्दत्। तथा अहिम् च इमं पीत्वा जघान इन्द्रः ॥ ३ ॥

मुद्गल० उत अपि च हे ब्रह्माणः। बृहन्तो हे मरुतः। यूयम् इन्द्रः च सुसुतस्य सुष्ठ्वभिषुतस्य मे मदीयस्य अस्य सोमस्य इमं सोमम् पेयाः पिबत। तत् हि तत्खलु हव्यम् युष्माभिः पीतं सोमात्मकं हविः मनुषे मनुष्याय यजमानाय गाः धेनूः अविन्दत् वेदयति। यजमाने गाः सम्भवतीत्यर्थः। किञ्च अस्य इमं सोमम् पपिवान् पीतवान् इन्द्रः अहिम् वृत्रम् अहन् अवधीत् ॥ ३ ॥

आद् रोदसी वितरं वि ष्कभायत् संविव्यानश्चिद् भियसे मृगं कः ।
जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमर्व दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत्। रोदसी इति। वितरम्। वि। स्कभायत्। सम्ऽविव्यानः। चित्। भियसे। मृगम्। करिति कः। जिगर्तिम्। इन्द्रः। अपऽजर्गुराणः। प्रति। श्वसन्तम्। अर्व। दानवम्। हनिति हन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सोमपानानन्तरमेव द्यावापृथिवी पुरा अत्यन्तं विश्लिष्टम्[1] वि स्कभायत् स्थापितवान्, अधः पृथिवीम् उपरि द्याम्। तथा बलिनं सिंहादिकम् अरण्येनाच्छादयन् भयाय करोति। भीतो यथा जनपदे न निर्गच्छति। तथा गरणशीलम् अपबाधमानः[2] इन्द्रः[3] श्वसन्तम् वृत्रम् प्रति अव हन् प्रतिमुखं गत्वा भूम्याम् अचूर्णयत् ॥ ४ ॥

मुद्गल० इन्द्रः आत् सोमपानानन्तरम् रोदसी द्यावापृथिव्यौ वितरम् अतिशयेन वि स्कभायत् व्यस्तब्धात् चलनरहिते अकरोत्। संविव्यानः चित् संवृण्वान एव इन्द्रः मृगम् मृगवदाचरन्तं वृत्रम् भियसे भयाय कः अकार्षीत्। इन्द्रः जिगर्तिम् गिरन्तमाच्छादयन्तम् श्वसन्तम् भयार्थं श्वासं कुर्वन्तम् दानवम् दनोः पुत्रम् अपजर्गुराणः आच्छादनात् विमोचयन् प्रति प्रतिगत्य अव हन् अवहतवान् ॥ ४ ॥

अध क्रत्वा मघवन् तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।
यद् सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥ ५ ॥

अध। क्रत्वा। मघऽवन्। तुभ्यम्। देवाः। अनु। विश्वे। अददुः। सोमऽपेयम्।
यत्। सूर्यस्य। हरितः। पतन्तीः। पुरः। सतीः। उपराः। एतशे। करिति कः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अध तव महताऽनेन कर्मणा हे मघवन्! तुभ्यम् सर्वे देवाः राज्ञ इव करम्, सोमपानम्

---

१. विश्लिष्टं वि'. २. °माने मूको. ३. नारित मूको.

अनु अददुः, [1]यदा सूर्यस्य मघाः[1] सर्वदा गच्छन्तीः सूर्यस्य पुरोभागे वर्तमाना एतच्छस्त्र विनियोगार्थं तस्मिन्नूषो उषाः कृतवानसि सूर्यादाय तत्र व्यापितवानसि ॥ ५ ॥

मुद्गल० अथ अपि च हे मघवन्! धनवन् इन्द्र! कत्वा क्रतुना स्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवाः आग्न्यादयः तुभ्यम् स्वदर्थम् सोमपेयम् सोमपानम् अनु आनुपूर्व्येण अददुः दत्तवन्तः। ततः प्रभृति इन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः। हे इन्द्र! यत् यस्मात् पतन्तीः आगच्छन्तीः पुरः सतीः पुरस्ताद् भवन्तीः सूर्यस्य सम्बन्धिनीः हरितः वडवाः उशतीः उपरताः मन्दगतीः एतशाय एतशाख्याय ऋषये कः अकार्षीः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

नव यदस्य नवतिं च भोगान्त्साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।
अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत द्याम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मघऽवा । विऽवृश्चत् ।
अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधऽस्थे । त्रैष्टुभेन । वचसा । बाधत । द्याम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नव नवतिम् च अस्य प्रकृतस्याहेर्भोगायतनानि[2] पुराणि युगपदेव वज्रेण यदा मघवा विवृश्चत्, तदानीम् अर्चन्ति इन्द्रम् मरुतः अन्तरिक्षे। अथ मरुद्भिरुच्यमानेन वीर्यहेतुना त्रैष्टुभेन स्तुतिवचनेन प्रवृद्धवीर्यं इन्द्रो[3] दीप्तमहिं बाधितवानिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः अस्य शम्बरस्य सम्बन्धीनि नव नवसंख्याकानि नवतिम् च नवतिसंख्याकानि च भोगान् पुराणि साकम् युगपदेव वज्रेण विवृश्चत् अभिनत्, तदा मरुतः सधस्थे सहस्थाने स्थितम् इन्द्रम् त्रैष्टुभेन त्रिष्टुप्छन्दस्केन वचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण अर्चन्ति अस्तुवन्। इन्द्रः पूर्वस्तुतः सन् द्याम् मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीर्णं शम्बराख्यमसुरम् बाधत अबाधत ॥ ६ ॥

सखा सख्ये अपचत् तूयमग्निरस्य कर्त्वा महिषा त्री शतानि ।
त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद् वृत्रहत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अग्निः । अस्य । कर्त्वा । महिषा । त्री । शतानि ।
त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृत्रऽहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सखा सख्ये अपचत् यत् क्षिप्रम् अग्निः इन्द्रस्य कर्मणा अहिहननेन हेतुना त्रीणि शतानि महिषान्। तथा मनुषः यजमानस्य त्रीणि सरांसि यथा पूर्णानि भवन्ति तथा[4] सुतम् इन्द्रः साकम् अपिबत् वृत्रहननाय सोमम् इति ॥ ७ ॥

१-१. यदा त्वा सूर्यः स्वरन्त्वाः वि[1] ऊर्यः; यदा सूर्यः स्वरयन्त्वाः ऋ. २. भोगाय तानि सूक्तो.
३. नास्ति ऊर्यः. ४. यथा वि[1] ऊर्यः.

मुद्गल० सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः अग्निः महिषा महिषाणां पशूनाम् त्री त्रीणि शतानि सख्ये मित्रभूतस्य इन्द्रस्य कृ वा कर्मणा[1] निमित्तभूतेन तूयम् क्षिप्रम् अघवत् पपाच। किञ्च इन्द्रः मनुषः मनोः सम्बन्धीनि त्री त्रीणि सरांसि पात्राणि पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि, तेषु संस्थितम् सुतम् अभिषुतम् सोमम् साकम् युगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहननाय पिबत् अपिबत् ॥ ७ ॥

त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।
कारं न विश्वे अह्वन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघानं ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि । मघऽवा । सोम्या । अपाः ।
कारम् । न । विश्वे । अह्वन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा त्रीणि शतानि महिषाणाम् अभक्षयत् इन्द्रो मांसम्, यदा वा त्रीणि सरांसि सोममयानि अपिबत्। अथ शङ्खमिव विश्वे देवाः भरम् अपि अह्वयन्त इन्द्रार्थम्, यदा अहिम् हतवानसाविति। भरश्च शङ्खवत् वाद्यविशेषः[2] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा त्री त्रयाणाम् शता शतसंख्याकानाम् महिषाणाम् पशूनाम् माः मांसानि अघः भक्षितवानसि। यदा च मघवा धनवांस्त्वम् सोम्या सोममयानि त्री त्रीणि सरांसि पात्राणि अपाः पीतवानसि। यत् यदेन्द्रः अहिम् वृत्रम् जघान हतवान्। तदा विश्वे सर्वे देवाः भरम् सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्र युद्धार्थम् अह्वन्त आह्वयन्त। दृष्टान्तः। कारम् न स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥ ८ ॥

उशना यत् सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।
वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।
वन्वानः । अत्र । सऽरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! त्वं च उशना च यदा बलकरणयोग्यैर्वेगवद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहम् अगच्छतम्। अवनोतिर्वधकर्मा। अत्र कुत्सस्य शत्रुणा शुष्णम् हन्तुकामा देवैः च एक रथम् आस्थाय[1] ययाथ, हतवानसि च तं यानानन्तरम् शुष्णम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० यत् यदा हे इन्द्र! त्वम् उशना काव्यश्च सहस्यैः अभिभवनशीलैः जूजुवानेभिः गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहम् अयातम् आगच्छतम्, तदा हे इन्द्र! त्वम् अत्र अस्मिन् काले वन्वानः वनूर् हिंसन्[2] कुत्सेन देवैः च सह सरथम् ययाथ जगन्थ। किञ्च शुष्णम् पुरुषामानमसुरम् अवनोः ह अहिंसीः खलु ॥ ९ ॥

---

१. कर्मणि मूको. २. वामनत्वमन्यविशेषः मूको. ३. आस्थ मूको. ४. नास्ति मूको.

प्रान्यच्चक्रमैषृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद् वरिवो यातवेऽकः ।
अनासो दस्यूँरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मृध्रवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।
अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृध्रऽवाचः ॥ १० ॥

ऋग्वेद० प्र अवृहः[1] शत्रुवधार्थम् अन्यत् चक्रम् । अथ अन्यत् सूर्यस्यस्य चक्रम् कुत्साय धनस्य आगमनाय कृतवानसि । तत्र शुष्णानुगान् अननुकूलान् असतः दस्यून् येन चक्रेण हननसाधनेन हतवानसि । मृणिः हिंसाकर्मा । दुर्योणाख्ये देशे निर्हिंसितवानसि परश्वयाचस्तानिति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य अन्यत् एकम् चक्रम् प्र अवृहः पृथक् चकर्थ । अन्यत् एकं चक्रम् कुत्साय कुत्सस्य वरिवः धनम् यातवे प्राप्तुम् अकः अकार्षीः । किञ्च अनासः आस्यरहितान् अशब्दान् मूकान् दस्यून् असुरान् वधेन आयुधेन वज्रेण अमृणः अहिंसीः । दुर्योणे सङ्ग्रामे मृध्रवाचः हिंसितवाग्निन्द्रियान् असुरान् नि अवृणक् निवरं छिन्नवान् असि ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदथिनाय पिप्रुम् ।
आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन् पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदथिनाय । पिप्रुम् ।
आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

ऋग्वेद० स्तोत्राणि त्वाम् गौरिवीतेः मम स्वभूतानि अवर्धयन्त[2] । यज्ञमनयः त्वं विदथिनः पुत्राय ऋजिश्वनि पिप्रुम् नाम शत्रुम् । अथ त्वाम् ऋजिश्वा सख्याय आ चक्रे तुभ्यं पक्तव्यानि हवींषि पचन्, त्वम् च अस्य[3] अपिबः सोमम् ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! गौरिवीतेः एतन्नामकस्य मम सम्बन्धिनः स्तोमासः स्तोत्राणि त्वा त्वाम् अवर्धन् वर्धयन्तु । वैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ऋजिश्वनाम्ने पिप्रुम् एतन्नामकमसुरम् अरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र! ऋजिश्वनामा कश्चिदपि सख्याय तव सखित्वाय पक्तीः पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वाम् आ चक्रे अभिमुखीचकार । किञ्च त्वम् अस्य ऋजिश्वनः सम्बन्धिनम् सोमम् अपिबः अपाः ॥ ११ ॥

नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अप व्रन् ॥ १२ ॥

---

१. "वद: ख. २. वर्ध" मूको. ३. नास्ति वि' ख.

नवंऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इन्द्रम् । दशंऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।
गव्यंग्। चित् । ऊर्वम् । अपिधानंऽवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अप । व्रन् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० गवामयनेन यन्तोऽङ्गिरसः केचन नवसु मासेषु उदतिष्ठन्, दशसु केचित्, तेन नवग्वाः च दशग्वासः च भवन्ति । ते सुतसोमाः इन्दम् स्तौत्रैः अभि अर्चन्ति । तथा कृत्वा गोसङ्घं च महान्तम् अपिधानवन्तम् पणिभिराहृतम् तम् अङ्गिरसस्त्वां परिचरन्तः अप व्रन् विवृतद्वारं कृतवन्तः ॥ १२ ॥

मुद्गल० नवग्वासः यागमनुतिष्ठन्तो नवभिर्मासैः समाप्य गताः ते नवग्वाः, दशग्वासः दशभिः मासैः समाप्य गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः सुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः इन्द्रम् अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभि अर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा शशमानाः स्तुवन्तः नरः नेतारोऽङ्गिरसः अपिधानवन्तम् वलेनासुरेणाच्छादितवन्तम् तम् चित् बहुषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि गव्यम् चित् गोसम्बन्धिनमपि ऊर्वम् सम्यूहम् अप व्रन् अपावृण्वन् ॥ १२ ॥

कुथो नु ते परि चराणि विद्वान् वीर्या मघवन् या चकर्थ ।
या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कुथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ ।
या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम ॥१३॥

वेङ्कट० कथम्[1] नु खलु तुभ्यम् परि चराणि । जानन् यानि त्वम् हे मघवन्! वीर्याणि पुरा कृतवानसि, यानि च सम्प्रतिपन्नानि[2] कृणोषि शविष्ठ!, प्र ब्रवाम तुभ्यं यज्ञेषु तानि ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे मघवन्! धनवन् इन्द्र! त्वम् या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चकृषे, अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते तुभ्यम् कथो नु कथं नु परि चराणि । हे शविष्ठ! बलवत्तम! इन्द्र! या चो यानि चैव नव्या नव्यानि वीर्याणि नु क्षिप्रम् कृणवः कुर्याः, ते स्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्र इत् च ब्रवाम प्रैव[3] वदाम ॥ १३ ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।
या चित्रु वज्रिन् कृणवो दधृष्वान् न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥१४॥

एता । विश्वा । चकृऽवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण ।
या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥१४॥

वेङ्कट० एतानि[4] विश्वानि कृतवान् असि हे इन्द्र! भूरीणि त्वम् अपरिगतः जातेन केनचित् वीर्येण । यानि च वज्रिन्![5] इदानीं करोषि शत्रूणां धर्षणानि[6] धर्षणशीलः, तव तेषां निदानभूतस्य बलस्य पारयिता न कश्चित् अस्ति ॥ १४ ॥

---

१. कथो वि[1] छव. २. °तानि छ. ३. नास्ति मूको. ४. प्रेउ मूको. ५. एता वि[1].
६. °णे वि[1] छव; °णान् छ.

मुद्गल० हे इन्द्र! अरातीः शत्रुभिरपरिगतस्त्वम् जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बहूनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवान्[1] असि। हे वज्रिन्! वज्रवन्निन्द्र[1] दृढ्यान् सपत्नान् धर्षयस्त्वम् नु क्षिप्रम् या वित् यानि विश्वानि कृणव कुर्याः, ते त्वदीयस्य तस्या तविष्या तस्य बलस्य कर्ता निवारयिता न कोऽपि अस्ति ॥ १४ ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।
वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्या । अकर्म ।
वस्त्राऽइव । भद्रा । सुऽकृता । वसुऽयु । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! स्तोत्राणि क्रियमाणानि सेवस्व, यानि तव हे बलवत्तम[1] नूतना वयं कृतवन्त । वस्त्राणीव करयाणानि धनमिच्छन् रथम् इव च प्राज्ञ शोभनकर्मा कृतवानस्मि स्तोत्राणि ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे शविष्ठ! बलवत्तम[1] इन्द्र! ते तुभ्यम् या यानि स्तोत्राणि नव्या नूतना अद्यतना वयम् अकर्म अकुर्म, हे इन्द्र[1] त्वम् क्रियमाणा अस्माभि क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुषस्व सेवस्व। धीरः धीमान् स्वपाः शोभनकर्मा वसूयुः धनकामोऽहम् बलव वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि रथम् न रथमिव अतक्षम् अकरवम् ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[३०]

कः स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।
यो राया वज्री सुतसोमयिष्ठ्वन् तदोको गन्ता पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

कः । स्य । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखऽरथम् । ईयमानम् । हरिऽभ्याम् ।
यः । राया । वज्री । सुतऽसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुऽहूत । ऊती ॥ १ ॥

वेङ्कट० यश्च । सोऽयम् ऋणञ्चयनाम्नो राज्ञश्चत्वारि गवां सहस्राण्यलभत । नमुचिसान्यपजहार । तत्र सुखार्थं शीघ्रं निर्गच्छन् बभ्रुर्वदति—क स वीर इन्द्र । क अपश्यत् इन्द्रम् सुद्वाररथम् अश्वाभ्यां मम शत्रून् प्रति गच्छन्तम्। य धनेन वज्री सुतसोमम् यजमानम् अन्विच्छन् तद्गृहं पुन पुनर्गच्छति बहुभिराहूतो रक्षणार्थम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'क स्य वीर' पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम्। बभ्रुर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता, ऋणञ्चयनामा राजापि कश्चित् स्तूयते सोऽपि देवता ।

---

१ अस्ति मूको

वज्री वज्रवान् पुरुहूत बहुभिराहूत य इन्द्र राया देयेन धनेन सह सुतसोमम् इच्छन् अभिषुतसोम यजमानमन्विच्छन् ऊती ऊत्यै रक्षणायै तत् तस्य यजमानस्य ओक गृहम् गन्ता प्राप्तो भवति। वीर विक्रान्त स्य स इन्द्र वा कुत्र विद्यते। सुखरथम् [1]शोभनाक्षद्वारो रथो[1] यस्य स सुखरथ तम् हरिभ्याम् रथवाहनाभ्याम् अश्वाभ्याम् ईयमानम् गच्छन्तम् इन्द्रम् क अपश्यत् कश्च ददर्श ॥ १ ॥

अवोचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।
अपृच्छमन्याँ उत ते म आहुरिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥ २ ॥

अव । अचचक्षम् । पदम् । अस्य । सस्य । उग्रम् । निऽधातु । अनु । आयम् । इच्छन् ।
अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते मे । आहु । इन्द्रम् । नरः । बुबुधाना । अशेम ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुरा प्रविशद्भय अस्य इन्द्रस्य पदम् अन्तर्हित किमिहास्ति किमिहेति पृथिव्यामधश्चक्षुषा अपश्यम्। तथा निरीक्षमाणश्चाह पदमन्विच्छन् उद्गूर्णम्[2] निधातु तत्र पदमनुगतवानस्मि। तदानीं क स्य वीर इति अपृच्छम्[3] अन्यान्। अपि च ते मम आहु, वयमपि मनुष्या इन्द्रम्[4] ज्ञातुकामा एव स्थितवन्त। सहान्वेष कार्य इति ॥ २ ॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य पदम् स्थानम् अव अचचक्षम् अहमेव अद्राक्षम्। कीदृशम्। सस्व अन्तर्हितम् उग्रम् उद्गूर्णम्। किञ्च इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहम् निधातु [5]स्व स्थापयितु[5] अस्य इन्द्रस्य पदम् अनु आयम् अन्वगमम्। अन्यान् उत अन्यान् अपि मार्गे इन्द्रमेव अपृच्छम् पृष्टवान् अस्मि[6]। पृष्टा ते मे मह्यम् इन्द्रम् आहु। किमाहुरित्युच्यते—नर यज्ञाना नेतार बुबुधाना बुभुत्समाना[7] वयम् अशेम इन्द्र प्राप्तवन्त स्म ॥ २ ॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।
वेददविद्वाञ्छृणवच्च विद्वान् वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि । नु । जुजोषः ।
वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघऽवा । सर्वऽसेन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र दृष्ट्वा स्तौति। प्र ब्रवाम क्षिप्रम् वयम् यज्ञे पुरा यानि तव कृतानि यानि च पुरा अस्माभि कृतानि हे इन्द्र। त्व सेवितवानसि। परोक्ष कृतार्थे। अजानन् तानि जानातु, विद्वान् 'अपि अस्माभिरुच्यमानानि' शृणोतु, प्रविशति अयम् मघवा सर्वसेन[8]। तत्र वय तानि प्रब्रवाम ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त त्वदीयानि या यानि कर्माणि सन्ति अथ वयम् स्तोतार सुते सोमे अभिषुते सति तानि कर्माणि प्र ब्रवाम। त्वमपि न अस्मदीयानि यानि कर्माणि जुजोष, अनुष्ठितानि

---

१ १ शोभनाक्षा मूको २ उद्गूर्णं पदं मूको ३ पृच्छम् मूको. ४ इद्र मूको ५ ५ स्वस्थातु मूको ६ अस्मि मूको ७ बुद्धसमाना मूको ८ ८ अवरम* वि' रूप ९ सङ्ग्रामसेन रूप, संग्रामव वि'

सानि अविद्वान् जनः वेदत् जानातु. विद्वान् जनः शृणवत् च शृणुयात् च। सर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः अयम् मघवा धनवान् इन्द्रः जानतश्च शृण्वतश्च तान् जनान् प्रति वहते अश्वैरुह्यते ॥३॥

स्थिरं मनश्चक्रुषे जात इन्द्र वेषीदेको युधये भूयसश्चित् ।
अर्हन्नंहं चिच्छवसा दिधिष्वो वि विदो गव्यमूर्वमुस्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चक्रुषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः । युधये । भूयसः । चित् ।
अर्हन्नम् । चित् । शवसा । दिधिष्वः । वि । विदः । गव्यम् । ऊर्वम् । उस्रियाणाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! युद्धे प्रादुर्भूतः त्वमार्तायम् मनः स्थिरम् करोषि । तथा त्वम् एक एव सन् युद्धाय बहूनपि गच्छसि । ततः आयुधबलेन धनम् 'वि दिधिष्वः' प्रकाशीकृतवानसि । ततः शत्रून् जित्वा गवाम् उत्सरणशीलानां सङ्घातम् अविन्दः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! जातः उत्पन्नमात्र एव त्वम् स्थिरम् चलनरहितम् मनः चित्तम् चक्रुषे चकर्थ सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम्। तथा हे इन्द्र! एकः इत् असहाय[2] एव त्वम् युधये युद्धाय भूयसः चित् बहुतरान् राक्षसादीनपि वेषि गच्छसि । किञ्च अर्हन्नम् चित् गवामावरकं पर्वतमपि शवसा बलेन वि दिधिष्वः व्यभिन. । किञ्च उस्रियाणाम् क्षीरमुत्सारयन्तीनाम् गवाम् धेनूनाम् ऊर्वम् समूहम् विदः अवैदयः अलम्भयः ॥ ४ ॥

परो यत् त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।
अतश्चिदिन्द्राद्भयन्त देवा विश्वा अपो अजयद् दासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परमः । आऽजनिष्ठाः । पराऽवति । श्रुत्यम् । नाम । बिभ्रत् ।
अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासऽपत्नीः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परः त्वम् यदा युद्धस्य परमे स्थाने आजायसे प्रादुर्भवसि दूरे श्रुत्यम् इन्द्राख्यम् नाम बिभ्रत्। तत आरभ्य अस्मात् इन्द्रात् अभयन्त देवाः। किंच सर्वाण्येवोदकानि अजयत् येषां दासः पतिः ॥ ५ ॥

मुद्गल० यत् यदा हे इन्द्र! परः परस्तात् उपरिष्टात् स्थितः परमः उत्कृष्टतमः त्वम् परावति दूरे श्रुत्यम् श्रवणीयम् नाम नामधेयम्[3] बिभ्रत् धारयन् आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः। शेषः परोक्षकृत.। अतः चित् अत आरभ्यैव देवाः अन्यादयः इन्द्रात् अभयन्त बिभ्यु[4]। विश्वाः अपः सर्वाण्युदकानीन्द्रः अजयत् वशीचक्रे। कीदृशीः[5]। दासपत्नीः दासो वृत्रः पालयिता यासामपां ता इति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

१-१. विद्युत. मूको. २ असव मूको. ३. नाधेयम् मूको. ४. बीभृयः मूको.

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।
अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुऽशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।
अहिम् । ओहानम् । अपः । आऽशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥६॥

वेङ्कट० तुभ्यम् एव एते मरुतः सुसुखाः स्तोत्रम् उच्चारयन्ति । सुन्वन्ति च सोमं यजमानाः[1] । अहिम् ओहानम् युध्यन्तम् अपः आवृत्य शयानम् मायाविनम् मायाभिः इन्द्रः प्र सक्षत् अभिव्याप्तवानिति ॥६॥

मुद्गल० एते मरुतः [2]महत् रयन्ति वदन्ति[2] इति मरुतः स्तोतारः, सुशेवाः शोभनसुखा सन्तः, स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः, हे इन्द्र! तुभ्य इत् तुभ्यम् एव अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । अन्धः सोमलक्षणमन्नम् सुन्वन्ति अभिषवं कुर्वन्ति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मायाभिः अहिम् वृत्रम् प्र सक्षत् अभ्यभवत् । कीदृशम् । ओहानम् देवान् बाधमानम् अपः उदकानि आशयानम् आवृत्य शयनं कुर्वन्तम् मायिनम् कपटवन्तम्[3] ॥ ६ ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन् गवा मघवन्त्संचक्कानः ।
अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । सम्ऽचक्कानः ।
अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र मित्रं युद्धार्थं भजमानम् मृधः परिवव्रुः । तान् हे मघवन्! त्वं सेवमानो विविधं सुष्ठु हतवानसि जनुषा जातेन तेजसा सन्दीप्यमानो दानवं[4] खण्डयिता । यदा त्वमस्मिन् लोके उपक्षपयितुः नमुचेः शिरः छित्वा अगमयः मनवे नमुचिना संरुद्धाय वज्राय गमनमार्गम् इच्छन् तदानीमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मघवन्! धनवन् इन्द्र! सेवकानः अस्माभि स्तूयमानस्त्वम् दानम् देवार्थं बाधकं वृत्रमसुरम् गवा वज्रेण[5] इन्वन् प्रेरयन् हिंसन् जनुषा जन्मना मृधः तदनुचरान् शत्रून् सु सुष्ठु वि अहन् विजयन्थ । हे इन्द्र! त्वम् अत्र अस्मिन् युद्धे मनवे नमुचिनाऽपहृत शोधनाय मह्यम् गातुम् सुखम् इच्छन् नमुचेः एतन्नामकस्य दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य[6] सम्बन्धि शिरः शीर्षम्[7] यत् यदा अवर्तयः अचूर्णयः, तदा शत्रून् विजयन्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।
अहमिनं चित् स्वयं[8] वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

---

१. °मानस्त्वम् वि°. २-२. इत्यवन्ति वदन्ति° मुको ३. °टतमम् मुको. ४. दानवः मुको. ५. वज्रे मुको ६. °यितु° मुको. ७. नास्ति मुको.

युजं॑म् । हि । माम् । अकृ॑णोः । आत् । इत् । इन्द्र॑ । शिरः॑ । दासस्य॑ । नमु॑चेः । मथा॑यन् ।
अश्मा॑नम् । चित् । स्वर्य॑म् । वर्त॑मानम । प्र । चक्रि॑याऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ । मरु॑त्ऽभ्यः ॥८॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! नमुचेः असुरस्य शिरः मथितुमिच्छन् सहायम् मां[1] अयुग्मं अकृथाः, स्वच्छतया स्वरणकुशलम् अभिमते देशे गच्छन्तं वज्रं च सहायम् अकृथाः । तदानीं तव साहाय्यं कर्तुकामेभ्यः मरुद्भ्यः द्यावापृथिवी चक्रे इव प्र आस्ताम् उभयतो भवताम् । अन्तरिक्षं सर्वं मरुद्भिः व्याप्तमासीदित्यर्थः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् स्वर्यम् स्वरेण सहितम् वर्तमानम् भ्रमन्तम् अश्मानम् चित् मेघवत् स्थितम् दासस्य उपक्षपयितुः[2] नमुचेः असुरस्य शिरः मथायन् चूर्णयन् आत् इत् अनन्तरमेव माम् युजम् ससायम् अकृथाः हि चक्रुषे खलु । तदानीम् मरुद्भ्यः स्वरसहायेभ्यः रोदसी द्यावापृथिव्यौ चक्रिया इव चक्रे इव प्र आस्ताम् ॥ ८ ॥

स्त्रियो॒ हि दास आयु॑धानि च॒क्रे किं मा॑ करन्नबला॒ अ॑स्य॒ सेनाः॑ ।
अ॒न्तर्ह्यख्यदु॒भे अ॑स्य॒ धेने॒ अधो॑ प॒दी॒ष्ट पु॒धये॒ दस्यु॒मिन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

स्त्रियः॑ । हि । दासः॑ । आयु॑धानि । च॒क्रे । किम् । मा॒ । क॒र॒न् । अ॒ब॒लाः॑ । अ॒स्य॒ । सेनाः॑ ।
अ॒न्तरिति॑ । हि । अख्य॑त् । उ॒भे इति॑ । अ॒स्य॒ । धेने॒ इति॑ । अध॑ । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । यु॒धये॑ । दस्यु॑म् । इन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नमुचिः प्रथमम् इन्द्राय स्त्रियः आयुधानि चक्रे युद्धार्थं निरगमयत् । इन्द्रः च किम् मां कुर्वन्तु स्त्रीभूताः अस्य सेनाः इति मन्यमानः दासु स्त्रीषु रूपयुक्ते द्वे स्त्रियावादाय अन्तः चकार । अथ सम्भ्रान्तः[3] सन् इन्द्रः[4] दस्युम् युद्धार्थम् उप प्र अगादिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० दासः उपक्षपयिता[5] नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि कृतवान् खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवान्[6] इत्यर्थः । अस्य नमुचेः अबलाः निर्बलाः सेनाः किम् मा करन्, किमपि न । अस्य असुरस्य धेने प्रीणयित्र्यौ[7] सुरूपे उभे द्वे स्त्रियौ अन्तः अख्यत् हि गृहमध्ये निदधे खलु । अथ अनन्तरम् इन्द्रः दस्युम् नमुचिम् युधये युद्धाय उप प्र ऐत् उपप्रागच्छत् ॥ ९ ॥

समत्र॒ गावो॒ऽभितो॒ऽनव॑न्तेहेह॒ व॒त्सैर्वि॑युता॒ यदास॑न् ।
सं ता इन्द्रो॑ असृजदस्य॒ शाकै॒र्यदीं॒ सोमा॑सः सु॒षुता॒ अम॑न्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र॑ । गावः॑ । अ॒भितः॑ । अन॑वन्त । इ॒हऽइ॑ह । व॒त्सैः॑ । वि॒ऽयु॒ताः॑ । यत् । आस॑न् ।
सम् । ताः । इन्द्रः॑ । असृ॑जत् । अ॒स्य॒ । शाकैः॑ । यत् । ई॒म् । सोमा॑सः । सु॒ऽसु॒ताः॑ । अम॑न्दन् ॥

वेङ्कट० अस्मिन् असुरे सम् अगच्छन्त गावः, यदा इह च इह च वत्सैः वियुक्ताः आसन् । सङ्गतपर्वकाले[8]

---

१ मा मूको २. °क्षयि° मूको. ३ स भ्रान्त° वि°. ४ नास्ति मूको. ५. °क्षयिः मूको.
६. प्रहितानि मूको. ७. °णयि° मूको. ८. °पवका° मूको.

ऋ-२१५ ७

नगरात् बहिः सङ्गत्या अपजघार। अथ ताः गाः इन्द्रः[1] अस्य स्वभूताः तं जित्वा मरुद्भिः सह जित्वा स्वामिना मया सम् असृजत्, यदैनं सोमाः सुताः अमन्दन् बभ्रोर्मम ॥ १० ॥

सुद्गल० यत् यदा गावः वत्सैः वियुताः आसन् वियुक्ता अभवन्, अत्र अस्मिन् काले अभितः सर्वतो नमुचिनाऽपहृता गावः इहेह इह च इह च सर्वतः सम् अनवन्त अत्यन्तमगच्छन्। यत् यदा सुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठ्वभिपुताः सोमासः ईम् एनम् इन्द्रम् अमन्दन् अमादयन्, तदा इन्द्रः शार्कैः शक्तिभिर्मरुद्भिः सह अस्य बभ्रोः सम्बन्धिनीः[2] नमुचिनाऽपहृताः ताः गाः सम् असृजत् वत्सैः सह समयोजयत् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

यदीं सोमा बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीद् वृषभः सादनेषु ।
पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुऽधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सदनेषु ।
पुरम्ऽदरः । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्रियाणाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यदा एनं बभ्रुनाम्ना मया सुताः[1] सोमाः अमन्दन्, अथ अयम् वृषभः युद्धेषु अत्यन्तं शब्दं करोति। पुरन्दरः पपिवान् इन्द्रः इमं सोमम्, पुनश्चासुरैरपहृता गा आहृत्य प्रायच्छदिति ॥ ११ ॥

सुद्गल० यत् यदा बभ्रुधूताः बभ्रुणाभिपुताः सोमाः ईम् एनमिन्द्रम् अमन्दन् अमादयन्, तदा वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः सदनेषु युद्धेषु अरोरवीत् अत्यर्थं शब्दमकरोत्। पुरन्दरः शत्रुपुरां दारयिता अस्य इमं सोमम् पपिवान् पीतवान् इन्द्रः, पुनः उस्रियाणाम् क्षीरमुत्स्राविणीः[2] गवाम् गाः अददात् बभ्रवे ददौ ॥ ११ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन् गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।
ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्ने । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।
ऋणम्ऽचयस्य । प्रऽयता । मघानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृऽतमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति गवां दातारम् ऋणञ्चयं स्तौति। ऋणञ्चयेन दत्तानि गवाम् चत्वारि सहस्राणि महां गृह्यमाणीव प्रयच्छन्तः[1], तस्य भद्राः[2] दीप्ताः भद्रम् इदम् कर्म कृतवन्तः। वयम् ऋणंचयस्य प्रदानि[3] मंहनीयानि गोधनानि प्रतिगृहीतवन्तः नृणाम् नृतमस्य ॥ १२ ॥

सुद्गल० रुशम इति कश्चित् जनपदविशेषः, तत्रत्या जनाः रुशमाः ऋणञ्चयनामा राज्ञः किङ्कराः

---

१. नाम्नि मूको. २. 'न्धी मूको. ३. स्तुताः ख. ४. 'णीनाम् मूको. ५. 'यन्त मूको। प्रायच्छन्त इति या ख प्रस्तावः. ६. भद्राः दि'. ७. प्रदानि मूको.

हे अग्ने। भद्रम् कल्याणम् इदम् कर्म अकन् अकुर्वन्। कीदृशाः। गवाम् धेनूनाम् चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतः महां प्रयच्छन्तः। नृणाम् नेतॄणां मध्ये नृतमस्य नृणयस्य एतत्साम्नकेन राज्ञा प्रयता प्रयतानि दत्तानि मघानि गोरूपाणि धनानि वयम् प्रति आप्रभीम्न प्रतिगृह्णीयवस्तः स्म। पूर्णार्थे बहुवचनम् ॥ १२ ॥

सुपेशसं मावं सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रैं रुशमासो अग्ने ।
तीव्रा इन्द्रंममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशसम् । मा । अवे । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमासः । अग्ने ।
तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'सुरूपं माम्' मदीयं गृहमानीय प्रविश इति अव सृजन्ति गवाम् सहस्रैः सहामी रुशमाः अग्ने। इति स्वायतनस्थानायाग्नये[1] निवेदयति। तक्तिर्गतिकर्मा। ऋणञ्चयमपहाय बभ्रुर्यस्यां रात्र्याम् आगतः सा परितक्म्योच्यते। अस्या रात्रेः व्युच्छने धनसद्भावादपरेद्युः मया सुताः तीव्ररसाः सोमाः इन्द्रम् अममन्दुः ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। रुशमासः रुशमाः ऋणञ्चयस्य किङ्कराः सुपेशसम् सुरूपम् अलङ्काराच्छादनादिभिः संस्कृतम् मा माम् अस्तम् गृहम् गवाम् धेनूनाम् सहस्रैः सह अव सृजन्ति प्रापयन्ति स्म। तदनन्तरमेव तीव्राः रसवन्तः सुतासः अभिषुताः सोमाः परितक्म्यायाः। तमसा भूतानि परितः 'तक्ति गच्छति' इति परितक्म्या। तस्याः अक्तोः रात्रेः व्युष्टौ उषःकाले इन्द्रम् अममन्दुः अमादयन्। बभ्रुः गवां प्राप्त्यनन्तरम् अविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥ १३ ॥

औच्छत् सा रात्री परितक्म्या यां ऋणंचये राजनि रुशमानाम् ।
अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वारिंसनत् सहस्रा ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परिऽतक्म्या । या । ऋणम्ऽचये । राजनि । रुशमानाम् ।
अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'मदीयात् गृहात्' प्रतिनिवृत्तानां[2] रुशमानाम्[3] कारेषु[4] ॥ १४ ॥

मुद्गल० रुशमानाम् रुशमनाम्नां जनानाम् राजनि प्रभौ ऋणञ्चये एतत्संज्ञके तत्समीपे एव या रात्रिः परितक्म्या परितो गन्त्री भवति सा रात्री औच्छत् व्युष्टाऽभवत्। अत्यः सततगामी वाजी न अश्व इव रघुः शीघ्रगामी अज्यमानः प्रेर्यमाणः बभ्रुः एतन्नामक ऋषिः चत्वारि चतुःसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि असनत् अलभत ॥ १४ ॥

१-१. स्वरूपं मा वि॰ ऊर्प. २. °नस्थाया° वि॰. ३-३. °क्ति गच्छन्ति मूको. ४. मदीयान् गृहान् वि॰, ५. °वृत्तानां ऊर्प. ६. स्वस्थ मूको. ७. कोषु ङ.

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्रभीष्म दशमेष्वग्ने ।
घर्मश्चित् तप्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादाम विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःऽसहस्रम् । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । दशमेषु । अग्ने ।
घर्मः । चित् । तप्तः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् । अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम । विप्राः ॥

वेङ्कट० दशमेषु प्रतिगृहीतवन्तः । प्रवृञ्जनाय[1] तप्तः घर्मः इव यः आसीत् हिरण्येन निर्मितः गवां[2] पयो भुक्तवन्तः वयं [3]दीप्तिमन्तो मेधाविन[3] इति ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! वयम् दशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु गव्यस्य गवात्मकस्य पश्वः पशोः पशूनाम् चतुःसहस्रम् चत्वारि सहस्राणि प्रति अग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । प्रवृजे प्रवृञ्जनार्थम् तप्तः संतप्तः शोभनवर्णः घर्मः चित् महावीर इव अयस्मयः अयोमयो हिरण्मयः यः कलशः आसीत् अभवत् तम् उ दोहनार्थं कलशं च विप्राः मेधाविनो वयं दशमेषु आदाम आदत्तवन्तः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

[२९]

इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।
यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रऽवतम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघऽवा । वाजऽयन्तम् ।
यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिसासन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अवस्युः[4] । इन्द्रः आत्मीयाय रथाय गमनयोग्यं[5] प्रवणवन्तं देशं करोति, अग्रतः स्थितान्[6] प्रति मघवा यम् अधितिष्ठति सङ्ग्राममिच्छन्तम् । गोयूथानिव गोपालो विविधं प्रेरयति । एवं साङ्ग्रामिकान् अश्वपुरुषान्[7] विविधं प्रेरयतीति[8] । एवं स्वयमग्रे[9] अरिष्टः गच्छति सर्वेषामग्रतः शत्रून् सिषासन् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इन्द्रो रथाय' इति त्रयोदशर्चं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युनाम आत्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता, 'उग्रमत्यातम्' 'स इद् यद्धाम्' इति पादयोः कुत्सोऽग्निश्च विकल्पेन देवता[10] । 'इन्द्राकुत्सा वहमाना' इत्यस्या इन्द्रः कुत्सश्च ।

मघवा धनवान् इन्द्रः वाजयन्तम् अन्नमिच्छन्तम् यम् रथम् अध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवतम् प्रवणम्[11] आजिम् कृणोति करोति । अपि च गोपाः गोपालः पश्वः यूथेव

---

१. प्रवर्जनायनाय सूको. २. मम वि°. ३-३. "मनो वयं मेधा" सूको. ४. अपस्युः ख. ५. नादिव ख. ६. "ताः सूको. ७. साङ्ग्रा° ख. ८. प्रेर° सूको. ९. स्वय° सूको. १०. °ने सूको. ११. प्रणवम् सूको.

पशूनां यूथानि यथा वि उनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति। अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः प्रथमः देवानां मुख्यः इन्द्रः सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् याति गच्छति ॥ १ ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गऽराते । अभि । नः । सचस्व ।
नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन प्र द्रव हरिवः ! । मा विगतकामो भूः अहधान आगच्छ । 'पिशङ्गराते ! अस्मान्' धनदानादिभिः अभि' सेवस्व । नहि त्वत्तः हे इन्द्र ! अन्यत् प्रशस्ततरम् अस्ति भूतम् । त्वम् अस्त्रीकानपि धनप्रदानेन जायावतः करोषि ॥ २ ॥

मुद्गल० हे हरिवः ! हरिवन्निन्द्र ! त्वम् आ अस्मानभिमुखम् प्र द्रव प्रकर्षेण गच्छ । किन्तु मा वि वेनः अस्मासु विगतकामो मा भूः । हे पिशङ्गराते ! बहुरूपधन ! इन्द्र ! नः अस्मान् अभि सचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र ! वस्यः वसीयः[1] श्रेयस्करम् त्वत् त्वत्तः अन्यत् नहि अस्ति अन्यद्वस्तुजातं नास्ति । अमेनान् चित् मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अस्त्रीकांश्चित् जनिवतः जायावतः चकर्थ करोषि ॥ २ ॥

उद्यत् सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।
प्राचोदयत् सुदुघा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संवृतत्वत् तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।
प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः । वि । ज्योतिषा । सम्ऽवृतत्वत् । तमः । अवरित्यवः ॥३॥

वेङ्कट० उत् आ अजनिष्ट यदा सहसः उपादानात् इन्द्राख्यम् सहः 'प्रातः । अथ' प्रबुद्धानां पञ्चानां जनानां सर्वाणि बलानि इन्द्रः दीपयति, प्र चोदयति[2] गाश्च वव्रे व्रजे अन्तः स्थिताः सञ्चरणार्थम्, तथा ज्योतिषा वेष्टमानम् तमः च सर्वम्[3] वि वृणोति ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत् यदा सहः सूर्यसम्बन्धि तेजः सहसः उपःसम्बन्धिनस्तेजसः उत् आ अजनिष्ट उपरिष्टात् प्रादुर्बभूव । तदा इन्द्रः विश्वा सर्वाणि इन्द्रियाणि धनानि देदिष्टे यजमानेभ्यो दिशति, वव्रे निवारके पर्वते अन्तः मध्ये बलेन निरुद्धाः सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीर्गाः प्र अचोदयत् प्रेरयत्, ज्योतिषा तेजसा संवृतत्वत् संवरणशीलम् तमः वि अवः निवारितवान् ॥ ३ ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।
ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

---

१. इ मा मूको. २-२. °दानादिभि (°भिः ख.) मूको. ३. वयसोवः मूको. ४-४. प्रातरथ मूको.
५. प्रगोय' वि' रूपं; प्रगोदयति ख. ६. मसर्वम् ख.

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूत । द्युमन्तम् ।
ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे पुरुहूत! मनुष्या ऋभवः तवाश्वानुगुणम् रथम् कृतवन्तः । त्वष्टा च वज्रम् दीप्तिमन्तं कृतवान् । ब्राह्मणाश्च मन्त्रैः इन्द्रम् पूजयन्तः अहिं हन्तुम् अवर्धयन् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे पुरुहूत! बहुभिराहूत इन्द्र! ते त्वदीयम् रथम् अश्वाय अश्वाभ्यां संयोगार्हम् अनवः मनुष्याः ऋभवः तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन्। त्वष्टा च त्वदीयम् वज्रम् द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् अकरोत्। उ अपि च महयन्तः इन्द्रम् पूजयन्तः ब्रह्माणः अङ्गिरसः अहये अहिं वृत्रम् हन्तवै हन्तुम् अर्कैः स्तोत्रैः अवर्धयन् वर्धितवन्तः। ऊः पूरणः ॥ ४ ॥

वृष्णे यत् ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।
अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।
अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रऽइषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! वृष्णे यदा तुभ्यं वर्षितारः ग्रावाणः अभिषवणधर्मप्रदा[1] गौश्च सहिता अर्चनीयं सोमम् अर्चन्ति अभिषुण्वन्ति । अथ अश्वरथवर्जिताः[2] इन्द्रप्रेषिताः पवयः आयुधानि दस्यून् अभि अवर्तन्त । क्षीप्रमेक पुत्र गत्वाऽऽयुधानि शत्रुषु विसृजतीति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! यत् यदा वृषणः सेचनसमर्थाः मरुतः वृष्णे कामानां वर्षित्रे ते तुभ्यम् अर्कम् स्तोत्रम् अर्चान् अस्तुवन्, अकुर्वन्नित्यर्थः। तदा अदितिः अदीनाः ग्रावाणः अभिषवपाषाणाः सजोषाः सङ्गताः, बभूवुरिति शेषः । अनश्वासः अश्वयर्जिताः अरथाः रथहीनाः इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः पवयः पवमाना गच्छन्तः ये मरुतः[3] दस्यून् दस्यून् अभि अवर्तन्त अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म । ते मरुतोऽर्चानिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन् या चकर्थ ।
शक्तीवो यद् विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघऽवन् । या । चकर्थ ।
शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥

वेङ्कट० प्र प्रवीमि यत् वृत्रवधादीनि पुरातनानि कर्माणि, तथा प्र प्रवीमि नूतनानि च मघवन्!,

---

१. °णप्रदाः ख. २. °रथ वर्जिताः वि'; °रथवर्जिताः हर्ष. ३. मरुतः मूलो.

यानि कृतवानसि कर्माणि। हे शक्तिमन्! यस्त्वं द्यावापृथिवी उभे, विविधं बिभर्षि। जयन् उदकानि चित्रदानानि मनवे, तस्माद् ब्रवीमि इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते त्वदीयानि पूर्वाणि पुरातनानि दरणानि कर्माणि प्र वोचम् अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि। नूतना[1] नूतनानि नवानि कर्माणि प्र वोचम् प्रब्रवीमि। हे मघवन्! धनवन्निन्द्र! या यानि कर्माणि चकर्थ कृतवानसि, तानि प्र वोचमिति सम्बन्धः। हे शक्तिवः! शक्तिमन् इन्द्र! यत् यस्त्वम् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जयन् वशीकुर्वन् अपः उदकानि मनवे मनुष्याय बिभराः बिलिच्य बिभर्षि। कोदृशीरपः। दानुचित्राः चित्रदानाः ॥ ६ ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद् मन्नोजो अत्रामिमीथाः ।
शुष्णस्य चित् परि मायाअगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत्। इत्। नु। ते। करणम्। दस्म। विप्र। अहिम्। यत्। मन्। ओजः। अत्र। अमिमीथाः।
शुष्णस्य। चित्। परि। मायाः। अगृभ्णाः। प्रऽपित्वम्। यन्। अप। दस्यून्। असेधः ॥७॥

वेङ्कट० तत् एव तव कर्म हे दर्शनीय मेधाविन्! अहिम् मन् यत् त्वं वृत्रम्[2] बलम् कृतवानसि। शुष्णस्य अपि असुरस्य मायाः परिगृहीतवानसि। बलिनः प्राप्तिं गच्छन् अन्यानप्यसुरान् अप असेधः ॥७॥

मुद्गल० हे दस्म! दर्शनीय! विप्र! मेधाविन्! इन्द्र! त्वम् अत्र अस्मिंल्लोके अहिम् वृत्रमसुरम् मन् हिंसन् यत् ओजः यद् बलम् अमिमीथाः प्रकाशितवानसि। तत् इत् नु तत्खलु ते त्वदीयम् दरणम् कर्म विद्यते। अपि च शुष्णस्य चित् एतन्नामकस्यासुरस्य सम्बन्धिनीः मायाः प्रशः परि अगृभ्णाः परिगृहीतवानसि। हे इन्द्र! त्वम् प्रपित्वम् सद्ग्रामम् यन् प्राप्नुवन् दस्यून् असुरान् अप असेधः अपाबाधथाः[3] ॥ ७ ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।
उग्रमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद् वामुशनाऽरन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम्। अपः। यदवे। तुर्वशाय। अरमयः। सुऽदुघाः। पारः। इन्द्र।
उग्रम्। अयातम्। अवहः। ह। कुत्सम्। सम्। ह। यत्। वाम्। उशना। अरन्त। देवाः ॥

वेङ्कट० पारयिता त्वम् इन्द्र! उदकानि सुदोहनानि यदुतुर्वशाभ्याम् अरमयः। किञ्च हे इन्द्र! त्वं च कुत्सश्च उग्रम् शुष्णासुरम् अगच्छतम्। त्वं हि शुष्णं प्रति गच्छन् 'कुत्सम् अपि' नीतवानसि। यदा तत्र गतौ वाम्, उशना देवाः च सम् अगच्छन्त[4] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् पारे नदीनां तीरे। प्रवृद्धाः इति शेषः। सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु

---

१. नास्ति मुको. २. वलं वलं वि° कपं. ३. अप बाधथा° मूको. ४-४. शुष्णमपि वि°.
५. माग° ल कपं.

दुहतीः अपः उदकानि यदवे यदुनामकाय राज्ञे तुर्वशाय पुत्रनामकाय राज्ञे च अरमयः रमितवानसि। हे इन्द्र! युवाम् त्वं कुत्सश्चेति शेषः। उशम् उद्गूर्णं शुष्णम् अयातम् अगच्छतम्। तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा कुत्सम् अवहः ह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु। यत् यदा वाम् युवाम् इन्द्राकुत्सौ उशना भार्गवः देवाः च सम् आन्त ह सम्भेजिरे खलु ॥ ८ ॥

इन्द्रा॑कुत्सा॒ वह॑माना॒ रथे॑ना॒ वाम॒त्या अपि॒ कर्णे॑ वहन्तु ।
निः षी॑म॒ज्यो धम॑थो॒ निः प॒थस्था॒न्मघो॑नो॒ हृदो॑ व॒रथ॒स्तमां॑सि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।
निः । सीम् । अज्ड्भ्यः । धमथः । निः । सुधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राकुत्सौ! गच्छन्तौ रथेन वाम् अश्वाः कर्णकुलजाते मयि अपि आ वहन्तु। तौ युवाम् तमांसि अन्तरिक्षात् सर्वतः निः धमथः, तथा पृथिव्याश्च, महतोऽस्माकं हृदयाच्च निवारयथः। कुत्सश्च साहचर्याद् देवता भवति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्राकुत्सा! इन्द्राकुत्सौ! रथेन वहमाना वहमानौ वाम् युवाम् अत्याः अश्वाः कर्णे कर्णः स्तोता तत्समीपे आ वहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु। युवामपि अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टम् सीम् एनं शुष्णासुरम् निः धमथः अधाक्षेयाम्। सुधस्थात् स्वकीयात् स्थानात् निः अधाक्षेयाम्। मघोनः मघवतो हविष्मतः यजमानस्य हृदः हृदयात् तमांसि अज्ञानरूपाणि पापानि वरथः निवारयथः ॥ ९ ॥

वात॑स्य यु॒क्तान्त्सु॒युजो॑ऽचि॒दश्वा॑न् क॒विर्चि॒देषो॑ अजगन्नव॒स्युः ।
विश्वे॑ ते॒ अत्र॑ म॒रुतः॑ सखा॑य इन्द्र॒ ब्रह्मा॑णि त॒विषी॑मवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० गच्छतस्तव योग्यान् सुयुजः अश्वान् अयम् अवस्युः ऋषिः क्रान्तदर्शनो मनसा गच्छति, स्मरति तवागमनमिच्छतित्यर्थः। अस्मिन्नवसरे विश्वे मरुतः तव गमनोद्युक्तसहायाः[1] आसन्। तथा 'हे इन्द्र!' ब्राह्मणैः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि च तव बलम् अवर्धयन्निति ॥ १० ॥

मुद्गल० कविः चित् प्राज्ञोऽपि अवस्युः एतन्नामकः एषः मन्त्रद्रष्टा वातस्य वायोर्वेगेन युक्तान् संयुक्तान् सुयुजः चित् सुष्ठु योजनीयान् अश्वान् अजगन् प्राप्नोत्। अवस्योः[2] सरायः विश्वे सर्वे मरुतः स्तोतारः हे इन्द्र! अत्र अस्मिंल्लोके ते त्वदीयाम् तविषीम् बलम् ब्रह्माणि महद्भिः स्तोत्रैः अवर्धन् अवर्धयन् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

सूरश्चिद् रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।
भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत् सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परितक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुवांसम् ।
भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सूर्यस्य[1] रथम् राज्याम् अमतः प्रादुर्भूतं प्रहीचके[2], तत्र उपरम् अवस्थितम् अगमद् वेगेन गच्छन्तम् । तस्य चक्रम् च भरत् अहरत्[3] शत्रूणां जयार्थम् । अस्मिन् काले सूर्येण स्पर्धमानः एतशः ऋषिरिन्द्रेण सङ्गच्छते । एवंविध इन्द्रोऽस्मान् सर्वेषां पुरतः स्थापयन् अस्मद्यज्ञम् आगमिष्यति ॥ ११ ॥

मुद्गल० इन्द्रः परितक्म्यायाम् सङ्ग्रामे एतशाख्येन ऋषिणा सह योद्धुम् सूरश्चित् सूर्यस्यापि सम्बन्धिनम् जूजुवांसम् वेगेन गच्छन्तम् रथम् उपरम् उपरतव्यापारम् पूर्वम् करत् पुराकरोत् । एतशः एतशाय इन्द्रः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकम् चक्रम् भरत् अहरत्[4] । स इन्द्रः तेन चक्रेणासुरान् सम् रिणाति हिनस्ति । अपि च पुरो दधत् अस्मान् पुरस्कुर्वन् नः अस्मदीयम् क्रतुम् यज्ञम् सनिष्यति संभजतु ॥ ११ ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।
वदन् ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।
वदन् । ग्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० हे जनाः! अयम् इन्द्रः अभिदर्शनार्थम् सुतसोमम् सखायम् अन्विच्छन् आ जगाम । आगते अस्मिन् अभिषवग्रावा शब्दं कुर्वन् वेदिम् प्रति वेद्यामित्यर्थः, तत्राधस्तात् भ्रियते । दीर्घः छान्दसः । धार्यतेऽभिषवार्थम् । यस्य इन्द्रस्य पानाय क्षिप्रम् अध्वर्यवः चरन्ति [5]यज्ञ इतस्ततः[5] ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे जनाः! अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम् अयम् इन्द्रः सखायम् स्तोतारम् सुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् इच्छन् अभिलषन् आ जगाम आगच्छति । अध्वर्यवः यस्य प्रेरणः क्षेपण प्रेरणम् चरन्ति, सः ग्रावा सोमाभिषवपाषाण वदन् शब्द कुर्वन् वेदिम् अव भ्रियते अभिधियते ॥ १२ ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।
वायन्विव यज्यूँरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

---

१. सूरस्य वि' लप. २-२. चक्रं प्रहीं ल; चक्रं वही लपं; चक अक्षि वि'. ३. अहरत् ल लपं; हरत् वि'. ४ आहरत् मुको. ५-५ यज्ञमितस्ततः वि'.

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् । वृत्रन्धि । यज्यून् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ये च पुरा त्वाम् इन्द्र! कामितवन्तः, ते लब्धकामाः क्षिप्रं पुनश्च कामितवन्तः। ते अमी मर्त्याः हे अमरण! मा पापं प्राप्नुवन्तु। तदर्थं भजस्व तानस्मान् यष्टॄन्। अपि च तेषु बलम् धेहि जनेषु येषु त्वदीया वयम् स्याम। सहायानां बलम् धेहि इति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! धनार्थम् ये जनाः चाकनन्त अकामयन्त, पुनश्च ते नु क्षिप्रमेव स्याम् चाकनन्त, हे अमृत! अमरणशील इन्द्र! मर्ताः मरणधर्माणः ते जनाः अंहः अनर्थम् मो आरन् मा गमन्। उत अपि च यज्यून् यजमानान् ववन्धि सम्भजस्व। येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः ते त्वदीयाः स्याम भवाम, हे इन्द्र! त्वम् तेषु जनेषु ओजः बलम् धेहि ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

[३२]

अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद् वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अदर्दरः । उत्सम् । असृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् । बद्बधानान् । अरम्णाः ।
महान्तम् । इन्द्र । पर्वतम् । वि । यत् । वरिति वः । सृजः । वि । धाराः । अव । दानवम् । हन्निति हन् ॥१॥

वेङ्कट० गातुः । वारितवानसि अपाम् उत्साम् । मेघद्वाराणि चास्य वि असृजः । तथा महतोदकेन बाधमानान् सिन्धून् यत्ते नियम्य स्वेस्वे स्थानेऽसमयः इति । एतदेवाह — महान्तम् इति । यदा त्वम् हे इन्द्र । महान्तम् मेघं दारितवानसि, अस्य अपाम् अपिधानानि द्वाराणि अपावृण्वन् उदकधाराश्च वि असृजः, तथा वृत्रं चापि हतवानसि । अत्र यास्क. — 'त्वमर्णवानर्णस्वतः एतान् माध्यमिकान् संस्रवयान् बाधमानानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा[1] 'विसर्जनकर्मा वा'। महान्तमिन्द्र! पर्वतं मेघं यद् व्यसृजोः । व्यसृजोऽस्य धाराः । अवाहनेन[2] दानकर्मणम्' (या १०,१) इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अदर्दरुत्सम्' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम्। गातुर्नामाऽऽङ्गेय ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता।

हे इन्द्र! त्वम् उत्सम् उत्स्यन्दमानं मेघम् अदर्दः विदारितवानसि। तदनन्तरम् खानि मेघस्योदकनिर्गमनद्वाराणि[3] वि असृजः विशेषेण सृष्टवानसि। किञ्च बद्बधानान् बाध्यमानान् अर्णवान् उदकवतो मेघान् अरम्णाः विसर्जयसि हे इन्द्र!, यत् यः त्वम् महान्तम् प्रभूतम् पर्वतम्

1-1. नास्ति वि'. 2-2. नास्ति मूको. 3. अपाद' मूको. 4. 'पानि निर्गो' मूको.

मेघम् वि व त्रिवृश्चानसि । धारा अपाम् वि यत् व्रिवृश्चानसि । अपि च दानाम् दनो पुत्र वृत्रमसुरम् अव दन् अभिहत्वानसि ॥ १ ॥

त्वमुत्सॉं ऋतुभिर्बद्बधानाँ अरँह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।
अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानँ जघन्वाँ इन्द्र तविषीमधत्याः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सान् । ऋतुऽभिः । बद्बधानान् । अरंह । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।
अहिम् । चित् । उग्र । प्रऽयुतम् । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र । तविषीम् । अधत्या ॥ २ ॥

ऋग्वेद० मेघान् वर्षर्तुभि बाधमानान् शिलोच्चयस्य ऊधसि[1] प्रेरयितवानसि त्वम्[2] वज्रिन्[3] । अहिम् चित् उद्गूर्णं[4] प्रयुतम्[5] शयानम् जघन्वान् इन्द्र[6] । बलम् अकृणो ॥ २ ॥

सुब्रह्म० हे वज्रिन् । वज्रवन् इन्द्र[7] त्वम् ऋतुभि ऋतुषु वृष्टिकालेषु बद्बधानान् प्रतिबध्यमानान् उत्सान् मेघान् प्रतिबन्धनाद् असोचय[8] इति शेष । अपि च पर्वतस्य मेघस्य सम्बन्धि ऊधः जलम्[9] अरंह अगमय । हे उग्र । उद्गूर्णबल इन्द्र[10] प्रयुतम् उद्युक्तम् शयानम् बले शयानम् अहिम् चित् वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इन्द्र[11] त्वम् तविषीम् बलम् अधत्या अधारय ॥ २ ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वधैर्जघान तविषीभिरिन्द्रः ।
य एक इदप्रतिर्मन्यमान आदस्माद्न्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महत । नि । मृगस्य । वधै । जघान । तविषीभि । इन्द्र ।
य । एकं । इत् । अप्रति । मन्यमान । आत् । अस्मात् । अन्य । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

ऋग्वेद० त्यस्य चित् महत शत्रोर्मृगरूपस्य वधार्थमात्मीय वज्रम् बले "नि जघान" इन्द्र[12] । य एक शुष्णो नाम अहि अप्रति अहमस्मीति मन्यमान आसीत् । अस्मात् अहे सकाशाद् अनन्तरम् अन्य शुष्णो नाम अजनिष्ट वृद्धतर ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० इन्द्र महत प्रभूतस्य मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिन त्यस्य चित् तस्य वृत्रस्य सम्बन्धि वध आयुधम् तविषीभि स्वकीयैर्बलै नि जघान नि शेषेणावधीत् । एक इत् असहाय एव अप्रति प्रतिबन्धरहित मन्यमान आत्मानम् य अस्तीति शेष । आत् इदानीम् अस्मात् वृत्रात् तव्यान् प्रवृद्धतर अन्य असुर शुष्ण अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥ ३ ॥

त्वं चिदेषां स्वधया मदन्तं पिप्रो नर्पातं सुहवँ तपोभाम् ।
वृषप्रभर्मा दानुनस्य भामं वज्रेण वज्री नि जंघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

---

१ अध° मूको २ नास्ति मूको ३ गूर्ण त्रि॰ एप ४ °द्ध मूको ५. °यत् मूको.
६ बलम् मूको ७-७ निजघान मूको

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मदन्तम् । सिंहः । नपातम् । सुऽवृधम् । तमःऽजाम् ।
वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अतः परं शुष्णवध उच्यते । तं च एषाम् मनुष्याणां स्वभूतेनोदकेन[1] मदन्तम् सिंहः पौत्रम् सुष्ठु वर्धमानम् तमसो निर्गमयितारम्[2] वर्षणशीलप्रहरणः अहेः क्रोधम्, क्रोधो ह्यहेः शुष्णो भूत्वाऽजायत, एवंविधम् शुष्णम् असुरम् वज्रेण वज्री नि जघान इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० एषाम् प्राणिनाम् स्वधया अन्नेन मदन्तम् मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानम् सिंहः सेचनसमर्थस्य मेघस्य नपातम् पातारं रक्षितारम् सुवृषम् प्रवृद्धम् तमोगाम् तमोऽन्धकारं गच्छन्तम् खलु चित् तं च शुष्णं निजघानेति शेषः । वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य महतो वज्री वज्रवान् इन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन आयुधेन दानवस्य दनुजस्य भामम् क्रोधादुत्पन्नम् शुष्णम् असुरम् नि जघान हतवान् ॥ ४ ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विदादिदस्य मर्म ।
यदीं सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि ह्वर्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।
यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । ह्वर्ये । धाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निषत्तशब्द आवासवचनः । शुष्णासुरस्य तम् निषत्तम् तमसि स्थितम् इन्द्रः प्रज्ञाभिः अविन्दत् । तथा गूढमर्मणः अपि शुष्णस्य मर्म अविदत् । अथ आत्मक्षः । यदैनं शुष्णम् युयुत्सन्तम् हे सुबल! सोममदस्य प्रादुर्भावे हरणशीले तमसि निहितवान् । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ ॥

मुद्गल० अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य[3] अस्य वृत्रस्य निषत्तम् निषण्णम् त्यम् चित् तदेव मर्म प्राणस्थानम् अस्य वृत्रस्य क्रतुभिः प्रज्ञाभिः हे इन्द्र! त्वम् विदत् इत् अजानीरेव । यत् यदा हे सुक्षत्र! सुबल इन्द्र! त्वम् मदस्य मादकस्य सोमस्य प्रसृता प्रभृतौ सम्भरणे सति युयुत्सन्तम् योद्धुमिच्छन्तम् ईम् एनं वृत्रम् ह्वर्ये हारके तमसि धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्यं चिदित्था कुत्सयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।
तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यं जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्था । कुत्सयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । वावृधानम् ।
तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपऽगूर्यं । जघान ॥ ६ ॥

---

१. °केन मदान्नोदकेन वि° क्वचं. २. °तारं वर्षणशीलं वि° क्वचं. ३. मनसा° मूको.

वेङ्कट० तम् चित् इत्थम् कर्मणम् 'क्षुरपवर्णं सुखतस्य पयः'[1] इति वारकः (६,२), तम् शयानम् अस्यै तमसि वर्धमानम् तम् चित् सुतेन सोमेन तृप्यन् 'वृषभः इन्द्रः'[2] त्वम्[3] उद्यैः आयुधम् 'अवर्यं हतवानसि'[4] ॥ ६ ॥

मुद्गल० सुतस्य अभिषुतेन सोमेन मन्दानः मोदमानः वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः उद्यैः ऊर्ध्वम् अवर्यं वज्रमुद्यम्य त्यम् चित् तमेव वृत्रम् जघान अवधीत्। कीदृशम्। इत्था अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके कर्मणम् कर्म सुखकरं पयो यस्य तम् शयानम् अप्सु शयनं[5] कुर्वन्तम्, असूर्ये सूर्यरहिते तमसि अन्धकारे वर्धमानम्। तम् चित् पुरणो ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

उद् यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।
यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोरधमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइतम् ।
यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः महते असुराय[6] यदा उदयच्छत् आयुधं शत्रूणां सहनशीलम् अप्रतिगतम्, यदा चैनम् वज्रस्य प्रहरणे[7] हिंसितवान्, तदानीम् एनं[8] सर्वस्य प्राणिजातस्य अधः चकार निम्ने प्राक्षिपदिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० यत् यदा इन्द्रः महते प्रभूताय दानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवित्र अप्रतीतम् केनाप्यप्रतिगतम् वधः वज्रम् उत् यमिष्ट उदयच्छत्, यत् यदा वज्रस्य प्रभृतौ प्रहरणे सति ईम् एनं वृत्रम् ददाभ अहिंसीत्, तदा विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः प्राणिनः अधमम् नीचम् चकार अकरोत् ॥ ७ ॥

त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमस्तिन्वं वृत्रं महादर्दुग्रः ।
अपादमत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मुघवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णम् । मधुऽपम् । शयानम् । अस्तिन्वम् । वृत्रम् । महि । आर्दत् । उग्रः ।
अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मुघऽवाचम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्यम् चित् उदकं प्रति शयानम् उदकस्य पातारम् अबन्धनं वारकं महान्तम् अभक्षयत् उग्रः इन्द्रः। अपादम् भक्षणशीलम् महता वज्रेण दुर्योणाख्ये देशे नि अवृणक्[9] इन्द्रः परुषवाचम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० उग्रः उद्गूर्णबलः महि महान्तम् त्यम् चित् तमेव वृत्रम् आदत् आददौ प्रत्यग्रहीत्। कीदृशम्। अर्णम् गन्तारं जलमावृत्य शयानम् शयनं कुर्वन्तम् मधुपम् मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् अस्तिन्वम् समन्तानवक्षीसारम् वृत्रम् वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम्।

---

१. 'मस्योदकम्' मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. तम् मूको. ४-४. 'गूर्णहत' वि'. ५. शयानम् मूको. ६. सूर्याय मूको. ७. प्रहरेण मूको. ८. एनं स वि'. ९. अवृणन् वि' लुप्.

तदनन्तरमिन्द्रः दुर्योणे सङ्ग्रामे महता प्रभूतेन वधेन वज्रेण अपादम् पादरहितम् अनम् अमानं परिमाणरहितम् शुष्णवाचम् हिंसितवागिन्द्रियम्, जृम्भाभिभूतमित्यर्थः, धृत्रम् नि अहणक् निवरामहिंसीत् ॥ ८ ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वराते एको धना भरते अप्रतीतः ।
इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तविषीम् । वराते । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽइतः ।
इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० कः[1] इन्द्रस्य शोषके तेजो बलं च वारयितुं शक्नोति । सोऽयम् असहाय एव शत्रुधनानि आहरति अप्रतिगतः । द्यावापृथिव्यौ इन्द्रस्य वेगात् क्षिप्रं देव्यौ बलाच्च भयेन कम्पेते इति । वेगबलयोर्भयाद् कम्पनमिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य सम्बन्धिनीम् शुष्मम् शोषणीम् तविषीम् बलम् कः वराते निवारयेत् । अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः एकः असहाय एव धना धनानि शत्रूणां वसूनि भरते बिभर्ति । देवी देव्यौ द्योतमाने इमे चित् इमे द्यावापृथिव्यौ ज्रयसः वेगवतः अस्य इन्द्रस्य सम्बन्धिनः ओजसः बलात् उद्भूतेन भियसा भयेन नु क्षिप्रम् जिहाते गच्छतः ॥ ९ ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।
सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाभिः क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशतीऽइव । येमे ।
सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधाऽभिः । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्राय देवनशीलम् आयुधम् स्वयमेव हस्तं प्रति नि गच्छति । तथा इन्द्राय पृथिवी स्वयमेव आत्मानं नियच्छति[2], यथा कामयमाना स्त्री पुरुषाय । किंचासौ सर्वसारभूतं बलम् यद्[3] क्षितिभिः सम् मिश्रयति, ततोऽस्मै बलवते ताः प्रजाः प्रह्वीभवन्ति ॥ १० ॥

मुद्गल० स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता देवी द्योतमाना द्यौः अस्मै इन्द्राय नि जिहीते नीचरत्वेन याति । गातुः भूमिः उशतीव कामयमाना योषिदिव इन्द्राय येमे आत्मानम् नियच्छति । यत् यदेन्द्रः विश्वम् समस्तम् ओजः बलम् आभिः प्रजाभिः सम् युवते संयोजयति । अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः क्षितयः मनुष्याः स्वधाभिः बलवते इन्द्राय नमन्त संनमन्ति ॥ १० ॥

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।
तं मे जगृभ्र आशसो नविष्ठं द्रोणा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

---

१. शक्ति मूको. २. नियच्छ मूको. ३. नास्ति ख ङ्पं.

एकम् । नु । त्वा । सत्पतिम् । पाञ्चऽजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।
तम् । मे । जगृभ्रे । आऽशसे । नविष्ठम् । दोषा । वस्तौ । हवमानास । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एवम् एव त्वा सतां पतिं पञ्चजनहितम् जातम् शृणोमि यशस्विनम्[1] जनेषु, श्रुतमेक एव एवविधो जात इत्यर्थः । तम् त्वाम्[2] महम् अत्यर्थं[3] स्तुत्य स्वीकुर्वन्ति आशंसितार[4] ऋत्विज रात्रौ अह्नि च स्तुतिभिराद्रियन्त इन्द्रम् इति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[1] त्वा त्वाम् एकम् नु मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा शृणोमि ऋषिमुखेभ्य । कीदृशम् । सत्पतिम् सतां पालकम् पाञ्चजन्यम् पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् जातम् उत्पन्नम् यशसम् यशोयुक्तम् । दोषा क्षपायाम् वस्तो वासरे च हवमानास स्तुवन्त आशंस कामाना शंसमाना मे मदीया प्रजा नविष्ठम् अतिशयेन स्तुत्यम् तम् इन्द्रम् जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥ ११ ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।
किं ते ब्रह्माणो गृहते सखाय ये त्वाया निदधुः कामिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्य । ददतम् । शृणोमि ।
किम् । ते । ब्रह्माण । गृहते । सखाय । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामन् । इन्द्र ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एव हि त्वाम् कालेकाले शत्रून् प्रन्तम्[5] वन्दनानि च स्तोतृभ्य ददतम् शृणामि । किम् तुभ्य ब्राह्मणा[6] त सखाय गृह्णन्त, तुभ्य प्रदानाय किमाददत इत्यर्थ, ये विप्रा त्वत्कामनया प्रजापश्वादिकम् कामम् आत्मनि निदधु हे इन्द्र! इति ॥ १२ ॥

व्याख्यत्[7] प्रथममध्याय चतुर्थस्याष्टकस्य स ।
अजान यो जहुकुले[8] सौहित्यो माधवाह्वय ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्सहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्याय ॥

मुद्गल० एव एवमुक्तप्रकारेण हि ऋतुथा कालकाले यातयन्तम् जन्तून् प्रेरयन्त हे इन्द्र[1] त्वाम् विदेत्य स्तोतृभ्य सपा मघानि धनानि ददतम् प्रयच्छन्तम् शृणोम निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे इन्द्र! त्वाया त्वयि ये स्तोतार कामम् स्वकीयाभिलाषम् निदधु न्यक्षिपन् ब्रह्माण वृहन्त ते स्वदीया सखाय स्तोतार किम् गृहते त्वत्त किं गृह्णत । ऋषि स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलम्बनाद् एवम् उक्तवानित्यर्थ ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाष्टक प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्ग ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥

—o—

१ यशायन वि[1] रूप २. त्वा वि[2] ३ महमित्यर्थ मूको ४ 'तान् वि[3] रूप.
५ ५ शत्रुमन्त वि[4], शत्रु ध[4] रूप ६ 'ण वि[5] रूप ७ व्याख्यात् वि[6] ८ जुकुल वि[7] रूप

अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्याय. ॥

'महि महे तवसेऽ(से' अ)ध' व्याचिख्यासति माधव ।
समासविषये वाच्यम् आदित. सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

समास उपसृष्टानां निवर्तन्ते विभक्तय ।
विस्पष्टमभिधानाय निर्दिश्यन्ते पुनश्च ता ॥ २ ॥

'द्रविणोदा द्रविणस'[1], 'ता सोमं सोमपातमा'[2] ।
'गवां गोपति'[3] इत्येवं 'न तु' ते पादपूरणा ॥ ३ ॥

उपादातुमशक्योऽय[4] प्रत्यय प्रकृतिं विना ।
ततोऽन्येन गतार्थोऽपि प्रकृति सम्प्रयुज्यते ॥ ४ ॥

'वसोरिन्द्र वसुपतिम्'[5], 'पुरुतमं पुरुणाम्'[6] च ।
'रथीतमं रथीनाम्'[7] च पादाश्चात्र[8] निदर्शनम् ॥ ५ ॥

'वाजेभिर्वाजिनीवती'[9] वाजेभिरिति पूरणम्[10] ।
युक्तानैर्बहुभि. सेयं 'अन्न वंश्व श्रियावसु'[11] ॥ ६ ॥

नन्वत्र विग्रह सोऽयम् अस्त्यस्या वाजिनीति य. ।
तृतीयान्तस्य सम्बन्ध पुल्लिङ्गस्य च तत्र क ॥ ७ ॥

तस्माद्वक्षेरमद्दीर्घं इविर्भूते सरस्वती ।
वहतामिति मन्त्रार्थो मत्वर्थैरलमत्रेति ॥ ८ ॥

किमत्र तव वक्तव्यम् 'इव सोमं बहुभि'[12] इति ।
कि वेह तव वाच्य स्याद् 'ऋक्षेभिर्येन'[13] वाहसम्[14] ॥ ९ ॥

तस्मादेव विग्रह कार्यो वाजिनीभि समन्वित ।
या सा वाजिनीवतीति तृतीयान्तस्तथान्वित ॥ १० ॥

ऋतुभिर्युक्त सुकतु[15] बहुर्वीहेश्च विग्रह ।
नत्वस्य सन्ति मतुवस्तृतीयाश्च तथान्विता ॥ ११ ॥

---

१. °वसोऽय पैंक्रम २. ऋ १,१०,७. ३. ऋ १,२१,१. ४. ऋ १,१०१,४ ५ नन्तु पैंक्रम ६. उपादाय° वि' क्रप ७. ऋ १,९,९. ८ ऋ १,५,२. ९ ऋ १,१९,१. १० °दास्तत्र पैंक्रम ११. ऋ १,३,१० १२. °ण पैंक्रम १३. ऋ १,९,२. १४. ऋ ८,१२. १५. °तुरिति वि° क्रप

अन्वयो यस्य सन्तोति योऽयं लौकिकविग्रहः।
स विस्पष्टाभिधानाय सत्त्वमात्रं[1] अपेक्षितम्[2] ॥ १२ ॥

अन्वयो वाजशब्देन पुंलिङ्गेनापि सिध्यति।
वाजेभिरिति पुंल्लिङ्गं तथा सति न दुष्यति ॥ १३ ॥

पद्वाऽप्रवत्वं बहुभिः कृतमन्त्रैस्तथा[3] सति।
'गृणा वृद्भिः'[4] इति समीचीनो भविष्यति ॥ १४ ॥

'गोभिर्वपावान् मधुना'[5] तत्र स्पष्टं प्रतीयते।
कुतः[6] गोभिर्वपावत्वं गोभिरेवाश्ववानिति ॥ १५ ॥

'यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमेभिः सोमपातमम्'[7]।
'यज्ञैर्यज्ञस्य बोधतं यो' यज्ञवाहा भवेदिति ॥ १६ ॥

'अश्विना 'यज्वरीः'[8] सदमं' प्रत्ययार्थं विनिर्दिशन्[9]।
चनःशब्दमुपादत्ते[10] सन्दयन्नेऽपि च तादृशाः ॥ १७ ॥ इति ॥

[३३]

महि मह्े तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायेत्था तवसे अतव्यान्।
यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्यश्चिकेत ॥ १ ॥

महि। मह्े। तवसे। दीध्ये। नृन्। इन्द्राय। इत्था। तवसे। अतव्यान्।
यः। अस्मै। सुऽमतिम्। वाजऽसातौ। स्तुतः। जने। सुऽमर्यः। चिकेत ॥ १ ॥

वेङ्कट० संवरणः प्राजापत्यः। मम महते बलाय अत्यन्तं तीक्ष्णीकरोमि कर्मणो नेतॄन् ऋत्विजः इन्द्राय इत्थम्[11] पूजाय कर्म कर्तुम् अहम् अवृद्धः। यः अस्मै स्तोत्रे सङ्ग्रामे स्तुतः [12]सन् जनानां[12] मध्ये मरुद्भिः सहागत्य सुमतिम् प्रज्ञापयति ॥ १ ॥

मुद्गल० अत्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि। तत्र 'महि मह्े' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। प्रजापतिपुत्रः संवरण ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता।

अहं संवरणः अतव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् महि महत् प्रभूतं स्तोत्रम् मह्े महते

---

१. अपे[1] वेङ्कअ. २. कृतम[1] वेङ्कअ. ३. ऋ १,११,२. ४. मा २०,३७. ५ नास्ति ऋग्; इत वि[1]; कतोर् वेङ्कअ. ६. ऋ ८,१२,२० ७-७. उद्यमानेषौ वि[1] ऋग्. ८-८. °वरीत्यस्या वेङ्कअ. † ऋ १,३,१. ९. विनिर्दिशेत् ऋग् वेङ्कअ. १० चनशब्द[1] वि[1] ऋ ऋग्. ११. इद्ध सूक्तो[1] १२-१२. सञ्जनाना वि[1].

तवसे बलवते इन्द्राय इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण दीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि। किमर्थम्। नृन् मनुष्याणामस्मदीयानाम् तवसे बलाय। यः इन्द्रः अस्मै जने जनाय संवरणाय वाजसातौ सङ्ग्रामे स्तुतः सन् सुमतिम् समर्यः स्तोतृभिः सहितः चिकेत जानाति ॥ १ ॥

स त्वं नं इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन् योक्त्रमश्रेः ।
या इत्था मंघवन्ननु जोषं बर्क्षो अभि प्रार्यः संक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कैः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।
याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् । बर्क्षः । अभि । प्र । अर्यः । संक्षि । जनान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्माकं स्तोत्रैः इन्द्र! वृषन्! प्रीयमाणः अश्वानाम् योक्त्रम् रथयुगैः समयोजयः। युक्त्वा वा अश्वान् याहि इत्थम् हे मघवन्! सेव्यं मां प्रति। अभि वह चास्मदीयान् जनान् स्वामी सन् तान् प्र सक्षि च। सचिः सेवाकर्मेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे वृषन्! वर्षक! इन्द्र! सः प्रसिद्धः त्वम् नः अस्मान् धियसानः ध्यायन् अर्कैः अर्चनसाधनैः स्तोत्रैः हरीणाम् रथे नियोज्यानाम् अश्वानाम् योक्त्रम् नियोजनरज्जुम् अश्रेः आश्रयसि। याः यान् अर्कान् हे मघवन्! इत्था इत्थम् जोषम् प्रीतिम् अनु बर्क्षः अवहः[1]। तथा कृत्वा अर्यः जनान् अस्मदीयान् अभि आभिमुख्येन प्र प्रकृष्टम् सक्षि पराभवः ॥ २ ॥

न ते त इन्द्राभ्यं१स्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।
तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।
तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रऽहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे दर्शनीय! इन्द्र! सर्व ते अश्वाः न अस्मान् अभि आगच्छन्ति। यस्मादस्माकं स्तोत्रवर्जितत्वा रथे अयुक्ताः अभवन्। सम्प्रति स्तोत्रे क्रियमाणे वज्रहस्त! तम् रथम् [2]अधि तिष्ठ, यम् च[2] अश्वानाम् रश्मिम् आगमनार्थम् आ यच्छसि[3] देव! शोभनाश्वः त्वमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे ऋष्व! महन्! इन्द्र! यत् ये अस्मत् अस्मत्तः स्वकर्मभ्योऽन्ये अयुक्तासः त्वया असंयुक्ताः असन् अभवन्। अब्रह्मता मह्य परिवृढे कर्म तद्रहितत्वात् ते नराः ते स्वदीयाः न भवन्ति। अतः अस्मद्यज्ञम् अभि आगन्तुम् तम् प्रसिद्धम् रथम् अधि तिष्ठ। हे वज्रहस्त! इन्द्र! देव! स्वश्वः स्वं ये रथमारोढुम् रश्मिम् प्रग्रहम् आ यमसे नियमयसि, तम् अधितिष्ठ ॥ ३ ॥

पुरू यत् ते इन्द्र सन्तुक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।
ततक्षे सूर्यांय चिदोकंसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

---

1. वहः मूको. २-२. अधितिष्ठ न वि' सर्व. ३. यच्छ मूको.

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु । युध्यन् ।
ततक्षे । सूर्याय । चित् । ओकसि । स्वे । वृषा । समत्ऽसु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहृतेषु गोषु तज्जयार्थमङ्गिरोभिः प्रयुक्तानि बहूनि स्तोत्राणि हे इन्द्र! यदा त्वं भवन्ति, यदा च पणिनां तेषुतेषु क्षेत्रेषु प्रविश्य युद्धं कुर्वन् अङ्गिरसः गवे कृतवानसि, तदानीम् सूर्याय 'स्वे स्थाने' स्थिताय असुरैरपादितेन तमसाऽऽवृताय[1] प्रकाशार्थं[2] वर्त्मनं कृतवानसि । इन्द्रः सेना युद्धेषु दासस्य उपक्षपयितुः अस्य नमयिता च । उत्तरार्धः परोक्षः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! वृषा कामानां वर्षकः त्वम् सूर्याय चित् सूर्यं च स्वे ओकसि स्वस्थाने चकर्थ कृतवानसि । किञ्च ते तव यत् यदा स्वभूतानि पुरु पुरूणि बहूनि उक्था उक्थानि शस्त्राणि सन्ति, तदा उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु गवे वृष्ट्युदकाय युध्यन् जलप्रतिबन्धकान् ततक्षे सम्पादयसि । समत्सु सङ्ग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतत्सामकस्यासुरस्य नाम चित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञानाः यातास्च रथाः ।
आस्माञ्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।
आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥५॥

वेङ्कट० वयम् ते भवामः तव[3], ये चास्मदीया योद्धारः स्वदीयं वेगं जानन्तोऽस्मदीयाः रथाः सङ्ग्रामं प्रति गन्तारोऽसन् । तथा सति इन्द्र! अस्मान् आ गच्छतु हे अहेः शोषक! शत्रूणां सादनं[4] बलम् भाग्यम् इव आहर्तव्यम्[5] सङ्ग्रामेषु कल्याणमिति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ये च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमानाः, ते स्वदीयाः ते प्राणिनः वयम् शर्धः बलम् जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः याताः च होतुं स्याम् प्राप्ताश्च रथाः रंहणशीलाश्च । किञ्च हे अहिशुष्म! सर्वतो व्याप्तबल इन्द्र! त्वदनुग्रहात् हव्यः स्तुत्यः चारुः सज्जनः सत्वा भृत्यादिः प्रभृथेषु सङ्ग्रामेषु अस्मान् आ जगम्यात् आगच्छेत्[6] भगः न भग इव। भगदेवो यथाऽस्मत्सहाय आगच्छति तथास्मत्सहाय आगच्छेत्[7] इति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

पपृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमासो अर्मतः ।
स नः एनी वसवानो रयिं दाः आर्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

१-१. स्वस्थाने वि' लुप्तं २. °वृता मूको. ३. प्रकार्यं वि'। र्थं ल. ४, तव च वि'.
५. सदानं मूको. ६. हातव्यं ल लुप्तं. ७. आगच्छ मूको.

पपृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।
सः । नः । एनीम् । वसुवानुः (?)[1] । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविऽमघस्य । दानम् ॥

वेङ्कट० भीरुणां संसेव्यम् इन्द्र! त्वयि हि ओजः बलानि च विद्यन्ते। स त्वं कर्मसु नर्तनशीलः अमरणधर्मा। सः[2] त्वं श्वेतां निर्मलां रयिम् अस्मभ्यं देहि हे वासयितः! स्तोतृणाम्, अकर्मणाहं स्तौमि स्तोतृणाम् ईश्वरः[3] बहुधनस्य तव दानम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! पपृक्षेण्यम् सम्पर्कार्हम् ओजः बलम् त्वे हि त्वयि खलु, त्वदधीनमित्यर्थः। नृतमानः नृत्यन्[4] नृषु उत्पन्नः अमर्तः अमरणधर्मा सः त्वम् वसुवानः (?) आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् नृम्णानि द्रविणानि एनीम् श्वेतवर्णाम् रयिम् धनम् दाः देहि। अहं च अर्यः ईश्वरस्य तुविमघस्य बहुधनस्य च दानम् प्र स्तुषे स्तौमि ॥ ६ ॥

एवा नः इन्द्रोतिभिरव पाहि गृणतः शूर कारून् ।
उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । ऊतिऽभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।
उत । त्वचम् । ददतः । वाजऽसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवमस्मान् इन्द्र! रक्षणैः अव। रक्ष स्तुवतः शूर! स्तोतॄन्। अपि च सङ्ग्रामे शत्रुभ्यः आत्मीयां[5] त्वचं ददतः प्रदर्शयतः मम सुष्ठु सुतेन चारुणा सोमेन त्वम् पिप्रीहि। धारणकर्मा वा ददातिः, त्वचं बिभ्रत इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे शूर! इन्द्र! एव एवम् नः अस्मान् गृणतः स्तुवतः कारून् कर्तॄन् ऋत्विजः ऊतिभिः रक्षणैः अव, पाहि पालय। उत अपि च वाजसातौ सङ्ग्रामे त्वचम् आच्छादकं रूपम् ददतः प्रयच्छतः सुषुतस्य चारोः अभिषुतस्य मनोहरस्य मध्वः सोमस्य पिप्रीहि प्रीणयात्मानम्[6]। उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः ॥ ७ ॥

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सूरेस्त्रसदस्योर्हिरण्निनो रराणाः ।
वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य रौरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सचे ॥ ८ ॥

उत । त्ये । मा । पौरुऽकुत्स्यस्य । सूरेः । त्रसदस्योः । हिरण्निनः । रराणाः ।
वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । रौरिऽक्षितस्य । क्रतुऽभिः । नु । सचे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च अमी मां पुरुकुत्सपुत्रस्य त्रसदस्योः मम साहाय्यार्थम् आगतस्य प्राज्ञस्य युक्ता "अश्वा रममाणा" भवन्ति। तेषाम् वहन्तु माम्[7] दश श्वेतवर्णाः त्रसदस्योः स्वभूताः, किं चाहम् रौरिक्षितस्य सहायस्य कर्मभिः क्षिप्रं सक्तो भवामि ॥ ८ ॥

---

१. 'वानो'(तु. संहितापाठः) < 'वान! उ इति द्र. (तु. वैप १,२७८०८, [अंशतः] वं च). २. आसित वि¹. ३. स्तोता मानामी' ख; स्तोमानमी' वि¹. ४. नासित मूको. ५. 'यं ख. ६. 'यानकम् मूको. ७-७ अश्वा मा रम° मूको.

मुद्गल० उत अपि च त्ये ते मा मह्यम् ददानाः दत्ताः पौरुकुत्सस्य पुरुकुत्सापत्यस्य सूरेः प्रेरकस्य हिरण्मिनः हिरण्यवतः अस्य प्रसदस्योः एतन्नामकस्य राज्ञः गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य श्वेतासः शुभ्रवर्णाः दश अश्वाः मा माम् वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च क्रतुभिः यज्ञादिभिः नु क्षिप्रम् सदनं गच्छेयम् ॥ ८ ॥

उत त्ये मा मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।
सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽअमघासः । विदथस्य । रातौ ।
सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च [1] ते माम् मारुताश्वस्य राज्ञः सम्बन्धिनः शोणाः विदथमिति [2] ॥ ९ ॥

मुद्गल० उत अपि च ते ते अश्वाः वक्ष्यमाणाः मारुताश्वस्य, मरुत्सदृशवेगाश्ववान्[1] मरुताश्वः, तदपत्यस्य विदथस्य एतन्नामकस्य राज्ञः शोणाः शोणवर्णाः क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन महनीया[2] अश्वाः रातौ दाने विनियुक्ताः मा मां वहन्तीति शेषः । किञ्च सहस्रा सहस्राणि अपरिमितानि धनानि अर्यः पूज्यस्य मे पूज्याय मह्यम् च्यवतानः च्यावयन् ददानः प्रयच्छन् सः आनूकम् आभरणं च वपुषे स्वशरीरालङ्काराय आर्चत् प्रायच्छत् । न चार्थे ॥ ९ ॥

उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।
महा रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥ १० ॥

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः । यतानाः ।
महा । रायः । सम्ऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रऽयताः । अपि । ग्मन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च ते मा ध्वन्यस्य लक्षणवतो राज्ञः पर्याप्ताः शोभनदीप्तयो यतमानाः अश्वाः वहन्तु । तेऽमी संवरणस्य ऋषेः मम धनस्य महत्त्वेन हेतुना[1] व्रजम् इव गावः अपि ग्मन् मम सङ्गता आसन् । साहाय्यार्थं राजभिः प्रहिता अश्वा इति ॥ १० ॥

मुद्गल० उत अपि च त्ये ते वक्ष्यमाणा रायः ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः सम्बन्धिनोऽश्वाः जुष्टाः मा मां प्राप्ताः सुरुचः शोभनदीप्तयः यतानाः वहनाय[2] यतमानाः महा महत्त्वेन युक्ताः रायः धनानि प्रयताः दत्ताः संवरणस्य संवरणनामकस्य ऋषेः अपि ग्मन् अभिगताः प्राप्ताः, मद्गृहमिति शेषः । व्रजम् न गावः गोष्ठं गाव इव ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

---

१. मारुत वि[1]. २. विदथमिति मूको. ३. °मावन् मूको. ४. माह° मूको. ५. °श्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य यज्ञस्य मूको. ६. देवताः हे° वि[1]; °ता छपं. ७. °इमानाः मूको.

[३४]

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता द्रप्समीयते ।
सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातऽशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । द्रप्सम् । ईयते ।
सुनोतन । पचत । ब्रह्मऽवाहसे । पुरुऽस्तुताय । प्रऽतरम् । दधातन ॥ १ ॥

वेङ्कट० अविद्यमानशत्रुं दर्शनीयम् अजरा सुखवती महती स्वधा हविर्लक्षणमन्नम् अनु गच्छति । तथा सति सुनोतन सोमम्, पचत च पक्वान्यानि, स्तोत्रे यस्य वाहकम्[1] तस्मै इन्द्राय पुरुष्टुताय प्रकर्षेण[2] दत्त च तानि ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अजातशत्रुम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । प्राजापत्यः संवरण ऋषिः । नवमी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्यः । इन्द्रो देवता ।

अजातशत्रुम् अनुत्पन्नाः शातयितारो[3] यस्य वम् दरसम् शत्रूणामुपक्षपयितारम् अजरा अक्षीणा स्वर्वती स्वरणवती अमिता अपरिमिता स्वधा अन्नं हविः अनु ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः! सुनोतन अभिषुणुत पचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः स्तोत्रस्य वाहकाय पुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । प्रतरम् प्रकृष्टतरम् दधातन धारयत स्वस्योचितकर्मे ॥ १ ॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।
यदीं मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघऽवा । मध्वः । अन्धसः ।
यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महाऽवधः । सहस्रऽभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ अपूरयत् यः सोमेन उदरम्, मत्त आसीत् स इन्द्रो मघवत्सम्बन्धेन सोमेन । यत् एनं मृगाय्वसुरस्य हननाय महाप्रहरणः उशना सहस्रधारम् वधम् आयुधम् इन्द्रः[4] आयच्छत्[5] तदेति ॥ २ ॥

मुद्गल० यः मघवा सोमेन जठरम् स्वकीयम् आ सर्वतः अपिप्रत अपूरयत् । मध्वः मधुररसस्य अन्धसः अन्नस्य सोमस्य पानेन अमन्दत अतृप्यत् । यत् यदा ईम् अयम् मृगाय एतन्नामकाय असुराय हन्तवे तं हन्तुम् महावधः महावज्रः उशना कामयमानः शत्रुम् सहस्रभृष्टिम् सहस्रभृष्टिरपरिमिततेजाः तम् वधम् वज्रम् यमत् उदयच्छत्, तदाऽपिप्रत अमन्दत[6] च ॥ २ ॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति मघवति द्युमाँ अह ।
अपोप शक्रस्तत्नुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कपर्दवान् ॥ ३ ॥

---

१. वाहम् वि॰ ऋ॰. २. °र्षेण च ख. ३. °तारो मूको. ४. इन्द्र वि॰ ऋ॰; इन्द्राय ख. ५. अय॰ वि॰. ६. अमन्दयत मूको.

यः । अस्मै । ध्रंसे । उत । वा । यः । ऊधनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युऽमान् । अहे ।
अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिम् । ऊहति । तनूऽशुभम् । मघऽवा । यः । कत्रऽसखः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः इन्द्राय अहनि सोमम् सुनोति यो वा रात्रौ, स दीप्तिमानेव भवति । अप ऊहति शक्रः ततनुष्टिम् ततस्य धर्मसन्तानस्य दात्रं धर्मसन्तानादपेतम् तनूनां शोभयितारम् अलङ्करिष्णुम् इन्द्रः, यः कुत्सितः सखा न यजते तमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० यः यजमानः अस्मै इन्द्राय ध्रंसे अहनि, उत वा अथवा यः यजमानः ऊधनि रात्रौ, अहनि रात्रौ च, सोमम् सुनोति सः भवति द्युमान् दीप्तिमान् । अह इति[1] विनिग्रहार्थीयः । किञ्च शक्रः इन्द्रः ततनुष्टिम् ततं धर्मसन्ततिं नुदति यष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः तम् तनूशुभम् तनूः शोभनीया अलङ्कारादिभिः[2] यस्य स तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम् अप ऊहति । अप-शोऽपशब्दः पूरणः । मघवा धनवान् यः च कत्रसखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥ ३ ॥

यस्यावधीत् पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।
वेतीद्वस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईषते ।
वेति । इत् । ऊँ इति । अस्य । प्रऽयता । यतम्ऽकरः । न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः । आऽकरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयमिन्द्रः यस्य पित्रादीन् अवधीत् पापकारिणः, तस्मात् न पलायते, वेति इत्[3] कामयत एव अस्य अपि प्रत्तानि[4] हवींषि यजनकरः शत्रूणाम्, न पुराजनात् पितृवधादिकात् किल्बिषात् पलायते धनस्य आकरः ॥ ४ ॥

मुद्गल० शक्रः शक्तोऽयम्[5] यस्य अयज्वनः पितरम् अवधीत् हतवान्, यस्य च मातरम् अवधीत्, यस्य भ्रातरम्, अतः अस्मात् अयज्वनः सकाशात् न ईषते न बिभेति । किन्तु अस्य प्रयता दत्तानि हवींषि वेति इत् उ कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजयतीत्यर्थः । यतंकरः यजनकर्ता वस्वः वसुनः धनस्य आकरः आभिमुख्यकर्ता यः किल्बिषात् पित्रादिवधयुक्तात्[6] न ईषते न चलति ॥ ४ ॥

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।
जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पञ्चऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभम् । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।
जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुम् । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥५॥

वेङ्कट० अयमिन्द्रः पञ्चभिः दशभिः पञ्चदशभिर्वा कर्मभिः पुरुषमारब्धुम् न इच्छति, किन्तु सुन्वन्त-

---

१. नास्ति मूको. २. °द्वारा मूको. ३-३. इच्छति चेत् वि' एवं ४. प्रत्तानि ल. ५. °शोभ मूको. ६. °श्रादिवत् मूको.

मेवारभते इत्याह, पुष्टेनापि न असुन्वता सङ्गतो भवति इति। हिनस्ति वा असुम् असुन्वन्तम्, हन्ति वा, कम्पयिता शत्रूणां देवकामं पुनः गोमति व्रजे प्रवेशयति ॥ ५ ॥

सुद्गल० अयमिन्द्रः पञ्चभिर्वंशभिर्वा सहायैः आरणम् आरम्भं शत्रुहननाय आलम्बनम् न वष्टि, साहाय्यं नापेक्षते[1] इत्यर्थः। असुन्वता अभिषवम् अकुर्वता सह पुण्यता चन बन्ध्वादीन् अपोषयतापि न सचते न सङ्गच्छते। असुन्वन्तम् अभिषवम् अकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुण्यन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः। न केवलम् अप्राप्तिमात्रम् किन्तु जिनाति वा जिनाति च बाधते। इत् पूरणः। हन्ति वा असुषा असुम् अयष्टारम् धुनिः कम्पकः शत्रूणाम् देवयुम् देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानम् गोमति व्रजे आ भजति योजयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

विश्वक्षणः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विपुणः सुन्वतो वृधः।
इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

विऽश्वक्षणः। सम्ऽऋतौ। चक्रम्ऽआसजः। असुन्वतः। विपुणः। सुन्वतः। वृधः।
इन्द्रः। विश्वस्य। दमिता। विऽभीषणः। यथाऽवशम्। नयति। दासम्। आर्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विविधम् असाधूनां तनूकरणकारी सङ्ग्रामे आयुधस्य आसक्तः सोऽयम् असुन्वतः पराङ्मुखः सुन्वतः वर्धयिता इन्द्रः विश्वस्य शत्रोः दमयिता भयङ्करः असुरम्[2] आत्मोपानुगुणं करोति स्वामी ॥ ६ ॥

सुद्गल० समृतौ सङ्ग्रामे विलक्षणः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थम् चक्रमासजः[3] रथचक्रस्य सञ्जयिता असुन्वतः अयजमानस्य विपुणः पराङ्मुखः सुन्वतः यजमानस्य वृधः वर्धयिता इन्द्रः विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणः भयजनकः आर्यः स्वामी यथावशम् यथेच्छम् दासम् दासकर्माणं जनम् नयति स्ववशम् ॥ ६ ॥

सम्मीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसु।
दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

सम्। ईम्। पणेः। अजति। भोजनम्। मुषे। वि। दाशुषे। भजति। सूनरम्। वसु।
दुःऽगे। चन। ध्रियते। विश्वः। आ। पुरु। जनः। यः। अस्य। तविषीम्। अचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पणेः सकाशात् पशून् इन्द्रः सम् अजति बलादाहर्तुम्। आहृत्य च दाशुषे वि भजति शोभनपुत्रं धनम्। किंच यः जनः अस्य बलं क्रोधयति, सः विश्वः अपि शत्रुजनः इन्द्रेण पुरुणि[4] दुर्गे[5] आ, ध्रियते, कष्टे स्थाने च प्रवेशयति इति ॥ ७ ॥

---

१. अपेक्षते मूको. २. आत्मि च रूपं. ३. °सजः रथचक्रमासजः मूको. ४. पुरुणि मूको. ५. दुर्गेण मूको.

मुद्गल० ईम् अयमिन्द्रः पणेः लुब्धकस्याऽदातुः भोजनम् धनम् गोः चोरयितुम् सम् अजति सम्यग् गच्छति। तस्मा चादाय दात्रे हविर्दात्रे यजमानाय वि भजति सूनरम् शोभनमनुष्यम् वसु धनम्। अयप्टुर्धनमाकृत्य यष्ट्रे यच्छतीत्यर्थः। न केवलं पणिधनप्रदानमात्रम्,[1] किन्तु पुरु पुरूणि दुर्गे चल दुःखेन गन्तव्ये आपथपि विषमः सर्वोऽपि दात्रजनः आ श्रियते आस्थाप्यते। यः जनः अस्य इन्द्रस्य तविषीम् बलम् शनुकुधत् विहिंसाकरणादिना, तस्य पणेरज्ञतीति पूर्वशेषः ॥ ७ ॥

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसावेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभ्रिषु ।
युजं ह[1]न्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुऽधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघऽवा । गोषु । शुभ्रिषु ।
युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्वऽभिः । धुनिः ॥

वेङ्कट० यदा द्वौ मनुष्यौ शोभनधनौ परिपूर्णबलौ शोभावत्सु गोषु निमित्तेषु सङ्गमाते[2] संयुक्तौ जानाति 'मघवा इन्द्रः', तदानीं तयोः अन्यम् यजमानम् आत्मना युक्तं कृणोति प्रवेपनवान् इन्द्रः। कृत्वा च तस्य गोसङ्घं शत्रुतः उत् आजति बलैरुत्क्षेपणशीलः ॥ ८ ॥

मुद्गल० [3]ईम् अवेत् संजानाति यत् यदा जनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ[4] सुधनौ शोभनधनौ विश्वशर्धसौ व्याप्तबलौ मघवा धनवान् इन्द्रः गोषु शुभ्रिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु, तदा[5] अन्यम् यष्टारम् युजम् सहायम् अकृत कृतवान्। प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् इन्द्रः ईम् पुनः गव्यम् गोसमूहम् उत् सृजते सत्वभिः मरुद्भिः सह धुनिः मेघानां कम्पयिता। इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यं[6] जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यज्वने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।
तस्मा आपः संयतः पीपयन्तु तस्मिन् क्षत्रमर्मवत् त्वेषमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रऽसाम् । आग्निऽवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपऽमाम् । केतुम् । अर्यः ।
तस्मै । आपः । सम्ऽयतः । पीपयन्तु । तस्मिन् । क्षत्रम् । अर्मऽवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥९॥

वेङ्कट० हे अग्ने! त्वम् इन्द्र सहस्रस्य दातारं यजमानानां सम्मन्तारं वदसि शत्रूणां शातयितारम् उपमानभूतम् वीराणां केतुभूतम् अर्यः। तस्मा इन्द्राय आपः सङ्गताः स्वांशमाप्याययन्ति। तस्मिन् इन्द्रे बलं सहाययुक्तं दीप्तं च अस्तु इति ॥ ९ ॥

मुद्गल० अर्यः अहम् सहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् आग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतम् शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिम् गृणीषे स्तौमि हे अग्ने! अङ्गनादिगुणविशिष्ट इन्द्र[7]!। कीदृशम् तम्। उपमाम् उपमान-

---

१. °त्रि मूको. २. °म लपं ३-३. नास्ति मूको. ४. 'प्रसिद्ध' गूको. ५. नास्ति मूको.
६. °न्द्र स्वामी त्वम् मूको.

भूतम् केतुम् प्रज्ञानमित्यर्थः। तस्मै आपः संयतः सम्यगच्छन्त्यः पीपयन्त पुष्यन्तु। तस्मिन् राजनि क्षत्रम् बलम् आमवत् गृहयुक्तम् वेषम् दीप्तम् अस्तु ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[३५]

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर।
अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मिन् वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः। ते। साधिष्ठः। अवसे। इन्द्र। क्रतुः। तम्। आ। भर।
अस्मभ्यम्। चर्षणिऽसहम्। सस्मिन्। वाजेषु। दुस्तरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रभूवसुराङ्गिरसः। यः तव साधयितृतमो रक्षणाय इन्द्र! क्रतुः भवति, तम् आ हर अस्मभ्यम् मनुष्याणाम् अभिभवितारम् सम्भजनशीलम् सङ्ग्रामेषु दुस्तरम्। क्रतुः कर्म ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यस्ते साधिष्ठः' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम्। अङ्गिरोगोत्रः 'प्रभूवसुर्नामा ऋषिः। अन्त्या षड्भिः त्रिष्टुप् अनुष्टुभः। इन्द्रो देवता।

हे इन्द्र! यः ते तव साधिष्ठः अतिशयेन साधकः क्रतुः प्रज्ञालक्षणं कर्म अस्ति, तम् क्रतुं नः अवसे अस्मद्रक्षणाय अस्मभ्यम् आ भर आहर। कीदृशं तम्। चर्षणीसहम् सर्वेषां मनुष्याणाम् अभिभवितारम् सस्मिन् संस्कृते शुद्धम् वाजेषु सङ्ग्रामेषु दुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् ॥ १ ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः।
यद् वा पञ्च क्षितीनामवस्तत् सु नु आ भर ॥ २ ॥

यत्। इन्द्र। ते। चतस्रः। यत्। शूर। सन्ति। तिस्रः।
यत्। वा। पञ्च। क्षितीनाम्। अवः। तत्। सु। नः। आ। भर ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! यत् तव चतसः रक्षाः[1] सन्ति यदि वा शूर! तिस्रः यद् वा पञ्च स्तोतृणाम् अर्थाय, तत् सर्वमस्मभ्यं सुष्ठु[2] आ हर। बह्वयः तव रक्षाः[1] सन्ति, सर्वास्ता अस्मासु कुर्विति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते तव यत् याः ऊतयः[3] चतसः चतसृषु वर्णेषु संश्रिताः सन्ति, यत् याश्च हे शूर तिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः, यद् वा या पार्थे। यत् याः च पञ्च क्षितीनाम् पञ्चजनसम्बन्धिन्य ऊतयः सन्ति, तत् सर्वम् अवः रक्षणम् सु सुष्ठु नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ २ ॥

---

१. ०क्षणः वि[1] कर्पं. २. नास्ति कर्पं. ३. रक्षणि वि[1] कर्पं. ४. [1]तवः रक्षः मूको.

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।
वृषजूतिर्हि जज्ञिषे आभूभिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ २ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे ।
वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आऽभूभिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ हूयामहे तव रमणीयं रक्षणं कामानाम् अतिशयेन वर्षितुः । स्वं हि[1] वर्षितृत्वेन आभवनशीलैर्मरुद्भिः सह इन्द्र! प्रादुर्भवसि क्षिप्रकारी ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य ते तव अवः रक्षणम् वरेण्यम् वरणीयम् आ हूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र! वृषजूतिः वर्षणशीलः तुर्वणिः हिंसकः त्वम् आभूभिः सर्वतो भवद्भिर्मरुद्भिः सह अवः हि जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽवः[2] आह्वयामि ॥ २ ॥

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्ण्ये ते शवः ।
स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्ण्ये । ते । शवः ।
स्वऽक्षत्रम् । ते । धृषत् । मनः । सत्राऽहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'वर्षिता हि असि'। धनाय च प्रादुर्भवसि । वर्षणशीलं तव[3] बलम् । तथा स्वभूतबलं दृष्टम् तव मनः । बलं च 'सत्यमेवाऽऽहन्तृ' हे इन्द्र! ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! राधसे यजमानानां समृद्धये वृषा हि असि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । तथा जज्ञिषे धनार्थमुत्पद्यसे । ते शवः बलम् वृष्णि वर्षितृ । ते मनः स्वक्षत्रम् स्वायत्तबलम् धृषत् धर्षकम् विरोधिनाम् । हे इन्द्र! ते पौंस्यम् पुंस्त्वम् सत्राहम् सत्यहन्तृ ॥ ४ ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यमभिष्टयन्तमद्रिवः । सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अभिष्टयन्तम् । अद्रिऽवः ।
सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् तम् इन्द्र! मनुष्यं शत्रुयन्तं हे वज्रिन्! सर्वरथैः त्वदीयैः अभिगच्छ हे शतकर्मन्! बलस्य पते! ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् तम् अभिष्टयन्तम् शत्रुत्वमाचरन्तम् मर्त्यम् हे अद्रिवः! वज्रवन्निन्द्र! सर्वरथा सर्वैश्च व्याप्तेन रथेन हे शतक्रतो! शवसः पते! बलस्य पालक! नि याहि नितरां गच्छ अभिभवितुम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

---

१. नास्ति वि[1], २. ते तव भूको. ३-३. नास्ति वि[1] छपं. ४. त वि[1]. ५-५. 'मेवाहनुः वि[1]; 'मेवाहनुः छपं.

त्वामिद् वृत्रहन्तम जनासो वृक्तबर्हिषः । उग्रं पूर्वीषु पूर्व्यं हवन्ते वाजसातये ॥६॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्ऽतम । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । उग्रम् । पूर्वीषु । पूर्व्यम् । हवन्ते । वाजऽसातये ॥६॥

वेङ्कट० त्वाम् एव हे अतिशयेन वृत्रस्य हन्तः! जनाः[1] छिन्नबर्हिषः उद्गूर्णं पूर्वेषामपि[2] पूर्व्यम् प्रजानां युद्धार्थं हवन्ते इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे वृत्रहन्तम! अतिशयेन वृत्राणां हन्तरिन्द्र! त्वाम् इत् त्वामेव जनासः जनाः वृक्तबर्हिषः आच्छादितदर्भाः उग्रम् उद्गूर्णबलम् पूर्वीषु बहीषु प्रजासु मध्ये पूर्व्यम् पुराऽनं सन्तम् वाजसातये सङ्ग्रामाय हवन्ते आह्वयन्ते ॥ ६ ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु । सुयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥७॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुःऽतरम् । पुरःऽयावानम् । आजिषु । सुऽयावानम् ।
धनेऽधने । वाजऽयन्तम् । अव । रथम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र! शत्रुभिः दुस्तरम्[3] सङ्ग्रामेषु पुरोगन्तारम् सह गच्छन्तम् धनेधने[4] अन्नमिच्छन्तम् रथम् रक्ष ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! अस्माकम् रथम् रंहणस्वभावम् अव रक्ष । कीदृशं रथम् । दुष्टरम् दुःखेन तरणीयम् आजिषु सङ्ग्रामेषु पुरोयावानम् पुरतो गन्तारम् सयावानम् अनुचरैः सह गन्तारम् धनेधने सर्वेषु धनेषु वाजयन्तम् धनम् इच्छन्तम् ॥ ७ ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरंऽध्या ।
वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्मदर्थम् इन्द्र! आ गच्छ । अस्मदीयम् रथम् रक्ष प्रज्ञया । वयम् हे बलवत्तम! दीप्ते त्वयि वरणीयं हविः निदधीमहि[5] । तथा दीप्ते स्तोमम् चोच्चारयामः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! अस्माकम् अस्मदीय एव सन् आ इहि आगच्छ । आगत्य च पुरंध्या शोभनबुद्ध्या नः अस्माकम् रथम् अव रक्ष । वयम् च हे शविष्ठ! अतिशयेन बलवन्! त्वदनुग्रहात् वार्यम् वरणीयम् श्रवः अन्नम् दिवि द्योतमाने त्वयि दधीमहि स्थापयामः । तथा दिवि त्वयि स्तोमम् स्तोत्रम् मनामहे कुर्वामहे ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

---

१. नास्ति ऋषे. २ पूर्वेषा वि°. ३. नास्ति वि° ऋषे. ४. धनं धने वि° ऋषे. ५. निधी' मूको.

[३६]

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतद् दातुं दामनो रयीणाम् ।
धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।
धन्वऽचरः । न । वसगः । तृषाणः । चकमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सः आ गच्छतु इन्द्रः, यः वासयितृणि धनानि यजमानस्य दातुम् बुध्यते । दास्यामीति मन्यते इत्यर्थः । निरुदके देशे वर्तमानः इव वंसगः[1][2] तृष्णायुक्तः कामयमानः पिबतु दुग्धम् सोमम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'स आ गमत्' इति पङ्क्तं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवसुर्ऋषिः । तृतीया जगती, शिष्टाः त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता ॥

सः इन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति आ गमत् आगच्छतु, यः देवः वसूनाम् धनानाम् वसूनि धनानि चिकेतत् जानाति दातुम् । कीदृशः । दामनः दाता रयीणाम् धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । धन्वचरः न धनुषा सह सञ्चरन् धानुष्क इव वंसगः वननीयगमनः (?)[3] तृषाणः चकमानः कामयमानः च सन् दुग्धम् अभिषुतम् अंशुम् सोमम् पिबतु ॥ १ ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिप्रे रुहत् सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
अनु त्वा राजन्नर्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । हनू इति । हरिऽवः । शूर । शिप्रे इति । रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।
अनु । त्वा । राजन् । अर्वतः । न । हिन्वन् । गीःऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव अक्षस्य भक्षितस्य हननसाधने शिप्रे हे हरिवः! शूर![4] सोमः आ रोहतु, न पर्वतस्य पृष्ठे यथा तिष्ठतु । स्तुतिभिस्त्वाम् अनु मदेम हे राजन्! पुरुहूत![5] विश्वे सर्वम्, यथा[6] 'अश्वान् युद्धे प्रेरयन् अनुमदति'[7] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे हरिवः! हरिभ्यां तद्वन्! शूर! इन्द्र! ते तव हनू शिप्रे संहते आ रुहत् आरोहतु प्राप्नोतु सोमः, पर्वतस्य पृष्ठे न रुहत् न रोहति, तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । हे राजन्! राजमान इन्द्र! त्वा त्वाम् अनु त्वया सह विश्वे सर्वे वयम् अर्वतः न अश्वानिव तृणादिभिः गीर्भिः स्तुतिभिः हिन्वन् हिन्वन्तः प्रीणयन्तः सन्तः मदेम हृष्येम हे पुरुहूत! बहुभिराहूत इन्द्र! ॥ २ ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदद्रिवः ।
रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन् पुरूवसुः ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. तु. ऋ १,५५,१ भाष्यम्. ३. शूः मूको. ४. नास्ति वि'.
५-५. नास्ति वि' कपं.

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।
रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥३॥

वेङ्कट० 'चक्रम् इव वर्तमानम् हे पुरुहूत ! वज्रवन् !† अमतेः एव भयेन मम मनः कम्पते । स्तुतिभिरमति-रिन्द्रं दृष्ट्वा किमहं न स्तौमीति भयम् । तया सति रथात् यावदेव त्वं नावतरसि तावदेवायम् , जरिता हे सदा† वर्धमान ! मघवन् !, कुवित् पुरुवसुः इति द्वे ‡संज्ञे अस्य‡, स क्षिप्रम् त्वां स्तौतु' ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे पुरुहूत ! बहुभिराहूत ! हे अद्रिवः ! वज्रवन् इन्द्र ! मे मनः अमतेः इत् दारिद्र्यात् भिया भीत्या वेपते, वृत्तम् चक्रम् न भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात् रथात् अधि उपरि स्थितम् त्वा त्वाम् हे सदावृध ! सर्वदा वर्धमान ! मघवन् ! धनवन् ! इन्द्र ! जरिता स्तोता पुरुवसुः अयमृषिः कुवित् बहु नु क्षिप्रम् स्तोषत् स्तोष्यति' स्तुयात् ॥ ३ ॥

एष ग्रावेव जरिता ते इन्द्रेर्यर्ति वाचं बृहदाशुषाणः ।
प्र सव्येन मघवन् यंसि राय प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । ग्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इर्यर्ति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।
प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः जरिता अभिषवग्रावेव शुष्मम् इन्द्र ! वाचम् प्रेरयति अत्यर्थम् त्वामश्नुवानः । तस्मै सव्येन हस्तेन मघवन् !† प्र यच्छ धनानि, दक्षिणेन च प्र यच्छ' । हरिवः ! मा विगतकामो भूः स्तोतरि ॥ ४ ॥

मुद्गल० एषः जरिता गरिता स्तोता ग्रावेव अभिषवाश्मेव, स यथा रसं जनयति तद्वत्, हे हरिवः ! हरिवन् ! इन्द्र ! ते तुभ्यम् वाचम् स्तुतिम् इयर्ति, प्रेरयतीत्यर्थः । बृहत् महत् प्रभूतं फलम् आशुषाणः आशु संभक्ता सन् हे मघवन् ! इन्द्र ! सव्येन हस्तेन रायः धनानि प्र यंसि प्रयच्छसि । दक्षिणित् दक्षिणेनापि प्र यंसि इति शेषः । मा वि वेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥ ४ ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।
स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन् भरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्याम् । वहसे । हरिऽभ्याम् ।
सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र । वृषऽक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥५॥

वेङ्कट० वर्षिता द्यौः वर्षणशीलं त्वां' वर्धयतु, तथा' वृषा सन् वर्षितृभ्याम् अश्वाभ्यां गच्छसि । सः त्वम्' अस्मान् वर्षितृरथः हे सुहनो ! वृषकर्मन् ! वज्रिन् ! सङ्ग्रामे धारय" ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति वि' लपं. † नास्ति छ. ‡-‡ 'ज्ञेऽन्य मूको. २. स्तोषसि मूको. ३. नास्ति मूको. ४. दक्षिण मूको. ५. त्वा लपं. ६. यथा वि' लपं. ७. धाः वि'.

4 5647

मुद्गल० हे इन्द्र! वृषा वर्षित्री द्यौः द्योतयित्री स्तुतिः वृषणम् कामानां वर्षकम् त्वा त्वाम् वर्धतु वर्धयतु। वृषा कामानां वर्षकः त्वम् वृषभ्याम् सेक्तृभ्याम् हरिभ्याम् अश्वाभ्याम् वहसे यज्ञं प्रत्युद्गसे। हे सुशिप्र! शोभनहनो! वृषवसो! वर्षणकर्मवन्! वज्रिन्! वज्रवन्निन्द्र! सः त्वम् वृषा वृषरथः च सन् नः अस्मान् भरे सङ्ग्रामे धाः धारय ॥ ५ ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान् त्रिभिः शतैः सचमानोऽवर्दिष्ट ।
यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिऽभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।
यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतऽरथाय । मरुतः । दुवःऽया ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः रोहितौ वाजिनौ अन्नवान् त्रिभिः अश्वशतैः संयुज्यमानौ युद्धे अतिदिशति, अस्मै इन्द्राय यूने क्षितयः मरुतः सम् नमन्ताम्। हे मरुतः! विश्रुतरथाय इन्द्राय युष्मासु परिचरणेच्छा भवतिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० इयं श्रुतरथस्य राज्ञः दानस्तुतिः। यः राजा वाजिनीवान् अन्नवान् श्रुतरथः रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनौ अश्वौ त्रिभिः शतैः गवामुक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानौ अदिष्ट अदात्। यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे अस्मै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजाः दुवोया परिचर्यया सम् नमन्ताम् प्रणताः भवन्तु। सेवन्तामित्यर्थः। हे मरुतः! इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां सम्बोधनम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः ।
तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान् य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतऽपृष्ठः । सुऽअञ्चाः ।
तस्मै । अमृध्राः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निर्भौमः। सूर्यस्य तेजसा सङ्गच्छते आहूयमानोऽग्निः घृतपृष्ठः[1] स्वञ्चनः। 'वैश्वानरो यतते सूर्येण' (ऋ १,९८,१) इत्युक्तम्। एतस्मिन् काले उषसि यः इन्द्राय सोमम्[2] सुनवाम[3] इति[4] वदति, तस्मै अमृध्राः उषसः व्युच्छन्तु। या न हिंसन्ति ता अमृध्रा इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'सं भानुना' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम्। अग्निर्ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता।

---

१. नास्ति मूको. २. सोम मूको. ३. सुनवामि ल; सुनवानि ल प्रस्ताव. ४. नास्ति वि[1].

पूर्वस्य भानुना तेजसा सह आजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालः स्वस्याः स्वद्यनोग्निः[1] राग् यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति। उदयकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते। तस्मात् कारणात् यः यजमानः इन्द्राय सुनवाम इति आह प्रूते अध्वर्यु प्रति तस्मै यजमानाय अमृध्राः अहिंसिताः उषसः व्युच्छात् व्युच्छन्तु। उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितः तस्मात्[2] सोमयागं कुर्म इति यो प्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः॥ १॥

समिद्धाग्निर्वनवत् स्तीर्णबर्हिरुक्तग्रावा सुतसोमो जराते।
ग्रावाणो यस्येषिरं वदन्त्यध्वर्यवदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम्॥ २॥

समिद्धऽअग्निः। वनवत्। स्तीर्णऽबर्हिः। युक्तऽग्रावा। सुतऽसोमः। जराते।
ग्रावाणः। यस्य। इषिरम्। वदन्ति। अध्वर्यो। अध्वर्युः। हविषा। अव। सिन्धुम्॥ २॥

वेङ्कट० यज्ञार्थम् समिद्धाग्निः स्तीर्णबर्हिः सन् इन्द्र भजते। तथाऽभिषवाय युक्तग्रावा सुतसोमः च एनं स्तौति। यस्य इन्द्रस्य ग्रावाणः अभिरूपिं सोमम्[3] वदन्ति, अध्वरे स्यन्दनशीलं सोमं पुरोडाशादिना सह अव गमयति अध्वर्युः॥ २॥

मुद्गल० समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः स्तीर्णबर्हिः प्रयतदर्भोऽयं यजमानः वनवत् संभजते। युक्तग्रावा युक्ताभिषवपाषाणः सुतसोमः अभिषुतसोमः जराते स्तौति। यस्य अध्वर्योः ग्रावाणः अभिषवसाधनाः इषिरम् एषणीयं शब्दम् वदन्ति, सः अध्वर्युः हविषा सह अव भयत सिन्धुम्[4] अवनेजनीः अवगच्छति॥ २॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम्।
आस्य श्वस्याद् रथ आ च घोषात् पुरू सहस्रा परि वर्तयाते॥ ३॥

वधूः। इयम्। पतिम्। इच्छन्ती। एति। यः। ईम्। वहाते। महिषीम्। इषिराम्।
आ। अस्य। श्वस्यात्। रथः। आ। च। घोषात्। पुरु। सहस्रा। परि। वर्तयाते॥ ३॥

वेङ्कट० वधूः इयम् पतिम् इच्छन्ती गच्छति, यः एनाम् इन्द्र उपसम् वहाते महिषीम् इष्टाम्। अस्मिन्अध्वरे[5] इन्द्रस्य रथोऽस्माकमभिमुखमिच्छतु, आ घोषयतु च पुरूणि धनानि। सहस्राणि स्तोतृभ्यः परि वर्तयति, स्वस्मान्निर्गमयति॥ ३॥

मुद्गल० इयम् वधूः इन्द्रस्य पत्नी पतिमिच्छन्ती स्वपतिं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती एति अनुगच्छति। यः इन्द्रः ईम् एनाम् महिषीम् वहाते वहति इषिराम् गमनवतीम् अस्य इन्द्रस्य रथः आ अर्वाक् अस्मदभिमुखम् श्वस्यात् अन्नमिच्छति, आ च घोषात् आयुष्यति शब्दयति पुरु अत्यधिकम्। सहस्रा सहस्राणि धनानि परि पतितः वर्तयाते आपयति॥ ३॥

---

१. 'ज्वल' मूको. २. तस्मै मूको. ३. नास्ति रूपं. ४. नास्ति मूको. ५. 'वसे मूको.

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम् ।
आ सत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोऽसखायम् ।
आ । सत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

पदार्थः० 'न सः राजा' व्यथति', यस्मिन् राजनि इन्द्रः तीव्ररसम् सोमम् पिबति पयोमिश्रणम् । सोऽयमिन्द्रः भूतैः सह आ गच्छति, हन्ति च उपद्रवम्, अधिवसति च' भूमीः सुधनः उदकम् (नि. निप १,१२) पुष्यन् ॥ ४ ॥

मुद्गल० सः राजा न व्यथते व्यथितो न भवति, यस्मिन् राजनि सदीये यज्ञे इन्द्रः तीव्रम् मदजनकम् सोमम् पिबति गोसखायम् क्षीरादिमिश्रणवन्तम् । स राजा सत्वभिः सत्यभिरनुचरैः आ सर्वतः अजति गच्छति, हन्ति वृत्रम् पापम्, क्षेति गच्छति क्षितीः प्रजाः सुभगः शोभनसुखः नाम नामकं धनम् इन्द्रस्य' पुष्यन् पोषयन् ॥ ४ ॥

पुष्यात् क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृतौ संयती सं जयाति ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृतौ । संयती इति सम्ऽयती । सम् । जयाति ।
प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

पदार्थः० क्षेमे लब्धपरिपालनापेक्षायां स पोषं पुष्यति । अभि भवति च शत्रून् अलब्धलिप्सायाम् । द्वौ च मार्गौ सङ्गच्छमानौ[1] सम् जयति[1] । तथा[2] सूर्ये अग्नौ च प्रियः भवति, सुतसोमः सन् यः इन्द्राय प्रयच्छति । 'द्वे सृती अशृण्वम्' (ऋ १०,८८,१५) इति मन्त्रः ॥ ५ ॥

मुद्गल० पुष्यात् पोषयेत् यज्वादीन् । क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे योगे अलब्धस्य प्राप्तौ च अभि भवाति भवति । प्रभुः भवतीत्यर्थः । तथा उभे वृतौ वर्तमाने संयती नियते अहोरात्रे सम् जयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्यातामित्यर्थः । किञ्च सः प्रियः भवाति भवति । सूर्ये तथा अग्ना अग्नौ प्रियः भवति, यः इन्द्राय सुतसोमः ददाशत् सोमं ददाति[3] ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[३८]

उरोष्ट इन्द्र राधसो विभ्वी रातिः शतक्रतो ।
अधा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुक्षत्र संहप ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. ति च वि[1]. ३. नास्ति छपं. ४. नास्ति मूको. ५. ग्ने मूको.
६. यजति मूको. ७. यथा वि[1] छपं.

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विऽभ्वी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
अध । नः । विश्वंऽचर्षणे । द्युम्ना । सुऽक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! तव महतो धनस्य महत्[1] भवति दानं हे शतप्रज्ञ! । तथा सति अस्मभ्यं हे सर्वमनुष्य! सुमल! सद्यानि प्रयच्छ ॥ १ ॥

मुद्गल० उरोष्टे इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रिर्ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ।

हे इन्द्र! शतक्रतो! बहुकर्मन्! ते तव उरोः प्रभूतस्य राधसः धनस्य रातिः दानम् विभ्वी महती । अध अतः कारणात् नः अस्मभ्यं हे विश्वचर्षणे! सर्वस्य द्रष्टः! सुक्षत्र! शोभनधन इन्द्र! द्युम्ना द्युम्नानि धनानि मंहय प्रयच्छ ॥ १ ॥

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।
प्रप्रथे दीर्घश्रुत्तमं हिरण्यवर्ण दुष्टरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।
प्रप्रथे । दीर्घश्रुत्ऽतमम् । हिरण्यऽवर्ण । दुस्तरम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदि एतत् इन्द्र! श्रवणीयम् इष्यमाणं[2] धनम्, हे बलवत्तम! धारय दीर्घकालं श्रोतव्यं शत्रुदुस्तरं हे हिरण्मणीयवर्ण! ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! शविष्ठ! अतिशयेन बलवन्! यत् इषम् अन्नम् श्रवाय्यम् श्रवणीयम् ईम् सर्वतः दधिषे धारयसि, हे हिरण्यवर्ण! इन्द्र! तत् अन्नम् [3]प्रप्रथे प्रथते[3]। कथम् । दीर्घश्रुत्तमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् दुष्टरम् अनभिभाव्यमुत्कलक्षणं प्रथते ॥ २ ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतुसापः ।
उभा देवाव्यभिष्टये दिवश्च ग्मश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतुऽसापः ।
उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । ग्मः । च । राजथः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० रसमयः ये तव हे वज्रिन्! संहनीयाः[4] निशामस्पृशः तैः त्वम्, तादृशैः अग्निश्च, उभौ देवौ[5] द्यावापृथिव्योः[6] अभीष्टसिद्ध्यर्थम् राजथः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अद्रिवः! वज्रवन् इन्द्र! ते त्वदीयाः ये शुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति । कीदृशास्ते । मेहना संहनीयाः केतुसापः प्रज्ञापकं कर्म दृष्टवन्तः । उभा उभौ देवौ त्वं च मरुत्सङ्घश्च इत्युभौ युवाम् दिवः च द्युलोकाद् ग्मः च भूमेः सकाशात् अभिष्टये अभितो गमनाय राजथः ईशाथे इत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. मह इति लुप्. २. 'माणम् अन्नम् इति लुप्. ३-३. पप्रथते मूको. ४. संहनीय मूको. ५. भास्ति मूको. ६. 'थिवीः दिः लुप्.

उतो नो अस्य कस्य चिद् दक्षस्य तव घृत्रहन् ।
अस्मभ्यं नृम्णमा भराऽस्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । घृत्रऽहन् ।
अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृऽमनस्यसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मभ्यं [हे घृत्रहन्! तव अस्य कस्य चित्[1] धनस्य प्रयच्छ, धनं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च
अस्मभ्यम् धनम् आ हर इति । अस्मभ्यम् धनप्रदानम्[2] इच्छसि ॥ ४ ॥

मुद्गल० उतो अपि च हे घृत्रहन्! इन्द्र! नः अस्मभ्यम् कस्य चित् अनिर्देश्यस्य[1] दक्षस्य प्रवृद्धस्य
अस्य तव स्वभूतेभ्यः अस्मभ्यम् नृम्णम् धनम् आ भर आहर । हे इन्द्र! यतस्त्वम् अस्मभ्यम्
नृमणस्यसे सेचनमिच्छसि ॥ ४ ॥

नू ते आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।
इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नु । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् तव अभीष्टाभिः आभिः स्तुतिभिः त्वदीयसुखे स्याम [1]शतक्रतो[1] इन्द्र[1] । शोभनगोपनाः
हे शूर! स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो! इन्द्र! ते तव आभिः अभिष्टिभिः अभिगमनैः नु क्षिप्रं समृद्धा भवेमेति शेषः ।
हे इन्द्र! तव शर्मन् शर्मणि सुखे सति सुगोपाः स्याम भवेम । हे शूर! तव शर्मणि सुगोपाः
शोभनरक्षणाः स्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वर्गः ॥

[३९]

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।
राधस्तनो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातम् । अद्रिऽवः ।
राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्ऽवसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

वेङ्कट० यास्कः — 'यदि इन्द्र! चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्न इह नास्ति इति वा त्रीणि मध्यमानि

१-१. नास्ति मूको. २. स्वं धनं वि° छपं. ३. °दिश्यस्य मूको.

पशनि। त्वया नस्तद् दातव्यम् अदियन्[1]। अद्रिराहणायेनेन, अपि वा अतेः स्यात्। 'ते[2] सोमादः' (ऋ १०,९४,९) इति ह विज्ञायते। राध इति धननाम राप्नुवन्ति अनेन। "[3]तन्नस्त्वं विश्वधन[4] उभाभ्यां[5] हस्ताभ्यामाहर" (या ४,४) इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यदिन्द्र चित्र' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तम्। अत्रिर्ऋषिः। अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः। इन्द्रो देवता।

हे चित्र! चायनीय! अद्रिवः! वज्रवन्! इन्द्र! यत् मेहना मंहनीयम् त्वादातम् त्वया दातव्यम् राधः धनम् अस्ति, तत् भगं हे विश्वसो! सर्वधन इन्द्र! नः अस्मभ्यम् उभयाहस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम् आ भर आहर ॥ १ ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं द्युक्षं तदा भर।
विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥
यत्। मन्यसे। वरेण्यम्। इन्द्र। द्युक्षम्। तत्। आ। भर।
विद्याम। तस्य। ते। वयम्। अकूपारस्य। दावने ॥ २ ॥

वेङ्कट० यत् मन्यसे वरणीयं धनम् हे इन्द्र! दीप्तम्, तत् अस्मभ्यम् आ भर। तस्य तव दातुः प्रसादेन वयम् अकूपारम् लभेमहि। अत्र शाटायनकम्—"ऋषयो ह वै सत्रादुत्थायायन्त[6] आशयुधानाः[7]। ते होचुः—एत, किञ्चिदेव यक्ष पश्यामेति। ते होचुः—अकूपारो वा अयं वज्रपाः[8] समुद्रेऽन्तर्महद्[9] यक्षम्। एत, तं पश्यामेति। तं ह्यन्वभ्युपेयुः। तेभ्यो ह नादिरास। ते होचुः—एत, इन्द्रमेव स्तवाम। स वावास्येशे[10]। स एव न इमं दर्शयिष्यति इति। तेऽत्रिमब्रुवन् ऋषे! त्वं स्तुतादिति। स एतमत्रिस्तूचमपश्यत्। तेनैनमुपायन्। 'यदिन्द्र चित्र मेहना' (ऋ ५,३९,१) इति। स ह देक्षाञ्चक्रे—गहद् वत म ऋषयो याचन्ति, 'उभयाहस्त्या भर' (ऋ ५, ३९, १) इति वा आहुरिति, 'यत्ते दित्सु प्रराध्यम्' (ऋ ५,३९,१) इति। स ह देक्षाञ्चक्रे—हन्त वत मानुषयो याचन्त इति। न 'ह्याजञ्जौ'—अकूपारं दिदक्षन्त इति, 'यन्मन्यसे वरेण्यम्' (ऋ ५,३९,२) इति। स "ह्याजञ्जौ"—अकूपारं वै दिदक्षन्त इति। तं ह पदोदस्यन्वुवाच[11]—इदमेव[12] मानुषयो महदिव 'उभयाहस्त्या भर' इत्यवोचन्निति। तमपश्यन्। एताः कामसनय ऋचः" (तु. जैबा ३,२०३) इति। तत्र यास्कः—'अकूपरणस्य दानस्य' (या ४,१८) इति। यद्वा—अकूपारस्य तव दानाय सम्भरेमेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! यत् द्युक्षम् धनम् वरेण्यम् वरणीयम् मन्यसे तत् द्युक्षम् अस्मभ्यम् आ भर। ते तव सम्बन्धिनः वयम् तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य अकूपारस्य अकुत्सितः पारो यस्य तस्य द्युम्नस्य दावने दाने विद्याम स्याम ॥ २ ॥

यत् ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत्।
तेन दृळ्हा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥ ३ ॥

---

१. ते हि वि[1] छपं. २-२. विदद्रसो वस्वनुभाभ्यां वि[1] छपं. ३. 'मामर वि[1] छपं. ४. तन्नस्त्वं परधार्यायन्ते वि[1] छपं. ५. प्रत्व° मूको. ६. कारवपः क, ७. 'ह्ये वन्म° ल; 'ह्ये वन्नु ह्व वि[1] छपं. ८. वा अस्येशे मूको. ९-९. वै ब° मूको. १०-१०. ह ज° मूको. ११. पदोद° ल. १२. इमेव मूको.

यत् । ते । दित्सु । प्रऽराध्यम् । मनः । अस्ति । श्रुतम् । बृहत् ।
तेन । दृळ्हा । चित् । अद्रिऽवः । आ । वाजम् । दर्षि । सातये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् ते दानेच्छु[1] प्रकर्षेण[2] पूजनीयम् मनः विद्यते विश्रुतं महत् । तेन मनसा हे अद्रिवः । दृढान्यपि शत्रुपुरादीन्यस्मभ्यं दानाय [1]अस्मम् आ दरय[1] । आदृणातिः द्विकर्मकश्च भवति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते तव यत् दित्सु दानेच्छु प्रराध्यम् प्रकर्षेण स्तुत्यम् श्रुतम् विश्रुतम् बृहत् महत् मनः अस्ति, तेन मनसा हे अद्रिवः! वज्रवन्निन्द्र! दृळ्हा चित् दृढमपि वाजम् अन्नम् आ दर्षि आदरयसि सातये सम्भजनाय ॥ ३ ॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनाम् ।
इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः ॥ ४ ॥

मंहिष्ठम् । वः । मघोनाम् । राजानम् । चर्षणीनाम् ।
इन्द्रम् । उप । प्रऽशस्तये । पूर्वीभिः । जुजुषे । गिरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दातृतमं युष्माकं हविष्मताम् राजानम् मनुष्याणाम् इन्द्रम् स्तोतुं बह्वीभिः स्तुतिभिः उप सेवते स्तोताऽयं होता ॥ ४ ॥

मुद्गल० मघोनाम् हविर्लक्षणधनवताम् वः युष्माकम् मंहिष्ठम् अतिशयेन पूज्यम् चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् राजानम् इन्द्रम् उप उपेत्य प्रशस्तये प्रशंसितुम् पूर्वीभिः पुरातनीभिर्नित्याभिः वाग्भिः स्तोतारः जुजुषे सेवन्ते ॥ ४ ॥

अस्मा इदु काव्यं वचः उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ।
तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धन्त्यत्रयो गिरः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । काव्यम् । वचः । उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् ।
तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मऽवाहसे । गिरः । वर्धन्ति । अत्रयः । गिरः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव कविकृतम् वचः शंसनीयम् उक्थम् च, ततश्च तस्मै एव इन्द्राय स्तोत्रैः वह्यमानाय स्तुतीः वर्धयन्ति अत्रयः । स्तुतीरलङ्कुर्वन्ति अत्रयः इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् अस्मै एव इन्द्राय काव्यम् कवेः स्तोतुः सम्बन्धि वचः वाग्रूपम् उक्थम् शस्यम् शंस्यम् शंसनीयम् । यस्मादेवम् तस्मात् तस्मै उ तस्मै इन्द्रायैव ब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय गिरः स्तुतीः अत्रयः अत्रिगोत्राः वर्धन्ति वर्धयन्ति । अत्रयः गिरः शुम्भन्ति दीपयन्ति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः ।

---

१. दाने च वि[1] इयं. २. मास्ति वि[1]. ३-३. एमादर वि[1].

[४०]

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब । वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम ॥ १ ॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥

वेङ्कट० हे वृषन्! इन्द्र! आगच्छ । आगत्य च ग्रावभिः सुतम् सोमम् सोमस्य पते! पिब मरुद्भिः सह अतिशयेन वृत्रस्य हन्तः! ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ याह्यद्रिभिः' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अग्निर्ऋषिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः, पञ्चमी-नवम्यौ अनुष्टुभौ । शिष्टाः षडृचः त्रिष्टुभः । पञ्चमाद्या अग्निदेवताकाः, पञ्चमी सूर्यदेवत्या, शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥

हे इन्द्र! 'आ याहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे सोमपते सोमस्वामिन् इन्द्र! अद्रिभिः ग्रावभिः सुतम् अभिषुतम् सोमम् पिब । हे वृषन्! फलस्य वर्षयितः! वृत्रहन्तम! अतिशयेन शत्रूणां हन्तृतम! वृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सह आयाहि पिब च ॥ १ ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम ॥ २ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम । सुतः । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता ॥ २ ॥

मुद्गल० ग्रावा अभिषवसाधन पाषाणः वृषा वर्षकः फलस्य मदः सोमपानेन जनितः वृषा वर्षकः अयं सुतः अभिषुतः सोमः वृषा हे वृत्रहन्तम!' वृषन्! इन्द्र! सोमम् वृषभिः सह पिब ॥ २ ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः । वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्वयोरेकं क्रियापदम् हुवे इति । हेतौ तृतीया ऊतिभिः इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे वज्रिन्! वज्रवन्' इन्द्र! वृषा सोमरसस्य सेक्ताऽहम् वृषणम् त्वा त्वाम् हुवे आह्वयामि । किमर्थम्! चित्राभिः चायनीयाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः निमित्तभूताभिः । 'शिष्टं गतम्' ॥ ३ ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ् माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रऽहा । सोमऽपावा ।
युक्त्वा । हरिऽभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

---

१. इदन्तं मूको. १-२, नास्ति मूको. ३ ।

वेङ्कट० क्षिप्रकारिणो योऽभिभवतीति सः तुराषाट्। अवशिष्टं स्पष्टमिति ॥ ४ ॥

मुद्गल० ऋजीषी सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमस्य तृतीयसवने आप्यायाऽभिषुतो योऽस्ति स ऋजीषः सोमः, सोऽस्य[1] अस्तीत्यृजीषी। वज्री वज्रवान्[2] वृषभः धर्षिता तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा शुष्मी बलवान् राजा ईश्वरः। वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता। एवंमहानुभाव[3] इन्द्रः हरिभ्याम् युक्त्वा रथं योजयित्वा उप यासत् उपगच्छतु। अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आगच्छतु। आगत्य च माध्यन्दिने सवने मत्सत् माद्यतु सोमेन इन्द्रः ॥ ४ ॥

यत् त्वा॑ सू॒र्य॑ स्व॒र्भानु॒स्तमु॒साऽवि॑ध्यदासु॒रः।
अक्षे॑त्रविद् यथा॒ मु॒ग्धो भुव॑नान्यदी॒धयुः॥ ५ ॥

यत्। त्वा। सूर्य। स्वःऽभानुः। तमसा। अविध्यत्। आसुरः।
अक्षेत्रऽवित्। यथा। मुग्धः। भुवनानि। अदीधयुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यत् त्वा सूर्य इति चान्द्रीणां पञ्चर्चं कर्म कीर्त्यते। यदा त्वां हे सूर्य! असुरपुत्रः स्वर्भानुः सैंहिकेयोऽन्धकारेण अविध्यत्, तदानीम् यथा अक्षेत्रज्ञः मुग्धः ध्यायति, एवं सूर्ये नष्टे भूतानि ध्यानपराण्यभवन् ॥ ५ ॥

मुद्गल० इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैस्त्रीणां कर्म कीर्त्यते। हे सूर्य प्रेरक देव! त्वा त्वाम् यत् यदा आसुरः असुरस्य प्राणापहर्तुः पुत्रः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः तमसा मायानिर्मितेन अविध्यत् आवृणोत्, तदा भुवनानि सर्वाणि अदीधयुः दृश्यन्ते। यथा तत्रत्यः सर्वो जनः अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

स्व॒र्भानो॒रध॒ यदि॑न्द्र मा॒या अ॒वो दि॒वो व॑र्त॒माना॒ अव॑ाहन्।
गू॒ळ्हं सूर्यं॒ तम॒सापव्र॑तेन तु॒रीये॑ण॒ ब्रह्म॑णाविन्द॒दत्रिः॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः। अध। यत्। इन्द्र। मायाः। अवः। दिवः। वर्तमानाः। अव॑न्ऽअहन्।
गूळ्हम्। सूर्यम्। तमसा। अपऽव्रतेन। तुरीयेण। ब्रह्मणा। अविन्दत्। अत्रिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्र![4] सूर्ये तमसाऽभिभूते तदनन्तरमेव स्वर्भानोः विप्रस्ता मायाः तमोरूपेण परिणताः सूर्यस्य अवस्तात् तमाच्छाद्य वर्तमानाः यदा त्वम् अपनीतवानसि, ततः शिष्टेन तमसा अपगतकर्मणा अस्थ्यन्तर्गतेन निगूढम् सूर्यम् अत्रिः चतुर्थेन ब्रह्मणा अलभत। लौकिकैस्त्रिभिरपायैः[5] विप्रस्त[6] इन्द्रस्तमोऽपानयत्। अवशिष्टम् अत्रिर्मन्त्रेणेति। 'स्वर्भानुः[7] आसुरः[8] सूर्यं तमसाऽविध्यत्।

---

१. सोमस्य मूको. २. वज्रवान् मूको. ३. °भावा मूको. ४. इन्द्रः मूको. ५. त्रिरप[ा]° मूको.
६. °त्रा वि° एषं. ७. स्वर्भानुः मूको. ८. वै मूको.

तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्। तस्य यत् प्रथमं समोऽपाद्यन्त सा कृष्णाऽविर्भवत्। यद्[1] द्वितीयं सा पत्युनी। यत् तृतीयं सा वलक्षी। यदप्यस्यात्[2] [1]अपाकृन्तन्त सोऽविर्वै सा समभवद्[1]" (तै २,१,३,२) इति ब्राह्मणम्॥ ६ ॥

मुद्गल० अथ अथ जगन्मौढरानन्तरम् स्वर्भानोः असुरस्य यत् याः मायाः सन्ति। कीदृश्यः याः। दिवः द्योतमानाद् आदित्यात् अवः अवस्तात् वर्तमानाः। तदुपरितिरोधानासामर्थ्यादिति भावः। हे इन्द्र! ताः सर्वाः अवादन् अपहरसि। अथ परोक्षवादः। तमसा अन्धकारेण अपव्रतेन अपगतकर्मणा गूळ्हम् सूर्यम्। अन्धकारस्यावरणरूपत्वाद् अपव्रतत्वम्। तथाविधम् तुरीयेण ब्रह्मणा 'ब्राह्मणो ब्रह्मा' (ऋ ५,४०,८) इत्यनेन अत्रि. अविन्दत् लब्धवान् आवरणापगमोपायं निरावरणं[2] सूर्यमिति। पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीयत्वम्॥ ६ ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत्।
त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा॥ ७ ॥

मा। माम्। इमम्। तव। सन्तम्। अत्रे। इरस्या। द्रुग्धः। भियसा। नि। गारीत्।
त्वम्। मित्रः। असि। सत्यऽराधाः। तौ। मा। इह। अवतम्। वरुणः। च। राजा॥ ७ ॥

वेङ्कट० अत्रिं स्तौति यथोक्तवान् तदत्रिर्वेदति—हे अत्रे! तव आश्रयभूतं तम्. इमम् माम् मनुष्यैः भयेन द्रुग्धः निन्दितोऽसुरः अन्नेच्छया मा नि गिरतु। त्वम् मम मित्रः भवसि। सत्यधनस्त्वं च बन्धनानां स्वामी वरुणः च राजा माम् इह रक्षतम्॥ ७ ॥

मुद्गल० इदं सूर्यवाक्यम्। हे अत्रे। माम् इमम् ईदृगवस्थम्[3] तव[4] सन्तम् तव[4] स्वभूतम् माम्[5] इरस्या अन्नेच्छया द्रुग्धः द्रोग्धासुरः भियसा भयजनकेन तमसा मा नि गारीत् मा गिरतु। किञ्च हे मित्र! त्वम् मित्रः असि प्रमीतेः सकाशाद् त्राता भवसि। सत्यराधाः सत्यधनश्च तौ राजा वरुणः च त्वं च युवाम् मा माम् इह अवतम् रक्षतम्॥ ७ ॥

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवान् नमसोपशिक्षन्।
अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात् स्वर्भानोरप माया अघुक्षत्॥ ८ ॥

ग्राव्णः। ब्रह्मा। युयुजानः। सपर्यन्। कीरिणा। देवान्। नमसा। उपऽशिक्षन्।
अत्रेः। सूर्यस्य। दिवि। चक्षुः। आ। अधात्। स्वःऽभानोः। अप। मायाः। अघुक्षत्॥८॥

वेङ्कट० 'तुरीयेण[6] ब्रह्मणा' (ऋ ५,४०,६) इत्युक्तोऽर्थः[7] स्पष्टमुच्यते। सोमाभिषवार्थम् ग्राव्णः युञ्जानः अत्रिः देवान् पूजयन् वेद्यां विक्षिप्तेनान्नेन देवान् उपसाधयन् अत्रिः सूर्यस्य दिवि तेजः कृतवान्। तथा स्वर्भानोः मायाः च तमोरूपाः अप अगूहन्[8]॥ ८ ॥

---

१. मात्रिलपं. २. 'दधस्तात्' ल. ३-३. 'विनिशादमम्' मूको. ४. निरावरणम् मूको. ५. मात्रि मूको. ६. तुर्येण मूको. ७. उक्तो मूको. ८. गूहन् मूको.

मुद्गल० ब्रह्मा ब्राह्मणः अत्रिः साम् इहावतमित्युपशिक्षन् प्राप्णः अभिषवसाधनान् युञ्जानः युञ्जन् इन्द्रार्थं सोममभिषुण्वन्नित्यर्थः। तथा कीरिणा स्तोत्रेण देवान् सपर्यन् पूजयन् नमसा उक्तैः साधनैः सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य चक्षुः सर्वस्य व्यापकं मण्डलम् दिवि अन्तरिक्षे आ अधात्। निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति। स्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य मायाः तुरीयेण ब्रह्मणा अत्रिसहाय इन्द्रः अप अवृक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः ॥ ८ ॥

यं वै सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः। अत्रयस्तमन्वविन्दन् नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥९॥

यम्। वै। सूर्यम्। स्वःऽभानुः। तमसा। अविध्यत्। आसुरः।
अत्रयः। तम्। अनु। अविन्दन्। नहि। अन्ये। अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्वर्भानुना तमसा विद्धम् सूर्यम्[1] तमसोऽपनयनाय अत्रयः तम् अनु अविन्दन्, न अन्ये तु शक्ता आसन्। 'स्वर्भानुरासुर आदित्यं तमसाऽविध्यत्। तद् देवाश्चर्षयश्चाभिपद्यन्। तेऽत्रिमब्रुवन्[2] ऋषे। त्वमिदमपजहीति[3]। तथेति। तदत्रिरपाहन्'[4] (जैमि १,८०)। वैश्वदेवान्येकादश पराण्यतः ॥९॥

मुद्गल० अत्रिकृतं सामर्ग्यमनुवदति। यम् सूर्यम् आसुरः स्वर्भानुः तमसा अविध्यत् आवृणोत् वै खलु, अत्रयः तम् सूर्यम् अनु अविन्दन्। इन्द्रार्थं सोमयागर्देवस्तुतिनमस्कारैरनुकूलेनोपदीपयन् तमोऽवरुध्य[5] लब्धवन्त इत्यर्थः। अन्ये नहि अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[४१]

को नु वां मित्रावरुणावृतायन् दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे।
ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वां पशुपो न वाजान् ॥ १ ॥

कः। नु। वाम्। मित्रावरुणौ। ऋतऽयन्। दिवः। वा। महः। पार्थिवस्य। वा। दे।
ऋतस्य। वा। सदसि। त्रासीथाम्। नः। यज्ञऽयते। वा। पशुऽपाः। न। वाजान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० कः नु मनुष्यो हे मित्रावरुणौ। वाम् यज्ञं कर्तुमिच्छन् महतो द्युलोकस्य वृष्ट्यादिकाय दानाय भवति, पार्थिवस्य वा लोकस्यौषध्यादिदानाय[6] भवति। तौ युवां स्वयमेव स्थानेऽकौटिल्ये वर्तमानान् तेन[7] प्रीतौ वा अस्मान् रक्षतम्। यज्ञमिच्छते वा मह्यम् अन्नानि प्रयच्छतम् यथा[8] आद्यः। पशुषु सीदतीति पशुपः। आर्षो टः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'को नु वाम्' इति विंशत्यृचं नवमं सूक्तम्। भौमः अत्रिः ऋषिः। षोडशीसप्तदशौ अतिजगत्यौ, विंश्येकपदा विराट्, शिष्टाः त्रिष्टुभः। विश्वे देवा देवताः।

---

१. नास्ति ख्पं. २. देवाश्चिर° ख्पं; देवाश्चाभिप्यज्यन्नेत्रिम° वि¹. ३. 'भवजही° वि¹. ४. 'त्पापुपा ख ख्पं; 'त्पापुवा वि'. ५. निरुध्य मूको. ६. 'करणो' मूको. ७. द्यौ वि¹ ख्पं. ८. नास्ति मूको.

हे मित्रावरुणौ! देवौ! वाम् युवाम् कः नु कः खलु यजमानः ऋतायन् यज्ञमिच्छन् शवसुरादिति शेषः। दिवः सदसि द्युलोकसम्बन्धिनि स्थाने च महः महतः पार्थिवस्य सदसि ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य सदसि च त्रिषु स्थानेषु नः अस्मान् त्रासीथाम् रक्षतम्। वा शब्दश्चार्थे। किञ्च यज्ञायते यज्ञमिच्छते देवा इविर्दात्रे च मह्यम् पशुपः न वाजान् पशुन् सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव तानि यथा प्रयच्छतं तद्वद् भवतमिति ॥ १ ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतो जुषन्त ।
नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मील्हुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।
नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळ्हुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मित्रादयो वायुः इन्द्रः महानस्मान् सेवन्ताम्। ये च नमस्कारैः सह सङ्गताः सेक्त्रे रुद्राय सुप्रवृक्तम् स्तोमम् धारयन्ति । रुद्रस्य नत्वा नत्वा[1] पूर्वविधा इति द्रष्टव्यमिति ॥ २ ॥

मुद्गल० ते मित्रादयो देवाः नः अस्माकम् सुवृक्तिम् स्तोमम् शोभनपापादियर्जनवत् स्तोत्रम् नमोभिः वा हविर्भिश्च जुषन्त सेवन्ताम्। ये दधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम्। देवाः द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाजः उच्यन्ते । आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव विशेष्यन्ते । रुद्राय मीळ्हुषे सेवनेन[2] रुद्रेण सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ॥ २ ॥

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्यै वातस्य पत्मन् रथ्यस्य पुष्टौ ।
उत वो दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येष्ठा । अश्विना । हुवध्यै । वातस्य । पत्मन् । रथ्यस्य । पुष्टौ ।
उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे अश्विनौ! यातृतमौ वाम् अहम् आह्वातुम् आगतोऽस्मि युवयोः जिगमिषतोः वेगः वातस्य पतने रथे नियुज्यमानस्य अश्वस्य सुहितस्य पुष्टौ। युवयोः आगमनप्रारम्भे अहम् आह्वातुं प्रवृत्त इत्यर्थः। अथ मित्रादीन् सर्वानेव। अपि च हे[3] मित्रादयः! दिवः आगत्य प्राज्ञाय स्तोत्रे मह्यं संहनीयानि धनानि प्र भरध्वम्, यथा यजमानाय अन्नानि प्रयच्छथेति ॥ ३ ॥

मुद्गल० अनमाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते । हे अश्विना! अश्विनौ! येष्ठा कामानां यन्तृतमौ वाम् युवाम् वातस्य पत्मन् वायुसमानगतेरश्वस्य गमने प्राप्तौ रथ्यस्य रथस्य पुष्टौ च निमित्ते सति आ हुवध्यै हुवे आह्वयामि। उत वा किञ्चेत्यर्थः। दिवः द्योतमानाय असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय यज्यवे यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रम् प्र भरध्वम् सम्पादयत। हे ऋत्विजः! अन्धांसीव अन्नानि, हवींषि स्तोत्रं चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. न मूको. २. सेक्त्रेण मूको. ३. ये मूको.

प्र सक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वातो अग्निः ।
पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजिं न जग्मुराश्वश्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र । सक्षणः । दिव्यः । कण्वऽहोता । त्रितः । दिवः । सऽजोषाः । वातः । अग्निः ।
पूषा । भगः । प्रऽभृथे । विश्वऽभोजाः । आजिम् । न । जग्मुः । आशुऽअश्वतमाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सचनशीलः सविता दिवि भवः कण्व इति मेधाविनाम (निघ ३,१५), प्राज्ञा यस्य सवितुः ह्वातारो भवन्ति । 'त्रितस्त्रिस्थानः इन्द्रः' इति यास्कः (९,२५)। सविता इन्द्रः ताभ्यां सहितः वातः अग्निः पूषा भगः इत्येते विश्वस्य रक्षका देवा यज्ञगृहे दिवः प्र गच्छन्तु, अतिशयेन वेगवद्दत्वा यथा युद्धं गच्छन्ति तद्वदिति ॥ ४ ॥

मुद्गल० अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । अजग्मुरिति सम्बन्धः । सक्षणः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा दिव्यः दिवि भवः कण्वहोता कण्वा ऋषयो होतारः आह्वातारो यस्य सः । त्रितः त्रिषु क्षित्यादिषु स्थानेषु तायमानः दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानप्रीतिः वातः उक्तलक्षणकः वायुः अग्निः पूषा भगः च प्रभृथे प्रभरणरूपयज्ञे उक्ताः सर्वे देवाः विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः आशुश्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववन्तो श्रेष्ठाः आजिम् न सङ्ग्रामामिव प्र जग्मुः प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

प्र वो रयिं युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।
सुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । रयिम् । युक्तऽअश्वम् । भरध्वम् । रायः । एषे । अवसे । दधीत । धीः ।
सुऽशेवः । एवैः । औशिजस्य । होता । ये । वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे मरुतः! यूयम् अस्मभ्यं युक्ताश्वम् रयिम् प्र भरध्वम्, तथा अस्माकं धनस्यान्वेषणाय रक्षणाय धारयत कर्माणि । हे मरुतः। क्षिप्रगन्तॄणां युष्माकम् ये एवाः गतयः तैः एवैः औशिजस्य कक्षीवतो होता अग्निः सुसुखो भवतु ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः यूयम् रयिम् धनम् युक्ताश्वम् अश्वसहितम् प्र भरध्वम् सम्पादयत । रायः धनानि गवाश्वादिलक्षणानि एषे प्राप्तुम् अवसे प्राप्तानां धनानां रक्षणाय धीः स्तोता दधीत धारयति स्तुतिम् । स च औशिजस्य कक्षीवतः होता अग्निः एवैः गन्तव्यैः कामैः सुशेवः सुसुखो भवतु । हे मरुतः। तुराणाम् त्वरमाणानाम् वः युष्माकम् ये एवाः कामाः सन्ति तैरिति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थेऽके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।
इषुध्यवं ऋतसापः पुरंधीर्विश्वीनो अत्र पत्नीरा विशे धुः ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति विं लुप्तं.

प्र । युः । यामुम् । रथऽयुजम् । कृणुध्वम् । प्र । देवम् । विप्रम् । पनितारम् । अर्कैः ।
इषुध्यवः । ऋतऽसापः । पुरंऽधीः । वस्वीः । नः । अत्रं । पत्नीः । आ । धिये । धुरिति धुः ॥

वेङ्कट० यूयम् यामुम् रथयोजनम् प्र कृणुध्वम् अभिमुखं कुरुत, तथा अर्कैः देवानां स्तोतारं मेधाविनम् अग्निं च देवम् प्र कृणुध्वम्। इषुध्यतिः इच्छाकर्मा। 'विशो राय इषुध्यति' (ऋ ५,५०,१) इति मन्त्रः। इच्छन्त्यो यज्ञं स्पृशन्त्यो बहुमन्या पशुमत्योऽस्मान् अत्र देवपत्न्यः कर्मणे आ अदधुः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मदीयाः ऋत्विजः! यः यूयम् यामुम् देवम् रथयुजम् पशुगमनाय रथसम्बद्धम् प्र कृणुध्वम् कुरुध्वम्, देवम् द्योतमानम् विप्रम् विशेषेण कामानां पूरकम् पनितारम् स्तुत्यम् अर्कैः अर्चनसाधनमन्त्रैः प्र कृणुध्वम् स्तुत[1]। किञ्च इषुध्यवः गन्त्र्यः ऋतसापः यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः वस्वीः प्रशस्याः पत्नीः देवपत्न्यः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्मदीयाय धिये कर्मणे तत्सिध्यर्थाय आ धुः आगतवत्यः ॥ ६ ॥

उप॑ व॒ एषे॑ वन्द्ये॒भिः शू॒षैः प्र यह्वी दि॒वश्चि॒तय॑द्भि॒रर्कैः ।
उपा॑सानक्ता॒ विदु॑षी॒व विश्व॒मा ह॑ वहतो॒ मर्त्या॑य य॒ज्ञम् ॥ ७ ॥

उप॑ । वः॒ । एषे॑ । वन्द्ये॒भिः । शू॒षैः । प्र । यह्वी इति॑ । दि॒वः । चि॒तय॑त्ऽभिः । अर्कैः ।
उपा॑सानक्ता । विदु॑षी इवेति॑ विदु॑षीऽइव । विश्व॑म् । आ । ह॒ । व॒ह॒तः॒ । मर्त्या॑य । य॒ज्ञम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उप प्र[1] गच्छतो युष्मान् स्तुत्यैः सुखैः कल्याणैः गन्तुम् दिवः सकाशात् महत्यौ द्यावापृथिव्यौ द्योतनैर्मया प्रयुज्यमानैः आत्मगुणान् चेतयद्भिः, मया स्तूयमाने[2] युष्मान् सुखैर्गन्तुं गमनोद्योगं कुरुतां स्वर्गलोकादित्यर्थः। उपासानक्ता मनुष्याय विदुषम् यज्ञम् आ वहतः जानत्यौ इव द्वे स्त्रियौ, यज्ञं नयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे उपासानक्ता![?][3] अहोरात्राभिमानिदेवते! यह्वी महत्यौ वन्द्येभिः वन्दनार्हैः चितयद्भिः अर्कैः अर्चनीयैः शूषैः सुखकरैः इतरैः देवैः सह दिवः अन्तरिक्षात् सविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभ्यम् उप प्र एषे हविः उपप्रापयामि। हे उक्तदेवते![?] विश्वम् सर्वं कर्तव्यजातम् विदुषी इव जानत्यादिव मर्त्याय यजमानाय यज्ञम् आ वहतः अभिमुखं प्रापयतः। ह इति पूरणः ॥ ७ ॥

अ॒भि वो॑ अर्चे पो॒ष्यावतो॒ नॄन् वास्तो॑ष्पतिं॒ त्वष्टा॑रं॒ रणः॑ ।
धन्या॑ स॒जोषा॑ धि॒षणा॒ नमो॑भि॒र्वनु॒स्पती॒॑नोष॑धी॒ राय॒ एषे॑ ॥ ८ ॥

अ॒भि । वः॒ । अर्चे॑ । पो॒ष्याऽव॑तः । नॄन् । वास्तोः॑ । पति॑म् । त्वष्टा॑रम् । रणः॑ ।
धन्या॑ । स॒ऽजोषाः॑ । धि॒षणा॑ । नमः॑ऽभिः । वनु॒स्पती॑न् । ओष॑धीः । रा॒यः । एषे॑ ॥ ८ ॥

---

१. °णा वि° लपं. २. स्तुति मूको. ३. नास्ति वि° लपं. ४. °माने वि°. ५ स्वरतश्चिन्त्यम् (उ. वे.).

वेङ्कट० अभि ष्टौमि युष्मान् पोष्यधनयुक्तान् नेतॄन् देवान् वास्तोः पतिम् [1]त्वष्टारम् रराण.[1]। धननिमित्तया[2] स्तुत्या हविर्भिश्च सङ्गतोऽहम् ओषधीः वनस्पतीन् च धनानि गन्तुं स्तौमि ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० अहम् पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् मॄन् कर्मनेतॄन् वः युष्मान् अभि अर्चे अभिपूजयामि, स्तौमीत्यर्थः। के पुनस्ते यूयम्। उच्यते। वास्तो. पतिम् त्वष्टारम् रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन्। धन्या धनकरी राजोपाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती धिषणा वाणी[3]। [4]एता द्वितीयार्थे प्रथमाः[4]। वनस्पतीन् ओषधीः च नमोभिः सह अर्चे इति सम्बन्धः। किमर्थम्। रायः एषे धनं प्राप्तुम् ॥ ८ ॥

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।
पनित आप्त्यो यजतः सदा नो वर्धान्नः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।
पनितः । आप्त्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पुत्रे तत्पुत्रे चास्माकं मघा वर्धार्थं भवन्तु, ये मेघाः वासयितारः [5]वीराः इव[5] स्वायत्तगतयो भवन्ति। तथाऽस्माभि.[6] स्तुतः अङ्गयो जातो यष्टव्यः अपां नपात् अस्माकम् सदा भवतु। वर्धयतु चास्माकं कामं नरहितः अपां नपात् अभीच्छायाम् ॥ ९ ॥

सुब्रह्म० पर्वताः पूरणवन्तः मेघाः नः अस्माकम्[7] तुजे पुत्रे नः अस्माकम्[7] तने पुत्रस्य च पुत्रे स्वैतवः शोभनगमनाः सन्तु भवन्तु। कीदृशास्ते। ये वसवः जगतो वासयितारः वीराः न वीरा इव। किञ्च। पनितः स्तुतः आप्त्यः आप्तव्यः यजतः यजनीयः आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसम् अस्माकं स्तुतिम् नर्यः नरेभ्यो हितो देव अभिष्टौ अभितः एषणे सति वर्धात् वर्धयेत् ॥ ९ ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भे त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।
गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुऽवृक्ति ।
गृणीते । अग्निः । एतरि । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

वेङ्कट० भूमिहितस्य पर्जन्यस्य पुत्रम् अपाम् नपातम् स्थानोऽहम् अग्निः सुवृक्तिभिः स्तुतवानस्मि। सोऽयम् अपां नपात् अग्निः स्तोत्रैः एतरि पुरुषे सुखैः[8] न[9] गृणीते प्रत्यक्षं न वदति, किन्तु शोचिष्केशः उदकानि[10] निर्गमयति ॥ १० ॥

सुब्रह्म० भूम्यस्य भूमिरन्तरिक्षं तदर्हस्य वृष्णः वर्षकस्य गर्भम् गर्भस्थानीयम् अपाम् नपातम् रक्षक वैद्युतम् अग्निम् सुवृक्ति शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण अस्तोषि स्तुतवान् अहम्। सः त्रितः तीर्णतमः स्थानेष्वन्येषु स्थापयेषु [11]तायमान।[11] अग्निः एतरि तारयितरि मयि शूषैः सुखकरैः

१-१. त्वष्टारः वि[1] ऊपं. २. °निमित्तया ङ ऊपं. ३. वाणीम् मूको. ४-४. नास्ति मूको.
५-५. वीरासः वि[1]; वीरायन ऊपं. ६. मया° वि[1] ऊपं. ७. अस्माद् मूको. ८. अस्मद् मूको.
९. सुखैर्वत वि[1] ऊपं. १०. नास्ति मूको. ११. उदका मूको. १२. यमः मूको.

रश्मिभिः न गृणीते न शब्दं कुरुते, न मुह्यतीत्यर्थः। किन्तु शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना वनानि नि रिणाति हिनस्ति, दहतीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद् राये चिकितुषे भगाय ।
आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।
आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कथं महते रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रूमः। कथं वा[1] स्तोत्रं स्तोतृणां स्तोत्रे धनाय जानते भगाय ब्रूमः। अपि च अस्मान् आपः ओषधयश्च रक्षन्तु, तथा द्यौः वनानि शिलोच्चयाश्च वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० वयम् ऋषयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम स्तुतीः। कत् किञ्च स्तोत्रम् राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वं जानते भगाय देवाय ब्रवाम। उत अपि च आपः अब्देवताः ओषधीः ओषधयः द्यौः द्युदेवता वना वनानि गिरयः वृक्षकेशाः वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते, उक्ता देवताः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ ११ ॥

शृणोतु न ऊर्जां पतिर्गिरः स नभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा ।
शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि स्रुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिऽज्मा ।
शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । स्रुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० शृणोतु अस्माकं स्तुतीः अन्नानाम् पतिः वायुः। सः वायुः नभसः अतिशयेन तरित्रा गमनशीलः परितो गन्ता। तथा आपः शृण्वन्तु सौधमय्यः[2] पुरः इव [3]शोभनाः। अस्ति[4] शरीरवचनो वा पुरशब्दः[5]। या इमाः स्रवन्त्य आपः परितो भवन्ति वर्धमानस्य मेघस्य ॥ १२ ॥

सुब्रह्म० नः अस्माकम् गिरः स्तुतीः शृणोतु। कः। ऊर्जाम् बलानाम् पतिः वायुः। सः नभः नभसि चारी तरीयान् तरितव्यः इषिरः गमनशीलः परिज्मा परितो गन्ता। किञ्च आपः शृण्वन्तु गिरः। कीदृश्यस्ताः। पुरः नः पुराणीव शुभ्राः दीप्ताः, बबृहाणस्य वर्धमानस्य अद्रेः मेघस्य परि परितः स्रुचः सरणशीलाः ॥ १२ ॥

विद्मा चिन्नु महान्तो ये व एवा मरुतो मदन्त्या वाये दधानाः ।
वयश्चन सुम्नयुर्आ वव यन्ति शुभा मतीमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

---

१. वः विं. २. सौधर्मयैः मूको; सौधर्म्याः ल प्रस्तावः. ३-३. शोभनोऽस्ति मूको. ४. उर् मूको.

विद । चिद् । नु । गृहान्त । ये । व । एवा । नवाम । दस्मा । वार्यम् । दधाना ।
वयं । चन । सुऽमघे । आ । अर्ने । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुऽयतम् । वधऽत्रै ॥ १३ ॥

वेङ्कट० जानीत क्षिप्रं हे महान्त !, ये पुरुषा युष्मान् प्रति गन्तारो वयं च स्तोत्रं ब्रवाम[1] हे[2] दर्शनीया ! वरणीय हविं दधाना । परोक्ष उत्तर । पक्षिण इव वृक्षात् द्युलोकात् महान्तो देवा अधस्ताद् आ गच्छन्ति क्षोभकेण शत्रुणा प्रहारै अनुयतं मरुत्र ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे महान्त ! मरुत । नु क्षिप्रं यूयम् विद जानीथ स्तोत्रम् । हे दस्मा ! दर्शनीया । व युष्मान् ये एवा गन्तारो युष्मान् भजमाना वार्यम् वरणीय हविं दधाना ददाना वयम् ब्रवाम स्तुतिम् । चित् पूरण । वय चन आगन्तारश्चैते मरुत सुम्न प्रवृद्धा आ अस्मदभिमुखम् अव यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्त । क्षुभा क्षोभकेण सहितम् मर्तम् मरणधर्माणं वैरिणम् अनुयतम् अभिगतम् वधत्रे आयुधे परिहरन्तोऽवयन्ति ॥ १३ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।
वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्ताभिपित्वा अर्णाः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अप । च । अच्छ । सुऽमखाय । वोचम् ।
वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्रा । उदा । वर्धन्ताम् । अभिऽसिता । अर्णाः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुयज्ञाय मरुद्गणाय अहम् दैव्यानि पार्थिवानि च जातानि धनानि वृष्टिलक्षणा अप च अभिब्रवीमि[3] दातव्यम् । ततो मम द्योतमाना हिरण्याग्रा वाच वर्धन्ताम् । हिरण्य दातव्य[4] वस्त्र दातव्यम् इत्याद्या वाच सफला भवन्तु । अपि च उदकेन वर्धन्ताम् मरुद्दत्ता आप ॥ १४ ॥

मुद्गल० दैव्यानि देवसम्ब-धीनि पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि च जन्म जन्मानि अप च अच्छ अभिप्राप्तुम् सुमखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गणाय वोचम् ब्रवीमि । गिर स्तुतय वर्धन्ताम् द्यावा द्योतमाना स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्य चन्द्राग्रा आह्लादन हिरण्य[5] वाऽग्रे यासा ता तादृश्य सत्यो वर्धन्ताम् । अर्णा नद्यश्च अभिषाता मरुद्भि सम्भक्ता उदा उदकन वर्धन्ताम् समृद्धा भवन्तु ॥ १४ ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्वरी या पायुभिश्च ।
सिषक्तु माता महो रसा नः स्मत् सूरिभिर्ऋजुहस्तैर्ऋजुनीतिः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शक्वरी । या । पायुऽभिः । च ।
सिषक्तु । माता । महः । रसा । नः । स्मत् । सूरिऽभिः । ऋजुऽहस्तैः । ऋजुऽनीतिः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पदनिधानेपदनिधाने मे जीर्णा नि धीयते । शत्रूणा वारयित्री या शक्ति सा च जीर्णा भवति तेजोभि च सह । तथा[6] सति आत्मीयै रसै अस्मान् माता पृथिवी सेवताम् शोभन देवै सह प्रसारितहस्ता प्रसारितबाहवा ॥ १५ ॥

---

१ ब्रवामहे ल लप, ब्रवामहै ल प्रस्ताव २ नास्ति ए रप ३ अभिप्रव° लप ४ तादृश्य° वि' लप ५ नास्ति मुक्तो ६ नास्ति वि'

मुद्गल० जरिमा स्तुतिः मे मदीया पदेपदे सदासदा भूमौ नि धायि निधीयते स्थाप्यते क्रिय इत्यर्थः। या च शश्वा शश्वती सती पायुभिः रक्षकैः वस्त्री असदुपद्रववारयित्री भवति। र चार्थे। माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूता भूमिः च सिषक्तु सेवताम् नः अस्माकं स्तुतिम्। तैः सूरिभिः मेधाविभिः स्तोतृभिर्निर्मितैः परिचर्यांप्रीतित्यर्थः। ऋ हरसा शत्रूणां हन्त्री अदमदनुकूलहस्ता ऋतुपतिः कल्याणदात्री भवतु ॥ १५ ॥

इति पञ्चमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ प्रयंवसो मरुतो अच्छोक्तौ।
मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धाद्स्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा। दाशेम। नमसा। सुऽदानून्। एवऽया। मरुतः। अच्छाऽउक्तौ। प्रऽअंवसः। मरुतः। अच्छाऽउक्तौ
मा। नः। अहिः। बुध्न्यः। रिषे। धात्। अस्माकम्। भुत्। उपऽमातिऽवनिः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० कथं निधीमहि नमस्कारेण शोभनदानान् एवंगच्छतः मरुतः प्रशस्तकीर्तेः अच्छोक्तौ सत्याम् कथम् इमेऽस्मत्स्तोत्रम् उपगच्छन्ति इत्यर्थः। दाशिर्दानकर्मा निघंटौ पठ्यते। मा अस्मान् अहिर्बुध्न्यः हिंसार्थं निदधातु। किन्तु अस्माकम् भवतु उपस्तुतेः सम्भक्ता ॥ १६ ॥

मुद्गल० वयम् कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेण सुदानून् शोभनदानान् मरुतः। एवया एवंक्रियमाणप्रकारेण अच्छोक्तौ आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः कथं परिचरेम। तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः। प्रंवसः प्रकृष्टान्नस्य मम अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते सति मरुतः कथा दाशेम। पुनरुक्तिरादरार्था। अहिर्बुध्न्यः नः अस्मान् रिषे हिंसकाय मा धात् मा स्थापयतु। स देवः अस्माकम् भूत् भवतु उपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥ १६ ॥

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनते मर्त्यो वः आ देवासो वनते मर्त्यो वः।
अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जगृभीत ॥ १७ ॥

इति। चित्। नु। प्रऽजायै। पशुऽमत्यै। देवासः। वनते। मर्त्यः। वः। आ। देवासः। वनते। मर्त्यः। वः।
अत्र। शिवाम्। तन्वः। धासिम्। अस्याः। जराम्। चित्। मे। निःऽऋतिः। जगृभीत ॥ १७ ॥

वेङ्कट० हे देवाः[1]! इत्थं युष्मान् आभिमुख्येन भजते मर्त्यः[2] पशुयुक्तायै प्रजायै रक्षार्थम्। अस्मिन् भजने अत्रेः अस्य शरीरस्य जराम् "दैवी निर्ऋतिः" आस्येन ग्रसताम्, "या अस्याः अजरां[3] शिवम् अत्र भवति ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे देवासः! देवाः! वः युष्मान् इति चित् इत्थमेव नु क्षिप्रम् प्रजायै पशुमत्यै पशुसहितायापत्याय वनते भजते मर्त्यः यजमानः। आ देवासः इति पुनरुक्तिरादरार्था। अत्र अस्मिन् यज्ञे

---

१. वस्तुतेः मूको; स्वस्तुतेः कश्रस्वावः २. नास्ति वि[1] लपं. ३. नास्ति मूको. ४-४. राजर्षि वि[1]; राजानि लपं. ५-५. अस्य जरम् वि[1]; वास्या जरम् क.

शिवां धासिम् अन्नम् मे मम अस्याः तन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य[1] करोतु निर्ऋतिः देवता, जराम् चित् जग्रसीत अस्तु ॥ १७ ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।
सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम । वसवः । शसा । गोः ।
सा । नः । सुऽदानुः । मृळयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० हे देवाः! वसवः! युष्माकम् ताम् सुमतिम् स्तोतृणाम् अन्नं कुर्वाणां स्तोतृभिरिष्यमाणां प्राप्नुयाम[2] स्तुतिवाचः शंसने। सा सुमतिरस्मान् शोभनदाना सुखयन्ती स्तोतॄन् प्रति गच्छन्ती अस्मदुदयार्थम्[3] अभिगच्छतु ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे देवाः! हे वसवः! वासयितारः! यः युष्माकं स्वभूताम् ताम् प्रसिद्धाम् सुमतिम् शोभनमननसाधनभूताम्। ऊर्जयन्तीम् बलकरीम् इषम् अन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणम् शसा स्तुत्या गोः गोः सकाशात् अश्याम प्राप्नुयाम। सा देवी नः अस्मान् सुविताय सुखाय प्रति गम्याः गम्यात्। देवता विशेष्यते। सुदानुः शोभनदाना मृळयन्ती सुखयन्ती। द्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥ १८ ॥

अभि नो इळा युवसुर्माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्णुवाना प्रभूथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । युवसुः । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।
उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्णुवाना । प्रऽभूथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० प्रजापत्यादीनां सहस्य माता भूमिः नदीभिः सहास्मान् स्तुवतः प्रशस्तम् अभि गृणातु, एवम् उर्वशी चाप्सराः। किञ्च उर्वशी बृहद्दिवा चाप्सराः स्तोत्रं भरमाणस्य मम मनुष्यस्य अभिगृणातु स्वतेजसा जगदभिच्छादयन्ती स्तूयमाना सत्येति ॥ १९ ॥

मुद्गल० अभि गृणातु नः अस्मान् इळा भूमिः युवसुः गोसहस्य माता निर्मात्री। अथवा उर्वशी माध्यमिका वाक् नदीभिः गङ्गादिभिः सह स्मत् प्रशस्तं गृणातु। वा अथवा उर्वशी बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः गृणाना शब्दयन्ती अस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती अभ्यूर्णुवाना आच्छादयन्ती। कम्। आयोः आयुं मनुष्यं पतमानम्। केन। प्रभूथस्य तेजसा ॥ १९ ॥

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिसक्तु । नः । ऊर्जव्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

---

१. अनुष्टि मूको. २. नास्ति ख घ ङ; 'याम: वि'. ३-३. 'मार्थं प्रतिगच्छन्ती मूको.

वेङ्कट० इत्थं देवान् स्तुत्वा स्वाभिलषितम् ऊर्जव्यस्य राज्ञो निवेदयति—सेवताम् अस्मान् ऊर्जव्यस्य पुष्टेः सकाशाद् वृद्धिरिति। यास्कः—'पृथिवी महद्वा[1] गृणाना अभ्यूर्वाना प्रभूतस्य[2] प्रभूतस्य आयोरयनस्य[3] ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽधस्य पुष्टेः' (या ११,४९) इति ॥ २० ॥

मुद्गल० ऊर्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः पुष्टेः पोषकस्य सम्बन्धिनः नः अस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[४२]

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीर्मित्रं भगमदितिं नूनमश्याः ।
पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वतूर्तपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शन्ऽतमा । वरुणम् । दीधिती । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।
पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु । अतूर्तऽपन्थाः । असुरः । मयःऽभुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र आप्नोतु सुखतमा दीप्ता स्तुतिरिदानीम् वरुणादीन् चतुरः[4]। किञ्च अस्मदीयां गिरं पृषद्वर्णोऽन्तरिक्षस्थानो वायुश्च शृणोतु अन्यैः अतीर्णमार्गैः बलवान् सुखस्य भावयिता। 'वायुः पञ्चहोता [5]स प्राणः'[6] (तैआ ३,७,२) इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र शंतमा' इति अष्टादशर्चं दशमं सूक्तम्। भौमोऽत्रिः ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। विश्वे देवा देवता, 'तमु ष्टुहि' इत्येकादशी रुद्रदेवत्या। सप्तदश्येकपदा।

शंतमा अत्यन्तं सुखकरी गीः स्तुतिरूपा वाक् वरुणम् मित्रम् भगम् अदितिम् च दीधिती दीधित्या कर्मणा हविष्प्रक्षेपणात्मकेन[7] सह नूनम् अवितथम् प्र अश्याः आप्नोतु। किञ्च पृषद्योनिः पृषद्वर्णोऽन्तरिक्षस्थः पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः। स च अतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः असुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखास्पदभूतः। पृषदुक्षणो वायुः शृणोतु स्तोत्रमिति ॥ १ ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात् सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।
ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुऽशेवम् ।
ब्रह्म । प्रियम् । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयःऽभु ॥ २ ॥

वेङ्कट० मदीयम् स्तोमम् अदितिः प्रति गृह्णातु पुत्रम् इव माता हृद्यम् सुसुखम्। अहम् अदितेः

---

१. नास्ति मूको. २. °तस्य ख. ३. यत्वो° मूको. ४. च उरः मूको. ५-७. स्राणः द्वि° ङः स्राणः छपं. ६. °करेण मूको.

प्रसादेन 'देवैर्निहितम् प्रियम् यत् अजस्रम्' अस्ति तत् प्राप्नवानि[1]। तथा मित्रे च वरुणे च यत् अस्य सुखस्योत्पादकं तदपीति ॥ २ ॥

मुद्गल० मे मदीयम् स्तोमम् स्तोत्रम् अदितिः देवता प्रति जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु। सूनुम् न माता स्वतनुजं जननीव। सा यथा प्रतिगृह्यालिङ्ग्य परितुष्यति[1] तद्वदित्यर्थः। कीदृशं तम्। हृद्यम् हृदयङ्गमम् सुशेवम् शोभनसुखकरम्। किञ्च ब्रह्म मन्त्रजातम् प्रियम् प्रियकरम् देवहितम् देवैः प्राप्यम् यत् अस्ति यद् ब्रह्म मयोभु सुखसाधनं तत् अहम् मित्रे वरुणे च प्रापयामि इति शेषः ॥ २ ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।
स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत्त । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।
सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे स्तोतारः! उत्थापयत अत्यन्तम् कवितमम्, अभि उनत्त एनम् मोदकेनाज्येन। सः अस्मभ्यं धनानि शुद्धानि हितानि आह्लादनानि "देवः सविता" प्रेरयति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विजः! कवीनाम् कवितमम् क्रान्तदर्शिनम् अमुं पुरोवर्तिनम् अग्निम् उत् ईरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः। एनम् देवम् मध्वा मधुरेण सोमरसेन घृतेन च अभि उनत्त अभिषिञ्चत, तर्पयतेत्यर्थः। सः सविता देवः नः अस्मभ्यम् वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानि हितानि चन्द्राणि आह्लादकानि सुवर्णानि सुवाति प्रयच्छतित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।
सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।
सम् । ब्रह्मणा । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुऽमत्या । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! त्वम् अस्मान् मनसा गोभिः सम् नय। तथा हरिवः! प्राज्ञैश्च सम् नय अविनाशेन च। तथा अन्नेन च सम् नय यत् च गोषु[2] च अस्ति दैवैर्निहितम्। तथा यज्ञार्हाणाम् देवानाम् सुमत्या च सम् नय ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! नः अस्मान् मनसा गोभिः सह सम् नेषि नयसि। अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थः। एवं सर्वत्र। हे हरिवः! हरिमां तद्वन् इन्द्र! सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैः सम् नेषि। तथा स्वस्ति स्वस्तिभिः क्षेमैः सम् नेषि। ब्रह्मणा प्रभूतेनान्नेन सम् नेषि यत् अस्ति देवहितम् देवैः[3] किञ्च यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणाम् देवानाम् सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या सम् नेषि ॥ ४ ॥

१-१. [1]त यथायथर्षेवाक्षं वि[2]; [2]तथर्षेवाक्षं इर्प. २. प्राप्नवानीति वि[2]. ३. [3]पुत्रो मूको.
२-२. देवता मूको. ५. नास्ति वि[1].

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।
ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । सम्ऽजितः । धनानाम् ।
ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरंम्ऽधिः । अवन्तु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भगः देवः, तथा धनस्य प्रेरयिता अंशः तथा वृत्रस्य धनानाम् च सह जेता इन्द्रः च, ऋभुः वाजः विभ्वा च बहुप्रज्ञः, एते देवाः रक्षन्त्वस्मान् त्वरमाणाः ॥ ५ ॥

सुदल० अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । भगः देवः सविता च रायः धनस्य स्वामी अंशः त्वष्टा वृत्रस्य हन्ता इन्द्रः च एते देवाः धनानाम् सञ्जितः सम्यक् जेतारः, ऋभुक्षाः ऋभुः वाजः च, उत वा अपि च पुरंधिः बहुधीः विभ्वा[1], एते च अमृतासः अमरणधर्माणः भगादिदेवाः तुरासः अस्मदभिम् प्रति त्वरमाणाः सन्तः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरर्जूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।
न ते पूर्वे मघवन् नापरासो न वीर्यं१ नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अर्जूर्यतः । प्र । ब्रवाम । कृतानि ।
न । ते । पूर्वे । मघऽवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आप ॥६॥

वेङ्कट० मरुन्निर्युक्तस्य शत्रुभिः अप्रतिगतस्य जयशीलस्य अरारहितस्य तव प्र ब्रूमः कर्माणि । हे मघवन्! तव वीर्यम् न पूर्वे प्राप्नुवन्, न अप्यपरे प्राप्स्यन्ति, न अपि सम्प्रतितनः[2] कश्चिद् आप्नोति ॥ ६ ॥

सुदल० वयं यजमानाः मरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वतः इन्द्रस्य कृतानि कर्माणि प्र ब्रवाम प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धे अपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । जिष्णोः जयनशीलस्य अर्जूर्यतः अजीर्यमाणस्य । सर्वदा यूनः इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे मघवन् इन्द्र! ते तव वीर्यम् पराक्रमम् पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः न आपुः, न अपरासः अपरे अपि नापुः । किं बहुना । नूतनः कः चन आश्चर्यभूतः यः कोऽपि वीर्यम् न आप न प्राप्नोति ॥ ६ ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।
यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरूवसुरागमज्जोहुवानम् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नऽधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।
यः । शंसते । स्तुवते । शमऽभविष्ठः । पुरुऽवसुः । आऽअगमत् । जोहुवानम् ॥ ७ ॥

---

१. विभ्वाः मूको. २. सम्प्रतिनः ल.

वेङ्कट० उप स्तुहि मुख्यं रत्नानां धातारम् बृहस्पतिम् प्रदातारम् धनानाम्, यः शस्त्रैः शंसते स्तोत्रैः स्तुयते च अतिशयेन शं भावयन् बहुधनः आगच्छति अत्यन्तमाह्वयन्तमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अन्तरात्मन्! त्वम् प्रथमम् मुख्यम् रत्नधेयम् रमणीयधनदातारम् धनानाम् हविर्लक्षणानाम् सनितारम् सम्भक्तारम् बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवम् उप स्तुहि, यः देवः शंसते शस्त्रैः स्तुयते स्तावभिर्यजमानाय शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमो भवति, यश्च ओहवानम् आह्वयन्तं यजमानम् पुरुवसुः प्रभूतधनः सन् आगमत् आगच्छति तम् उपस्तुहि ॥ ७ ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।
ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । ऊतिऽभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघऽवानः । सुऽवीराः ।
ये । अश्वऽदाः । उत । वा । सन्ति । गोऽदाः । ये । वस्त्रऽदाः । सुऽभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तव रक्षणैः सङ्गच्छमानाः अरिष्टाः भवन्ति हे बृहस्पते। धनवन्तः सुपुत्राश्च। ये जनाः[1] याचितृभ्यो विद्यन्ते अश्वानां[2] दातारः, अपि वा विद्यन्ते गवां दातारः, ये च वस्त्रदाः, तेषु त्वया प्रीयमाणेषु[3] कल्याणा भवन्ति रायः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे बृहस्पते! तव ऊतिभिः रक्षाभिः सचमानाः सङ्गच्छमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति। ये त्वदनुगृहीताः अश्वदाः बहूनामश्वानां दातारः सन्ति, उत वा अथवा गोदाः सन्ति, ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः सन्ति, तेषु सर्वेषु रायः धनानि सम्भवन्तीति शेषः ॥ ८ ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।
अपव्रतान् प्रसवे वावृधानान् ब्रह्मद्विषः सूर्याद् पावयस्व ॥ ९ ॥

विऽसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।
अपऽव्रतान् । प्रऽसवे । ववृधानान् । ब्रह्मऽद्विषः । सूर्यात् । पावयस्व ॥ ९ ॥

वेङ्कट० विसरणशीलं विनश्यमानं कुरु एषाम् धनम्, ये स्वयमेव भुञ्जते अस्मभ्यम् अप्रयच्छन्तः एतैः प्रयुज्यमानैः उक्थैः। अपगतकर्मणः सर्वदा स्वनिगम एव वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः[4] सूर्यात् पृथक् कुरु, मारय ॥ ९ ॥

मुद्गल० एषाम् वक्ष्यमाणानाम् वित्तम् धनम् विसर्मणम् विसरणशीलम् कृणुहि कुरु बृहस्पते!, ये भुञ्जते अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः। केभ्यः। उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः नः अस्मभ्यम्। तान् अपव्रतान् अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमति मनुष्यलोके वावृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् सूर्यात् सवयस्व पृथक् कुरु। अन्यकाले स्थापयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१. यजमानाः वि[1]. २. अश्वान् वि[1]. ३. °सानेषु छपं. ४. मारित वि[1]; °द्विषोऽस्मान् ङ.

य ओहते रक्षसो देवयीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।
यो वः शमीं शशमानस्य निन्दात् तुच्छ्यान् कामान् करते सिष्विदानः ॥१०॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवऽयीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात । यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छ्यान् । कामान् । करते । सिस्विदानः ॥१०॥

वेङ्कट० यः देवैः भक्षितव्ये अन्ने राक्षसान् प्रापयति, तम् हे मरुतः! चक्ररहितैः भवतां रथैः नि यात। यातिर्वधकर्मसु पठितः (तु. निघ २,१९)। यो युष्मान् भजमानस्य कर्म निन्दति, स काम्यादीनाम्[1] आत्मीयानां कर्मणां कामान् अल्पफलान् करोति कार्येषु स्विद्यन्प्रायः प्रवर्तमानः इति ॥ १० ॥

मुद्गल० यः यजमानः रक्षसः राक्षसान् ओहते प्रापयति, देववीतौ देवानां वीतिः प्राप्तिर्यत्र सः तथोक्तः तस्मिन् यज्ञे। अन्यथानुष्ठादिना आसुरं करोतीत्यर्थः। तम् यजमानम् अचक्रेभिः अचक्रैः रथैः[1] हे मरुतः! नि यात नितरां प्रापयतान्धकारम्[1]। यः च वः युष्माकम् शमीम् कर्मस्तुतिलक्षणम् शशमानस्य मम सम्बन्धि[2] निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति, स्वयं च तुच्छ्यान् नश्वरान् कामान् कृष्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिष्विदानः स्विद्यन्नात्मानं क्लेशयन् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

तमु ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।
यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽइषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य । यक्ष्व । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमःऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् एव स्तुहि, यः शोभनेषुः शोभनधनुष्कश्च भवति, यः वा सर्वस्य भेषजस्य ईश्वरः भवति। यज्ञे च महे सौमनस्याय[1] रुद्रम्। नमस्कारैः देवम् ईशानं परिचर च[1] ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे आत्मन्! तम् उ तमेव रुद्रम् स्तुहि स्तुतिं कुरु, यः स्विषुः शोभनबाणः यः सुधन्वा सुष्ठुचापः च यश्च विश्वस्य भेषजस्य सर्वस्य औषधस्य क्षयति ईश्वरो भवति। किञ्च तमेव रुद्रम् दुःखात् तस्माधनात् मोचयितारम् देवम् यक्ष्व यज च महे महते सौमनसाय सुमनस्त्वाय। किञ्च नमोभिः नमस्कारैः देवम् द्योतमानम् असुरम् प्रकृष्टासुम्, बलवन्तमित्यर्थः, दुवस्य परिचर ॥ ११ ॥

दर्मून्नसो अपसो ये सुहस्ता घृष्णुः पत्नीर्नृषदो बिभ्रत्याः ।
सरस्वती बृहद्दिवोत राका दशस्यन्तीर्विरिषस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

---

१. काम्या° ख; काम्यो° यद्वा छन्दा° ल प्रस्तावः २. रपः मूको. ३. पाल° मूको. ४. सम्बन्धिनम् मूको. ५. °मसाय वि°. ६. नास्ति ल.

दमूनसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । बिभ्रऽतष्टाः ।
सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० दममनसः व्यापनशीलाः ये कल्याणहस्ताः, याश्च पर्जन्यस्य पत्न्यः नद्यः महतामपि तनूकर्त्र्यः,[1] तथा सरस्वती बृहद्दिवा च अप्सराः, तथा राका, ताः सर्वाः प्रयच्छन्त्यः धनम् अस्माकम् अपि धनं दातुम् इच्छन्तु शोभमानाः ॥ १२ ॥

मुद्गल० अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । दमूनसः दान्तमनसः अपसः रथगवादिशोभनकर्मवन्तः, अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ताः ये सन्ति, ते ऋभवः, वृष्णः वर्षकस्य इन्द्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः नद्यः गङ्गाद्याः बिभ्रतष्टाः ऋभूणां मध्यमेन कृताः, सरस्वती नदी बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः, उत अपि च राका देवी च, दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः शुभ्राः दीप्ताः ताः च वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥ १२ ॥

प्र सु महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।
य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरणाय । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जायमानाम् ।
यः । आऽहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण सुष्ठु भरामि महते सुनिलयाय[1] बुद्धिम्, तथा स्तुतिं च सुद्यः जायमानाम् । यः आहननशील इन्द्रः [2]दुहितुः भूमेर्नदीषु[2] रूपाणि ओषधिवनस्पत्यादीनाम् मिनानः उत्पादयन् अस्मदर्थम् इदम् कृतवान् । 'इदम्' (निघ १,१२) इत्युदकनामेति ॥ १३ ॥

मुद्गल० सु सुष्ठु प्र भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि, महे महते सुशरणाय रक्षकाय इन्द्राय । किम् । मेधाम् मतौ धीयमानाम् गिरम् स्तुतिम् । कीदृशीम् । नव्यसीम् नवतराम् जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । यः इन्द्रः आहनाः सखा दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय वक्षणासु नदीषु रूपा रूपाणि मिनानः कुर्वाणः इदम् उदकम् नः अस्मभ्यम् अकृणोत् करोतु ॥ १३ ॥

प्र सुष्टुतिः स्तुनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।
यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तुनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।
यः । अब्दिऽमान् । उदनिऽमान् । इयर्ति । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुष्टुतिः हे जरितः । स्तनयन्तम् अवस्फूर्जनशब्दं[1] च कुर्वन्तं पृथिव्याः पतिम् [2]नूनम् अस्याः[2] । यः मेघवान्[3] उन्दनवान् प्र गच्छति विद्युता सह द्यावापृथिवी सिञ्चतीति ॥ १४ ॥

---

१. सुस्तनि[4] इति । २-२. दुरितम्[5] मूलो. ३. अवस्फूर्जनशब्दं दि[4] इति. ४-४. नारित मूलो.
५. मेघेष्वपान् दि[4] इति.

मुद्गल० अत्र पर्जन्यः स्तूयते। सुष्टुतिः शोभनस्तुतिः स्तनयन्तम् गर्जन्तम् रुवन्तम् घर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम् इळः अन्नस्य पतिम् स्वामिनं हे जरितः! स्तोतः! स्वदीया स्तुतिः नूनम् प्र अस्माः प्रकर्षेण व्याप्नोतु। यः च पर्जन्यः अब्दिमान् मेघवान् उदनिमान् उदकवान् विद्युता तडिता रोदसी द्यावापृथिव्यौ उक्षमाणः सिञ्चन् प्र इयर्ति गच्छति ॥ १४ ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूँर्युवन्यूँरुदश्याः।
कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः। स्तोमः। मारुतम्। शर्धः। अच्छ। रुद्रस्य। सूनून्। युवन्यून्। उत्। अश्याः।
कामः। राये। हवते। मा। स्वस्ति। उप। स्तुहि। पृषत्ऽअश्वान्। अयासः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अयम् स्तोमः मरुतां वेगम् अभिगच्छतु[1] इति। एतदेवाह—रुद्रस्य पुत्रान् मिश्रणमिच्छतः उत् व्याप्नोति। किं मदीयः कामः मां [2]धनाय आह्वयति[2] सुष्ठु। तथा सति त्वम् उप स्तुहि पृषदश्वान् गच्छतो मरुतः ॥ १५ ॥

मुद्गल० एषः मया सम्पादितः स्तोमः स्तोत्रम् मारुतम् शर्धः मरुतां बलम् अच्छ अभिमुखम् अश्याः प्राप्नोतु। रुद्रस्य सूनून् मरुतः युवन्यून् यूनः उत् उत्तरमत्यधिकम् अश्याः व्याप्नुहि। हे मनः! कामः सङ्कल्पः राये धनार्थम् मा माम् स्वस्ति अविनश्वरम् हवते आह्वयति, प्रेरयतीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात् पृषदश्वान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् अयासः यज्ञगन्तॄन् उप उपेत्य स्तुहि ॥ १५ ॥

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीँरोषधी राये अश्याः।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १६ ॥

प्र। एषः। स्तोमः। पृथिवीम्। अन्तरिक्षम्। वनस्पतीन्। ओषधीः। राये। अश्याः।
देवःऽदेवः। सुऽहवः। भूतु। मह्यम्। मा। नः। माता। पृथिवी। दुःऽमतौ। धात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पृथिव्यादीन् अयम् स्तोमः धनार्थं प्राप्नोतु। तथा सर्वः देवः मह्यम् स्वाह्वानो भवतु। मा अस्मान् अस्मदीया माता[1] भूमिः दुष्टे मनसे दधातु ॥ १६ ॥

मुद्गल० एषः स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः प्र अश्याः प्राप्नोतु। किमर्थम्। राये धनार्थम्। देवोदेवः सर्वोऽपि देवः मह्यम् मदर्थम् सुहवः भूतु स्वाह्वानो भवतु। नः अस्मान् दुर्मतौ माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी मा धात् मा स्थापयतु ॥ १६ ॥

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १७ ॥

---

१. अस्य गच्छतु वि'. २-२. धनं याचति वि' ऋषं. ३. नास्ति वि' ऋषं.

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इयम् एकपदा । हे देवाः ! वयं बाधारहिते विस्तीर्णे स्थाने स्याम इति ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे देवाः ! युष्मत्सम्बन्धिनि उरौ महति अनिशाधे नितरां बाधरहिते सुखे साम भवेम वयम् अत्रयः ॥ १७ ॥

सम्अश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं बहुतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १८ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती । गमेम ।
आ । नः । रयिम् । बहुतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥१८॥

वेङ्कट० सम् गमेम हि अश्विनोः रक्षणेन नवतरेण सुखस्य भावयित्रा शोभनप्रणयनेन । आ बहतम् अस्मभ्यं धनम् । अपि च आ बहतम् वीरान्, आ बहतं च विश्वानि अमरणानि(?) सुधनत्वानि च ॥ १८ ॥

मुद्गल० वयम् अश्विनोः नूतनेन पूर्वम् अन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीती शोभनप्रणयनवता अवसा रक्षणेन सम् गमेम सङ्गच्छेमहि । हे अमृता! अमरणौ अश्विनौ! नः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् आ बहतम् प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि आ बहतम् । विश्वानि सौभगानि अपि आ बहतम् ॥ १८ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

[४३]

आ धेनवः पयसा तूर्म्यार्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।
महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पयसा । तूर्म्यऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।
महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

वेङ्कट० धेनवः तूर्णगमनाः अहिंसन्त्यः अस्मान् मधुरसेन पयसा सह उप आ यन्तु । महते धनाय महतीः सप्त नदीः सुखस्य भावयित्रीः मेधावी स्तोता अत्यन्तमाह्वयति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ धेनवः' इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रि. ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः, उपान्त्या एकपदा। विश्वे देवाः देवता ।

धेनवः प्रीणयित्र्यो नद्यः मध्वा मधुरेण पयसा रसेन सहिताः तूर्यार्थाः त्वरमाणगमनाः अमर्धन्तीः अहिंसन्त्यः सत्यः नः अस्मान् उप आ यन्तु उपागच्छन्तु । महः महते राये धनाय

बृहतीः महतीः सप्त सर्पणस्वभावाः गङ्गाद्याः नद्यः मयोभुव. सुखस्य भावयित्र्य. सन्तु। विप्रः विशेषेण प्रीणयित्रा अरिता स्तोता जोहवीति आह्वयति ॥ १ ॥

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।
पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।
पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आह्वयामः सुस्तोत्रेण[1] नमस्कारेण वयं सुखेन आ वर्तयितुम् अहिंसिन्यौ द्यावापृथिव्यौ अन्नार्थम्। ते च मातापितरौ मधुवचसौ शोभनहस्तौ अस्मान् सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे यशस्विनौ अवताम् ॥ २ ॥

मुद्गल० अहम् सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा च अमृध्रे हिंसारहिते द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ वर्तयध्यै आवर्तयितुम् इच्छामि वाजाय अन्नार्थम्। पिता पालयित्री द्यौः माता निर्मात्री पृथिवी मधुवचाः प्रियवचना सुहस्ता शोभनहस्ता। एते उभयविशेषणे। यशसौ यशोयुक्ते द्यावापृथिव्यौ भरेभरे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु नः अस्मान् अविष्टाम् रक्षताम् ॥ २ ॥

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।
होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।
होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे अध्वर्यव ! यूयम् अभिषुतवन्तः सोमान्। अथ[2] वायवे यज्ञमुखे प्र भरत[3] कल्याणम् शुक्रम् अभिषुतम्। त्वं च वायो ! होतेव वषट्कर्ता प्रथममेव अस्य[4] पिब। हे देव ! एतद् मधु वयं तुभ्यम् मदाय दत्तवन्तः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अध्वर्यव.! मधूनि मधुराणि सोमाज्यादीनि चकृवांसः सम्पादकाः यूयम् वायवे प्रथमम् प्र भरत प्रकर्षेण सम्पादयत चारु चरणीयम् शुक्रम् दीप्तं सोमम्। हे वायो! त्वं च होतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् नः अस्मदर्थम् अस्य अमुं सोमम् प्रथमः इतरदेवेभ्य[5] पूर्वम् पाहि पिब। हे देव! वायो! मध्वः मधुरं सोमरसम् ते मदाय ररिम ददाम ॥ ३ ॥

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।
मध्वो रसं सुरभिस्तिर्गिरिष्ठां चनिश्चदद् दुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुऽहस्ता ।
मध्वः । रसम् । सुऽगभस्तिः । गिरिऽस्थाम । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

---

१. सुस्तोत्रे मूको. २. मधा इ इत्यं. ३. भर मूको. ४. नाहित वि'. ५. रन्यदे' मूको.

वेङ्कट० दश अङ्गुलयः बाह्वोर्मांदाणम् अभिषवाय युञ्जते, पशोः शमितार इव सोमस्य यौ बाहू शमितारौ शोभनपाणी । ततः [1]शोभनबाहुपरिगृहीतः अंशुः[1] गिरिस्थितम् मध्वः रसम्[2] मूजवति स्थितम् उत्तमं रसम् दुदुहे[3] दुग्धे । तदेवाह—चनिश्चदत् इति । चदतिर्गतिकर्मा[4] । अत्यन्तं निर्गच्छन् शुक्रम् दुदुहे इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० अत्र सोमो देवता । अद्रिम् अभिषवग्रावाणम् दश क्षिपः दशसंख्याकाः अङ्गुलयः युञ्जते गृह्णन्ति । बाहू अपि अध्वर्युसम्बन्धिनौ अद्रिं युञ्जाते । या यौ सुहस्ता शोभनहस्तौ सोमस्य शमितारा शमितारौ अभिषोतारौ तौ मध्वः मधुरसस्य सोमस्य रसम् गिरिष्ठाम् गिरिस्थायिनम् सुगभस्तिः शोभनाङ्गुलिः अध्वर्युः चनिश्चदत् आह्लादयन् दुदुहे दोग्धि । स च अंशुः अध्वर्युः शुक्रम् निर्मलम् दुदुहे दोग्धि ॥ ४ ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।
हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।
हरी इति । रथे । सुऽधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभिषुतः[5] तुभ्यं सेवमानाय सोमः प्रज्ञार्थं बलार्थं च, तथा महते च मदाय । ततः त्वम् अश्वौ शोभनधुरौ रथे योगनिमित्तम्[6] अभिमुखं कुरु हे इन्द्र! प्रियौ अस्माभिः हूयमानः ॥५॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते तुभ्यम् जुजुषाणाय सेवमानाय सोमः असावि अभिषुतः । किमर्थम् । क्रत्वे वृत्रवधादिकर्मणे दक्षाय बलाय बृहते मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र! त्वम् हूयमानः सन् सुधुरा शोभमानायाम् धुरि नियुक्तौ प्रिया प्रियौ हरी अश्वौ योगे योगार्हे रथे योजयित्वा तम् रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् कृणुहि कुरु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये विंशो वर्गः ॥

आ नो महीमरमतिं सजोषा ग्नां देवीं नमसा रातहव्याम् ।
मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सऽजोषाः । ग्नाम् । देवीम् । नमसा । रातऽहव्याम् ।
मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतऽज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ वह अस्माकं महतीम् अनुपरमां सर्वदा गच्छन्तीं तया सहितः ग्नाम् देवीम् नमस्कारेण सह दत्तहविष्कां सोमस्य मदाय सोमं पातुम् वर्धितुं सत्यज्ञाम् देवयानैः मार्गैः ॥ ६ ॥

मुद्गल० अत्र अग्निर्देवता । हे अग्ने! सजोषाः अस्माभिः प्रीयमाणत्वात् ग्नाम् देवीम् पत्न्नामिकां देवताम् नः अस्मदर्थम् देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः आ अभिमुख्यम् आ वह ।

1-1. °बाहुपरिगृहीताः अं[1] ख्यं, °शुः क. २. °सम् ऽदुहे मूको. ३. नारित मूको. ४. चन्दतिर्गै° वि[1]. ५. °सुतः क. ६. निमित्तं वि[1] ख्यं.

कीदृशीम्। महीम् महतीम् अरमतिम् आ समन्ताद्गममाणाम् नमसा स्तोत्रेण सह रातहव्याम् रातं दत्तं दानाय सङ्कल्पितं हव्यं यस्यास्ताम्, दत्तहविष्कामित्यर्थः।[1] किमर्थम्। मधोः मधुरस्य सोमस्य मदाय। पुनः कीदृशीम्। बृहतीम् प्रवृद्धाम् ऋतज्ञाम् यज्ञम् अभिजानतीम् ॥ ६ ॥

अञ्जन्ति॒ यं प्र॒थय॑न्तो॒ न विप्रा॑ व॒पाव॑न्तं॒ नाग्नि॒ना त॒पन्तः॑।
पि॒तुर्न पु॒त्र उ॒पसि॒ प्रेष्ठ॒ आ घ॒र्मो अ॒ग्निमृ॒तय॑न्नसादि ॥ ७ ॥

अ॒ञ्जन्ति॑। यम्। प्र॒थय॑न्तः। न। विप्राः॑। व॒पाऽव॑न्तम्। न। अ॒ग्निना॑। त॒पन्तः॑।
पि॒तुः। न। पु॒त्रः। उ॒पसि॑। प्रेष्ठः॑। आ। घ॒र्मः। अ॒ग्निम्। ऋ॒तय॑न्। अ॒सा॒दि॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आज्येन अञ्जयन्ति यम् घर्मं ब्राह्मणाः प्रथनोयें[2] मृदादिकमिव[3] प्रथयन्तः। वपाशब्दः सारवचनः। यथा वपावन्तम् [4]भाण्डम् अग्निना[4] तपन्तः। सवितुरिव पुत्रः उपस्थे प्रियतमः अग्निम् प्रति घर्मः यज्ञमिच्छन् अध्वर्युभिः आ असादि ॥ ७ ॥

मुद्गल० यम् घर्मं महावीरम् प्रथयन्तः न, मेति सम्प्रत्यर्थीयः। इदानीं प्रथयन्तः। विप्राः मेधाविनः ऋत्विजोऽध्वर्युप्रभृतयः वपावन्तम् प्रवृद्धं पशुं यथा अग्नौ तपन्ति तद्वत् अग्निना तपन्तः अञ्जन्ति। पितुः न पुत्रः उपसि प्रेष्ठः पितुरुपस्थे प्रियतमः पुत्रः इव घर्मः महावीरः सः ऋतयन् यज्ञमिच्छन् अग्निम् अग्नौ आ असादि आसादितः ॥ ७ ॥

अच्छा॒ मही बृ॑ह॒ती शं॑तमा॒ गीर्दू॒तो न ग॑न्त्वश्विना॒ हुव॑ध्यै।
म॒योभु॑वा॒ सर॑था यातमर्वाग्गन्तं नि॒धिं धुर॑माणिर्न नाभि॑म् ॥ ८ ॥

अच्छ॑। मही। बृ॒ह॒ती। शम्ऽत॑मा। गीः। दू॒तः। न। ग॒न्तु॒। अ॒श्वि॒ना॒। हुव॑ध्यै।
म॒यःऽभु॑वा। स॒ऽर॑था। या॒त॒म्। अ॒र्वाक्। ग॒न्त॒म्। नि॒ऽधिम्। धुर॑म्। अ॒णिः। न। नाभि॑म् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० महती बृंहिता सुखतमा स्तुतिः दूतः इव राजप्रेषितः अश्विनौ अभिगच्छतु आह्वातुम्। तत: युवां सुखस्य भावयितारौ सरथौ इडोमुखम् आ यातम्, अधिगच्छतं[5] निहितं हविः, यथा शकटस्य रथनहनसाधनीम्[6] धुरम् आणिः उभयोरनिःसरणार्थम् अधिगच्छतीति[7] ॥ ८ ॥

मुद्गल० अच्छ अभिमुखम् अश्विना अश्विनौ हुवध्यै आह्वातुम् गीः अस्मदीया स्तुतिः दूतः न दूत इव गन्तु गच्छतु। गीर्देवोच्यते। मही पूज्या बृहती महती शंतमा सुखतमा। हे अश्विनौ! मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ सरथा एकरथौ सन्तौ निधिम् आहितम् सोमम् अर्वाक् अभिमुखम् गच्छतम्, धुरम् भारवाहिकाम् नाभिम् अणिः न कीलः इव। यथा निष्कीला नाभिः रथं न निर्वहति, तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहति इति ज्ञापयितुम् एवं दृष्टान्तितम्। तस्मात् युवाम् आ यातम् आगच्छतम् ॥ ८ ॥

---

१. प्रथनीया वि[1]; प्रथनीयाम् ह्रर्षं. २. एराकमिव वि[1]; वराकमिव ह्रर्षं. ३-३. भाण्डमग्निना वि[1] ह्रर्षं. ४. °छन्ती मूको. ५. रथानहनसाधनी वि[1]; रथानहनसाधनी ह्रर्षं. ६. गच्छ मूको.

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।
या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्य । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।
या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अतिशयेन वृद्धस्य क्षिप्रस्य वायोः पूष्णः च अहम् नमस्कारवचनं प्रकर्षेण अतिसृजामि। यौ अनेन चोदयितारौ स्तुतीनां यौ च बलस्य दातारौ यौ च शास्मनैव द्रविणसो धनस्य दातारौ इति ॥ ९ ॥

मुद्गल० अहम् ऋषिः तव्यसः प्रकृष्टबलस्य तुरस्य त्वरमाणस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य उक्तलक्षणाय देवाय, उत अपि च वायोः उक्तलक्षणाय नमउक्तिम् स्तोत्रम् प्र अदिक्षि प्रदिशामि । या यौ पूषवायू राधसा हविर्लक्षणेन निमित्तेन मतीनाम् चोदितारा प्रेरयितारौ, या यौ च वाजस्य अन्नस्य चोदयितारौ, तौ देवौ उत अपि च[1] त्मन् आत्मन्यन्यप्रेरणमेव[2] द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥ ९ ॥

आ नामभिर्मरुतो याह्यर्वाङ् विश्वाना रूपैर्भिर्जातवेदो हुवानः ।
यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपैभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।
यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

वेङ्कट० [हे जातवेदः][1] आत्मीयैः नामधेयैः विद्योतमानान् मरुतः सर्वान् [त्वम् आ वह] तथाऽलङ्कृतैः वेषां रूपैश्च सहास्माभिः हूयमानः । अथ मरुतः आह । यज्ञम् उक्थगिरः[2] सुष्टुतिम् च[3] जरितुः सर्व एव गच्छत यूयं हे मरुतः । रक्षणार्थम् । विश्वे इति पूरणम्[4] ॥ १० ॥

मुद्गल० हे जातवेदः । जातप्रज्ञ अग्ने! हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् विद्वान् मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो देवान् नामभिः इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः आ वक्षि आवहसि । रूपैभिः सहस्राश्वबृहत्सत्वादिलक्षणैः रूपैः आ वक्षि आवहसि यज्ञम् । किञ्च हे मरुतः । विश्वे सर्वे यूयम् यज्ञम् अस्मदीयम् जरितुः स्तोतुः सम्बन्धिनीः गिरः स्तुतिवचांसि सुष्टुतिम् सत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च अभिलक्ष्य गन्त आगच्छत । विश्वे च यूयम् ऊती ऊत्या रक्षया सह गन्त ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।
हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. °नार्थं मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. त्वा आवर्त अव वि° इति. ५. उक्थागिरः वि° इति. ६. पूरणम् वि°; पादपूरणम् इति.

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।
हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताची । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु[1] अस्माकम्[2] यज्ञम् महतो दीप्तात्[1] स्वावासात्[1] पर्वतात् सरस्वती यष्टव्या। आह्वानम् देवी सेवमाना उदकम् अञ्चन्ती सुखाम् अस्मदीयाम् वाचम् कामयमाना शृणोतु इति ॥११॥

मुद्गल० नः अस्माकम् यज्ञम् यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवः द्युलोकात् आ गन्तु आगच्छतु। तथा बृहतः महतः पर्वतात् पूरणवतः अन्तरिक्षात् सरस्वती आ गन्तु। अनेन माध्यमिका वागुच्यते। तदर्थम् हवम् अस्मदीयम् आह्वानम् देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना घृताची घृतमुदकमञ्चन्ती नः अस्मदीयाम् शग्माम् सुखकरीम् वाचम् स्तुतिम् उशती कामयमाना सती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदने सादयध्वम् ।
सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलऽपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सदने । सादयध्वम् ।
सादत्ऽयोनिम् । दमे । आ । दीदिऽवांसम् । हिरण्यऽवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ सादयध्वम् विधातारम् नीलपृष्ठम् महान्तम् बृहस्पतिम् यज्ञे। अध्वर्युभिः साधारणान्[3] यज्ञगृहे देदीप्यमानं[4] हिरण्यसदृशम् आरोचमानं स्पृशामः ॥ १२ ॥

मुद्गल० एषा बार्हस्पत्या। हे ऋत्विजः! यूयम् बृहस्पतिम् देवम् सदने अस्मद्यागगृहे आ सादयध्वम् स्थापयध्वम्। कीदृशं देवम्। वेधसम् विविधकर्तारम् नीलपृष्ठम् स्निग्धाङ्गम् बृहन्तम् महान्तम्। वयम् ऋत्विग्यजमानाः सपेम परिचरेम। स एव विशेष्यते। सादद्योनिम् योनौ वेद्यां सीदन्तम् दमे यागगृहे आ सर्वतः दीदिवांसम् दीप्यमानम् हिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम् अरुषम् आरोचमानम् ॥ १२ ॥

आ धर्णसिर्बृहद्दिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः ।
मा वर्सानु ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्ऽदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओमऽभिः । हुवानः ।
माः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुऽशृङ्गः । वृषभः । वयःऽधाः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु धारयिता बृहद्दीप्तिः रममाणः विश्वैः पितृभिः सह देवैः आह्वयमानः पत्नीभूताः ओषधीः राजवत्[5] अदिंसकोऽग्निः त्रिगुणदीप्तिः 'अत्यन्तसुखवत्सः पवित्रा' अन्नस्य धाता ॥ १३ ॥

---

१. 'त्त त्वि' इपं. २. नास्ति मूको. ३. 'सान् वि' इपं. ४. 'सान् इपं. ५. राजवान् वि' इतं. ६. दीप्त' वि'. ७. राजावन्त् वि'; राजावश् इपं. ८-८. भवत्सदृशिता वि' इपं.

मुद्गल० इदमाग्नेयमाग्नेयम् । अग्निः आ गन्तु आगच्छतु अस्मद्यज्ञम् घर्णसिः सर्वस्य धारकः बृहद्दिवः प्रभूतदीप्तिः रराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा विश्वेभिः सर्वैः ओमभिः रक्षणैः सह हुवानः आहूयमानः गनाः गन्त्रीः ज्वालाः ताभिर्युक्तः ओषधी वसानः निवासभूतः असृग्रः अहिंसितः त्रिधातुशृङ्गः त्रिप्रकारशृङ्गवदुन्नतरोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालः वृषभः वर्षिता यशोधाः अन्नस्य दाता ॥ १३ ॥

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अग्मन् ।
सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं सृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुक्रे । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अग्मन् ।
सुऽशेव्यम् । नमसा । रातऽहव्याः । शिशुम् । सृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पृथिव्याः उत्तमे स्थाने शोभमाने यजमानस्य स्वभूते वेद्यामग्निं स्तोतारः रास्पिरा। 'रास्पी रासतेर्दानकर्मणः' इति यास्कः (नि. या ६,२१), हविषो दातार उपगच्छन्ति । शोभनसुख-साधनम् अन्नं नमस्कारेण दत्तहविष्काः कञ्चन शिशुम् इव सृजन्ति मनुष्याः इव पुत्रं वेश्मनि ॥ १४ ॥

मुद्गल० आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः स्तोतारो होत्रादयः रास्पिरासः रा धनं हविर्लक्षणम् तत् स्पृशन्ति राल्पा ऊह्यादयः तद्वान् रास्पी तद्वन्तः रास्पिरासः । उक्तविधा ऋत्विजः मातुः निर्मातुः पृथिव्याः शुक्रे दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितम् अग्मन् अगमन् भजन्ते । रातहव्याः दत्तहविष्काः आयवः मनुष्याः यजमानाः नमसा नमस्कारेण अगमन् । दृष्टान्तः — सुशेव्यम् सुखाय हितम् शिशुम् न शिशुं यथा वासे वासाय सृजन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

बृहद् वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाऽजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।
देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० महत् अन्नं महते तुभ्यम् हे अग्ने ! ऊह्या त्वां स्तुवन्तः मिथुनाः सेवन्ते दानाय पत्नीयजमानाः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

मुद्गल० बृहत् प्रभूतम् वयः अन्नं हे अग्ने! बृहते महते तुभ्यम् धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासः पत्नीभिः सहिता. सचन्त सेवन्ते । देवोदेवः सर्वोऽपि देवः मह्यम् मदर्थम् सुहवः भूतु सुह्वानः भवतु । नः अस्मान् दुर्मतौ माता मा धात् मा पृथिवी स्थापयतु ॥ १५ ॥

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ऋ ५,४२,१७ द्र ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे देवा ! युष्मत्सम्बन्धिनि उरौ महति अनिबाधे नितरा बाधारहिते सुखे स्याम भवेम वयम् अत्रय ॥ १६ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुना सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं बहुतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनौ । अवसा । नूतनेन । मय ऽभुना । सुऽप्रनीती । गमेम् ।
आ । नु । रयिम् । बहुतम । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥१७॥

वेङ्कट० ऋ ५,४२,१८ द्र ॥ १७ ॥

मुद्गल० वयम् अश्विनो नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीती शोभन प्रणयनवता अवसा रक्षणेन सम् गमेम सङ्गच्छेमहि । हे अमृता ! अमरणावश्विनौ ! नः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् आ बहतम् प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवत पुत्रान् अपि आ बहतम् । विश्वानि सौभगानि अपि आ बहतम् ॥ १७ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[४४]

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ।
प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वऽविदम् ।
प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० सूक्तादिष्टैः[1] क्षुद्रप्रभृतिभिः सह अवत्सार काश्यप इदं सूक्तम् अपश्यत् । तम् इन्द्रं यथा अत्यन्त पुरातना हुवहुः[2], यथा वा दृश्यमानाः ततोऽर्वाचीना, यथा वा सम्प्रतिना अदृश्यमाना सर्वे[3], यथा वा दृश्यमाना इमे, तद्वत् त्वमपि हे स्तोत ! प्रशस्त नम बर्हिषि सीदन्तं सर्वैः स्वदभिमुख शत्रूणां जेतार स्तुत्या वृष्टिलक्षणान्युदकानि दोहसे, यासु स्तुतिषु त्वम् आशुकारिणं शत्रून्[4] जयन्तम् अनु वर्धयसि । इदमिहापि स्मर्तव्यम्—यथा द्वयोर्मन्त्रयो एकस्यैव अर्थस्य विरूप्याभिधानात् एकवचनबहुवचनाभ्यां निर्देशः, एवम् एकस्मिन्नपि मन्त्र विरूप्याभिधानात् भिन्नपादस्थयो एकवचनबहुवचनयो अन्वयो भवति इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'त प्रत्नथा' इति पञ्चदशर्चं द्वादश सूक्तम् । काश्यपोऽवत्सारो नाम ऋषिः । पासु ऋक्षु सदापूर्णबहुवृष्टादय श्रुतास्वासु तदपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्य । विश्वे देवा देवता ।

---

१ सूक्तादिष्टै मूको २ हुवहु मूको ३ नास्ति मूको ४. शत्रु मूको

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्र्यावित्याहुः । तम् इन्द्रम् प्रत्नथा पुरातना यजमाना इव पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा इमथा इमे इदानीं वर्तमाना यजमानाः ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वदयमपि । हे अन्तरात्मन्[1]! त्वमपि ज्येष्ठतातिम् ज्येष्ठम् बर्हिषदम् बर्हिषि सीदन्तम् स्वर्विदम् सर्वज्ञम् प्रतीचीनम् प्रत्यग्भवमिमुखमञ्चन्तम् वृजनम् बलवन्तम् आशुम् शीघ्रगामिनम् जयन्तम् सर्वमभिभवन्तमिन्द्रम् गिरा स्तुत्या साधनेन दोहसे पुरुष सर्वदा सर्वान् कामान्, इत्यन्तरात्मनः प्रैषः, यासु स्तुतिषु वर्धसे प्रवृद्धो भवसि ॥ १ ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।
सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो पुरो मायाभिर्ऋत आस नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुऽदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विऽरोचमानः । ककुभाम् । अचोदते ।
सुऽगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । पुरः । मायाभिः । ऋते । आस । नाम । ते ॥२॥

वेङ्कट० भूम्याश्रयणार्थं सुदर्शनाः मेघस्य सम्भूताः याः त्वं हे इन्द्र! स्वर्गे विरोचमानः अपः प्रेरयसि ककुभाम् सम्बन्धिने अचोदते । अचोदच्छब्दः ओषधिवनस्पतिवचनोऽभिलषितस्य चोदयित्र्या वाचा रहित[2] इति । ताः स्तोतारः स्वां दुहन्तीति शेषः[3] । एवं च त्वं जगतः सुष्ठु गोपायिता[4] भवसि हे सुकर्मन् इन्द्र! न च हिंसायै भवसि, वरसि च शत्रून् प्रज्ञाभिः । तथा इन्द्रः शक्रः इत्यादिकं तव नाम उदकनिमित्तम् अभूत् कीर्त्यमानम् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! स्वः स्वर्गे विरोचमानः त्वम् अचोदते अप्रेरयितुः उपरस्य मेघस्य सम्बन्धिन्यः सुदृशीः सुरोचमानाः याः आपः सन्ति तासामपाम् ककुभाम् सर्वासां दिशां मध्ये श्रिये प्राणिनां श्रवणाय, प्रेरको भवेति शेषः । हे सुक्रतो! शोभनकृष्टिप्रदानकर्मन् इन्द्र! त्वम् सुगोपाः सुष्ठु गोपा असि । अतः दभाय दम्भनाय वधाय प्राणिनाम् न असि न प्रभवसि । त्वं च मायाभिः आसुरीभिः परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः, यस्मात् ते त्वदीयम् नाम नामकं रूपम् ऋते सत्यलोके आस आस्ते ॥ २ ॥

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सद्मभिर्धीः ।
प्रसर्स्राणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विसुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । सचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टऽगातुः । सः । होता । सद्मऽभिः । धीः ।
प्रऽसर्स्राणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विऽसुहा । हितः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पार्थिवाल्लोकादेवान् प्रति गमनहितम्[1] हविः सेवते अङ्गम् पशवादिकं स्थावरम् 'ओषध्यादिकं च अहिंसितमार्गः सः होता 'राक्षसानां हननार्थम्[2] बलस्य भर्त्ता तथा बर्हिः[3] रूपीकृत्य प्रसर्स्राणः कामानां वर्षिता शिशुः सोऽयं अन्तरिक्षस्थानाम् अपाम् मध्ये निहितः अजरः युवा इति ॥ ३ ॥

---

१. °रात्मा मूको. २. रहितं मूको. ३. नास्ति ख. ४. गोपयिता ख रपं. ५. गगने निहितं मूको. ६-६. राक्षसानार्थम् ख. ७. बर्हिः ख.

मुद्गल० इयमग्नेमी । अयमग्निः अत्यम् सततगमनार्हम् हविः आज्यादिकम् सचते सेवते । कीदृशं हविः । सत् सत्फलत्वाद्धविरपि सत् । धातु च धारकम् सर्वस्य । हूयमानस्य हविष आदित्य-द्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वम् । तदेवाह सः स खलु होता होमनिष्पादकः सहोभरिः बलस्य भर्ता बर्हिः अनु प्रसर्सृाणः प्रकर्षेण सरन् वृश वर्षकः फलस्य शिशुः स इव रक्षणीयः युवा सर्वत्र मिश्रयिता अजरः जरारहितः विप्रुड्ढा विप्रुड्ढाणामोषधीनाम् मध्ये हितः निहितः स्थापित एवम्भूतः सचते ॥ ३ ॥

प्र वे एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्यं ऋतावृधः ।
सुपन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुऽयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतऽवृधः ।
सुयन्तुऽभिः । सर्वऽशासैः । अभीशुऽभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

वङ्कुट० समीपस्थान् ऋषीन् अवत्सारो वदति—हे ऋषयः! अग्नेः एते रश्मयो दिवं प्रति गमने युष्माकम् अभ्युदयार्थं भवन्ति सुयोजनाः । यस्मात् अस्मै अग्नये अन्तरिक्षे वर्त्तमानाय नीचीनाग्राः उदकस्य यम्यः[1] ऋतावृधः ज्वाला विघन्ते[2] इति । एतदेव विस्पष्टमाह—शोभनयमनैः[3] सर्वस्य जगतः शासितृभिः रश्मिभिः कूपसदृशोऽयं[4] पार्थिवोऽग्निः अन्तरिक्षस्थानानि उदकानि पृथिव्याम् आहरति ॥ ४ ॥

मुद्गल० एषा सौरी । एते रश्मयः सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः यामन् गमने इष्टये एषणाय नीचीः नीचम्, गच्छन्तीति शेषः । अमुष्मै यजमानाय यम्यः यम्या गमनार्हाः आदित्यसम्बन्धिनः ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः सुयन्तुभिः सुगमनैः सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः अभीशुभिः रश्मिभिः क्रिविः कर्ता नामानि उदकानि प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे प्र मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । वः पूरणः ॥ ४ ॥

सञ्जभ्राणस्तरोभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।
धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे ॥ ५ ॥

सम्ऽजभ्राणः । तरुऽभिः । सुतेऽगृभम् । वयाकिनम् । चित्तऽगर्भासु । सुऽस्वरुः ।
धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अध्वरे ॥ ५ ॥

वेङ्कुट० ज्वलनसाधनैः[5] तरुभिः आरमाश्वैः सम्भरन् सुते गृहीतम् । वयाकशब्दः मिश्रणवचनः । व्यापारणशेषेण आज्येन मिश्रितः[6] पाक्षीवसो भवति । 'विचित्तगर्भा पक्षौ ही वक्षिणा' (तैत्ति १,७,१,१; आपश्री १८,१०,१५) इत्यत्र प्रज्ञातगर्भेत्यर्थः[7] सूत्रकारदर्शनात् । इह तु पुरुषचित्तविषयत्वम् ।

---

१. यन्त्रो ह. २. विधते ह. ३. शोभनतयमनैः वि'. ४. कूपस' वि'. ५. ज्वलनसाधनैः वि'. ६. मिश्रः वि' इपं. ७. प्रज्ञातगर्भे' वि'.

शोभनस्तरणस्त्वम् स्तुतिवाक्यानां धारकेषु अस्मासु हे शोभनस्तुते अग्ने! शोभसे । स[1] त्वम् पत्नीः लक्षीकृत्य वयागार्थं जीवमानोऽनुपशान्तः वर्धस्व इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० अग्ने! तनूभि. वरुविकारैर्मैहैः सुतेगृभम् अभिषुतेन रसेन गृहीतम् वयाकिनम् कुत्सितावयव-शाखावन्तं सोमम् चित्तगर्भासु चित्तग्राहिणीषु स्तुतिभिः सह सजर्मुराणः गृभ्णन् गृह्णन्[2] सुस्वरुः शोभनगमनः त्वम् धारवाकेषु ऋत्विग्यजमानेषु मध्ये हे ऋजुगाथ! सम्यक् स्तुत! शोभसे । किञ्च अध्वरे जीवः सर्वस्य जीवयिता पत्नी। पालयित्रीः ओषधीः अभि अभिमुखम् वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

याद्गेव दृदृशे तादगुच्यते सं छायया दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।
महीमस्मभ्यमुरुषामुरु ज्रयो बृहत् सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

याद्क् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायया । दधिरे । सिध्रया । अप्ऽसु । आ ।
महीम् । अस्मभ्यम् । उरुऽषाम् । उरु । ज्रयः । बृहत् । सुऽवीरम् । अनपऽच्युतम् । सहः ॥६॥

वेङ्कट० सूर्यो देवता याद्क् एव ददृशे तादृक् एवास्माभिः उच्यते, यथादृष्टमेव स्तुत इत्यर्थः। तमाह— आदित्यस्य रश्मयः अस्मभ्यम् महतीम् उरूणामर्थानां त्रातिं महच्च वेगं शारीरं महत् शोभनपुत्रयुक्तम् अप्रस्खलितम्[3] सहः इत्येतत् त्रयम् अप्सु सह धारयन्ति आत्मीयया कान्त्या धारयित्र्या[4] छायया इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० एषा वैश्वदेवी । याद्क् एव ददृशे याद्रूपमेव दृश्यते तादृक् उच्यते तादृग् रूपमेवोच्यते। यथादृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् छायया दीप्त्या सिध्रया साधिकया सह अप्सु व्यापिकासु स्तुतिषु आ सम् दधिरे सम्यक् धारयन्ति स्वकीयं रूपम् । ते देवाः महीम् महतीं पूज्याम् उरुषाम् बहुदात्रीं रयिम् उरु प्रभूतम् ज्रयः वेगम् बृहत् महत् सुवीरम् शोभनवीर्यसपत्यम् अनपच्युतम् अनुपक्षीणम् सहः बलं चाभिभावुकम् अस्मभ्यम् प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेत्यग्निर्जनिष्यन् वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।
घ्नंस रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत् स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अग्निः । जनिऽष्यन् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।
घ्नंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अति गच्छति गमनशीलः उदितः सूर्यः[5] शत्रुभिः सह्यामभिगच्छता मनसा प्राज्ञः। तमिमम् अहः सर्वमेव मनुष्याणां गृहं सर्वतः रक्षन्तम् अस्माकम् सुखम् परि वनवत् स्वमूतहविर्भोक्तोऽस्मदीयः होता[6] यथा यजमानमभिगच्छति तथा । याचनं परिवननम् ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति ऋषं. २. गमित मूको. ३. अनस्खलत्वयुक्तं वि[1] ऋषं. ४. धारयित्र्या वि[1], ५. होता ततः मूको.

मुद्गल० इयं सौरी। सूर्यः देवः अग्रुः अग्रगामी जनिवान् वै जन्मवान् कविः क्रान्तदर्शी समर्यता समरमिच्छता मनसा स्पृधः सङ्ग्रामान् अति वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम्। ग्रंसम् दीप्तम् गयम् गृहम् विश्वतः सर्वतः रक्षन्तम् परिचरेमेति शेषः। स देवः अस्माकम् शर्म सुखम् परि सम्यक् वनवत् दद्यात् स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥ ७ ॥

ज्यायाँसमस्य यतुनस्य केतुनं ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।
यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदद्य ऊँ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायाँसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।
यादृश्मिन् । धायि । तम् । अपस्यया । विदत् । यः । ऊँ इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । करत् ॥८॥

घेङ्कट० अस्य यजमानस्य प्रज्ञानेनातिशयेन प्रशस्यं स्वाम् ऋषिभिः कीर्त्यमानम् नाम चरति। स्वाम् उपतिष्ठतीत्यर्थः। यासु अप्सु तव नाम कीर्तितं भवति। एधयत्युदकानीत्यर्थः। परोक्ष उत्तरार्धः[१]। यादृशे कामे मम[1] सूर्यो निहितो भवति, तम् कामं तदीयकर्मेच्छया स लभते। यः एवास्मै स्वयम् हविः वहते। सः स्वयमेव पर्याप्तं धनम् आत्मनः करोति ॥ ८ ॥

मुद्गल० इयमाग्नेयी "सौरी वा"। हे देव! ज्यायांसम् अतिशयेन शवृद्धम् अस्य यतुनस्य गन्तुः सूर्यस्य अमुं गन्तारं सूर्यम् केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा हृदयादिलक्षणेन विशिष्टम् ऋषिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यम् स्वाम् चरति भजते यजमानः। केन साधनेन। यासु स्तुतिषु ते स्वद्वीपम् नाम नमनं रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः। यादृश्मिन् यादृशे कामे धायि धत्ते, तम् तादृशम् कामम् अपस्यया कर्मणा हविः स्तुत्यादिलक्षणेन विदत् विन्दते। यः उ एव स्वयम् अग्नेरिदः सन् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलम्, सः अरम् अलमित्यर्थम् करत् करोति ॥ ८ ॥

समुद्रमासामव तस्थे अग्रिमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नार्पिता ।
अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विथुरे पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्थे । अग्रिमा । न । रिष्यति । सवनम् । यस्मिन् । आर्पिता ।
अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विथुरे । पूतऽबन्धनी ॥ ९ ॥

घेङ्कट० [२]यासु नाम ते[२] उच्चारयन्ति, आसाम् अपाम् अग्रिमा[1] अन्तरिक्षं प्रति अव तस्थे अधो गच्छति। किञ्च ता ह्यमा आपः यस्मिन् सवने विततं भवन्ति तत् सवनम् न रिष्यति इति। किं च अप्स्वेव हृदयाभिद्रविते वर्षणशीलस्य (?) स्तोतुः न चलते, अपामेव स्तोत्रेऽभिलषितं सिध्यतीत्यर्थः। यासु[2] विथुरे स्तुतिः पवनस्य बन्धनी शोधयन्तीति ह्यर्षा स्तुतिः ॥ ९ ॥

मुद्गल० इयमपि सौरी। आसाम् स्तुतीनाम् समुद्रम् समुद्रवत् पर्याप्तसामर्थं सूर्यम् अग्रिमा[1] अत्यन्तं श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः अव तस्थे अवगच्छति। सवनम् सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम्।

---

१. ऋेप १,२५७३ f द्र. २. °धो यद् वि[1]. ३. सतु वि[1] ह्यर्षा. ४-४. ह्येषा स्तुतो. ५-५. सुनागतः वि[1] ह्यर्षा. ६. साहि वि[1].

न रिष्यति न हिंस्यते। किन्तु प्रवर्धते इत्यर्थः। यस्मिन् आयता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि वत् सवनम् इति। अत्र अस्मिन् यजमानगृहे कवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दि हृदयगतं काम्यं फलम् न रेजते न विचलति न सृप्ता भवति। यत्र यस्मिन् स्तोतृगृहे मतिः स्तुतिः पूतबन्धनी पूते सूर्यम् अनुबध्नती विदते, अत्र न रेजत इति ॥ ९ ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।
अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्यम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिऽभिः । एवऽअवदस्य । यजतस्य । सध्रेः ।
अवऽअत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वऽभिः । शविष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्यम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यम्' (मै १,९,१), 'चित्तं च चित्तिश्च' (मै १,४,१४) इत्यादिषु चित्तिशब्दः[1] चिन्तितवचनो दृष्टः। सः हि सूर्यः पञ्चानाम् अभिलषितैः सह आजगामेति शेषः। सम्प्रति मम अवत्सारस्य अपि। रमणीयैः स्तोत्रैः स्पृशामः सूर्यादस्माद् बलवत्तमम् क्षत्रम्, यदर्थं जानता सर्वेण पूजनीयमिति ॥ १० ॥

मुद्गल० इयमपि सौरी। सः हि खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः, सर्वकामपूरक इत्यर्थः। द्विर्द्योतकः। क्षत्रादय ऋषयः। क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सध्रेः अवत्सारस्य च एषामृषीणाम् अस्माकम् रण्वभिः रमणीयाभिः चित्तिभिः मनोरथैः स्पृणवाम पूरयाम। किम्। शविष्ठम् वाजम् अतिशयेन बलवदन्नम्। विदुषा चित् विपश्चिता अर्यम् समर्धनीयं स्पृणवाम क्षत्रादयो वयमिति सम्बन्धः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

श्येन आसामदितिः कक्ष्यो३ मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।
सम् अन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विपाणं परिपानुमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्येनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदः । विश्वऽवारस्य । यजतस्य । मायिनः ।
सम् । अन्यम्ऽअन्यम् । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विऽपानम् । परिऽपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः कक्षं सेवमानो मेघः मदीनः अद्भिः आसाम् विराजां मदयिता भवति। कासामित्याह—विश्ववारस्य यजतस्य च कर्मवतः। इमे क्षत्रप्रभृतय 'इतः पूर्वमज्ञानाद्'[1] स्वतो व्यतिरिक्तम् अन्यमन्यम् आत्मनोऽभ्युदयार्थं गन्तुम् सम् अर्थयन्ति, ते सम्प्रति विशेषेण प्रयच्छन्तं परितो रक्षितारम् अन्तिके त्वाम् विदुः इति ॥ ११ ॥

मुद्गल० मददेवत्या इयम्। विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः आसाम् अपां सोमरसलक्षणानाम् मदः श्येनः शंसनीयगमनः शीघ्रं पातुसकाशं गन्ता अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः कक्ष्यः पूरकश्च

---

१. चित्' मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति रपं.

भवतीति शेषः। ते विश्वचारादयः सत्रे प्रवृत्ताः एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय अन्यमन्यम् परस्परम् सम् अर्थयन्ति याचन्ते अनुज्ञाम्। ते विषाणम् विशेषेण मदस्य दातारम् परिपानम् अन्तिकेके विदुः जानन्ति ॥ ११ ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद् बाहुवृक्तः श्रुतवित् तर्यो वः सचा।
उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः। यजतः। वि। द्विषः। वधीत्। बाहुऽवृक्तः। श्रुतऽवित्। तर्यः। वः। सचा।
उभा। सः। वरा। प्रति। एति। भाति। च। यत्। ईम्। गणम्। भजते। सुप्रयावऽभिः ॥

वेङ्कट० सदापृणः अयं शत्रून् अवधीत्, ततो यजतः च, तथा बाहुवृक्तः, तथा श्रुतवित्[1], एवम् वः[2] सदापृणादीनां सदायभूतः तर्य.[3] च। उभौ सः वारकौ शत्रू[4] प्रति गच्छति भाति च। अन्तिकस्थो दूरस्थश्चोभौ शत्रू भवतः। यद्येनम् इन्द्रादीनाम् गणम् भजते सुप्रगमनैः ॥ १२ ॥

मुद्गल० सदापृणः सर्वदा दानशीलः सुतसोमा यजता यष्टा च बाहुवृक्तः बाहुभ्यां शुक्रदर्भश्च श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता तर्यः च। एतेषां पञ्चानां परस्परमपेक्षया प्रत्येकमेकवचनम्[5]। सः स ऋषिः द्विषः शत्रून् वि वर्धात् हिंस्यात् वः युष्माकम् सचा सहितः। युष्माभिः देवैः सहित इत्यर्थः। स ऋषिः वरा श्रेष्ठौ उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ प्रति एति अभिगच्छति भाति च। यत् यस्मात् ईम् एनम् गणम् देवसङ्घम् सुप्रगाथभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः स्तोत्रैः भजते, तस्मादेवं भातीति ॥ १२ ॥

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चनः।
भरद् धेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अर्धमेति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्ऽभरः। यजमानस्य। सत्ऽपतिः। विश्वासाम्। ऊधः। सः। धियाम्। उत्ऽअञ्चनः।
भरत्। धेनुः। रसऽवत्। शिश्रिये। पयः। अनुऽब्रुवाणः। अर्धम्। एति। न। स्वपन् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अयम् सुतंभरः यजमानस्य मम अवस्यारस्य सतां पतिः सर्वासाम् एव विद्यानाम् ऊधः अभवत्। ततश्च सः कर्मणां मम उदञ्चनः उत्थापक आसीत्, तथा मया दत्तां धेनुं च भरत्, तस्याः रसवत् पयः च शिश्रिये। सोऽयं मन्त्राणाम् अर्थम् अनुब्रुवाणः मन्त्रान् विस्पष्टमधीते, न स्वपन् अविस्पष्टमिति ॥ १३ ॥

मुद्गल० यः विश्वासाम् सर्वासाम् धियाम् स्तुतीनाम् ऊधः स्थानं देवसङ्घम् उदञ्चनः सेवमानः सः यजमानस्य अवस्यारस्य मम सुतंभरः याज्ञिकौद्गाहक पुत्रकामा ऋषिः सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता दाता भवतीत्यर्थः। धेनुः गौः रसवत् सारवत् पयः भरत्

---

१. °त् वः मूको. २. सारित मूको. ३. पयैः मूको. ४. शत्रून् ल; शत्रून् वि° सर्वे.
५. °र्थेकवचनम् मूको.

अहरत्। तत्र पयः शिश्रिये श्रयति सामर्थ्यात्। तत् सर्वम् अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण कीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम्[1] अध्येति स्मरत्यवरसारः। पुत्रम्भरः तादृश[2] इति ॥ १३ ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।
यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ॐ इति । सामानि । यन्ति ।
यः । जगार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥१४॥

वेङ्कट० प्रसङ्गाज् जागरणगुणानाह— यः इति । सख्येऽभिमुखस्थाने[3] साख्ये न्योकाः इति ॥ १४ ॥

मुद्गल० यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो गृहे वर्तते, तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते। यः च जागार तम् उ तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति। यः जागार तम् अयम् सोमः आह वक्ति मां स्वीकुर्विति। हे अग्ने! तादृशस्य तव सख्ये हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥ १४ ॥

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।
अग्निर्जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ॐ इति । सामानि । यन्ति ।
अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥१५॥

वेङ्कट० उक्तमर्थमुदाहरणेन दृढयति— अग्निः इति ॥ १५ ॥

मुद्गल० पूर्वमेव निगदितव्याख्या। य इत्यस्य स्थाने अग्निरिति विशेषः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

इति पञ्चमे मण्डले तृतीयोऽनुवाकः ॥

[४५]

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैरापित्वा उपसो अर्चिनो गुः ।
अपावृत व्रजिनीरुत् स्वर्गाद् वि दुरो मानुषीर्देव आवः ॥ १ ॥

विदाः । दिवः । विऽस्यन् । अद्रिम् । उक्थैः । आऽआप्त्याः । उपसः । अर्चिनः । गुः ।
अप । अवृत । व्रजिनीः । उत् । स्वः । गात् । वि । दुरः । मानुषीः । देवः । आवरित्यावः ॥१॥

---

1. तत्र मूको. 2. तादृश मूको. 3. °स्थाने घ.

वेङ्कट० सदापृणः। 'अहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा 'यदेवानां वित्तं' वेदमासीत् तेन सह रात्रिं प्राविशन्' (तै १, ५, ९, २-३) इति ब्राह्मणम्। तत्र इदं सूक्तं प्रवर्तते। हे स्तोतः![1] स्तोत्रैः शिलोच्चयं विमुञ्चन् स्वर्गाल्लोकात् देवैः सह शिलोच्चयं लभस्व, गच्छ प्रकाशीकरणार्थम्[2]। आगच्छन्त्याः उषसः दीप्तयश्चाऽऽगताः। तथा सूर्यश्चोदगात्। उद्गतश्च अपावृतवान् व्रजवतीः[3] शिलोच्चयपरिवृता गाः। स्वर् इत्यादित्यनाम। तथा तमसा तिरोहिताः मानुषीः च दुरः देवः विवृतवानिति ॥ १ ॥

मुद्गल० चतुर्थे अनुवाके द्वादश सूक्तानि। 'विदा दिवः' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम्। सदापृणो गामात्रेय ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। विश्वे देवा देवता।

अत्राङ्गिरसां पणिभिः अपहृत्य[4] गिरिरन्ध्रे स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते। विदाः अवेदयद्[5] इन्द्रः। किम्। गाः इति सम्बन्धः। किं कुर्वन्। उक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः अद्रिम् वज्रम् विध्यन् प्रक्षिपन् रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय। आयत्याः आगामिन्याः[6] उषसः सम्बन्धिनः अर्चिनः रश्मयः गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन्। अप अयुत अपावृणोद् व्रजिनीः तमःपुञ्जवतीर्निशाः। स्वः स्वरणशीलः आदित्यः उत् गात् उदगात्। तथा कृत्वा मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीः दुरः द्वाराणि देवः सूर्यः वि आवः व्यवृणोत्। अन्धकारापनयनेन[7] मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

वि सूर्यो अमतिं न श्रियं सादोर्वाद् गवां माता जानती गात्।
धन्वर्णसो नद्यः खादोअर्णाः स्थूणेव सुमिता दंहत द्यौः ॥ २ ॥

वि। सूर्यः। अमतिम्। न। श्रियम्। सात्। आ। ऊर्वात्। गवाम्। माता। जानती। गात्। धन्वऽअर्णसः। नद्यः। खादःऽअर्णाः। स्थूणाऽइव। सुऽमिता। दंहत। द्यौः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यथाऽलङ्कृतः कश्चित् आत्मीयं रूपं प्रकाशयति एवम् सूर्यः आत्मीयां तेजोभिः कृताम् श्रियम् प्रकाशीकरणार्थम् वि अमुञ्चत्। अथ गवाम् ऊर्वात् उरोमंहतः सङ्घात् माता सरमा पणिभिः अपहृता गा इव जानती आ जगाम। अथ शिलोच्चयं प्रति गच्छन्तां देवानां गमनविघ्नकारिणीः शब्दकारिणीः खादोअर्णाः (निघ १,१३) इति नदीनाम[8]। ताः द्यौः अदृंहत[9], यथा स्थिरोदका निश्चलगमनयोग्याः[10] भवन्ति तथा[11] चक्रे। आत्मनि वहन्ती[12] यथा सुमिता स्थूणा वंशम् आत्मन्याहितं[13] निश्चलं धारयत्येवमिति ॥ २ ॥

मुद्गल० सूर्यः देवः श्रियम् दीप्तिम् वि सात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः। अमतिं न रूपमिव द्रव्यम्। यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत्। तथा गवाम् रश्मीनाम् माता उषाः जानती सूर्यं उदेष्यवि मया च व्युच्छने[14] कर्तव्यमिति जानती ऊर्वात महतोऽन्तरिक्षात् आ गात् आगच्छति। तथा नद्यः च धन्वर्णसः धन्वानि[15] गच्छन्ति अर्णांसि[16]

1-1. 'नामविसर्गवैय' क. 2. नास्ति वि' क्वपे. 3. प्रकाशकरणार्थम् वि'. 4. प्रणापिः वि'; प्रणतीः क्वपे. 5. आदत्त मूको. 6. अवेदयः मूको. 7. 'मिन्यः मूको. 8. 'नयेन मूको. 9. सु. धैव १,२,२ j. 10. आदत्त क. 11. निश्चलागमन' मूको. 12. यथा मूको. 13. आत्मनो-वहन्ति मूको. 14. 'माधाहितं मूको. 15. व्युष्टेन मूको. 16. धन्व मूको. 17. अर्णाः मूको.

यासु गावः तथोक्ताः सादोअर्णाः भक्षितकूलोदकाः। कूलङ्कषा इत्यर्थः। नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति। किञ्च द्यौः च सुमिता सुष्ठु गृहे स्थापिता स्थूणा इव गृहाधारस्तम्भ इव दृंहत दृढाऽभवत्। एतत्सर्वं सूर्यरश्म्याद्येति[1] भावः ॥ २ ॥

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूर्व्याय ।
वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौरविवासन्तो दसयन्त भूम ॥ ३ ॥

अस्मै । उक्थाय । पर्वतस्य । गर्भः । महीनाम् । जनुषे । पूर्व्याय ।
वि । पर्वतः । जिहीत । साधत । द्यौः । आऽविवासन्तः । दसयन्त । भूम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै वक्तव्याय प्रशस्यायेन्द्राय पर्वतस्य गर्भः प्रकाशः, आसीत् इति शेषः। गर्भः[2] पूर्व्याय जन्मने। स्वामिन इत्यर्थः। तदा पर्वते प्रविशत इन्द्रस्य पर्वतः वि जिहीत, द्वारप्रदेशमपहायोभयतो गत इत्यर्थः। प्रकाशीकरणार्थम् द्यौः चाभिलषितं साधितवती। अत एनं परिचरन्तो बहुशस्तुजातम् उपक्षपितवन्तः ॥ ३ ॥

मुद्गल० अस्मै महाम्[3] उक्थाय स्तोत्रे पर्वतस्य मेघस्य गर्भः गर्भस्थानीयमुदकम् जिहीत चलति। कोटशायास्मै। महीनाम् महतीनां स्तुतीनाम् जनुषे उत्पादयित्रे पूर्व्याय प्रत्नाय। तदेव पुनरुच्यते—पर्वतः मेघः वि जिहीत। द्यौः च साधत साधयति वृष्टिम्। आविवासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः भूम अत्यधिकम् दसयन्त उपक्षयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥ ३ ॥

सुक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।
उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।
उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सदापृणः स्वपूर्व्यान् अवसारस्य गृहपतेः यज्ञं प्रति गन्तुमिदमाह—'सूक्तेभिः इति'। गवाम् अपहर्तृभिः पणिभिः अभिभूतानां युष्माकं रक्षणार्थं सुवचनैः वचोभिः देवैः सेवितैः इन्द्राग्नी क्षिप्रम् आह्वातुम् एते प्रवृत्ता इति शेषः। तथा उक्थेभिः क्रान्तप्रज्ञा एते शोभनयागाः परिचरन्तो मरुतः च यजन्ति। पणिभिरपहृतेषु पशुषु अवसारः 'स हि क्षत्रस्य' (ऋ ५, ४४,१०) इत्यस्यामृचि निर्दिष्टैर्ऋत्विभिः यष्टुमुद्युक्तस्ततः 'सदापृणो यजतः' (ऋ ५,४४,१२) इत्यस्यामृचि निर्दिष्टान् ऋत्वीन् प्रतीत्थं वदतीति। अस्यास्तयास्तस्य उदात्तत्वाद् उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्राग्नी! (?) देवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः सूक्तेभिः सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः वचोभिः अवसे अस्मद्रक्षणाय हुवध्यै आह्वयामि। नु क्षिप्रम् वः युष्माम् उक्थेभिः स्तोत्रैः कवयः अनूचानाः पूर्वे ऋषयः सुयज्ञाः शोभनयागाः आविवासन्तः स्तुत्यादिना इन्तः महतः मरुत्सङ्घाः कर्मसु शीघ्राः यजन्ति पूजयन्ति। हि स्म पूरणौ ॥ ४ ॥

---

१. 'ज्ञापयति मूको. २. पूर्वत्रापि वि इत्यं. ३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति मूको.

एतो न्व१ द्य सुध्यो३ भवाम प्र दुच्छुना मिनवामा वरीयः ।
आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।
आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आगच्छत क्षिप्रम् अद्य वयं सुकर्माणः भवाम । कृत्वा च कर्माणि प्र हिंसामो वयं राक्षसान् वरीयः वरीयसः इति । एतदेवाह—आरे इति । दूरे द्वेष्टृणि रक्षांसि अन्तर्हितानि[1] दधाम । तदर्थम् प्राञ्चः यजमानम् अवत्सारं प्रति गच्छाम ॥ ५ ॥

मुद्गल० अयमङ्गिरसां संवादः । अद्य अस्मिन् यागदिने नु क्षिप्रम् एतो एत गच्छत । सुध्यः शोभनकर्माणः भवाम । दुच्छुनाः द्विषः प्र मिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम[2] वरीयः अत्यन्तमित्यर्थः । तदेवोच्यते—सनुतः सम्भक्तॄन्[3] द्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टॄन् आरे दूरे दधाम स्थापयाम । तदर्थम् यजमानम् प्राञ्चः सदाभृणम् अवत्सारञ्च[4] अच्छ अभिमुखम् अयाम गच्छाम ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

एता धियं कृणवामा सखायोऽप या मातॉं ऋणुत व्रजं गोः ।
यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृणवाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।
यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वङ्कुः । आप । पुरीषम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कर्म कर्तुमागच्छत । कृणवाम[5] वयं कर्म हे सखायः !, मातृस्थानीयं यत् कर्म पणिभिरपहृतानां गवाम् व्रजम्[6] अप ऋणोति विवृतद्वारं करोति इत्यर्थः, विशु भक्षणार्थो हनू प्रवेशयतीति विशिशिप्रः नाम कश्चित् असुरः तम् मनुः प्रेरितः[7] येन कर्मणा जिगाय, येन वा असुरः अयम्[8] वङ्कुः नाम उदकं प्राप्तवान् ॥ ६ ॥

मुद्गल० इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । आ इत आगच्छत । आगत्य च धियम् स्तुतिम् कृणवाम करवाम । हे सखायः ! परस्परं सखिभूता अङ्गिरसः ! इति अङ्गिरसां वचनम् । या द्यौः माता गर्भा निर्मात्री गोः गवाम् व्रजम् पणिभिरपहृतम् अप ऋणुत अपावृणोत् । यया च मनुः विशिशिप्रम् विगतहनुम् शत्रुम् जिगाय जितवान् । यया च वणिक् वणिगिवाचरेण कर्मणा वङ्कुकाङ्क्षावान् वङ्कुः जलेच्छया मनगामी पुरीषम् उदकम् आप ॥ ६ ॥

1-1. अन्तरितेभ्यो वि[1]. २. हिंसा मूको. ३. संभक्षणे मूको. ४. अयासं° मूको. ५. कृणवामः ख. ६. व्रजम् ख. ७. पुरिषं ख; परिषं वि[1] सर्वे. ८. भाति सर्वे.

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्रिरार्चन् येन दश मासो नवग्वाः ।
ऋतं यती सरमा गा अविन्दद् विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोत् । अत्र । हस्तेऽयतः । अद्रिः । आर्चन् । येन । दश । मासः । नवऽग्वाः ।
ऋतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् । विश्वानि । सत्या । अङ्गिराः । चकार ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य हस्तेन यतः वज्रः गवाम् अरणम् अस्मिन् कर्मणि अनूनोत्, नुदतिः प्रेरणकर्मा, विवृतद्वारमकरोत् । येन कर्मणा अङ्गिरसो गवामयनेन अन्तः दश मासान् अर्चितवन्तः । अथ भिन्नद्वारे शिलोच्चये सत्यभूतं गोधनं प्रति गच्छन्ती सरमा नाम देवशुनी पणिभिरपहृताः गाः अविन्दत् । अथ पणिभिरुत्पादिता माया विनाशयन् सर्वाण्येव सत्यानि अङ्गिराः चकार । यद् यया दृश्यते तत् तथाविधमेव यया भवति सानृतं तथा कृतवानिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्रिः अभिषवग्रावा हस्तयतः हस्तेन संहतः सन् अनूनोत् अशब्दयत् । येन ग्राव्णा तदभिषवेण[1] दश मासः दशमासपर्यन्तम् नवग्वाः नवगोयुक्ता अङ्गिरसः आर्चन् अपूजयन् इन्द्रम् । ऋतम् यती सत्यं प्राप्नुवती अङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता सरमा देवशुनी गाः अविन्दत् पणिभिरपहृताः । विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकार अङ्गिराः ॥ ७ ॥

विश्वे अस्या व्युषि माहिनाया सं यद् गोभिरङ्गिरसो नवन्त ।
उत्सं आसां परमे सधस्थे ऋतस्य पथा सरमा विदद् गाः ॥ ८ ॥

विश्वे । अस्याः । विऽउषि । माहिनायाः । सम् । यत् । गोभिः । अङ्गिरसः । नवन्त ।
उत्सः । आसाम् । परमे । सधऽस्थे । ऋतस्य । पथा । सरमा । विदत् । गाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा अस्याः उषसो महत्याः व्युच्छने आरभीयाभिः गोभिः अङ्गिरसः[2] सङ्घा आसन् तदानीम् आसाम् गवाम् उत्सः परमे दूरे स्थानेऽभूत् । ततः सरमा गोधनसाधकेन मार्गेण गत्वा अविदत् गाः लब्धा इति ॥ ८ ॥

मुद्गल० विश्वे सर्वे अङ्गिरसः माहिनायाः महनीयायाः अस्याः उषसः व्युषि व्युच्छने सति यत् यदा गोभिः सम् नवन्त संजग्मिरे तदा आसाम् गवाम् उत्सः क्षीराप्लुस्रावः परमे उत्कृष्टे सधस्थे सदस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण सरमा देवशुनी गाः विदत् अलभत ॥ ८ ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।
घृणः धेनुः पंतयदन्यो अच्छा युवा कविर्दीदयद् गोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

---

१. °देण मूको. २. नास्ति मूको.

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाथे ।
रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यज्ञगृहं प्रति सूर्यः आ गच्छतु सप्ताश्वः यत् अस्य सूर्यस्य[1] क्षेत्रम् विस्तीर्णं[2] दीर्घं मार्गं भवति। आगत्य च अयं[3] लघुः श्येनः भूत्वा सोमलक्षणम् अन्नं प्रति पततु। पीत्वा च युवा कविः दीप्तो भवतु गोषु गच्छन् इति ॥ ९ ॥

मुद्गल० सूर्यः देवः सप्ताश्वः सप्तसंख्याकाश्वोपेतः आ यातु अस्मदभिमुखमागच्छतु, यत् यस्माद् अस्य सूर्यस्य दीर्घयाथे दीर्घगमने क्षेत्रम् गन्तव्यप्रदेशः उर्विया उरु अतिप्रभूतायामः। स एव देवः रघुः लघुगमनः सन् श्येनः शंसनीयगमनः अन्धः दीयमानं हविः अच्छ अभिलक्ष्य पतयत् आगच्छति। युवा सर्वत्र मिश्रयिता कविः क्रान्तदर्शी सन् गोषु रश्मिषु गच्छन् मध्ये वर्तयन् दीप्यते ॥ ९ ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णोऽयुक्त यद्धरितो वीतपृष्ठाः ।
उद्ना न नावमनयन्त धीरा आश्रुण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।
उद्ना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ अरुहत् गमनार्थं रसाया देवनद्याः शुक्रम् उदकम् सूर्यः यदा स्वरथे योजितवान् अश्वाः कान्तपृष्ठाः। "ततः पुनम्" उदकेन इव नावम् क्षीघ्रं पारं प्रति अनयन्त धीराः। तदानीं देवानां वचनम् आभिमुख्येन शृण्वत्यः आपः अर्वाक् अतिष्ठन् अवहन्त्यः ॥ १० ॥

मुद्गल० सूर्यः देवः शुक्रम् दीप्तम् अर्णः उदकं प्रति आ अरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति, यत् यस्माद् हरितः अश्वान् वीतपृष्ठान्[4] अयुक्त रथे अयोजयत्। तं सूर्यम् धीराः धीमन्तो यजमानादयः उद्ना उदकेन नावम् न नावमिव अनयन्त। तदा आशृण्वतीः सर्वतः[5] अनुशृण्वाणाः आपः अर्वाक् अवाङ्मुखाः अतिष्ठन् अभवन् ॥ १० ॥

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षां ययाऽतरन् दश मासो नवग्वाः ।
अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम् । वः । अप्ऽसु । दधिषे । स्वःऽसाम् । ययौ । अतरन् । दश । मासः । नवऽग्वाः ।
अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० युष्माकम् अन्तरिक्षे उदकस्य सम्भवत्रीम् धियम् कर्म एवं धारयसि, येन कर्मणा अङ्गिरसः दश मासान् अतरन्[6]। अनेन कर्मणा स्वधा क्रियमाणेन वयं देवैर्गुप्ताः स्याम, तथा अनेनैव कर्मणा पापं च अतितरेम ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. सूर्यविस्तीर्णो मार्गो वि'; सूर्यविस्तीर्णे छ ऊर्ध्वं. ३. नास्ति छ. ४-४. तत इमम् छ; तत एनम् वि'; तत इमान् ऊर्ध्वं. ५. कान्तिमतीः मूको. ६. तर्तु मूको.

मुद्गल० हे देवाः! वः युष्माकम् धियम् स्तुतिम् अप्सु अग्निमिताम्[1] स्वर्णाम् सर्वस्य दात्रीम् दधिदे धारयामि। यया धिया कर्मणा दश मासः नवग्वाः अङ्गिरसः अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः। अया अनया धिया देवगोपाः देवगुप्ताः स्याम भवेम। अया धिया अंहः पापम् अति तुद्रयाम अतितरेम ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[४६]

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।
नास्या वरिम विमुचं नाघृतं पुनर्विद्वान् पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । वहामि । प्रऽतरणीम् । अवस्युवम् । न । अस्याः । वरिम । विऽमुचम् । न । आऽघृतम् । पुनः । विद्वान् । पथः । पुरःऽएता । ऋजु । नेषति ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रतिक्षत्रः । अश्वः इव विद्वान् अहम् स्वयम् यज्ञधुरि युक्तोऽभवम्, ताम् यज्ञधुरम् वहामि प्रतरणीम् रक्षिकाम्[2]। न अस्याः विमोचनमिच्छामि, न च पुनः आवर्तनम्। प्रतिगमनमार्गान्[3] विद्वान् अकुटिलं नयति पुरोगन्ता ॥ १ ॥

मुद्गल० 'हयो न विद्वान्' इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तम्। प्रतिक्षत्र ऋषिः। अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्यः। आदितः षट् वैश्वदेव्यः, सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता।

हयः न अश्व इव विद्वान् सुधुः प्रतिक्षत्रः स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञात्मिकायाम् अयुजि युक्तोऽभवत्[4]। ताम् धुरम्[5] प्रतरणीम् प्रकर्षेण तारयित्रीम् अवस्युवम् रक्षणम् इच्छन्तीम् वहामि अहमभ्यर्युः। अस्याः धुरः विमुचम् विमोचनं परित्यागम् न वरिम न कामये। न आघृतम् पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वरिम। विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः पुरएता पुरोगन्ता सन् पथः यज्ञमार्गान् ऋजु अकुटिलम् नेषति प्रापयति ॥ १ ॥

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।
उभा नासत्या रुद्रो अध्र गाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति । उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । गाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे अग्नीन्द्रादयः! मह्यं बलम् प्र यच्छत[6]। मरुतां गणो मारुतः। उभावश्विनौ रुद्रः च देवपत्न्यश्च पूषा च भगः च सरस्वती च सेवन्ताम् इति ॥ २ ॥

---

१. अग्नां मिमिताम् मूको. २. रक्षकाम् वि° रूपं. ३. °मार्गं ड रूपं. ४. अश्वक्ष मूको. ५. धुराम् मूको. ६. °च्छता मूको.

मुद्गल० हे अग्ने! इन्द्र! वरुण! मित्र! देवाः! यूयम् शर्धः बलम् अस्माकम् प्र यन्त प्रापयत। उत अपि च हे मारुत! मारुतानि मरुतां बलानि! हे विष्णो! यूयं शर्धः प्र यन्त। किञ्च उभा उभौ नासत्या सत्यभूतौ[1] रुद्रः च अध अथ माः एतेषां देवानां क्रियश्च पूषा भगः सरस्वती जुषन्त सेवन्ताम् अस्मदीयं यज्ञम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिं स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ अपः ।
हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमूतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति। मित्रावरुणा। अदितिम्। स्व१रिति स्वः। पृथिवीम्। द्याम्। मरुतः। पर्वतान्। अपः। हुवे। विष्णुम्। पूषणम्। ब्रह्मणः। पतिम्। भगम्। नु। शंसम्। सवितारम्। ऊतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एतानाह्वयामि सवितारम् च शंसनीयम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० इन्द्रादिसवितृन्तान् चतुर्दश देवान् ऊतये अस्मद्रक्षणाय हुवे आह्वयामि। स्वः आदित्यः। ऊ क्षिप्रम्। शंसम् सवितृविशेषणम् ॥ ३ ॥

उत नो विष्णुरुत वातो अस्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।
उत ऋभवे उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत। नः। विष्णुः। उत। वातः। अस्रिधः। द्रविणःऽदाः। उत। सोमः। मयः। करत्।
उत। ऋभवे। उत। राये। नः। अश्विना। उत। त्वष्टा। उत। विऽभ्वा। अनु। मंसते ॥४॥

वेङ्कट० अपि च अस्मभ्यम् विष्णुः 'सुखं करोतु', वातः च अक्षीणः, तथा द्रविणोदाः सोमः च, तथा ऋभवः च। अपि च धनाय अस्माकम् अश्विनौ भवताम्। अपि च त्वष्टा विभ्वा च सर्वेभ्यः सर्वमिदम् अनु[2] मन्यताम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० उत अपि च नः अस्माकम् विष्णुः देवः मयः करत् सुखं करोतु। उत अपि च वातः वायुः अस्रिधः अहिंसकः सन् मयः करत्। उत किञ्च द्रविणोदाः धनस्य दाता सोमः। उत अपि च ऋभवः नः अस्मभ्यम् राये धनाय अनु मंसते अनुमन्यन्ताम्। उत अश्विना अश्विनौ च, उत त्वष्टा देवः, उत विभ्वा ऋभूणामप्यतमो देवः, एते सर्वेऽप्यनुमंसते ॥ ४ ॥

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद् दिविक्षयं यज्ञतं बर्हिरासदे ।
बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद् वरूथ्यं[3] वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत। त्यत्। नः। मारुतम्। शर्धः। आ। गमत्। दिविऽक्षयम्। यज्ञतम्। बर्हिः। आऽसदे।
बृहस्पतिः। शर्म। पूषा। उत। नः। यमत्। वरूथ्यम्। वरुणः। मित्रः। अर्यमा ॥५॥

---

१. सत्यौ भूतौ मूतौ. २-३. सुखकरं वि'. ३. मास्मिन मूतौ.

वेङ्कट० अपि च स मारुतो वेगः अस्मानागच्छतु दिवि वर्तमानः[1] यष्टव्यः[2] अस्माकम् बर्हिः[3] आसदे[4] ॥५॥

मुद्गल० उत अपि च त्यत् तत् मारुतम् शर्धः मरुतां बलं सहः नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु। कीदृशं शर्धः। दिविक्षयम् द्युलोके वर्तमानम् यजतम् पूज्यम्। किमर्थम् आगमनम्। बर्हिः बर्हिषि आसदे उपवेष्टुम्। उपविश्य हविः स्वीकारायेत्यर्थः। किञ्च बृहस्पतिः देवः शर्म सुखम् यमत् यच्छतु। उत नः अस्मभ्यम् पूषा अपि यमत्। कीदृशं शर्म। वरूथम् गृहार्हम्[5]। किञ्च वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु ॥ ५ ॥

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नव्यासामणे भुवन् ।
भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुऽशस्तयः । सुऽदीतयः । नव्यः । सामणे । भुवन् ।
भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥६॥

वेङ्कट० अस्मान् आगच्छतु अन्नेन च, बहुव्याप्तिः अदितिः च मम आह्वानं शृणोतु ॥ ६ ॥

मुद्गल० उत अपि च त्ये ते पर्वतासः पर्वमन्तः[6] अद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः, किञ्च सुदीतयः सुदानाः नव्यः च सामणे पालने नः अस्माकम् भुवन् भवन्तु। भगः देवः विभक्ता धनानां विभागकर्ता सन् शवसा अन्नेन अवसा रक्षणेन च सह आ गमत् आगच्छतु। उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः अदितिः देवमाता मे हवम् स्तुतिम् श्रोतु शृणोतु ॥ ६ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।
याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुऽहवाः । शर्म । यच्छत ॥७॥

वेङ्कट० देवानाम् पत्न्यः उशत्यः अवन्तु नः, प्र अवन्तु नः अपत्यजननाय अन्नाय च। याः पार्थिवासः, याः अपाम् अपि कर्मणि व्रते उशत्काः, ताः नः हे देव्यः! स्वाह्वानाः![7] सुखं प्रयच्छत ॥ ७ ॥

मुद्गल० देवानाम् इन्द्रादीनाम् पत्नीः पत्न्यः उशतीः उशत्योऽस्मदीयं यज्ञं कामयमानाः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु। तया नः अस्माकम् तुजये बलवते पुत्राय वाजसातये अन्नलाभाय अपि प्र अवन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु। याः पार्थिवासः पृथिवीसम्बन्धिन्यः याः च अपाम् उदकानाम् व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते, ताः हे देवीः! देव्यः! सुहवाः! शोभनाह्वानाः! यूयम् नः अस्मभ्यम् शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

---

१. वर्तमाने ख. २. °व्यम् मूको. ३. बहु वि[1] खं. ४. नास्ति मूको. ५. °वरः मूको.
६. स्वाहाना मम ख; स्वह्वनामा वि[1] खं.

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट् ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवऽपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नायी । अश्विनी । राट् ।
आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च माः व्यन्तु देवपत्न्यः इन्द्राणी [1]इन्द्रस्य पत्नी[1] आग्नायी अग्नेः पत्नी अश्विनी अश्विनोः पत्नी राट् राजतेः दीप्तिः रोदसी द्यावापृथिवी 'रुद्रस्य पत्नी' इति यास्कः (११,४९) वरुणानी च वरुणस्य पत्नी शृणोतु । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् यः ऋतुकालः जायानां सोमपानस्य ॥ ८ ॥

इति षड्विंशमध्यायं व्याख्यवार्येषु कश्चन ।
दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

मुद्गल० उत अपि च माः स्त्रियः देवपत्नीः देवपत्न्यः व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । इन्द्राणी । इन्द्रस्य पत्नी आग्नायी अग्नेः पत्नी अश्विनी अश्विनोः पत्नी राट् राजमाना । किञ्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ सर्वतः प्रत्येकम् शृणोतु । किञ्च देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः व्यन्तु स्वदेरन्[2] हविः, यः जनीनाम् देवजायानाम् ऋतुः कालस्तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१-१. रुद्रपत्नी ङ. २. स्वदेयं मूको.

L 5647 100

अथ तृतीयोऽध्यायः

वेङ्कट०

'प्रयुजती दिव एति' व्याचिख्यासति माधवः।
द्विरुच्यमानशब्देषु[1] वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥

पदद्विर्वचने वीप्सा निश्चया वा प्रतीयते।
सर्वो द्वितीयं न पदं तत्र स्यात् पादपूरणम् ॥ २ ॥

'पुरंधिर्याः परिपतिं दधुस्या'[2], 'धीवतो धीवतः सखा'[3]।
'शुष्मे वीर उपमुंशम्'[4], 'पन्थंपन्थमित् सोताः'[5] ॥ ३ ॥

'युक्ष्वमंश्वा वो अमवे गिरागिरा च दक्षसे'[6]।
'त्रिशोविंशो नो अतिथिम्'[7] वीप्सा सर्वेषु विद्यते ॥ ४ ॥

प्रायेण व्यक्तिभेदस्य वीप्सैकस्यामपि क्वचित्।
'अग्निमग्निं हवीमभिः'[8] इति तत्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥

'देवंदेवं वोऽवसे इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि'[9]।
'तंतमिद्राधसे'[10] गृहे'[11] यादाश्रात्र निदर्शनम् ॥ ६ ॥

सुबन्तस्य द्विर्वचने तिङन्तस्यात्र नित्यता।
एवंविधेऽपि[12] नित्यार्थे द्विरुक्तिरिति केचन ॥ ७ ॥

वदन्त्यन्ये कालभेदाद् अग्निरेकोऽपि भिद्यते।
विद्यते तत्र वीप्सेति देशभेदादपापरे ॥ ८ ॥

संप्रदानोदरं द्विर्वचनं स्मर्यते पादपूरणे।
'संसमिद्युवसे वृषन्'[13], 'अग्ने यज्ञं नृणोतन'[14] ॥ ९ ॥

'ओषं मे वर्त सूरश'[15], 'कि नोदुदु हर्षसे'[16] च।
॥ पादपूरणा अन्ये पराणाभीति ते त्रयः ॥ १० ॥

---

१. विरुच्यो न च शं° वि°; विरुच्यो न च शं° ऋषं. २. ऋ ६,४९,८. ३. ऋ ६,५५,१.
४. ऋ ६,४७,१६. ५. ऋ ८,१,३५. ६. ऋ ६,४८,१. ७. ऋ ८,७४,१. ८. ऋ १,१२,२.
९. ऋ ८,१२,१९. १०. 'सिद्धा' वि° ऋषं नेंकरम. ११. ऋ ८,१८,७. १२. 'विधे हि वि°.
१३. ऋ १०,१११,१. १४. ऋ ५,५,५. १५. ऋ १,१२६,५. १६. ऋ ४,२१,९.

'अपांष शक्रोऽ(क्रः)'[1] 'अ)भ्यंभि हि'[2], 'मो षु णः परा/परा'[3]।
वीप्साविशेष एतेषु द्विरुक्तेरवगम्यते ॥ ११ ॥

अधोऽधो निर्ऋतिर्मोऽस्मान् सर्वथा दुर्हणा[4] वधीत्।
एवम् 'अभ्यंभि हीं(हि'[2] इ')त्यत्र पुनःपुनरभिक्रमः ॥ १२ ॥

योऽलंकरिष्णुः पुरुषः सजनुष्टिः स उच्यते।
मधवा मज्मानं तं पुनःपुनरपोहति ॥ १३ ॥

'इन्द्रावरुण नू नु वां'[5] इति नुः[6] पूरणो यथा।
तद्वत् सर्वानिमानाहुरपरे पादपूरणान् ॥ १४ ॥

उदाहरणबाहुल्यात् प्रादीनामेव पाणिनिः[7]।
अनुशास्ति द्विर्वचनमिति केचिदवस्थिताः ॥ १५ ॥ इति ॥

[४७]

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती।
आविर्वासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुञ्जती। दिवः। एति। ब्रुवाणा। मही। माता। दुहितुः। बोधयन्ती।
आऽविर्वासन्ती। युवतिः। मनीषा। पितृऽभ्यः। आ। सदने। जोहुवाना ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रतिरथः। कर्मसु मनुष्यान्[8] प्रयुञ्जाना दिवः आगच्छति प्रबुद्धानां शब्दैः शब्दं ब्रुवाणा मही माता दुहितृस्थानीयां सुप्तजनां पृथिवीम् बोधयन्ती[9] परिचरन्ती '[10]मनुष्यान् युवतिः उषाः प्रज्ञया पालयितृभ्यो देवेभ्यः तदर्थम् अन्यापतने अग्निहोत्रेण आ हूयमाना ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्रयुञ्जती' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तम्। प्रतिरथ ऋषिः। विष्टुप् छन्दः। विश्वे देवा देवता।

एषोषस्या। प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु दिवः द्युलोकात् एति आगच्छति ब्रुवाणा स्तूयमाना मही महती माता प्रकाशस्य निर्मात्री दुहितुः भूम्याः बोधयन्ती बोधं कुर्वाणा। किञ्च आविर्वासन्ती परिचरन्ती युवतिः मिश्रयन्ती मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः पितृभिः पालकैर्देवैः सह सदने यागगृहे आ सर्वतः जोहुवाना हूयमाना ॥ १ ॥

अजिरासस्तदपइ ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम्।
अनन्तासः स्तुरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

---

१. ऋ ५,१४,३. २. ऋ ९,१२०,५. ३. ऋ १,३८,१. ४. दुर्हणा मूको. ५. ऋ १, १७,८. ६. नादित्र्यं ख. ७. पा ८,१,६. ८. मनुष्यान् मूको. ९. बोधयति मूको. १०-१०. ब परान्तिर् वि'; 'प्यान् युवति ख.

अजिरासः । तदपः । ईयमानाः । आतस्थिवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।
अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

ऋग्भाष्य० गमनस्वभावाः गमनकर्मणो मनुष्यान् अभिगच्छन्तः अमृतस्य नाभिम् आदित्यम् आतस्थिवांसः[1] बहवो विस्तीर्णाः सर्वत एव द्यावापृथिवी परि यन्ति पतनशीला रश्मयः ॥ २ ॥

सायण० अजिरासः गमनशीलाः तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म येषां ते ईयमानाः गच्छन्तः अमृतस्य सूर्यस्य नाभिम् मण्डलम् आतस्थिवांसः आविष्टवन्तः अनन्तासः अपरिमिताः उरवः रश्मयः पन्थाः पतनशीला रश्मयः द्यावापृथिवी विश्वतः सर्वतः परि परितः यन्ति गच्छन्ति । सीम् पूरणः ॥ २ ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।
मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।
मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

ऋग्भाष्य० 'विक्रममाणो[2] वा एष एतां लोकानाम् अन्तान् याति' (माश ९, २, ३, १८) इति ब्राह्मणवाक्यम् । सेक्ता समुद्रवन्ति अस्माद् आपः आरोचमानः सुपर्णः सवने आदित्येभ्यः प्रजस्य पितुः स्वोत्पत्तिस्थानम् उदधाय आ विशति । मध्ये दिवः निहितः पृश्निवर्णः मणिमित्रिवेत्यौपमिकम् । सोऽयमुदितो लोकाद् वि चक्रमे, लोकस्य पूर्वापरौ[3] पर्यन्तौ च रश्मिः प्रकाशनः ॥ ३ ॥

सायण० सौर्योऽयं तृचः । उक्षा उदकस्य सेक्ता समुद्रः समुन्दनः अरुषः आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य पूर्वदिगवयवस्य[4] पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य[5] योनिम् उत्पादकमवयवम् आ विवेश आविष्टवान्[6] । पश्चात् दिवः मध्ये निहितः पृश्निः आदित्यः अश्मा सर्वत्र व्याप्तः रजसः अन्तौ अन्तरिक्षस्य अन्तौ पूर्वापरभागौ वि चक्रमे विक्रमते, पाति च जगत् ॥ ३ ॥

चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।
त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्म अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।
त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्मः । अन्तान् ॥ ४ ॥

ऋग्भाष्य० देवाः आदित्यम् बिभ्रति क्षेममस्य कुर्वन्तः । दिवश्च पुत्रभूतं चरणाय स्वरसं पाययन्ति । निधीयमानवर्णोपपदिमाः परमाः अस्य रश्मयः दिवः अन्तान् सदः परि चरन्ति ॥ ४ ॥

---

१. नाभि मूको. २. विक्रियमाणः मूको. ३. पूर्वापरौ ब. ४. पूर्वे दिग्भागस्य मूको.
५. °क्षयोः मूको. ६. °विष्टवान् मूको.

मुद्गल० चत्वारः ऋत्विजः ईम् एनम् आदित्यम् क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः बिभ्रति धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किञ्च दश दिशः गर्भम् गर्भवत् मध्ये उत्पन्नम् एनम् चरसे चरणाय उदयास्तमयव्यवहाराय धापयन्ते स्वरसं पाययन्ति[1] । त्रिधातवः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः अस्य आदित्यस्य परमाः उत्कृष्टाः गावः रश्मयः दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् परि परितः सदः उदयान्तरमेव चरन्ति गच्छन्ति ॥ ४ ॥

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।
द्वे यदीं बिभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्या सबन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवचनम् । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।
द्वे इति । यत् । ईम् । बिभृतः । मातुः । अन्ये इति । इहऽइह । जाते इति । यम्या । सबन्धू इति सऽबन्धू ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदम् अस्य रूपम् आभिमुख्येन[2] वक्तव्यम् हे जनाः ! । यद् इदम् अस्मिन् आपः तिष्ठन्ति, निश्चरन्ति च ताभ्यः नद्यः । यत् चैनम् मातुः अन्ये विभृतः[3] अहोरात्रे अत्र चात्र च सर्वत्र प्रादुर्भूते मिथुनभूते समानबन्धने ॥ ५ ॥

मुद्गल० जनासः ! हे जनाः ! ऋत्विजः ! इदम् पुरतो दृश्यमानम् वपुः शरीरं मण्डलम् निवचनम् स्तुत्यम् भवतीति शेषः । यत् मण्डलम् उपजीव्य नद्यः चरन्ति प्रवहन्ति । आपः च यत् मण्डलम् अधि तस्थुः । ईम् एतदुपलक्षणम् यत् मण्डलम् द्वे अहोरात्रे मातुः मातृस्थानीयात् अन्तरिक्षात् अन्ये इहेह इह च इह च सूर्ये जाते निष्पन्ने यम्या यम्ये नियमनीये सबन्धू समानबन्धे बिभृतः धारयतः ॥ ५ ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।
उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पृथा बृध्नो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।
उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पृथा । बृध्नः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि तन्वते ध्यातारः अस्मै कर्माणि । वेजांसि पुत्राय दिशः वयन्ति । उपपर्चनाय मनुष्यान् अभिगच्छन्ति मोदमानाः "आदित्यात् अस्मात् मार्गेण" बध्नः इत्यभिप्रायम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० अस्मै सूर्याय धियः स्तुतीः अपांसि कर्माणि च वि तन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः । पुत्राय पुत्रस्थानीयाय मातरः निर्माय्य उषसः वस्त्रा वस्त्राणि वेजांसि वयन्ति निष्पादयन्ति ।

---

१. पायन्ति मूको. २. "स्येन च वि". ३. विभ्रतः मूको. ४-४. आदित्यः अमरस्मा" वि"; आदित्या अस्मद" हृषं.

गृणतः सेक्तुः सूर्यस्य उपप्रक्षे उपसर्चने सम्पर्के सति मोदमानाः हृष्यन्तः पथः पथीनीया रश्मयः दिवः पथा सूर्यसम्बन्धिना[1] मार्गेण अत्त अस्मादभिमुखम् यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥ ६ ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् । अशीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽष्ठाम् । नमः । दिवे । बृहते । सादनाय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तत् अस्तु हे मित्रावरुणौ!, तत् अग्ने!। किमित्याह—अस्माभिः शस्तम्[2] इदं सूक्तम्। अस्मभ्यम् शम् च यो: च अस्तु तदुभयं करोतु। वयम् अशीमहि [3]उदकमध्यस्थलम् अपि[4] च प्रतिष्ठाम्। नमः आदित्याय महते सर्वेषां वासयित्रे ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः। हे मित्रावरुणा। मित्रावरुणौ! तत् इदम् सूक्तम् शस्तम् स्तुतम् अस्तु भवतु। हे अग्ने! तत् एतत् सूक्तं शस्तम् अस्तु। अस्मभ्यम् शम् सुखाय योः दुःखानामभिश्रणाय च इदम् शस्तम् अस्तु। वयं च अशीमहि प्राप्नुयाम गाधम् स्थितिम्। उत अपि प्रतिष्ठाम् स्थितेरवच्छित्तिम् अशीमहि। नमः नमस्करः दिवे द्योतमानाय सूर्याय बृहते महते सादनाय आश्रयाय दिवस्य ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[४८]

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम् ।
आपेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत्। ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽक्षत्राय । स्वऽयशसे । महे । वयम् ।
आऽपेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रतिभानुः। कदा वयम् खलु प्रियाय तेजसे स्तुतिं कुर्मः स्वयशसाय 'स्वकीर्त्यै महत्यै'। सर्वतो मावव्यहय[5] अन्तरिक्षस्य यत् तेजः ऐन्द्रं विद्युद्रूपेण परिणतम्, 'विद्युदैन्द्रः' (तु. माश ११, ६,३,९) इति वाजसनेयकम्, उदकानि प्रार्थयन्ती कर्मवती माध्यमिका वाक् अभ्रे विस्तारयति ॥ १ ॥

सुब्रह्म० 'कदु प्रियाय' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम्। प्रतिभानुर्नाम आत्रेय ऋषिः। जगती छन्दः विश्वे देवा देवता।

---

१. सम्ब॰ सूको. २. शस्तम् सूको. ३-३. उदकमध्ये स्व॰ वि[1]. ४-४. स्वमहसि कीर्तौ: वे छपं; स्वमहसि कीर्त्यै. वे वि[2]. ५. मावाव्यस्य वि[1] छप.

मुद्गल० अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः। कत् कदा। उ पूरणः। प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय धाम्ने तेजसे वैद्युताय स्वक्षत्राय स्वभूतबलाय स्वयशसे स्वभूताद्राय, सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम्[1], महे महते वयम् कदा मनामहे स्तवाम। यत् या आग्नेयी शक्तिः आमेन्यस्य समन्ताम्मातव्यस्य रजसः अन्तरिक्षस्य सम्बन्धिनि अभ्रे मेघे वा मेघस्योपरि अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि वितनोति विस्तारयति वृणाना आच्छादयन्ती मायिनी प्रज्ञावती। यत् यस्य सम्बन्धिनी [2]माध्यमिका वागिति वा योज्यम्[2] ॥ १ ॥

ता अत॑त वयुनं॒ वीरव॑क्षणं समा॒न्या वृ॒तया॒ विश्व॒मा रज॑ः ।
अपो॒ अपा॑चीरप॒रा अ॑पे॒जते॒ प्र पूर्वा॑भिस्तिरते देव॒युर्जनः॑ ॥ २ ॥

ताः । अत॑त । वयुन॑म् । वी॒रऽव॑क्षणम् । स॒मा॒न्या । वृ॒तया॑ । विश्व॑म् । आ । रज॑ः ।
अपो॒ इति॑ । अपा॑चीः । अप॑राः । अप॑ । इ॒जते॒ । प्र । पूर्वा॑भिः । ति॒र॒ते॒ । दे॒व॒ऽयुः । जनः॑ ॥२॥

वेङ्कट० उषसः आ तन्वन्ति ज्ञानसाधनं तेजः, येन कर्मसूद्युक्तो वीरो जन उक्षते। समान्या छादयित्र्या दीप्त्या सर्वं लोकम् आतन्वन्ति। तत्र देवकामः जनः पूर्वा उषसः [1]अप गमयति[1] पराङ्मुखीः, वर्धते च अग्रागताभिः कर्मयोग्याभिः। [2]उषस्यागतायां कर्मपरो लोकः[2] आसीद् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० इयमुषस्या। ताः उषसः अतत विस्तन्वन्ति[3]। किम्। वयुनम् ज्ञानम्। कीदृशम्। वीरवक्षणम् वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम्। किञ्च समान्या एकरूपया वृतया आवरकया दीप्त्या विश्वम् सर्वमपि रजः जगत् आवृतम्। एवं सति देवयुः देवकामः जनः अपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः अपराः अन्या आगामिनीः उषसः अप ईजते अपचालयति। अपरः अप-शब्दः पूरणः। पूर्वाभिः ताभिः प्र तिरते प्रवर्धयति स्वमभीपां वर्धते वा स्वयम् ॥ २ ॥

आ ग्रावं॑भिरहन्यें॒भिरक्तु॒भिर्वरि॑ष्ठं॒ वज्र॒मा जि॑घर्ति॒ माय॑िनि ।
श॒तं वा॒ यस्य॑ प्र॒चर॒न्त्स्वे दमे॑ संवर्त॒यन्तो॒ वि च॑ वर्तय॒न्नहा॑ ॥ ३ ॥

आ । ग्रावं॑ऽभिः । अ॒ह॒न्यें॑भिः । अक्तु॑ऽभिः । वरि॑ष्ठम् । वज्र॑म् । आ । जि॒घ॒र्ति॒ । माय॑िनि ।
श॒तम् । वा॒ । यस्य॑ । प्र॒ऽचर॑न् । स्वे । दमे॑ । स॒म्ऽव॒र्त॒यन्तः॑ । वि । च॒ । व॒र्त॒य॒न् । अहा॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिषवग्रावभिः अहि मवैः सोमाकैः आ[1] प्रीयमाण इन्द्रः वरिष्ठम् वज्रम् अभिमुखं पातयति मायायुक्ते शत्रौ। शतम् अपि यजमानाः यस्य स्वेस्वे दमे प्रचरन्ति सत्रेषु अहानि संगमयन्तः, एकाहानामनुष्ठानाद् वि च वर्तयन् ॥ ३ ॥

मुद्गल० अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उक्षयते, उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः। आ हूयत इति शेषः। कैः। अहन्यैभिः अहनि सम्पादितैः अक्तुभिः रात्रिभिः। अत्र निष्पन्नैरित्यर्थः। ग्रावभिः ग्रावसाध्यैरभिषवैर्निमित्तभूतैः[2]। आगत्य सोमी सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति वरिष्ठम् उत्तरम् वज्रम् आ

---

१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. अवगमयन्ति वि[1] रुपं; अप गमयन्ति ख. ४. नास्ति ह रुपं. ५. विन्वन्ति मूको. ६. "यवनि" मूको.

सर्वतः जिघर्ति दीपयति च। वा घार्ये। यस्य इन्द्रात्मकादित्यरूप शतम् शतसंख्याकाः रश्मयः ते दमे स्वकीये गृहे आकाशे प्रचरन् प्रचरन्ति। किं कुर्वन्तः। संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः। वि च वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतानि एव पुनः प्रापयन्ति च ॥ ३ ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्पसः।
सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

ताम्। अस्य। रीतिम्। परशोःऽइव। प्रति। अनीकम्। अख्यम्। भुजे। अस्य। वर्पसः।
सचा। यदि। पितुमन्तंऽइव। क्षयम्। रत्नम्। दधाति। भरऽहूतये। विशे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् अस्य युद्धे गमनमार्गमरण्ये परशोः इव मार्गम् प्रति पश्यामि, तथा अनीकम् च अस्य भरहूक्षणं रक्षणायागतं प्रति पश्यामि शत्रूनाच्छादयतः। सह यदि अक्षयवन्तम् इव गृहं रत्नम् प्रयच्छति या 'विट् इन्द्रं' संग्रामार्थमाह्वयति तस्मै विशे। यदि साहाय्यं कर्तुम् आगच्छति, शत्रून् विनाशयतीति ॥ ४ ॥

सुदत्त० इयमाग्नेयी। ताम् प्रसिद्धम् अस्य अग्नेः रीतिम् स्वभावम् परशोः इव प्रति परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि। परशुः यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं साधयति तद्वत्। अस्य वर्पसः रूपवतोऽस्यादित्यस्य अनीकम् रश्मिसमूहम् भुजे भोगाय अहम् कथयान्यहम्। यदि यस्मात् स च देवः सचा अस्मत्सहायः सन् पितुमन्तम् अक्षवन्तम् क्षयम् इव निवासमिव भरहूतये सङ्ग्रामे आह्वानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नम् रमणीयं धनम् दधाति धारयति ॥ ४ ॥

स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम्।
न तस्य विद्म पुरुपत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः। जिह्वया। चतुःऽअनीकः। ऋञ्जते। चारु। वसानः। वरुणः। यतन्। अरिम्।
न। तस्य। विद्म। पुरुपत्वता। वयम्। यतः। भगः। सविता। दाति। वार्यम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः वरुणः काकुवेन जलं क्षरता चतुरनीकं चतसृष्वपि दिक्षु स्थितानि जगत् प्रसाधयति चारु उदकमाच्छादयन् द्विषन् शत्रुम्[1]। न तमुपायन् वयम् पौरुषेण ज्ञानेन, येनोपायेन [2]रत्नं प्रददौ[2] भगः, सविता च रत्नं प्रददौ, भगः सविता च रत्नं प्रयच्छतः ॥ ५ ॥

सुदत्त० सः अग्निः चतुरनीकः चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् जिह्वया ऋञ्जते घृतादिकं गच्छति। किं कुर्वन्। चारु रमणीयं तेजः वसानः आच्छादयन् वरुणः तमोवारकः सन् अरिम् अभिगन्तारम्

---

१. तत् ख. २-२. विभिन्दं सूको. ३. तव सूको. ४. शत्रून् स खं. ५-५. रत्नदौ सूको.

यतन् उद्धरन् तस्य तमिरवर्धः । तम् न विद्म नं जानीमः वयं पुरुषत्वता पुरुषत्वेन युक्तम्, मतः अयम् भगः महान् भजनीयः सविता प्रेरकः दाति यच्छति वार्यम् वरणीयं धनम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[४९]

देवं वो अद्य सवितारमेषे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।
आ वां नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईषे । भगम् । च । रत्नम् । विऽभजन्तम् । आयोः ।
आ । वाम् । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

षड्गुरु० प्रतिप्रभः । देवम् युष्माकम् अद्य सवितारम् आ गमयामि, तथा भगम् च देवं मनुष्यस्य रत्नम् विभजन्तम् ॥ १ ॥

सुदल० 'देवं वः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् । आत्रेयः प्रतिप्रभ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वे देवा देवता ।

देवम् द्योतमानम् सवितारम् सर्वस्याभ्यनुज्ञातारम् वः त्वाम् [1]इत्यर्थः । यद् वा होतुरिदं वाक्यम् । वः [2]यजमानेभ्यो युष्मदर्थाय[2] अद्य इदानीम् आ ईषे उपगच्छामि, भगम् च भजनीयं देवम् आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नम् रमणीयं हविः विभजन्तम् । हे नरा ! नेतारौ ! पुरुभुजा ! पुरुभुजौ ! अश्विना ! अश्विनौ ! वाम् युवाम् दिवेदिवे प्रतिदिनम् आ ववृत्याम् आवर्तयाम्यस्मदभिमुखम् सखीयन् युवयोः सख्यित्वमिच्छन् । चित् पूरण ॥ १ ॥

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्त्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।
उप ब्रुवीत नमसा विजानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रऽयानम् । असुरस्य । विद्वान् । सूऽउक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।
उप । ब्रुवीत । नमसा । विऽजानन् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विऽभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

षड्गुरु० ... ... ॥ २ ॥

सुदल० असुरस्य शत्रूणां निरसितुः प्रति प्रयाणम् प्रत्यागतिम् विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारम् देवम् दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् ! । किञ्च आयोः मनुष्यस्य ज्येष्ठम् रत्नम् धनम् च विभजन्तम् गमयन्तमित्यर्थः नमसा नमस्कारेण विजानन् विशेषेण भावयन्नित्यर्थः उप ब्रुवीत [3]करोतु[3] भवान् ॥ २ ॥

---

१. अस्ति मूको. २-२. अस्ति मूको. ३. स्तोतु मूको.

अदब्धया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उक्षः ।
इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदब्धया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उक्षः ।
इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदब्धया अप्रच्छति धनानि पूषा भगः अदितिः च । वस्ते तेजांसि उत्सर्पणशीलः ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० अयमग्निः अदब्धया अदनीयानि वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते दहति । क्रीदत्तोऽग्निः ।
पूषा पोषकः भगः भजनीयः अदितिः अखण्डनीयः । उक्षः सूर्यः वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्याद्
तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः दस्माः दर्शनीयाः अहानि सर्वाण्यागन्तूणि भद्रा शोभनानि
जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥ ३ ॥

तन्नो अनर्वा सविता वरूथं तत् सिन्धव इषयन्तो अनु ग्मन् ।
उप यद् वोचे अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । ग्मन् ।
उप । यत् । वोचे । अध्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्[1] अस्मभ्यमशनुः सविता वरणीयम् अनु गच्छतु, नद्यश्च गच्छन्त्य.[2] । यत् अध्वरस्य[3] होता
अस्मदर्थम् उप ब्रवीति । किं तत् । धनस्य पतयो वयम् स्याम रमणीयान्नाः ॥ ४ ॥

मुद्गल० तत् प्रसिद्धम् वरूथम् वरणीयम् अस्मदभिमतम् धनम् नः अस्मभ्यम् अनर्वा अतिरस्कृतः[4]
सविता प्रयच्छतिवेति शेषः । तत् धनम् सिन्धवः स्यन्दनशीला. इषयन्तः गच्छन्त्यो[5] नद्यः अनु[6]
अनुसृत्य ग्मन् गच्छन्तु[7] । धन दातुं गच्छन्तिवदर्थः । यत् यस्मात् अध्वरस्य यागस्य होता
होमनिष्पादकोऽहम् उप वोचे उपेत्य ब्रवीमि, तस्माद् तत् प्रयच्छन्तिवति शेषः । वयं चात्रयः
रायः धनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम वाजरत्नाः अन्नरत्नाः ॥ ४ ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्यै मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।
अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुऽभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तऽवाचः ।
अव । एतु । अभ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

---

१. षोषः मूको. २. तत् छ लुप्. ३. ष्नः मूको. ४. अरस्य मूको. ५. अतिरतः मूको.
६. गच्छन्ते मूको. ७. नास्ति मूको. ८. गच्छन्तम् मूको.

ऋ-२२६ *

वेङ्कट० प्र यच्छन्ति ये वसुभ्यः गमनवत् अन्नं पशुम्, ये च मित्रावरुणयोः सूक्तं वदन्ति, ते वयं द्यावापृथिव्योः रक्षणेन[1] स्याम। तेषाम् अस्माकम् अपगच्छतु महत् अन्धकारम्। हे रुद्र च विस्तृत तेज हे देवाः! ॥ ५ ॥

मुद्गल० ये यजमानाः वसुभ्यः देवेभ्यः ईवत् गमनवत् नमः अन्नं पशवात्मकम् दुः अदुः, ये च मित्रे देवे वरुणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति, तान् अस्मान्[2] अन्यम् महद् धनम् अप एतु अवगच्छतु। हे देवाः! कृणुत कुरुत चैतेभ्यः वरीयः उरुतरं सुखम्। दिवस्पृथिव्योः अवसा रक्षणेन प्र आ मदेम हृष्येम ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[५०]

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।
विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।
विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्वस्त्यात्रेय.[1] । विश्वः मनुष्य. देवस्य नेतुः सख्यम् वृणीते । विश्वः चैनं धनार्थमिच्छति । विश्वश्च अन्नम् वृणीते अस्मात् । त्वं च तत्[2] सर्वं विश्वस्मै पुष्यसि हे सवित.! इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'विश्वो देवस्य' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम्। स्वस्त्यात्रेयमुनिः ऋषिः। पञ्चमी पङ्क्तिः, आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः। विश्वे देवा देवता ॥

देवस्य द्योतमानस्य नेतुः प्रापकस्य सवितुः सख्यम् वुरीत मर्तः विश्वः वृणीत मर्तः मरण-धर्मात्मकः सर्वो जन। राये धनस्य इषुध्यति इच्छति[3] सख्यानुग्रहात् विश्वः, सर्वो जनः द्युम्नम् धनम् वृणीत पुष्यसे पुष्टये ॥ १ ॥

ते त्वं देव नेतर्ये चेमाँ अनुशसे । ते राया ते ह्याडृचे सचेमहि सचध्यैः ॥२॥

ते । ते । देव । नेतः । ये । च । इमान् । अनुऽशसे ।
ते । राया । ते । हि । आऽऋचे । सचेमहि । सचध्यैः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एव ते वयम् स्वभूता. देव! नेत.! ये च इमान्[1] धनकामा अनुशासितुम् आशंसितुम् उपतिष्ठन्ति, ते वयमपि वयं धनेन संपृक्ता भवामः। ते हि आपर्चनाय योग्या, तथा[2] सति सेवनीयै. पुनः संसृष्टा भवाम इति ॥ २ ॥

---

१. रक्षणे मूको. २. [3]स्मान् से मूको. ३. स्वरलोपेन वि[4] रूपं. ४ नास्ति क. ५. [5]ये मूको. ६. नास्ति क रूप. ७. तथा तथा वि[6] रूपं.

मुद्गल० हे नेतः! देव! ते तव स्वभूताः ते वयं यजमानाः ये च इमान् इमे होत्रादयः अनुशंसितुं प्रभवन्ति सेऽपि त्वदीयाः[1] सन्तु। ते उभये वयम् राया धनेन सचेमहि इति सम्बन्धः। ते हि ते खलु आदृचे आदरणीयाः सचध्यैः सर्वैः कामैः सचेमहि सङ्गच्छेमहि ॥ २ ॥

अतो नु आ नृनतिथीनतुः पत्नीर्दशस्यत। आरे विश्वं पथेष्ठां द्विषो युयोतु युयुविः ॥३॥

अतः। नुः। आ। नृन्। अतिथीन्। अतः। पत्नीः। दशस्यत।
आरे। विश्वम्। पथेऽस्याम्। द्विषः। युयोतु। युयुविः ॥ ३ ॥

येङ्कट० अस्माद् धनात् अस्माकं दासान् अतिथीन् पत्नीः च आभिमुख्येन प्रयच्छत हे देवाः!। धने सम्भवति सर्व एव ते भवन्ति। दूरे विश्वम् मार्गवर्तिनं स्तेनम् शत्रूंश्च पृथक्करोतु पृथक्करणशीलः सविता पूषा वा ॥ ३ ॥

मुद्गल० अतः अस्मिन् यज्ञे पत्नीः देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविषा परिचरत। नः अस्माकमृत्विजां नॄन् अतिथीन् अतः तद्वत् पूज्यान् देवान् आ दशस्यत सर्वतः परिचरत। आरे दूरे विश्वम् सर्वं पथेष्ठाम् मार्गे वर्तमानं वैरिणम् द्विषः अन्यानपि द्वेष्टॄन् युयोतु पृथक्करोतु सविता युयुविः सर्वस्यामिश्रयिता[2] पृथक्कर्ता ॥ ३ ॥

यत्र बर्हिरभिहितो दुद्रवद् द्रोण्यः पशुः। नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥४॥

यत्र। बर्हिः। अभिऽहितः। दुद्रवत्। द्रोण्यः। पशुः।
नृऽमनाः। वीरऽपस्त्यः। अर्णा। धीराऽइव। सनिता ॥ ४ ॥

येङ्कट० यत्र अग्निः अध्वर्युभिः अभिहितः द्रवति उत्तरवेदिं प्रति[3] द्रोण्यः पशुः इत्यौपमिकम् द्रोणदुग्धा धेनुरिव ह्यग्निः। तत्र नृषु सुष्ठु[4] मनोऽस्य सवितुः [5]वीरयुक्तो गृहोऽस्य[5] उदकानि दाता भवति, यथा धीरा स्त्री[6] इतरस्मै कुमाराय प्रयच्छति ॥ ४ ॥

मुद्गल० यत्र यस्मिन् यज्ञे बर्हिः यज्ञस्य बोढा अभिहितः यूपं प्रापितः द्रोण्यः यूपार्हः पशुः द्रुद्रवत् यूपं प्रति गच्छति तत्र नृमणाः यजमानमनाः सविता वीरपस्त्यः वीरा, ऋत्विग्यजमानाः तद्वरपरुत्वं गृहं यस्य तादृशः सनिता सम्भक्ता भवति। अर्णा अरण्यशाला धीरेव योषिदिव हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥ ४ ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः।
शं राये शं स्वस्तय इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

---

१. मदीया मूको. २. 'स्वामि' मूको. ३. नास्ति ल लपं. ४. नास्ति ल. ५-५. वीरयुक्तोऽस्य गृहोऽस्य ल लपं. ६. नास्ति वि लपं.

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।
शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः ते देव। नेतः! सवितः! स्वामी रथानाम् रयिः सुखकृत् भवति। शम् सुखस्य कर्त्तारं धनाय भजामहे शम्[1] अनाशाय [2]इषः स्तुवन्तः[2] [3]देवान् स्तुवन्तः[3] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे नेतः! देव! सवितः! ते तव एषः रथःपतिः सर्वस्य पालकः रयिः दातव्यधनवान् शम्, करोतिवति शेषः। राये धनाय शम् सुखाय स्वस्तये अविनाशाय इषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारः वयम् मनामहे स्तुमः। देवस्तुतः देवानां स्तोतारः मनामहे स्तुमः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[५१]

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरूमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने। सुतस्य। पीतये। विश्वैः। ऊमेभिः। आ। गहि। देवेभिः। हव्यऽदातये ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्ने![4] सोमस्य पानाय विश्वैः पितृभिः[5] देवैः आ गच्छ हव्यदातये[6]। 'अजमानो वै हव्यदातिः' (माश १, ४, १, २४) इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अग्ने सुतस्य' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम्। स्वस्त्यात्रेयः ऋषिः। आदितश्चतसो गायत्र्यः, पञ्चम्याद्याः षड् ककुभः, एकादश्याद्याः तिस्रो जगत्यः त्रिष्टुभो वा, चतुर्दशीपञ्चदश्यौ अनुष्टुभौ। विश्वे देवा देवता।

हे अग्ने! त्वम् सुतस्य पीतये सोमपानाय विश्वैः ऊमेभिः ऊमैः सर्वैरपि रक्षकैः देवेभिः देवैः इन्द्रादिभिः सह हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय आ गहि आगच्छ ॥ १ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः। आ। गत। सत्यऽधर्माणः। अध्वरम्। अग्नेः। पिबत। जिह्वया ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सत्यबुद्धयः! सत्यकर्माणः! आ गच्छत यज्ञम्। अग्नेः[7] जिह्वया पिबत सोमम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे ऋतधीतयः! सत्यस्तुतयो[8] देवाः! अध्वरम् अस्मद्यज्ञम् आ गत आगच्छत। आगत्य च हे सत्यधर्माणः! सत्यस्य धारयितारः! यूयम् अग्नेः जिह्वया पिबत आज्यसोमादिकम् ॥ २ ॥

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः। विप्र। सन्त्य। प्रातर्यावऽभिः। आ। गहि। देवेभिः। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

---

१. त मूको. १-२. इष्टन्तः मूको. ३-३. देवान् वि' छपं. ४. मास्ति वि' छपं. ५. पितृभिः छ; पितृभि. वि' छपं. ६. नास्ति मूको. ७. अग्ने छ. ८. स्तुताः मूको.

वेङ्कट० मेधाविभिः [विप्र! सम्भजनशील!] प्रातर्याविभिः देवैः सोमपानाय आ गच्छ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे विप्र! मेधाविन! हे सत्य! सम्भजनीय अग्ने! विप्रेभिः उक्तलक्षणैः प्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तृभिः देवेभिः देवैः सार्धम् आ गहि आगच्छ। किमर्थम्। सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३ ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमत्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः अधिषवणफलकयोः सुतः पात्रे परि सिच्यते प्रियः इन्द्रवायुभ्याम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० अयम् पुरतो वर्तमानः सोमः चमू चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतः अभिषुतः सन् अमत्रे पात्रे परि सिच्यते पूर्यते। स च इन्द्राय वायवे च प्रियः, पातुं हे इन्द्रवायू! आगच्छतमिति शेषः ॥ ४ ॥

वायव्या याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये । पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यऽदातये । पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ।

वेङ्कट० वायो! आ गच्छ पानाय प्रीयमाणो यजमानाय । पिब सुतं सोमम् अन्नं प्राप्तुम्[2] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे वायो! प्रयः अन्नं सोमाख्यम् अभि[1] अभिलक्ष्य आ याहि वीतये भक्षणाय जुषाणः प्रीयमाणः हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम्। आगत्य सुतस्य अन्धसः अभिषुतमन्नं सोमलक्षणम् पिब ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । तान्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।
तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपापौ अरेपसौ इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे वायो! त्वं च इन्द्रः च एषाम् पुरतो गृहीतानाम् सुतानाम् अभिषुतानाम् सोमानाम् पीतिम् पानम् अर्हथः। यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् जुषेथाम् सेवेथाम्। अरेपसौ अहिंसकौ तदर्थम् प्रयः सोमाख्यमन्नम् अभिलक्ष्य, आगच्छतमिति शेषः ॥ ६ ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः । निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

१-१. प्रजननशील मूको. २. प्राप्तुवन्तु बि[1]; प्राप्तवन्तु ख्यं. ३. नास्ति मूको.

वेङ्कट० यथा निम्नम् प्रति नद्यः गच्छन्ति तथा इन्द्रवायू प्रति सोमाः ॥ ७ ॥

मुद्गल० इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिषुताः। ते च निम्नम् गर्तम् सिन्धवः न नद्य इव हे इन्द्रवायू! युवाम् अभि यन्ति प्रयः अन्नरूपा. ॥ ७ ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यग्ने अत्रिवत् सुते रण ॥ ८ ॥

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सऽजूः ।
आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहितः विश्वैर्देवैः अश्विभ्याम् उषसा च आ गच्छ अत्रेरिव यज्ञम्, सुते च रमस्व ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः[1] देवैः सजूः सङ्गतः सन् अश्विभ्याम् उषसा च सजूः सगानप्रीतिः सन्[2] आ याहि आगहि। अत्रिवत् अत्रेरिव[3], अत्रेर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः, सुते अभिषुते सोमे रण रमस्व ॥ ८ ॥

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत् सुते रण ॥ ९ ॥

सऽजूः । मित्रावरुणाभ्याम् । सऽजूः । सोमेन । विष्णुना ।
आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

मुद्गल० 'सजूर्मित्रावरुणाभ्याम्' इति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिन्द्रेण वायुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत् सुते रण ॥ १० ॥

सऽजूः । आदित्यैः । वसुऽभिः । सऽजूः । इन्द्रेण । वायुना ।
आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥ १० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १० ॥

मुद्गल० 'सजूरादित्यैः' इति स्पष्टम् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।
स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्वणः ।
स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. सन् देवैः मूके. ३. अत्रिः मूको.

वेङ्कट० स्वस्ति अस्माकम् कुर्वन्तु अश्विनौ भगः च। स्वस्ति देवी अदितिः करोतु अग्नयोः मम[1]। स्वस्ति पूषा प्रजाः दधातु। स्वस्ति 'द्यावापृथिवी धत्ताम्' सुप्रज्ञानेन ॥ ११ ॥

मुद्गल० नः अस्मभ्यम् अश्विना अश्विनौ स्वस्ति अविनाशं क्षेमम् मिमीताम् धत्ताम्[1]। भगः च स्वस्ति मिमीताम्। तथा देवी अदितिः च स्वस्ति मिमीताम्। अनर्वणः अप्रसृतः[2] पूषा असुरः अदृष्टां निरसिवा नः स्वस्ति दधातु। नः अस्मभ्यम् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विदिष्टे स्वस्ति मिमीताम् ॥ ११ ॥

स्व॒स्तये॑ वायुमुप॑ ब्रवामहै॒ सोमं॑ स्व॒स्ति भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑
बृह॒स्पति॒ सर्व॑गणं स्व॒स्तये॑ स्व॒स्तय॑ आदि॒त्यासो॑ भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्व॒स्तये॑। वा॒यु॒म्। उप॑। ब्र॒वा॒म॒है॒। सोम॑म्। स्व॒स्ति। भुव॑नस्य। यः। पतिः॑।
बृह॒स्पति॑म्। सर्व॑ऽगणम्। स्व॒स्तये॑। स्व॒स्तये॑। आ॒दि॒त्यासः॑। भ॒व॒न्तु॒। नः॒ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

मुद्गल० स्वस्तये क्षेमाय वायुम् उप ब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः। सोमम् च उप ब्रवामहै। यः च सोमः भुवनस्य पतिः पालकः सन् स्वस्ति करोतु। तथा सर्वगणम् देवगणोपेतम् बृहस्पतिम् बृहतः कर्मणः पालयितारम् स्वस्तये स्तुमः। आदित्यासः अदितेः पुत्राः सर्वे देवाः नः अस्माकम् स्वस्तये भवन्तु ॥ १२ ॥

विश्वे॑ दे॒वा नो॑ अ॒द्या स्व॒स्तये॑ वैश्वान॒रो वसु॑र॒ग्निः स्व॒स्तये॑।
दे॒वा अ॑वन्त्वृभ॒वः स्व॒स्तये॑ स्व॒स्ति नो॑ रु॒द्रः पा॒त्वंह॑सः ॥ १३ ॥

विश्वे॑। दे॒वाः। नः॒। अ॒द्य। स्व॒स्तये॑। वैश्वा॒न॒रः। वसुः॑। अ॒ग्निः। स्व॒स्तये॑।
दे॒वाः। अ॒व॒न्तु॒। ऋ॒भ॒वः। स्व॒स्तये॑। स्व॒स्ति। नः॒। रु॒द्रः। पा॒तु॒। अंह॑सः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स्वस्तीति चतुर्थ्यन्तम्। निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

मुद्गल० विश्वे सर्वेऽपि देवाः नः अस्मान् अद्य अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु। वैश्वानरः विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः वसुः सर्वस्य वासयिता अग्निः देवः स्वस्तये अवतु। देवाः ऋभवः अपि स्वस्तये अवन्तु। रुद्रः देवोऽपि अंहसः पापात् स्वस्ति पातु नः अस्मान् ॥ १३ ॥

स्व॒स्ति मि॑त्रावरुणा स्व॒स्ति प॑थ्ये॒ रेव॑ति।
स्व॒स्ति न॒ इन्द्र॑श्चाग्निश्च॑ स्व॒स्ति नो॑ अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्व॒स्ति। मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒। स्व॒स्ति। प॒थ्ये॑। रेव॑ति।
स्व॒स्ति। नः॒। इन्द्रः॑। च॒। अ॒ग्निः। च॒। स्व॒स्ति। नः॒। अ॒दि॒ते॒। कृ॒धि॒ ॥ १४ ॥

---

१. 'मास्तु वि'; 'म स्व रूपे. २-२. नास्ति मूको. ३. दधातु मूको. ४. अस्तृतः मूको.

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा! मित्रावरुणौ! स्वस्ति कुरुतम्[1]। हे पथ्ये![2] पन्था अन्तरिक्षमार्गः तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी पथ्या अभिमुखी तादृशी। रेवति! धनवति देवि! स्वस्ति कृधि कुरु। इन्द्रः च अग्निः च अरेवत्सु नः अस्मभ्यम् स्वस्ति कृधि। हे अदिते! देवि! नः स्वस्ति कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।
पुनर्ददताघ्नता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव ।
पुनः । ददता । अघ्नता । जानता । सम् । गमेमहि ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्वस्ति अविनाशेन पन्थानम् अनुगच्छाम, यथा इमौ सूर्याचन्द्रमसौ[3] स्वस्ति गच्छतः। तत्र च पुनःपुनः प्रयच्छता उदारेण अहिंसित्रा मदीयोऽयमिति जानता सम् गमेमहि ॥ १५ ॥

मुद्गल० पन्थाम् पन्थानम् स्वस्ति क्षेमेण अनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ सञ्चरतस्वद्वत्। किञ्च वयं प्रवसन्तः[4] पुनः ददता अभिमतम् अघ्नता अहिंसता जानता अविस्मरता बन्धुजनेन सम् गमेमहि ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[५२]

प्र श्यावाश्व धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋक्वभिः ।
ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । श्यावऽअश्व । धृष्णुऽया । अर्च । मरुत्वऽभिः । ऋक्वऽभिः ।
ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्यावाश्वः । प्र स्तुहि हे श्यावाश्व! मर्षणशीलेभ्यो मरुद्भ्यः रसाहरणशीलेभ्यः, ये[5] मरुतः अद्रोघम् हविषोऽनन्तरम् अन्नेन मादयन्ति यज्ञिया ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र श्यावाश्व' इति सप्तदशर्चम् अष्टमं सूक्तम्। आङ्गेयः श्यावाश्व ऋषिः। षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ, शिष्टा अनुष्टुभः। मरुतो देवताः।

हे श्यावाश्व! पुत्रवदात्मक ऋषे! धृष्णुया धृष्णुस्त्वम् ऋक्वभिः स्तुत्यान् मरुद्भिः मरुतः प्र अर्च स्तुहि। ये मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः अनुष्वधम् प्रत्यहं हविर्लक्षणान्नप्रदानम् अनु अन्नोपम् अहिंसकम् श्रवः अन्नं लब्ध्वा मदन्ति ॥ १ ॥

---

१. °ताः मूको. २. °थ्ये देव मूको. ३. °नाक्षि मूको. ४. प्रसवन्तः मूको. ५. ये ऊ.

ते हि स्थिरस्य शर्धसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।
ते यामन्ना धृषद्विनस्त्मना पान्ति शश्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्धसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुऽया ।
ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पान्ति । शश्वतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते हि स्थिरस्य बलस्य सखायः भवन्ति धर्षणशीलाः । ते आगमने धर्षणशीलबलयुक्ताः आत्मनैव रक्षन्ति बहून्[1] ॥ २ ॥

मुद्गल० ते हि खलु स्थिरस्य अविचलितस्य शवसः बलस्य सखायः सन्ति भवन्ति मह्यम् । धृष्णुया धृष्णवः ते च यामन् आ, आ चार्थे, गमनेऽपि धृषद्विनः धर्षणवन्तः त्मना आत्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारम् अनपेक्ष्यैव शश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् पान्ति रक्षन्ति ॥ २ ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।
मरुतामधा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।
मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते स्पन्दनशीलाः इव वृषभाः अश्वपत्नीः रात्रीः अति गच्छन्ति । संप्रति तेषाम् मरुताम् दिवि भूम्याम् च वर्तमानम् महः स्तुमः ॥ ३ ॥

मुद्गल० ते मरुतः स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः उक्षणः जलस्य सेक्तारश्च, न चार्थे, शर्वरीः रात्रीः, कालावयववानित्यर्थः, अति स्कन्दन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेव मुविधात्तस्मात् मरुताम् अध अधुना महः तेजः दिवि द्युलोके क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानम् मन्महे स्तुमः ॥ ३ ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।
विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिपः ॥ ४ ॥

मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।
विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिपः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्माकम् स्तोमम् दधीमहि यज्ञम् च धर्षकेषु मरुत्सु[2] । ये लोकाश्च ये मानुषाणि युगानि अहोरात्राणि रक्षन्ति मनुष्यं हिंसकात् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अध्वर्युहोत्रादयः । वः यूयम् मरुत्सु धृष्णुया धर्षकेषु दधीमहि धत्त । किम् । स्तोमम्

---

1. बहु वि'; बहू लयं २. नास्ति मूको.

स्तोत्रम् यज्ञम् च। हूयते अनेन इति यज्ञः हविः। तदुभयं किमर्थं दीयत इति। ये मरुतः विशे सर्वेऽपि मानुषा मानुषाणि युगा युगानि, सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः, मर्त्यम् मरणधर्माणं यजमानम् रिपः हिंसकात् सङ्कटात् पान्ति रक्षन्ति ॥ ४ ॥

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।
प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः । ये । सुऽदानवः । नरः । असामिऽशवसः ।
प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूजार्हाः ये सुदानाः नेतारः परिपूर्णबलाः, तेभ्यः यज्ञियेभ्यः दिवः द्योतनेभ्यः हविः प्र यच्छ ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे होतः! ये अर्हन्तः पूज्याः सुदानवः शोभनदानाः नरः नेतारः कर्मणाम् असामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः दिवः द्योतमानेभ्यः मरुद्भ्यः यज्ञम् यज्ञसाधनं हविः प्र अर्च पूजय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

आ रुक्मैरा युधा नरो ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।
अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्त त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।
अनु । एनान् । अह । विऽद्युतः । मरुतः । जज्झतीःऽइव । भानुः । अर्त । त्मना । दिवः ॥६॥

वेङ्कट० वक्षोऽलङ्करणैः शोभनसाधनेन आयुधेन सह दर्शनीयाः मरुतः अंसेषु शक्तीः आ सृजन्ति। ततो विद्योतमानान् मरुतः एनान् एव 'स्वयम् भानुः' दिवः अनु गच्छति, यथा जज्झतीशब्दं कुर्वाणा विद्युत् अभ्रेभ्यः स्वयमेव आगच्छति। इन्द्रो भानुः अर्तिर्गतिः ॥ ६ ॥

मुद्गल० नरः दृष्टेनेतारः ऋष्वाः महान्तः मरुतः रुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः आ रोचन्त इति शेषः। तथा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन आ रोचन्ते। एते मरुतः ऋष्टीः आयुधविशेषान् असृक्षत प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम्। एनान् विद्युतः अपि जज्झतीरिव[२] शब्दकारिण्य आप इव अनु अह अनुगच्छन्त्येव। दिवः द्योतमानस्य मरुद्गणस्य भानुः दीप्तिः त्मना स्वयम् एव अर्त निर्गात् ॥ ६ ॥

ये धावन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।
वृजने वा नदीनाँ सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । वावृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।
वृजने । वा । नदीनाम् । सधऽस्थे । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये वर्धन्ते पृथिव्यां वर्तमानाः, ये च विस्तीर्णे अन्तरिक्षे, नदीनां वा वेगे, महतो वा दिवः स्थाने । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ७ ॥

मुद्गल० ये मरुतः पार्थिवाः पृथिवीसम्बद्धाः सन्तः ववृधन्त वर्धन्ते[1], ये च उरौ महति अन्तरिक्षे च ववृधन्त । आ चार्थे । नदीनाम् वृजने बले वा ववृधन्त । महः महतः दिवः द्युलोकस्य सधस्थे सहस्थाने च ववृधन्त । उभयत्र वा-शब्दः चार्थे । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृष्ट्यर्थम् ऋष्टीः अमृक्षत इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ७ ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशवसमृभ्वसम् ।
उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युंजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत् । शंस । सत्यऽशवसम् । ऋभ्वसम् ।
उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मारुतम्[2] वेगं सत्यबलं[3] महत् अन्तर्मुखः सन् स्तुहि । अपि च ते मरुतः नेतारः स्पन्दनशीलाः स्वयमेव शोभार्थं आयुञ्जत[4], अभिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे स्तोतः! मारुतम् शर्धः बलम् उत् उत्कृष्टम् शंस स्तुहि । कीदृशं शर्धः । सत्यशवसम् सत्यवेगम् ऋभ्वसम् अतिप्रवृद्धम् । उत स्म अपि च नरः वृष्टेर्नेतारः ते मरुतः शुभे स्वकार्यम् प्र युञ्जत आयुञ्जत समयोजयन् त्मना आत्मना जगद्रक्षानुद्यतैव स्पन्द्राः चलनस्वभावाः, पृषतीरित्यर्थः ॥ ८ ॥

उत स्म ते पर्ष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।
उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । पर्ष्ण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।
उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च स्म ते पर्ष्ण्याम् नद्यां प्रच्छदाः [5]अवसन् मरुतो[6] भूत्वा । अपि च रथानाम् चक्रधारया गमने अद्रिम् अपि भिन्दन्ति बलेन । मेघो वाऽद्रिः ॥ ९ ॥

मुद्गल० उत स्म अपि च ते मरुतः पर्ष्ण्याम् पृतनामिकायां नद्यां[7] वर्तन्ते । ये ऊर्णाः दीप्ताः[8] शुन्ध्यवः शोधिकाः वसत आच्छादयन्ति ते । उत अपि च पव्या तेन्या रथानाम् स्वकीयानां रथचक्रेण ओजसा बलेन च अद्रिम् भिन्दन्ति मेघ विदारयन्ति ॥ ९ ॥

---

१. वर्धं मूको. २. नास्ति वि'. ३. सत्यं महाबलम् वि' स्वं. ४. प्रयुञ्जत छ. ५-५. अवसन्मरुतो मूको. ६. नास्ति मूको. ७. दीप्ताः मूको.

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।
एतेभिर्मह्यं नामभिर्युज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।
एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । युज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

वेङ्कट० अभिमुखगमनाद् आपथयः, विपथयः [1]अन्तःपथाः[1] अनुपथाः च एवंनामानः, मह्यम् एतैश्चतुर्भिः नामभिः युक्ताः मरुतां विस्तारो यज्ञम् वहन्ति ॥ १० ॥

मुद्गल० आपथयः अस्मदभिमुखो मार्गो येषां ते तादृशाः । विपथयः विष्वङ्मार्गाः अन्तस्पथाः दरीसुषिरादिमार्गाः अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते, एतेभिः एतैश्चतुर्विधैः नामभिः नामकैः स्वरूपैः मह्यम् मदर्थम् यज्ञम् विस्तारः विस्तृताः सन्तः ओहते वहन्ति ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः ॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।
अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्शा ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । निऽयुतः । ओहते ।
अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दर्शा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुतः कदाचित्[1] नरः वहन्ति, कदाचित् नियुतः, कदाचित् पारावताः । इदं चित्राण्येषां दर्शनीयानि रूपाणि । पुमांसश्च नरः ॥ ११ ॥

मुद्गल० अध अथ नरः अभिमतवृष्टयादिनेतारः नि ओहते नितरां वहन्ति जगत् । अध नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ओहते । अध अथ पारावताः [1]परावद् दूरदेशः[1] तत्तत्सन्धिबद्धचान्तरिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेघादिधारकाः[2] सन्त ओहत इत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण तेषाम् रूपाणि चित्रा नानाविधानि दर्शा स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि, भवन्तीति शेषः ॥ ११ ॥

छन्दःस्तुभः कुभन्यव उरसमा कीरिणो नृतुः ।
ते मे के चिन्न तायव ऊमा आसन् दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःऽस्तुभः । कुभन्यवः । उरसम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।
ते । मे । के । चित् । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० छन्दःस्तुतः[3] उदकमिच्छतो गोतमस्य कूपम् आ निन्युः करणशीलाः, ते मे केचन तस्कराः इव रक्षकाः चक्षुषि[4] दीप्तये अभवन् ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. क्वचित् लुप्तं. ३-३. पारावतद्° मूको. ४. °वतादिमे° मूको.
५. °स्तुवः मूको. ६. चक्षुः वि° लुप्तं.

मुद्गल० छन्दःस्तुगः छन्दोभिः[1] स्तोतारः कुभन्यवः उदकेच्छवः कारिणः स्तोतारः[2] उत्सम् कूपमपेक्ष्य मरुद्भ्यः गोतमाय यान्[3] मरुतः आ नृतुः सर्वतोऽकुर्वन्, ते मरुतः केचित् मे मह्यम् तापवः न तस्करा इव स्थिताः ऊमाः रक्षकाः दृशि दर्शने आसन् विषयभूता अभवन्, केचित्[4] त्विषे शरीरदीप्त्यै आसन् ॥ ११ ॥

य ऋष्वा ऋष्टिविद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।
तमृषे मारुतं गणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्वाः । ऋष्टिऽविद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः ।
तम् । ऋषे । मारुतम् । गणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हिरण्मयैरलङ्कृताः ये महान्तः ऋष्ट्या दिद्योतमानाः कवयः भवन्ति वेधसः[5] । तम् इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

मुद्गल० ये मरुतः ऋष्वाः दर्शनीयाः ऋष्टिविद्युतः आयुधैर्विद्योतमानाः कवयः मेधाविनः वेधसः सर्वविधातारः सन्ति । तम्[6] मारुतम् गणम् रमया रमणीयया(?) गिरा स्तुत्या हे ऋषे! श्यावाश्व! नमस्य परिचर स्तुहि ॥ १३ ॥

अच्छ ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।
दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छ । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।
दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अभिगच्छ ऋषे! मारुतम् गणम् धनदानाय मित्रम् इव शत्रूणां पृथक्करणार्थम् । दिवः च हे धृष्णवः! मरुतः! बलेन स्तुताः कर्मभिः गच्छत ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे ऋषे! मारुतम् गणम् महत्सङ्घम् मित्रम् न आदित्यमिव दाना हविर्दानेन योषणा स्तुत्या अच्छ अभिगच्छ[7] । ऋषेरुत्तरार्धः प्रत्यक्षवादः । ओजसा बलेन हे धृष्णवः! धर्षकाः मरुतः! दिवः वा[8] द्युलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः इतरलोकद्वयाद् वा । धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः स्तुताः इषण्यत आगच्छत यज्ञम् ॥ १४ ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।
दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिराशुभिः ॥ १५ ॥

नु । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा ।
दाना । सचेत । सूरिऽभिः । यामऽश्रुतेभिः । अक्षिऽभिः ॥ १५ ॥

---

१. छन्दसः अपि मूको. २. स्तुतौ विशिष्टाः मूको. ३. वेप १,२६४२ h द्र. ४. नास्ति मूको. ५. विधाः विं रूपं. ६. तम् तेषाम् मूको. ७. आगच्छति मूको.

वेङ्कट० क्षिप्रं मरुतां स्तोत्रं कुर्वन् अन्यान् देवान् प्रति न गच्छति वक्षणाय। वक्षणं धनम्। किन्तु दानाय संगच्छते प्राज्ञैः विश्रुतगमनैः उदकेन गजसंघैः ॥ १५ ॥

मुद्गल० नु क्षिप्रम् एतेषां मरुताम्। एतान् मरुतः इत्यर्थः। मन्यानः स्तुवन् देवान् मरुद्व्यतिरिक्तान् वक्षणा वहनेन निमित्तेन अच्छ अभिप्राप्तुम् न मनुते। स स्तोता सूरिभिः मेधाविभिः यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैः अभिभिः फलरूप व्यश्नकैर्मरद्भिः उक्तलक्षणेभ्यः[1] मरुद्भ्यः दाना अभिमतदानानि सचेत सहच्छते ॥ १५ ॥

प्र ये मे बन्धुषेपे गां वोचन्त सूरयः पृश्निं वोचन्त मातरम् ।
अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्तु शिक्वसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्तु । मातरम् ।
अध । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्तु । शिक्वसः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र अवोचन् ये मम बन्धूनाम् अन्वेषणे पृश्निर्गौरस्माकं मातेति नाम, अध[1] पितरम् एषणशीलम् रुद्रम् वोचन्त सूरयः शकनशीलाः[2] ॥ १६ ॥

मुद्गल० ये मे मह्यम् बन्धेषे स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति सूरयः प्रेरकाः गाम् माध्यमिकां वाचम् प्र वोचन्त। ते पृश्निम् क्षुदेयताम् मातरम् वोचन्त अशुश्रवन्। अध अथ पितरम् स्वकीयम् इष्मिणम् गमनवन्तम् रुद्रम् वोचन्त शिक्वसः शक्तास्ते मरुतः ॥ १६ ॥

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।
यमुनायामधि श्रुतमुद् राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त । मे । सप्त । शाकिनः । एकम्ऽएका । शता । ददुः ।
यमुनायाम् । अधि । श्रुतम् । उत् । राधः । गव्यम् । मृजे । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे ॥१७॥

वेङ्कट० एकोनपञ्चाशत् मरुतः मह्यम् एकैके धनशतानि प्रयच्छन्तु। यमुनायाः समीपे वर्तमानाः श्रुतम् गव्यम् धनं मरुद्भिः दत्तम् उत् मृजे नितरां च मृजे अश्व्यम्। पाणिना पृष्ठ उन्मार्जनम्। 'कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पज्राः' (ऋ १,१२६,४) इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

मुद्गल० सप्त सप्तसंख्याकाः सङ्घाः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणाः शाकिनः शक्ताः सर्वम् अपि कर्तुम्। ते च एकमेवम् एकैको गणः मे मह्यम् शता शतसंख्याकानि गवाश्वयूथानि[3] ददुः दत्तवन्तः। तैर्दत्तम् यमुनायाम् अधि, अर्थं सप्तम्यर्थानुवादी। तत्र श्रुतम् प्रसिद्धम् गव्यम् गोसमूहात्मकम् राधः धनम् उत् मृजे उन्मार्जयामि। तथा[4] अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकम् राधः धनम् नि मृजे निमार्जमि[5] ॥ १७ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

---

१. निक्षेन मूको. २. शकुनशीलाः मूको. ३. नास्ति मूको. ४. गवां यू° मूको. ५. निमार्जिम् मूको.

[५३]

को वेद जानमेषां को वां पुरा सुम्नेष्वास मरुताम् । यद् युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद । जानम् । एषाम् । कः । वा । पुरा । सुम्नेषु । आस । मरुताम् । यत् । युयुजे । किलास्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कः वेद जननम्[1] एषाम्, कः वा पुरा मरुताम् सुखेषु अभूत्, यदा युज्यन्ते श्येता वडवाः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'को वेद जानम्' इति षोडशार्चं नवमं सूक्तम्। स्यावाश्व ऋषिः। आद्यापञ्चमीदशम्येकादशीपञ्चदश्यः ककुभः, षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्यः, अष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ, द्वितीया बृहती, तृतीया अनुष्टुप्, चतुर्थी पुरउष्णिक्। मरुतो देवता।

एषाम् मरुताम् जानम् उत्पत्तिम् को वेद जानाति कः पुमान्। कः वा पुरा पूर्वमेषाम् मरुताम् सुम्नेषु सुखेषु आस भवति। यत् यदा एते किलास्यः, किलासीः पृषतीरित्यर्थः, ताः युयुजे रथे योजितवन्तः ॥ १ ॥

ऐतान् रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।
कस्मै सस्रुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।
कस्मै । सस्रुः । सुऽदासे । अनु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ शुश्राव एतान् रथेषु स्थितवतः[2] कः, [1]कथं च[1] यान्ति, कस्मै शोभनदानाय बन्धवः अनु सस्रुः, कस्मै च मरुतः इष्टयः भवन्ति अन्नैः सह ॥ २ ॥

मुद्गल० एतान् मरुतः रथेषु तस्थुषः स्थितवतः कः आ शुश्राव श्रावयेदित्यर्थः। कथा कथम् ययुः गच्छन्ति, तदपि को जानाति। कस्मै सुदासे सुदानाय[3] आपयः बन्धुभूता व्याप्ताः वृष्टयः वर्षकाः इळाभिः बहुविधैरन्नैः सह सहिताः अनु सस्रुः अनुक्रमेण अवतरेयुः[4] ॥ २ ॥

ते मे आहुर्य आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे ।
नरो मर्यो अरेपसं इमान् पश्यन्निति स्तुहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युऽभिः । विऽभिः । मदे ।
नरः । मर्यः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते मम आहुः, ये उप गताः दर्शनार्थम् सोमार्थम् । नेतारो मारकाः अपापाः इमान् अस्मान् पश्यन्ति, इत्थं त्वम् स्तुहि इति ॥ ३ ॥

---

१. जाननम् वि[1] रूपं; जन ङ. २. °स्थ ल. ङ. ३-३. कंचन दि[1]. ४. दाना[1] मूको. ५. वि[1] मूको.

मुद्गल० ते मरुतः हरयं रुपते[1] मे मह्यम्[2] आहुः ये उप आययुः ये मरुतः मां प्राप्ताः। कैः साधनैः। शुभिः शोभमानैः विभिः गन्तृभिरश्वैः। किमर्थम्। मदे मदाय सोमपानजनिताय। किमाहुरिति तदनुभूते। नरः नेतारः मर्याः मनुष्येभ्यो[3] हिताः अरेपसः अपापास्ते हे रुपे! इमान् अस्मान् पश्यन् तथा स्थितान् पशुपाऽवलोकयन् स्तुहि इति आहुः ॥ ३ ॥

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु। श्राया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये। अञ्जिषु। ये। वाशीषु। स्वऽभानवः। स्रक्षु। रुक्मेषु। खादिषु। श्रायाः। रथेषु। धन्वऽसु।

वेङ्कट० ये आभरणेषु ये च वाश्यायुधेषु स्वदीप्तयः मालासु रुक्मेषु पादाभरणेषु, आयुधविशेषो वा खादिः, श्रयमाणा भवन्ति 'तैः सह सन्ति,' रथेषु धनुःषु च। उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! युष्माकम् ये प्रसिद्धाः स्वभानवः स्वदीप्तयः अञ्जिषु आभरणेषु श्रायाः आश्रयभूताः सन्ति, ये च वाशीषु आयुधेषु, ये च स्रक्षु माल्येषु रुक्मेषु उरोभूषणेषु, ये च खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु रथेषु धन्वसु निरदंशप्रदेशेषु श्रायाः सन्ति, तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः ॥ ४ ॥

युष्माकँ स्मा रथाँ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः। वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

युष्माकम्। स्म। रथान्। अनु। मुदे। दधे। मरुतः। जीरऽदानवः। वृष्टी। द्यावः। यतीःऽइव ॥

वेङ्कट० युष्माकम् स्म रथान् मुदे अनु धारयामि[4] हे मरुत! 'क्षिप्रदाना'!, यथा[5] वर्षणाय रश्मयः द्यां धारयन्ति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे जीरदानवः! क्षीप्रदानाः! हे मरुतः! युष्माकम् रथान्[6] अनु उद्दिश्य मुदे मोदाय[7] दधे धारयामि, करोमीत्यर्थः। सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लभ्यते। स्म पूरणः। वृष्टी वृष्ट्या[8] यतीः सर्वत्र गच्छन्तीः द्यावः द्यौरिव दृश्यमानान् युष्मद्रथानिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः।
वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ। यम्। नरः। सुऽदानवः। ददाशुषे। दिवः। कोशम्। अचुच्यवुः।
वि। पर्जन्यम्। सृजन्ति। रोदसी इति। अनु। धन्वना। यन्ति। वृष्टयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ च्यावयन्ति यम् मेघं सुदाना नेतारो यजमानाय द्युलोकात्। ते पर्जन्यम् वि सृजन्ति

---

१. नास्ति मूको. २ °ख्यम् उपलभ्य मूको. ३. °नुष्येभ्यो मूको. ४-४. अहंरादहनि मूको. ५. निधारयामि वि' ख. ६-६. °दानाय अथ मूको. ७. सुभाव् मूको. ८. मदाय मूको. ९. वृष्टयः मूको.

द्यावापृथिव्योरयंम, अन्तरिक्षेण यन्ति वृष्टयः । यं मेघं व्यावयन्ति, तस्मात् पर्जन्यं च सृजन्तीति[1] ॥ ६ ॥

मुद्गल० नरः मेधाराः सुदानवः शोभनदाना मरुतः यम् कोशम् मेघम् ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दिवः अन्तरिक्षात् आ अचुच्यवुः आव्याव्यन्ति[2], पर्जन्यम् मेघम् रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य वि सृजन्ति विमोचयन्ति । पश्चात् धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह वृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः यन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

ततृदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र सस्रुर्धेनवो यथा ।
स्यन्ना अश्वा इवाध्वनो विमोचने वि यद् वर्तन्त एन्यः ॥ ७ ॥

ततृदानाः । सिन्धवः । क्षोदसा । रजः । प्र । सस्रुः । धेनवः । यथा ।
स्यन्नाः । अश्वाःऽइव । अध्वनः । विऽमोचने । वि । यत् । वर्तन्ते । एन्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रजन्तः सिन्धवः उदकेन कूलस्थां मृदं रेणुशः प्र सरन्ति, धेनवः इव गच्छन्त्यः । अश्वाः इव अध्वनः गमनाय विमोचने भवन्ति, वि गच्छन्ति यदा नद्यः एभिः वृष्टे[3] सतीति ॥ ७ ॥

मुद्गल० सिन्धवः स्यन्दमानाः अपः[4] ततृदानाः निर्भिन्दन्तः मेघान् मरुतः क्षोदसा उदकेन सह रजः अन्तरिक्षम् प्र सस्रुः प्रसरन्ति । धेनवः यथा पयः स्रिञ्चन्त्यो नवप्रसूता गाव इव । किञ्च दृष्टान्तान्तरम् — स्यन्नाः आशुगतयः अश्वाः इव यथा अध्वनः विमोचने मनुष्याणाम् अध्वविमोकाय सञ्चरन्ति तथेत्यर्थः । यत् यदा एन्यः नद्यः वि वर्तन्ते विविधं सञ्चरन्ति तदैवं कुर्वन्तीति पूर्वत्राऽन्वयः ॥ ७ ॥

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षादमादुत । माव स्थात परावतः ॥ ८ ॥

आ । यात । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत ।
मा । अव । स्थात । पराऽवतः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत हे मरुतः । दिवः अन्तरिक्षात् च । अमशब्दो गृहवचन इति, इह तु पृथिवीमाह । मा अव तिष्ठत अधिगन्तव्यदूरदेशात् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! परावतः अत्यन्तदूरदेशात् दिवः द्युलोकात् आ यात । तथा अन्तरिक्षात् आ यात । उत अपि च अमात् अस्माल्लोकाद् आयात । मा अव स्थात अवस्थितिं मा कुरुत ॥ ८ ॥

मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्नि रीरमत् ।
मा वः परि ष्ठात् सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत् सुम्नमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । क्रुमुः । मा । वः । सिन्धुः । नि । रीरमत् ।
मा । वः । परि । स्थात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम्नम् । अस्तु । वः ॥ ९ ॥

---

१. मरुद्भ्यो वि[1]. २. अव्याव्यवन्ति मूको. ३. वृष्टे. मूको. ४. आप. मूको.

वेङ्कट० एता सप्त नद्य मा युष्मान् आत्मनि रमयन्तु, [1]मा व[1] परि स्थात् मरुत निरोधनाय भवतु[2]। अस्मास्वेव युष्माकं सुखम् अस्तु ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! व युष्मान् रसा रसनवती[1] शब्दवती अनिलभा इला[2] शोभा मा यस्या सा इलभा, न लादेयनिलभा, कुभा कुत्सितशीलिदेव गा नि रीरमत् मा निरुद्ध रणतु। व क्रुमु सर्वप्रक्रमण सिन्धु समुद्रश्च मा नि रीरमत्। तथा व पुरीषिणी पुरीषमुदकं तद्वती मरुत अपि मा परि स्थात् परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्धु। अमे इत् अस्मास्वेव अस्तु सुम्नम् स्वदागमनजनित सुखम् व युष्मदस्वभूतम् ॥ ९ ॥

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम्। अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥१० ॥

तम्। व । शर्धम्। रथानाम्। त्वेषम्। गणम्। मारुतम्। नव्यसीनाम्। अनु। प्र। यन्ति। वृष्टयः ॥

वेङ्कट० तम् युष्माकम् रथानाम् शर्धम् तथा भवतां दीप्तम् गणम् च नवतराणाम् अपाम् वृष्टय अनु गच्छन्ति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे मरुत ! रथानाम् रंहणशीलानाम् नव्यसीनाम् अत्रीणांनाम् व युष्माकम् शर्धम् परेषाम-भिभावुकम् त्वेषम् दीप्तम् तम् मारुतम् गणम् स्तौमि। वृष्टय युष्मान् अनु प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः। अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धम्ऽशर्धम्। व । एषाम्। व्रातम्ऽव्रातम्। गणम्ऽगणम्। सुशस्तिऽभि । अनु। क्रामेम। धीतिऽभि ॥

वेङ्कट० मरुत शर्धंशर्धम् आगच्छन्ति, तथा व्रातंव्रातम् गणंगणम् च एषाम् युष्माकम्। तत् सर्वम् अनु गच्छाम सुस्तोत्रै कर्मभि ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! एषाम् व युष्माकम् शर्धंशर्धम् तत्तद्बलम् व्रातंव्रातम् गणंगणम् तत् समूहम् सुशस्तिभि शोभनस्तुतिभि धीतिभि कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलक्षणै अनु क्रामेम अनुगच्छेम ॥ ११ ॥

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः। एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै। अद्य। सुऽजाताय। रातऽहव्याय। प्र। ययु । एना। यामेन। मरुत ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विगतहव्यायाता ॥ १२ ॥

मुद्गल० अद्य अस्मिन् दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्काय प्र ययु. प्रकर्षेण गच्छेयु, एना अनेन यामन रथन मरुत ॥ १२ ॥

१-१. नारित मूको २. भवति मूको ३ रसवती मूको ४. नास्ति मूको

येन॑ तो॒काय॒ तन॑याय॒ धान्य॑ं बी॒जं व॑हध्वे॒ अक्षि॑तम् ।
अ॒स्मभ्य॒ं तद् धत्तन॒ यद् व॒ ईम॑हे॒ राधो॑ विश्वा॒यु सौभ॑गम् ॥ १३ ॥

येन॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । धान्य॑म् । बी॒जम् । व॒हध्वे॑ । अक्षि॑तम् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । धत्त॒न॒ । यत् । वः॒ । ईम॑हे । राधः॑ । विश्व॑ऽआयु । सौभ॑गम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० येन धनेन पुत्राय तत्पुत्राय धान्यम् तत्कारणम् बीजम् च अक्षितम् वहध्वे । अस्मभ्यम् तत् धत्त धनम्, यत् वः याचामहे सर्वेषां सुभगत्वावहम् ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! येन सदयेन मनसा तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय धान्यम् बीजम् अक्षितम् अक्षीणम् वहध्वे धारयध्वे, तेन चित्तेन अस्मभ्यम् तत् धान्यं बीजम् धत्तन । यत् च वः युष्मान् ईमहे याचामहे राधः धनम् विश्वायु सर्वाभोपेतम् सौभगम् सौभाग्यं च तद् धत्तन इति समन्वयः ॥ १३ ॥

अती॑याम नि॒दस्ति॒रः स्व॒स्तिभि॑र्हि॒त्वाव॒द्यमरा॑तीः ।
वृष्ट्वी॑ शं यो॒रापो॒ उ॒स्रि भे॑ष॒जं स्याम॑ मरुतः स॒ह ॥ १४ ॥

अति॑ । इ॒या॒म॒ । नि॒दः । ति॒रः । स्व॒स्तिऽभिः॑ । हि॒त्वा । अव॒द्यम् । अरा॑तीः ।
वृष्ट्वी॑ । शम् । यो॒रिति॑ यो॒ः । आपः॑ । उ॒स्रि । भे॒ष॒जम् । स्याम॑ । म॒रु॒तः॒ । स॒ह ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अति वाक्यानि निन्दिन्यीः अरातीः अवद्यम् हित्वा स्वस्तिभिः तिरस्कुर्वन्तः । व्याप्य शम् योः उदकानि गोयुक्तमन्नं च सर्वदा तैः सह स्याम अनियुक्ताः हे मरुतः! ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वयम् स्वस्तिभिः क्षेमैः अवद्यम् पापम् हित्वा परित्यज्य निदः निन्दकान् अरातीः शत्रून् तिरः आत्मानं अति इयाम अतिक्रम्य गच्छेम, तिरस्कुर्म इत्यर्थः । वृष्ट्वी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु वृष्टिषु सतीषु शम् सुखम् योः पापानां दावनं पृथक्करणं च आपः उदकानि उस्रि गोयुक्तम् भेषजम् अन्नं सर्वेण सह स्याम लभेमहि हे मरुतः! वयम् ॥ १४ ॥

सु॒देवः॑ स॒मह॑ असति सु॒वीरो॑ नरो मरुतः स मर्त्यः । यं त्रा॑यध्वे स्याम॒ ते ॥ १५ ॥

सु॒ऽदेवः॑ । स॒मह॑ । अ॒स॒ति॒ । सु॒ऽवीरः॑ । नरः॑ । म॒रु॒तः॒ । सः । मर्त्यः॑ । यम् । त्रा॒य॒ध्वे॒ । स्याम॑ । ते ॥ १५ ॥

वेङ्कट० हे पूजासहित[1] मरुद्गण! सः मर्त्यः शोभनदेवो भवति । बहुददाति[2] । हे नरः । मरुतः । स सुपुत्रश्च भवति । यम् त्रायध्वे वयं[3] च तादृशाः स्याम त्रातव्याः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे समह! [4]प्रशस्यवचन समहशब्दः । हे पूजित![5] मरुतां गण! सः मर्त्यः सुदेवः कल्याणमरुद्संज्ञकदेवोपेतः असति भवति, हे नरः । नेतारः! मरुतः! स मर्त्यः सुवीरः शोभनपुत्रापेतश्च असति भवति, यम् मर्त्यम् त्रायध्वे पालयध्वे । ये एवं भवन्ति ते वयम् स्याम युष्मदीया ॥ १५ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. पूजासहित मूको. ३. बहुददाद मूको. ४. एवं मूको. ५-५. 'बहुपूजित मूको.

स्तुहि भोजान्स्तुवतो अस्य यामनि रणन् गावो न यवसे ।
यतः पूर्वाँ इव सखींरनु ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।
यतः । पूर्वान्ऽइव । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्तुहि भोजयितॄन् स्तोतुमैच्छः अस्य मरुद्गणस्य आगमने । मरुतो रमन्ताम् गावः इव यवसे त्वयि । गच्छतः प्रजान् इव सखीन् अनुक्रमेण आह्वय । वाचा स्तुहि च कामिनः ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे ऋषे! स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः अस्य यजमानस्य यामनि यज्ञे भोजान् दातॄन् मरुतः स्तुहि। गावः न यवसे तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यो गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि रणन् रमन्ताम्[1]। यतः गच्छतः मरुतः पूर्वान् पुरातनान् सखीन् इव अनु क्रम आह्वय । कामिनः स्तुतीच्छावतो मरुतः गिरा स्तुत्या गृणीहि स्तुहि ॥ १६ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[५४]

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।
धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्नश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतऽच्युते ।
धर्मऽस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठऽयज्वने । द्युम्नऽश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गमय मारुताय वेगाय स्वदीप्तये स्तुतिम् इमाम् मेघानां च्यावयित्रे यज्ञे स्तोतव्याय। दिवः आगत्य पृष्ठयजमानाय, पृष्ठ स्पृशतेः, द्योतमानाय[2] महत् धनं प्रयच्छत ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र शर्धाय' इति पञ्चदशार्चं दशमं सूक्तम्। इयावाश्व ऋषिः। चतुर्दशी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्यः। मरुतो देवता।

मारुताय मरुत्सम्बन्धिने शर्धाय बलाय इमाम् क्रियमाणाम् वाचम् स्तुतिम् प्र अनज प्रापय। स्वभानवे स्वायत्ततेजसे पर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे धर्मस्तुभे धर्मस्य क्षोभयित्रे दिवः द्युलोकात् आ आगच्छते पृष्ठयज्वने पदपृष्टैः रथन्तरबृहदादिभिरीजानाय द्युम्नश्रवसे द्योतमानान्नाय महि महत् प्रभूतम् नृम्णम् धनं हविर्लक्षणम् अर्चत ददतेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्मयः ।
सं विद्युता दधति वाशति त्विषः स्वरन्त्यापोऽचना परिज्मयः ॥ २ ॥

---

१. रमन्ते मूको. २. °नव अत्र व विं; °नायाश्राय ल.

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःवृधः । अश्वऽयुजः । परिऽज्रयः ।
सम् । विऽद्युतः । दधति । वाशतीः । इव । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिऽज्रयः ॥ २ ॥

सायणः० प्र स्वरन्ति प्रगमयन्ति युष्माकं हे मरुतः। महान्तः उदकमिच्छन्तः अन्नवृधः अश्वैर्युक्ताः परितो गन्तारो रथाः, सम् दधति च उदकानि विद्युता सम्भृताश्च पृथिव्यां विसृजन्ति इति मध्येऽपां सन्धारणानन्तरं प्राणिसर्गात् प्रियान इन्द्रो गर्जितशब्दम् करोति, परितो 'गन्तव्याः आपः इयं अवनौ' ॥ २ ॥

मुद्गलः० हे मरुतः। वः युष्माकं गणाः प्र प्रादुर्भवन्ति। कीदृशाः। तविषाः दीप्ताः उदन्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थम् वयोधृधः अन्नस्य वर्धयितारः अश्वयुजः गमनाय रथे अश्वानां योक्तारः परिज्रयः परितो गन्तारः। विद्युता तडिता सम् दधति सङ्गच्छन्ते। तदानीम् वितः त्रिषु स्थानेषु तायमानो मरुद्गणः वाशति शब्दयति। अस्मिन् यज्ञे तदा आपः परिज्रयः परितो गन्तव्याः अवना अवनौ भूमौ स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥ २ ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।
अब्दया चिन्मुहुरा ह्वादुनीवृतः स्तनयदमा रमसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।
अब्दऽया । चित् । मुहुः । आ । ह्वादुनिऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रमसाः । उत्ऽओजसः ॥३॥

सायणः० विद्योतमानतेजसः नेतारः[1] व्याप्तमुखाः निश्चरत्तेजसः मरुतः पर्वतच्युतः अपां दातारः च मुहुः आ गच्छन्ति ह्वादुनेर्वर्तयितारः शब्दायमानगृहा वेगवन्तः उद्भूतबलाः। शरीरं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गलः० विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः नरः वृष्ट्यादिनेतारः अश्मदिद्यवः व्याप्तमुखाः वातत्विषः प्राप्तदीप्तयः पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां च्यावयितारः अब्दया मुहुः उदकानां दातारः। चित् पूरणः। ह्वादुनीवृतः ह्वादुन्या अशनेः प्रवर्तकाः स्तनयदमाः शब्दोपेतगणाः रमसाः वृष्ट्यर्थम् उद्युक्तानाः[2] उदोजसः उद्भवबलाः मरुतः [3]आ गच्छन्ति[3]। वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वि नक्तून् रुद्रा अहानि शिक्वसो वि अन्तरिक्षं वि रजांसि धूतयः ।
वि यदजाँ अजथ नावयं यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । नक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्वसः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धूतयः ।
वि । यत् । अजान् । अजथ । नावयं । इम् । यथा । वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥

सायणः० वि अजथ रात्रीः हे रुद्राः!, तथा अहानि च हे शक्राः!, तथा[4] अन्तरिक्षम्, तथा सर्वानेव

1-1. गन्तारोऽप वि' ऊर्धं; 'इति ल. २. नास्ति मूको. ३. दोतारः मूको. ४. उद्यताः मूको. 5-5. नास्ति मूको. ६. तथाहानि वि',

लोकान् हे कम्पयितारः! । यदा यूयम् अस्मान् पृथान् वि अजथ, यथा द्रप्सानि उदकानि नावः, यदा च दुर्गाणि वि अजथ, तदानीम् नः एव क्षयेण जीर्णा भवथ ॥ ४ ॥

सुद्रल० हे मरुतः! रुद्रपुत्रा मरुतः! अस्मत् रात्रीः वि अजथ, अहानि अपि वि अजत। हे शिक्षकाः! शक्ताः! सर्वमपि कर्तुम् यत् अन्तरिक्षम् वि अजथ, तथा द्यौलोकान् वि अजथ अस्मान् मार्गान् वि अजथ, दुर्गाणि वि अजथ, हे धूनयः! कम्पयितारः मरुतः! यूयम् ईम् अस्मान् अह न रिष्यथ न हिंसथ। दृष्टान्तः। नावः यथा आश्रितान् रक्षन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

तद् वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं तंतान सूर्यो न योजनम् ।
एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्वदां यत्पर्वतान्नि बर्हथ ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महित्वनम् । दीर्घम् । ततान । सूर्यः । न । योजनम् ।
एताः । न । यामे । अगृभीतशोचिषः । अनश्वदाम् । यत् । नि । अबर्हथ । गिरिम् ॥५॥

वेङ्कट० तत् वीर्यम् युष्माकं हे मरुतः! महत्वं विस्तृतं तनोति सूर्यः इव तेजः। अश्वाः इव गमने अन्यैरगृहीतबलाः अश्वस्य अदातारम् गिरिम्[1] यत् नि अबर्हथ पक्षिभिरपहृतान् अश्वान् आदर्तुम् ॥ ५ ॥

सुद्रल० हे मरुतः! वः युष्माकम् तत् वीर्यम् असिद्धं सामर्थ्यम् महित्वनम् महत्त्वम् दीर्घम् अत्यन्तमायतम् ततान तनोति। लोके सूर्यः न योजनम् सूर्यस्तेज इव। एताः न पृश्निवर्णाः देवानाम् अश्वा इव ते यथा यामे गमने योजनं दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः। ते च अगृभीतशोचिषः अगृहीततेजस्काः यत् यस्मात् अनश्वदाम् व्यापकोदकादातारम् गिरिम् मेघम् नि अबर्हथ निहतवन्तः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

अस्मांजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।
अधा स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥ ६ ॥

अस्मांजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽइव । वेधसः ।
अध । स्म । नः । अरमतिम् । सऽजोषसः । चक्षुःऽइव । यन्तम् । अनु । नेषथ । सुऽगम् ॥६॥

वेङ्कट० दीप्यते यत् हे मरुतः! यदा उदकं मेघस्थं शनैःशनैः मेघम् मोषथ, यथा वृक्षम् अन्तर्जातः[2] कृमिर्मुष्णाति हे विधातारः[3]!। ततोऽस्मान् सङ्गता यूयं पर्याप्तमतिम् उदारं भवत, यथा चक्षुः यन्तम् शोभनमार्गम् अनु नयति ॥ ६ ॥

---

१. मास्ति वि[1] रूपं. २. आश्रितानां मूको. ३. गिरम् मूको. ४. अन्तर्जातं वि[1].

मुद्गल० हे वेधसः सृष्टेः[1] विधातारः! मरुतः! यत् अर्णसम् नेयम् मोपथ साध्वध। यत् शर्धः अश्वादि अशोभत, कपनेव घुणादयः यथा वृक्षं मुष्णन्ति तद्वत्। अध अपि च। स्म पूरणः। नः अस्मान्, मामित्यर्थः। हे सजोषसः! समानप्रीतयः! यूयम् अरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति गन्तम् अनु नेयथ अनुक्रमेण नयथ सुगम् सुगमनं मार्गम्। दृष्टान्तः। चक्षुरिव तद् यथा मार्गप्रदर्शनेन नायकं भवति तद्वत् ॥ ६ ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न क्षेधति न व्यथते न रिष्यति।
नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न। सः। जीयते। मरुतः। न। हन्यते। न। क्षेधति। न। व्यथते। न। रिष्यति।
न। अस्य। रायः। उप। दस्यन्ति। न। ऊतयः। ऋषिम्। वा। यम्। राजानम्। वा। सुसूदथ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न[1] सः शत्रुभिः जीयते हे मरुतः!, न च हन्यते, न क्षीणो भवति, न चलति, न च हिंसितो भवति, न अस्य धनानि उपदस्यन्ति भवन्ति, न च रक्षणम्, ऋषिम् वा यम् राजानम् वा सुष्ठु प्रेरयथ ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मरुतः। यूयम् यम्[1] ऋषिम् मन्त्रद्रष्टारं ब्राह्मणम् राजानम् वा सुषूदथ प्रेरयथ सत्कर्मसु, सः ऋषिः राजा वा न जीयते अन्यैर्न पराभाव्यते, न हन्यते न हिंस्यते अस्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते, न क्षेधति न क्षीयते, न व्यथते न पीड्यते, न रिष्यति न हिंस्यते[2]। अस्य रायः धनानि न उप दस्यन्ति न उपक्षीयन्ते, तथा न ऊतयः रक्षाः अपि न उपदस्यन्ति ॥ ७ ॥

निषुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः।
पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन् व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

निषुत्वन्तः। ग्रामऽजितः। यथा। नरः। अर्यमणः। न। मरुतः। कवन्धिनः।
पिन्वन्ति। उत्सम्। यत्। इनासः। अस्वरन्। वि। उन्दन्ति। पृथिवीम्। मध्वः। अन्धसा ॥८॥

वेङ्कट० अश्ववन्तः सङ्ग्रामजितो मनुष्याः इव[1] अश्वान् अधिष्ठाय गच्छन्ति उदाराः इव मरुतः उदकवन्तः। पिन्वन्ति मेघम् यत्[2] ईश्वराः निर्गच्छन्ति, वि उन्दन्ति पृथिवीम् उदकस्य अन्नस्य हेतुना ॥ ८ ॥

मुद्गल० निषुत्वन्तः निषुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तः ग्रामजितः सङ्घात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः नरः नेतारः मरुतः अर्यमणः न अर्थमप्रभृतय आदित्या इव, वीरा इति शेषः। तादृशाः मरुतः कवन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति। यत् यदा इनासः ईश्वराः उत्सम् कूपादिनिम्नप्रदेशम् पिन्वन्ति प्लावयन्त्युदकेन, यदा अस्वरन् शब्दयन्ति, वि उन्दन्ति यदा पृथिवीम् मध्वः मधुरस्योदकस्य अन्धसा सारेण तदैव भवन्ति ॥ ८ ॥

---

१ विविधं मूको. २. नास्ति वि० ऋग्. ३. नास्ति मूको. ४. हिंस्यति मूको. ५. सह मूको.
६. यदि ल.

प्रवत्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वती द्यौर्भिनति प्रयद्भ्यः ।
प्रवत्वतीः पथ्या अन्तरिक्षाः प्रवत्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वती । इयम् । पृथिवी । मरुतऽभ्यः । प्रवत्वती । द्यौ । भिनति । प्रयत्ऽभ्यः ।
प्रवत्वतीः । पथ्याः । अन्तरिक्षाः । प्रवत्वन्तः । पर्वताः । जीरऽदानवः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णा इयम् पृथिवी भवति मरुद्भ्य क्षाम सचरणाय द्यौ च गच्छद्भ्य । प्रवत्वन्त
— अन्तरिक्षस्था मार्गाः पर्वता च क्षिप्रोदकदाना ॥ ९ ॥

मुद्गल० इयम् पृथिवी मरुद्भ्य मरुत्पार्थाय प्रवत्वती प्रवन्त प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णा प्रदेशा यस्या सा प्रवत्वती, दूरस्थाऽपि भूमि मरुत्परा भवतीत्यर्थ । ता सर्वामपि व्याप्नु वन्तीति यावत् । तथा द्यौ अपि प्रयद्भ्य प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्य प्रवत्वती भवति साऽपि मरुता साधाराय । तथा अन्तरिक्षाः अन्तरिक्षे[1] भवा पथ्या सुगतयोऽपि[2] प्रवत्वती प्रवत्वत्यो[3] मरुद्भ्यो भवन्ति । पर्वता अद्रय प्रवन्त[4] भवन्ति जीरदानव क्षिप्रदाना मरुद्भ्य ॥ ९ ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्ये उदिते मदथा दिवो नरः ।
न वोऽश्वाः शवसन्ताह सिस्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमशनुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुत । सऽभरस । सु ऽनर । सूर्ये । उत्ऽइते । मदथ । दिव । नर ।
न । व । अश्वा । शवसन्त । अह । सिस्रत । सद्य । अस्य । अध्वन । पारम् । अशनुथ ॥ १० ॥

वेङ्कट० यत् मरुत । सभारा । सर्वनरा । सूर्ये उदिते यज्ञे आगत्य मदथ हे दिव नेतार । । ततो युष्माकम् अश्वा मार्गे न एव अयतन्त सरन्त । तदानीम् एव अस्य अध्वन पारम् प्राप्नुथ तैरिति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे मरुत । सभरस । सहवरा । स्वर्णर । सर्वस्य नेतार । यूयम् यत् यदा सूर्ये उदिते उद्गते मध्याह्ने मदथ सोमेन ह दिव द्युलोकस्य नर नेतार । । यदा सोम पातुमिच्छथ[5] इत्यर्थ । तदा व अश्वा सिस्रत सरन्त[6] न अह अयतन्त नैव इलधयन्ति । सद्य तदानीम् अस्य अध्वन देवयजनमार्गस्य पारम् अशनुथ व्याप्नुथ ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याय पञ्चदशो वर्ग ॥

असेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।
अभिभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

असेषु । व । ऋष्टयः । पत्ऽसु । खादयः । वक्षःऽसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।
अभिऽभ्राजसः । विऽद्युतः । गभस्त्योः । शिप्राः । शीर्षऽसु । विऽततः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

---

१ °स्थेषु मूको २ मतयो° ३ प्रवत्वत्यो मूको ४ °च्छत मूको. ५ इषत मूको.

वेङ्कट० अंसेषु पुष्माकं शक्तयो भवन्ति, पत्सु च खादयः रथा वक्षःसु रुक्माः हे मरुतः। भयङ्कराम् रथे वाऽलंकाराः, अग्निदीप्तयः विद्युतः[1] वाहोः, शिप्राः च हिरण्मय्यः शिरसः त्राणाय विस्ताः ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे मरुतः। वः युष्माकम् अंसेषु स्कन्धेषु आयुधानि, भासन्ते[2] इति शेषः। पत्सु खादयः कटकाः, वक्षःसु रुक्माः हाराः[3], रथे द्यवः मधुरा आपः, अग्निभ्राजसः अग्निदीप्ताः विद्युतः गभस्त्योः हस्तयोः, भासन्ते इत्यर्थः। शीर्षसु शिरःसु हिरण्ययीः हिरण्मय्यः शिप्राः उष्णीषमय्यः विस्ताः विस्तृताः ॥ ११ ॥

तं नाकमर्षो अनुभीतशोचिषं दृशत् पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।
सं चुच्यन्त वृजनाति विष्यन्त यत् स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तम् । नाकम् । अर्षः । अनुभीतऽशोचिषम् । दृशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।
सम् । अच्युन्त । वृजना । अतिऽविध्यन्त । यत् । स्वरन्ति । घोषम् । विऽततम् । ऋतऽयवः ॥१२॥

वेङ्कट० तम् आदित्यं गन्तारः शत्रुभिरगृहीतबलं हे मरुतः। शुक्लम् उदकं कम्पयथ। अथ परोक्षः— सङ्गतानि भवन्ति बलानि दीप्यन्ते च, यदा स्वरन्ति शब्दम् विततम् उदकमिच्छन्तः ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे मरुतः। अर्षः गन्तारो यूयम् तम् प्रसिद्धम् नाकम् आदित्यम् अनुभीतशोचिषम्[4] अनुगृहीतबलतेजस्कं दृशत् शुभ्रवर्णम् पिप्पलम् उदकम् वि धूनुथ विविधं चालयथ, यत् यदा वृजना बलानि सम् अच्युन्त सङ्गता बलिनो भवथ, हविर्भिरस्मद्भिरिति भावः। पश्चात् अति-विध्यन्त दीप्ता भवथ, तदा घोषम् भयजनकं शब्दम् विततम् विस्तृतम् स्वरन्ति कुरुथेत्यर्थः[5] ऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् ॥ १२ ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्यो३ र्यस्वतः ।
न यो युच्छति तिष्यो३ यथा दिवो३ऽस्मे रारन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्माऽदत्तस्य । मरुतः । विऽचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । रथऽस्वतः ।
न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । रारन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥१३॥

वेङ्कट० युष्माभिः दत्तस्य हे मरुतः। सुमतयः! धनस्य अश्ववतः रथिनः स्याम, लभेम धनेन पूर्णं रथम्। न यः रयिमिच्छति यथा तिष्यः प्रज्वलितः दिवः न पतति, तं रयिमस्मासु रमयत सहस्रपशुम् हे मरुतः! ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे विचेतसः। विविधप्रज्ञाः मरुतः! युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य रथस्वतः अश्ववतः रायः धनस्य स्याम भवेम स्वामिनः। के रथ्यः रथस्वामिनो वयम्। यः युष्माभिर्दत्तो राः न युच्छति

---

1. विद्युतो बाहो वि'; बले लुप्. 2. भासन्ति मूको. 3. आधाराः मूको. 4. अनुगृहीत° मूको. 5. कुरुते' मूको.

न च्यवते, यथा दिवः सकाशात् तिष्यः आदित्यः न च्युष्यति, तथा अस्मे अस्मासु गवशिरम् अपरिमितम् रत्नं रमयत हे मरुतः ! ॥ १३ ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।
यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हऽवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामऽविप्रम् ।
यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यूयम् धनम् मरुतः । स्पृहणीयवीरम् धत्थ । यूयम् ऋषिम् रक्षथ सामविप्रम् नाम । यूयम् अश्वम् भरताय राष्ट्रे बलवन्तम्, तथा श्रुष्टिमन्तम् च राजानम् धत्तवन्तः ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । यूयम् रयिम् धनम् स्पार्हवीरम् स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरेवम् गत्य दत्थ । हे मरुतः ! यूयम् सामविप्रम् साम्नां विविधं मेरयितारं स्तोतारम् ऋषिम् अवथ । यूयम् अर्वन्तम् अश्वम् वाजम् अन्नं च भरताय देवान् बिभर्ते इमावाश्वाय धत्थ । हे मरुतः ! यूयम् राजानम् दीप्तम् श्रुष्टिमन्तम् सुखवन्तं पुत्रमित्यर्थः धत्थ ॥ १४ ॥

तद् वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्णं ततनाम नृँरभि ।
इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यःऽऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।
इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्ठान् याचामि धनम् हे क्षिप्रगन्तारः !, येन आदित्यः इव मनुष्येषु विस्तृता भवाम । इदम् सुष्ठु कामयत मरुतः । मदीयम् वचनम्, यस्य धनस्य बलेन शतसंवत्सरान् तीर्णा भवाम ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षकाः । वः युष्मान् तत् द्रविणम् धनम् यामि याचामहे, येन धनेन नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अभि ततनाम विस्तारयाम स्वः न आदित्य इव रश्मीन् । हे मरुतः । मे मम स्वभूतम् इदम् इदानीम् क्रियमाणम् वचः स्तोत्रम् सु सुष्ठु हर्यत कामयध्वम्, यस्य स्तोत्रवचसः तरसा बलेन शतम् शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् तरेम शतसंवत्सरं जीवेम इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[५५]

प्रयज्यवो मरुतो आजदृष्टयो बृहद् वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।
ईयन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभे यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रऽयज्यवः । मरुतः । भ्राजदृष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।
ईयन्ते । अश्वैः । सुऽयमेभिः । आशुऽभिः । शुभम् । यातम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः दीप्यमानरुक्मयः बृहत् अन्नं प्रयच्छन्ति । रुक्मालंकृतवक्षसः गच्छन्ति अश्वैः सुयमैः क्षिप्रैः । कल्याणं गच्छतो मरुतः अनु वर्तन्ते रथाः ॥ १ ॥

सुप्रल० 'प्रयज्यवः' इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । दशमी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता ।

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः भ्राजदृष्टयः दीप्तायुधाः मरुतः बृहत् प्रभूतम् वयः अन्नम् दधिरे धारयन्ति । रुक्मवक्षसः हारायतवक्षस्काः मरुतः सुयमेभिः सुखेन नियमयितुं शक्यैः आशुभिः शीघ्रगैः अश्वैः ईयन्ते प्राप्यन्ते । शुभम् शोभनं यथा भवति तथा यद्वद् उदकम्[1] अभिलक्ष्य यातां गच्छतां मरुताम् रथाः अनु अवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥ १ ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।
उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद । बृहत । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।
उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । यातम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव परानपेक्षं यूयं सहीभूताः[2] बलं धारयथ । यथा प्रत्यक्षमहं वेद्मि तथा बृहन्तः(?) महान्तः । विस्तीर्णतया वि राजथ । अपि च अन्तरिक्षम् बलेनैव परिच्छिन्दन्ति[3] ॥ २ ॥

सुप्रल० हे मरुतः! यूयम् स्वयम् असहायेनैव दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्वे इत्यर्थः । किम् । तविषीम् बलं सामर्थ्यम् यथा विद जानीथ, अप्रतिघसामर्थ्यो इत्यर्थः । हे महान्तः! यूयम् उर्विया उरवः सन्तः वि राजथ । उत अपि च बृहत् महत् अन्तरिक्षम् ओजसा बलेन वि ममिरे व्याप्ताः । शुभम् इत्यादि गतम् ॥ २ ॥

साकं जाताः सुऽभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।
विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुऽभ्वः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रऽतरम् । ववृधुः । नरः ।
विऽरोकिणः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । शुभम् । यातम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदितया[4] एकस्मिन् काले जाताः शोभनभवनाः साकम् च निषिक्ताः[5] उप्ताः[6] च शीघ्रं वृद्धाश्च आसन् नेतारः विरोचमानाः सूर्यस्येव रश्मयः आभरणैः ॥ ३ ॥

---

१. एकम् मूको. २. सहीमूता वि' रूपं. ३. परिच्छन्दन्ति वि'. ४. आदित्या मूको.
५. निषक्ताः ह रूपं. ६. प्रियत्वम् वि' रूपं.

मुद्गल० साकम् सहैव जाताः वरपक्षाः सुम्नः सुष्ठु भवन्तः। महान्तः इत्यर्थः। साकम् सहैव उक्षिताः सेक्तारो यर्पकाः श्रिये चित् शोभाया एव प्रतरम् प्रकृष्टतरम् आ सर्वतः बबृधुः अवर्धयन्। नरः कर्मणां नेतारः विरोकिणः विरोचमानाः सूर्यस्येव रश्मयः सूर्यरश्मय[1] इव। शुभम् इत्यादि गतम्॥ ३ ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम्।
उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभे यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आऽभूषेण्यम्। वः। मरुतः। महिऽत्वनम्। दिदृक्षेण्यम्। सूर्यस्यऽइव। चक्षणम्।
उतो इति। अस्मान्। अमृतऽत्वे। दधातन। शुभे। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥४॥

वेङ्कट० स्तुतिभिरामूषणीयम् यः मरुतः! महत्वं दर्शनीयं च सूर्यस्य इव तेजः, अपि च अस्मान् अमृतत्वे स्थापयत ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यः युष्माकम् महित्वनम् महत्वम्[2] आभूषेण्यम् स्तुत्यम्। किञ्च सूर्यस्य इव चक्षणम् रूपमिव दिदृक्षेण्यम् दर्शनीयम्। उतो अपि च अस्मान् अमृतत्वे मोक्षे, स्वर्गे इत्यर्थः, तत्र दधातन धारयत। शिष्टं गतम्॥ ४ ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः।
न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभे यातामनु रथा अवृत्सत ॥५ ॥

उत्। ईरयथ। मरुतः। समुद्रतः। यूयम्। वृष्टिम्। वर्षयथ। पुरीषिणः।
न। वः। दस्राः। उप। दस्यन्ति। धेनवः। शुभम्। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥५॥

वेङ्कट० उत् गमयथ[3] हे मरुतः! समुद्रतः यूयम् वृष्टिम्। वर्षयथ मेघान् हे उदकवन्तः!। न युष्माकं हे दर्शनीयाः! मेघरूपाः धेनवः शुष्यन्ति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यूयम् समुद्रतः अन्तरिक्षात् उदीरयथ वृष्टिम्। हे पुरीषिणः! पुरीषमुदकं वहन्तः! यूयम् वृष्टिम् वर्षयथ। हे दस्राः! दर्शनीयाः! वः युष्माकम् धेनवः मेघाः न उप दस्यन्ति न शुष्यन्ति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

यदश्वान् धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान् प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम्।
विश्वा इत् स्पृधो मरुतो वयस्यय शुभे यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत्। अश्वान्। धूःऽसु। पृषतीः। अयुग्ध्वम्। हिरण्ययान्। प्रति। अत्कान्। अमुग्ध्वम्।
विश्वाः। इत्। स्पृधः। मरुतः। वि। अस्यथ। शुभम्। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥६॥

---

१. नास्ति मूको. २. महित्वं मूको. ३. उद्गमनयथ वि[1] छर्व.

वेङ्कट० यदा अश्वान् रथधुरं वृषतीः च अयुग्ध्वम्, यदा च हिरण्मयान् अक्षान् कवचान् अङ्गेषु प्रति अमुग्ध्वम्, तदनन्तरं सर्वानेव शत्रून् मरुतः! अरिरपध ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यूयम् यत् यदा अश्वान् धूर्षु रथसन्धिनीषु अयुग्ध्वम् योजितवन्तः। कीदृशानश्वान्। वृषतीः वृषद्वर्णा वडवाः। हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् अक्षान् कवचान् प्रति अमुग्ध्वम् अन्वयुञ्जत। पूर्वं कृत्वा विश्वाः इत् सर्वाः एव सङ्ग्रामान् हे मरुतः! वि अस्यथ विक्षिपथ। शुभम् इत्यादि गतम् ॥ ६ ॥

न पर्वता न नदो वरन्त वो यत्रा चिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।
उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नदः । वरन्त । वः । यत्र । चिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।
उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । यातम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न वारयन्ति पर्वताः नदः च युष्मान्। यत्र गन्तुं संकल्पथ, तत्र गच्छथैव हे मरुतः। अपि च द्यावापृथिवी च परितो गच्छत ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्मान् पर्वताः शिलोच्चयाः न वरन्त न वारयन्तु। तथा नदः च न वारयन्तु। किन्तु यत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने चिध्वम् जानीथ, तत् स्थानम् गच्छथ इत् उ गच्छतैव। उत अपि च द्यावापृथिवी च परि परितः यातन याथ पृषद्वर्णम्[1] इति ॥ ७ ॥

यद् पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।
विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पूर्व्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।
विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । यातम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यत् पूर्वं भवद्भिः कर्म, यत् च नूतनम् हे वासयितारः! मरुतः! यद् ऋग्भिः अभिधीयते, यत् च शस्त्रैः शस्यते, सर्वस्य भवथ ज्ञातारः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यूयम् यत् पूर्व्यम् पूर्वैरनुष्ठितम् यत् कर्मास्ति आदित्यर्थः, यत् च नूतनम् कर्मास्ति, यत् च उद्यते उद्यं प्राप्यते स्तूयत इत्यर्थः। हे वसवः! वासकाः! यत् च शस्यते शंसनं क्रियते, तस्य विश्वस्य सर्वस्य नवेदसः जानन्तः भवथ ॥ ८ ॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

---

१. यथा मूको. २. सदर्थम् मूको.

मृळत नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अरमस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । यातम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ९ ॥

पेङ्गट० सुसुखत अस्मान् मरुतः, मा च हत, अस्मभ्यम् सुखम् [बहुलम् विविधं] यच्छत, अधि गच्छत च स्तोत्रं सख्यं च ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे मरुतः। नः अस्मान् मृळत सुसुखत, मा वधिष्टन असम्यङ्नयनादिजनितेन[1] कोपेन मा वधिष्वन्। किन्तु अस्मभ्यम् शर्म सुखम् बहुलम् अत्यधिकम् वि यन्तन कुरुत। किञ्च स्तोत्रस्य स्तोत्रम् सख्यस्य सख्यम् अधि गातन अधिगच्छत। स्तुतिमनुभूय अस्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यूयमस्मान् नयत वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।
जुषध्वं नो हव्यदातिं यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छ । निः । अंहतिऽभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।
जुषध्वम । नः । हव्यऽदातिम । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

पेङ्गट० यूयम् अस्मान् अभिनयत अभ्युदयं प्रति, पापेभ्यः [निः नयत] मरुतः। स्तूयमानाः। सेवध्वं च नः हविर्या दानं हे यष्टव्याः!। वयम् इति शेषम् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वस्यः वासयितारः यूयम् अस्मान् निः अंहतिभ्यः "निकृत्य पापकर्मभ्यः" अच्छ पुष्पदन्तिमुखम् नयत गृणानाः स्तूयमानाः। जुषध्वम् सेवध्वम् नः अस्माकम् हव्यदातिम् हविः दत्तं यूयम् हे यजत्राः यष्टव्या!। वयम् च रयीणाम् बहुविधानां धनानाम् पतयः स्याम भवेम ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[५६]

अग्ने शर्धन्तमा गणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।
विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद् रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिऽभिः ।
विशः । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

पेङ्गट० अग्ने! वेगमनुतिष्ठन्तम् आभिमुख्येन[1] अव ह्वयामि गणम् पिष्टम् आश्लिष्टं[2] रुक्ममयैः आभरणैः अञ्जिसदृशैः दिव. रोचमानात्[3] मरुताम्[4] 'मनुष्यान् अहमिति[5]' ॥ १ ॥

---

१. विविधं बहुलं वि[1] इति. २. न रुग्मक् मूको. ३-३. निर्मय वि[1] इति ४-४. निष्पाप[2] मूको. ५. [3]न दिवः मूको. ६. अलि[4] इ इति. ७. [5]ताना इ इति. ८. माश्लि मूको. ९-९. [6]भ्यः वयं[7] इ. † [8]भ्यः वयमिति वि[1] इति.

मुद्गल० 'आने शर्धन्तम्' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम्। श्यावाश्व ऋषिः। तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ, शिष्टा बृहत्यः। मरुतो देवता।

हे अग्ने! शर्धन्तम् बलवन्तम् अभिभवन्तम् गणम् मरुतां गणम् आ ह्वयेति शेषः। कीदृशम्। रुक्मेभिः रुक्मैः रोचमानैः अग्निभिः आभरणैश्च पिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः। अद्य अस्मिन् यागदिने मरुताम् विशः प्रजाः गणानित्यर्थः। तान् रोचनात् रोचमानात् दिवः द्युलोकात्। अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी। चित् पूरणः। अव अवस्तात् अस्मदभिमुखम् ह्वये आह्वयामि ॥ १ ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः।
ये ते नेदिष्ठं हवनान्यागमन् तान् वर्ध भीमसंदृशः ॥ २ ॥

यथा। चित्। मन्यसे। हृदा। तत्। इत्। मे। जग्मुः। आऽशासः।
ये। ते। नेदिष्ठम्। हवनानि। आऽगमन्। तान्। वर्ध। भीमऽसंदृशः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्ने! त्वम् यथा पूजयसि मरुतः हृदयेन तथा तदैव मे गच्छन्तु मरुतः आशंसनीयाः[1]। ये तव समीपं हवींषि च आगच्छन्ति, तान् वर्धय भीमरूपान् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् हृदा हृदयेन मरुतः यथा चित् मन्यसे येन प्रकारेण अतिपूजितान्[2] जानासि, तेष्वादरं करोषीत्यर्थः। तत् इत् तथैव मे मदर्थम् जग्मुः गच्छन्तु आशासः आशंसितार इच्छन्तः। अनन्तरम् ये मरुतः नेदिष्ठम् सन्निधावेव ते तव हवनानि आह्वानानि श्रुत्वा आगमन् आगच्छन्ति, तान् भीमसंदृशः कालविलम्बासहनेन भयङ्करदर्शनान् वर्ध वर्धय हविष्प्रापणेन[3] ॥ २ ॥

मीळ्हुष्मतीव पृथिवी पराहता मर्दन्त्येत्यस्मदा।
ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुग्धो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळ्हुष्मतीऽइव। पृथिवी। पराऽहता। मर्दन्ती। एति। अस्मत्। आ।
ऋक्षः। न। वः। मरुतः। शिमीऽवान्। अमः। दुग्धः। गौःऽइव। भीमऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भर्तृमतीव स्त्री भवद्भिः पराहता पृथिवी मार्यन्ती आ, गच्छति अस्मात् सस्यपूर्णा। हे मरुतः! भवतां बलम् ऋक्षः इव भयङ्करम् उत्क्षेपणकर्मवत् दुर्धरं च। गौरिव भीमयुः भययुक्तो भयङ्कर अस्माकं इव ॥ ३ ॥

मुद्गल० मीळ्हुष्मती प्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव 'अत्र पृथिवीशब्द:' [4]तदधिष्ठितां प्रजां[5] लक्षयति। सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताऽभिगच्छति तद्वदिति। मरुतां साफल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः। एवम् मदन्ती मरुत्सेवा अस्मत्, अस्मानित्यर्थः, आ एति आगच्छति। हे मरुतः!

---

१. आशस° मूको २. °जितं मूको. ३. °न वः मूको. ४-४. शब्दः मूको. ५-५. एतिः प्रजान्वा मूको.

यः युष्माकम् अयः अलं गणः अस्तः न अभिगतिषु शिमीवान् कर्मवान्, दुधः दुर्धरः गौरिव भीमयुः भीमैर्युपभिर्युक्तः गौरिव, सः यथा[1] कर्मवान् ॥ ३ ॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।
अस्मानं चित् स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा । वृथा । गावः । न । दुःधुरः ।
अस्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नि गच्छन्ति ये बलेन अनायासेन बलीवर्दाः इव दुर्धुरः । ये युक्ता धुरं उद्विक्षपन्ति ते दुर्धुर उच्यन्ते । ते व्याप्तं स्वरणकुशलं मेघं शिलोच्चयं च प्र च्यावयन्ति गमनैः ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० ये मरुतः ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति गाः न अश्वा इव दुर्धुरः दुःखेन हिंस्या अश्वा इव, ते मरुतः स्वर्यम् शब्दयन्तम् अस्मानम् व्याप्तम् चित् पर्वतम् पर्ववन्तम् गिरिम् मेघम् यामभिः गमनैः प्र च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।
मरुतां पुरुतमभूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । सम्ऽउक्षितानाम् ।
मरुताम् । पुरुऽतमम् । अभूर्व्यम् । गवाम् । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उत् तिष्ठ क्षिप्रम् । [2]आसीनान् समीपस्थानाह[2] । स्तोमैः संसिक्तानाम् एषाम् मरुताम् बहुतमं नूतनं सर्गं गवाम् इव संघम् आह्वयामि ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० हे मरुतः ! यूयम् उत् तिष्ठ उत्तिष्ठत । नूनम् निश्चयम् एषाम् स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानाम् वर्धमानानाम् मरुताम् पुरुतमम् प्रभूततमम् अभूर्व्यम् न विद्यते भूर्यो येभ्यस्तमभूर्व्यम् गवाम् सर्गम् सङ्घम् इव ह्वये आह्वये ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

युङ्ध्वं हि रथेषी रथे युङ्ध्वं रथेषु रोहितः ।
युङ्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे । युङ्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।
युङ्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

---

1. आसीत मूको. २-२. आसीनेति समीपस्थानाह मूको.

वेङ्कट० युङ्ध्वम् आरोचमाना वडवाः रथे रोहितवर्णांश्च। युङ्ध्वम् च अश्वौ गमनशीलौ धुरि वहनाय बोढृतमौ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! रथे अश्वयोः वडवाः युङ्ध्वम् रथेषु। रोहितः रोहितवर्णान् अश्वान् युङ्ध्वम्[1]। हरी अश्वौ अजिरावाशुगमनौ धुरि बोळ्हवे वहनाय युङ्ध्वम्[1]। आदरार्थं पुनर्वचनम्। यद्विशा बोढृतमौ अश्वौ धुरि बोळ्हवे[2] ॥ ६ ॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिरिह स्म धायि दर्शतः।
मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत् प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत। स्यः। वाजी। अरुषः। तुविऽस्वनिः। इह। स्म। धायि। दर्शतः।
मा। वः। यामेषु। मरुतः। चिरम्। करत्। प्र। तम्। रथेषु। चोदत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च सोऽश्वः आरोचमानो बहुशब्दः इह धुरि निधीयतां दर्शनीयः। मा युष्माकं यामेषु हे मरुतः! स वाजी कालदैर्घ्यं करोतु। तदर्थं तम् रथेषु प्र चोदत युङ्ध्वमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० उत अपि च स्यः वाजी वेजनवान् अरुषः आरोचमानः तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरश्वः इह इदानीम् दर्शतः दर्शनीयः सन्[1] धायि रथे नियोजितः। स पूषणः। हे मरुतः! वः यामेषु गमनेषु सोऽश्वः मा चिरम् करत् मा करोतु विलम्बम्। तम् रथेषु युक्तमिति शेषः, प्र चोदत प्रेरयत यथा[1] विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥ ७ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे।
आ यस्मिन् तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम्। नु। मारुतम्। वयम्। श्रवस्युम्। आ। हुवामहे।
आ। यस्मिन्। तस्थौ। सुऽरणानि। बिभ्रती। सचा। मरुत्ऽसु। रोदसी ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रथम् क्षिप्रम् मारुतम् वयम् स्तोतृणाम् अन्नेच्छवः आ ह्वयामः, आ तिष्ठति यस्मिन् सुरमणीयानि धनानि उदकानि वा धारयन्ती सह मरुत्सु रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता। [3]निरुक्तम् (११,५०) द्रष्टव्यम्[4] ॥ ८ ॥

मुद्गल० वयम् अत्रेयाः रथम् रंहणस्वभावम् मारुतम् मरुतां सम्बन्धिनं रथम् श्रवस्युम् अन्नेच्छुम् नु अद्य आ हुवामहे आह्वयामः। यस्मिन् रथे सुरणानि जलानि बिभ्रती धारयन्ती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता मरुत्सु सचा सहिता आ तस्थौ आस्थितवती, तं रथमाहुवेम ॥ ८ ॥

तं वो गर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे।
यस्मिन्त्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळ्हुषी ॥ ९ ॥

---

१. युङ्ध्वम् मूको. २. रथे युङ्ध्वम् हि मूको. ३. स्म मूको. ४. तथा मूको. ५-५. इदं भाष्यमुत्तरमन्त्रभाष्यान्ते मूको.

तम् । यु । शर्धम् । रयेऽशुभम् । वेषम । पनस्युम् । आ । हुवे ।
यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते । सचा । मरुत्ऽसु । मीळ्हुषी ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् व वेगम् रथे शोभमान दीप्त स्तुतिकामम् आ ह्वयामि, यस्मिन् शोभाजनना सुधना स्तूयते सह मरुत्सु स्थिता मीळ्हुष पत्नी ॥ ९ ॥

सुब्रह्म० हे मरुत ! व शर्धम् युष्मदीय बल गणम् रयेशुभम् रथे शोभनम् वेषम् दीप्तम् पनस्युम् स्तुत्यम् आ हुवे आह्वये । यस्मिन् शर्धे सुजाता सुष्ठु प्रसूता सुभगा शोभनभाग्याऽतिमहती मीळ्हुषी रुद्रपत्नी मरुत्सु सचा सह महीयते पूज्यते, तम् शर्धमाहुवे ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वर्ग ॥

इति पञ्चमे मण्डले चतुर्थोऽनुवाक ॥

[५७]

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुवितायं गन्तन ।
इयं वो अस्मत् प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासः । इन्द्रऽवन्त । सऽजोषस । हिरण्यऽरथा । सुवितायं । गन्तन ।
इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मति । तृष्णऽजे । न । दिव । उत्सा । उदन्यवे ॥१॥

स्कन्द० हे रुद्रास । रुद्रपुत्रा ! मरुत ! इन्द्रवन्त इन्द्रसयुक्ता इन्द्रेण सहेत्यर्थ । सजोषस सम्प्रीयमाणा इन्द्रेण सहैव परस्परतो वा । हे हिरण्यरथा । हिरण्मया रथा येषा ते [1]हिरण्यरथा । सुविताय इण् गतौ । अधिकरणे क्त प्रत्यय [2] । शोभन गम्यते यस्मिन् सत् सुवित यज्ञकर्म । छान्दसत्वादुपसर्गस्यापि सोरवादेश । तस्मै सुविताय यज्ञकर्मणे यज्ञसमाप्त्यर्थमित्यर्थ । आ गन्तन आगच्छत । किम् [3]कारणम् । उच्यते । इयम् [4] व युष्माकम् अस्मत् व्यत्ययेनेव पञ्चमी । अस्माक स्वभूता प्रति हर्यते । प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । हर्यतीति कान्तिकर्मा । कामयते मति मन्यतेरर्चतिकर्मणो मति । स्तुति । किमिव । [5]उच्यते । तृष्णजे न तृष्णा [6] पिपासा सा जायते यस्मिन् [7], तत्र वा यो जनयति स तृष्णज काल ग्रीष्मान्त । तस्मिन् यथा दिव द्युलोकस्य सम्बन्धिन उत्सा । द्वितीयार्थे प्रथमैषा । उत्सान् मेघान् उदन्यवे [8]इयमपि प्रथमार्थे चतुर्थी [9] । उदन्यु उदककामो लोक कामयते । तद्वत् । अथवा उत्सा उदन्यवे इति स्वार्थ एव प्रथमा चतुर्थ्यौ । व्यवहितस्य [10]आ गन्तनेत्यस्यैवमुपमा न [11] प्रतिहर्यत इत्यस्य । यथा ग्रीष्मान्त दिव सम्बन्धिन [12] उत्सा मेघा उदन्यव उदककामस्य लोकस्यार्थाय गच्छन्ति तद्वदागच्छत ॥ १ ॥

ब्रह्म० आ गच्छत रुद्रपुत्रा ! इन्द्रेण सहिता सङ्गता हिरण्मयरथा ! सुप्रसूताय कर्मणे ।

---

१ १ हिरण्य इत्र मूको २ तृप्त्र° मूको ३-३ का इय मूको ४ ४ उच्यते मूको ५ पिपासा यस्मिन् कु ६ ६ प्रथ मूको ७ ७ आगन्तेनेत्यस्यैवमुपम कु ८ से मूको

युष्मान् अस्मदीया इयम् स्तुतिः प्रति कामयते । यथा तृष्णजे तृष्णा जाता यस्य तस्मै उदकमिच्छते दिवः मेघा आगच्छन्ति तद्वत् आगच्छतेति ॥ १ ॥

मुद्गल० पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तम् । ३यावाश्व ऋषिः । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवताः ।

हे रुद्रासः ! रुद्रपुत्राः ! इन्द्रवन्तः इन्द्रयुक्ताः सजोषसः समानप्रीतयः हिरण्यरथाः ! सन्तः सुचिताय सुगमनाय सुष्ठु सङ्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थम् आ गन्तन आगच्छत । किमर्थम् । इयम् अस्मत् अस्मदीया मतिः स्तुतिः वः युष्मान् प्रति हर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यवे उदकेच्छवे[1] तृष्णजे गोतमाय दिवः द्युलोकसकाशात् उत्साः उदकनिष्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमप्यागत्याभिमतं ददतेत्यर्थः । न पूरणः ॥ १ ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।
स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो यात्मना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।
सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । यात्मन् । शुभम् ॥ २ ॥

स्कन्द० वाशीमन्तः[2] वाशी प्रसिद्धः शस्त्रविशेषो लोके तद्वन्तः । ऋष्टिमन्तः ऋष्टयः शक्तयः तद्वन्तश्च । मनीषिणः मेधाविनश्च । सुधन्वानः शोभनं धनुर्येषां [3]ते सुधन्वानः[3] ते च । इषुमन्तः इषवः शराः तद्वन्तश्च । निषङ्गिणः निषङ्गः खड्गाग्रदेशे निषक्तमानत्वात् तद्वन्तश्च । स्वश्वाः शोभनाश्वाश्च[4] स्थ गुरवः च हे पृश्निमातरः ! पृश्निर्द्यौः [5]सा माता येषां ते[5] पृश्निमातरः । स्वायुधाः च ईदृशाः स्थ । हे मरुतः ! यात्मन गच्छत यूयम् शुभम् उदकं प्रति मेघरथम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० वास्त्रायुधयुक्ताः शक्तिमन्तः प्रज्ञाः शोभनधनुष्काः इषुमन्तः इषुभिर्मन्तः खड्गाः स्थ गुरवः हे गोमातरः ! । इत्थम् स्वायुधाः यूयं गच्छथ कल्याणम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! यूयम् वाशीमन्तः वाशीति लक्षणसाधनमायुधम् तद्वन्तः स्थ भवथ । ऋष्टिमन्तः ऋष्टिकावन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । मनीषिणः मनसः ईश्वराः सुधन्वानः शोभनधनुष्काः इषुमन्तः बाणवन्तः निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः स्वश्वाः शोभनाश्वाः भवथ । सुरथाः शोभनरथाः हे पृश्निमातरः । पृश्नेः पुत्राः स्वायुधाः खड्गादिसुष्ठ्वायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः शुभम् शोभनं यथा भवति तथा[6] यात्मन गच्छत ॥ २ ॥

धुनुथ यां पर्वतान् दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।
क्रीळयथ पृथिवीं पृश्निमातर शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ।

---

१. 'क्लेसवे मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. ऋष्टिमन् मूको. ४. वाशाश्वश्च मूको. ५. 'या शुभं मूको.

धुनुथ । याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।
कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० धुनुथ[1] चिकीर्षितमजानतीं कम्पयथ याम् दिवम् पर्वतान् च। दाशुषे हवींषि[2] वसवते यजमानाय। [3]यजमानायेति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेः[3] वसेति याश्यदोषः। वसु धनं पृषदुदकलक्षणम्। वः युष्माकं च स्वभूतानि वना वनानि उदकानि वृष्टिलक्षणानि नि जिहते नीचैर्गच्छन्ति। यामनः यानं याम गमनम् तस्मात् भिया भयेन [4]युष्मद्गमनभयेन। गमनाय प्रवृत्तेः[4] [5]स्वेद[5] युष्मासु मेघेन मुक्तान्युदकानि पतन्तीत्यर्थः। कोपयथ आकुलीकुरुथ[6] समस्ताम् पृथिवीम् हे पृश्निमातरः!। कदा। उच्यते— शुभे उदकाय वृष्टिलक्षणाय। मेघहननार्थं गन्तुमित्यर्थः। यत् यदा हे उग्राः! अप्रसह्याः! पृषतीः [7]अश्वाः अयुग्ध्वम्[7] युङ्ग्ध्वे[8] स्वेषु रथेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कम्पयथ दिवं मेघांश्च यजमानाय धनम्। तथा युष्माकं गमनात् भयेन वृक्षाः नि जिहते नीचीनं[9] गच्छन्ति। कोपयथ पृथिवीम् वृक्षयुक्तां गोमातरः! उदकाय यदा उग्राः! पृषतीः अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! याम् दिवि पर्वतान् मेघान् दाशुषे हविः दत्तवते यजमानाय वसु धनानि च धुनुथ प्रापयथ। वः युष्माकम् यामनः गमनस्य भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहाः नि जिहते नितरां कम्पन्ते। हे उग्राः! उद्गूर्णबलाः। हे पृश्निमातरः! पृश्नेः पुत्राः! यूयम् यत् यदा शुभे उदकार्थम् पृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः अयुग्ध्वम् योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥ ३ ॥

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमा इव सुसंदृशः सुपेशसः ।
पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाःऽइव । सुऽसंदृशः । सुऽपेशसः ।
पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौःऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

स्कन्द० वा गतिगन्धनयोः। वाता गता प्राप्ता त्विट् दीप्तिर्येषां ते वातत्विषः। के ते। उच्यते। मरुतः वर्षनिर्णिजः 'निर्णिक्' (निघं ३,७) इति रूपनाम। वृष्टिरूपाश्च। वृष्टिकर्मप्राचुर्याद्धि मरुतस्तद्रूपा इव लक्ष्यन्ते। अथवा [10]वर्षनिर्णिजः। निर्णिक् इति णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्य[10] रूपम्। सर्वप्राणिनां[11] वृष्ट्या निश्चयेन पोषयितारः वर्षनिर्णिजः। यमाः इव यमला इव सुसदृशः सुष्ठु सदृशाः। सुपेशसः सुरूपाश्च। पिशङ्गाश्वाः पिशङ्ग आरक्तो वर्णः, आरक्तवर्णाश्वाः अरुणाश्वाः[11] रक्ताश्वाश्च। अरेपसः अपापाश्च। प्रत्वक्षसः प्रकर्षेण च तनूकर्तारः शत्रूणाम्। महिना महता स्वसामर्थ्येन द्यौरिव द्युलोक इव उरवः विस्तीर्णाः ॥ ४ ॥

---

१. धुनुथ मूको. २. हविषि अ; हविषि वि[1,2] हविर् कु. ३-३. ...प्रदान° मूको. ४-४. °गमन... एव मूको. ५. °कृत मूको. ६-६. कुटितम् मूको. ७. युङ्क्ष्वे अ; युङ्क्ष्वे वि[2]. ८. निलीनं वि[1]; निषीनं रूपं. ९-९. वर्षनि...चषोष° वि[1,2] अ; निर्णिगिति णिजिर् शौचपो° कु. १०. सर्व प्राणि° मूको. ११. नास्ति मूको.

वेङ्कट० निर्गच्छतीत्यस्य मरुतः[1] वर्षरूपा यमसदृशा इव अत्यन्त सदृशा सुरूपा वेषु केचित् पिशङ्गाश्वा: केचित् अरुणाश्वा अपरे प्रकर्षेण शत्रूणा तनूकर्तार सहत्वेन द्यौरिव विस्तीर्णा[2] ॥ ४ ॥

मुद्गल० यातयित्व सर्वत्र प्राप्तदीप्तय[1] वर्षनिर्गिज वृष्टे शोधयितार यमा इव युगलोत्पन्ना इव सुसदृशः परस्पर वयरूपादिभिरत्यन्त सदृशा: सुवेशाश्च शोभनरूपा पिशङ्गाश्वा पिशङ्गवर्णोपेतास्तथा अरुणाश्वा अरुणवर्ण अपरे अपाश प्रवक्षस प्रकृष्ट तनूकर्तारो द्वेष्टृणाम् महिम्ना महत्त्वेन द्यौरिव अन्तरिक्षमिव उरव विस्तीर्णा । उक्तलक्षणा मरुत नाम भेजिरे इत्युत्तरेण सम्बन्ध ॥ ४ ॥

पुरुत्रुप्सा अञ्जिजन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।
सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुऽत्रुप्सा । अञ्जिऽजन्तः । सुऽदानव । त्वेषऽसंदृश । अनवभ्रऽराधसः ।
सुऽजातासः । जनुषा । रुक्मऽवक्षस । दिव । अर्का । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० पुरुत्रुप्सा पुर द्रप्सो रस 'पयोघृतादिर्यैषा ते' पुरुत्रुप्सा अञ्जिजन्त रत्नप्रायम् आभरणम् अञ्जि तद्वन्त सुदानव शोभनदातार त्वेषसदृश दीप्तदर्शना अनवभ्रराधस अवभ्रमिति हिंसनं-धारणार्थस्य रूपम् अव अध ध्रियते धारितम्[3] दृश्यते यत्तद्, अवभ्रराधो धन येषा ते अवभ्र राधस निकृष्टधना 'न अवभ्रराधस अनवभ्रराधस' उत्कृष्टधना सुजातास सुष्ठु[4] निष्पन्ना, परिपूर्णसर्वावयवा इत्यर्थ । अथवा सुष्ठु जाता, 'सुजाता, शोभनजन्मान इत्यर्थ'[5]। जनुषा जन्मनैव रुक्मवक्षस रुक्मा रुक्माभरणविशेषा वक्षस्सु येषा ते रुक्मवक्षस रोचिष्णूरस्का[6] वा दिव पञ्चम्यर्थे साकाङ्क्षत्वान्मरुतां च तत्पुत्रत्वाद् पुत्रा इति 'अध्याहार्यम्। अर्का पूज्या[7] देवा मरुत अमृतम् अमृतसदृशम् अत्यन्तमृष्टम् नाम उदक वृष्टिलक्षणम् भेजिरे सेव ग्रन्तो भजन्ते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनेकोदकबिन्दव आभरणवन्त सुदाना दीप्तसन्दर्शना अनपभ्रक्षितयजमानधना[10] जन्मनैव शोभना रुक्माख्यकृतवक्षस द्युलोकस्य अर्चनीया अमरणसाधनम् उदक भजन्ते ॥ ५ ॥

मुद्गल० पुरुत्रुप्सा प्रभूतोदका अञ्जिमन्त आभरणवन्त सुदानव शोभनदाना त्वेषसदृश दीप्तरूपा अनवभ्रराधस अनवभ्रधना सुजातास शोभनजाया जनुषा जन्मनैवोक्तरूपाः रुक्मवक्षस हारवक्षस्का अर्का पूज्या मरुत दिव द्युलोकादागत्य अमृतम् अमरणसाधनम् नाम उदकम् भेजिरे एकवचन्त ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टक तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्ग ॥

अस्तृतो वो मरुतो अंसयोरधि सहो ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।
नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति ख्प २ विस्तीर्णा ल ३ प्रदीप्त मूको ४ ४ पयोघृते मूको ५ नास्ति मूको ६ ६ न अनवभ्रराधस मूको. ७ ७ सुजाता इत्यर्थ मूको ८ 'विष्णुरस्का मूको ९ ९ नास्ति मूको १०. मापभ्रक्षितजनधनाधनाय वि' रूप

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।
नृम्णा । शीर्षऽसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥६॥

स्कन्द० ऋष्टयः शक्तयः तोमरा वा वः युष्माकम् हे मरुतः। अंसयोः अधि उपरि, सहः[1] मत्वर्थेऽयं सहःशब्दः[2], सहस्वत् बलवत् ओजः बलं[3] सेनालक्षणम् बाह्वोः अपि च वः युष्माकम् बलम् हितम् निहितमेव[4], स्वयमपि बलवन्त एवेत्यर्थः। नृम्णा नृम्णमिति बलनाम अन्तर्णीतमत्वर्थं चात्र [5]द्रष्टव्यम्। बलवन्ति[6] शीर्षसु शिरस्सु आयुधा आयुधानि च खड्गादीनि रथेषु वः युष्माकं स्वभूतेषु विश्वा सर्वप्रकारा च वः युष्माकम् श्रीः शोभालक्षणा अधि तनूषु उपरि शरीराणाम्, शरीरेष्वित्यर्थः। पिपिशे रूप्यते दृश्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे मरुतः! युष्माकम् अंसयोः अधि हिताः ऋष्टयः । तथा बाह्वोः सहः ओजः बलम् इति त्रीणि निहितानि । तेषामल्पो भेदः । शीर्षसु नृम्णानि निहितानि, 'नृम्णम्' (निघ २,१०) इति धननाम, हिरण्मयशिरस्त्राणानि हितानीत्यर्थः । रथेषु चायुधानि । सर्वा युष्माकम् तनूषु[1] श्रीः आश्लिष्टा आभरणैरलङ्कृतानामिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्माकम् अंसयोः अधि ऋष्टयः आयुधविशेषाः हिताः[1] आश्रिताः। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी। तथा वः बाह्वोः अधि सहः शत्रूणामभिभावुकम् ओजः बलम् हितम् निहितम्[2]। वः शीर्षसु शिरःसु नृम्णा नृम्णानि हिरण्मयानि[3] उष्णीषादीनि निहितानि। रथेषु आयुधा आयुधानि निहितानि। तथा वः तनूषु अवयवेषु विश्वा श्रीः सर्वा कान्तिः अधि[4] पिपिशे आश्रिता ॥ ६ ॥

गोमदश्वावद् रथवत् सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।
प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । ददा । नः ।
प्रऽशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० [1]"गोमत् गावो[2]" यस्मिन् सन्ति तत् गोमत्, गोभिः सहितमित्यर्थः, अश्ववत् अश्वैः सहितम् रथवत् रथैः सहितम् सुवीरम् शोभनाः वीराः पुत्राः यस्मिन् तत् सुवीरम्, शोभनैश्च पुत्रै.[3] सहितमित्यर्थः, चन्द्रवत् चन्द्रमिति हिरण्यनाम हिरण्येन च सहितम् [4]"राधः अन्नम् हे मरुतः। ददा लोडर्थेऽत्र लिट्। दत्त नः अस्मभ्यम्। किञ्च प्रशस्तिम् प्रशंसाम्[5] नः अस्माकम् कृणुत कुरुत। हे रुद्रियासः। अपत्येऽयं घः प्रत्ययो द्रष्टव्यः। रुद्रपुत्राः। अथवा रुद्र इति स्तोतृनाम स्वार्थत्वेनात्र स्तुतये प्रयुज्यते, स्वार्थिकश्च[6] घ. प्रत्ययः। भक्षीय[7] भजेय अहम् वः युष्माकं स्वभूतम् अवसः द्वितीयार्थे षष्ठ्येयम्। [8]अवः पालनम्[9] दैव्यस्य देव्यं देवयोग्यम् ॥ ७ ॥

1

१. शक्ति मूको. २. सहशब्दा मूको. ३. बलवत् मूको. ४. निहितं हि एव वि[1] आ. ५-५. द्र··· मूको. ६. [2]केषु कार्यं गोषु वि[1] छपं. ७. सहिता मूको. ८. प्तानि मूको. ९. [2]ण्यपानि मूको १०-१०. पुष्टिम् मूको. ११. ऽनैव मूको. १२. सार्थकं मूको. १३-१३. अव पाल मूको.

वेङ्कट० गवादियुक्तं धनम् अस्मभ्यम् मरुत ! ददत । यूयं हिरण्मयम् । प्रशस्तिम् अस्माकं कुरुत रुद्रपुत्राः ! जनेषु । भजेम वयं युष्माकं रक्षणम् देवाहूम् ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० हे मरुत ! गोमत् गोयुक्तम् अश्वावत् अश्वयुक्तम् रथवत् रथोपेतम् सुवीरम् सुष्ठुपुत्रोपेतम् चन्द्रवत् हिरण्योपेतम् राध. अन्नम् न अस्मभ्यम् ददत ददत । हे रुद्रियास । रुद्रपुत्रा मरुत ! न अस्मदीयाम् प्रशस्तिम् समृद्धिम् वृणुत कुरुत । व युष्माक स्वभूतम् अवस अव रक्षणम् दैव्यस्य दैव्य देवाहूम् भक्षीय भजेय' ॥ ७ ॥

हुवे नरो मरुतो मृळता नस्तुविमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।
सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥
हुवे । नरः । मरुतः । मृळत । नु । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।
सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

स्कन्द० हुवे इति निपातो हेशब्दपर्यायः । 'अस्माद्व्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तात् 'सबोधने च' (पा २,३,४७) इति' प्रथमा । आमन्त्रितत्वाच्च 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा ८,१,७२) इत्यविद्यमानवद्भाव[1] । अतो नर इत्यादीनामामन्त्रितानामनिघात । हे नर मनुष्याकारा मरुत ! मृळत सुखयत न अस्मान् । तुविमघास । प्रभूतधना[2] । अमृता । अमरणधर्माण[3] । ऋतज्ञा ! ऋत सत्यम् उदक यज्ञो[4] वा तस्य ज्ञातार[5] । सत्यश्रुत । सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतार[6] । कवय । मेधाविन[7] । युवान । तरुणा[8] । बृहद्गिरय । महान्तो गिरयो मेघा 'हन्तव्यत्वेन मेघा ते बृहद्-गिरय[9] । महता मेघाना हन्तार[10] इत्यर्थ । किं कुर्वन्तो मृळयत[11] । उच्यते । बृहत् सुष्ठिवत्यर्थ । उक्षमाणा सिञ्चन्त अस्मान् । वृष्टया वर्षन्त इत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हुवे इति निपातोऽयम् आमन्त्रितवत् पर सबोधयति अविद्यमानवच्च भवति । हुवे नेतारः ! मरुत ! सुखयत अस्मान् बहुधना[1] ! अमरणा[2] ! सत्यप्रज्ञा ![3] सत्यस्य श्रोतार[4] ! कवय ! युवान ! महामेधा[5] ! अत्यन्त सिञ्चन्त ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० हुवे हे नर ! नेतार ! मरुत ! न अस्मान् मृळत सुखयत हे तुविमघास ! प्रभूतधना[6] ! अमृता ! अमरणस्वभावा ! ऋतज्ञा ! यज्ञस्य ज्ञातार[7] ! सत्यश्रुत ! सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धा[8] ! कवय ! मेधाविन[9] ! युवान ! नित्यतरुणा[10] ! बृहद्गिरय ! प्रभूतस्तुतय[11] यूयम् बृहत् अत्यधिकम् उक्षमाणा इषिभि सविता सन्नोऽस्मान् मृळत ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[५८]

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।
य आश्नेश्चा अमवद्वहन्त उतेरिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

---

१ भजम मूको २ २ 'प्रथमा घेते चेति मूको ३ 'वत् मूको ४ यज्ञ मूको
५ स्तोतार मूको ६ ६ 'हन्तव्य गिरय मूको ७ 'धाम मूको ८ नास्ति वि' इप.

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तविषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।
ये । आशुऽअश्वा । अमऽवत् । वहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजि ॥ १ ॥

स्कन्द० तम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एषाम् इत्यनेन [1]सम्बन्धयितव्या । तेषाम्[2] एषा मरुताम् । उ नूनम् इति पदपूरणौ । तविषीमन्तम् 'तविषी' (निघ २,९) इति बलनाम । बलवन्तम् । स्तुषे व्यत्ययेनाय मध्यम । स्तौमि । मारुतम् गणम् मारुत मरुता समूहो मारुत तम् । मरुत्समूहरूपमित्यर्थ । मरुता गण 'एकैको गणत्वेनापि[3] सम्भवति, अत स मरुत्समूहरूपत्वेन विशेष्यते । नव्य सीनाम् तृतीयार्थे षष्ठ्येषा । नव्यसीभिरतिशयेन नवाभि स्तुतिभि । किम्[4] कल्पयन्ति मरुत । उच्यते । ये आशुश्वा क्षिप्राश्वा अमवत् अमशब्द आत्मवाचक । अर्शआदिऽअच् मतिप्रत्यय । आत्मार्ह । यथैषा योग्यं तथेत्यर्थ । वहन्ते प्रापयन्ति धनम् । स्तोतृभ्यो ददतीत्यर्थ । उत ईशिरे अमृतस्य उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य स्वराज आत्मनैव स्वसामर्थ्येन वीता ॥ १ ॥

वेङ्कट० तम् एव सम्प्रति बलवन्तम् एषाम् मरुताम् गणम् स्तौमि नवतराभि स्तुतिभि । ये क्षिप्राश्वा बलयुक्त धनम् वहन्ते, अपि च ईश्वरा भवन्ति अमृतस्वस्य स्वराज ॥ १ ॥

मुद्गल० 'तमु नूनम्' इत्यष्टर्चं द्वितीय सूक्तम् । इयावाश्व ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । मरुतो देवता ।

तम् उ तमेव पूर्वं स्तुतमेव मारुतम् मरुता सम्बन्धिन तम् गणम् तविषीमन्तम् दीप्तिमन्तम् नूनम् अद्य स्तुषे । कीदृशा मरुता गणम्[5] । नव्यसीनाम् नवतराणाम् एषाम् मरुताम् गणम् । ये मरुत आशवश्वा शीघ्रगाम्यश्वोपेता अमवत् बलवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा वहन्ते गच्छन्ति, उत अपि च ईशिर ईश्वरा भवन्ति अमृतस्य उदकस्य स्वराज स्वायत्तदीप्तय, तेषा गण स्तुषे ॥ १ ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।
मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविराधसो नॄन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गणम् । तवसम् । खादिऽहस्तम् । धुनिऽव्रतम् । मायिनम् । दातिऽवारम् ।
मयऽभुव । ये । अमिता । महिऽत्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविऽराधस । नॄन् ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वेषम् दीप्तम् गणम् मारुतम् तवसम् बलवन्तम् खादिहस्तम् खादि ख(क)दारिकाकार आयुधविशेष, स हस्ते यस्य स खादिहस्त, तम् । धुनिव्रतम् धुनि कम्पन मेघाना शत्रूणां वा तत्कर्माणम् । मायिनम् प्रज्ञावन्तम् । दातिवारम् दातिर्दानम् । वृङ् सम्भक्तौ । दानस्य सम्भक्ता रम् । दातारमित्यर्थ । [6]न केवल दातारम्[7] । किं तर्हि । मयोभुव सुखस्य भावयितार । ये मरुत अमिता अपरिमिता महित्वा महत्त्वेन । अपरिमितमाहात्म्या इत्यर्थ । यच्छन्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्या हार्य । वन्दस्व प्रार्थेकमपि वन्दस्व स्तुहि । हे विप्र! आत्मन एवेदमन्तरात्मन सम्बोधनम् मेधावी । मेधाविन् अन्तरात्मन्! । तुविराधस बहुधनान् नॄन् मनुष्याकारान् ॥ २ ॥

---

१ । पूरितम् मूको २ २ गणत्वेना° मूको ३ किं वै मूको. ४ मारुत मूको.

वेङ्कट० दीप्तम् गणम् बलिनं खाद्यायुधहस्तं धूननकर्माणम्[1], धुनोति हि वृक्षादीन्, कर्मवन्तं दत्तधनम् विप्र! वन्दस्व। प्रकारान्तरेणाह—सुखस्य भावयितारः ये महत्त्वेन अमिताः अपरिच्छिन्नाः, तान् वन्दस्व बहुधनान् नेतॄन् ॥ २ ॥

मुद्गल० खेषम् दीप्तम् गणम् मारुतम् तवसम् बलवन्तम्[2] खादिहस्तम् कटकहस्तम् धुनिव्रतम् कम्पयितृकर्माणं सायिनम् प्रशस्तवन्तम् दातिवारम् दत्तधनम् हे विप्र! वन्दस्व स्तुहीति सम्बन्धः। ये मरुतः मरोभुवः सुखस्य भावयितारः महित्वा महत्त्वेन अमिताः अपरिच्छिन्नाः दुविराधसः प्रभूतधनाः, तान् नृन् नेतॄन् वन्दस्व ॥ २ ॥

आ वो यन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।
अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । सम्ऽइद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० वः युष्मान् ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्रादीन् वा प्रति आ यन्तु उदवाहासः उदकस्य वोढारः प्रापयितारः, अद्य वृष्टिम् ये विश्वे सर्वे मरुतः जुनन्ति गमयन्ति। ये सर्वे वर्षन्तीत्यर्थः। प्रत्यक्षकृतोऽपरोऽर्थः। अयम् यः अस्मदीय आहवनीयाख्यः अग्निः हे मरुतः! समिद्धः सन्दीप्तः, एतम् जुषध्वम् सेवध्वम्। सर्मापे भवत 'इत्यर्थः। हे कवयः![1] मेधाविनः! युवानः! तरुणाः! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु युष्माकम् उदकस्य वोढारः, तदानीं वृष्टिम् ये व्याप्ताः मरुतः प्रेरयन्ति। अयम् यः अग्निः हे मरुतः! अन्तरिक्षे वैद्युतः समिद्धः। एतम् इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० ये विश्वे व्याप्ताः मरुतः वृष्टिम् जुनन्ति प्रेरयन्ति, ते उदवाहासः उदकस्य वोढारो मरुतः अद्य इदानीम् वः युष्मान् वा यन्तु आगच्छन्तु हे ऋत्विग्यजमानाः!। अथ प्रत्यक्षः। हे मरुतः! अयम् प्रसिद्धः यः अग्निः समिद्धः सम्यक् दीपितः एतम् अग्निम् जुषध्वम् हे कवयः! मेधाविनः! हे युवानः! नित्यतरुणाः! ॥ ३ ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजत्राः ।
युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत् सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । विभ्वऽतष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।
युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यूयम् राजानम् इर्यम् नाम जनाय जनो मनुष्यलोकः तस्यार्थाय विश्वतष्टम् विभवतीति विश्वं बहु, तक्षतिः करोतिकर्मा, कर्तरि चात्र क्तप्रत्ययः। बहूनां कर्मणां [1]कर्तारम्। जनयथ[1]

---

१. धनुष्कृ° मूको. १. °वतम् मूको. २-१. वृष्टिम् मूको.

ऋ०२३१ *

उत्पादयथ[1]। सर्वजनस्योपकारकाणां[2] बहूनां कर्मणां करणसमर्थमेनं कृतघ्नाः स्थेरयर्थः। हे यजत्राः! यष्टव्याः!। किञ्च युष्मत् युष्मत्तः एति गच्छति शत्रून् प्रति मुष्टिहा मुष्टिभिरेव हन्ता शत्रूणाम्। न च [केवलं मुष्टिभिरेव हन्ता]। किं तर्हि। बाहुजूतः जवतिरत्रान्तर्गीतण्यर्थः, कर्तरि च क्तः प्रत्ययः, बाहुभ्यां शमयिता। [परवीराणां मुष्टिभिः कीलाभिश्च] हन्तेत्यर्थः। युष्मत् एव सदश्वः सच्छब्दः प्रशंसावचनः। प्रशस्ताश्वोऽश्ववारः। हे मरुतः। सुवीरः[3] शोभनवीर्ययुक्तः। मुष्टिभिश्च कीलाभिश्च शत्रूणां हन्तारोऽश्ववाराश्च[4] युष्माभिः शत्रून् हन्तुं प्रेषिताः[5], युष्मत्तो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यूयम् राजानम् स्वामिनम् जनाय जनयथ महतां कर्मणां कर्तारम् हे यष्टव्याः!। युष्मत्तः गच्छति मुष्टिभिः शत्रूणां हन्ताऽऽकृष्टशत्रुबाहुः, युष्मत्त एव शोभनाश्वः हे मरुतः। सुवीरः। 'मरुत्प्रेरिताः कर्माणि' कुर्वन्तीति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यूयम् जनाय राजानम् स्वामिनम् इर्यम् शत्रूणां प्रेरकं त्वाष्ट्रयितारम् विभ्वतष्टम् विभ्वा ऋभूणां[6] मध्यमः, तेन निर्मितम्। अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः। तादृशं पुत्रम् जनयथ उत्पादयथ हे यजत्राः! यष्टव्याः! मरुतः!। युष्मत् युष्मत्तः[7] एति गच्छति पुत्रः। कीदृशः। मुष्टिहा स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् बाहुजूतः बाहू प्रेरकौ शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति। तथा युष्मत् युष्मत्तः सदश्वः विद्यमानाश्वः, बद्धश्व इत्यर्थः, सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति। जायत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अरा इवेद्‌चरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।
पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराःऽइव । इत् । अचरमाः । अहाःऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महःऽभिः ।
पृश्नेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अराः इव यथा अराश्चक्रस्य रथस्य वा तद्वत् अचरमाः चरमः पश्चिमः स येषां न विद्यते ते अचरमाः, पश्चिमाभावादेव[8] अग्रिमस्याप्यभावः, अनग्रिमपश्चिमा इत्यर्थः। अहा इव अहानीव संवत्सरस्य समजातत्वाद्धि तुल्यकाला मरुतः, नैषामग्रिमः पश्चिमो वा कश्चित्। प्रप्र जायन्ते। एक. प्रशब्दः पदपूरणः। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा ८,१,६) इति। अपरः प्रकर्षार्थः। प्रकृष्टा जायन्ते। प्रतिदिवसं वर्धमानप्रकर्षा[9] भवन्तीत्यर्थः। अकवाः अकुत्सिताः महोभिः स्वैर्माहात्म्यैः[10] पृश्नेः दिवः पुत्राः उपमासः उपमाभूताः सर्वस्य। अथवा उपमः इत्यन्तिकनाम (नि. निघ २,१६)। उपमा दिवः पुत्राः, सन्निकृष्टाश्चेत्यर्थः। रभिष्ठाः [11]अतिशयेन वेगवन्तः। स्वया मत्या[12] प्रज्ञया मरुतः सम् मिमिक्षुः म्यक्षतेः गच्छतिकर्मणः[13] एतद्रूपम्।

---

१. मुष्टिम् मूको. २. °स्योपकरणा मूको. ३-३ मुष्टिम् मूको. ४-४. प्रकीर्णा कीलामिश्च मूको. ५. मु...मूको. ६. °वाश्च मूको. ७. प्रेक्षिता मूको. ८-८. मातः प्रे° वि° इयं. ९. मरुणां मूको. १०. °तः सदाः मूको. ११. प्रतिवर्षम्° मूको. १२. नास्ति मूको. १३-१३. म...मूको. १४. °क्षिक° मूको.

(नु. निघ २,१४)। सङ्गच्छन्ते। यादवेषां योग्या प्रज्ञा[1] परानुग्रहात्मिका तादवुपपद्यत इत्यर्थः। अथवा सन्धेरर्थान्तिकर्मणो मतिः स्तुतिः, [2]सया सङ्गच्छन्ते। स्तोतृभिः[3] स्तूयन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा रथचक्रस्थाः अराः सदृशरूपा भवन्ति, यदा पाऽहानि, एवम् अचरमाः प्रादुर्भवन्ति अकुरिसताः तेजोभिः, पृश्नेः पुत्राः परस्परं सदृशाः वेगवन्तः स्वेन मानेन सम्मिता भवन्ति ॥५॥

मुद्गल० अराः इव इत् रथाङ्ग इव अचरमाः अनिकृष्टाः, सर्वसमा इत्यर्थः। अहा इव अहानीव दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मककालद्वयसहस्रसंख्योपेतसहस्रगणरूपेण समा इत्यर्थः। महोभिः तेजोभिः यत्र जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति। ते अकवाः अनल्पाः पृश्नेः पुत्राः उपमासः प्रत्येकं समानाः रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः। एवं महानुभावाः मरुतः सया मत्या स्वकीययैवानुग्रहबुद्ध्या सम् मिमिक्षुः वृष्टया सम्यक् सिञ्चन्ति ॥ ५ ॥

यत् प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।
क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यबोस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः । मरुतः । रथेभिः ।
क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

स्कन्द० यत् प्र अयासिष्ट प्रगच्छथ[1] मेघं प्रति पृषतीभिः पृषद्वर्णाभिः बद्ध्याभिः अश्वैः वीळुपविभिः वीळु संहतम् अवं रथनेमिः। पवी रथनेमिः। दृढरथचक्रधारैश्च हे मरुतः। [2]रथेभिः रथैः। यदिति[3] वचनात् तदेत्यध्याहार्यम्। तदा क्षोदन्ते युष्माद्वातैः पृषत्यादिभिश्चूर्णयन्त[4] इत्यर्थः। आपः मेघस्था आपः। रिणते गच्छन्ति मेघाद् भूमिं प्रति वनानि उदकानि वृष्टिलक्षणानि। [5]अव इत्युपसर्गः[5] क्रन्दतु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। उस्रियः उस्रा गौः तस्याः पुत्रः उस्रियः। वृषभः वृषभ इति प्रजननसमर्थः तरुणो बलीवर्द उच्यते। स च अत्र क्रन्दतु। गौरस्यान्यस्य [6]वाक्यस्य असम्भवाद्[7] लोऽत्र लडर्थे। अवक्रन्दति शब्दं करोति। उपजातबलो[8] युद्धार्थी गर्जतीत्यर्थः[9]। न च केवलो वृषभः। किं तर्हि। द्यौः द्यौश्च गर्जतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् प्र अयासिष्ट यदा प्रगच्छथ पृषतीभिः अश्वैः च तथा दृढचक्रपविभिः हे मरुतः। रथैश्च, तदानीम् आपः गच्छन्ति वृक्षाश्च उद्गच्छन्ति। अथैकवदाह। उस्रायाः गोः पुत्रः वृषभः [10]मरुतां गणः[10] अव क्रन्दतु गर्जतामानः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यत् यदा प्र अयासिष्ट प्रगच्छथ[10]। पृषतीभिः पृषतसंज्ञकैः अश्वैः रथेभिः रथैरश्वयुक्तैः वीळुपविभिः दृढरथनेमिभिः तदा आपः क्षोदन्ते क्षरन्ति, वनानि वृक्षसमूहाः

---

१. नास्ति वि[1]. २-२ त··· मूको. ३. प्रगजथ वि[2] अः प्रजगाथ कु. ४-४. वृष्टिरूपम् मूको. ५. पृषत्यादिभिः मूको. ६-६. वाक्यस्य···संभ° मूको. ७. ज्ञानवाली वि[1]. ८. गच्छतीत्यर्थः मूको. ९-९. मरुद् वीरगणः वि[1] लप; मरुत् कि गणः ल. १०. अन्त ग° मूको.

रिणते हिंस्यन्ते भज्यन्ते । उक्षियः उक्षाः सूर्यरश्मयः तत्सम्बन्धी पर्जन्यः इषभः अपां वर्षिता द्यौः द्योतमानः अव क्रन्दतु अवाङ्मुखं शब्दयतु वृष्ट्यर्थम् ॥ ६ ॥

प्रथिष्ट् यामन् पृथिवी चिदेषां भर्तेव गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।
वातान् ह्यश्वान् धुर्यायुयुज्रे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव । गर्भम् । स्वम् । इत् । शवः । धुः । वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आऽयुयुज्रे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

स्कन्द० [1]प्रथिष्ट प्रथते । यामन् सप्तम्या[1] अत्र लुक् । यानं याम मेघं[2] प्रति गमनं तस्मिन् सति । अथवा यान्ति देवा यस्मिन् स यामा[3] यज्ञः । सप्तमी च 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३६) इत्येवं विज्ञायते । तच्छतेश्च लक्षणभूतयोर्यक्रियापदाध्याहारात् [4]यज्ञे प्राप्तेषु मरत्सु । का प्रथते[4] । उच्यते । समस्ता पृथिवी । चित् शब्दस्तु पदपूरणः । कस्य यामन् । उच्यते । एषाम् मरुताम् । कथ [5]प्रथते पृथिवी । अत्र[5] उच्यते—भर्तेव गर्भम् इति । तद्वेतौ तच्छब्दप्रयोगः । यथा भर्ता जायायां गर्भहेतुभूतं रेतो दधाति एवं मरुतः[6] [7]पृथिवीगर्भहेतुभूतम् स्वम् इत् स्वभूतम् शवः[7] उदकनामैतत् (नु. निघ १,१२) । उदकं वृष्टिलक्षणम् धुः दधति । तेनोदकेन सस्यानि जायन्ते तैः समस्ता पृथिवी प्रथते । कदा दधति[8] । यदा वातान् वातसदृशान् अत्यन्तशीघ्रान् गन्तॄन्[9] वा । हिशब्दः पादपूरणः । अश्वान् धुरि स्वस्य रथस्य आयुयुज्रे [10]आयोजितवन्तः । किञ्च[10] वर्षम् वृष्ट्युदकम् स्वेदम् स्विदिः प्रक्षरणार्थः । प्रक्षरिनं चक्रिरे कुर्वन्ति, वृष्टिं पातयन्तीत्यर्थः । रुद्रियासः रुद्रपुत्राः स्तुत्या वा मरुतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्रथिता भवति पृथिवी एषाम् गमने ओषधीभिः, भर्ता इव गर्भम् जायायाम् स्वम् उदकं पृथिव्यां निदधति[11] । गच्छतः अश्वान् रथधुरि[12] युञ्जन्ति । ततो वर्षाण्यम् स्वेदम् चक्रिरे मरुतः ॥ ७ ॥

मुद्गल० एषाम् मरुताम् यामन् यामनि गमने पृथिवी, चित् पूरणः, प्रथिष्ट[1]प्रख्याताभवत्, गर्भोऽभवदित्यर्थः । भर्ता लौकिकः पतिः गर्भम् इव स्वभार्यायाः तथा भूम्याः स्वम् इत् स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयम् शवः उदकम् धुः स्थापितवन्तः । हि यस्मात् वातान् गन्तॄन् अश्वान् धुरि रथसम्बन्धिन्याम् आयुयुज्रे आयोजितवन्तः तस्मात् वर्षम् स्वेदम् स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्थानम् चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥ ७ ॥

इमे नरो मरुतो मृळता नस्तुविमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।
सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

1-1. युष्टिताम् मुको. 2. मे मर्षं मुको. 3. यामो कु. 4-4. ...ते मुको. 5-5. अत्र...ति [1], अत्र...ति [2]. 6. मरुतां मुको. 7-7. 'वी...' मुको. 8. दधाति कु. 9. गन्तून् मुको. 10-10. ...च मुको. 11. निदधाति क 12. ...णौ मुको.

हुवे । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।
सर्वऽगणः । कवयः । सुऽयामनः । बृहद्ऽगिरयः । बृहत् । दुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

स्कन्द० हुवे नरो मरुतः इति भाल्पाताया (ऋ ५,५७,८) ॥ ८ ॥

बेङ्कट० व्याख्याता (ऋ ५,५७,८) ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० हुवे हे नरः! नेतारः! मरुतः! नः अस्मान् मृळत सुखयत । हे तुविमघासः! प्रभूतधनाः! अमृताः! अमरणधर्माणः! ऋतज्ञाः! यज्ञस्य ज्ञातारः! सर्वगणः! सत्येन सत्यफलदत्वेन प्रसिद्धाः! कवयः! मेधाविनः! सुयामनः! निरवद्यगन्धाः! बृहद्गिरयः! प्रभूतस्तुतयः! यूयम् बृहत् अतिशयितम् उक्षमाणाः हविर्भिः सेचिताः सन्तः अस्मान् मृळत ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[५९]

प्र वः स्पळक्रन्त्सुविताय दावनेऽर्चा दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।
उक्षन्ते अश्वान् तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्त अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । वः । स्पट् । अक्रन् । सुऽविताय । दावने । अर्चे । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।
उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वम् । भानुम् । श्रथयन्ते । अर्णवैः ॥१॥

स्कन्द० वः इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । आत्मन एवायमन्तरात्मनोऽभिधानम् । 'स्वाम् स्पट्' स्पश बन्धने । सम्पदादित्वाच्चायम् किप् प्रत्ययः, द्वितीयार्थे च प्रथमा । प्र प्रकर्षेण बन्धं करोति तस्य । तत्तेनावश्यं कर्तव्यम् । महतां च यागपरिसमाप्तिर्हविर्दानम्[1], तच्चावश्यमन्तरात्मना कर्तव्यम् । अतोऽवश्यकर्तव्यसामान्यान्मरुतः तं 'बद्धम् अक्रन् कुर्वन्ति । सुविताय[2] इण् गतौ, शोभनं गम्यते यस्मिन् तत् सुवितं यज्ञकर्म । उपसर्गस्यापि छान्दसत्वादुदात्तत्वम् । तस्यार्थाय यज्ञसमाप्त्यर्थम् दावने दानस्यार्थाय हविषाम् एतत् ज्ञात्वा अर्च स्तुहि मरुतः । अहमपि तेषाम् 'अर्चाद दिवे पृथिव्यै[3] च ऋतम् सत्यं स्तोत्रम् प्र भरे प्रहरामि प्रापयामि । दिवं पृथिवीं च स्तौमीत्यर्थः किञ्च उक्षन्ते वृष्टया सिञ्चन्ति मरुतः अन्नान् स्वर्थेषु नियुक्तान् । तदभ्युपबृंहणार्थं वाऽत्रग्रहणम् । अश्वप्रभृतीन् सर्वप्राणिनः । तरुषन्ते तॄ प्लवनसंतरणयोः[4] इत्यन्तर्णीतण्यर्थस्य रूपम् । आप्लावयन्ति । रजः लोकः पार्थिवः अनु स्वम् भानुम् अन्विति पश्चाद्भावि[5] भानुर्दीप्तिः स्वरूपा दीप्त्या विद्युल्लक्षणायाः पश्चात्, विद्युतोऽनन्तरमित्यर्थः । आ श्रथयन्ते श्रथयन्ति । अर्णवैः[6] द्वितीयार्थे तृतीयैषा । अर्णवानुदकवतो मेघान् ॥ १ ॥

बेङ्कट० स्तोतः! युष्माकं कल्याणाय दानाय बन्धनं मरुतः प्रकुर्वन्तु । दीप्ताय मरुद्गणाय स्तुहि ।

१-१. त्रुटितम् मूको. २. समाप्तिर्हविर्दानं मूको. ३-३. बन्ध ... सुविताय मूको. ४. ... एवमो° ५. पश्चादेव कु. ६. नास्ति मूको.

अहम् पृथिव्यै[1] अस्य मरुद्भ्य प्र भरामि। तदनन्तर यत्र गमनाय अश्वान् स्नापयन्ति। तरन्ति च लोकान्। अनु अयतन्ते स्वम् भानुम्[2] मेघै सह सम्पर्चयन्ति[3] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र व स्पळक्रन्' इत्यष्टर्चं तृतीय सूक्तम्। श्यावाश्व ऋषि। अष्टमी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्य। मरुतो देवता।

हे मरुत[4] व युष्मभ्यम् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय दावने हविष्प्रदानाय स्वद् स्वष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति। हे होत[5] दिवे द्योतमानाय देवाय प्र अर्च प्रकर्षेण स्तुहि। तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतम् स्तोत्रम् भरे सम्पादयामि। किञ्च ते मरुत. अश्वान् व्यापकानुदकसद्वान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति। रज आ अन्तरिक्षमासर्वत तरुषन्ते तरन्ति। स्वम् भानुम् स्वकीय तेज ऋणवै मेघै सह अनु अयतन्ते अनुकूलयन्ति, अनुकूल प्रापयन्तीत्यर्थ ॥ १ ॥

अमादेषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती।
दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात्। एषाम्। भियसा। भूमि। एजति। नौ। न। पूर्णा। क्षरति। व्यथि.। यती।
दूरेऽदृशे। ये। चितयन्ते। एमऽभि। अन्त। महे। विदथे। येतिरे। नर ॥ २ ॥

स्कन्द० अमात् अमशब्द आत्मपर्याय, आत्मन एव। स्वरूपादेवेत्यर्थ एषाम् मरुताम् भियसा भयेन समस्ता भूमि एजति। लुप्तोपममेतत्। कम्पत[6] इव। नौ न पूर्णा[7]। यथा 'नौरुदकस्य पूर्णा[8]' सती। एव क्षरति स्रवति। किम्। सामर्थ्यात् आज्यपयआदि हवि[9]। भूमिष्ठेषु च पदार्थेषु क्षरत्सु भूमि क्षरतीत्युच्यते। यथाज्यपयआदेर्हविषो दानं तदत्र क्षरणम्। कीदृशी सती क्षरति। उच्यते। व्यथि 'यती परिचर्यायै मरुत[10] प्रति गच्छन्ती, मरुत्परिचर्यापरा[11] सतीत्यर्थ। ये किं कुर्वन्ति मरुत। दूरेदृश दूरेस्थितो यो यथा द्रष्टव्यो निर्ग्राह्यतया[12] स तथा ये पश्यन्ति ते दूरेदृश। ये मरुत[13] चितयन्त[14] ज्ञायन्ते एमभि गमनै, [15]परिचर्यायै भूमिमापतन्तीं[16] दृष्ट्वा तस्या कर्तार ये अनुमोदयन्त इत्यर्थ। ये च अन्तः महे महति विदथे यज्ञे। मध्ये महतो यज्ञस्येत्यर्थ। येतिरे 'स भानुना यतते' (ऋ ५,३७,१) इत्यादेर्दर्शनात्-तिर्गत्यर्थ[17]। गच्छन्ति नर मनुष्याकारा ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्मात् एषाम् भयेन भूमि ओषधिवनस्पतियुक्ता कम्पते नौ. इव उदकपूर्णा जीर्णा सती गच्छन्ती। क्षरति अवतीर्णा भवति। दूरे पश्यन्त ये ज्ञानेन ज्ञापयन्ते[18] ते[19] नेतार यज्ञे महते अर्थाय गच्छन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० एषाम् मरुताम् भियसा भूमि[20] एजति कम्पते। नौ न पूर्णा नौ यथोदकमध्ये क्षरति तद्वत् व्यथि यती[21] व्यथावती भवति पृथिवी। दूरेदृश[22] दूरे दृश्यमाना अपि ये

---

१ आपृथिव्या वि[1], आपृथिव्यै स्वर्षे २ आस्ति मूको ३ सम्पश्यन्ति ह, संपश्यन्ति वि[1] छप ४-४ स्व 'पूर्णो मूको ५-५ 'दकपूर्णा कु ६-६. "पर्यायामर" मूको. ७. मरत्परिचर्यापरा मूको. ८. निग्राह्यतया वा मूको ९ चितयन्ते वि[1] कु १०-१०. "यन्ती मूको. ११. "नार्थतिग" कु १२. आयन्ते ह. १३. तेन मूको. १४. यति मूको.

मरुतः एतैः गमनैः चितयन्ते ज्ञायन्ते, ते[1] महान्तो मरुतः विदथे यज्ञे महे महते हविषे हविर्भक्षणाय अमात् स्वस्थानात् अन्तः आदाय्वोर्मध्ये येतिरे यतन्ते[2] नरः नेतारो मरुतः ॥ २ ॥

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने ।
अत्या इव सुभ्वः१ श्वारवः स्थन मर्या इव श्रियसे चेतथा नरः ॥ २ ॥

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्ऽउत्तमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विऽसर्जने ।
अत्याःऽइव । सुऽभ्वः । चारवः । स्थन । मर्याःऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'गवामिव इत्यादिवाक्यस्वरूपम् चारवः[3] स्थन इत्येतस्योपमा । यथा गवाम् श्रियसे श्रीरत्र शोभाल-क्षणाऽभिप्रेता, तादर्थ्ये चतुर्थी । शोभार्थम् शृङ्गम् 'उत्तमम्' सर्वस्मात्कायादुत्तमं चारु । सूर्यो न यथा सूर्यः चक्षुःस्थानीयः[4] प्रकाशकः सर्वस्य रजसः विसर्जने आदित्यस्य[5] ज्योती रज उच्यते तद्यस्मिन् विसृज्यते विक्षिप्यते स रजसो विसर्जनः द्युलोकः, तत्र चारु अत्या इव यथा चाश्वाः सुभ्वः अपठितमपि महत्त्वमेवत्[6]। महान्तश्चारवः । एव यूयम् चारवः स्थन शोभनाः स्थ मर्याः इव यथा मनुष्या राजानो अन्ये केचित् श्रियसे श्रियोऽर्थमात्मनः[7] स्वस्य परिजनस्य वा साध्वसाधु च चेष्टितं चेतन्ति एवम् चेतथ जानीध्वे सर्वम् हे नरः । मनुष्याकारा ! ॥ ३ ॥

येङ्कट० गवाम् इव शृङ्गम् उत्तमम् शिरसि स्थितं[8] श्रयणाय भवति मरुतां शृङ्गम् । सूर्यः इव भवत्येषां तेजः उदकस्य विसर्जने । अश्वा इव शोभनभवना यूयम् आगच्छन्तः कल्याणा भवथ । मनुष्या इव श्रयणाय बुद्धिं कुरुथ हे नेतारः! सहिताः ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० हे मरुतो यूयम् गवाम् शृङ्गम् इव उत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकम् श्रियसे, श्रिये धारयथेति शेषः । सूर्यः न सूर्य इव स यथा रजसः तेजसः विसर्जने[9] चक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलम् धत्ते तद्वत् रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वप्रकाशकं तेजो धारयथ । अत्याः इव अश्वा इव सुभ्वः वेगवन्तः चारवः दर्शनीयाः स्थन भवथ । मर्याः इव यजमाना इव ते यथा श्रियसे जागन्ति यज्ञादिकं तथा चेतथ जानीथ हे नरः! मरुतः । ॥ ३ ॥

को वो महान्ति महतामुदश्नवत् कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।
यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद् भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्नवत् । कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।
यूयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥ ४ ॥

---

१. तेन मूको. २. यन्ति मूको. ३-३. गवाम्…रव मूको. ४. आदि मूको ५. यद्यपः ६. महत्तामेवत् वि'; महत्तामेवत् आ. ८. श्रीर्थं मूको. ७. स्वा' मूको. ८. स्थितं मूको. ९. रिणि वि' रूपं. १०. ने तत् मूको.

स्कन्द० कः वः युष्माकम् महान्ति सेनालक्षणानि बलानि स्वयम् महताम् सताम् उत् अश्नवत् अश्नुते व्याप्नोति। न कश्चिदपीत्यर्थः। कः[1] वा काव्या कवयो मेधाविनः तत्करणानि। हे मरुतः। कः ह इशब्दो वाशब्दस्यार्थे। को वा पौंस्या बलानि सामर्थ्यलक्षणानि। कस्मात्। उच्यते—यूयम् ह इशब्दोऽत्र हिशब्देन समानार्थः यस्मादर्थे। यूयं यस्मात् समस्ताम् भूमिम् [2]किरणम् न[2]। किरण इति रश्मिनाम रश्मिमिवादित्य उदकेऽन्यत्र वा[3] रेजथ कम्पयथ। कदा[4]। उच्यते—यत् यदा प्र भरध्वे प्रहरथ प्रापयथात्मानम् गच्छथेत्यर्थः। किमर्थम्। उच्यते—सुविताय यज्ञसमाप्त्यर्थम् दावने [5]दानार्थम् च[5] हविषाम्॥ ४॥

वेङ्कट० हे मरुतः! कः वः महताम् महान्ति धनानि उद् व्याप्नोति, कः च कविकर्माणि, कः वा वीर्याणि। यूयम् खलु सूर्यः किरणम् इव पृथिवीम् ओषधिवनस्पतियुक्तां कम्पयथ प्रगच्छथ यदा कल्याणाय दानाय॥ ४॥

मुद्गल० हे मरुतः। वः युष्माकम् महताम् पूज्यानाम् कः यजमानः महान्ति श्रेयांसि उद् अश्नवत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात्। कः च तदर्थम् काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं सम्बन्धीनि स्तोत्राणि[1] उदश्नवत्। कः ह कश्च पौंस्या पौंसानि पराक्रमान् उदश्नवत्। यूयम् ह खलु भूमिम् किरणम् न किरणमिव रेजथ किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ यत् यस्मात् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय, प्राप्तव्यस्येत्यर्थः। तादृशस्य धनस्य दावने वृष्ट्युदकदानाय प्र भरध्वे प्रकर्षेण सम्पादयथ वृष्टिम्। यस्माद् यूयमेवं कुरुथ तस्मात्[2] क एतत् करोतीत्यर्थः॥ ४॥

अश्वा॑ इ॒वेदरु॑षासः॒ सब॑न्धवः॒ शूरा॑ इव॒ प्रयु॑धः॒ प्रोत यु॑युधुः।
मर्या॑ इव॒ सुवृ॑धो॒ वावृ॑धु॒र्नरः॒ सूर्य॑स्य॒ चक्षुः॑ प्र मि॑नन्ति वृ॒ष्टिभिः॑॥ ५॥

अश्वा॑ःऽइव। इत्। अरु॑षासः। सऽब॑न्धवः। शूरा॑ःऽइव। प्रऽयु॑धः। प्र। उ॒त। यु॒यु॒धुः।
मर्या॑ःऽइव। सुऽवृ॑धः। व॒वृ॒धुः। नरः॑। सूर्य॑स्य। चक्षुः॑। प्र। मि॒न॒न्ति॒। वृ॒ष्टिऽभिः॑॥ ५॥

स्कन्द० 'अश्वाः इव, इत् इति' पदपूरणः। अरुषासः गन्तारो मरुतः सबन्धवः समानो बन्धुः माता द्यौः पिता च स्त्री येषां ते सबन्धवः शूराः इव। शूराः[1] राजानोऽन्ये वा केचित् प्रयुधः प्रकर्षेण योद्धारः। न च इदानीमेव केवलम्, उत प्र युयुधुः उतशब्दोऽप्यर्थे प्रकर्षेण युयुधिरे अपि। अतीतेऽपि काले युद्धानि कृतवन्त एवेत्यर्थः। मर्याः इव मनुष्या इव च सुखिनो राजपुत्रा वा अन्ये वा केचित् सुवृधः शरीरपुष्टिलक्षणया[2] वृद्धया सुष्ठु वर्धितारः। न चेदानीमेव केवलम्। किं तर्हि। वावृधुः अतीतेऽपि काले वर्धिता एव। नरः मनुष्याकाराः सूर्यस्य चक्षुः दर्शनम् प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति। केन। उच्यते—वृष्टिभिः॥ ५॥

वेङ्कट० अश्वा इव आरोचमानाः समानबन्धवः एकस्मात् उत्पन्नाः शूराः इव च प्रकर्षेण योद्धारः प्र युयुधुः मरुतः, यथा अश्वा वीराश्चाजिं युद्धार्थं प्रगच्छन्ति इत्यर्थः। तथा राजान इव सुष्ठु वर्धमाना. वर्धन्ते नेतारः, तदानीम् सूर्यस्य तेजः प्रहिंसन्ति वृष्टिभिः॥ ५॥

---

१. के मूको. १-१. नास्ति मूको. ३. नास्ति मूको. ४. उदश्वा मूको. ५-५. दानेविति अ. १. यदि कः मूको. २. कस्मात् मूको. ८-८. इत इति मूको. १. शरीरवृद्धि° वि॰ अ; शरीर वृष्टि° मु॰

मुद्गल० मरुतः एते[1] अश्वाः इव शीघ्रगन्तारः अरुषासः आरोचमानाः शूराः इव भटा इव प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः[2] सह तादृशाः। उत अपि च प्र युयुधुः प्रकर्षेण युध्यन्ते। सबन्धवः बन्धुभिः सह वर्तमानाः मर्याः इव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारः नरः नेतारः वावृधुः वर्धन्ते। इत् एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुः तेजः दृष्टिभिः प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृणवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।
सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । ववृधुः ।
सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

स्कन्द० ते मरुतः अज्येष्ठाः अविद्यमानो ज्येष्ठो येषां ते अज्येष्ठाः अकनिष्ठासः अविद्यमानः कनिष्ठो येषां ते अकनिष्ठासः उद्भिदः उद्भेदकारः। ओषध्यादिबीजानां वृष्टिप्रदानद्वारेण ओषध्यादीनां जनयितार इत्यर्थः। अमध्यमासः अविद्यमानो मध्यमो येषां ते अमध्यमाः। मरुतो हि सहजातास्तेन तेषां न ज्येष्ठः कनिष्ठः मध्यमो वा कश्चित्। महसा माहात्म्येन वि ववृधुः विविधं वर्धन्ते। प्रतिदिनं वर्धमानमाहात्म्या भवन्तीत्यर्थः। किञ्च सुजाताः सुनिष्पन्नाः। परिपूर्णसर्वावयवा इत्यर्थः। अथवा सुष्ठु जाताः सुजाताः पुण्यकर्माण इत्यर्थः। जनुषा जन्मनैव पृश्निमातरः दिवः द्युलोकात् मर्याः मनुष्याकाराः नः अस्मान् आ अच्छ आप्तुम् जिगातन। प्रथमपुरुषस्य स्थानेऽयं मध्यमः पुरुषः। आगच्छन्तु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते ज्येष्ठरहिताः [1]अकनिष्ठाः नापि[1] मध्यमाः, किं तर्हि, सहोत्पन्नाः, उद्भेत्तारः शरीराणां तेजसा वर्धन्ते। सुजाताः जन्मना गोमातरः दिवस्पुत्रा अस्मान् अभ्यागच्छत ॥ ६ ॥

सुद्गल० ते मरुतः अज्येष्ठाः अकनिष्ठासः उद्भिदः उद्भेदयितारः शत्रूणाम् अमध्यमासः महसा तेजसा वि ववृधुः विवर्धन्ते। सुजातासः सुष्ठु संभूताः जनुषा जन्मना पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः यूयम् दिवः सकाशात् नः अस्मान् अच्छ अभिमुखम् आ जिगातन सर्वतः प्राप्नुत ॥ ६ ॥

यदो न ये श्रेणीः पप्तुरोजसान्तान् दिवो बृहतः सानुनस्परि ।
अश्वासः एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नमनूँरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

यदोः । न । ये । श्रेणीः । पप्तुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।
अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नमनून् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

---

१. ये ते मूको. २. सहित मूको. १-१. कनिष्ठानपि मूको.

स्कन्द० वयः न[1] पक्षिण इव ये मरुतः [2]श्रेणीः पङ्क्तयः जवेन गन्तृणाम्[2] पप्तुः पतन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः[3]। ओजसा बलेन अन्तान् पर्यन्तान्[4] दिवः द्युलोकस्य बृहतः महतः सानुनः समुच्छ्रितस्य पर्वतादेः परि उपरि । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः एषामित्येतत्समानाधिकरणश्च[5]। तेषाम् एषाम् स्वभूताः अश्वासः अश्वाः उभये देवमनुष्याः यथा विदुः जानन्ति । अत्यन्तप्रकाशमित्यर्थः । पर्वतस्य मेघस्य स्वभूतान् नगनून् 'नभः' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । तस्मादयं नुः प्रत्ययः समूहे द्रष्टव्यः । उदकसमूहान् अञ्चुच्यवुः प्रच्यावयन्ति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पक्षिणः इव स्वावासान् प्रति ये बलेन पतन्ति दिवः अन्तान् प्रति महतः समुच्छ्रिताद् दिवः । अक्षाः एषाम् शिलोच्चयस्य सानूनि प्रच्यावयन्ति, यथा उभयपार्श्वस्था जनाः विदुः । दक्षिणत उत्तरतश्च आवासस्थानं सम्भवति पार्श्वयोः अन्ययोः पर्वत एव तिष्ठति[1] ॥ ७ ॥

मुद्गल० ये मरुतः वयः न पक्षिण इव श्रेणीः पङ्क्तयः सन्तः[1] ओजसा बलेन दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् पर्यन्तान् बृहतः महतः सानुनः समुच्छ्रितस्याकाशवलयस्य[2] परि परितः पप्तुः पतन्ति । एषाम् अश्वासः अक्षाः पर्वतस्य मेघस्य नभनून् उदकानि प्र अञ्चुच्यवुः प्रकर्षेण च्यावयन्ति उभये देवा मनुष्याश्च यथा विदुः जानन्ति तथा ॥ ७ ॥

मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।
आचुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । द्यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुऽचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।
आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

स्कन्द० मिमातु इति माङ् माने इत्यस्य रूपम् । निर्मिमीताम्[1]। करोत्वित्यर्थः। किम्। पुरस्तात्सङ्कीर्तितत्वात् उषसः । द्यौः मरुतां माता अदितिः च । साऽपि दि मरुतां मातैव। एवं ह्यैतिहासिकाः स्मरन्ति—'अदित्यां कश्यपान्मरुतो जाताः' इति। अथवा अदितिरिति दिव एव विशेषणम्। अदितिः अदीना अक्षीणा द्यौः । वीतये गमनाय प्राप्तये। नः अस्मान् प्रति। ताश्च प्राताः दानुचित्राः[10] दानु दानं सृष्टयुदकस्य, तद् विचित्रं यासां ता दानुचित्राः उषसः । माध्यमिकाः वाचः । गर्जितशब्दा इत्यर्थः । सम् यतन्ताम् सङ्गच्छन्ताम् अस्माभिरसह । श्रयन्ताम् अस्माभिरित्यर्थः[11] । आ अचुच्यवुः आच्यावयन्ति दिव्यम् दिवि भवम् कोशम् मेघम् । एते अपि हे ऋषे! आत्मन एवेदमन्तरात्मनः सम्बोधनम् । रुद्रस्य षष्ठोक्तेः पुत्रा इति वाक्यशेषः । मरुतः गृणानाः स्तूयमानाः । केन । "ऋषे इत्यामन्त्रणयोगात्" त्वया मया वा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कुर्वन्तां[12] द्यावापृथिवी भक्षणाय अस्मान्। सङ्गच्छन्ताम्[13] अस्मान् चिन्वानाः उषसः च। दिवि भवं मेघम् एते[14] आ च्यावयन्तु हे ऋषिवाक्य![15] रुद्रसम्बन्धिनः मरुतः त्वया स्तूयमानाः । उक्त एकवचनबहुवचनयोः समन्वयः ॥ ८ ॥

---

१. मालि मूको. २-२. मरुतः जवनगृणाम् मूको. ३. गच्छन्तीति मूको. ४. पर्यान् मूको. ५. एषां मध्ये° मूको. ६. तिष्ठन्ति दि° छपं. ७. सतः मूको. ८. °काशवलस्य मूको. ९. निर्मिमीतां मूको. १०. °दानु° गूको. ११-११. कोरित्या° मूको. १२. कुर्वः दि°; कुर्वा छपं; मालि छ. १३. °यन्ता च. १४. मरुतः मूको. १५. च्यावयितः मूको.

मुद्गल० न अस्मदर्थम् द्यौ अन्तरिक्षम्' मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम्। कीदृशी। अदितिं यदीना। किमर्थम्। नीतये उत्पत्तये। दानुचित्रा विचित्रप्रकाशादिदाना उपस सम् यतन्ताम्। हे ऋषे! त्वया एणाना स्तूयमाना मरुत रुद्रस्य, पुत्रा इत्यर्थ, एते दिव्यम् कोशम् मेघमुदकम् आ अचुच्यवु आच्यावयन्ति ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्ग ॥

[६०]

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसुम्नो वि चयत् कृतं नः ।
रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृध्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम । सुऽअवसम् । नमः ऽभि । इह । प्रऽसुम्न । वि । चयत् । कृतम् । नः ।
रथैं ऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋध्याम् ॥ १ ॥

स्कन्द० ईळे स्तौमि अग्निम् स्ववसम् सुपालनम् नमोभि स्तुतिभि । स ईळित इह कर्मणि प्रसन्न, प्र इत्येतस्य स्थाने, निपात्य वि चयत् विवृणोतु कृतमिद कर्म न अस्माकम्। यदत्रागोभनमस्माभि कृत तदपनयतु, यत् शोभन तत्परिगृह्णातु, येनेद कर्म मरुतां योग्य भवतीत्यर्थ । अहमपि रथै इव यथा रथै 'अभिमत देश कश्चित्' प्रापयेत् तद्वत् प्र भरे प्रहरामि, प्रापयामीत्यर्थ । किम्। सामर्थ्याद्धविः। कथ। उच्यते। वाजयद्भि वाजयता हविर्दक्षिणमस्मिच्छताम् प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम्। देवाना हि कर्मणां प्रादक्षिण्य धर्म । केषा वाजयताम्। उच्यते। मरुताम्। न च केवल हवि । किं तर्हि। स्तोमम् च ऋध्याम् ऋधु वृद्धौ। सामर्थ्यादान्तर्गणिण्यर्थ । वर्धयामि। 'स्तोत्र परिवृद्ध' करोमि इत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्तौमि अग्निम् सुरक्षणम् नमोभि सह। अत्र प्रसन्न सन् वि चिनोतु कर्म अस्मदीयम्। रथै इव प्र भरामि अद्य कुर्वन्नि स्तोमम्। यया[1] वहु अद्य रथै [2] प्रभरन्ति तद्वत् बहून् स्तोमान् प्रभरामि । एतदेवाह—प्रदक्षिणम्[3] मरुताम् स्तोमम् वर्धयामीति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'ईळे अग्निम्' इति अष्टर्चं चतुर्थं सूक्तम्। इयादाश्च ऋषि । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ, शिष्टा स्त्रिष्टुभ । मरुतो देवता।

अह इयादाश्च अग्निम् स्ववसम् सुष्ठुरक्षणम् नमोभि स्तोत्रै ईळे स्तौमि। तत्स्तोत्रम् कृतम् इह इदानीम् प्रसन्न प्रसन्न न अस्मदर्थम् वि चयत् विजानातु । वाजयद्भि[4] अश्व मिच्छद्भि[5] स्तोत्रै रथै इव रथैर्यथाऽभिमत प्राप्नुवन्ति तद्वत् प्र[6] भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि अभिमतम्। प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् मरुताम् स्तोमम् स्तोत्रम् ऋध्याम् सकर्धयेयम् ॥ १ ॥

---

१. 'क्षम् अदिति मूको २ २ सादिव मूको. ३ ३. प्रभृ परिवृद्धि मूको ४. सादिव वि' एव
५ रथै ख ६. प्रदक्षिणित् वि' एवं * सादिव मूको

आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।
वना चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद् रेजते पर्वतश्चित् ॥ २ ॥

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुऽखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।
वना । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया । पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ।

स्कन्द० ये किं कुर्वन्ति मरुतः । उच्यते । आ ये तस्थुः आतिष्ठन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । पृषतीषु पृदृणांसु बडवासु श्रुतासु विख्याताासु, सुखेषु रुद्राः रुद्रपुत्राः मरुतः रथेषु । परोक्षकृतत्वादस्य र्धर्चस्य यच्छब्दश्रुतेश्च तच्छब्दमध्याहृत्य पूर्वयर्चैकवाक्यता[1] योज्या । तेषां मरुतामिति परस्त्वर्धर्चः प्रत्यक्षः । ... ... ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठन्ति[2] ये पृषदृणांसु विश्रुतासु सुद्वारेषु[3] च मरुतः रथेषु । वृक्षाः च वः भये हे उद्गूर्णाः ! नि जिहते । पृथिवी अपि कम्पते, शिलोच्चयश्च ॥ २ ॥

मुद्गल० ये मरुतः रुद्राः रुद्रपुत्राः आ तस्थुः आतिष्ठन्ति पृषतीषु मरुतां वाहनेषु श्रुतासु आख्यातासु सुखेषु शोभनरथाक्षद्वारेषु रथेषु रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे उग्राः ! मरुतः ! यूयं यद् रथम् आरूढाः स्थ तदानीम् वना चित् वनान्यपि नि जिहते न्यगाच्छन्ति वः युष्माकम् भिया भीत्या । पृथिवी चित् पृथिव्यपि रेजते कम्पते । पर्वतः चित् पर्वतोऽपि रेजते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवम् अकुर्वन् तेषां स्तोमम् ऋध्याम् इति पूर्वयान्वयः ॥ २ ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित् सानु रेजत स्वने वः ।
यत् क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आपः इव समुद्रियासो घवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत । स्वने । वः ।
यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । आपःऽइव । समुद्रियासः । घवध्वे ॥ ३ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शिलोच्चयः च अत्यन्तम् वृद्धः बिभेति । तथा पर्वतस्य अन्तरिक्षात् सानु कम्पते भयङ्करे शब्दे । यदा[4] यूयम् क्रीळथ मरुतः ! ऋष्टिमन्तः, तदानीम् उदकानीव सहाञ्चन्तो गच्छथ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! यः युष्माकम् स्वने भयङ्करशब्दे सति पर्वतः चित् पर्वतोऽपि महि महान् वृद्धः सन्नपि बिभाय बिभेति । दिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि सानु समुच्छ्रितः प्रदेशः रेजते कम्पते । यत् यदा क्रीळथ क्रीडथ हे मरुतः ! यूयम् ऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा आपः इव सदृशाः समुद्रियासः सहाञ्चनाः घवध्वे गच्छथ ॥ ३ ॥

---

१. पूर्वयर्चैक° मुद्रो. २. °न्ते वि°, ३. ... ... ४. ... ...

वरा इवेद् रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।
श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वरा ऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिश्रे ।
श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

स्कन्द० ॥ ४ ॥

षड्गुट० कन्याया उद्वोढार इव रेवत पुत्रा[1], हिरण्मये आभरणैरुदकैश्च आत्मीयानि शरीराणि संश्लिष्टानि कुर्वन्ति । प्रशस्ता बलवन्त रथेषु अयनाय वा स्थातु सत्यमेव महनीयान्या-भरणानि अङ्गेषु कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० वरा इव विवाहयोग्या[1] युवान इव ते यथा रैवतास धनवन्त हिरण्ये हिरण्यमये राभरणे स्वधाभि उदकैश्च तन्व स्वकीयानि शरीराणि अभि पिपिश्रे सयोजयन्ति अलङ्कुर्वन्ति, तद्वत् एते मरुतोऽपि रैवतास धनवन्त हिरण्ये हिरण्यस्थानीये विद्युदाख्येराभरणे स्वधाभिश्च तन्व स्वकीयानि शरीराणि अभि पिपिश्रे । श्रिय शोभनाय श्रेयांस श्रेष्ठा तवस बलवन्तो मरुत रथेषु सत्रा सत्यम् तनूषु महांसि तेजांसि चक्रिरे कृतवन्त । इत् पूरण ॥ ४ ॥

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।
युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

स्कन्द० ॥ ५ ॥

षड्गुट० अमी सम् ववृधु सुधनत्वाय । तेषाम् युवा सुकर्मा रुद्र पिता, अधैन्य[1] सुदोहा पृश्नि 'सुदिनम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । सुखकरी माता भवति ॥ ५ ॥

मुद्गल० अज्येष्ठास अकनिष्ठास परस्पर ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिता सहैवोत्पन्ना समानवया एते मरुत भ्रातर सन्त सौभगाय सुभगत्वाय सम् ववृधु वर्धन्ते । युवा नित्यतरुण स्वपा शोभनकर्मा एषाम् मरुताम् रुद्र पिता, सुदुघा सुष्ठु द्रोग्ध्री पृश्नि गौर्देवता मातृभूता मरुद्भ्य मरुद्दर्थम् सुदिना शोभनदिनानि, अनुरुतामिति शेष ॥ ५ ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद् वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ ।
अतो नो रुद्रा उत वा न्व१स्याग्ने वित्ताद्धविषो यद् यजाम ॥ ६ ॥

---

१ °आभरणा मूको २ वाद° मूको ३ तवैन्य वि[1], तथा ऋषं

यत् । उत्ऽउत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुऽभगासः । दिवि । स्थ ।
अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । हविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्रयो लोका भवन्ति । तेषु यज्ञेदानीं वर्तध्वे[1] । अतः अस्मान् हे रुद्राः । आगत्य अस्य हविषः[2] क्षिप्रं जानीत । हे अग्ने ! स्वं च वेत्थ हविर्यदा यजाम ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! हे मरुतः ! यूयम् यत् उत्तमे उत्कृष्टे दिवि द्युलोके मध्यमे वा दिवि यत् वा अवमे द्विवि हे सुभगासः ! स्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी' इति द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । अतः अस्मात् स्थानत्रयात् नः अस्मदर्थं हे रुद्राः[3], आगच्छतेति[4] शेषः । उत वा अथवा नु अद्य यत् यजाम यद् हविः प्रक्षिपाम, हे अग्ने[5] ! अस्य हविषः तद् हविः वित्तात् वेत्थ ॥ ६ ॥

अग्निश्च॒ यन्म॑रुतो विश्ववेदसो दि॒वो व॑ह॒ध्वे॒ उत्त॑रा॒दधि॒ ष्णुभिः॑ ।
ते म॑न्दसा॒ना धुन॑यो रिशा॒दसो॒ वाम॑ं धत्त यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥ ७ ॥

अग्निः । च॒ । यत् । म॒रु॒तः॒ । विश्व॑ऽवेदसः । दि॒वः । व॒ह॒ध्वे॒ । उत्ऽत्त॑रात् । अधि॑ । स्नुऽभिः॑ ।
ते । म॒न्द॒सा॒नाः । धुन॑यः । रि॒शा॒दसः॑ । वाम॑म् । ध॒त्त॒ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ७ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्निः च यदा हे मरुतः ! यूयं च विश्वधनाः दिवः आगच्छथ सम्[6] उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः उच्छ्रितेषु वा देशेषु इति । शिष्टं[7] स्पष्टम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे विश्ववेदसः ! सर्वज्ञातारः ! मरुतः ! यत् यूयम् अग्निश्च दिवः द्युलोकात् उत्तरात् उत्कृष्टतरात् अधि उपरि स्नुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उह्यध्वे, तत्र निवसथेत्यर्थः[8] । ते यूयम् मन्दसानाः मोदमाना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः रिशादसः अस्मद्विसकानामत्तारः[9] सन्तः वामम् वननीयं धनम् धत्त दत्त यजमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते ॥ ७ ॥

अग्ने॑ मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋ॑ष्वभिः॒ सोम॑ं पिब मन्दसानो ग॒णश्रि॑भिः ।
पा॒व॒केभि॑र्विश्वमि॒न्वेभि॒रा यु॒भिर्वै॑श्वानर प्रदिवो॒ केतु॑ना स॒जूः ॥ ८ ॥

अग्ने॑ । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋ॒ष्व॒ऽभिः॒ । सोम॑म् । पि॒ब॒ । म॒न्द॒सा॒नः । ग॒णश्रि॑ऽभिः ।
पा॒व॒केभिः॑ । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वेभिः॑ । आ । यु॒ऽभिः । वै॒श्वा॒न॒र॒ । प्र॒ऽदि॒वः॒ । केतु॑ना । स॒ऽजूः ॥ ८ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ८ ॥

---

१. वर्तयध्वे क. २. हविषा ख. ३. 'रुद्रासि' मूको. ४. आगत मूको. ५. अस्य हि'. ६. 'संरय' मूको. ७. 'नामत्ता' मूको

वेङ्कट० अग्ने! मरुद्भिः अङ्गानि शोभयद्भिः रसाहरणपरैः[1] सह मोदमानः सोमम् पिब गणश्रिभिः[2] गणभावं ये श्रयन्ते तैः[3] शोधकैः विश्वस्य प्रीणयितृभिर्गन्तृभिः वैश्वानर! अग्नेन तेजसा संगतः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! मरुद्भिः सह मन्दसानः सन् सोमम् पिब। कीदृशैर्मरुद्भिः। शुभयद्भिः शोभमानैः अङ्गानि। स्तुत्यैः गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः पावकैभिः शोधकैः विश्वमिन्वेभिः विश्वं कृत्वा प्रीणयद्भिः आयुभिः आयुष्मद्भिः हे वैश्वानर! अग्ने! अदिवा पुराणेन केतुना प्रकाशयुक्तेन सन्, सहितः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[६१]

के ष्ठ॑ नरः श्रेष्ठतमा॑ य एकएक आयय । पर॒मस्या॑: परा॒वतः॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठऽतमाः । ये । एकःऽएकः । आऽअयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

स्कन्द्० अत्र इयावाश्वाख्यानके[1] बृहद्देवतायां (तु. ५,५०-६९) च पठितमितिहासमाचक्षते[2]। इयावाश्वस्य ब्रह्मचारिणः पिता आत्रेयोऽर्चनाना राज्ञो रथवीतेर्ऋत्विग्[3] बभूव। स कदाचित् यज्ञार्थं पुत्रः सपुत्र उपागतः। वितते यज्ञे रथवीतेर्दुहितरं कन्यकां ददर्श[4], तां पुत्रार्थं ययाचे। तं रथवीतिर्भार्यया सह समन्त्र्य प्रत्याचचक्षे—अभूविनों न जामाता। अयं च इयावाश्वो ब्रह्मचारी, न ऋषिः। इति स प्रत्याख्यातो वृत्ते यज्ञे स्वमाश्रमं जगाम। इयावाश्वस्तु कन्यायामावृत्ताभिलाषः कदाचित् पात्रहस्तो भैक्षं चचार। भैक्षं चरन् राजस्तरन्तस्य शशीयस्या भार्यायाः गृहं जगाम। तं शशीयसी नामगोत्रे पृष्ट्वा भर्त्रे तरन्ताय दर्शयामास। तेन चानुज्ञाता बहुविधं धनमजाविकं गवाश्वं[5] चास्मै ददौ। तरन्तोऽपि धनादिकं[6] दत्त्वा भ्रातुः पुरुमीळहस्य सकाशं प्रेषयामास—गच्छ सौम्य!, सोऽपि ते दास्यतीति। गच्छते चास्मै शशीयसी पन्थानं कथयाञ्चकार। अमुकेनामुकेन च पथा गच्छेति। एतस्मिन्नेव काले हि राजर्षिं तरन्तं द्रष्टुं यत्र मरुत आजग्मुः। तांस्तुल्यरूपांस्तुल्यवयस्कांश्च दृष्ट्वा[7] विस्मितः इयावाश्वः[8] पृच्छति स्म—"के ष्ठ नरः" इति।

के यूयम् स्थ हे नरः! मनुष्याकाराः! श्रेष्ठतमाः[9] अतिशयेन प्रशस्याः च, आयय आयाताः स्थ एकएक[10], पृथक् पृथगेवैनस्वेन अद्वैतेनेत्यर्थः। परमस्याः परावतः 'परावतः'[11] (निघ ३,२६) इति दूरनाम, परमं यद् दूरं तस्माद्। दूराद् कुतोऽपीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनक.—
राजर्षिरभवद्भार्यो रथवीतिरिति श्रुतः।
स यक्ष्यमाणो राजानमभिगम्य[12] प्रसाद्य च॥
आत्मानं कार्यमर्थं च स्थापयन् प्राञ्जलिः स्थितः।
अवृणीतर्षिमाश्वेयम् आत्विज्यायार्चनानसम्॥

---

१. ऋषाद[ष] वि[ट]. २. नास्ति मूको. ३. [ष]इयावाख्यानम् कु. ४. [ष]श्वेते मूको. ५. [ष] वा वि[ट][ष]. ६. दशदशैतो मूको. ७. गवश्वम् मूको. ८. भेनुश्च मूको. ९-९. नास्ति मूको. १०. [ष]मा ये मूको. ११. राजर्षिरभि[ष] मूको.

स सपुत्रोऽभ्यगच्छत्तं राजानं यज्ञसिद्धये ।
यज्ञे च विततेऽपश्यद् राजपुत्रीं[1] यशस्विनीम् ॥

स्नुषा मे राजपुत्री स्यादिति तस्य मनोऽभवत् ।
संयुज्यस्व मया राजन्निति राज्ञं [2]च सोऽब्रवीत्[2] ॥

प्रत्याचष्टे[3] स तं राजा सह सम्यन्त्र्य[4] भार्यया ।
अनृषिर्नैनं[5] जामाता कश्चिद् भवितुमर्हति ॥

प्रत्याख्यात ऋषिस्तेन वृत्ते यज्ञे न्यवर्तत ।
श्यावाश्वस्य तु कन्याया मनो नैव न्यवर्तत ॥

[6]ततस्तौ तु निवर्तेतामुभावेवाभिजग्मतुः[6] ।
तरन्तापुरुमीळ्हौ तु राजानौ वैददद्भ्यपी[7] ॥

ताभ्यां तौ चक्रतुः पूजाम् ऋषिभ्यां नृपतौ स्वयम् ।
ऋषिपुत्रं महिष्यास्च दर्शयामास तं नृपः ॥

तरन्तानुमता चैव प्रादाद् बहुविधं वसु ।
अजाविकं [8]गवाश्वं च श्यावाश्वाय शशीयसी ॥

ददर्श संस्थितान् पार्श्वे तुल्यरूपान् इवात्मनः ।
समानवयसश्चैव मरुतो रुक्मवक्षसः ॥

तांस्तुल्यवयसो दृष्ट्वा देवान् पुरुषविग्रहान् ।
श्यावाश्वो विस्मितोऽपश्यत् के ष्टेति मरुतस्ततः ॥

ततस्तु मरुतो देवान् रुद्रसूनूनबुध्यत ।
[9]'य ईं वहन्त'[9] इत्याभिः श्रुत्वा तुष्टाव तांस्तथा ॥

अतिक्रमं हि तं मेने ऋषिर्विपुलमात्मनः ।
यत्र दृष्ट्वैव तुष्टाव [10]'मरुत [10]के ष्टे(ष्टा' इ)ति' पृष्टवान् ॥

स्तुताः [11]'स्तुत्या तया'[11] प्रीता गच्छन्तः पृश्निमातरः ।
अवमुच्य स्ववक्षोभ्यो रुक्मं तस्मै सदा ददुः ॥

---

१. राज्ञः प पुत्रीं वि'. २-२. वचोऽब्र° क्ष ङ्यं. ३. प्रत्यानष्ट मूको. ४. अनृषिर्नोऽत्र मूको. ५-५. ततस्तौ तनिम्याशुभवेनैव अभिजग्मतुरन्ता वि'; ततस्तौ तनिम्याशु भावेनैवाभिजग्मतुः क्ष ङ्यं. ६. वैदराधिनौ मूको. ७. ऋ ५,५१,११ ८-८. मरुद् के ष्टि ह मूको. ९-९. 'स्तानया मूको.

मरुत्सु [1]यः प्रयातेषु[1] शवसावः सुमद्गयः ॥
रथवीतेर्दुहितरम् अगन्छद् मनसा तदा ।
स सद्य ऋषिरात्मानं अवस्यन् रथवीतये ॥
'एतं मे स्तोमम्'[2] इत्याभ्यां दीर्घे 'रात्री न्ययोजयत्'[3] ।
रथवीतिमपदमन्तीं[4] सम्प्रेक्ष्यार्षेण चक्षुषा ॥
[5]अन्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेती'(ति'[6] ६)ति चाब्रवीत् ।
ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या राज्ञा प्रचोदितः ॥
आदाय कन्यां तां दार्भ्य उपेयायार्चनानसम् ।
पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा पद्भ्यः कृताञ्जलिः ॥
रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस च ।
मया क्षेत्रमिच्छन्तं[7] त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥
तत्[8] क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मा च मे मगवन् क्रुधः ।
ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः क्षितासि भगवन् ऋषेः[9] ॥
इन्त[10] प्रतिगृहाणेमा सुषामिन्येवमब्रवीत् ।
[11]पाद्यार्घ्यमधुपर्कैश्च पूजयित्वा[11] स्वयं नृपः ॥
शुक्लमश्वतरं दत्त्वा अनुज्ञेशे गृहान् प्रति ।
शशीयसी तरन्ते च पुरमौच्छद् न पार्थिवम् ॥
एतैः 'सनत्'[12] इति स्तुत्वा जगतीर्भिरिमं क्षयम् । (ऋ. पूर्वे ५,५०-८०) इति ॥

के यूयं रथ हे नरः! श्रेष्ठतमाः, ये यूयम् एतं एकएकः[13] आगताः [13]स्थः तं मोणि(?)[13] परमस्याः परावतः दूरात्[14] ॥ १ ॥

सुहृदः० 'के ष्ठा नरः' इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । पञ्चमी अनुष्टुप्, नवमी सतोबृहती, शिष्टा गायत्र्यः । रथवीतिर्ऋषिः । आद्याः चतस्रः मरुद्देवताकाः, 'सनरसा' इत्यादीनां चतसृणां शशीयसी नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता, 'उत मेऽवस्थम्' इत्यस्याः वैदर्भिः पुरुमीळ्हो[15] देवता[15], 'यो मे धेनूनाम्' इत्यस्याः वैदर्भिः तरन्तो राजा देवता, 'य ईं वहन्ते' इत्यस्याः षष्ठ्याः, 'एतं मे' इत्यस्य तृचस्य दार्भ्यो रथवीतिर्नाम राजा देवता ।

---

१. मु म° वि° इत्यं. २. ऋ ५,५१,१०-१८. ३-३. एतैः स्तोमैरहं पद्य गृह्णे. ४. °र्भिः तस्यस्तं गृह्णे. ५. ऋ ५,५१,१९. ६. त्येनानि° गृह्णे. ७. तं गृह्णे. ८. ऋषे ऋ. ९. अतः गृह्णे. १०-१०. °कैरभ्यर्चयित्वा गृह्णे. ११. ऋ ५,५१,५. १२. एकः गृह्णे. १३-१३. स्थ के। गर्भेत्र इति पाठः स्यात्. १४. शारित ऋ इत्यं. १५. °ळ्हो गृह्णे. १६. °ता शशीवत्ये गृह्णे.

ऋ-२११ ●

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाङ्गिरागमपारगाः ।
अर्चनानाः पुराऽऽत्रेयो दार्भ्येण रथवीतिना ॥

आत्रिज्याय वृतो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः ।
रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ॥

ययाचे स्वकुमाराय स्यावाश्वाय च तां नृपम् ।
स प्रदानमना भार्यामपृच्छत् किं प्रयच्छसि ॥

इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै ददास्यसि[1] ।
इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ॥

तच्छ्रुत्वेति निधित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् ।
स्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ॥

तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तत्पर्त्सेपे सुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥

तरन्तमद्रिधीं साध्वीं बिभिक्षेऽसौ शचीयसीम् ।
सा सैत्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥

इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपूजय ।
साऽनुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥

तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादादन्नमपेक्षितम् ।
दत्त्वा च पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥

प्रेषयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ।
तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः ॥

गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयाऽऽगतान् ।
विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः स्पष्टकिताह्वयोऽब्रवीत् ॥

तुष्टाव शिष्टान् मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ।
सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीदितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मविद्वधः ॥

---

1. °दास्यसि मूको.

तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा [1]देवावत्सनामकः ।
पश्चात् पुनर्गृहं गत्वा[1] भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥

दाभ्यो मन्त्रदृशे राज्ञा[2] चोदितः स्वसुता ददौ ।
पुरुमीळहस्तस्यन्तथ तद्भार्या च शशीमसी ॥

दाभ्यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः ।
ते तस्मै[3] यद् ददुस्तुष्टास्तत् 'के ते(ष्टा' इ)त्यत्र वर्ण्यते ॥ (तु. बृदे ५,४९;८०)।

हे[4]नरः! नेतारो मरुतः! श्रेष्ठतमाः भवन्तः[5] श्रेष्ठा यूयम् के स्थ के भवथ, ये यूयम् एकैकः प्रत्येकम् आयय आगच्छथ। कस्मात्। परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात्, अन्तरिक्षात् इत्यर्थः ॥ १ ॥

क्व[6] वोऽश्वाः क्वाऽभीशवः कथं शीक कुथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क्व । वः । अश्वाः । क्व । अभीशवः । कथम् । शीक । कुथा । यय । पृष्ठे । सदः । नसोः । यमः ॥२॥

स्कन्द० अश्ववारूपा यूयं दृश्यध्वे। [7]अतः पृच्छामि[7] क्व वः युष्माकम् अश्वाः वैरूपगताः। क्व वा अभीशवः अश्वप्रग्रहाः। कथम् वाऽत्यन्तसुकुमारास्सन्तः शीक शक्नुवन्तः। शकेस्सर्वत्र कर्मभूतधात्वन्तरापेक्षत्वाद् आयातुमिति वाक्यशेषः। कथा[8] कथं केन वा प्रकारेण। यय शुद्धोऽन्यत्र यातिस्तोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः। [9]आगताः। तांस्तु[9] एवं पृच्छन्नेव[10] पार्श्वतोऽवलोकयन् विदूरे पर्याणितानश्वान् दृष्ट्वाऽऽह—पृष्ठे सदः इति। सीदन्ति उपविशन्ति यस्मिन्नश्ववाराः तत्सदः पर्याणम्, पल्याणमिति यवप्रंशेन लोके प्रसिद्धम्। यत् पृष्ठ एवैषामश्वानाम्। नसोः नासिकापुटयोः अपि[11] यमः यमु बन्धने, यम्यते बध्यतेऽसाविति यमः कवियम्[12]। अद्याऽप्येतेऽश्वाः पर्याणिता एवं कवियिताश्चेत्यर्थः[13] ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वान्[14] अवरुह्य[15] तेनैव वेषेण प्रादुरभवन्[16]। तत्र पृच्छति—क्व युष्माकम् अश्वाः स्थिताः। क्व च अभीशवः। कथम् गन्तुं शक्नुथ सभाराम्यां पादाभ्याम्। कथं गच्छथ। पृष्ठे ये सीदन्ति नासिकयोः यच्छन्ति अश्वान् ते तथोक्ताः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्माकम् अश्वाः क्व कुत्रत्याः। क्व अभीशवः बन्धनरज्जवः। कथम् शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ। कथा कथम् यय याताः स्थ। पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे सदः पर्याणम्, तच्च[17] दृश्यते। तथा नसोः नासिकयोः यमः पलायनप्रतिबन्धकारी। कुत्रापि त्वरितगमना इव यूयम् [18]इति दृश्यते[18] ॥ २ ॥

---

1. 'कः मुद्गलीद्द गृहं पश्चात् गत्वा मूको. २. चात् मूको. ३. ततस्तस्मै मूको. ४-४. अपृच्छामि मूको. ५. नास्ति मूको. ६-६. आगतास्तु मूको. ७. पृच्छन्निव कु. ८. अपि वि[1]; अरि वि[1]. ९. कविचं वि[2]'[2] अ; कवयम् कु. १०. कविचिता[3] वि[1]'[1] अ; कवयिता[3] कु. ११. नास्ति क कुं; वत्सा वि[1]. १२. अवारुह्य वि[1]. १३. तेनैव क कुं. १४. प्रादुः दूरादभवत् मूको. १५. तत्र मूको. १६-१६. नास्ति मूको.

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ २ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥ २ ॥

स्कन्द० किञ्च[1] जघने चोदः चोदयतेऽनेनाश्व इति चोदः, कशा 'तोत्रं वा'[1]। स जघन एषाम् अश्वानाम्। अश्ववारा[1] ह्यश्वादवतरन्तोऽप्रणाशार्थं चोदं कशां तोत्रं वा लम्बयन्ति। तेन सोऽश्वानां जघने भवति। तं दृष्ट्वैवमाह—जघने चोद एषाम् इति। किञ्च सक्थानि स्वानि सक्थानि नरः मनुष्याकाराः वि यमुः वियच्छन्ति। विकटावूरू[2] कुर्वन्ति इत्यर्थः। अश्वाद्धयवतीर्णमात्रस्याश्ववारस्य विकटावूरू[2] भवतः। पुत्रकृथे न जनयः। पुत्रः क्रियते येन स पुत्रकृथः सुरतव्यापारः। जनयो जायाः। यथा सुरतव्यापारे जाया विकटावूरू[2] कुर्वन्ति तद्वत्। सर्वं चेदमचिरागतत्वस्य प्रतिजिगमिषुत्वस्य च प्रतिपादनार्थम्। एते अश्वास्तथा पर्याणिता एव अवतीर्णमात्रत्वाद्विकटावूरू कुर्वन्ति। अत एते अचिरागताः प्रतिजिगमिषवश्च लक्ष्यन्ते इत्यर्थः। यतश्चैवमत एतान् ब्रवीमि ॥ २ ॥

वेङ्कट० जघने अश्वाजनिः एषाम् अवलम्बते। सक्थानि वि यच्छन्ति, यथा पुत्रकरणाय जायाः सक्थिनी वियच्छन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० एषाम् अश्वानाम् जघने हन्तव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा वर्तते[1], तथा सक्थानि ऊरुप्रदेशान् नरः नेतारो मरुतः वि विधिच्य यमुः नियच्छन्ति। पुत्रकृथे पुत्रकरणे उत्पादने जनयः न अपत्योत्पादयित्र्यो योषित इव। ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः[3] सङ्गमसमये ऊरू विधुतो[4] कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः । अग्नितपो यथासथ ॥ ४ ॥

परा । वीरासः । एतन । मर्यासः । भद्रऽजानयः । अग्निऽतपः । यथा । असथ ॥ ४ ॥

स्कन्द० पृष्ट्वा तान् प्रेरयामास 'परा वीरास' इत्यृचा।

क्रीडितुं यह जायाभिः स्वानि गेहानि गच्छत ॥ इति।

परा एतन परागच्छत। स्वानि गेहानीत्यर्थः। हे वीरासः! विक्रान्ताः! मर्यासः। मनुष्याकाराः!। भद्रजान्यः! भद्रास्तरुण्यो रूपवत्यश्च जाया येषां ते भद्रजानयः। एते हि तरुणा रूपवन्तश्च अत एषां भार्याभिरपि तरुणीभिरेव रूपवतीभिरेव च[5] भवितव्यम्। एवमवधार्यैषां भद्रजानित्वमिदमाह—हे भद्रजानय इति। अग्नितपो यथा असथ अग्निना ये तप्यन्ते दह्यन्ते ते अग्नितपः ते यथा तद्वत् शीघ्रम् असथ भवथ। यथा अग्निना दह्यमानास्ततः प्रदेशाच्छीघ्रं गच्छन्ति, एवं शीघ्रं प्रतिगच्छत। गत्वा च भद्राभिस्सह क्रीडतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परा गच्छत हे वीराः! स्वगृहं प्रति मर्याः! भद्रा जायाः[6] येषां ते भद्रजानयः!। आभरणैः अलंकृता यूयम् यथा भवथ तथा अग्नितप्ता इव वर्णतः ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति कु. २-२. तोत्रो वा मूको. ३. अश्वरा मूको. ४. विकटापुर मूको. ५-५. विकटाः पुत्र मूको. ६. नास्ति मूको. ७. 'काले मूको. ८. विधुतौ मूको. ९. नास्ति वि[1].

मुद्गल० हे वीरासः! वीराः! मर्यासः! मर्त्येभ्यो हिताः! परा एतन परागच्छत हे भद्रज्ञानयः! भद्रा स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः। रुद्रपुत्राः! इत्यर्थः। अग्नितपः शत्रिना वसाः तान्नादयः यथा दीप्ताः तद्वत् प्रदीप्ताः असथ भवथ ॥ ४ ॥

सनत् साश्व्यं पशुमत गव्यं शतावयम्। श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपबर्हत् ॥५॥

सनत। सा। अश्व्यम्। पशुम्। उत। गव्यम्। शतऽअवयम्।
श्यावाश्वऽस्तुताय। या। दोः। वीराय। उपऽबर्हत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० उत्तवं मरुतो मातः[1] पुरुमीळ्हस्य वेदसः।
कण्वेतन शशीयस्या राजपत्न्या यथा पुरा ॥
तरन्तस्य पुनर्भाता वैददश्विर्महायशाः।
प्राणाय पुरुमीळ्होऽस्मै धेनूनां प्रददौ शतम् ॥
तरन्तपुरुमीळ्हौ यद् ददथुर्वैदथिनौ।
शशीयसी तरन्तस्य महिषी मरुतश्च यत् ॥
रथवीतिश्च यद् दार्भ्यः श्यावाश्वायार्चनानसे।
के ष्ठेत्यत्र स्म सूक्ते श्यावाश्वो निजगाद ह ॥ इति।

तरन्तपुरुमीळ्हौ नाम एतौ राजानौ विददश्विनः पुत्रौ यत् धनं श्यावाश्वाय दत्तवन्तौ। यच्च शशीयसी नाम तरन्तस्य राज्ञो महिषी। महिषीति प्रथमपत्न्यभिधानम्। 'दत्तवती। मरुतश्च यद्दत्तवन्तः'। यच्च रथवीतिर्नाम दर्भपुत्रः श्यावाश्वाय हरिपुत्राय च अर्चनानसे दत्तवान्। 'के ष्ठा नरः' इत्येतस्मिन् सूक्ते तस्मै श्यावाश्वो निगदितवान्। तत्रैताभिस्तिसृभिरृक्षा[1] सा शशीयसी-दानं निजगाद। सनत् षणु दाने। दत्तवती। सा अश्व्यम् अश्वसमूहम् पशुम् पशुशब्देनात्र *गवाश्वरथादीनां च भेदेनोपादानादज एवोच्यते, न पशुमात्रम्। शुद्धोऽप्यर्थे समूहवद्विवक्षार्थे द्रष्टव्यः। अजसमूहम्। उत अपि गव्यम् गोसमूहम् शतावयम्, तरुणशतसहितमित्यर्थः। का सा। उच्यते। श्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन स्तुताय या दोः बाहुम् वीराय विक्रान्ताय। उपबर्हत् बृहू वृद्धौ। उद्यच्छति परिभोक्तुमेनमुत्क्षिपति वा। तरन्तस्य भार्येत्यर्थः[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रायच्छत् तरन्तभार्या शशीयसी श्यावाश्वाय अश्वसमूहम् पशुम्, अपि शतसंख्युक्तं[3] गोसंघं च, श्यावाश्वेन भिक्षमाणेन स्तुताय वीराय तरन्ताय या[4] स्वबाहुमुपबर्हं वृद्धवती, तस्य भार्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

मुद्गल० सा तरन्तमहिषी महत्पशुम् सनत् अदात्। किम्? अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकम्। उत अपि

---

१. मातः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. "त्रैवार्चिकेषु" मूको. ४-४. श्यावाश्वादीनां चामेरोक्तो" मूको. ५. "र्थः या च मूको. ६. शतमुच्चम् वि². ७. नास्ति मूको.

च गव्यम् गोसमूहात्मकम् शतावयम् शतावि[भि]र्युक्तम् । स्वावाश्वस्तुतायः स्वावाश्वेन सया स्तुताय वीराय तरन्ताय या दोः स्वकीयभुजम् उपबर्बृहत् उपोदयच्छत् आलिङ्गनाय ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवऽत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० उत शब्दोऽप्यर्थे पुंसः इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा षष्ठ्यर्थे द्वितीयेषा । तरन्तस्यायं प्रविनिर्देशः । तरन्तस्य स्त्री । भार्येत्यर्थः । शशीयसी नाम । त्व इति [1]वा विनिग्रहार्थीयं[1] सर्वनामानुदात्तम् (तु. या १,७) एकशब्दपर्यायः । तस्मादयं रिक्थात् टाप् । स्वा एका । शशीयस्येव एका स्त्री, नान्या काचिदित्यर्थः । पुंसः उत पुंसोऽपि सकाशात् भवति वस्यसी वसु धनम्, अतिशयेन तद्वती वस्यसी । धनवत्तरा । सर्वस्य हि दानेन धनमाविर्भाव्यते । इयच्च दानं नास्ति पुंसः, अत[2] इयं तस्माद्धनवत्तरा । अथवा वसुशब्देनात्र देयं धनमुच्यते । तेन यत्किञ्चित् स्वदानं ददते । पुंसोऽपि सकाशात् दातृतरेत्यर्थः । कीदृशात् पुंसः । उच्यते । अदेवत्रात् देवान्यस्त्रायते[2] स देवत्रः । कः पुनरसौ । यः स्तौति । देवा हि स्तूयमाना वीर्येण वर्धन्ते । अतो यस्तान् स्तौति स वीर्यहानितस्त्रायते, तेन स देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः । तस्माददेवत्रात् । देवानामस्तोतुरित्यर्थः । अराधसः हविर्लक्षणेन धनेन रहितात् । अयज्वुश्चेत्यर्थः । यो हि न देवान् स्तौति न यजते स निर्धनो भवत्यल्पधनो वा । निर्धनत्वादल्पधनत्वाद्वा अश्रद्धानत्वाच्च नैव ददाति । यद्यपि ददाति तदप्यल्पम् । तस्मात् शशीयसी धनवत्तरा दातृतरा वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि खलु एका स्त्री शशीयसी नाम पुंसः अपि भवति प्रशस्ता देवानमत्रातुः स्तोतुः सधनात् ॥ ६ ॥

मुद्गल० उत अपि च हे आत्मन्! त्वा एका शशीयसी तरन्तमहिषी सैव स्त्री. पुंसः पुरुषात् वस्यसी वसीयसी भवति । कस्मात् पुनः इदमुच्यते । अदेवत्रात् देवाः त्रायन्ते. स्तुत्यादिना यं स [2]देवत्रः, न देवत्रः[2] अदेवत्रः, तस्मात् अराधसः धनरहितात् लुब्धकात् ॥ ६ ॥

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥७॥

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् । देवऽत्रा । कृणुते । मनः ॥७॥

स्कन्द० या च[3] वि जानाति भर्तारम् जसुरिम्[4] जसु [5]ताडने । अमताडितम्[5] । क्षान्तमित्यर्थः । वि तृष्यन्तम् तृट् पिपासा, पिपासन्तं च विजानाति । वि कामिनम् कामभोगैषिणं[6] च विजानाति । विज्ञाय च यदा यथा परिचरितव्यः तदा च तथैनं परिचरति । क्षान्तं मदेनादिना विक्षमयति । तृष्यते शीतमुदकं ददाति । संभोगैषिणि भोगमित्यर्थः । या च

१-१. वर्षिनिग्रहार्थीयं मूको. २. देवात्रस्त्रायते मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. ज्ञात वि[5]. ५. अजुरिम् मूको. ६-६. जसु अर्दा ताडितम् मूको. ७. [6]गैषिणी मूको.

देवत्रा देवेषु कृणुते कुरुते मनः। नित्यं देवान् पूजयतीत्यर्थः॥ एवं यच्छब्दश्रुतेः "सनत् सा" (ऋ ५, ६१,५-७) इति तिसृणामप्यासामृचामेकवाक्यताभावात् तिसृभिरपि शशीयसीदानं निगद्यते। आद्यर्चैवैकया शशीयसीदानं निगद्यते। पराभ्यां तु शशीयसी पुंसोऽपि सकाशाद् वस्यसी भवति या विजानाति भर्तारमित्येवमेकवाक्यताभावात् शशीयसी स्तूयते। तथा च भगवता शौनकेनोक्तम्— "न वा[1] स्तूयत एतेषु गोघ्या च स्त्री शशीयसी' इति। श्यावाश्वाख्यानविदस्तु — 'सनत् साख्यम्' इत्येकया शशीयसी स्तूयते। पराभ्यां तरन्त इति मन्यन्ते। एवं हि आहुः—

"ऋषिस्तु तां सनिं लब्ध्वा गवाश्वमविका अजाः'।
श्यावाश्वः परितोषेण तरन्तस्याग्रतः[2] स्थितः॥
दात्रा दत्तं च यद् येन[3] तत्सर्वं परिकीर्तयन्[4]।
'सनत् साख्यं पशुम्' इति दृष्टा[5] 'नान्यस्य कस्यचित्[6]'॥

'तत्र 'उत त्वा स्त्री शशीयसी' इति द्वाभ्यां स तरन्तमस्तौषीत्' 'सनत् साख्यम्' इत्येतया तावत्कर्मणा दानेन शशीयसी स्तूयते इत्याख्येयम्। उक्तं हि भगवता शौनकेन—

'स्तुतिर्नाम्ना बान्धवकर्मरूपैः[7]' इति।

'उत त्वा स्त्री' इत्येताभ्यामपि 'तवैव स्त्री वस्यसी नान्या काचित्' इत्येवं तस्य प्राधान्याभ्यणात्तरन्तः स्तूयते, न शशीयसीति व्याख्येयम्॥ ७॥

वेङ्कट० वि जानाति या उपक्षीणं पिपासुं च धनकामुकं च अतिथिम्, सा देवेषु कृणुते मनः॥ ७॥

मुद्गल० या शशीयसी जन्तुरिम् व्यथितं तम् वि जानाति, तृष्यन्तम् पिपासितम् वि जानाति, कामिनम् धनाद्यभिलाषवन्तम् वि जानाति। अनुकम्पया अभिमतं दत्तवतीत्यर्थः। देवत्रा देवेषु मनः कृणुते कुरुते या, सैव स्त्री इति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ७॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः। स वैरदेय इत् समः॥ ८॥

उत। घ। नेमः। अस्तुतः। पुमान्। इति। ब्रुवे। पणिः। सः। वैरऽदेये। इत्। समः॥८॥

स्कन्द० तरन्तस्तुतिद्वारेण तद्दानमनघां निगद्यते। उत-शब्दोऽप्यर्थे तृतीयपादस्थेन स इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः। घ इति पदपूरणः। स इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यः नेमः अर्धः। कस्य। स्वजायायाः शशीयस्याः। कुत एतत्। जायापत्योः परस्परार्थत्वात्। यथैव हि 'अर्धो वा एष आत्मनो यज्जाया' इति श्रुतेः, अर्धं शरीरमिति लोकप्रसिद्धेः, पत्युरर्धो जाया[9]। एवमर्धस्य परस्परापेक्षत्वात्पतिरपि जायाया अर्धमित्युपपन्नम्। अस्तुत[10]। केन। सामर्थ्यान्मन्त्रोऽन्येन केनचिदस्तुतपूर्वं इत्यर्थः। पुमान् तरन्तनामा। पणिः उत सोऽपि वैरदेये वीरा दानशूरास्तेषां दानम् वीरदेयम्। स्वार्थिकस्तद्धितः। तस्मिन्। इत् इति पदपूरणः। समः सदृशः भवे

1-1. सा सनत् मूको. २. नरा मूको ३. ऽनः कु. ४. तरन्तस्यागतः मूको। तरन्तस्यागतः कु. ५ यत्तेन कु. ६. परिकीर्तयत् कु. ७ दृष्टा वि[11] अ; दृष्वन् कु ८-८. नारित वि[1]. ९-९. शशीयसी द्वाभ्यां तरन्तमस्तौषीत्। उत त्वा स्त्री शशीयसीति। तत्र मूको. १०. ऋ. एते १, ७. ११. जायाः मूको.

पणिः पणतेः स्तुत्यर्थस्येदं रूपम्। स्तोताऽहम्। केन पुनः समः। भ्रात्रा पुरुमीळ्हेन। कुत एतत्। तस्योपमानत्वेनोपादीयमानत्वात्। सदृशस्यैवोपमानत्वात्। यथैव पुरुमीळ्हो धेनुशतं ददवान् एवं तरन्तोऽपीत्यर्थः। एवं तरन्तस्तुतिद्वारेण तद्दानं निगद्यते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च खलु अस्माः शचीयस्याः अर्धभूतः पुमान् भर्ता मया अस्तुतः इति वं च स्तौमि स्तोताऽहम्। सः वीरस्य मम दत्ते धने समानः एव शचीयस्याः भवति। समानं साम्यमनयोरिति ॥ ८ ॥

मुद्गल० उत च अपि च नेमः अर्धः जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः। शचीयस्या अर्धभूतस्तरन्तः पुमान् अस्तुतः इति ब्रुवे बहुधा स्तुतः अपि गुणस्य अतिबाहुल्यत्वात् अस्तुत इति ब्रुवे पणिः स्तोताऽहम्। सः तरन्तः वैरदेये वीराः दानशीलाः तैर्दातव्यं देयम् यस्मिन् धने समः। सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः। इत् पूरणः ॥ ८ ॥

उत मेऽरपद् युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम्।
वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत। मे। अरपत्। युवतिः। ममन्दुषी। प्रति। श्यावाय। वर्तनिम्।
वि। रोहिता। पुरुऽमीळ्हाय। येमतुः। विप्राय। दीर्घऽयशसे ॥ ९ ॥

स्कन्द० अनेनार्धर्चेन कर्मणा शचीयसी स्तूयते। उत अपि च मे मह्यम् अरपत् रप लप व्यक्तायां वाचि कथनवेलायां च या व्यक्ता वाक् [1]सा रपद्, अनया[1] वाचा कथितवतीत्यर्थः। युवतिः तरुणी शचीयसी नाम तरन्तस्य भार्या ममन्दुषी प्रति मदिरत्र मोदनार्थः। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्विति। प्रतिशब्दश्च पुरस्तादपकृष्यः। प्रति ममन्दुषी अत्यर्थं प्रतिमोदमाना। प्रीयमाणेत्यर्थः। श्यावाय उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः, भीमसेनो भीम इति यथा। श्यावाश्वाय वर्तनिम् पन्थानं पुरुमीळ्हगृहस्य। एवमनेनार्धर्चेन कर्मणा शचीयसी स्तुता। अपरया अर्धर्चा[1] पुरुमीळ्हस्तुतिद्वारेण तद्दानं निगद्यते। रोहिता रक्तवर्णौ वडवौ पुरुमीळ्हाय पुरुमीळ्हस्य राज्ञोऽर्थाय, पुरुमीळ्हं वदन्तः इत्येवमर्थमित्यर्थः। वि येमतुः विविधं यमितवन्तौ। कौ। सामर्थ्यात्तद्दीपावश्ववारौ। कीदृशाय पुरुमीळ्हाय। उच्यते। विप्राय मेधाविने दीर्घयशसे यो दीर्घपशस्तस्मै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च मह्यम् प्रति अरपयत् युवतिः माद्यन्ती हृष्टा श्यावाश्च एव श्यावस्तस्मै मार्गम्। अथ मां रोहितवर्णावश्वौ दीर्घकीर्तिं मेधाविनं पुरुमीळ्हं च प्रति भक्षणाय गन्तुं(?) तेन मार्गेण वि येमतुः ॥ ९ ॥

मुद्गल० उत अपि च श्यावाय श्यामवर्णाय मे मह्यम् अरपत् अलपत् स्पष्टमाचष्ट। किम्। वर्तनिम् मार्गम्। कीदृशी सा। युवतिः प्रति ममन्दुषी प्रतिमोदमाना। कस्मै। दीर्घयशसे

---

१. अरीरपा वि[1] नास्ति ख एव. १-१. साक्षाते नास्ति मूको. २. अर्धर्चा मूको.

प्रभूताय्नाय पुरुमीळहाय एतन्नामकाय ममूतगृहाय विप्राय, पुरुमीळ्हं प्राप्तुमित्यर्थः। तदर्थम् रोहिता रोहितवर्णौ अश्वौ शशीयस्या दत्तौ वि येमतुः धृतवन्तावित्यर्थः ॥ ९ ॥

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैदत्ऽआश्विः । यथा । ददत् । तरन्तःऽइव । मंहना ॥ १० ॥

स्कन्द० [1]यः । कतमः । उच्यते[1] । यः पुरुमीळहः मे मह्यम् धेनूनाम् गवाम् शतम् वैददश्विः यथा । इयान्-श्वाएयानविदस्तु 'उत घा नेमः' (ऋ ५,६१,८) इत्यादिभिस्तिसृभिः पुरुमीळहः स्तूयत इति मन्यन्ते —

शशीयसीं तरन्तं च स्तुत्वा दानमथो मुनिः ।
'उत घा नेमः' इत्याभिः[2] पुरुमीळहमकीर्तयत् ॥ इति ।

तत्र 'उत घा नेमः' इत्यत्र तावत् 'नेमो अस्तुतः पुमान्' इत्येतेन पुरुमीळह उच्यते, न तरन्त इति व्याख्येयम्। नेमत्वं चास्य स्वजायापेक्षं वा यथा व्याख्यातम्, अथवा आत्रेयक्षम्। भ्रातुस्तरन्तस्यार्थे इति। कथं भ्राता भ्रातुरर्थः। उच्यते—'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि'(माश १४,९,४,८) इति मन्त्रवर्णात्,

पतिर्जायां[3] प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

तज्जायाजाया भवति यदस्यां जायते पुनः। (ऐआ ७,१३) इति च श्रुतेः पितुः पुत्र आत्मा। ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वाद् द्वौ भ्रातरावेक आत्मा द्विधा विभक्तः। ततश्चैकत्वात् तयोरुपपन्नं परस्परार्थत्वम्। 'स वैरदेये' इत्यत्रापि स पुरुमीळहः सम इति व्याख्येयम्। केन समः। भ्रात्रा तरन्तेन। कुत एतत्। परस्यामृचि 'वैददश्विर्यथा ददत्' इति तरन्तेना-स्योपमानदर्शनात्। परे अभ्यृचौ यं मेऽरपत् पन्थानम् तेन गवाय मह्यम्, यस्मै[4] वि रोहिता पुरुमीळहाय येमतुः, यश्च धेनूनां शतं ददत्, स तरन्त इव मंहना इति एव यच्छब्दाध्याहारेण[5] एकवाक्यभावमापाद्य पुरुमीळह आभ्यां स्तूयत इति व्याख्येये[6] ॥ १० ॥

वेङ्कट० यः मे धेनूनाम् शतम् विददश्वस्य पुत्रः तरन्तः इव प्रायच्छत् तं प्रति गन्तुम्। तदेवाह— तरन्तः इव महत्त्वेन ॥ १० ॥

मुद्गल० इयं पुरुमीळहस्तुतिः। वैददश्विः पुरुमीळहोऽपि यः मे मह्यम् धेनूनाम् शतम् यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान्। यथा मंहना महनीयानि धनान्यपि ददत् तरन्तः इव। स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान्, तद्वद् वैददश्विः पुरुमीळहोऽपि ददत्। तं स्तुवे इति शेषः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये सप्तर्विंशो वर्गः ॥

१-१. या कतमः मूको. २. 'आदिभिः मूको. ३. पतिर्जायाम् मूको. ४. तस्मै मूको. ५. यच्छब्दाभ्या' मूको. ६. 'ख्येयम् मूको.

ऋ-१३४ ♣

य ईं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईम् । वहन्ते । आशुऽभिः । पिबन्तः । मदिरम् । मधु । अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

स्कन्द० "ततस्तु मरुतो देवान् यदसूनबुध्यत[1] ॥

'य ईं वहन्त' इत्यामिर्बुद्ध्वा[2] तुष्टाव तांस्ततः ।

अतिक्रमं हि तमृषिर्मेने विपुलमात्मनः ॥

'यश्च दृष्ट्वैव[3]' तुष्टाव यच्च 'के ष्ठ(ष्टा' इ)ति पृष्टवान् ।" (बृदे ५, ६९-७१) इति[4] चतसृभिरामिः[5] ऋषिभिः[6] प्रत्यक्षानपि सतो मरुतः परोक्षवत् स्तौति । ये मरुतः । ईम् इति पदपूरणः । वहन्ते प्रापयन्ति । आत्मानं गमयन्तीत्यर्थः[7] । आशुभिः शीघ्रैरश्वैः पिबन्तः मदिरम् मदकरम् मधुमाध्वीकादिकं लोके प्रसिद्धं पानद्रव्यम् । अथवा पिबन्त इति शुद्धोऽपि[8] सम्भ्रमार्थे द्रष्टव्यः । पिपासन्तः मदिरं मधु सोमलक्षणम् । ये अत्र समस्तायां पृथिव्यां श्रवांसि दधिरे ददति यष्टृभ्यः स्तोतृभ्यश्च ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ये गच्छन्ति[9] आशुभिः अश्वैः मदकरम् मधु पिबन्तः, ते अस्यां पृथिव्याम् अन्नानि स्थापयन्ति ॥ ११ ॥

मुद्गल० ये मरुतः ईम् इदानीम् आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः वहन्ते उद्वहन्ते । किं कुर्वन्तः । मदिरम् मदकरम् मधु सोमरसम् पिबन्तः । ये मरुतः अत्र[10] अस्मिन् देशे श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि दधिरे धारयन्ति ॥ ११ ॥

येषाँ श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्वा । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विऽभ्राजन्ते । रथेषु । आ । दिवि । रुक्मःऽइव । उपरि ॥

स्कन्द० येषाम् इति प्रथमार्थे षष्ठी । ये च श्रिया अधि रोदसी द्यावापृथिव्योः विभ्राजन्ते विविधं भ्राजन्ते । रथेषु आ अत्राधिकरणस्योपसर्गस्य च श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । रथेष्वारूढाः । कथं विभ्राजन्ते । उच्यते । दिवि रुक्मः इव उपरि यथाऽयमुपरि द्युलोके स्थितः आदित्यः तद्वत् । द्वयोरप्यनयोर्ऋचोः[11] यच्छब्दश्रुतेस्तेषामिति षष्ठ्यन्ततच्छब्दम् अध्याहृत्योत्तरयर्चैकवाक्यता योज्या ॥ १२ ॥

वेङ्कट० येषाम् श्रिया अधिष्ठिते द्यावापृथिवी, ये च रथेषु विभ्राजन्ते दिवि आदित्यः इव । उत्तरस्य सम्बन्धः ॥ १२ ॥

मुद्गल० येषाम् मरुताम् श्रिया कान्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यौ अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः ।

---

१. यदसूनबु° कु. २. इत्यष्टाभिर्बु° मूको. ३-३. यद् दृष्ट्वैव न मूको. ४. नास्ति मूको. ५. °राभिः कु. ६. ऋषिभिः मूको. ७. गच्छन्तीत्यर्थः मूको. ८. शुद्धोऽपि मूको. ९. पश्यन्ति वि° छपे; पश्यन्ति ड. १०. °नयोरृचोः मूको.

यस्मादेते मरुतः रथेषु विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते। दृष्टान्तः। उपरि उपरिभूते दिवि द्युलोके रुक्मः रोचमान आदित्यः इव। आ पूरणः ॥ १२ ॥

युवा स मारुतो गणस्त्वेषरथो अनेद्यः। शुभंयावाप्रतिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा। सः। मारुतः। गणः। त्वेषऽरथः। अनेद्यः। शुभम्ऽयावा। अप्रतिऽस्कुतः ॥ १३ ॥

स्कन्द० अत्रापि तच्छब्दश्रुतेः मारुतो गण इत्येतत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽध्याहार्यः। तेषां यो मरुतां मरुत्समूहरूपो गणः सः[1] युवा तरुणः त्वेषरथः दीप्तरथश्च। अनेद्यः प्रशस्यनामैतत् (नु. निघ ३,८)। प्रशस्यश्च। शुभंयावा शुभमुदकम् तच्च मेघस्थं प्रति गमनशीलः। अप्रतिष्कुतः स्कुङ् आप्रवणे। अप्रतिगतश्च युद्धे चाभियुज्यानः अप्रत्यभियुक्तपूर्वः केनचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० युवा सः मारुतः गणः दीप्तरथः अकुत्स्यः शुभं गच्छन् शत्रुभिः अप्रतिकृतः ॥ १३ ॥

मुद्गल० सः मारुतः गणः युवा नित्यतरुणः त्वेषरथः दीप्तरथः अनेद्यः अनिन्द्यः शुभंयावा शोभनं गन्ता अप्रतिष्कुतः अप्रतिशब्दितः एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥ १३ ॥

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धूतयः। ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः। वेद। नूनम्। एषाम्। यत्र। मदन्ति। धूतयः। ऋतऽजाताः। अरेपसः ॥ १४ ॥

स्कन्द० कः वेद जानाति। न कश्चिदपीत्यर्थः। नूनम् इति पदपूरणः। एषाम् मरुतां स्थानम्[1]। यत्र[1] मदन्ति[2] महविरर्चेतिकर्माऽन्यत्र, इह तु सामर्थ्यात् गत्यर्थः। गच्छन्ति धूतयः कम्पयितारः शत्रूणां मेघानां वा। ऋतजाताः[1] ऋतमुदकम् तेन दातव्येन निमित्तभूतेन जाताः। वृष्टिप्रदानार्थमेवोत्पन्ना इत्यर्थः। अथवा ऋतशब्देनात्र सर्वगतत्वात् द्यौः रुद्रो वोच्यते, तेन(?) जाता दिवो रुद्रस्य वा पुत्राः[1] अरेपसः अपापाः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कः वेद एषाम् तत् स्थानम्[1] यत्र मदन्ति कम्पयितारो यज्ञार्थं जाताः अपापाः ॥ १४ ॥

मुद्गल० एषाम् मरुतां स्थानम् कः वेद को जानाति। नूनम् इदानीम् यत्र स्थाने धूतयः शत्रूणां कम्पकाः मदन्ति हृष्यन्ति ऋतजाताः जलार्थमुत्पन्नाः अरेपसः अपापाः ॥ १४ ॥

यूयं मर्तं विपन्यवः प्रणेतारं इत्था धिया। श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयम्। मर्तम्। विपन्यवः। प्रऽनेतारः। इत्था। धिया। श्रोतारः। यामऽहूतिषु ॥ १५ ॥

स्कन्द० चतसृभिः परोक्षवत् स्तुत्वाऽनया प्रत्यक्षवद् स्तौति। यूयम् मर्तम् मनुष्यं हे विपन्यवः! विपन्युरिति मेधाविनाम (नु निघ ३,१५)। मेधाविनः! । प्रणेतारः तारशीलेषु चार्ये तृच् द्रष्टव्यः। मनुष्यप्रणयनशीलाः। स्वभावेनैव मनुष्यान् नयथेत्यर्थः। इत्था अमुत्र स्वर्गलोके धिया कर्मणा यागाख्येन। यो यागं करोति तमित्यर्थः। अथवा 'इत्था' (निघ ३,१०) इति सत्यनाम। धीरपि प्रज्ञा। सत्यया स्वया प्रज्ञया। श्रोतारः च यामहूतिषु यान्ति देवा यस्मिन्

---

१. नास्ति मूको. २. सत्या" वि'.

स यामो यज्ञः । हूतयः आह्वानानि । द्वितीयार्थे सप्तमी । यज्ञाह्वानानि । तद्रुक्मदानं[1] परयर्चा निगद्यते ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यूयम् मनुष्यं[2] हे मेधाविनः! प्रणयथ सत्यमेव कर्मणा, श्रोतारः च, [3]याम आगमनम्[3], आगमनार्थेषु तत्साह्वानेषु ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे विपन्यवः! स्तुतिकामा मरुतः! यूयम् गर्तम् यजमानम् इत्था अनया धिया इदानीं कृतप्रकारयाऽनुग्रहबुद्धया प्रणेतारः प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतम्। यामहूतिषु यज्ञेषु श्रोतारः आह्वानानाम् ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुऽचन्द्राः । रिशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

स्कन्द० ते इति तच्छब्दश्रुतेः प्रत्यक्षकृतश्चायं मन्त्रः। पुरुश्चन्द्राः इति च नाऽऽमन्त्रितम्। अतो यच्छब्दमध्याहृत्यैकवाक्यत्वं[4] नेयम्। ये यूयम् पुरुश्चन्द्राः चन्द्र.[5] चन्दते. कान्तिकर्मणः। बहुकान्ताः। ते नः अस्मान् प्रति वसूनि धनानि रुक्माख्यानि काम्या काम्यानि अत्यन्तोत्कृष्टानि हे रिशादसः! हिंसितृणां[6] क्षेप्तारः! यज्ञियासः। यज्ञियाः! यज्ञार्हाः। आ ववृत्तन अत्यर्थमावर्तयत। अस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः[7]। एवमनया वाक्यमानावस्थं भावि रुक्मदानं निगद्यते। "अथ या" आ ववृत्तनेत्ययं कोट् भूतकालेऽपि ज्ञायते। सवो भूतम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ते अस्मभ्यम् वसूनि कमनीयानि बहूनां ह्लादयितारः रिशतामसितारः। 'आ ववृत्तन' हे यज्ञियाः! ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे रिशादसः! हिंसकानां शत्रूणाम् क्षेप्तारः! हे यज्ञियासः! यज्ञार्हाः! पुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः ते यूयम् नः अस्मभ्यम् वसूनि धनानि काम्या स्पृहणीयानि आ ववृत्तन आवर्तयत ॥ १६ ॥

एतं मे स्तोममूर्म्ये दाश्वध्यै परा वह । गिरो देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्म्ये । दाश्वध्यै । परा । वह । गिरः । देवि । रथीःऽइव ॥ १७ ॥

स्कन्द०

'मरुत्सु तु प्रयातेषु स्यावाश्वः सुमहायशाः ।
प्रादुर्भूतार्षमात्मानं शालाऽनिकुलनन्दनः ॥

रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा ।
'स सत्य ऋषिरात्मानं[8] प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥

एत मे स्तोममित्याभ्यां दौत्ये रात्रौ न्ययोजयत्[9]'।[10] (ऋदे ५,७२-७४)

---

१. तद्धुरमदानं वि[1]; तद्रुमादानं वि[2] ज. २. मनुष्याः वि[1]; °ष्या रुपं. ३-३. तत्त्वागमनम् मुको. ४. °त्वमं मुको. ५ चन्द् मुको. ६. हिंसिता मुको. ७-७. अत्र च मुको. ८-८. आवर्तन मुको. ९-९ स सत्यमृषिमात्मानम् मुको. १०. न्ययोजयत् मुको.

योऽयं शशीयस्याः[1] वरन्तस्य पुरुमीळहस्य मरुतां च कृतः, एतम् मे स्तोमम् हे ऊर्ध्वे। रात्रि! दार्भ्याय दर्भपुत्राय रथवीतये। परा वह पराक्[2] गत्वा आचक्ष्व, येन मान्तर्पिं ज्ञात्वा दुहितरं ददातीत्यर्थः। गिरः सन्देशलक्षणाश्च वाचः हे देवि! रथीरिव[3] यथा कश्चिद्रथी भूभृतो[4] राजन्यस्य वा कस्यचित् सन्देशं शीघ्रं प्रापयेत्[5] तद्वदित्यर्थः॥ १७॥

वेङ्कट० एतम् मे स्तोमम् हे रात्रि! दार्भ्याय राज्ञे रथवीतये अवरामय[6] गिरः च इमा दुहितृयाचन-विषयाः, रथवान् इव क्षीघ्रम्॥ १७॥

मुद्गल० हे ऊर्ध्वे! रात्रि देवि! मे मदीयम् एतम् स्तोमम् मरुद्गणः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदृक् भूत्वा महतः स्तुतयन्नित्येवम् श्यावाश्वाय परा पराङ्मुखी दार्भ्याय दार्भ्याभिमुखी सती वह प्रापय। हे रात्रि! देवि! गिरः स्तुतीर्मरुद्विषयाः परा वह, रथीः इव रथी यथा रथेऽभिप्रेतम् वस्तु स्थापयित्वाऽभिमतदेशं प्रापयति तद्वत्॥ १७॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ। न कामो अप वेति मे॥ १८॥

उत। मे। वोचतात्। इति। सुतऽसोमे। रथऽवीतौ। न। कामः। अप। वेति। मे॥ १८॥

स्कन्द० उत अपि च। "मे इति" षष्ठीश्रुतेर्वचनेमेति शेषः[7]। मे मम "वचनेन वोचतात् इति"। स्तोमकरणाद् अहम् ऋषिर्जातः त्वद्दुहितरं च तथैव प्रार्थये इति ज्ञात्वा मे देहीत्येतद् ब्रूया इत्यर्थः।

'ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः।
आदाय कन्यकां दातुमुपेयायार्चनानसम्॥
पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः।
रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस च[8]॥
मया संगतिमिच्छन्तं[9] त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा।
तत् क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन्! क्रुधः[10]॥
ऋषेः पुनः स्वयमृषिः पिताऽपि भगवन्नृषेः।
हन्त[11] प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येवमब्रवीत्॥
तस्मै ददावश्वशतं स राजा, अलङ्कृत्या चापि सुतां स्नुषार्थम्।
विवाहकाले तु ददौ नरेशः, शतं हरीणां दुहितुः स मत्रे॥
गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं, तप्तुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम।' (बृ. मृदे ५,७५-७८.)॥

सदेतत् दानकथनद्वारेण परत्वं लिङ्गयते॥ १८॥

वेङ्कट० अपि च मे ब्रूहि इत्थम् सुतसोमे रथवीतौ न कामः तव दुहितृविषयो मम अपगच्छतीति॥१८॥

मुद्गल० हे ऊर्ध्वे! रात्रि देवि! उत अपि च मे माम् वोचतात् ब्रूहि। किम्। इति इत्थम्। कथमिति। सुतसोमे कृतसोमयागे रथवीतौ राज्ञि[12] मे कामः तापत्रीविषयः न अप वेति मापगच्छति। इत्थं वोचतात्॥ १८॥

---

१. शशीयसां मूको. २. पराव मूको. ३. रथीरिव मूको. ४. भूतो मूको. ५. प्रापयेत् मूको. ६. अवगा॰ धि॰ ऊर्ध्वं. ७-७. नास्ति मूको. ८. नास्ति मूको. ९. तः मूको. १०. संयोगमि॰ मूको. ११. कुधः मूको. १२. अत्र: मूको. १३. राज्ञे मूको.

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

स्कन्द० "कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् ।
रथवीतिमपश्यन्तीं रैभ्रेक्ष्याक्षेण चक्षुषा ॥

रम्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेती(ति' इ)ति सोऽब्रवीत्[1] ।' (बृदे ५,७४:७५)

एषः क्षेति निवसति रथवीतिः मघवा 'मघम्' (निघ २, १०) इति धननाम । देये चाग्र धने वर्तते नान्यस्मिन् । तेन च स्वसम्बन्धिदानं लक्ष्यते । धनदानवान् । अश्व-शतादेः पूर्वोक्तस्य धनस्य दातेत्यर्थः । गोमतीः अनु गोशब्द उदकवचनः । 'यस्य गा अन्तरश्मनः' (ऋ ६,४३,२) इति यथा । उदकवतीर्नदीः प्रति । पर्वतेषु हिमवच्छिखरभूतेषु अपश्रितः । एवम् अनयर्चा रथवीतिधनकदानद्वारेण तदृक्तं निगदितमस्ति । [2]"रथवीतिश्च यद् दार्भ्यः श्यावाश्वायार्चनानसे । के ष्ठ (ष्ठ इ)त्यन रम तत् सूक्ते श्यावाश्वो निजगाद ह ॥' इति[3] शौनकस्य वचनमन्देग्यार्थम् । न ह्यस्मिन् सूक्तेऽन्यया कयाचिदृचा रथवीतिदानं निगदितम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० एषः निवसति रथवीतिः धनवान् गोमतीः नदीः लक्षीकृत्य गोमत्याः समीपेऽभि वस्यावासः[4] । तत्र च तपोऽर्थम् पर्वतेषु अपश्रितः । तं गत्वा मदीयं वचनं ब्रूहीति ॥ १९ ॥

मुद्गल० एषः रथवीति. मघवा धनवान् गोमतीः अनु उदकवतीर्नदीः[5] अनुसृत्य नदीनां तीरे क्षेति निवसति पर्वतेषु पर्वतप्रान्तेषु अपश्रितः आश्रितः ॥ १९ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

[६२]

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।
दशं शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वाम् । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वान् । दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् । देवानाम् । श्रेष्ठम् । वपुषाम । अपश्यम् ॥१॥

वेङ्कट० ऋतविट् । हे मित्रावरुणौ । उदकेन युवयोः स्थानम् अपिहितम् उदकमध्ये वर्तते इत्यर्थः । सूर्यस्य यत्र अश्वान् पश्चिमायां दिशि देवाः विमुचन्ति [6]सारथयो वा[6], तत्र च तत् स्थानम् अभवदिति । तत् च एकम् स्थानम् दश शतानि देवानाम् सह अधितिष्ठन्ति, तेषां देवानां मध्ये वसूनाम् श्रेष्ठम् तत् स्थानं पश्यामि ॥ १ ॥

[1] 'ऋतेन ऋतम्' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । आत्रेयः ऋतविट् ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ॥

१-१. कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं गतं रथवीतिं तपस्यन्तं रैभ्रेक्ष्याक्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठे एष क्षेति सोऽब्रवीत् मूको. २-२. तु दिवम् मूको. ३. तस्य वासः वि[1] रूप. ४. °दीनु मूको. ५-५. सरथयोवा छ.

सूर्यस्य ऋतम् सत्यभूतं मण्डलम् ऋतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितम् ध्रुवम् शाश्वतम् अपश्यमिति सम्बन्धः। यत्र वाम् युवाभ्यां [1]स्थितं तदित्यर्थः[1]। यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् अश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः। मन्देहादिभिर्निरुद्धानित्यर्थः। यस्मिन् च मण्डले दश शता शतानि[2] सहस्रसङ्ख्याका रश्मयः सह तस्थुः तिष्ठन्ति, देवानाम् वपुषाम् च युष्माकं तेजोवताम् अग्न्यादीनाम् श्रेष्ठम् एकम् मुख्य प्रशस्यम् तत् मण्डलम् अपश्यम् ॥ १ ॥

तत् सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।
विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुह्रे ।
विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्ठु वाम् दोग्धि हे मित्रावरुणौ! महत्त्वम् आदित्यः तत्र स्थिताः अपः अहभिः। आदित्यः मैत्रावरुणं तेजो दोग्धीति। विश्वाः पिन्वथः च युवामादित्यस्य अपः। वां वाम् आदित्यस्य एकः रश्मिः अनु आ वर्तते ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा! मित्रावरुणौ! वाम् युवयोः तत् महित्वम् सु सुष्ठु। किं तत्[2]। ईर्मा सततगन्ता आदित्यः अहभिः अहोभिः तस्थुषीः स्थावरभूताः अपः दुदुह्रे दुग्धे। किञ्च स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य विश्वाः सर्वाः धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्वृष्टीः पिन्वथः वर्धयथः। वाम् युवयोः एकः अप्रतियोगी पविः रथः अनु आ ववर्त अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥ २ ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥ ३ ॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रराजाना । वरुणा । महःऽभिः ।
वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः । अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥

वेङ्कट० अधारयतम् पृथिवीम् अपि च द्याम् हे मित्रावरुणौ! राजानौ! महद्भिः। वर्धयतम् ओषधीः। पशूंश्चापि पिन्वतम्। वृष्टिम् च अव सृजतम् हे क्षिप्रदानौ! ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मित्रराजाना! मित्रराजानौ!। मित्रभूताः स्नेहावहो राजानौ ईश्वरौ याभ्यां भवतः तौ हे वरुणा! मित्रावरुणौ! महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीम् उत अपि च द्याम् अधारयतम्। हे देवौ! युवाम् ओषधीः वर्धयतम्। गाः पिन्वतम् गवादीन् वर्धयतम्। तदर्थम् वृष्टिम् अव सृजतम् अपाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू! क्षिप्रदानौ! ॥ ३ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मयो दमे यन्त्यर्वाक् ।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

---

१. स्थितिरित्यर्थः मूको. २. नास्ति गुको.

आ । वाम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्तु । यतऽरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।
घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् अश्वाः सुयुजः, नियतप्रग्रहाः उप गच्छन्तु अभिमुखम् । घृतस्य रूपम् वाम् अनु वर्तते [1]परिवृतौ युवामुदकेन[1] । सिन्धवः[2] उप क्षरन्ति युवयोः सकाशात् प्रदीप्ते अन्तरिक्षे ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ! वाम् युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथेषु युक्ताः सन्तः आ वहन्तु, यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उप यन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूपम् वाम् अनु वर्तते अनुगच्छति । किञ्च प्रदिवि पुराणाः सिन्धवः नद्यः उप क्षरन्ति उपागच्छन्ति युवयो-रनुग्रहात् ॥ ४ ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा ।
नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् । बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।
नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥५॥

वेङ्कट० [1]हे मित्रावरुणौ![1] विश्रुतं भवतोः रूपम् वर्धत् विस्तृतम् बर्हिः इव यजुषा [2]अध्वर्युः उपरक्षमाणो[2] हविष्मन्तौ हे घृतबलौ! रथस्योपरि अनु आसाथे पृथिवीषु अन्तः देवयजनेषु ॥ ५ ॥

मुद्गल० श्रुताम् विश्रुताम् अमतिम् शरीरदीप्तिम् अनु वर्धत् अनुवर्धयन्तौ । बर्हिः यज्ञः । सः इव स यथा यजुषा मन्त्रेण[3] रक्ष्यते । तद्वत् उर्वीम् भूमिम् रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता मखवन्तौ हे घृतदक्षा! आर्द्रबलौ![4] मित्र। वरुण। मित्रावरुणौ! युवाम् उक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः[5] ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

अक्रोविद्हस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रोविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ।
राजाना । क्षत्रम् । अहृणीयमाना । सहस्रऽस्थूणम् । बिभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अविहिंसाकर्मा । अहिंसितहस्तौ यजमानाय अत्यन्तं रक्षकौ हे मित्रावरुणौ! यम् रक्षथः देवयजनेषु, तस्मै यजमानाय राजानौ धनम् अकुप्यन्तौ प्रयच्छथः, तौ युवाम् सहस्रस्थूणम् रथं च सह धारयथः ॥ ६ ॥

1-1. परिवृतेनाम्बुद' इ; 'द्यौ नोदासु' वि' लर्प. २. नादि मूको. ३-३. नारिव मूको. 4-4. 'युंपर्प रक्ष' वि' लर्प; 'युंर्प्प रक्ष' इ. ५. 'ण रक्षमाणा मूको. ६. आर्यबलो मूको. ७. 'सिन्धवः मूको.

मुद्गल० अक्रविद्रस्ता अक्रूपणहस्तौ। कस्मै। सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे। परस्पा परस्ताद् पावारौ। हे वरुणा[1]! मित्रावरुणौ! युवाम्[2] यम् यजमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षथः, तस्मै सुकृते अक्रविद्रस्ता परस्पा भवथ इति सम्बन्धः। किञ्च युवाम् राजाना राजमानौ अद्भुतीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परम् सह[3] साहित्येन क्षत्रम् धनम् सद्बलस्थूणम् अनेकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च बिभृथः धारयथः सुकृते यजमानाय ॥ ६ ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्य१श्वाजनीव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्णिक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।
भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हिरण्यरूपा अयोमयी च अस्य रथस्य स्थूणा, वि भ्राजते च सा अन्तरिक्षे अश्वाजनी इव अवलम्ब्यमाना भद्रे सुकल्याणे उदूतात्ते प्रशस्तस्ये [1]उक्ते क्षेत्रे[1] वाशब्दः उपमार्थीयः, तिलविलेतिकर्मा, अन्नमिव भक्षेम उदकम् रथे स्थितम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० युवयोः रथः हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः। अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयः अयः सुवर्णविकाराः। शाद्यो रथः दिवि अन्तरिक्षे वि भ्राजते। किमिव। अश्वाजनी इव अश्वाः व्यापनशीलाः सेवाः, 'तान् अजति' गच्छति इति अश्वाजनी विद्युत्। किञ्च भद्रे कल्याणे क्षेत्रे देवयजने तिल्विले घृतसोमादिना स्निग्धे निमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः। मध्वः मधुपूर्णं गर्त्यस्य गर्तं रथम् सनेम संभजेम। वा अधि पूरणौ ॥ ७ ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।
आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यऽरूपम् । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अतः । चक्षाथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हिरण्यरूपम् उषसि व्युष्टायाम् अयःस्थूणम् सूर्ये उदिते, प्रातरित्यर्थः, हे मित्रावरुणौ! रथम् आ रोहथः, 'अस्माद् रथात्' पश्यथः अदीनं दीनम् न जनम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० उषसो व्युष्टौ प्रातःकाले सूर्यस्य उदिता उदये, स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः। तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयदारुम् गर्तम् रथं हे वरुण! हे मित्र! युवाम् आ रोहथः यज्ञं प्राप्तुम्। अतः अस्मादेतोः अदितिम् भूमिम् दितिम् खण्डितां प्रजादिकाम् च चक्षाथे पश्यथ ॥ ८ ॥

---

१. सास्ति मूको. २. वा मूको. ३-३. उत्त मूको. ४-४. तान् व्रजति मूको. ५-५. अस्मान् दृशां वि'.

ऋ-११५ *

यद् बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू । अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा । तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिसासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यत् अतिशयेन बहुलं विस्तृतम्, न च शत्रूणाम् अतिविधातुं शक्यं भवति हे शोभनदानौ! अच्छिद्रम् गूढम्, हे भुवनस्य गोपायितारौ! तेन अस्मान्[1] हे मित्रावरुणौ! रक्षतम्। शत्रून् सम्भक्तुमिच्छन्तो वयं तेषां जेतारः स्याम ॥ ९ ॥

इत्थं व्याख्यत् सप्तविंशमध्यायं माधवाह्वयः ।
जगतामेकवीरस्य विषये निवसन् सुखम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे सुदानू! शोभनदानौ! हे भुवनस्य गोपा! गोप्तौ! युवाम् बंहिष्ठम् बहुतमम् यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नम् शर्म सुखम् न अतिविधे अतिवेद्धुमशक्यम्, ईदृशं शर्म धारयथः। तेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टम् रक्षतम्। हे मित्रावरुणौ! सिषासन्तः धनानि सम्भक्तुम् इच्छन्तो वयम् जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

1. अस्मासु (ख) अस्मासु हि (ग) पाठः.

अथ चतुर्थोऽध्यायः

वेङ्कट० 'ऋतस्य गोपाव (पौ' अ) ध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
पूरणत्वापूरणत्वे धाप्यमेव प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

अवान्तरेषु वाक्येषु बहुष्वावर्तते क्रिया ।
'अश्याम तं काममग्ने'[1] इत्याद्यत्र निदर्शनम् ॥ २ ॥

'येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनस्पृतम्'[2] ।
एवंविधेऽनुषङ्गेण वाक्यार्थस्य प्रदर्शनम् ॥ ३ ॥

अनुषङ्गाम येनेति पुनरावर्तते पदम् ।
अतो न तादृशेष्वस्ति पूरणत्वमिति स्थितिः ॥ ४ ॥

'नहि ते क्षत्रं न सहः'[3] 'न जातो न जनिष्यते'[4] ।
एवम् 'अन्वह मासाः'[5] च तादृशाश्च न पूरणाः ॥ ५ ॥

'भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः'[6] इति दृश्यते ।
त्राणगोपनयोर्भेदात् न गोपा इति पूरणः[7] ॥ ६ ॥

'सुम्नानो वां जनिते(ता'[8] इ)ति यतश्च[9] 'भ्रातरा युवम्'[10] ।
इत्यर्थौ भ्रातरेत्येतत्ततश्चात्र न पूरणम् ॥ ७ ॥

सूर्याश्वानामियं संज्ञा या 'भद्रा अश्वा हरितः'[11] ।
हरिन्नामभेदा अश्वा अस्येत्यर्थे[12] प्रदर्शयेत् ॥ ८ ॥

एवंविधेषु नैकस्य प्राज्ञा इच्छन्ति निर्वचः ।
'तूर्षं दधेनेभिराशुभिः'[13] निर्मूयात्तादृशानिति[14] ॥ ९ ॥

'पशुं न नष्टमिव'[15] दृश्येते नश्विनौ[16] सह ।
विशेषणे विशेष्ये च पशुमिव नष्टमिव ॥ १० ॥

तत्रैकं पूरणं केचिदिच्छन्त्यन्ये तु मन्वते ।
ऋधिरूपभावाद्[17] दृश्येते विशेषणविशेष्ययोः ॥ ११ ॥

---

१. ऋ ६,५,७. २. ऋ ८,७,१८. ३. ऋ १,२४,६. ४. ऋ १,८१,५. ५. ऋ १०, ८९,१३. ६. ऋ ६,५१,११. ७. पूरणम् वि'. ८. ऋ ६,५१,२. ९. यत वि'. १०. ऋ १, ११५,१. ११. 'क्षं वि'. १२. ऋ ८,५,७ १३. निर्मूयात् इत्यं वैकम. १४. ऋ १,११६,३. १५. नश्विनौ इत्यं. १६. ऋधिरूपभावात् इत्यं.

'अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि'[1] ।
तृतीयोऽर्चन्त इत्येष[2] केषांचित् पूरणो मतः ॥ ११ ॥

ह्वानं[3] समिन्धनं चैव कुर्महेऽर्चनपूर्वकम् ।
रक्षणायेति मन्त्रार्थः तत्रैकमतिरिष्यते[4] ॥ १२ ॥

'न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः'[5] ।
पादस्य प्रथमस्यात्र प्रपञ्चस्तदनन्तरः ॥ १३ ॥

एवं पादो द्वितीयोऽत्र न पूरण इति स्थितिः ।
देवशब्दस्य[6] पादेन मुख्येनैकेऽन्वयं विदुः ॥ १५ ॥

'शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे'[7] ।
दद्यामपि च दित्सेयमेवं चात्र न पूरणम् ॥ १६ ॥

'विश्वे गन्त मरुतो विश्वे'[8] 'विश्वे अद्य मरुतः'[9] ।
आवर्तते विश्वशब्दः तं चेच्छति न पूरणम् ॥ १७ ॥

गमने रक्षणे चैव सर्वेषां ह्यन्वयो मतः ।
व्युत्पत्त्यर्थसूचोऽस्माभिरित्थं बह्वयः प्रदर्शिताः ॥ १८ ॥ इति ।

[६३]

ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।
यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत् पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधि । तिष्ठथः । रथम् । सत्यऽधर्माणा । परमे । विऽओमनि ।
यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥१॥

वेङ्कट० अर्चयानाः । हे सत्यस्य गोपायितारौ! अधि तिष्ठथः रथम् सत्यकर्माणौ! परमे अन्तरिक्षे । यम् अस्मिन् लोके मित्रावरुणौ! रक्षथः युवम्, तस्मै वृष्टिः उदकवती दिवः पतति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'ऋतस्य गोपौ' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ।

हे ऋतस्य गोपौ! यज्ञस्य रक्षितारौ! सत्यधर्माणा! सत्यधर्माणौ! युवाम् रथम् अधि तिष्ठथः आरोहयोः साधनसमागमनार्थम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे ।

---

१. ऋ ५,१३,१. २. ऋग्वेदः वेङ्कट. ३. पाने वेङ्कट. ४. तत्रैक मति' वेङ्कट. ५. ऋ ८, १४,४. ६. तप वि' छप. ७. ऋ ८,१४,२. ८. ऋ ५,४३,१०. ९. ऋ १०,३५,१३.

हे मित्रावरुणौ! युवम् युवाम् अत्र अस्मिन् यज्ञे यम् यजमानम् अवथः रक्षथः, तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यः मधुमत् उदकम् दिवः द्युलोकात् निन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥ १ ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।
वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वःऽदृशा ।
वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतऽत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥२॥

वेङ्कट० अस्य भूतजातस्येश्वरौ सर्वद्रष्टारौ हे मित्रावरुणौ! यज्ञे राजथः । तौ वाम् वृष्टिम् धनम् अमृतत्वम् च याचामहे । द्यावापृथिवी वि चरन्ति गर्जितशब्दम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा! मित्रावरुणौ! सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् अस्य भुवनस्य राजथः ईशाथे । स्वर्दृशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवाम् विदथे अस्मदीये यज्ञे सम्राजौ इति सम्बन्धः । वाम् युवाम् वृष्टिम् राधः वृष्ट्याख्यम् धनम्[1] अमृतत्वम् स्वर्गं च ईमहे प्रार्थयामहे । युवयोः तन्यवः विसृताः रश्मयः द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं गच्छन्ति ॥ २ ॥

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।
चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्ऽराजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।
चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । वाम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सम्राजौ उद्गूर्णौ वर्षितारौ दिवः पतौ पृथिव्याः च मित्रावरुणौ विद्रष्टारौ चित्रैर्मेघैः सह गर्जितशब्दम् उप तिष्ठथः । वर्षयथः च पर्जन्यस्य कर्मणा द्युलोकम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० सम्राजौ सम्यक् राजमानौ उग्रा उद्गूर्णबलौ वृषभा वर्षितारौ दिवः द्युलोकस्य पती स्वामिनौ पृथिव्याः च पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ चित्रेभिः चायनीयैः अभ्रैः मेघैः सह रवम् स्तोत्रम् उप तिष्ठथः । पश्चात् वाम् च वर्षयथः असुरस्य उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया सामर्थ्येन ॥ ३ ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।
तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रुप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।
तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रुप्साः । मधुऽमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. अन्नम् मूको.

वेङ्कट० कर्म युवयोः हे मित्रावरुणौ! दिवि श्रितम्। किञ्च भवदभिप्रेतः सूर्यः ज्योतिः विराजति चित्रम् आयुधम् अन्तरिक्षे। तम् अभ्रेण वृष्टया च गूहयः दिवि। तत्र पर्जन्य! उदकद्रप्सा मधुमन्तः पतन्ति॥ ४॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा! मित्रावरुणौ! वाम् युवयो गात्रा दिवि श्रिता। सूर्यः सर्वस्य प्रेरक ज्योतिः दीप्यमानः चित्रम् चायनीयम् आयुधम् उक्तलक्षणायुधस्वरूपः चरति परिभ्रमत्यन्तरिक्षे। शत्रूणां मारकत्वादायुधमुच्यते। तम् सूर्यम् अभ्रेण मेघेन वृष्टया च दिवि गूहथः गोपायथः। हे पर्जन्य! देव! मित्रावरुणाभ्यां वृष्टयर्थं प्रेरितेव त्वया मधुमन्तः द्रप्साः आप ईरते ईर्यन्ते त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति॥ ४॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु।
रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उक्षतम्॥ ५॥

रथम्। युञ्जते। मरुतः। शुभे। सुऽखम्। शूरः। न। मित्रावरुणा। गोऽइष्टिषु।
रजांसि। चित्रा। वि। चरन्ति। तन्यवः। दिवः। सम्ऽराजा। पयसा। नः। उक्षतम्॥५॥

वेङ्कट० 'रथम् युञ्जते' मरुत उदकाय सुद्वारम्, शूर इव युद्धाय, हे मित्रावरुणौ' दिवसागमनेषु। ततो लोकान् चित्रा वि चरन्ति तन्यव। दिव सम्राजौ! पयसा अस्मान् सिञ्चतम्॥ ५॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ! युवयोरनुग्रहात् मरुत शुभे शुभकार्यार्थम् सुखम् शोभनाश्च रथम् युञ्जते अर्थैर्योजयन्ति, शूरः न शूर इव, स यथा युद्धार्थं रथ युनक्ति तद्वत्। गविष्टिषु गवामुदकानाम् एषणेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान् तन्यव तत्राः[1] ते मरुत वि चरन्ति विविध चरन्ति। तस्मात् तै सहितौ हे सम्राजा! सम्राजौ! युवाम् दिवः द्युलोकात् पयसा उदकेन न अस्मान् उक्षतम् सिञ्चतम्॥ ५॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां ववदीति त्विषीमतीम्।
अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम्॥ ६॥

वाचम्। सु। मित्रावरुणौ। इराऽवतीम्। पर्जन्यः। चित्राम्। ववदीति। त्विषीऽमतीम्।
अभ्रा। वसत। मरुतः। सु। मायया। द्याम्। वर्षयतम्। अरुणाम्। अरेपसम्॥ ६॥

वेङ्कट० वाचम् सुष्ठु वदति हे मित्रावरुणौ! अन्नवतीम् पर्जन्यः चित्राम् दीप्तिमतीम्। अभ्राणि आच्छादयत हे मरुत! सुकर्मणा। द्याम् वर्षयतम् अरुणवर्णां निर्मला मित्रावरुणौ!॥ ६॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ! युवयोरनुग्रहात् पर्जन्य मेघ सु सुष्ठु इरावतीम् अन्नवतीम् अन्नसाधिकाम् चित्राम् चायनीयाम् त्विषीमतीम् दीप्तिमतीम् वाचम् गर्जनशब्दम् वदति शब्दयति वृष्टयर्थम्।

---

१. नास्ति वि[1] रूपं २-२. नास्ति वि[1] छप. ३ वर्धयित्र. तत्रा मूको.

मरुतः च अभ्रा अभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रज्ञया। युवां च पर्जन्येन मरुद्भिश्च सह अरुणाम् अरुणवर्णाम् अरेपसम् अपापां वृष्ट्यविघातिनीम् द्याम्[1] वर्षयतम् ॥ ६ ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।
ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।
ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजथः । सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥७॥

वेङ्कट० कर्मणा[2] हे मित्रावरुणौ! प्राज्ञौ! व्रतानि रक्षेथे, पर्जन्यस्य प्रज्ञया च। तेजसा उदकेन वा विश्वम् भुवनम् विराजथः, दिवि आ धारयः सुवीर्यं चित्रवर्णम् रथम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा! विपश्चिता! प्राज्ञौ! युवाम् धर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयथः, असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च। ऋतेन उदकेन निमित्तेन विश्वम् भुवनम् सर्वं भूतजातम् वि राजथः दीपयथः। सूर्यम् आ सूर्यं च चित्र्यम् पूज्यम् रथम् रंहणस्वभावम् दिवि द्युलोके धत्थः धारयथः जगदुपकारार्थम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[६४]

वरुणं वो रिशादसमृचा मित्रं हवामहे । परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।
परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वांसा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० वरुणम् युष्माकं रिशतां[3] असितारं स्तुत्या मित्रम् च अन्योन्यः परि हवामहे[4] बाह्वोः मनुष्यानिव, यथा बाहुभ्यां कश्चिद्गच्छन्तं निरुणद्धि, गच्छन्तौ सर्वजनोपेतं तं[5] देशम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वरुणं वः' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम्। अर्चनाना[6] ऋषिः। अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः। मित्रावरुणौ देवते।

वः युवयोर्मध्ये रिशादसम् शत्रूणां प्रेरकम् स्वर्णरम् स्वर्गस्य नेतारम्। वरुणम् वक्तृलक्षणम् मित्रम् च ऋचा मन्त्रेण हवामहे आह्वयामः। व्रजा इव गोयूथानीव बाह्वोः बलेन परि जगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥ १ ॥

वां बाह्वा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।
शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

---

१. विद्याम् मूको. २. धर्मणा वि'. ३. रिशाम् वि' रुपं. ४. मवामहे मूको. ५. तं तं वि', ६. °नामस मूको.

ता । बाहवा । सुऽचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।
शेवम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ बाहू सुप्रज्ञानौ प्र यच्छतम् अस्मै स्तुवते । सुखकरम् हि स्तोत्रम् युवयोः सर्वासु भूमिषु शब्द्यते ॥ २ ॥

मुद्गल० ता तौ युवाम् बाहवा बाहुना सुचेतुना शोभनेन हस्तेन अस्मै अर्चते स्तुवते मह्यम् प्र यन्तम् अभिमतं सुखं प्रगमयतम्, प्रयच्छतमित्यर्थः । जार्यम् स्तुत्यम् शेवम् हि सुखं च वाम् युवयोः सम्बन्धि विश्वासु सर्वासु क्षासु भूमिषु जोगुवे गच्छति व्याप्नोति ॥ २ ॥

यन्नूनमश्याम गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सश्चिरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।
अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अहिंसानस्य । सश्चिरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदि खलु गतिम् प्राप्नुयाम्, तदानीं मित्रप्रदिष्टेन पथा यायाम् । अस्य प्रियस्य सुखे हि अहिंसका. सक्ता भवन्ति स्तोतार.[1] ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत् यदा नूनम् इदानीम् गतिम् गमनम् अश्याम् प्राप्नुयाम्, तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायाम् गच्छेयम् । न केवलमहमेक एव गन्ता, किन्तु सर्वैऽपि तथाऽगमन्नित्याह — अस्य प्रियस्य अहिंसानस्य अहिंसकस्य, मित्रस्येत्यर्थः, शर्मणि सुखे गृहे सश्चिरे सङ्गता[2] ॥ ३ ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा । यद्ध क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पूर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।
यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतृणाम् । च । स्पूर्धसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे मित्रावरुणौ ! युवाभ्याम् उपमानभूतं हविः प्रयच्छामि ऋचा । यत् खलु हविष्मताम् स्तोतृणाम् च गृहे भवतो. पूरणाय[3] भवति तदिति[4] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा ! युवाभ्याम् दातव्यम् उपमम् उप समीपे सीयमानं धनम् ऋचा स्तुत्या साधनेन धेयाम् धारयामि । यत् ह यत् खलु युवाभ्यां सकाशात् आहं धनम् मघोनाम् धनवताम् अदातृणाम् स्तोतृणाम् च क्षये गृहे स्पूर्धसे स्पर्धनाय[5] भवति ॥ ४ ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ । त्वे क्षये मघोनां सखीनां च वुधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । सुदीतिऽभिः । वरुणः । च । सधऽस्थे । आ ।
त्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वुधसे ॥ ५ ॥

---

१. 'एव मूको. २. पूरणा क. ३. नास्ति वि' क्षयं. ४. 'धेमाना' मूको.

वेङ्कट० आ गच्छतम् अस्मान् सुदानैः मित्रावरुणौ! गृहे। सदेवाह—ले[1] गृहे हविष्मतां स्तोतृणाम् च अस्माकं वर्धनायेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मित्र! त्वम् वरुणः च सुदीतिभिः सुदीतियुक्तौ[2](?) युवाम् नः अस्माकम् सधस्थे सदने यज्ञे आ गच्छतम्[3]। द्वितीय आकारोऽनर्थकः। किमर्थम्। मघोनाम् धनवतां हविष्मताम् सखीनाम् च युवयोः सखिभूतानाम् अस्माकम् क्षये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वर्धनाय ॥ ५ ॥

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च बिभृथः। उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम्। नः। येषु। वरुणा। क्षत्रम्। बृहत्। च। बिभृथः।
उरु। नः। वाजऽसातये। कृतम्। राये। स्वस्तये ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे मित्रावरुणौ! युवाम् अस्मभ्यम् येषु स्तोत्रेषु सत्सु बलम् महत् च धनम् बिभृथः, तेषु सत्सु इदानीम् अस्माकं सङ्ग्रामार्थम् बहु कर्तव्यं कृणुतं धनाय अविनाशाय[4] च ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे वरुणा! मित्रावरुणौ! युवम् युवाम् नः अस्माकम् क्षत्रम् बलम् बृहत् बह्व परिवृढम्-यम् च येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु बिभृथः धारयथः। युवाभ्यां धृतमस्तं च नः अस्मभ्यम् वाजसातये अन्नलाभाय राये धनाय स्वस्तये क्षेमाय उरु विस्तीर्णम् कृतम् कुरुताम् ॥ ६ ॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि।
सुतं सोमं न हस्तिभिरा पद्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम्। मे। यजता। देवऽक्षत्रे। रुशत्ऽगवि।
सुतम्। सोमम्। न। हस्तिऽभिः। आ। पत्ऽभिः। धावतम्। नरा। बिभ्रतौ। अर्चनानसम् ॥

वेङ्कट० उच्छन्त्याम् उषसि मम यष्टव्यौ देवक्षत्र आदित्यः तस्मिन् दीप्यमानतेजसि पाणिभिः हस्तवद्भिः सुतम् सोमम्[1] आ धावतम्[2] बिभ्राणौ अर्चनानसम् पतद्भिः अश्वैरिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० उच्छन्त्याम् उषसि मे सोममिति सम्बन्धः। यजता यष्टव्यौ हरद्गवि प्रातःसवने देवक्षत्रे देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्देवक्षत्रम् तस्मिन् मे मदीयम् सुतम् अभिषुतम् सोमम् न नेति सम्प्रत्यर्थे। इदानीम् हस्तिभिः हस्तवद्भिः पद्भिः पादवद्भिः पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः आ धावतम् आगच्छतम् हे नरा! मित्रावरुणौ! अर्चनानसम् बिभ्रतौ अर्चनानसम् ऋषिं धारयन्तौ युवाम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

---

१. मास्ति वि[1] ऋषे. २. [2]युक्तैः मूको. ३. [3]ऽगत मूको. ४-४. हवसोर्न ऋ. ५. ऋषिं

क वि[1].

[६५]

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः । वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥१॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।
वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० रातहव्यः । यः जानाति सः सुप्रज्ञः देवौ मित्रावरुणौ सः अस्माकम् ब्रवीतु यदि जानाति । किं वक्तव्यम् इत्याह — वरुणः मित्रः वा दर्शनीयः पारक्षस्य स्तुतीः भजते । कस्य स्तुतीः एतौ शृणुतः इति शेषः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यश्चिकेत' इति षड्चं नवमं सूक्तम् । रातहव्य आत्रेय ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । मित्रावरुणौ देवता ।

यः चिकेत[1] जानाति[1] युवयोः स्तुतिम् सः सुक्रतुः शोभनकर्मा देवत्रा देवेषु भवेत्[1] । युवयोरेव स्तुतिं यः चिकेत[1] सः नः अस्मान्[1] ब्रवीतु[1] स्तुतिं परम् उपदिशतु । यश्च दर्शतः दर्शनीयः वरुणः मित्रः वा मित्रश्च गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः वनते सम्भजते ॥ १ ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा । ता सत्पती ऋतावृधा ऋतायाना जनेजने ॥२॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्ऽतमा ।
ता । सत्पती इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽयाना । जनेऽजने ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ हि श्रेष्ठतेजसौ राजानौ अतिशयेन दीर्घश्रुतौ सत्पती सत्यकर्माणौ भवतः जनेजने ॥२॥

मुद्गल० ता हि तौ खलु मित्रावरुणौ श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्कौ राजाना ईश्वरौ दीर्घश्रुत्तमा दूरदेशात् आह्वानश्रोतृतमौ । ता तौ सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयितारौ जनेजने सर्वेषु स्तोतृषु ऋतायाना गमनवन्तौ ॥ २ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।
स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वी । उप । ब्रुवे । सचा ।
सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ वाम् गच्छन् 'रक्षणाय युवां स्तौमि सह । स्वश्वाः युवयोः रथाः सुप्रज्ञौ भवन्तौ' हवींषि प्रति दानाय प्र यन्तु ॥ ३ ॥

---

१. भवति मूको. २. तनोति मूको. ३. 'थे वस्य मूको. ४. 'त यो जानाति मूको. ५. वव' मूको. ६-६. एवमुत्तरौ मूको. ७. भवन: मूको.

सुदल० ता वां पूर्वी पुराणौ वाम् युवाम् इयानः गच्छन् अवसे रक्षणाय सचा सह उप हुवे उपेत्य स्तौमि । स्वश्वासः स्वश्वाः वयम् आग्नेयाः सु चेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवाम् वाजान् अन्नानि अभि अभिलक्ष्य प्र प्रकर्षेण दावने दानाय स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।
मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।
मित्रस्य । हि । प्रऽतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [1]मित्रः पापस्य अपि भजमानस्य विस्तीर्णं पन्थानं गृहं प्रति गन्तुं ददाति[1] । मित्रस्य हि प्राहिंसतः सुमतिः अस्ति परिचरतः[2] । ॥ ४ ॥

सुदल० मित्रः देवः अंहोः चित् अंहसः पापिनः अपि स्तोतुः आत् अनन्तरमेव उरु उरवे धनाय गृहाय गातुम् उपायम् वनते प्रयच्छति । मित्रस्य हि मित्रस्य खलु सुमतिः शोभनबुद्धिः प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य अस्ति भवति खलु ॥ ४ ॥

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे । अनेहसस्त्वोतयः सत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथःऽतमे । अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सत्रा । वरुणऽशेषसः ॥५॥

वेङ्कट० वयम् मित्रस्य रक्षणे भवाम सर्वतः पृथुतमे अनुपद्रवाः त्वद्रक्षकाः सत्रा वरुणशेषसः च । वरुणः शासिता[3] येषाम् ॥ ५ ॥

सुदल० वयम् यजमानाः मित्रस्य देवस्य सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे अवसि रक्षणे[4] स्याम । किञ्च अनेहसः अपापाः त्वोतयः त्वया रक्षिताः[5] वरुणशेषसः, 'शेषः' (निघ २,२) इति अपत्यनाम, बालकाः पुत्रा येषां ते तादृशाः सत्रा सर्वे सहैव भवेम ॥ ५ ॥

युवं मित्रेमं जनं यतथः सं च नयथः ।
मा मघोनः परि ख्यतं नो अस्माकमूर्याणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जनम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।
मा । मघोनः । परि । ख्यतम् । नो इति । अस्माकम् । ऊर्याणाम् । गोऽपीथे । नः । उरुष्यतम् ॥

वेङ्कट० हे मित्रावरुणौ! युवाम् इमम् जनम् पृथक् कुरुथः, विश्लिष्टम्[6] च सम् नयथः, मा हविष्मतः अस्मान् [7]वर्जयतम्, मा अस्माकं स्तुतीः[8], सोमपाने अस्मान् रक्षतम् ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[1] लपं. २. [2]चरतः पदति परिचरति मे यज्ञं द्रुनक्ति मूको. ३. श्रेष्ठो वि[1] लपं. ४. [4]णे वयम् मूको. ५. [5]तारः मूको. ६. अभि[6] वि[1]. ७-७. वर्जयतं स्तुतीः मूको.

सुद्गल० हे मित्रा! मित्रावरुणौ! युवम् युवाम् इमम् जनम् स्तोतारं मां प्रति यतपः गच्छथः। आगत्य च सम् च नयथः सङ्गयथः। अस्मान्[1] कामान् प्रापयथः। मघोनः हविर्लक्षणान्नवतः न अस्मान् मा परि ख्यतम् मा परित्यजतम्। मो मैव ऋषीणाम् अस्माकम् पुत्रानपि परि ख्यतम्। किन्तु गोपीथे यज्ञे नः उरुष्यतम् रक्षतम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[६६]

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।
वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।
वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे जानन् मर्त्य[1] आगतौ सुप्रज्ञौ रिशादसौ। परोक्ष उत्तमार्थे। तयोः वरुणाय सत्यपेशसे मित्राय च सत्यरूपाय महते अन्नाय महदन्नं लब्धुम् हवि प्रयच्छतु 'यजमानो रातहव्य इति' ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ चिकितान' इति षट्च दशम सूक्तम्। रातहव्य ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। मित्रावरुणौ देवतां ॥

हे चिकितान! जानन् स्तुति हे मर्त! मनुष्य! रातहव्य! सुक्रतू शोभनकर्माणौ रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवौ आहूय इति शेषः। आहूय च ऋतपेशसे उदकरूपाय[2] वरुणाय प्रयसे हविर्लक्षणान्नवते महे महते दधीत दद्या, हविरिति शेषः ॥ १ ॥

ता हि क्षत्रमविह्रुतं सम्यगसुर्यꣳ शाशाते। अधा व्रतेव मानुषं स्वर्ण धायि दर्शतम् ॥२॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविऽह्रुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशाते इति ।
अध । व्रताऽइव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ हि बलम् अबाधितम् सम्यक् असुराणां ,हन्तृ[3] प्राप्नुतः, सदृशौ यथा मानुषम् कर्म दर्शनीय भवति, यथा वास्तिस्थ, तथा तद् बलम् अनयोर्निहितम् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ता हि यस्मात् तौ क्षत्रम् परम् अविह्रुतम् अहिंस्यम् असुर्यम् महद्बलम् सम्यक् आशाते व्याप्नुत[4], अध अतो हेतो मानुषम् मनुष्येषु प्रवृत्तम् व्रतेव कर्मेव, तथा मनुष्येषु नियतम्, स्व न सूर्य इव, स यथा दिवि दृश्यते, तद्वत् दर्शतम् दर्शनीयं बलम् धायि यज्ञे निहितम् ॥ २ ॥

ता ग्रामेषु रथ्यापुरीषु गव्यूतिमेषाम् । रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक् स्तोमैर्मनामहे ॥३॥

---

१. अस्मान् मूको. २-२. यजमानेभ्यश्च यज्ञेभ्यो वि., यजमानेभ्यश्च यज्ञेभ्य इति स छपं. ३. 'हन्' मूको. ४. इत्वे वि. ५. शासित मूको

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।
रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ वाम् एषाम् रथानाम् विस्तीर्णं मार्गं गन्तुम्[1] रातहव्यस्य सुष्टुतिम् प्रति धृष्टम् स्तोमैः पूजयामः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ! ता तौ प्रसिद्धौ वाम् युवयोः रथानाम् अस्मदीयानाम् एषाम् पुरतो वर्तमानानाम् उर्वीम् प्रभूताम् गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः । तदर्थं वाम् मनामहे स्तुमः रातहव्यस्य ऋषेः सम्बन्धिभिः सुष्टुतिम् शोभनस्तुतिसाधनैः स्तोमैः दधृक् धर्षकौ युवाम् ॥ ३ ॥

अधा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता । नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥४॥

अध । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूःऽभिः । अद्भुता ।
नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अथ खलु काव्यानि[2] युवाम् दक्षस्य प्रजापतेः पूरकैः हविर्भिः सह हे आश्चर्यभूतौ! नियमेन जानीथः, जनानाम् च। अपि वा जनानां मध्ये समर्थस्येति, हे पूतबलौ! प्रज्ञानेन ॥ ४ ॥

मुद्गल० अध अपि च, हि प्रसिद्धौ, काव्या स्तुत्यौ युवम् युवाम् दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम पूर्भिः पूरकैः स्तवैः हे अद्भुता! महान्तौ सन्तौ! केतुना प्रज्ञानेन मनसा जनानाम् स्तोतॄणाम् स्तोत्रम् नि चिकिथे नितरां जानीथः हे पूतदक्षसा![1] शुद्धबलौ! ॥ ४ ॥

तद्ऋतं पृथिवि बृहच्छ्रवएष ऋषीणाम् । अयसानावरं पृथ्वतिं क्षरन्ति यामभिः ॥५॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवःऽएषे । ऋषीणाम् ।
अयसानौ । अरम् । पृथु । अतिं । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत् सत्यभूतम् हे पृथिवि! महत्[2] ऋषीणाम् अन्नम् एषे[3] विस्तीर्णं पर्याप्तम् अन्तरिक्षं प्रति गच्छन्तौ मित्रावरुणौ स्तोतारः उदकानि क्षारयन्ति गमनैः[4] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे पृथिवि! त्वयि तत् सर्वैरभ्यर्थमानत्वेन प्रसिद्धम् बृहत् प्रभूतम् ऋतम् उदकम् ऋषीणाम् स्तोतॄणाम् अस्माकम् श्रवएषे अन्नस्यैषणे सति अयसानौ गच्छन्तौ अरम् अलम् अत्यर्थम् पृथु यथा भवति तथा यामभिः गमनैः अति क्षरन्ति अत्यर्थं वर्षन्तः[5] ॥ ५ ॥

आ यद्वां सूर्यचक्षसा मित्र वयं च सूरयः । व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥६॥

आ । यत् । वाम् । सूर्यऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।
व्यचिष्ठे । बहुऽपाय्ये । यतेमहि । स्वऽराज्ये ॥ ६ ॥

---

१. इन्तुम् ऊ. २. काव्या ऊ. ३. °ौ। युवाम् मूको. ४. वृहत् वि°. ५. एषम् मूको. ६. आवाम् वि°. ७. °वः वर्षन्तम् मूको.

वेङ्कट० आ गच्छामः यदि वाम् हे गच्छतेजसौ! वयम् च अस्मदीयाः सूरयः च, ततोऽतिविस्तीर्णे[1] बहुरक्ष्ये स्वराज्ये वर्तेमहि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे ईयचक्षसा! व्याप्तदर्शनौ! मित्रा! मित्रावरुणौ! वाम् युवाम् यत् ये वयम् च सूरयः स्तोतारः आ आह्वयामः व्यचिष्ठे अत्यन्तं विस्तृते बहुपाथ्ये बहुभिर्गन्तव्ये स्वराज्ये स्वराट्त्वाय[2], एवंविधराज्यार्थम् यतेमहि गच्छेम ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[६७]

वळित्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत्। वरुण मित्रार्यमन् वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥१॥

वत्। इत्था। देवा। निःऽकृतम्। आदित्या। यजतम्। बृहत्।
वरुण। मित्र। अर्यमन्। वर्षिष्ठम्। क्षत्रम्। आशाथे इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० यजतः[1]। सत्यम् इत्थं हे देवौ! संस्कृतः सूनं(?) यजतो बद्धः स द्यौवनम्(?) अदितेः पुत्रौ! यजमानं मां महान्तं वृद्धतमं क्षत्रियं हे मित्रावरुणौ![2] आशाथे, अर्यमन्! त्वं च ताभ्यां सहितः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वळित्था देव' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम्। यजतो नामावेय ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। मित्रावरुणौ देवता।

हे देवा! द्योतमानौ! हे आदित्या! अदितेः पुत्रौ! हे वरुण! हे अर्यमन्! अरीणां नियन्तः![3] हे मित्र! युवाम्[4] वत् सत्यम् निष्कृतम् अलाप्यम् इत्था इत्थम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण यजतम् यष्टव्यम् बृहत् प्रवृद्धम् वर्षिष्ठम् प्रवृद्धतमम् क्षत्रम् बलम् आशाथे अश्नुवाथे ॥ १ ॥

आ यद् योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः। धर्तारा चर्षणीनां युन्तं सुम्नं रिशादसा ॥२॥

आ। यत्। योनिम्। हिरण्ययम्। वरुण। मित्र। सदथः।
धर्तारा। चर्षणीनाम्। युन्तम्। सुम्नम्। रिशादसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ सीदथः यदि गृहं हिरण्मणीयं हे मित्रावरुणौ!, मनुष्याणां धर्तारौ भवथः। यच्छतम् सुखं हे रिपुनाशकौ! ॥ २ ॥

मुद्गल० यत् यस्मात् हिरण्ययम् हिरण्मणीयम् योनिम् यज्ञभूमिं हे वरुण! हे मित्र! आ सदथः आगच्छथः। तस्मात् चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् धर्तारा धारकौ च हे रिशादसा! हिंसकानां क्षेत्तारौ! युवाम् आवाभ्याम् सुम्नम् सुखम् यन्तम् कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

विशे हि विश्वेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा। धृता व्रतेव सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिपः ॥३॥

१-१. इत्थं हिरण्मणीयं ह ह्वयं. २ 'त्वया मूको. ३ 'तम् ह. ४. 'यौ वा वि'. ५. निरसितः मूको.

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वे हि सर्वधनाः वरुणादयः यज्ञान् गृहानिव गच्छन्ति, रक्षन्ति च मर्त्यम् हिंसायाः ॥ ३ ॥

मुद्गल० विश्वे हि सर्वेऽपि विश्ववेदसः सर्वविदः वरुणो मित्रः अर्यमा च एते त्रयः सर्वे व्रता अस्मदीयानि कर्माणि पदेव पदानीव स्थानानीव सश्चिरे सङ्गता भवन्ति, आगत्य च मास् मर्त्यम् रिषः हिंसकात् पान्ति रक्षन्ति ॥ ३ ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृश ऋतावानो जनेजने । सुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥४॥

ते । हि । सत्याः । ऋतऽस्पृशः । ऋतऽवानः । जनेऽजने ।
सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते हि सत्याः यज्ञस्पृशः सत्यकर्मणः सर्वेषु जनेषु सुनयनाः शोभनदानाः दरिद्रस्य महद्धनं कर्तारः ॥ ४ ॥

मुद्गल० ते हि खलु सत्याः सत्यभूताः ऋतस्पृशः उरुकस्य कर्तारः ऋतावानः यज्ञवन्तः जनेजने सर्वेषु यजमानेषु सुनीथासः सुनयनाः सुदानवः सुदानाः । हि प्रसिद्धवाची सर्वत्र सम्बन्धनीयः । एवंमहानुभावा वरुणादयः अंहोः चित् पापिनोऽपि स्वस्तोतुः उरुचक्रयः प्रभूतधनादि-कर्तारः ॥ ४ ॥

को नु वां मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् । तत् सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥५॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।
तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिऽभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे मित्र! वरुणः च वाम् अङ्गानां किमङ्गम् अस्तुतम् ऋषिभिः । युवयोः तत् अङ्गं स्तोतुम् अत्रिभ्यः स्तुतिः सुष्ठु आभिमुख्येन गच्छति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मित्र! वाम् युवयोर्मध्ये त्वं च वरुणः वा कः नु अस्तुतः सर्वैः अस्त्यमानः कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्याविति भावः । तनूनाम् तनुभिः स्तुतिभिरस्तुत इति सम्बन्धः । तत् तस्मात् कारणात् अस्मदीया मतिः स्तुतिः वाम् युवाम् त्व सुष्ठु आ ईषते अभिगच्छति । अत्रिभ्यः अत्रितोऽस्मभ्यः अस्मभ्यम् अस्मदीया मतिः आ ईषते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[६८]

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिऽक्षत्रौ । ऋतम् । बृहत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र वामत मित्रावरुणाभ्यां मेधया गिरा। महाधनौ महदुदकं प्रयच्छतः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र वो मित्राय' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तम्। आग्नेयो यजत[1] ऋषिः। गायत्री छन्दः। मित्रावरुणौ देवता।

हे मदीया ऋत्विजः! वः यूयम् मित्राय वरुणाय च विप्या व्याप्तया गिरा स्तुत्या प्र गायत स्तुतिं कुरुत। हे महिक्षत्रौ! प्रभूतबलौ द्युवाम् ऋतम् यज्ञम् बृहत् महत्। स्तुत्यर्थमागच्छतम् इति शेषः ॥ १ ॥

सम्राजा वा घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च। देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्ऽराजा। वा। घृतयोनी इति घृतऽयोनी। मित्रः। च। उभा। वरुणः। च।
देवा। देवेषु। प्रऽशस्ता ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम्राजौ यौ उदकस्यानौ मित्रः च वरुणः च, उभौ देवौ देवेषु प्रशस्तौ, उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

मुद्गल० या यौ मित्रः च वरुणः च उभा उभौ सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ देवा द्योतमानौ देवेषु मध्ये प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ, तौ स्तुत्या गायतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ २ ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य। महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता। नः। शक्तम्। पार्थिवस्य। महः। रायः। दिव्यस्य। महि। वाम्। क्षत्रम्। देवेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ अस्मभ्यं दत्तं पार्थिवं रयिं दिव्य च महान्तम्। महद् हि युवयोः देवानां मध्ये धनम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० ता तौ देवौ नः अस्मदर्थम् पार्थिवस्य पृथिवीसम्बद्धस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य च महः महतः रायः धनस्य शक्तम् समर्थौ भवतम्, दातुमिति शेषः। हे देवौ! वाम् युवयोः महि महत् पूज्यम् धनम् बलम् देवेषु प्रसिद्धम्, स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते। अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम्। ऋतेन। सपन्ता। इषिरम्। दक्षम्। आशाते इति। अद्रुहा। देवौ। वर्धेते इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञम् यज्ञेन अनुस्यूतं स्पृशन्तौ एषणशीलं बलम् आशाते। अद्रोग्धारौ वर्धयतः स्तोतॄन् ॥ ४ ॥

मुद्गल० ऋतेन उदकेन निमित्तेन ऋतम् यज्ञम् सपन्ता स्पृशन्तौ इषिरम् एषणवन्तम् दक्षम् प्रवृद्धं यजमानम् आशाते व्याप्नुतः। अद्रुहा अद्रोग्धारौ देवौ मित्रावरुणौ युवाम् वर्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥ ४ ॥

---

१. जयत मूलो. २. °तुस्तुती ऋषं.

वृष्टिद्यावा रीत्यापेपस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इपः । पती इति । दानुऽमत्याः । बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥५॥

वेङ्कट० वृष्टिमती पयोदौर्भवति श्रिवजला च पृथिवी तौ तथोक्तौ इति वाजसनेयके उक्तम् (तु. माश १,९,१,६) । अन्नस्य पती दानवत्याः[1] प्रजायाः महान्तं रथम् आशाते ॥ ५ ॥

मुद्गल० वृष्टिद्यावा वर्षार्थौ द्यौः स्तुतिः पयोस्तौ वृष्टिद्यावा । रीत्यापा रीतिः प्राप्तिः सा एव आपा अभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ । इपः अन्नस्य पती स्वामिनौ दानुमत्याः दातृषु उचितायाः[2] इत्यर्थः । एवंमहानुभावौ[3] बृहन्तम् महान्तम् गर्तम् रथम् आशाते व्याप्नुतः अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[६९]

त्री रोचना वरुण त्रींरुत द्यून् त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।
वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्यम् ॥ १ ॥

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।
ववृधानौ । अमतिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुर्यम ॥ १ ॥

वेङ्कट० उरुचक्रिः । रोचयन्तीति लोका रोचनान्युच्यन्ते । द्योतनात् द्यावः । रजनाद् रजांसि । हे वरुण! हे मित्र! 'त्रीन् लोकान्' धारयथः इत्यर्थः । वर्धयन्तौ बलं मम क्षत्रियस्य । अमिरभिभवकर्मा । [4]कर्म अनु[5] रक्षमाणौ शत्रुभिः[6] अरपितुम् अशक्यम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'त्री रोचना' इति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तम् । उरुचक्रिः नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ॥

हे वरुण! हे मित्र! युवाम् त्री त्रीणि रोचना रोचनानि[7] लोकान् धारयथ इति सम्बन्धः । उत अपि च त्रीन् द्यून् द्योतमानान् अन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा त्रीणि रजांसि भूर्लोकान्[8] । कीदृशौ युवाम्। वावृधानौ वर्धमानौ क्षत्रियस्य क्षत्र बलं तद्वतः इन्द्रस्य अमतिम् रूपम् व्रतम् कर्म च अजुर्यम् अजीर्णमचिरन्तनम्[9] अनु रक्षमाणौ ॥ १ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद् वां सिन्धवो मित्र दुहे ।
त्रयस्तस्थुर्वृषभासस्तिसृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

---

१. वनस्पत्याः वि' सर्व. २. मित्रा मूको ३. 'वो वां मूको. ४-४. विशेषक वि' छप. ५-५. कर्मणि मूको. ६. शत्रून् मूको. ७. 'धात् मूको. ८. 'णैत् वि२ मूको.

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुऽमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।
त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिसृणाम् । धिषणानाम् । रेतःऽधाः । वि । द्युऽमन्तः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्ववत्यो हि 'वरुण! मित्र! युवयो.' धेनव. । तदेवाह— मधूदकं युवयोः स्वभूताः सिन्धवः[1] धरन्ति । त्रयः ऋषभाः अग्निवायुसूर्याः तिसृणाम् धिषणानाम् धारका', लोका धिषणा उक्ताः, तासां रेतसो निधातारः, अग्निः पृथिव्या गर्भं दधाति वायुरन्तरिक्षस्य आदित्यः दिवः, दीप्तिमन्तः वि तस्थुः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे वरुण! हे मित्र! वाम् युवयोराज्ञया धेनवः गावः इरावतीः क्षीरवत्यः भवन्ति । तथा वाम् सिन्धवः नद्यः मधुमत् रसम् दुहे दुहन्ति । तथा त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः ऋषभासः[1] वर्षितारः रेतोधाः उदकस्य धारकाः द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्निवाय्वादित्याः तिसृणाम् त्रिसङ्ख्याकानाम् धिषणानाम् स्थानानां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां स्वामिनः सन्तः वि विविधं प्रत्येकम् तस्थुः तिष्ठन्ति ॥ २ ॥

प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।
राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अदितिम् । जोहवीमि । मध्यंदिने । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
राये । मित्रावरुणा । सर्वऽतातेति सर्वऽतातेळे । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणसाहचर्याद् अदितिराह्वानं धनार्थम् । हे मित्रावरुणौ! यज्ञे पुत्राय सत्पुत्राय शम् च योः च याचामि[1] । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० अहम् ऋषिः प्रातः प्रातःकाले अदितिम् देवानां जननीम् देवीम् द्योतमानाम् जोहवीमि आह्वयामि । तथा मध्यंदिने सूर्यस्य उदिता माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे मित्रावरुणा! मित्रावरुणौ! युवाम् राये धनप्राप्तये सर्वतातौ सर्वेषां यज्ञे ईळे स्तौमि । पुनः किमर्थम् । तोकाय पुत्राय तनयाय सत्पुत्राय च शम् अरिष्टशमनाय योः सुखस्य मिश्रणाय[2] च ईळे ॥ ३ ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।
न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । धर्तारा । रजसः । रोचनस्य । उत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।
न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । मिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यौ धर्तारौ दीप्तस्य लोकस्य, अपि च आदित्यौ [4]दिवि भवौ पार्थिवस्य[5] लोकस्य धर्तारौ । न युवयोः देवाः व्रतानि हिंसन्ति अमृताः हे मित्रावरुणौ! स्थिराणि वर्षाणीनि ॥ ४ ॥

1-1. युवयोः वरुण वि'. 2. मास्ति स्व. 3. याम मूको. 4. 'वरुणा मूको. 5-5. नास्ति वि' स्व.

मुद्गल० या यौ रोचनस्य रोचमानस्य रजसः लोकस्य स्वर्गाख्यस्य, उत अपि च पार्थिवस्य भूलोकस्य धर्तारा धर्तारौ आदित्या अदितेः पुत्रौ दिव्या दिवि भवौ, तौ युवाम् हुवे इति पूर्वत्र सम्बन्धः। हे मित्रावरुणा! मित्रावरुणौ! वाम्[1] युवयोः ध्रुवाणि व्रतानि कर्माणि देवा अन्ये इन्द्रादयः अमृताः अमरणधर्माणोऽपि न[2] आ मिनन्ति न[2] हिंसन्ति ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

[७०]

पुरुरुणा चिद्ध्यस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्र वंसि वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरुऽउरुणा । चित् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण । मित्र । वंसि । वाम् । सुऽमतिम् ॥

वेङ्कट० पुरुणा उरुत्वेन अत्यन्तव्याप्त्या लक्षितम् पालनं युवयोः नूनम् हि अस्ति हे वरुण! हे मित्र!। तथा सति भजेय अहं युवयोः सुमतिम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'पुरुरुणा' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तम्। उरुचक्रिः ऋषिः। गायत्री छन्दः। मित्रावरुणौ देवता ॥

पुरुरुणा पुरु च वद् उरु च पुरुरु अत्यन्तमुरुतमम्। वाक् वाम् युवयोः अवः रक्षणम् नूनम् निश्चयेन अस्ति। हि प्रसिद्धौ, चित् पूरणः। हे वरुण! हे मित्र! वाम् युवयोः सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिम् वंसि संभजेय ॥ १ ॥

ता वां सम्यगद्रुहाणेषमश्याम धायसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्यक् । अद्रुहाणा । इषम् । अश्याम । धायसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम ॥२॥

वेङ्कट० तौ वाम् भवन्तौ हे अद्रोग्धारौ! अन्नम् सम्यक् प्राप्नुयाम। हे स्तुत्यौ! ते वयम् युवयोः परिचारकाः सम्पन्ना भवेम ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अद्रुहाणा! अद्रोग्धारौ! मित्रावरुणौ! ता तौ प्रसिद्धौ वाम् युवाम् सम्यक्, स्तुम इति शेषः। स्तोतारो वयम् इषम् अन्नम् धायसे पानाय अश्याम प्राप्नुयाम। हे रुद्रा! दुःखाद् द्रावयितारौ! ते स्तोतारः वयम् स्याम भवेम। सम्पन्ना इति शेषः ॥ २ ॥

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम दस्यून् तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा । तुर्याम । दस्यून् । तनूऽभिः ॥३॥

वेङ्कट० रक्षतम् अस्मान् स्तुत्यौ! रक्षणैः। अपि च रक्षतम् अस्मान् शोभनेन रक्षणेन[1]। वयम् शत्रून् अङ्गैः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे रुद्रा! मित्रावरुणौ[2] देवौ! युवाम् नः अस्मान् पायुभिः रक्षणैः पातम् रक्षतम्। उत अपि च

---

1. नास्ति मूको. 2. मा मूको.

गुत्राणा शोभनपालकौ युवाम् आवेशाम् अग्निमरुत्प्रावणेन रक्षकम्। वयं च तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः दस्यून् शत्रून् तुर्याम हिंस्याम ॥ ३ ॥

मा कस्यादद्भुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः। मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा। कस्य। अद्भुतक्रतू इत्यद्भुतऽक्रतू। यक्षम्। भुजेम। तनूभिः। मा। शेषसा। मा। तनसा ॥

वेङ्कट० मा कस्य चिदग्यस्य[1] हे आश्चर्यकर्मणौ। विश्वं[1] धान्यधनं भुजेम शरीरैः, मा च पुत्रेण, मा[1] च तत्पुत्रेण। आत्मार्थं सन्तानार्थं 'वा पर्' न याचेमहि ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अद्भुतक्रतू! आश्चर्यकर्मणौ! वयम् कस्य कस्यचित् यक्षम् पूजितं धनम् मा भुजेम मा भुञ्जीमहि तनूभिः अस्मदीयैरवयवैः[2]। युवयोरनुग्रहात् सदृढा वयम् अन्यथार्जितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः। तथा [3]शेषसा अपत्येन सहिता मा भुजेम[3]। अन्यथार्जितधनेन[4] शरीरपोषं न कुर्मः। तथा तनसा [5]पौत्रादिना सहिताः[5] अन्यात्मकेन धनेन शरीरपोषम् मा कुर्मः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[७१]

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्र बर्हणा। उप इमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ। नः। गन्तम्। रिशादसा। वरुण। मित्र। बर्हणा। उप। इमम। चारुम्। अध्वरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतम् अस्मान् हे रिशादससितारौ! मित्रावरुणौ! बृहता, यज्ञं च उप आगच्छतम् कल्याणम्। अस्माक यज्ञम् उपागच्छतमिति वा ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ नो गन्तम्' इति तृचं[6] पञ्चदशं सूक्तम्। बाहुवृक्त आत्रेय ऋषिः। गायत्री छन्दः। मित्रावरुणौ देवता ॥

हे वरुण! मित्र! रिशादसा! शत्रूणां क्षेतारौ! युवाम् नः अस्माकम् इमम् चारुम् रमणीयम् अध्वरम् यज्ञम् उप आ गन्तम् उपागच्छतम्[7]। कीदृशौ। बर्हणा हन्तारौ शत्रूणाम् ॥ १ ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः। ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य। हि। प्रऽचेतसा। वरुण। मित्र। राजथ। ईशाना। पिप्यतम्। धियः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य एव जगतः प्रकृष्टज्ञानौ! मित्रावरुणौ! राजथः[8], तथाविधौ आप्याययतम् कर्माणि[9] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मित्र! हे वरुण[1] प्रचेतसा! प्रकृष्टज्ञानौ[1] युवाम् विश्वस्य राजथ सर्वस्य स्वामिनौ भवथः। हि प्रसिद्धौ। हे ईशाना!(?) ईश्वरौ!(?) युवाम् धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतम् प्याययतम् कुरुतं ॥ २ ॥

---

१. [1]-[1] त्रस्य मूको. २. विदि मूको. ३ मा स्तोम तदेवाहा वि[1]. ३-३. चारुं वि[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. धनेन मूको. ७. तिर्नेतम् मूको. ८. [8]-[8]तम् मूको ९ [9]-[9] णि वा वि[1].

उप नः सुतमा गंतं वरुण मित्र दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतम् वरुण! मित्र! अस्माकम् अस्य यजतोऽध्वर्योः सोमम् । तदेवाह—अस्य सोमस्य पानाय ॥ ३ ॥

मुद्गल० नः अस्माकम् सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति हे वरुण! हे मित्र! युवाम् उप आ गतम् आगच्छतम् । दाशुषः हविर्वान्तमेम अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः ॥

[७२]

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम । गीःऽभिः । जुहुमः । अत्रिऽवत् । नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥

वेङ्कट० मित्रे वरुणे च वयम् स्तुतिभिः आह्वानं कुर्मः । तौ[1] यथा अत्रिः आजुहाव । [2]शिष्टं स्पष्टम्[2] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ मित्रे' इति तृचं[1] षोडशं सूक्तम् । वाहुवृक्तः ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ॥

वयम् आत्रेयाः मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोरर्थाय गीर्भिः मन्त्रैः आ जुहुमः अत्रिवत् अस्मद्-गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे मित्रावरुणौ! सोमपीतये बर्हिषि नि सदतम् निषीदतम् ॥ १ ॥

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽजना । नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० कर्मणा भवथः ध्रुवक्षेमौ कर्मणैव[1] निहतशत्रुजनौ[2] स्थः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ! युवाम् धर्मणा जगद्धारकेण व्रतेन कर्मणा ध्रुवक्षेमा स्थः अविचलित-स्थानौ भवथः । यातयज्जना यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनौ बर्हिषि नि सदतम् सोमपीतये ॥ २ ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये । नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये । नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा । पाद इष्टिः ॥ ३ ॥

---

१. मास्ति ऋप. २-२. नास्ति पि[1], ३. निरूपणम् सूक्तो. ४. मास्ति पि[1] ऋपं, ५. निहित[2] श; वर्धित[2] ऋपं.

मुद्गल० मित्रः च वरुण च उभौ नः अस्माकम् यज्ञम् इष्टये अभीष्टये[1] जुषेताम् सेवेताम्। बर्हिषि नि सदताम् निषीदताम्[2] सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये दशमो वर्गः ॥

इति पञ्चमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥

[७२]

यद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना।
यद् वो पुरू पुरुभुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थ । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।
यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यूयं । यत् इदानीं दूरे भवथ यत् वा अन्तिके हे पुरुभोजनौ अश्विनौ[1] विस्तीर्णेऽन्यस्मिन् वा देशे यदि वा अन्तरिक्षे, तत आ गच्छतम् ॥ १ ॥

मुद्गल० षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि। अत्र 'यद्य स्थ' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। आङ्गिरस पौर ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। अश्विनौ देवता।

हे पुरुभुजा! बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ[1] अश्विना! अश्विनौ[1] यत् यदि अद्य अस्मिन् काले परावति अत्यन्तं दूरदेशे द्युलोके स्थ भवथ। यत् वा अर्वावति गन्तुं शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थ। यत् यदि वा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थ। यत् यदि अन्तरिक्षे स्थ। तस्मात्सर्वस्मात् अद्य आ गतम् आगच्छतम् ॥ १ ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरू दंसांसि बिभ्रता।
वरस्या यामन्नधिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता।
वरस्या । यामि । अधिगु इत्यधिऽगू । हुवे । तुविऽष्टमा । भुजे ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह वां[1] बहूनां भावयितारौ बहूनि कर्माणि धारयन्तौ धनेच्छया याचामि। अधृतगमनौ हूयामि बहुतमौ भोगाय ॥ २ ॥

मुद्गल० इह अस्मिन् यज्ञे त्या वां पुरुभूतमा पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ पुरु पुरूणि दंसांसि कर्माणि बिभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ अधिगू अन्यैरधृतगमनकर्माणौ[2] यामि उपागच्छामि। तुविष्टमा प्रभूततमौ भुज भोगाय हुवे आह्वयामि ॥ २ ॥

---

१ अभिष्ट° मूको २. °वत तम् मूको ३. स्थो वि° ४ °णो द्रुवा मूको

ईर्मान्यद् वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।
पर्यन्या नाहुषा युगा महा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।
परि । अन्या । नाहुषा । युगा । महा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० समितम् अन्यत् उदकार्थम् उप्यमानम् रथस्य चक्रम् अश्विनौ! येमथुः । परि गच्छथः अन्येन महता अहोरात्राणि लोकांश्च, द्विकर्मको वा, लोकेष्विति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ! युवाम् रथस्य युष्मदीयस्य अन्यत् चक्रम् ईर्मा गन्तरि आदित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुः वपुष्मत् तेजस्वत् चक्रम् येमथुः नियमितवन्तौ स्थः । अन्या अन्येन चक्रेण महा महत्त्वेन नाहुषा युगा नहुषा मनुष्याः तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् मातरादि-सवनानि रजांसि लोकान् च परि दीयथः परिगच्छथः ॥ ३ ॥

तद् घु वामेना कृतं विश्वा यद् वामनु ष्टवे ।
नाना जातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । घु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।
नाना । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्ठु एवत् युवयोः कर्म व्याप्तौ!, यत् वाम् अहम् अनु स्तौमि । पृथगुत्पन्नौ अपापौ अस्मासु धनम् सम् गमयथः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे विश्वा! व्याप्तौ! यत् येन स्तोत्रेण वाम् अनु स्तवे अनुष्टुवे तत्, घः पूरणः, एना अनेन पौरेण घु सुष्ठु वाम् युवाभ्याम् कृतम् सम्पादितं भवतु । नाना पृथगेव जातौ समृद्धौ अरेपसा अपापौ अस्मे अस्मभ्यम् बन्धुम् अन्नम् सम् आ ईयथुः[1] सम्यक् गमयथ, सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

आ यद् वां सूर्या रथं तिष्ठद् रघुष्यदं सदा ।
परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽष्यदम् । सदा ।
परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठत् यदा युवयोः सूर्यस्य दुहिता रथम् सर्वदा शीघ्रं गच्छन्तम्, तदा वाम् परि अनु आरोक्षमाणाः गन्धारो रश्मयः, छन्दांसि वा दीप्त्याऽऽलापयितारः ॥ ५ ॥

---

१. अयथुः मूको.

मुद्गल० हे अश्विनौ! वाम् युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदम् शीघ्रगम् रथम् सूर्या सुतयोः पत्नी यत् यदा आ तिष्ठत् आस्थितवती, तदा वाम् परि परितः वरन्ते वृण्वन्ति[1]। के। अरयः आरोच्यमानाः गृणा दीप्ताः आतपः आतापगाः शत्रूणाम् वयः अन्नाः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः ॥

युवोरत्रिश्चिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा । घर्मं यद् वामरेपसं नासत्यास्रा भुरण्यति ॥६॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुम्नेन । चेतसा ।
घर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्रा । भुरण्यति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवाम् अत्रिः जानाति हे नरौ! सुखयुक्तेन[2] चेतसा। यदा अग्निम् अरेपसम् गतौष्मं हे नासत्यौ! आस्येन भुरण्यति बिभर्ति। आस्यम् उदकम् अग्निभ्याम् अङ्गमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे नरा! अश्विनौ! युवोः युवयोः, युवामित्यर्थः, अत्रिः अस्मत्पिता ऋषिः सुम्नेन सुखेन चेतसा मनसा चिकेतति जानाति, स्तुतवानित्यर्थः। सदि दुःखे सुखम् अपेक्ष्यते,[3] दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह। यत् यस्मात् हे नासत्या! नासत्यौ! वाम् युवयोः आस्ना आस्येन तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण घर्मम् दीप्तं दहन्तम् अग्निम् असुरैः स्वदाहाय क्षिप्तम् अरेपसम् अपापं सुखकरम् भुरण्यति आसवान् ॥ ६ ॥

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।
यद् वां दंसोभिरश्विनात्रिर्नरावर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।
यत् । वाम् । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽवर्तति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उद्गूर्णो युवयोः महान् रथः श्रूयते गमनेषु सन्तन्यमानः, यदा वाम् कर्मभिः हे अश्विनौ! नेतारौ![4] अत्रिः आवर्तयति[5] ॥ ७ ॥

मुद्गल० उग्रः उद्गूर्णबलः वाम् युवयोः ककुहः उच्छ्रितो महान् ययिः गन्ता सन्ततिः सततं गच्छन् रथः यामेषु गमनेषु शृण्वे श्रूयते। हे अश्विना! अश्विनौ! हे नरा! नेतारौ! यत् यस्मात् वाम् युवाम् दंसोभिः कर्मभिः अत्रिः अस्मत्पिता आववर्तति आवर्तयति ॥ ७ ॥

मध्वः कु षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।
यत् समुद्राति पर्षथः पुक्राः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । कुँ इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ।
यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पुक्राः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

---

१. शृण्वं मूको. २. 'युक्तो वि' रूपं. ३. 'क्षते मूको. ४. नासि मूको. ५. 'यति स्म मूको.

वेङ्कट० हे सोमेच्छो! स्तुत्यौ! वां सोमस्य धारा सेवते प्याययन्ती। यदा युवाम् अन्तरिक्षम् अभिगच्छथः, तदानीं पक्वान्यन्नानि वाम् ददति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मधूयुवा! मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ! हे रुद्रा! रुद्रपुत्रौ! वाम् युवाम् मध्वः मधुररसेन सु पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता सिषक्ति सेवते। यत् यदा समुद्रा समुद्द्रवणसाधनानि[1] अन्तरिक्षाणि अति पर्पथः अतिपारयथः, यज्ञं प्रापयथ इत्यर्थः। पक्वाः[2] पृक्षः अन्नानि भरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥ ८ ॥

सत्यमिद् वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।
ता यामन् यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयःऽभुवा ।
ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सत्यमेव हे अश्विनौ! युवाम् आहुः सुखस्य भावयितारौ गमनेऽतिशयेन गमनार्थं स्तोतृभिः ह्वातव्यौ भवथः, एवं सुखयितृतमौ च ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! युवाम् सत्यम् इत् सत्यमेव। वै उ पूरणौ। मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ आहुः पुराविदः। ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवाम् यामन् यज्ञे यामहूतमा गमनार्थं भृशम् आह्वातव्यौ भवतम्[3] इति शेषः। यामन् अस्मिन् यज्ञे मृळयत्तमा च अतिशयेन सुखयितारौ भवतम्। आ चार्थे ॥ ९ ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।
या तक्षाम रथाँइवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विऽभ्याम् । सन्तु । शम्ऽतमा ।
या । तक्षाम । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

वेङ्कट० इमानि स्तोत्राणि वर्धनानि अश्विभ्याम् सन्तु सुखतमानि, यानि कृतवन्तो[1] वयम् रथान् इव, अवोचाम आभ्यां महान्त नमस्कारं स्तुतिं वा ॥ १० ॥

मुद्गल० इमा इमानि इदानीं कृतानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि अश्विभ्याम् वर्धना समर्धकानि शन्तमा सुखतमानि सन्तु। या यानि तक्षाम सम्पादयाम रथान् इव शिल्पी, तानि सुखतमानि सन्तु। वयम् बृहत् प्रभूतम् नाः नमस्कारोक्तिम् अवोचाम ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये द्वादशो वर्गः ॥

---

1. समुद्र° मूको. २. °क्व मूको. ३. °न्तौ मूको.

[७४]

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू । तज्जुषथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूऽइत्यैः[1] । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।
तत् । श्रुतम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

वेङ्कट० क स्थितौ हे देवौ! अश्विनौ! अद्य दिवः आवर्तयतम्[2] हे पूजनीयधनौ!। तत् श्रूयमाणधनौ!, वसम् अत्रिकुलजातः वाम् परिचरति स्तोत्रेण । तत् स्तोत्रमिति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'कूष्ठ.' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । पौर ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता ।
हे देवौ! मनावसू! स्तुतिधनौ! अश्विना! अश्विनौ! अद्य अस्मिन् यागदिने दिवः कुतोऽपि आगत्य कुष्ठः कौ भूमौ तिष्ठन्तौ सन्तौ तत् स्तोत्रम् श्रवथः शृणुथः । हे वृषण्वसू! वर्षकधनौ! वाम् अत्रिः अत्रेः पुत्रः आ विवासति सर्वतः परिचरति ॥ १ ॥

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।
कस्मिन्ना यतथो जने को वां नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।
कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

वेङ्कट० कस्मिन् दीप्ते लोके द्यौ देवौ नासत्यौ भवतः, कस्मिन् वा विश्रुतौ, कस्मिन्[3] वा जने आ गच्छथः । कः च युवयोः स्तुतीनां सविता । स्तुत्यौ नद्यः ॥ २ ॥

मुद्गल० त्या तौ देवा देवौ नासत्या अश्विनौ कुह कुत्र तिष्ठतः[4] । नु अद्य कुह श्रुता कुत्र श्रुतौ। दिवि द्युलोके, निवसत इति शेषः । अथ[5] प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ! युवाम् कस्मिन् जने यजमाने आ यतथः आगच्छथः । कः स्तोता वाम् युवयोः नदीनाम् स्तुतीनाम् सचा सहायः स्यात् ॥ २ ॥

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।
कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।
कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कम् प्राप्नुथः, कम् च प्राप्तुम् गच्छथः, कम् च अभिगन्तुम् युञ्जाथे रथम्, कस्य वा ब्रह्माणि कामयेथे[6], वयम् इदानीम् वाम् कामयामहे यज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

---

१. शौनकः वैप १,११३४ [द्र. २. मा वर्तयति मूको. ३. नास्ति बि'. ४. °थः मूको. ५. नास्ति मूको. ६. कामयेते ल; कामयते ष्ठ.

मुद्गल० हे अश्विनौ! युवाम् कम् यजमानं प्रति यायः, कम् वा कं च प्रति गच्छथः। गत्वा च केन सह सङ्गतौ भवथः। कम् वा अच्छ अभिप्राप्तुम् युज्ञाय योजयथः रथम् अश्वैः। कस्य ब्रह्माणि स्तोत्राणि रण्यथः रमेथे। वयम् च वाम् युवाम् इष्टये आगमनाय[1] ऊमसि कामयामहे[2]। तस्मात् कस्य चत[3] यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पौरं चिद्धयुदप्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः।
यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदऽप्रुतम् । पौरं । पौराय । जिन्वथः।
यत् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम्ऽइव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पौरम् पौरो मेघः पूरणात् तम् उदप्रुतम्, पौर! इत्यसम्बन्धितं [*]वाक्ये सम्बन्धितम्[*] इत्युक्तम्, पौरनाम्नं मेघम् उदकेन पूरयथः, यद्येनम् अनुदके देशे शत्रोः स्थाने सिंहम् इव लीनं युद्धार्थं प्रापयथः सङ्गृहीतं धनं तायते यत्र भटेभ्यः तत्रेति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे पौर! पौरसम्बन्धिनौ अश्विनौ! युवाम् पौरम्, चित् इति पूरणः, पौराणां वृष्टयर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन सम्बन्धात् मेघोऽपि पौरः, तम् उदप्रुतम् उदकप्लावकं मेघम् पौराय ऋषये मह्यम् जिन्वथः प्रेरयथः। यत् यौ युवाम्, हि पूरणः, गृभीततातये गृहीतयजमानाय पौराय ईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः, द्रुहः पदे द्रोहस्य स्थाने अरण्यदेशे सिंहम् इव गर्जन्तं प्रबलं सिंहं यथा बलात् व्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥ ४ ॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वन्रिमत्कं न मुञ्चथः।
युवा यदी कृथः पुनरा कामंमृण्वे वर्ध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वन्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः।
युवा । यदि । कृथः । पुनः । आ । कामंम् । ऋण्वे । वर्ध्वः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र मुञ्चथः जीर्णात्[1] च्यवनात् जराम् कवचम् इव कामयन्ते। यदा वयं च्यवनः पुनः युवा भवद्रूपम् कृथः, जीर्णादिकरणप्रत्ययः, अनन्तरं स युवतीः यथाकामम् आत्मानं प्रापयामास प्राप्त-यौवनः। 'जुजुरुषो नासत्या' (ऋ १,११६,१०) इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० च्यवानात् ऋषेः जुजुरुषः जरसा जीर्णात् सकाशात् वन्रिम् हेयं पुराणं रूपम् अत्कम् न कवचमिव प्र मुञ्चथः प्रमुञ्चतम्। 'प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात्' (ऋ १,११६,१०) इत्यादि मन्त्रान्तरम्। यदि यदा पुनः युवा कृथः, युवानं कुरुथः इत्यर्थः। यदा वध्वः सुरूपायाः स्त्रियाः कामम् कमनीयं रूपम् आ ऋण्वे प्राप्तवान् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

---

१. गमना' मूको. २. 'यानः मूको. ३. च मूको. ४. वेप १,२११२ ॥ म.
५-५. 'वचेनान्वि' मूको. ६. दीर्घा मूको.

अस्ति॒ हि वा॑मि॒ह स्तो॒ता स्मसि॑ वां सु॒दंसि॑से॒ शि॒ये ।
नू श्रु॒तं म॒ आ ग॑त॒मवो॑भिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति॑ । हि । वा॒म् । इ॒ह । स्तो॒ता । स्मसि॑ । वा॒म् । सु॒ऽदंसि॑से । शि॒ये ।
नु । श्रु॒तम् । मे॒ । आ । ग॒त॒म् । अव॑ऽभि । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भवति हि वाम् अत्र स्तोता, वयं सति भवाम युवयो सुदर्शने अयर्थम्[1]। उक्त[2] एकवचन-बहुवचनयोरसमन्वय । क्षिप्र श्रूयमाणं मदीय स्तोत्रम् आ गच्छतम् पालनै हे अश्वनौ[3] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ[1] वाम् स्तोता, पौरः अस्ति हि वर्तते खलु। हे देवौ[1] वाम् इह सदसि सन्दर्शने सन्निधाने स्मसि स्म भवेम। किमर्थम्। शिये। नु अथ मे मदीयमाह्वानम् श्रुतम् शृणुतम्। श्रुत्वा आ गतम् आगच्छतम्। किम् तूष्णीम्, नेत्याह। अवोभि रक्षणै सह हे[1] वाजिनीवसू[1] अन्नवसू[1] ॥ ६ ॥

को वा॑मद्य पुरू॒णामा वं॑दे मर्त्या॒नाम् ।
को विप्रो॑ विप्रवाहसा को य॒ज्ञैर्वा॑जिनीवसू ॥ ७ ॥

क । वा॒म् । अ॒द्य । पु॒रू॒णाम् । आ । व॒न्दे॒ । म॒र्त्या॒नाम् ।
क । विप्रः॑ । वि॒प्र॒ऽवा॒ह॒सा॒ । क । य॒ज्ञैः । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बहूना मनुष्याणा मध्ये क वाम् अद्य आ[1] भजते, व मेधावी स्तोत्रेण हे विप्रै उद्यमानौ[1], क वा यजमान यज्ञै हे अश्वसू[1] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे वाजिनीवसू[1] अन्नवसू[1] वाम् युवाम् अद्य अस्मिन् दिने पुरूणाम् मर्त्यानाम् मध्ये क आ वन्दे [2]सर्वतो भजति[2]। हे विप्रवाहसा! विप्रस्य यजमानस्य अभिमतप्रापयितारौ[1] युवाम् व विप्र वन्दे, क यजमान यज्ञै युवा वन्दे ॥ ७ ॥

आ वां॑ रथो रथा॑नां येष्ठो॑ यात्वश्विना ।
पुरु॑ चिदस्मयुस्तिर आङ्गू॑षो मर्त्ये॒ष्वा ॥ ८ ॥

आ । वा॒म् । रथः॑ । रथा॑नाम् । येष्ठः॑ । या॒तु॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।
पुरु॑ । चि॒त् । अ॒स्म॒ऽयुः । ति॒रे॒ । आ॒ङ्गू॒षः । म॒र्त्ये॒षु । आ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [3]हे अश्विनौ[3] आ यातु युवयो रथ रथानाम् मध्येऽतिशयेन गन्ता। बहुधनम् अस्मभ्य प्रयच्छतु अस्मत्काम प्राप्त । तस्य रथस्य स्तोम मर्त्येषु भवति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विना[1] अश्विनौ[1] वाम् युवयो रथ एको रथ रथानाम् येष्ठः इतरदेवरथानाम्

---

१ [4-4]धनुत्तम मूको २ उक्तम् मूको. ३ नास्ति मूको ४-४. वन्दे मूको. ५-५. नास्ति मूको

मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् आ यातु। कीदृशः सन्। पुरु चित् बहून् अपि अस्मद्विरोधिनः तिरः हिंसकः अस्मयुः अस्मान् कामयमानः मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये आङ्गूषः स्तुत्यः। आ पूरणः ॥ ८ ॥

शमू षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।
अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।
अर्वाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सुखकर्त्री एव सुष्ठु भवतु युवयोः हे सोमेच्छू! अस्माकम् कृतिः पुनःपुनः क्रियमाणा। अभिमुखौ हे सुमती! युवाम् अश्वैः श्येनाविवागच्छतम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे मधूयुवा! मधुमन्तौ! वाम् युवाभ्याम् चर्कृतिः युवाभ्याम् अर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं हवोग्रम् अस्माकम् सु सुष्ठु शम् उ सुखकरमेव अस्तु भवतु। हे अर्वाचीना!(?) अर्वागस्मदभिमुखाञ्चनौ! हे विचेतसा! विशिष्टप्रज्ञौ! श्येना इव श्येनाविव विभिः गन्तृभिः अश्वैः दीयतम् गच्छतम् ॥ ९ ॥

अश्विना यद्ध कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् ।
वस्वीरु षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अश्विनौ! यदि कदाचित् इमम् हवम्[1] आह्वानम् शृणुयातम्। प्रशस्तानि भोजनानि सुष्ठु युवाभ्याम् पृञ्चन्ति। तदेवाह — पृञ्चन्ति इति। सुष्ठु वाम् अन्नानि प्रयच्छन्तीति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ! युवाम् यत् ह कर्हि चित् यत्र कुत्रचित् स्थितवन्तौ भवथः, तत्रापि मे इमम् हवम् आह्वानम् शुश्रूयातम् शृणुतम्। श्रुत्वा आगच्छतमित्यर्थः। किमर्थम्। वस्वीः प्रशस्तानि भुजः धनानि हविर्लक्षणानि सु सुष्ठु वाम् युवाम् पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति। उ पूरणः। कीदृश्यो भुजः। वाम् युवाम् सु सुष्ठु पृचः सम्पर्चनाः। युवां प्राप्तुकामाः यजमाना इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[७५]

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।
स्तोता वामश्विनाश्वपिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको.

प्रति । प्रियऽतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुऽवाहनम् ।
स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥१॥

पेङ्कट० अवस्यु० । प्रति भूषति स्तुतिभिरलङ्करोति प्रियतमम् रथम् वर्षितारं धनानां प्रापयितारं युवयोः स्तोता अयम् ऋषिः हे अश्विनौ । । हे मधुमन्तौ ! मम श्रुतम् ह्वानम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्रति प्रियतमम्' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युः नाम आत्रेय ऋषिः । पङ्क्तिः छन्दः । अश्विनौ देवता ॥

हे अश्विनौ ! एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वाम् युवयोः प्रियतमम् रथम् स्तोता ऋषिः अवस्युः स्तोमेन प्रति भूषति अलङ्करोति । कीदृशं रथम् । वृषणम् वर्षितारं फलानाम् वसुवाहनम् धनवाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे माध्वी ! मधुविद्यावेदितारौ ! मम हवम् आह्वानम् श्रुतम् शृणुतम् ॥ १ ॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।
दस्रा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिऽआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।
दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । सुऽसुम्ना । सिन्धुऽवाहसा । माध्वी इति । मम ।
श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० अत्यागच्छतम् हे अश्विनौ ! तिरस्कृत्य अन्याः प्रजाः, अहम् हि युवयोः पुरातनः । हे दस्रौ ! हिरण्ययुक्तमार्गौ हे सुसुखौ ! सिन्धूनां प्रापयितारौ ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! अत्यायातम् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम्, यथा अहम् ऋषिः विश्वाः सर्वाः असद्विरोधिप्रजाः सना सदा तिरस्करोमि । हे दस्रा ! शत्रूणामुपक्षपयितारौ ! हिरण्यवर्तनी हिरण्मयौ हे सुषुम्ना ! सुभगौ ! सिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । वाहसौ युवाम् अत्यायातम् ॥ २ ॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।
रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।
रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । माध्वी इति ।
मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० आ गच्छतम् अस्माकम् रत्नानि धारयन्तौ हे अश्विनौ !, युवाम् हे रुद्रपुत्रौ ! हिरण्यवर्तनी प्रीयमाणौ हे अन्नवसू ! ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! नः अस्मभ्यम् रत्नानि रमणीयानि धनानि बिभ्रतौ धारयन्तौ युवम् युवाम् अस्मान् आ गच्छतम् । हे रुद्रा ! रुद्रपुत्रौ ! हे वाजिनीवसू ! अन्नधनौ ! युवाम्

हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ जुषाणा यज्ञं सेवमानौ सन्तौ आगच्छतम्। हे माध्वी! मधुविद्यावेदितारौ! मम हवम् आह्वानम् श्रुतम् शृणुतम् ॥ ३ ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।
उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।
उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥

वेङ्कट० कल्याणस्य स्तोतुः युवयोः हे वृष्यमाणधनौ! रथे स्तुतिः आहिता । वाणीची इति वाङ्नाम (निघ १,११)। अपि च युवयोः उच्छ्रितः अश्वः अन्नम् कृणोति उदकवितः[1] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे वृषण्वसू! वर्षधनौ! अश्विनौ! सुष्टुभः सुस्तोतुः मम वाणीची वाग्रूपा स्तुतिः वाम् युवयोः रथे आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उत अपि च वाम् युवाभ्याम् ककुदः महान् मृगः मृगयिता[2] वापुषः वपुष्मान् यजमानः पृक्षः अन्नं हविः कृणोति करोति । तस्मात् माध्वी! मम हवम् श्रुतम् इति ॥ ४ ॥

बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।
विभिश्च्यवानमश्विना नि यातो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्ऽमनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता ।
विऽभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । यातः । अद्वयाविनम् । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥

वेङ्कट० हे अश्विनौ! बुध्यमानमनसौ रथ्यौ रथस्वामिनौ इषिरा शीघ्रगन्तारौ हवनश्रुता स्तुतेः श्रोतारौ युवाम् विभिः अन्नैः च्यवानम् ऋषिम् अद्वयाविनम् मायारहितम् नि यातः[3]। यथा वम् ऋषिं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि नियातः निरन्तरमागच्छतम्। माध्वी! मम हवम् श्रुतम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।
वयो वहन्तु पीतये सह सुम्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः ।
वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुम्नेभिः । अश्विना । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥६॥

---

१. वदकमितः वि° कर्षं. २. °ता मधिः गत्वा मूको. ३-३. नयायः मूको. ४. स्तोताः मूको.

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् हे नेतारौ! अश्विनौ! मनोवेगाः अश्वाः प्रुषितरूपा बिन्दुभिर्युक्ता गन्तारः सोमपानाय सह सुखैः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे नरा। नेतारौ! अश्विना। अश्विनौ! वाम् युवाम् मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः। सुशिक्षिता इत्यर्थः। प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः चयः शीघ्रगन्तारः अश्वासः अश्वाः[1] पीतये सोमपानाय सुमेभिः सह अस्मभ्यं देयैः सुखैः सह आ वहन्तु ॥ ६ ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।
तिरः । चित् । अर्यज्या । परि । वर्तिः । यातम् । अदाभ्या । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥

वेङ्कट० अश्विनौ! इह आ गच्छतम्। हे नासत्यौ! मा विगतकामौ भवतम्। तिरस्कृत्य अन्यान् यजमानान् स्वामिनौ मार्गम् परि यातम् हे अहिंसितौ! ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ! इह अस्मिन् यज्ञे आ गच्छतम्। हे नासत्या! सत्यवन्तौ! मा वि वेनतम् विगतकामौ मा भवतम्। हे अदाभ्या! अहिंस्यौ! अर्यया अर्यौ युवाम् तिरः चित् दूरदेशादपि वर्तिः अस्मद्यज्ञगृहम् परि यातम् आगच्छतम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।
अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारम् । शुभः । पती इति ।
अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उप । भूषथः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् यज्ञे हे अहिंसितौ! स्तोतारम् हे उदकपती! अवस्युम् हे अश्विनौ! युवां स्तुवन्तम् उप भवथः। मध्यमपुरुषेऽपि सद् दृश्यते ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे[2] अदाभ्या! अहिंस्यौ! हे शुभस्पती! उदकस्य स्वामिनौ! अश्विना! अश्विनौ! युवम् युवाम् अस्मिन् यज्ञे जरितारम् स्तोतारम् अवस्युम् गृणन्तम् स्तुवन्तं माम् उप भूषथः प्राप्नुतम् ॥ ८ ॥

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरधाय्यृत्वियः ।
अयोजि वां घृतप्वस्रू रथो दस्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्वियः ।
अयोजि । वाम् । घृतप्वस्रू इति घृतप्ऽवस्रू । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

---

1. °श्वः आ वहन्तु मूको. 2. अस्मिन् यज्ञे हे मूको.

वेङ्कट० अभूत् उषाः। दीप्तपशुः आदित्यश्च अग्निः प्रातःकालो होमाय। युक्तश्च तस्मिन् युवयोः रथः वृषण्वसू![1] दर्शनीयौ! अमरणः ॥ ९ ॥

मुद्गल० उषाः व्युष्टिः अभूत्। अग्निः च दृशत्पशुः दीप्तपशुमान्, प्रकाशितहविरित्यर्थः, आ[2] अधायि वेद्याम् आधीयते अग्निः आहवनीयः ऋत्वियः ऋतौ काले भवः। हे वृषण्वसू! प्रदत्तधनौ! हे दस्रौ! शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ! वाम् युवयोः अमर्त्यः अमरणधर्मा रथः अयोजि[3], अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[७६]

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद् विप्राणां देवया वाचो अस्थुः।
अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ। भाति। अग्निः। उषसाम्। अनीकम्। उत्। विप्राणाम्। देवऽयाः। वाचः। अस्थुः। अर्वाञ्चा। नूनम्। रथ्या। इह। यातम्। पीपिऽवांसम्। अश्विना। घर्मम्। अच्छ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्रिः। प्रकाशयति अग्निः उषसाम् मुखम्[4]। उत् अस्थुः स्तोतॄणां देवान् गच्छन्त्यः[5] वाचः। अभिमुखौ इदानीम् हे रथ्या! इह आ यातम् अश्विना! पीपिवांसम्[6] यज्ञं प्रति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ भात्यग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम्। भौम आत्रेय ऋषिः। निचृत् छन्दः। अश्विनौ देवते।

उषसाम् अनीकम्[7] अनीकभूतः। अनीकं मुखम्। उषसि प्रवृध्यमान इत्यर्थः। तादृशः अग्निः आ भाति दीप्यते। किञ्च विप्राणाम् मेधाविनां स्तोतॄणाम् देवया। देवकामाः वाचः स्तोत्राणि उत् अस्थुः उत्तिष्ठन्ति। यस्मादेवं तस्मात् हे रथ्या! रथस्वामिनौ! अश्विना! अश्विनौ! अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखावनौ नूनम् अद्यास्मिन् यागदिने अच्छ अस्मदभिमुखम् इह आ यातम्। कं प्रति। पीपिवांसम् स्वगृहैः परिवृढम् घर्मम् प्रदीप्तयज्ञम् ॥ १ ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह।
दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्तिं दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न। संस्कृतम्। प्र। मिमीतः। गमिष्ठा। अन्ति। नूनम्। अश्विना। उपऽस्तुता। इह। दिवा। अभिऽपित्वे। अवसा। आऽगमिष्ठा। प्रतिं। अवर्तिम्। दाशुषे। शम्ऽभविष्ठा ॥ २ ॥

वेङ्कट० न संस्कृतम् सोमम् प्र हिंसतः गन्तारौ, अन्तिके इदानीम् अश्विनौ मया उपस्तुतौ अत्र, दिवसे अपराह्णे च रक्षणेन आगन्तृतरौ यजमानस्य अवर्तिम् प्रति सुखस्य भावयितारौ ॥ २ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. अधी° मूको. ३. आ अयोजि मूको. ४. मुखम् मूको. ५. गच्छन्त्यौ मूको.

मुद्गल० अश्विनौ संस्कृतम् घर्मम् न प्र मिमीतः न हिंस्ताम्, किन्तु अन्ति अन्तिके घर्मसमीपे नूनम् इदानीम् इह यज्ञे गमिष्ठा गन्तृतमौ अश्विना अश्विनौ उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः। दिवा अभिपित्वे दिवसस्याभिपवने प्रातःकाले अवसा रक्षणेन अन्नेन च सह आगमिष्ठा आगन्तृतमौ, आगत्य अवर्तिम् अजीवनदारिद्र्यम् प्रति द्वन्द्वभूतौ, नाशयन्तौ इति शेषः, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम् ॥ २ ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य।
दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत। आ। यातम्। सम्ऽगवे। प्रातः। अह्नः। मध्यंदिने। उत्ऽइता। सूर्यस्य।
दिवा। नक्तम्। अवसा। शम्ऽतमेन। न। इदानीम्। पीतिः। अश्विना। आ। ततान ॥ ३ ॥

षड्गुरु० अपि च आ गच्छतम् सङ्गवकाले प्रातःकाले च अह्नः, तथा मध्यंदिने, सूर्यस्य उदये च, दिवा नक्तम् च रक्षणेन सुखतमेन। न इदानीम् सायंकाले सोमपीतिः अश्विनौ आ तनोति। 'नायं तयोः काल इति' ॥ ३ ॥

मुद्गल० उत अपि च आ यातम् आगच्छतम्। कदा। संगवे संगवकाले प्रातः प्रातःकाले। तथा अह्नः मध्यंदिने मध्यकाले, सूर्यस्य उदिता उदये। न केवलम् अक्तकाले। किं तर्हि। दिवा नक्तम् सर्वदा शंतमेन अवसा रक्षणेन आगच्छतम्। किमर्थम्। इदानीम् पीतिः इतरदेवानां सोमस्य पानम् न[1] आ ततान तनोति, अश्विना अश्विनौ[1] विद्धीति शेषः। तस्मात् आगच्छतम् ॥ ३ ॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम्।
आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम्। हि। वाम्। प्रऽदिवि। स्थानम्। ओकः। इमे। गृहाः। अश्विना। इदम्। दुरोणम्।
आ। नः। दिवः। बृहतः। पर्वतात्। आ। अत्ऽभ्यः। यातम्। इषम्। ऊर्जम्। वहन्ता ॥४॥

षड्गुरु० इदम् हि युवयोः पुराणम्[2] स्थानम् सेव्यमानम्, तथा इमे गृहाः, इदम् च दुरोणम् इष्मूर्जो मेदः[3]। आ यातम् अस्मात् द्युलोकात् महतः पर्वतात् अन्तरिक्षाद्वा अन्नं रसं च वहन्तौ ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! वाम् युवयोः प्रदिवि पुराणम् इदम् हि ओकः निवासयोग्यम् स्थानम् उत्तरवेद्याख्यम्। इमे गृहाः प्राचीनवंशादयः। इदम् दुरोणम् देवयजनगृहम्। नः अस्मदर्थम् दिवः द्युलोकात् बृहतः पर्वतात् मेघात् अद्भ्यः अपां कारणात् अन्तरिक्षात् आ यातम् आगच्छतम्। किं तूष्णीम्, न। इषम् ऊर्जम् च अन्नं बलं च वहन्ता वहन्तौ ॥ ४ ॥

१-१. नासित क ख घ ङ. २. नासित मूको. ३. °नो न मूको. ४. पुराणेन मूको. ५. मेदम् मूको.

सम॒श्विनोरव॑सा नू॒तने॑न मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॑हतमोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता सौभ॒गानि ॥ ५ ॥

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नू॒तने॑न । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । गमेम॒ ।
आ । नः॒ । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौ॒भ॒गानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गता (ऋ ५,४२,१८ द्र.) ।

मुद्गल० वयम् सम् गमेम सङ्गच्छेम अश्विनोः नूतनेन अवसा रक्षणेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठु आगमनेन च । अपि वा एते उभे ऋचोर्विशेषणे । उत्कलक्षणेन सं गमेम[1] । नः अस्मभ्यम् रयिम् आ वहतम् । उत अपि च वीरान् पुत्रादीन् आ वहतम् । हे अमृता! अमरणधर्माणौ! विश्वानि सौभगानि सुभगत्वानि आ वहतम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[७७]

प्रा॒तर्या॑वा॒णा प्र॑थ॒मा य॑जध्वं पु॒रा गृ॒ध्रादर॑रुषः पिबा॒तः ।
प्रा॒तर्हि य॒ज्ञम॒श्विना॑ दधा॒ते प्र शंस॑न्ति क॒वय॑: पू॒र्वभा॑जः ॥ १ ॥

प्रा॒त॒र्ऽयावा॑णा । प्र॒थ॒मा । य॒ज॒ध्व॒म् । पु॒रा । गृ॒ध्रात् । अर॑रुषः । पि॒बा॒तः ।
प्रा॒तः । हि । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना॑ । दधा॒ते इति॑ । प्र । शंस॑न्ति । क॒वयः॑ । पू॒र्वऽभा॑जः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रातर्गन्तारौ मुख्यौ अश्विनौ यजध्वम् । अप्रयच्छतोऽपि कदर्यात् सोमपानम् अभिकाङ्क्षतो यजमानात् क्षिप्रम् अश्विनौ सोमम् पिबतः । प्रातः हि यज्ञम् अश्विनौ धारयतः । कवयः प्रातरश्विनौ प्र शंसन्ति पूर्वमेव भजमानाः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्रातर्यावाणा' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रिः ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता ।

हे मदीया ऋत्विजः! प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ प्रथमा अत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनावश्विनौ यजध्वम् । किमर्थम् । गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः अरुषः अदात् रक्षःप्रभृतेः पुरा पूर्वम् पिबातः पिबताम् । अश्विना अश्विनौ प्रातः हि यज्ञम् दधाते धारयतः सम्भजतः । पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः कवयः अनूचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ प्र शंसन्ति ॥ १ ॥

प्रा॒तर्यु॑जध्वम॒श्विना॑ हिनोत॒ न सा॒यम॑स्ति दे॒वया॑ अजु॒ष्टम् ।
उ॒तान्यो अ॒स्मद् य॑जते॒ वि चा॑वः पू॒र्वःपू॒र्वो यज॑मानो वनी॒यान् ॥ २ ॥

प्रा॒तः । यु॒ज॒ध्व॒म् । अ॒श्विना॑ । हि॒नो॒त॒ । न । सा॒यम् । अ॒स्ति॒ । दे॒वऽया॑ः । अ॒जु॒ष्टम् ।
उ॒त । अ॒न्यः । अ॒स्मत् । य॒ज॒ते॒ । वि । च॒ । आ॒वः॒ । पू॒र्वःऽपू॑र्वः । यज॑मानः । व॒नी॒यान् ॥ २ ॥

---

१. नास्ति मूको.

वेङ्कट० प्रात यज्ञ कुरुत। तस्मिन् यज्ञे अश्विनौ प्रापयत। न सायम् अस्ति देवयजनम्। तत्रत्य हि लाज्यमानम्[1] अजुष्टम् देवै। अस्मत्तोऽपि च अन्य[2] यजते [3]तथा विविधम्[3] च आव आह्वयति यजमान। तत्र पूर्व पूर्व यजमान अश्विनोरत्यन्त सम्भक्ता भवति। तस्माद् प्रातरेव यजध्वम् इति ॥ २ ॥

सुद्गल० हे मदीया पुरुषा[4]! अश्विना अश्विनौ प्रात[5] प्रातरेव यजध्वम्। हिनोत प्रहिणुत हवींषि। सायम् सायकाले हवि देवया देवगामि न अस्ति न विद्यते। देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ। अजुष्टम् असेव्यम् तद् भवति[6]। उत अपि च अस्मत् अस्मत्त अन्य कोऽपि यजते यजेत सोमेन वि च आव वितर्पयेत् च हविषा। अतोऽस्माद्यजमानेषु च मध्ये पूर्व पूर्व यजमान य पूर्व-पूर्वो यष्टा[7] भवति, स. वनीयान् [8]देवाना सम्भाजयिता[8] भवति ॥ २ ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम्।
मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यऽत्वक्। मधुऽवर्ण। घृतऽस्नु। पृक्षः। वहन्। आ। रथः। वर्तते। वाम्।
मनःऽजवा। अश्विना। वातऽरंहा। येन। अतिऽयाथ। दुःऽइतानि। विश्वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हिरण्यरूपो हिरण्यच्छवि क्षरदुदक अन्नम् वहन् आ वर्तते युवयो रथ मनोवेग हे अश्विनौ! वातसदृशवेग, यन अतिगच्छथ विश्वानि दुरितानि ॥ ३ ॥

सुद्गल० वाम् युवयो रथ पृक्ष अन्नमसृतम् वहन् आ वर्तते अस्मदभिमुखम् आगच्छति। कीदृशो रथ। हिरण्यवक् हिरण्यावृत मधुवर्ण मनोहरवर्ण घृतस्नु उदकस्य प्रस्रवन मनोजवा मनोवेग वातरंहाः वातसदृशवेग। हे अश्विना! अश्विनौ! यन रथेन विश्वा सर्वाणि दुरितानि दुर्गमनान् मार्गान् अतियाथ अतिक्रम्य गच्छथ ॥ ३ ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे।
स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित् तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

य। भूयिष्ठम्। नासत्याभ्याम्। विवेष। चनिष्ठम्। पित्वः। ररते। विऽभागे।
स। तोकम्। अस्य। पीपरत्। शमीभिः। अनूर्ध्वऽभासः। सदम्। इत्। तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

वङ्कट० य बहुतरम् अन्नम् नासत्याभ्याम् प्रापयति, यो वा चनिष्ठम् अल्प प्रयच्छति देवेभ्य अन्ने विभज्यमाने, स यजमान पुत्रं कर्मभि अस्य अन्नस्य पूरयति पुत्रलाभ कर्मभि साधयति। तथाऽनुष्टुवतेतल्कान् शत्रून् सदैव हन्ति। चनिष्ठम् आज्यम् आह, अल्पमित्यपरमिति ॥ ४ ॥

सुद्गल० य यजमान विभागे हविर्विभागवति यागे नासत्याभ्याम् अश्विभ्याम् भूयिष्ठम् चनिष्ठम्

---

१ यजमानं मुको २ आत्मन मुको. ३-३ तथाविध मुको ४ 'यद्वि मुको ५. यद्वत्य मुको ६-६ देवान् भागेय मुको

बहुलं कर्म विवेष करोति। पित्वः अन्नम् ररते ददाति। सः यजमानः अस्य आत्मनः एव तोकम् पुत्रम् पीपरत् पालयेत्[1]। इमाभिः कर्मभिः अनूर्ध्वभासः [2]अग्निरहिवान् अषट्टन्[2] सदम् इत् सदैव जुतुर्यात् हिंस्यात् ॥ ४ ॥

सम॒श्विनो॒रव॑सा नू॒तने॑न मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं ब॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता सौभ॒गानि ॥ ५ ॥

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नू॒तने॑न । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रणी॑ती । ग॒मेम॒ ।
आ । नः॒ । र॒यिम् । ब॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौ॒भ॒गानि ॥५॥

वेङ्कट० ऋ ५,४३,१८ द. ॥ ५ ॥

मुद्गल० वयम् सम् गमेम सङ्गच्छेम अश्विनोः नूतनेन अभिनवकृतेन अवसा रक्षणेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठु आगमनेन च। अपि वा एते उभे अवोविशेषणे। उक्तलक्षणेन सं गमेम। नः अस्मभ्यम् रयिम् आ वहतम्। उत अपि च वीरान् पुत्रादीन् आ वहतम्। हे अमृता! अमरणधर्माणौ! विश्वानि सौभगानि सुभगत्वानि आ वहतम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[७८]

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।
हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तभिः । गतार्था ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अश्विनावेह' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तम्। सप्तवसिर्नाम आत्रेय ऋषिः। आदितः विराड् उष्णिहः, चतुर्थी त्रिष्टुप्, शिष्टा अनुष्टुभः। अश्विनौ देवता ॥

हे अश्विनौ! इह अस्मिन् यागे आ गच्छतम्। हे नासत्या! सत्यवन्तौ! मा वि वेनतम् मा विकामौ भवतम्। हंसौ इव यौ यथा निर्मलोदकम् आगच्छतस्तद्वत् सुतान् अभिषुतान् सोमान् उप आ पततम् उपागच्छतम् ॥ १ ॥

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसम् । हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

वेङ्कट० गतार्था ॥ २ ॥

---

१. पलायत् मुको. २-२. 'रहितवधूः' मको

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! हरिणौ इव गौरौ इव गौरमृगाविव, च सौ पयो यवसम् घासम् अनु धावतः[1] तादृशौ, हंसौ इव [2]च सुतान् सोमान् उप आ गच्छतम्[2] ॥ २ ॥

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।
हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गतार्था ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे वाजिनीवसू! अन्नार्थं वासयितारौ! अश्विना! अश्विनौ! यज्ञम् अस्मदीयम् इष्टये अभीष्टाय[1] जुषेथाम् सेवेथाम् ॥ ३ ॥

अत्रिर्यद् वामवरोहन्नृबीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।
रयेनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अवऽरोहन् । ऋबीसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।
रयेनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शम्ऽतमेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्रिः यदा वाम् युवयोः क्षिप्यमाणः ऋबीसम् प्रति अवरोहन् अनुहाव याचमानेव स्त्री परित्राणम्, तदा श्येनस्य इव जवसा नवतरेण आ अगच्छतम् हे अश्विनौ! सुखतमेन ॥ ४ ॥

मुद्गल० अत्रिः अस्मत्पिता यत् यदा वाम् युवाम् अजोहवीत् अस्तौषीत् नाधमाना याचमाना योषा इव[1] योषेदिव सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन्। ऋबीसम् सुधाग्निम् अग्निकुण्डे[2] क्षिपः सन् अवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत्। श्येनस्य चित् नूतनेन जवसा प्रथमजवेन शंतमेन अस्माकं सुखतमेन च रयेन रक्षितुम् आ अगच्छतम् हे अश्विना! अश्विनौ! ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

वि जिह्रीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव ।
श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिह्रीष्व । वनस्पते । योनिः । सूष्यन्त्याऽइव ।
श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् । सप्तऽवध्रिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शौनकः "[1]"सप्तकृत्वोऽपराधे[1] तु विफलो[2]" दारसङ्ग्रहे ।
ऋषिः कृतोऽश्वमेधेन भारतेनेति चैव श्रुतिः ॥

---

१. धावत मूको. २-२. नासिक्य मूको. ३. अभिष्टये मूको. ४. नासिक्य मूको. ५. कुम्भे मूको. १-१. 'पापे वि' छपं; 'पापे स; सप्त कृत्वापराधान् यूपे. २. 'पले यूपे.

तमष्टमेऽपराधे[1] तु यक्षद्रोण्यां स पार्थिवः।
ऋषीसे ह विनिक्षिप्य [2]स्विन्नं रात्रौ न्यधापयत्[2] ॥
सो(सः [3]अ)श्विनावि(नौ' इ)ति सूक्तेन तुष्टावर्षिः शुभस्पती।
तौ तं तस्मात् गृहदुःखात्[4] चक्रतुः सफलं पुनः ॥
तूनः स्वर्त्येव[5] गर्भार्थं स्वपतस्तस्य गर्भवत्।
"यथा वातः"[6] इति [7]ह्येये त्वस्विन्यामितरे[8] ऋचौ" ॥ (तु. बृदे ५,८२-८६) इति ॥

विवृतद्वारो भव वनस्पते। योनिरिव सूय्यन्त्याः। श्रुतम् इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० 'अत्र श्रुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविदः।
भ्रातृव्याः पेटिकायां तम् ऋषिं प्रक्षिप्य यत्नतः ॥
मुदा कृत्वा गृहे स्त्रीये रक्षयित्वा न्यवेशयन्।
न सङ्गच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥
प्रातःप्रातः समुद्घाट्य निर्मथिष्यन्ति[9] तं मुनिम्।
एवं स्थित्वा चिरं काले पेटायां दुःखितः कृशः ॥
उपायं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः।
हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीद् हृष्टमानसः ॥
तमश्विनौ समागत्य समुद्घाट्य च पेटिकाम्।
उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावद्दृष्टौ बभूवतुः ॥
स ऋषिर्भार्यया सार्धं रमित्वाऽथ पुनर्ययौ।
प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः ॥
पेटानिवासरामर्षं[10] दृष्ट्वातूद्वर्यं तदा'।

हे वनस्पते! वनस्पतिविकाररूपे पेटिके! वि जिहीष्व विगच्छ विवृता भव सूय्यन्त्याः इव प्रसोष्यमाणायाः स्त्रियाः योनिः इव। हे अश्विना! अश्विनौ! मे हवम् आह्वानम् श्रुतम् शृणुतम्। श्रुत्वा च सप्तवध्रिम् च माम् ऋषिम् मुञ्चतम् मोचयतम् ॥ ५ ॥

मीताय नार्धमानाय ऋषये सप्तवध्रये।
मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

---

१. °ऽहे गूको. २-२. स्वप्ने रात्रौ न्यधारयत् पृदे. ३. सप्तवध्रेश्च मूको. ४. तर्षात् गूको. ५. ऋ ५,७८,५. ६-६. ऽहोऽश्वि° पिं ऽपः ह्येषे अश्वि° ऽ. ७. °मिष्यन्ति मूको. ८. ऽपेटानि° मूको.

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तऽव्रध्नये ।
मायाभिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भीताय याचमानाय मह्यम् ऋषये कर्मभिः हे अश्विना। युवम् मञ्जूषां वृक्षकृतां निर्गम-नार्थं पुनःप्रवेशार्थं च वि घटयतम् सम् गमयतम् च। अग्नौ मञ्जूषां निधाय सायं 'निर्गच्छन्ति वत्सका.' निर्गतेषु तेषु मञ्जूषा विघटिता भवति। ततः ऋषिश्च निर्गत्य यथाकामं[2] भार्यया सह रमते। प्रातश्च विशति रक्षिणां प्रवेशात् पूर्वमेव। ततः सङ्घटिता मञ्जूषा भवति इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० भीताय निर्गमात् बिभ्युषे नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय सप्तवध्रये ऋषये हे अश्विना! अश्विनौ! युवम् युवाम् मायाभिः वृक्षम् वृक्षविकारं पेटिकाम् सम् च अचथः मम निर्गमार्थं सङ्गच्छथः। [1]वि अचथः[1] च विभक्तं कुरुथः ॥ ६ ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।
एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समिऽइङ्गयति । सर्वतः ।
एव । ते । गर्भः । एजतु । निःऽऐतु । दशऽमास्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा[3] वातः पुष्करिणीम् सम् चालयति सर्वतः एवं तव गर्भः चालयतु निर्गच्छतु[4] च सम्भृतः दशमास्यः इति भार्याम् आह अपक्वगर्भाम् अधिभ्यां सफलः कृतः ॥ ७ ॥

मुद्गल० सप्तभिर्ऋषिः स्वयोषितः गर्भिण्याः प्रसवायाशु स्तुतवान् अश्विनौ। यथा वातः पुष्करिणीम् सरआदिकम् सर्वतः समिङ्गयति सम्यक् चालयति एव एवम् ते तव गर्भः एजतु कम्पताम् इतश्चतः सञ्चरतु। दशमास्यः दश मासान् गर्भे स्थितः निरैतु निर्गच्छतु ॥ ७ ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।
एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।
एव । त्वम् । दशऽमास्य । सह । अव । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यथा वातः यथा वृक्षो यथा सिन्धुश्चलति एवम् त्वम् दशमास्यो भूत्वा जरायुणा सह [5]सम्पूर्णः अव गच्छ इति निर्विक्रं[6] रेतो यदति[7] ॥ ८ ॥

मुद्गल० वातो यथा कम्पमानः वनम्[8] एजति कम्पयति स्वयम्, यथा समुद्रः तरङ्गैः

१-१. निर्गच्छन्त्यथाः मूको. २. नास्ति क. ३-३. अवथः मूको. ४. नास्ति वि[1] छपं. ५. नास्ति वि[1]. ६-६. 'गौ मर गच्छति निधि' मूको. ७. यदन्ति वि[1]. ८. 'वन् यथा मूको.

कम्पति, एव एवम् स्वम् हे दशमास। दश मासान् 'गर्भे स्थित्वा' जरायुणा गर्भोल्बेन सह वेष्टितः अव इहि निर्गच्छ ॥ ८ ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।
निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।
निःऽएतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अधि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निर्गच्छसि ॥ ९ ॥

मुद्गल० मातरि अधि मातृकुक्षौ कुमारः दश मासान् शशयानः उषित्वा निरेतु निर्गच्छतु। जीवन्त्याः जनन्याः जीवः कुमारः अक्षतः सम्पूर्णावयवः[1] सन् अधि जीवः जीवतु, उभौ अपि जीवतामित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये विंशो वर्गः ॥

[७९]

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।
यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।
यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ १ ॥

वेङ्कट० सत्यश्रवाः। महते[2] अस्मान् अद्य बोधय धनाय हे उषः! दीप्ता त्वम्, यथा वा अस्मानेव पुरा बोधयसि सत्यश्रवसि मयि वय्यकुलजे हे शोभनजनने! सदर्थं कल्याणतिर्यञ्चश्छन्दे! कल्याणाभे[3]! वा ॥ १ ॥

मुद्गल० 'महे नो अद्य' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम्। आत्रेयः सत्यश्रवा ऋषिः। पङ्क्तिः छन्दः। उषा देवता।

अद्य अस्मिन् यागदिने हे उषः! देवि! दिवित्मती दीप्तिमती त्वम् नः अस्मान् महे महते राये धनप्राप्तये बोधय प्रज्ञापय, यथा चित् यथैव पूर्वम् नः अस्मान् अबोधयः प्राज्ञापयः। तथा हे सुजाते! शोभनप्रादुर्भूते! अश्वसूनृते! अश्वात्मा प्रियसत्यात्मिका वाक् यस्याः सा हे तादृशि! देवि! वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाण इत्यर्थः ॥ १ ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।
सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मुद्रो. २. ण्यः अवयवाः मुद्रो. ३. महतः मुद्रो. ४. कल्याणा अरो मुद्रो.

या । सुऽनीथे । शौचद्ऽरथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।
सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ २ ॥

वेङ्कट० या त्वम् सुनीथे राजनि शुचद्रथपुत्रे व्युष्टा असि हे दिवः दुहितः! कल्याणम्(?), सा तथाभूता वि उच्छ अत्यन्तं बलवति मयि ॥ २ ॥

मुद्गल० हे दिवः दुहितः। सूर्यस्य पुत्रि! उषः। या त्वम् सुनीथे एतन्नामके शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वम् वि औच्छः व्यवासयस्तमोसि, सा त्वम् सहीयसि अतिशयेन बलवति वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यमवसि मयि वि उच्छ तमो विवासय हे सुजाते! अश्वसूनृते। ॥ २ ॥

सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरद्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।
यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अद्य आहृतधनाः वि उच्छ हे दिवः दुहितः।, यैव पुरा वि औच्छः मयि ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे दिवः दुहितः! उषः! आभरद्वसुः आहृतधना सा प्रसिद्धा त्वम् नः अद्य अस्मिन् दिने वि उच्छ तमो विवासय। सहीयसि यो या। उकारोऽनर्थकः। त्वं पूर्वम् वि औच्छः सा अद्यापीति ॥ ३ ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः ।
मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः ।
मघैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुऽरातयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि गृणन्ति ये त्वा हे उषः![1] स्तोमैः स्तोतारः, धनैः हे धनवति! ते[1] शोभनश्रीकाः दानवन्तः शोभनज्ञातिकाः शोभनदानाः वा भवन्ति[1] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे विभावरि। प्रकाशोपेते उषः! त्वा त्वाम् अभि[2] प्रति ये वह्नयः स्तोतारः ऋत्विजः स्तोतारः स्तोमैः स्तोत्रैः गृणन्ति स्तुवन्ति, ते स्तोतारः हे मघोनि! धनवति! मघैः धनैस्त्वदनुग्रहात् सुश्रियः भवन्ति सुष्ठु अतिथिभिराश्रयणीया भवन्ति, दामन्वन्तः दानवन्तः भवन्ति, सुरातयः सुदानाश्च भवन्ति ॥ ४ ॥

यच्चिद्धि ते गणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।
परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्रयं सुजाते अश्वसूनृते ॥ ५ ॥

---

१. हिर्° वि[1] कर्तं. २. मारित वि[2], ३. मारित मूको.

यत् । चित् । हि । ते । गुणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।
परि । चित् । वृष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अहृणम् । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यत् चित् हि ते गुणाः इमे छन्नं कुर्वन्ति धनदानाय, तदानीं परितो धारयन्ति कामिनः प्रयच्छन्तो धनं याचमानेभ्यः अलज्जं प्रभूतम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे उषः। यत् चित् हि। हि पूरणः। ये केचन ते[1] तव स्वभूताः इमे पुरतो वर्तमानाः गुणाः मघत्तये धनदानाय छदयन्ति उपच्छन्दयन्ति, ते सर्वेऽप्यस्मान् परि चित् दधुः परितो धारयन्ति वृष्टयः अस्मानेव कामयमानाः। किं कुर्वन्तः। अहृणम् अहीयमाणम् अक्षीणम् राधः धनं हविर्लक्षणम् ददतः यजन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

आ ऐषु धा वीरवद् यश उषो मघोनि सूरिषु ।
ये नो राधांस्यह्रया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनृते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।
ये । नः । राधांसि । अह्रया । मघऽवानः । अरासत । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ धेहि एषु वीरवत् अन्नम् उषः। धनवति! प्राज्ञेषु, ये अस्मभ्यं धनानि बहूनि धनाढ्याः[1] प्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे उषः। देवि! मघोनि! मघवति! एषु सूरिषु प्रशस्तेषु वीरवत् वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं यशः आ धाः आधेहि। ये मघवानः धनवन्तः सूरयः नः अस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यः अह्रया अक्षीणानि राधांसि धनानि अरासत ददुः तेभ्यो हे उषः अश्वसूनृते अश्वैर्युक्तानि[1] गव्या गोभिर्युक्तानि[1] सुजाते गजन्ता गजेन्द्रान् ददुः[2], सूरयः दातारः ॥ ७ ॥

तेभ्यो द्युम्नं बृहद् यश उषो मघोन्या वह ।
ये नो राधांस्यश्व्या गव्या मजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।
ये । नः । राधांसि । अश्व्या । गव्या । मजन्त । सूरयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तेभ्यः द्योतमानं महद्यशं हे उषः। मघोनि! आ वह, ये अस्मभ्यं धनानि महद्यशसमूहान् गोसमूहांश्च प्रापयन्ति सूरयः ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे उषः। मघोनि! धनवति! त्वम् द्युम्नम् द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनम् बृहत् यशः महतीं कीर्तिं तेभ्यो यजमानेभ्यः आ वह प्रापय। ये सूरयः नः अस्मभ्यम् राधांसि धनानि अश्व्या अश्वैर्युक्तानि[1] गव्या गोभिर्युक्तानि[1] गजन्ता गजेन्द्रान् ददुः[2], सूरयः दातारः ॥ ७ ॥

---

१. सन्ति मूको. २. अवाप्नुवन्ति मूको. १-१. सन्ति मूको. १. दद्युः ते मूको.

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।
साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । आ । वह । दुहितः । दिवः ।
साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । शुक्रैः । शोचत्ऽभिः । अर्चिऽभिः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥८॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ८ ॥

मुद्गल० उत अपि च नः अस्मभ्यम् गोमतीः गोभिरुपेतानि इषः अन्नानि आ वह आनय हे दिवः दुहितः। उषः!। कदा। सूर्यस्य रश्मिभिः साकम् शोचद्भिः दीपयद्भिः शुक्रैः निर्मलैः अर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम्। सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले[1] चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।
नेत् त्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरो अर्चिषा सुजाते अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।
न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरः । अर्चिषा । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥९॥

वेङ्कट० वि उच्छ हे दिवः दुहितः। । मा चिरम् कुरु उदयलक्षणं कर्म। शीघ्रं व्युच्छेत्यर्थः। नैव त्वाम् यथा स्तेनम्[2] रिपुम् च पुरुषो बाधते एवं सूर्यः अर्चिषा तपतु। व्युष्टायां तापोऽपनयम् न भवतीति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे दिवः दुहितः। उषः। त्वम् वि उच्छ तमोविवासनं कुरु। अपः अस्मदीयम् कर्म प्रति चिरम् विलम्बम् मा तनुथाः मा कुरु। त्वा त्वाम् रिपुम् स्तेनम् यथा सन्तापयति राजादिः, तद्वत् सूरः सूर्यः अर्चिषा तेजसा न इत् तपाति न तप्याद्[3]। शीघ्रं नोदेतु इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतावद् वेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।
या स्तोतृभ्यो विभावर्युच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वसूनृते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।
या । स्तोतृऽभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रऽमीयसे । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ १० ॥

वेङ्कट० यावदस्मिन् सूक्ते कर्म एतावत् वा भूयः वा त्वम् उषः। दातुम् अर्हसि। या त्वम् स्तोतृभ्यः उषः। व्युच्छन्ती न शत्रुभिः हिंस्यसे[4] सा ॥ १० ॥

मुद्गल० हे उषः। एवमस्मभ्यम् वा अथवा दिरिसत्वं किम् एतावत्। इत् पूरणे। अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः। अथवा भूयः दातुम् अर्हसि अप्रार्थितम् अपि। यद् दातव्यमस्ति तत्सर्वं देहि इत्यर्थः। हे विभावरि! प्रकाशोपेते! उषः! या त्वम् स्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं

---

१. दर्शोदयकाले मूलो. २. स्तेनम् क. ३. तप्यते मूलो. ४. हिंस्यते मूलो.

उच्छन्ती तमो विवासयन्ती न प्रमीयसे न हंसि, न क्रुध्यसीत्यर्थः, सा त्वं दातुमर्हसि ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[८०]

घृतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम् ।
देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

घृतत्ऽद्यामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतऽवरीम् । अरुणऽप्सुम् । विऽभातीम् ।
देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० दीर्घगमनां महतीम् उदकेन उदकवतीम्, सत्यं वा ऋतम्, अरुणरूपां द्युच्छन्तीम् देवीम् उषसम् कल्याणम् आवहन्तीम् प्रति स्तुवन्ति मेधाविनः स्तुतिभिः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'घृतद्यामानम्' इति षड्ऋचम् अष्टमं सूक्तम्। सत्यश्रवा ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। उषा देवता।

घृतद्यामानम् दीप्तरूपाम् बृहतीम् ऋतेन सत्येन ऋतावरीम् सत्यवतीम् अरुणप्सुम् अरुणरूपाम् विभातीम् द्युच्छन्तीम्[1] देवीम् द्योतमानाम् उषसम् स्वः आवहन्तीम् सूर्यं गच्छन्तीम् एवंमहानुभावाम् उषसम् विप्रासः मेधाविन ऋत्विजः मतिभिः स्तुतिभिः प्रति जरन्ते स्तुवन्ति ॥ १ ॥

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान् पथः कृण्वती यात्यग्रे ।
बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥ २ ॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।
बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषा सुखम् जनम् दर्शनीया बोधयन्ती सुगमान् मार्गान् कृण्वती गच्छति अग्रे । महद्रथा महती सर्वव्यापिनी उषाः[2] ज्योतिः नियच्छति अह्नाम् अग्रे ॥ २ ॥

मुद्गल० दर्शता दर्शनीया एषा उषाः बोधयन्ती । कम् । जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः मार्गान् सुगान् सुगमनान् कृण्वती अग्रे 'सूर्यस्य पुरस्तात्' याति गच्छति । कीदृश्युषाः । बृहद्रथा प्रभूतरया बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वतर्पणा । ईदृशी उषाः अह्नाम् अग्रे ज्योतिः तेजः यच्छति ॥ २ ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।
पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

---

१. द्युच्छतीम् मूको. २. नाम्नि वि[1] इवं. ३-३. पर्यपुर[2] मूको.

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अक्षेधन्ती । रयिम् । अप्रेऽआयु । चक्रे ।
पथः । रदन्ती । सुवितायं । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषा गोभिः अरुणवर्णैः युज्यमाना अक्षीयमाणा रयिम् अग्रगमनस्वभावम् स्तोतृभ्यः करोति, मार्गान् तेजसा विलिखन्ती धनाय देवी बहुभिः स्तुता विश्ववैवरणीया द्युच्छति ॥ ३ ॥

मुद्गल० एषा उषाः अरुणेभिः अरुणवर्णैः गोभिः बलीवर्दैः रथम् युजाना योज्यन्ती अक्षेधन्ती अक्षुष्यन्ती । किम् । रयिम् धनम् अग्रायु अग्रगन्तृ अविचलितम् चक्रे करोति । किं कुर्वती । पथः मार्गान् रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु गमनाय । देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्ववैवरणीया वि भाति प्रकाशं करोति ॥ ३ ॥

एषा द्यौनी भवति द्विबर्हा आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । द्यौऽनी । भवति । द्विऽबर्हाः । आविःऽकृण्वाना । तन्वम् । पुरस्तात् ।
ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषा अत्यन्तं श्वेतवर्णा प्रादुर्भवति द्वयोः स्थानयोः परिवृढा आविष्कृण्वाना शरीरं प्राच्याम् । आदित्यस्य पन्थानम् अनु गच्छति । साधु आगेवावगच्छन्ती दिशः न हिनस्ति, यथा रात्रिरन्धकारेण दिशो हिनस्ति नैवं हिनस्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० एषा उषाः द्यौनी प्रकाशवती भवति । द्विबर्हाः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः[1] परिवृढा उषाः पश्चात् तन्वम् स्वीयां तनूम् आविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती अत्र पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि न मिनाति न हिनस्ति । अपितु दिशः प्रकाशयति । ऋतस्य आदित्यस्य पन्थाम् पन्थानं मेरोः प्रान्तदेशम् अनुक्रमेण साधु सम्यक् एति गच्छति प्रजानतीव सूर्यस्य मार्गं मया अपि गन्तव्यमिति चेतयन्तीव ॥ ४ ॥

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ।
अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृशये । नः । अस्थात् ।
अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषा शोभमाना अलङ्कृतेव स्त्री शरीराणि दर्शयन्ती नः[2] दर्शनाय उद् अस्थात्, यथा वा स्नानं कुर्वाणा जलाद् ऊर्ध्वम् उत्तिष्ठति । शत्रून् बाधमाना तमांसि ज्योतिषा अप गमयति उषाः दिवः दुहिता इति ॥ ५ ॥

---

१. मार्गेषु मूको. २. स्नान मूको.

मुद्गल० एषा उषाः शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलङ्कृता योषिदिव तन्वः शरीराणि विदाना प्रज्ञापयन्ती स्नाती स्नानं कुर्वाणा ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव नः अस्माकम् दृशये दर्शनाय उत् अश्रियात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति। किं कुर्वती। द्वेषः द्वेष्याणि[1] तमांसि अप बाधमाना दिवः दुहिता उषाः ज्योतिषा तेजसा सह आ अगात् आगच्छति ॥ ५ ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन् योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।
व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाऽकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।
विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वऽथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषा अभिमुखा दिवः दुहिता मनुष्यानभ्येति, योषा इव भजनीया निर्गमयति रूपम्, प्रकाशयन्ती यजमानाय धनानि पुनः च ज्योतिः युवतिः गतेव उषाः करोति ॥ ६ ॥

मुद्गल० एषा उषाः प्रतीची अभिमुखा सती दिवः दुहिता नॄन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषा इव कल्याणवेषा योषिदिव अप्सः रूपम् नि रिणीते प्रेरयति। किञ्च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती युवतिः नित्ययौवना पूर्वथा पूर्वमिव पुनः ज्योतिः तेजः अकः करोति ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[८१]

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपःऽचितः ।
वि । होत्राः । दधे । वयुनाऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इषावाधः । युञ्जते मनः सवितुः, अपि च युञ्जते कर्माणि मेधाविनः विप्रस्य महतः स्तोत्रविदः । वि दधे सह होत्राः मार्गविद् एकः एव सविता । इत्थं महती देवस्य सवितुः परितः क्रियमाणा स्तुतिः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'युञ्जते' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । इषावाधो नाम आत्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता ॥

विप्राः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु युञ्जते योजयन्ति । सवितुः अनुग्रहाय सङ्कल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च धियः कर्माण्यपि युञ्जते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुग्रहेणेत्युच्यते[2] । विप्रस्य मेधाविनः बृहतः महतः विपश्चितः स्तुत्यस्य सवितुरनुग्रहेणेति[2] । स एव

---

१. द्वेष्या सूको. २. 'शार्दे' सूको.

सविता होत्रा। सप्तहोत्रकाणाम् उचिताः क्रियाः वयुनावित् प्रज्ञावेत्ता एकः इत् एकः एव वि दधे करोति पृथक्पृथग् अवधारयति। किञ्च तस्य सवितुः देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिः मही महती ॥ १ ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद् भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ।
वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रऽयाणम् । उषसः । वि । राजति ॥२॥

वेङ्कट० नानाविधानि रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः, प्र सौति च भद्रम् द्विपदे चतुष्पदे, व्यख्यत् च नाकलोकम् सविता वरणीयः । सोऽयमुषसि गतायां स्वकाले वि राजति ॥ २ ॥

मुद्गल० कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते धारयति। किञ्च भद्रम् कल्याणं गमनादिविषयम् प्र असावीत् अनुजानाति। कस्मै। द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्वादिकाय। किञ्च सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरणीयः सन् वि अख्यत् ख्यापयति प्रकाशयति। किम्। नाकम् स्वर्गम्। स्वर्गं यजमानार्थं प्रकाशयतीत्यर्थः। स देवः उषसः प्रयाणम् अनु वि राजति प्रकाशते। सवितुरुदयात् पूर्वं हि उषा उदेति ॥ २ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद् ययुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।
यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रऽयाणम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ।
यः । पार्थिवानि । विऽममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महिऽत्वना ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य प्रयाणम् अनु गच्छन्ति अन्ये देवाः देवस्य महिमानम् आत्मीयं सवितुर्बलेन। यः च पार्थिवान् लोकान् निर्ममे, सः श्वेतवर्णः देवः सविता सर्वान् लोकान् महत्त्वेन विनिर्मीते ॥ ३ ॥

मुद्गल० अन्ये इत् देवाः अन्येऽप्यन्यादयः यस्य देवस्य सवितुः प्रयाणम् अनु मधुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। किम्। महिमानम् महत्त्वम्। सवितुरुदयाभावेऽग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेः तेषां ऋत्विक्स्तुत्याद्यभावात्। ओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति[1]। यः सविता पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यादिलोकान् महित्वना महत्त्वेन विममे परिच्छिनत्ति, सः देवः एतशः एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन्, राजते इति शेषः ॥ ३ ॥

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।
उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

---

1. °नि यतः महिमानम् मूको.

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । सम् । उच्यसि ।
उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मऽभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च गच्छसि हे सवितः! त्रीणि तेजांसि लोकान् वा। अपि च सूर्यस्य रश्मिभिः सङ्गच्छसे स्वरूपेण। अपि च रात्रीम् उभयतः परि गच्छसि। उत मित्रः च देव![1] भवसि[2] कर्मभिः[3] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सवितः! उत अपि च त्रीणि रोचना रोचमानान् द्युलोकान् इन्द्रप्रजापतिसंज्ञाख्यान् त्रीन् लोकान् यासि गच्छसि। उत अपि च सूर्यस्य रश्मिभिः सम् उच्यसि सङ्गच्छसि। उत अपि च रात्रीम् उभयतः उभयपार्श्वे परि ईयसे परिगच्छसि। उत अपि च हे देव! सवितः! त्वम् धर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः मित्र[4] भवसि मित्राख्यो देवो भवसि ॥ ४ ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।
उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रऽसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामऽभिः ।
उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि । श्यावऽअश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् ।
आनशे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च ईशिषे अनुशासयाः त्वम् एकः एव। अपि च पूषा भवसि देव! आगमनैः। अपि च इदम् विश्वम् भुवनम् वि राजसि। श्यावाश्वः ते सवितः![5] स्तोमम् व्याप्नोति कुरुते ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सवितः! त्वम् एकः इत् एक एव प्रसवस्य सर्वकार्यानुशासकरणस्य ईशिषे समर्थो भवसि। उत अपि च पूषा पोषकः भवसि हे देव! यामभिः गमनैः। उत अपि च इदम् विश्वम् भुवनम् सर्वं भूतजातम् वि राजसि ईशिषे धारयितुम्। यस्मात् एवंमहानुभावः तस्मात् हे सवितः! ते तुभ्यम् श्यावाश्वः ऋषिः स्तोमम् स्तोत्रम् आनशे व्याप्नोति करोति। इत्येवम् आत्मानं परोक्षतया निर्दिशत्याह ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[८२]

तत् सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥१॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।
श्रेष्ठम् । सर्वऽधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

वेङ्कट० तत् सवितुः वृणीमहे वयम् देवस्य भोजनम्, श्रेष्ठम् सर्वेषाम् अतिशयेन धारकं भजनीयस्य सवितुः [6]प्रेरकं तेजश्च धारयामः[6] ॥ १ ॥

---

१. देवः मूको. २. भवति मूको. ३. सन्ति वि[1] ऋषं. ४. सवितृ। मूको. ५-५. ऋचे विश्वानि धनानि धीमहि वि[1]; सन्ति ऋषं.

मुद्गल० 'तत्सवितुः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम्। इमावाश्व ऋषिः। प्रथमा अनुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः। सविता देवता।

तत् भोजनम् धनम् वयम् स्तोतारः वृणीमहे प्रार्थयामहे। कस्य धनम्। सवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतम्। श्रेष्ठम् प्रशस्यम् सर्वधातमम् सर्वस्य धातृतमम्, सर्वस्य भोगप्रदमित्यर्थः, तुरम् शत्रूणां हिंसकम् धनम् भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुमदात् धीमहि धारयाम, उपभोगं करवामेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य॒ हि स्वय॑शस्तरं सवि॒तुः क॒च्च॒न प्रि॒यम्। न मि॒नन्ति॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ २ ॥

अस्य॑। हि। स्वय॑शःऽतरम्। स॒वि॒तुः। क॒त्। च॒न। प्रि॒यम्। न। मि॒नन्ति॑। स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अस्य हि अस्यन्तं स्वभूतयशस्कम् सवितुः कदाचिदपि प्रियम् न हिंसन्ति स्वराज्यम्' ॥ २ ॥

मुद्गल० अस्य सवितुः स्वयशस्तरम् अतिशयेन स्वयशस्कम्[1] प्रियम् सर्वेषां प्रियभूतम् स्वराज्यम् स्वयमेव राजमानत्वम् ऐश्वर्यम् कत् चन केचिदपि असुरादयः न मिनन्ति न हि हिंसन्ति ॥ २ ॥

स हि रत्नानि दा॒शुषे॑ सु॒वाति॑ सवि॒ता भगः॑। तं भा॒गं चि॒त्रमी॑महे ॥ ३ ॥

सः। हि। रत्ना॑नि। दा॒शुषे॑। सु॒वाति॑। स॒वि॒ता। भगः॑। तम्। भा॒गम्। चि॒त्रम्। ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः हि रत्नानि यजमानाय प्रसौति[1] सविता भजनीयः। तम्[2] धनम् चित्रम् याचामहे ॥ ३ ॥

मुद्गल० सः हि स खलु सविता भगः भजनीयो देवः दाशुषे हविर्दात्रे मह्यम् रत्नानि रमणीयानि धनानि सुवाति प्रेरयति प्रयच्छति। तम् देवम् भागम् भजनीयम् चित्रम् चायनीयं धनम् ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥

अ॒धा नो॑ देव सवितः प्र॒जाव॑त् सावीः सौभ॒गम्। परा॑ दुष्व॒प्न्यं॑ सुव ॥ ४ ॥

अ॒ध। नः॒। दे॒व॒। स॒वि॒तरि॑ति। प्र॒जाऽव॑त्। सा॒वीः॒। सौ॒भ॒गम्। परा॑। दुः॒ऽस्व॒प्न्य॑म्। सु॒व॒ ॥४॥

वेङ्कट० अथ अस्माकम् हे देव! सवितः! प्रजायुक्तं धनं देहि, विनाशय च दुःस्वप्न्यम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सवितः! देव! नः अस्मभ्यम् अद्य अस्मिन् यागादिने प्रजावत् पुत्राद्युपेतम् सौभगम् धनम् सावीः प्रेरय। दुःस्वप्न्यम् दारिद्र्यम् परा सुव दूरे प्रेरय ॥ ४ ॥

विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑ सुव। यद् भ॒द्रं तन्न॒ आ सु॑व ॥ ५ ॥

विश्वा॑नि। दे॒व॒। स॒वि॒तः॒। दुः॒ऽइ॒तानि॑। परा॑। सु॒व॒। यत्। भ॒द्रम्। तत्। नः॒। आ। सु॒व॒ ॥५॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

१-१. सास्ति वि' छपं. २. स्वस्य यशस्कम् मूको. ३-३. पजमा वि' छपं. ४. तत् मूको.

मुद्गल० हे सवितः! देव! त्वम् विश्वानि दुरितानि परा सुव, यत् भद्रम् प्रजापशुगृहादिकं तत् नः अस्मभ्यम् आ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनागसः अहन्यै पृथिव्यै देवस्य सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि[1] धीमहि[2] ॥ ६ ॥

मुद्गल० वयमनुष्ठातारः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवे अनुज्ञायां सत्याम् अदितये देव्यै भूम्यै अनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । अपगतेष्वागःसु विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि धीमहि धारयाम ॥ ६ ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरुद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवम् । सत्ऽपतिम् । सुऽउक्तैः । अद्य । वृणीमहे । सत्यऽसवम् । सवितारम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ७ ॥

मुद्गल० विश्वदेवम् विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तादृशम् सत्पतिम् सताम् अनुष्ठातॄणां पालकम् सत्यसवम् सत्यानुज्ञम् सवितारम् देवम् अद्य अस्मिन् यागदिने सूक्तैः आ वृणीमहे सम्भजामहे ॥ ७ ॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीर्देवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अप्रऽयुच्छन् । सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः इमे उभे अहोरात्रे पुरः एति अप्रमाद्यन् सुकर्मा देवः सविता ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः सविता देवः स्वाधीः शोभनाध्यानः[3] सन् इमे उभे अहनी तयोः पुरः पुरस्तात् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् एति गच्छति, तम् आवृणीमहे इति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रवयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः इमानि विश्वानि जातानि श्लोकेन[4] आश्रावयति, प्र सौति च देवः सविता, तम् आवृणीमहे इति ॥ ९ ॥

मुद्गल० यः देवः इमा इमानि विश्वा सर्वाणि जातानि उत्पन्नान् प्राणिनः, अहमानित्यर्थः । तान् श्लोकेन यशसा आश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । किञ्च सविता प्र सुवाति, प्रेरयति, तम् आवृणीमहे इति । च पूरणः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

---

१. धना वि[1] इति. २. नास्ति वि[1] इति. ३. 'नव्या' मूलो. ४. श्लोकका वि[1] इति; श्लोकः इ.

[८३]

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद् वृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीःऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।
कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्रिः । अभिवद वृद्धम्, गीर्भिः आभिः स्तुहि पर्जन्यम्, नमसा च परिचर । यः शब्दं कुर्वन् वर्षिता क्षिप्रदानः उदकम् दधाति ओषधीषु गर्भम् च गर्भहेतुं वोदकम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । भौम आत्रेय ऋषिः । 'यत् पर्जन्य' इत्येषा नवमी अनुष्टुप्, 'वि वृक्षान्' इत्याद्याः तिस्रो जगत्यः, शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता ॥

हे स्तोतः! तवसम् बलवन्तम् पर्जन्यम् अच्छ अभिप्राप्य वद प्रार्थय, आभिः गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः स्तुहि, नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ओषधीषु गर्भम् गर्भस्थानीयम् रेतः उदकम् दधाति स्थापयति, तं स्तुहि ॥ १ ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय । भुवनम् । महाऽवधात् ।
उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'वि हन्ति वृक्षान्, वि हन्ति च रक्षांसि, सर्वाणि च अस्माद् भूतानि बिभ्यति महावधात् । महान् हि अस्य वधः, अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतः, यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः' इति यास्कः (१०,११) ॥ २ ॥

मुद्गल० अनागाः निष्पापः पर्जन्यः वृक्षान् वि हन्ति, रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि हन्ति । उत अपि च विश्वम् सर्वम् भुवनम् महावधात् अपराधात् बिभाय बिभेति । उत अपि च वृष्ण्यावतः वर्षकर्मवतः ईषते इच्छति । दुष्कृतः पापकृतः यत् यः पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति ॥ २ ॥

रथीरिव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान् कृणुते वृष्ण्याँ३ अह ।
दूरात् सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत् पर्जन्यः कृणुते वृष्ण्य१ं नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वृष्ण्यान् । अह ।
दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वृष्ण्यम् । नभः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सारथिः इव कशया अश्वान् अभिक्षिपन्[1] आविः कृणुते वर्षणनिमित्तान् मरुद्गणभृतीन्। अह इत्याश्चर्ये। दूरात् एव सिंहसदृशस्य मेघस्य शब्दाः उत् गच्छन्ति, यदा पर्जन्यः करोति वर्षणहेतुम् आकाशम्[2] ॥ ३ ॥

मुद्गल० रथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि कशया अश्वान् मेघान् अभिक्षिपन् प्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् मेघान् 'आविः कृणुते[1] प्रकटयति। अह पूरणः। एवम् सिंहस्य मेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरात् उत् ईरते उद्गच्छन्ति। कदा। यत् यदा पर्जन्यः नभः अन्तरिक्षम् वर्ष्यम् वर्षोपेतम् कृणुते करोति तदा ॥ ३ ॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत् पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र। वाताः। वान्ति। पतयन्ति। विऽद्युतः। उत्। ओषधीः। जिहते। पिन्वते। स्वरिति स्वः।
इरा। विश्वस्मै। भुवनाय। जायते। यत्। पर्जन्यः। पृथिवीम्। रेतसा। अवति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र यान्ति वाताः, विद्युतः च पतन्ति, ओषध्यश्च उत् गच्छन्ति, सर्वं च स्वरसं क्षरति[2], अन्नं च विश्वस्मै भुवनाय जायते यदा पर्जन्यः पृथिवीम् उदकेन रक्षति ॥ ४ ॥

मुद्गल० प्र यान्ति वाताः वृष्ट्यर्थम्। पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति विद्युतः। ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते। स्वः अन्तरिक्षम् पिन्वते क्षरति। इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय जायते सर्वजगद्धिताय समर्था भवति। कदा। यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीम् रेतसा उदकेन अवति रक्षति तदा एवं भवति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य। व्रते। पृथिवी। नन्नमीति। यस्य। व्रते। शफऽवत्। जर्भुरीति।
यस्य। व्रते। ओषधीः। विश्वऽरूपाः। सः। नः। पर्जन्य। महि। शर्म। यच्छ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यस्य कर्मणि पृथिवी अत्यन्तम् आर्द्रीभूता नमति, यस्य कर्मणि शफवत् पश्वादि पुष्टं भवति, यस्य व्रते ओषध्यः विश्वरूपाः जायन्ते, सः त्वम् नः हे पर्जन्य। महत् सुखं प्रयच्छ ॥ ५ ॥

मुद्गल० यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषाम् अधो भवति, यस्य व्रते शफवत् गवादिकम् जर्भुरीति गच्छति, यस्य व्रते ओषधीः ओषध्यः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति। हे पर्जन्य! नः अस्मदर्थम् नः अस्मभ्यम् महि शर्म महत् सुखम् यच्छ प्रयच्छ ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

---

१. अधि॑ मूको. २. आपत् वि॑ ल. ३-३. आविष्करोति मूको. ४. रक्षति वि॑ ङ.

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।
अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥६॥

वेङ्कट० दिवः नः वृष्टिम् हे मरुतः! प्रयच्छत । प्रन्यायत[1] वर्षितुः अश्वस्य पर्जन्यस्य धाराः । अर्वाङ् एतेन स्तनयित्नुना आ इहि अपः निषिञ्चन् प्राज्ञः पालयिता अस्माकम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यूयम् दिवः अन्तरिक्षात् सकाशात् नः अस्मभ्यम् वृष्टिम् ररीध्वम् दत्त । वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिन्यः धाराः उदकस्य धाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत[1] । हे पर्जन्य! त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ इहि आगच्छ । किं कुर्वन् । अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः पर्जन्यः असुरः उदकानां निरसिता सन् नः अस्माकम् पिता पालकश्च ॥ ६ ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि । दीय । रथेन ।
दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि क्रन्द, स्तनितशब्दं च कुरु । ओषधीनाम् गर्भम् आ धेहि । परितो गच्छ उदकवता रथेन । दृतिसदृशं मेघं सुष्ठु कर्ष[2] विषितोऽधोमुखम्[3] । समाः भवन्तु उदकेन उच्छ्रिताः निम्नाश्च देशाः ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे पर्जन्य! अभि भूम्यभिमुखम् क्रन्द[4] शब्दय[5], स्तनय गर्ज । गर्भम् गर्भस्थानीयम् उदकम् ओषधीषु आ धाः आ धेहि । तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ । दृतिम् मेघम् विषितम् पदम् न्यञ्चम् न्यक् अधोमुखम् सु सुष्ठु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । एवं कृते उद्वतः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः उदकपूर्णाः भवन्तु ॥ ७ ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।
घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

---

१. प्रायाः वि० ऋषं. २. एतु मूलो. ३. कर्षं वि० ऋषं. ४. विसृतार्थं वि० ऋषं ५. भूम्यभि मूलो. ६. शब्द मूलो.

वेङ्कट० महान्तम् मेघम् उत् सिञ्च उत्सिक्तम् उदकं च पृथिव्यां नि सिञ्च । स्यन्दन्ताम् कुल्याः विमुक्ताः पुरस्तात् । उदकेन द्यावापृथिवी विविधं क्लेदय । सुप्रपाणम् भवतु गोभ्यः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे पर्जन्य! त्वम् महान्तम् प्रवृद्धम् कोशम् कोशस्थानीयं मेघम् उत् अव उद्गच्छ । नि सिञ्च नीचैः क्षारय । कुल्याः नद्यः विकिताः विप्लुताः सत्यः स्यन्दन्ताम् प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते[1] । घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि उन्धि क्लेदय । अघ्न्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणम् सुप्रपातव्यम् उदकम् भवतु ॥ ८ ॥

यत् पर्जन्य कनिक्रदत् स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।
प्रतीदं विश्वं मोदते यत् किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ।
प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यदा हे पर्जन्य![2] शब्दं कुर्वन् [3]स्तनयन् च[3] हंसि रक्षांसि, प्रमोदते तदा पुनः[4] विश्वम् यत् किम् चित् पृथिव्याम् अधि वसति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे पर्जन्य! यत् यदा त्वम् कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि । तदानीम् इदम् विश्वम् जगत् प्रति मोदते । यत् किम् च पृथिव्याम् अधि भूम्याम् अधिष्ठितं यत् चराचरात्मकं तद् इदं विश्वं मोदते हृष्यति ॥ ९ ॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ ।
अजीजनन् ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षीः । वर्षम् । उत । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ।
अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अवर्षीः, वर्षम् सुष्ठु चोदगृहीतवानसि । तथा निरुदकानपि देशान् करोषि[5] अतीत्य गन्तुम् । तथा ओषधीः च भोजनाय अजीजनः । उत प्रजाभ्यः अन्नान् अलम्भयः ॥ १० ॥

मुद्गल० इयम् अतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य! त्वम् अवर्षीः वृष्टवानसि । वर्षम् उत उ सु गृभाय उत् उत्कृष्टम् सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । अतेतवै उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीः अजीजनः उदपादयः । किमर्थम् । भोजनाय भोगाय । कम् पूरणः । उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषाम् स्तुतिम् अविदः प्राप्तवानसि ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

---

१. स्यन्दते मूको. २. न्यः मूको. १-१. प्रायेणाप्य वि॰ छपं. ४. एतं मूको. ५. करोति ए; अन्तरोपि वि॰ छपं.

[८४]

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् । बिभर्षि । पृथिवि ।
प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । मह्ना । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

वेङ्कट० सत्यं त्वं मेघानाम्[1] छेदनम् अमुत्र धारयसि पृथिवि!, प्र जिन्वसि या भूमिम् हे प्रवणवति! महत्त्वेन हे उदकवति!' (नि. या ११,३७) इति द्युभिध्या अधिदेवतां मध्यस्थानपठितां पृथिवीम् आह (निघ ५,५) ॥ १ ॥

मुद्गल० 'बळित्था' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तम्। भौम आग्नेय ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। पृथिवी देवता ॥

हे पृथिवि! मध्यस्थानदेवते! इत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा बट् सत्यम् पर्वतानाम् मेघानां वा खिद्रम् खेदनं भेदनम् बिभर्षि धारयसि। हे महिनि! महति! हे प्रवत्वति! प्रकर्षवति! प्रवणोदकवति! वा या त्वम् भूमिम् प्रत्यक्षां पृथिवीम् मह्ना महत्त्वेन प्र जिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥ १ ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः ।
प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । त्वा । विऽचारिणि । प्रति । स्तोभन्ति । अक्तुऽभिः ।
प्र । या । वाजम् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तोमासः त्वा विचरणस्वभावे! प्रति अर्चन्ति हविर्भिः सह। प्र क्षिपसि या अश्वमिव शब्दं कुर्वन्तं पूरकं मेघं शुक्लवर्णे! ॥ २ ॥

मुद्गल० हे विचारिणि! विविधं चरणशीले! पृथिवीदेवि! त्वा त्वाम् स्तोमासः स्तोतारः अक्तुभिः गमनशीलैः स्तोत्रैः प्रति स्तोभन्ति अभिष्टुवन्ति। किञ्च या त्वम् हेषन्तम् शब्दयन्तम्[2] वाजम् न अश्वमिव पेरुम् पूरकं मेघम् प्र अस्यसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि! शुक्लवर्णे! ॥ २ ॥

दृळ्हा चिद् या वनस्पतीन् क्ष्मया दर्धर्ष्योजसा ।
यत् ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृळ्हा । चित् । या । वनस्पतीन् । क्ष्मया । दर्धर्षि । ओजसा ।
यत् । ते । अभ्रस्य । विऽद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

---

१. पर्वतानां वि[1] ह्रस्वं. २. अश्वमिति वि[1] ह्रस्वं. ३. शपन्तम् मूको.

वेङ्कट० दृढानपि वनस्पतीन् अनया पृथिव्या यान् त्वं धारयसि बलेन, यदा तव अभ्रस्य विद्योतमानस्य द्युलोकस्य [1]वर्षन्ति उदकानि[1] पर्जन्याः[2], पतन्ति वा[1] उदकानि, तदा धारयसि ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे पृथिवि! या त्वम् दृळ्हा चित् दृढा क्ष्मया भूम्या सह वनस्पतीन् वृक्षान् ओजसा बलेन दर्षर्षि धारयसि । यत् यस्मात् ते तव सम्बन्धिनः वृष्टयः वर्षका मेघाः विद्युतः विद्योतमानात् अभ्रस्य अभ्रात् अपां हर्तुः दिवः अन्तरिक्षात् वर्षन्ति ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

[८५]

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सम्ऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।
वि । यः । जघान । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र उच्चारय सर्वेषां राज्ञे बृहत् गम्भीरम् प्रियम् ब्रह्म वरुणाय श्रुताय । वि हन्ति यः मेघम्[3] शमिता इव चर्म[4] मध्यमस्थानपठितम् पृथिवीम् सूर्याय पर्जन्याय उपस्तरणार्थम्, अद्भिः[5] पृथिवीं छादयितुम् । अपि वा मेघः चर्म तं विहन्ति पृथिवीं तेजसा छादयितुमिति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र सम्राजे' इति अष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणो देवता ।

अत्रिः स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति । हे अत्रे![6] त्वम् सम्राजे सम्यक् राजमानाय ईश्वराय श्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय वरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय देवाय बृहत् प्रभूतम् गभीरम् दुरवगाहम् प्रियम् प्रियभूतम् ब्रह्म स्तोत्ररूपम् कर्म प्र अर्च, प्रोच्चारयेत्यर्थः । यः वरुणः शमिता इव चर्म शमिता पशुविशसनकर्ता[7] यथोरुस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत् पृथिवीम् विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् सूर्याय सूर्यस्य उपस्तिरे आस्तरणाय वि जघान विस्तारयामास ॥ १ ॥

वनेषु व्य१न्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्व१ग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्ऽसु । पयः । उस्रियासु ।
हृत्ऽसु । क्रतुम् । वरुणः । अप्ऽसु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥२॥

वेङ्कट० वनेषु हीदम् एषु वृक्षादिषु अन्तरिक्षम् विततम् । तस्मादाह—'वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान' (काश ४,२,४,४) इत्यादि याजुषमेतत्कम् । बलम् अश्वेषु, पयः गोषु, प्रज्ञानम् हृत्सु[8], वरुणः अप्सु

१-१. वर्षन्त्यवयितानि वि[1] ऋषं. २. °न्यः मूको. ३. च वि[1] ऋषं ४. नास्ति मूको, ५. अवभिः वि[1], अविभि. ऋ; अविभि ऋषं. ६. अत्र मूको. ७. पशु हिंसां मूको.

अग्निम्, दिवि च अर्यमणम् अदधात्, सोमम् च अद्रौ। तत्र ब्राह्मणम्—'अद्रिषु हीमेषु गिरिषु सोमो हितः' (काश ४,३,४,४) इति ॥ २ ॥

मुद्गल० अयम् वरुणः अनेषु वृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षम् वि ततान विस्तारितवान्। वाजम् बलम् अर्वत्सु अश्वेषु, पयः क्षीरम् उक्षियासु गोषु, क्रतुम् हृदयेषु कर्तुम् कर्मसङ्कल्पम्, अप्सु उदकेषु अग्निम् वैद्युतम्। सर्वत्र वितनान इति सम्बन्धः। किञ्च दिवि द्युलोके सूर्यम् अदधात् स्थापितवान् सोमम् च अद्रौ पर्वते अदधात् ॥ १ ॥

नीचीनबारं वरुणः कबन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनऽआरम् । वरुणः । कबन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
तेने । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति । भूमे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नीचीनद्वारम् वरुणः मेघम् प्र सृजति द्यौन् लोकान् प्रति, तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवम् इव वृष्टिः वि उनत्ति पृथिवीम् ॥ ३ ॥[1]

मुद्गल० नीचीनबारम् अधोमुखबिलम् प्र ससर्ज कृतवान्। कम्। कबन्धम् कबनम् उदकम्[2] तद् धीयतेऽत्र इति कबन्धो मेघः, तं तथा अकरोत्। किं प्रतीत्युच्यते। रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् च प्रति। लोकहितायेत्यर्थः। तेन उदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणः भूम भूमिम् वि उनत्ति क्लेदयति, वृष्टिः सेक्ता पुमान् यवम् न यवमिव, यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनत्ति ॥ ३ ॥[3]

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।
समब्रेण वसत पर्वतासस्त्विषीयन्तः अधयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।
सद् । अब्रेण । वसत । पर्वतासः । त्विषीऽयन्तः । अधयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्लेदयति पृथिवीम् अन्तरिक्षं च दिवं च यदा वृष्ट्युदकं कामयते वरुणः। अनन्तरमेव सभासं कुर्वन्ति विलोचयाः मेघेन। शत्रुषु बलमिच्छन्तः[4] पार्थिवाः वर्षसद्भावाय स्तवनं कुर्वन्ति, भिक्षाः स्वेषु राष्ट्रेषु गच्छन्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० वरुणः भूमिम् पृथिवीम् प्रथितम् अन्तरिक्षम् उत अपि च द्याम् द्युलोकम् उनत्ति क्लेदयति। यदा दुग्धम् उदकपूर्णम्[5] वष्टि कामयते। आत् इत् अनन्तरमेव सम् वसत आच्छादयन्ति। के। पर्वतासः पर्वताग्रन्तः अद्रयः। केन। अब्रेण मेघेन। किञ्च त्विषीयन्तः बलमिच्छन्तः वीराः विशेषेण पृष्टैः प्रेरयितारो मरुतः अधयन्त विदारितवन्तो मेघान् ॥ ४ ॥

---

१. द्र. सा १०,१. २. काम्ब्रि मूको ३. वसिष्ठ' ऋषं. ४. द्र. ८,१०,१. ५. उदकपूर्णम् मूको.

इमामू ष्वांसुरस्यं श्रुतस्यं महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।
मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।
मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अन्तरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमाम् एव सुष्ठु असुराणां हन्तुः विश्रुतस्य वरुणस्य महतीम् मायाम् प्र ब्रवीमि । मानदण्डेनेव तस्थिवान् अन्तरिक्षे परिच्छिनत्ति यः सूर्येण अन्तरिक्षम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० आसुरस्य असुरहन्तुः वरुणस्य श्रुतस्य प्रख्यातस्य महीम् महतीम् इमाम् मायाम् प्र वोचम् प्रब्रवीमि । यः वरुणः अन्तरिक्षे तस्थिवान् तिष्ठन् मानेन इव दण्डेनेव सूर्येण पृथिवीम् अन्तरिक्षम् वि ममे परिच्छिनत्ति, तस्यैषा माया । ऊँ सु पूरणौ ॥ ५ ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।
एकं यदुद्ना न पुणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।
एकम् । यत् । उद्ना । न । पुणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमाम् खलु कवितमस्य महतीम् मायाम् देवस्य न कश्चित् आ धर्षयति । यत् एकम् समुद्रम् उदकेन न[1] पूरयन्ति श्वेतवर्णाः[2] आभिमुख्येन गच्छन्त्यः नद्यः ॥ ६ ॥

मुद्गल० कवितमस्य देवस्य वरुणस्य महीम् महतीम् इमाम् मायाम् नकिः नैव आ दधर्ष न हिनस्ति कश्चिदपि । ऊ नु पूरणौ । यत् यस्मात् एकम् समुद्रम् उद्ना उदकेन न पृणन्ति न पूरयन्ति । काः । एनीः पुण्यः शुभ्राः आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः अवनयः नद्यः (नि. निघ १,१३) । अन्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रपूरणपर्यन्तं कर्म वरुणस्य एव । अत एव वरुणो महान् ॥६॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद् भ्रातरं वा ।
वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत् सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा ।
वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा । यत् । सीम् । आगः । चकृम । शिश्रथः । तत् ।

वेङ्कट० हे वरुण । अर्यमैवार्यम्यः योऽस्मभ्यं प्रयच्छति, यः वा मित्रं भवति, यः वा समानस्थानः, यः वा भ्राता, यः वा समीपगृहस्थः, यः वा गृहस्थः, यो वा गृहमागतः । एतान् सर्वान् यत् वयं पापं कृतवन्तः, तत् विस्रंसय ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. गच्छन्त्यश्चैतवर्णाः मूको.

मुद्गल० हे वरुण! अर्यम्यम् अर्यमेवार्यम्यः तं प्रदातारम्, वा अथवा मित्र्यम् अनुरक्तम्, वा अथवा सखायम् समानस्थानम्, सदम् इत् सर्वदैव भ्रातरम् वा। निलम् निरन्तरम् वेशम् निकटनिकेतनवर्तिनम् वा शरणम् वा, अशब्दमित्यर्थः। एतान् प्रति यत् रीरम् भदेतत् आगः अपराधम् चकृम, तत् शिथ्यथः अस्मत्तो विनाशय ॥ ७ ॥

कितवासो यद् रिरिपुर्न दीवि यद् वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।
सर्वा ता वि ष्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कितवासः । यत् । रिरिपुः । न । दीवि । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्म ।
सर्वा । ता । वि । स्य । शिथिराऽइव । देव । अध । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥८॥

वेङ्कट० कितवा अस्मासु [1]दलितं पणमिव पापं[2] देवने, तत्रत्यं यद्वृणम् अस्माकमस्तीत्यर्थः। तत्र तस्यावश्यप्रतिकर्तव्यत्वात्[3] नशब्दः। तथा च मन्त्रः —'यददीव्यन्नृणमहं बभूव' (तैआ २,४,१) इति। यत् वा खलु सत्यम् ऋणम् वा बुद्धिपूर्वं कृतम्, अपि [4]वा यत्[4] न जानीमः, सर्वाणि तानि विस्रंसय शिथिलानीव बन्धनानि। अत ऊर्ध्वं तव स्याम हे देव! वरुण! प्रियासः ॥ ८ ॥

मुद्गल० कितवासः द्यूतकृतः दीवि न देवने द्यूते यथा यत् रिरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति मयि एतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति। वा अथवा। घ पूरणः। यत् पापम् सत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः। उत अपि च यत् कृतं पापम् न विद्म न जानीमः। ता तानि सर्वा सर्वाणि शिथिरा इव [1]शिथिलबन्धनानि फलानीव[1] वि ष्य विमोचय। हे देव! वरुण! अध अनन्तरम् ते तव प्रियासः प्रियाः स्याम ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

[८६]

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।
दृळ्हा चित् स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । यम् । अवथः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।
दृळ्हा । चित् । सः । प्र । भेदति । द्युम्ना । वाणीःऽइव । त्रितः ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राग्नी! पालयथः उभौ सहितौ सङ्ग्रामेषु यम् मनुष्यम्, दृढान्यपि सः प्र भिनत्ति शत्रूणाम् अस्त्राण्युदकानीव त्रितः [1]ऋषिः जननकाले[1]। स हि अन्नवान् उत्पन्नः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इन्द्राग्नी यम्' इति षड्र्चं चतुर्थं सूक्तम्। अत्रिर्ऋषिः। षष्ठी विराट्पूर्वा, आद्यौ 'दधावा-घटवारुधः' (ऋअ ९,११) इति परिभाषितत्वात्। शिष्टा अनुष्टुभः। इन्द्राग्नी देवता।

---

१. तत्र स्तरयावश्यमिति वि[1] रूपं. २-२. चायं रूपं; पापं वि[1]. ३-३. शिथिलानीव विपाशानीव मूको. ४-४. ऋषिवत्[2] मूको.

मुद्गल० हे इन्द्राग्नी! उभा उभौ परस्पराविषुक्तौ युवाम् यम् मर्त्यम् अवथः रक्षथः वाजेषु सङ्ग्रामेषु, सः मर्त्यः इळहा चित् इळान्यपि धुम्ना द्योतमानानि धनानि [1]शत्रुसम्बन्धीनि [1] भेदति भिनत्ति, नितः ऋषिः[1] वाणीः इव प्रतिवाविवाक्यानीव ॥ १ ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।
या पञ्च चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या । पृतनासु । दुस्तरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।
या । पञ्च । चर्षणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० यौ सेनासु दुष्टरौ, यौ सङ्ग्रामे श्रवणीयौ, यौ पञ्च जनान् अभि भवतः, तौ इन्द्राग्नी हवामहे ॥२॥

मुद्गल० [2]या यौ इन्द्राग्नी पृतनासु[2] सङ्ग्रामेषु दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ, या यौ वाजेषु अन्नेषु श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ, या यौ पञ्च चर्षणीः मनुष्यान्[1] अभि रक्षतः इति शेषः, ता तौ महानुभावौ हवामहे स्तुमः ॥ २ ॥

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः । प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥३॥

तयोः । इत् । अमवत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।
प्रति । द्रुणा । गभस्त्योः । गवाम् । वृत्रऽघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तयोः एव इदम् अभिभवत् बलं तीक्ष्णं चाऽऽयुधं धनवतोः । तत्र हस्तयोः स्थितेन द्रुममयेन चमसेन अध्वर्युः प्रत्यभिमुखं गच्छति इन्द्राय सोमसिद्ध्यर्थम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० अमवत् अभिभावुकम् शवः बलम् तयोः इत् तयोरेव । मघोनोः मघवतोरश्वयोः तयोः दिद्युत् वज्रम् तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते गभस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ गवाम् पणिभिरपहृतानां गवां लाभाय द्रुणा द्रुमविकारेण एकेन [2]रथेन वृत्रघ्ने वृत्रासुरवधाय प्रति ईषते प्रतिगच्छतः । आ पूरणः ॥ ३ ॥

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे । पत्नीं तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वणस्तमा ॥४॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।
पत्नी इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वणःऽतमा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तौ वाम् [1]रथानाम् गमनाय अस्मदीयानाम्[2] इन्द्राग्नी हवामहे स्वामिनौ साकल्यस्य धनस्य विद्वांसौ अतिशयेन गीर्भिर्वननीयौ ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे देवौ! ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ वाम् युवाम् हवामहे स्तुमः । किमर्थम्। रथानाम् एषे

1-1. शत्रुसम्बन्धी ... ऋषिः मूको. २-२. ...नाम् मूको. ३. [1]यात् मूको. ४-४. रथेन मार्ग[2] छ रूपं. ५. अस्मदीयान् छ रूपं.

युद्धे रथानां प्रेरणाय। कीदृशौ युवाम्। इन्द्राग्नी इन्द्रम् अग्निं च परस्परयुग्मभूतौ हुरश्य जङ्गमरूपस्य रायसः धनादिलक्षणस्य पती स्वामिनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ विर्वणस्तमा गीर्भिर्वननीयतमौ युवां हवामहे ॥ ४ ॥

ता वृधन्तावनु द्यून् मर्ताय देवावदभा। अहन्ता चित् पुरो दधेऽङ्गेव देवावर्वते ॥५॥

ता। वृधन्तौ। अनु। द्यून्। मर्ताय। देवौ। अदभा।
अहन्ता। चित्। पुरः। दधे। अंशाऽइव। देवौ। अर्वते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तौ वर्धमानौ दिवसेषु मनुष्याय देवौ हिंसारहितौ पूज्यौ पुरः स्थापयामि, अंशौ इव देवौ यथैकस्यांशौ समानाकारौ तथेन्द्राग्नी भवतः। यद्वांशश्च[1] भगश्चादित्यौ द्वौ। आतृप्त्याय मर्ताय ॥ ५ ॥

मुद्गल० ता तौ अनु द्यून् प्रतिदिनम् 'मर्ताय मनुष्याय' वृधन्तौ वर्धमानौ अदभा अहिंस्रौ अहन्ता चित् प्रकर्षेण पूज्यौ। तादृशौ महानुभावौ देवौ अर्वते अश्वलाभाय पुरो दधे पुरस्कुर्वे। अंशा इव अंशौ इव आदित्यौ इव दीप्तौ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः।
ता सूरिषु श्रवो बृहद् रयिं गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव। इन्द्राग्निऽभ्याम्। अहावि। हव्यम्। शूष्यम्। घृतम्। न। पूतम्। अद्रिऽभिः।
ता। सूरिषु। श्रवः। बृहत्। रयिम्। गृणत्ऽसु। दिधृतम्। इषम्। गृणत्ऽसु। दिधृतम् ॥६॥

वेङ्कट० एवम् इन्द्राग्निभ्याम् हव्यम् हूयते यत्कर्म पूतम् इव ग्रावभिः अभिपुतं सोमसवनम्। तौ स्तोतृषु महत्कीर्तिं धनं च स्तुवत्सु धारयतम्, अन्नं च ॥ ६ ॥

मुद्गल० एव एवम् इन्द्राग्निभ्याम् हव्यम् हविः अहावि परित्यक्तमासीत्। कीदृशं तत्। शूष्यम् बलकरम्। किमिव। अद्रिभिः ग्रावभिः पूतम् अभिपुतम् घृतम् न 'सोमरसः इव'। तद् यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वत् यज्ञपुरोडाशादिकमपि। ता तौ देवौ सूरिषु मेधाविषु गृणत्सु स्तुवत्सु अस्मासु बृहत् प्रभूतम् श्रवः अन्नम् रयिम् धनं च दिधृतम् धारयतम्, इषम् अन्नम् गृणत्सु स्तुवत्सु दिधृतम्। पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

[८७]

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत्।
प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ १ ॥

---

१. यद्वांशश्च वि' एवं: यद्वांशश्च ग. २-२. नास्ति मूको. ३. तुभ्यम् मूको. ४-४. 'एनविव मूको.

प्र । वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वते । गिरिजाः । एवयामरुत् ।
प्र । शर्धाय । प्रऽयज्यवे । सुऽखादये । तवसे । भन्दत्ऽइष्टये । धुनिऽव्रताय । शवसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० एवयामरुत् । प्र गच्छन्तु युष्माकम् स्तुतयः महते[1] विष्णवे मरुत्वते, गिरेर्जनयिता भवति अयम् एवयामरुत् । गिरिरिति[2] याचनाद् । प्र गच्छन्तु प्रकृष्टयज्ञाय मारुताय शर्धाय शोभनखादये वृद्धाय स्तूयमानयज्ञाय[3] धूननकर्मणे वेगवते । मारुतं सूक्तं विष्णुस्त्वहमिति[4] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र वो महे' इति नवर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । एवयामरुत् आत्रेय ऋषिः । अतिजगती छन्दः । मरुतो देवताः ।

प्र यन्तु गच्छन्तु गिरिजाः वाङ्निष्पन्नाः मतयः स्तुतयः । कस्मै । वः तुभ्यम् विष्णवे महे महते मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते । कस्य स्तुतयः । एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः । किञ्च प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । शर्धाय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् । प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय सुखाद्ये शोभनाभरणाय तवसे बलवते भन्ददिष्टये स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तत् भन्ददिष्टि तस्मै धुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म[5] यस्य तादृशाय शवसे गमनवते[6] इति ॥ १ ॥

प्र ये जाता महिना ये च नु स्वयं प्र विश्मना ब्रुवते एवयामरुत् ।
कृत्वा तद् वो मरुतो नाधृषे शवो दाना मह्ना तदेषामधृष्टासो नाद्रयः ॥ २ ॥

प्र । ये । जाताः । महिना । ये । च । नु । स्वयम । प्र । विश्मना । ब्रुवते । एवयामरुत् ।
कृत्वा । तत् । वः । मरुतः । न । आऽधृषे । शवः । दाना । मह्ना । तत् । एषाम् । अधृष्टासः । न । अद्रयः ॥२॥

वेङ्कट० प्र ब्रुवते महता यज्ञेन सह[1] प्रादुर्भूताः, ये च स्वयम् एव प्रादुर्भूताः प्र ब्रुवते वेदनेनैव । अथ प्रत्यक्षः । कर्मणा तत् वः हे मरुतः । न आधर्षणाय भवति बलम् । दानेन महता तत् एषाम् बलं प्राप्यते । तेऽमी भवन्त्यनाधृष्टाः इव अद्रयः [2]प्राबल्येन । तदिदम् एवयामरुतोक्तम्[3] इत्युक्तम् एवयामरुत् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ये महिना महता[4] इन्द्रेण सह प्र जाताः प्रादुर्भूताः, [5]ये च विश्मना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह प्र जाताः[5], तान् मरुतः एवयामरुत् ब्रुवते स्तौति । अथ प्रत्यक्षः । हे मरुतः । वः युष्माकम् तत् प्रसिद्धम् शवः बलम् भूत्वा कर्मणा न आधृषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । किञ्च एषाम् युष्माकम् तत् बलम् दाना अभिमतदानेन मह्ना महत्त्वेन च सदृशम् । ये च यूयम् अधृष्टासः अधर्षणीयाः अद्रयः न ते यथा अदृश्याः तद्वत् यूयमपि । नु क्षिप्रम् प्र पूरणाः ॥ २ ॥

प्र ये दिवो बृहतः शृण्विरे गिरा सुशुक्वानः सुभ्वं एवयामरुत् ।
न येषामिरी सधस्थ ईष्टे आँ अग्नयो न स्वविद्युतः प्र स्पन्द्रासो धुनीनाम् ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. गिरिति क. ३. स्तूयमानयज्ञाय वि'; स्तूयमानाय यज्ञाय ऋषं. ४. विष्णुर्वै' मूको. ५. °नाय मूको. ६. नास्ति क ऋषं ७-७. 'स्वेनैव इदमेव' मूको. ८. °ता विश्मना मूको. ९-९. नास्ति मूको.

प्र । ये । दिवः । बृहतः । शृण्विरे । गिरा । सुऽशुक्वानः । सुऽदृभ्वः । एवयामरुत् ।
न । येषाम् । इरौ । सुधऽस्थे । ईळे । आ । अग्नयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्पन्द्रासः । धुनीनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र श्रूयन्ते ये शब्देन महतः दिवः आगच्छन्तः[1] सुष्ठु शोचयितारः महान्तः । न येषाम् शत्रुः ईश्वरो भवति । स्थाने च अग्नयः इव स्वयमेव दीप्ताः नदीनां कम्पयितारः प्रकर्षेण ते भवन्ति । समानम् एवयामरुत् इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० ये मरुतः बृहतः दिवः द्युलोकात् प्र शृण्विरे शृण्वन्ति, तान् मरुतः गिरा एवयामरुत् स्तुतवान् । कीदृशास्ते । सुशुक्वानः[2] सुदीप्ताः[3] सुष्ठु दृभ्वः सुष्ठु भवन्तः । येषाम् मरुताम् सधस्थे सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् इरौ ईरिता प्रेरिता न ईळे [4]आ न च ईश्वरः[5] कश्चन भवति चालयितुम् । आ चार्थे । अग्नयः न अग्नय इव स्वविद्युतः स्वयम् एव द्योतमानाः धुनीनाम् नदीनाम् प्र स्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥ ३ ॥

स चंक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात् सदस एवयामरुत् ।
यदायुक्त त्मना स्वादधि ष्णुभिर्विष्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥४॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।
यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुऽभिः । विऽस्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति ।
शेऽवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः निः चक्रमे महतः समानात् स्थानात् उरुक्रमणः । एवयामरुत् इत्युक्तार्थम् । यदा अयुक्त[6], स्वयमेव स्वस्मात् स्थानात् गन्तृभिः अन्यैः विगतस्पर्धी विशिष्टपूजां गच्छति सुखस्य वर्धयिता स गणो यजमानानां तदानीमिति ॥ ४ ॥

मुद्गल० सः मरुद्गणः महतः प्रवृद्धात् समानस्मात् सर्वेषां साधारणात् सदसः स्थानात् अन्तरिक्षात् उरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् निः चक्रमे निरगच्छत्[7] । एवयामरुत् ऋषिः । यदा स्वात् स्वकीय स्थानात्, अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी, त्मना आत्मनैव स्नुभिः गन्तृभिः नृभिः स्वनेतृभिरन्यैः अयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनाय । अथ बहुवदुच्यते । तदानीम् विस्पर्धसः अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति येषां स्पर्धा । विमहसः विशिष्टबलाः शेवृधः सुखस्य वर्धयितारः जिगाति निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेन एकवचनम् ॥ ४ ॥

स्वनो न धोऽमंवान् रेजयद् वृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।
येना सहन्त ऋञ्जते स्वर्चिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥५॥

स्वनः । न । धुः । अर्मऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।
येन । सहन्तः । ऋञ्जते । स्वऽर्चिषः । स्थःऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इष्मिणः ॥

---

१. आगन्तः ह; आगताः वि[1] सपं. २. शुशुक्वानः मूको. ३. दीप्ताः मूको. ४-४. अनीश्वरो मूको. ५. पुरः मूको. ६. निरगच्छत् मूको.

वेङ्कट० स्वनः न युष्माकं बलवान् कम्पयतु वर्षिता दीप्तः गन्ता वृद्धः एवयामरुत्—इत्युक्तार्थम्। येन शत्रून् सहन्ते वम् अलङ्कारं कुर्वन्ति स्वदीप्तयः स्थिरतरश्मयः हिरण्मयालङ्काराः शोभमाना-युधाः गमनशीलाः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यः युष्माकम् स्वनः वेगजनितः शब्दः न रेजयत् न कम्पयतु एवयामरुत् एवयामरुतं माम्। शमवान् बलवान् कृपा वर्षिता वृष्टेः त्वेषः दीप्तः यायिः गन्ता तविषः प्रवृद्धः। येन स्वनेन सहन्तः शत्रूनभिभवन्तो यूयम् ऋञ्जत प्रसाधयथ। कीदृशा यूयम्। स्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः स्थारश्मानः स्थिररश्मयः हिरण्ययाः हिरण्याभरणाः स्वायुधासः स्वायत्तायुधाः इष्मिणः गमनवन्तः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेषं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।
स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन ते नो उरुष्यता निदः शुशुक्वांसो नाग्नयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धऽशवसः । त्वेषम् । शवः । अवतु । एवयामरुत् ।
स्थातारः । हि । प्रऽसितौ । सम्ऽदृशि । स्थन । ते । नः । उरुष्यत । निदः । शुशुक्वांसः । न । अग्नयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपर्यन्तः वः महिमा हे वृद्धबलाः!। दीप्तं बलं रक्षतु माम्। स्थातारः हि प्रबन्धे सन्दर्शने भवथ। ते अस्मान् रक्षत निन्दितुः दीप्ता इव अग्नयः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्माकम् महिमा अपारः अनवधिकः। हे वृद्धशवसः! प्रवृद्धबलाः! त्वेषम् दीप्तम् शवः युष्माकम् बलम् अवतु रक्षतु एवयामरुत् एवयामरुतं माम्। यूयम् प्रसितौ यज्ञे संदृशि सन्दर्शने स्थातारः हि स्थानियमेन तिष्ठन्तः भवथ खलु। ते यूयम् नः अस्मान् निदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् उरुष्यत रक्षत अग्नयः इव शुशुक्वांसः दीप्ताः ॥ ६ ॥

ते रुद्रासः सुमखा अग्नयो यथा तुविद्युम्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।
दीर्घं पृथु पप्रथे सद्म पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्धांस्यद्भुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुऽमखाः । अग्नयः । यथा । तुविऽद्युम्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।
दीर्घम् । पृथु । पप्रथे । सद्म । पार्थिवम् । येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्धांसि । अद्भुतऽएनसाम् ॥७॥

वेङ्कट० ते रुद्रपुत्राः सुमखाः अग्नयः इव बहुदीप्तयो रक्षन्तु। दीर्घाकारं विस्तीर्णं प्रथते पार्थिवम् [सद्म ओषध्यादिकम्] येषाम् गमनेषु महान्ति बलानि तेषाम् अद्भुतपापानाम् ॥ ७ ॥

1-1. सौधं वि॑ कर्तृ. २. अद्भुता॑ वि॑; अद्भुत-पापानाम् कर्तृ.

मुद्गल० ते मरुतः रुद्रासः रुद्रपुत्राः सुमखाः शोभनयज्ञाः अग्नयः यथा अग्नयः इव तुविद्युम्नाः प्रभूतदीप्तयः अवन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एवन्नामानम्[1] ऋषिं माम्। पार्थिवम् पृथिवी अन्तरिक्षम् तत्सम्बन्धि दीर्घम्[2] आयतम् पृथु विस्तीर्णम् सद्म सदनम् पप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत्। अद्भुतैनसाम् अपापानाम् येषाम् अज्मेषु गमनेषु महः महान्ति शर्धांसि च बलानि आ गच्छन्ति इति शेषः ॥ ७ ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन श्रोता हवं जरितुरेवयामरुत् ।
विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन स्मद्रथ्यो३ न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः[3] । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन । श्रोत । हवम् । जरितुः । एवयामरुत् ।
विष्णोः । महः । समन्यवः । युयोतन । स्मत् । रथ्यः । न । दंसना । अप । द्वेषांसि । सनुतरिति ॥

वेङ्कट० द्वेषवर्जिताः अस्माकं हे मरुतः! गमनम् आभिमुख्येन प्राप्नुत, शृणुत च स्तोत्रम् जरितुः। विष्णोः महतः हे समानस्तुतिकाः! मरुतः! अस्मतः शत्रून् अन्तर्हितान् अप युयोत रथिनः इव कर्मभिः। यद्वा लुप्तविभक्तिकम् एवयामरुत् इति वैनान्वितं भवति तत्तदनुगुणं विभक्तिरनुषञ्जनीया, यथा जरितुः एवयामरुत इति। यत्र तु न कथंचिदपि अन्वयस्तत्र स्वयमेव वाक्षिपतीति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! अद्वेषः अद्वेषसो यूयम् नः अस्माकम् गातुम् गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति आ इतन आगच्छत, जरितुः स्तोतुः एवयामरुत् एवयामरुतो मम हवम् आह्वानम् श्रोत शृणुत। विष्णो.[4] व्यापकस्य महः महतः हे समन्यवः! समानयज्ञाः! यूयम् स्मत् प्रशस्ताः रथ्यः न[5] रथिनो योद्धार इव, ते यथा शत्रून् अपाकुर्वन्ति तद्वत्, अस्माकम् दंसना कर्मणा सनुतः अन्तर्हितान्[6] द्वेषांसि द्वेष्टॄन् अप युयोतन दूरे वियोजयत ॥ ८ ॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ।
ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः स्यात दुर्धर्तवो निदः ॥९॥

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुऽशमि । श्रोत । हवम् । अरक्षः । एवयामरुत् ।
ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि । यूयम् । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यात । दुःऽधर्तवः । निदः ॥९॥

वेङ्कट० गच्छत अस्माकम् यज्ञम् हे यज्ञियाः। सुकर्मणः शृणुत च स्तुतिम्। राक्षस्वर्जितोऽयमस्तु[7] एवयामरुत्। श्रेष्ठा इव मेघा. अन्तरिक्षे यूयम् तस्य श्रिता.[8] भवत, हे सुमतयः! शत्रोर्मदीयस्य भवत दुर्धराः निन्दितुः ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे यज्ञिया! मरुतः! यूयम् नः अस्माकम् यज्ञम् गन्त आगच्छत। सुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा। सुकर्मरतायेत्यर्थः। हवम् एवयामरुत् एवयामरतः हवम् अस्मदीयम्

---

१. °नान मूको. २. नास्ति मूको. ३. वेप १,१२९ p द. ४. न विष्णोः मूको. ५. °नोः मूको. ६. °तानिः स. ७. अयं रुद्र, अयं रु, अयः रु प्रस्तावः.

आह्वानम् श्रोत शृणुत। अरक्षः रक्षोवर्जिता यूयम्। ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः पर्वतासः न विन्ध्यादय इवातिप्रवृद्धाः द्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः हे अचेतसः! अकृष्टज्ञानाः! यूयम् तस्य निदः निन्दकस्य दुर्गतेः दुर्धराः स्यात भवत ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इति पञ्चमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये पञ्चमं मण्डलं समाप्तम् ॥

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

षष्ठं मण्डलम्

[१]

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।
त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।
त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्यै ॥ १ ॥

वेङ्कट० बार्हस्पत्यो भारद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत् । त्वम् हि अग्ने! मुख्यः मनोता यस्मिन् देवानां मनांस्योतानि[1] स मनोताऽस्य कर्मणः अभवः[2] हे दर्शनीय! होता । त्वं सर्वतः कृणोषि हे वर्षितः! तरितुमशक्यं बलम् विश्वस्मै बलाय शत्रूणां सोढवे ॥ १ ॥

मुद्गल० भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! प्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रकृष्टतमः त्वम् मनोता हि देवानां मनो यत्रोतं सम्बद्धं भवति तादृशः खलु हे दस्म! दर्शनीय! अस्याः धियः अस्य कर्मणः होता देवानामाह्वाता अभवः भवसि । हे वृषन्! कामानां वर्षितः! त्वम् सीम् सर्वतः दुस्तरीतु अतीव दुस्तरम् सहः बलम् अकृणोः अकरोः । किमर्थम्? विश्वस्मै सहसे सर्वस्यापि बलवतः सहध्यै अभिभवनाय ॥ १ ॥

अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।
तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अध । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईड्यः । सन् ।
तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवऽयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अध[3] होता निषण्णो भवसि यद्यृतमः इडायाः पदे वेद्यां हविरिच्छन् स्तुत्यः सन्[4] । तम् त्वां[5] मनुष्याः प्रथमम् एव यज्ञेषु मुखे देवकामाः महते धनाय युज्यमानाः अनु गच्छन्ति ॥ २ ॥

---

१. मनांस्योतानि मूको. २. नास्ति हे दं. ३. मध क. ४. नास्ति सन् दं. ५. त्वा मि.

मुद्गल० अथ अधुना हे अग्ने! यजीयान् अतिशयेन यष्टा त्वम् होता होमनिष्पादकः सन् इळः भूम्याः वेदिलक्षणायाः पदे स्थाने नि असीद निषण्णवानसि। किं कुर्वन्। इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् ईड्य स्तुत्य सन् तम् तादृशम् त्वा त्वाम् प्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वम् देवयन्तः देवं त्वामात्मन इच्छन्त नर नेतारः ऋत्विग्यजमानाः मह महते राये धनाय चितयन्त जानन्त अनु गमन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥ २ ॥

वृतेव॒ यन्तं॑ ब॒हुभि॑र्वसव्यै॒३॒॑स्त्वे रयिं॑ जागृवांसो॒ अनु॑ ग्मन् ।
रुश॑न्तमग्निं॒ दर्श॑तं बृ॒हन्तं॑ ब॒पावं॑न्तं वि॒श्वहा॑ दीदि॒वांस॑म् ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यन्तम । बहुऽभिः । वसव्यै । त्वे इति । रयिम् । जागृऽवांसः । अनु । ग्मन् ।
रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । बपाऽवन्तम् । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मार्गेणेव गच्छन्त बहुभि धनसमूहै सहोदार त्वयि स्थितं धन सर्वे अनु गच्छन्ति जागरणशीला । दीप्यमानम् अग्निम् दर्शनीयम् महान्तम् अग्नवन्तं[1] सर्वदा क्रीडन्तम् अनुगच्छन्ति धनार्थमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० वृता इव मार्गेण इव । इव सम्प्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बहुभि अनेकै वसव्यै वसुभिर्यजमानानां निवासयोग्यै साधम् यन्तम् गच्छन्त त्वाम् अनु ग्मन् अनुगच्छन्ति । कीदृशास्ते । त्वे त्वयि देवे रयिम् धनम् जागृवांस प्रयच्छन्त । कीदृश त्वाम् । रुशन्तम् दीप्त वर्णम् अग्निम् अहनादिगुणविशिष्टम् दर्शतम् दर्शनीयम् बृहन्तम् महान्तम् बपावन्तम् विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसम् दीप्यमानम् ॥ ३ ॥

पदं॑ दे॒वस्य॒ नम॑सा व्यन्तः श्र॒वस्य॑वः॒ श्रम॑ आपन्नमृ॒क्तम् ।
नामा॑नि चिद् दधिरे य॒ज्ञिया॑नि भ॒द्रायां॑ ते रणयन्त॒ संदृ॑ष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्त । श्रवस्यवः । श्रमे । आपन् । अमृक्तम् ।
नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायाम् । ते । रणयन्त । सम्ऽदृष्टौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्थानं देवस्य हविषा गच्छन्त अन्नम् इच्छमाना अन्न प्राप्नुवन्[2] अहिंसित शत्रुभि देवा नामानि च दधिरे यज्ञार्हाणि । भद्रायाम् ते सदृष्टौ सन्दर्शने रमन्ते । 'पश्चा न तायुम्' (ऋ १,६५,१) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० देवस्य द्योतमानस्याग्ने पदम् आहवनीयादिस्थानम् नमसा हविषा व्यन्त गच्छन्त श्रवस्यव अन्नमिच्छन्तो यजमानाः अव अन्नम् अमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् आपन् आप्नुवन्ति । हे अग्ने। ते तव भद्रायाम् स्तुत्याम् सदृष्टौ निमित्तायाम् रणयन्त रमयन्ति[3]। यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे धारयन्ति । चित् पूरण ॥ ४ ॥

---

१ अन्वतम् वि० इप २. °वन्त. मूको. ३. °यन्त मूको

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।
त्वं व्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयासः । जनानाम् ।
त्वम् । व्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वाम् वर्धयन्ति मनुष्या पृथिव्याम् । त्वाम् आश्रयन्ते जनानाम् धनानि उभयविधानि स्थावरजङ्गमात्मकानि । त्वम् रक्षक हे क्षिप्र ज्ञातव्यो भवसि, पिता माता च सदैव मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने[1] त्वाम् क्षितय मनुष्या ऋत्विज पृथिव्याम् वेदिलक्षणायाम् वर्धन्ति वर्धयन्ति । उभयासः[2] उभयविधानि पशवपशुरूपाणि जनानाम् यजमानाना सम्बन्धीनि राय धनानि ऋत्विज अध्वर्वादय त्वाम् त्वामुद्दिश्य[3] वर्धन्ति । हे तरणे ! दु खात्तारक अग्ने[4] त्वम् चेत्य ज्ञातव्य स्तुत्य सन् त्राता रक्षिता भू भवसि । किञ्च मानुषाणाम् मनुष्याणा स्तोतृणाम्[5] अस्माकम् सदम् इत् सर्वदा पिता माता च मातापितृस्थानीयो भवसि ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्ग ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।
तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप ज्ञुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्य । स । प्रिय । विक्षु । अग्नि । होता । मन्द्र । नि । ससाद । यजीयान् ।
तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । ज्ञुबाध । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परिचरणीय स प्रिय च मनुष्येषु अग्नि नि षीदति होता मादयिता यजीयान् । तम् त्वा वयम् गृहे दीप्यमानम् उप आ सीदम जानुनी बाधितार[1] सम्भग्नानुका नमस्कारेण ॥ ६ ॥

मुद्गल० स अग्नि सपर्येण्य पूज्य प्रिय कामाना पूरक विक्षु प्रजासु होता होमनिष्पादक मन्द्र मदनीय यजीयान् अतिशयेन इतरदेवाना यष्टा । एवमहानुभावोऽग्नि नि ससाद निषण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्ष । तम् त्वा तादृश त्वाम् वयम् यजमाना दमे गृहे दीदिवांसम् दीप्यमानम् ज्ञुबाध जानुनी बाधयन्त प्रणता सन्त नमसा स्तोत्रेण उप आ सदेम आसादयेम ॥ ६ ॥

तं त्वा वयं सुध्यो३ नव्यमग्ने सुम्नायवो ईमहे देवयन्तः ।
त्व विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुऽध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नऽयवः । ईमहे । देवऽयन्तः ।
त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

---

१. त्वाम् वय° मूको. २. उभय मूको. ३ रोधितार ए.

वेङ्कट० तम् त्वा वयम् सुकर्माणः[1] स्तुत्यम् अग्ने। सुखकामा यामहे देवानिच्छन्तः। त्वम् मनुष्यान् नयसि दीप्यमानो द्युलोकात् अग्ने। महता तेजसा ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। तम् तादृशं महानुभावम् नव्यम् स्तुत्यम् त्वा त्वाम् मुख्यः शोभनबुद्धयः सुम्नायवः सुखम् इच्छन्तः देवयन्तः देवं त्वाम् इच्छन्तो वयम् ईमहे यामहे। हे अग्ने! त्वम् दीद्यानः दीप्यमानः सन्। केन। बृहता रोचनेन रोचमानेन तेजसा। विशः प्रजाः स्तोतॄन् अस्मान् दिवः स्वर्गम्[2] अनमः अगमयः ॥ ७ ॥

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।
प्रेतीऽइषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० बह्वीनाम् विशाम् विश्पतिम् स्वामिनम् कविम् हन्तारं शत्रूणां वर्धितारं कामानां मनुष्याणाम्। प्रेतीषणिम्[3] प्रेतिर्गमनं तत्सिसिच्छा यस्य तं गच्छन्तम् पावकम् राजन्तम् अग्निम् दातारं धनानाम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० शश्वतीनाम् बह्वीनाम् विशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानाम् विश्पतिम् स्वामिनम् कविम् क्रान्तदर्शिनम् नितोशनम् शत्रूणां हिंसकम् वृषभम् कामानां वर्षकम् चर्षणीनाम् मनुष्याणां स्तोतॄणाम् प्रेतीषणिम् प्राप्तागमनम् इषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तम् पावकम् शोधकम्[4] दीप्यमानम् रयीणाम् लाभाय यजन्तम् यष्टव्यम् अग्निम् स्तुम इति शेषः ॥ ८ ॥

सो अंग्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनंट् समिधा हव्यदांतिम् ।
य आहुंतिं परि वेदा नमोंभिर्विश्वेत् स वामा दंधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । समिधा । हव्यऽदातिम् ।
यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥९॥

वेङ्कट० सः एव हे अग्ने। ईजे तुष्टाव च मर्तः, यः तुभ्यं प्रापयति समिधा[5] हविषो दातिम्। यः[6] आहुतिम् परितो लम्भयिता नमस्कारैः सः[7] विश्वान्येव धनानि धारयति त्वया रक्षितः ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वाम् सः मर्तः यजमानः ईजे यजते शशमे स्तौति च। यः यजमान ते तव समिधा सह हव्यदातिम् हविषां दानम् आनट् करोति। किञ्च यः यजमानः नमोभिः स्तुतिभिः आहुतिम् आज्यादिलक्षणम् परि वेद परितो वेत्ति, ददातीत्यर्थः। सः यजमानः त्वोतः त्वया रक्षितः सन् विश्वा इत् सर्वाणि वामा वननीयानि धनानि दधते धारयति ॥ ९ ॥

---

१. सुकर्मा वि॰ लुप्त. २. स्वर्गः तम् मूको. ३. नास्ति मूको. ४. धनम् मूको.
५. यज्ञः वि॰ लुप्त.

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।
वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । सम्ऽइधा । उत । हव्यैः ।
वेदी । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम ॥१०॥

वेङ्कट० अस्मै एव तुभ्यं महते पूजाम् विधेम नमोभिः अन्नैः समिधा अपि च हव्यैः । वेद्याम् हे सहसः पुत्र! स्तोत्रशस्त्रैः आ गच्छेम तव कल्याण्याम् सुमतौ ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने! महे महते अस्मै ते तुभ्यम् महि महत् अत्यधिकम् विधेम परिचरेम । कैः । नमोभिः नमस्कारैः समिधा वा उत अपि च हव्यैः हविर्भिः । हे सहसः सूनो! बलस्य पुत्र! वेदी वेद्याम गीर्भिः स्तोत्रैः उक्थैः शस्त्रैश्च विधेमेति सम्बन्धः । किञ्च ते तव भद्रायाम् सुमतौ शोभनानुग्रहबुद्धौ आ यतेम आगच्छेम, भवेमेत्यर्थः । उ पूरणः ॥ १० ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः ।
बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यैः । तरुत्रः ।
बृहत्ऽभिः । वाजैः । स्थविरेभिः । अस्मे इति । रेवत्ऽभिः । अग्ने । वितरम् । वि । भाहि ॥११॥

वेङ्कट० वि आततन्थ यः त्वम् रोदसी तेजसा अन्नैः च अन्नहितः तारकः, सः त्वं बृंहितैः अन्नैः वृद्धैः अस्माकम् हे अग्ने! धनयुक्तैः अत्यन्तं दीप्यस्व ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! यः त्वम् रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या वि आ ततन्थ व्यतनोः । किञ्च तरुत्रः तारकस्त्वम् श्रवोभिः स्तुतिभिः श्रवस्यः स्तुत्यः च भवसि । हे तादृश अग्ने । बृहद्भिः महद्भिः वाजैः अन्नैः रथविरेभिः स्थविरैः रेवद्भिः रयिमद्भिः अस्मे अस्मदर्थम् वितरम् विशिष्टतरम् वि भाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ ११ ॥

नृवद् वसो सदमिद् धेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।
पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।
पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नृयुक्तं हे प्रशस्य! सदैव प्रयच्छ आत्मभ्यं पुत्राय सत्पुत्राय च पशोः भूरि, पशुसङ्घं प्रयच्छेत्यर्थः । बहूनि अन्नानि बृंहितानि दूरे पापं येषां तानि अस्मासु सौश्रवसानि कल्याणानि सन्तु ॥ १२ ॥

---

१. ड वैप १.१०२३. २. नास्ति मूको.

मुद्गल० हे वसो! धनवन्! अग्ने! नृवत् मनुष्यैरुपेतं धनम् सदम् इत् सर्वदा अस्मे अस्मासु धेहि स्थापय। किञ्च भूरि प्रभूतान् पशून् पशूंश्च धेहि। किमर्थम्। तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय वत्सपुत्राय। किञ्च पूर्वीः पूरयित्र्यः कामानाम् बृहतीः महत्यः आरेअघाः दूरे अघानि यासु ताः, ताहशाः इषः अन्नानि भद्रा भद्राणि सौधवसानि सुष्ठु वसूनि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु ॥१२॥

पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन् वसुता ते अश्याम् ।
पुरूणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरूणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।
पुरूणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥१३॥

वेङ्कट० बहूनि अग्ने! बहुधा त्वत्कामनया[1] धनानि हे राजन्! वसुतायै निवासार्थम् त्वत्तः प्राप्नुयाम्। बहूनि हि त्वयि हे बहुभिर्वरणीय! सन्ति हे अग्ने! वसूनि परिचरते राजनि। पुनः "त्वे इति" पूरणम् ॥१३॥

इत्थं व्याख्यदष्टाविंशमध्यायं माधवाह्वयः।
चोलेषु निवसन् कश्चित् सस्यमालिषु सर्वदा ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे अग्ने! राजन्! ते तव पुरूणि बहूनि पुरुधा गवाश्वादिरूपेण[1] बहुप्रकाराणि वसूनि धनानि वसुता वसुतायै[2] वसुमत्त्वाय त्वाया त्वया हि अहम् त्याप्नुयाम्। हे पुरुवार! बहुभिर्वरणीय अग्ने! राजनि विराजमाने त्वे त्वयि पुरूणि बहूनि वसु वसूनि त्वे त्वाम् विधते परिचरते मह्यं दातव्यानि सन्ति ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. स्वं काम' वि' छपं. २-२. त्वयीति ग; त्वामिति छपं; त्वयी वि'. ३. 'त्वादीनि त्व' मूको.
४. °यैव मूको.

अथ पञ्चमोऽध्यायः

वेङ्कट० 'त्वं हि सौतवशो'ऽय'[1] व्याचिख्यासति माधवः ।
पादभेदे पूरणेषु वक्तव्ये संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥

अवान्तराः केचिदर्था ऋक्पादेषु व्यवस्थिताः ।
समुदायस्तु तेषां यः स वाक्यार्थ इति स्थितिः ॥ २ ॥

क्रियापदान्वयः पादे यावताऽपीह सिध्यति ।
अवान्तरार्थं तं प्राहुः 'अग्निमीळे पुरोहितम्'[2] ॥ ३ ॥

अपेक्षा जायते पादे 'युज्ञस्य देवमृत्विजम्'[3] ।
कं किञ्च तस्य कर्तव्यं तयैतदुपतिष्ठति ॥ ४ ॥

पुरोहितेन रहितम् अग्निमीळे पदद्वयम् ।
पदयोस्तयोरन्यतरत् पादेऽन्यस्मिन्नवस्थितम् ॥ ५ ॥

नापेक्षते पदं पूर्तं नतरामुभयं यदि ।
तस्मात् पादान्तरेणैतद् उभयं पूरणं विदुः ॥ ६ ॥

'ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे'[4] ।
न पूरणोऽत्र तच्छब्दः 'पादे यस्मिन् व्यवस्थितः' ॥ ७ ॥

'अस्मार्कमुग्र वामुयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः'[5] ।
पुनर् युवाभ्याम् इत्युक्तं न तदिच्छन्ति पूरणम् ॥ ८ ॥

'यदा ते मारुतीर्विशस्त्वन्मित्र नियेमिरे'[6] ।
भावर्तते पदं तेऽत्र नोभयोः पूरणे पदे ॥ ९ ॥

'वित्था हि बेधो अर्चतः प्रत्यर्धं देवाञ्जसा'[7] इति ।
पदोऽव्ययश्च भेदश्च चकारेण प्रतीयते ॥ १० ॥

'प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं, कृष्वावसे'[8] इति ।
पुनः प्रयुज्यते तत्र भेदः सूक्ष्मोऽस्ति कश्चन ॥ १२ ॥

'स नो नियुद्भिरा पृणु कामं वाजेभिरश्विभिः'[9] ।
स्त्रीपुंविभेदादप्यत्र नास्ति कश्चन पूरणः ॥ १३ ॥

---

१. °यशो वेङ्कट. २. ऋ १,१,१. ३. ऋ १,२१,२. ४-५. नास्ति ऋ. ५. ऋ ८, ५,१८. ६. ऋ ८,१३,१९. ७. ऋ ६,१६,३. ८. ऋ ६,२१,१. ९. ऋ ६,४५,२१.

'पुरुण्यमे पुरुधे (धा)[1] इ)ति मन्त्रान्ते श्रूयते पदम् ।
रये इत्येवत् पादभेदाद् बहवः सन्ति सादृशाः ॥ १४ ॥

'वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम्'[2] ।
आवर्तते वयमिति सन्ति चान्येऽपि सादृशाः ॥ १५ ॥

इत्थं व्युत्पत्तिसिद्ध्यर्थमृचोऽस्माभिरुदाहृताः ।
यासामाकृतिविद् विप्रो न मन्त्रार्थेषु मुह्यति ॥ १६ ॥ इति ॥

[२]

त्वं हि क्षैतवद् यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।
त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजः । त्वम् हि 'निवासवद् धनम्'[3] अहो! सखा इव पातयसि । त्वम्[4] हे विद्रष्टः! वासयितः![5] अन्नम् पुष्टिम् च पोषयसि ॥ १ ॥

मुद्गल० 'त्वं हि' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । भरद्वाज ऋषिः । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी, आदितो दश अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! त्वम् हि त्वं खलु क्षैतवत् क्षैतं शुष्कं काष्ठं तद्युक्तम् यशः अन्नं हविर्लक्षणम् पत्यसे गच्छसि । दृष्टान्तः । मित्रः न मित्रदेव इव । हे विचर्षणे! सर्वस्य द्रष्टः! वसो! वासक! अग्ने! त्वम् यजमानगृहे[6] श्रवः अन्नम् अन्नकार्यभूताम् पुष्टिम् च । न चार्थे । पुष्यसि वर्धयसि ॥ १ ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।
त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।
त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् हि खलु मनुष्या. हविर्भिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति । त्वाम् वेगवान् अनुगच्छति क्षेनवर्जितः. लोकानां तरिता सर्वस्य द्रष्टा वायुः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वाम् हि स्म त्वामेव खलु चर्षणयः मनुष्याः यज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः गीर्भिः

---

१. ऋ ६,१,१३. २. ऋ १,८,४. ३-३. निवासनमग्ने वि' रूपं. ४. त्वादित वि'. ५. वासितः वि' रूपं. ६. °गृहम् मूको.

स्तुतिभिः ईळते स्तुवन्ति। अपि च वाजी वाजो गमनं तद्वान् सूर्यः त्वाम् याति गच्छति। कीदृशो वाजी। अरुषः हिंसकरहितः रजस्तुः रज उदकं तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥ २ ॥

सुजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।
यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सुऽजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।
यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सङ्गताः त्वाम् दिवः नेतारो मरुतः यज्ञस्य केतुभूतम्[1] इन्धते, यदा खलु अयम् मानुषः जनः सुखमिच्छन् आह्वयति यज्ञे ॥ ३ ॥

सुदल० हे अग्ने! सजोषः सजोषस. सद प्रीयमाणाः दिवः स्तुतेः नरः नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य केतुम् प्रज्ञापकम् त्वा त्वाम् इन्धते समिद्धं कुर्वन्ति। कदा। यत् ह यदा खलु स्यः सः मानुषः मनोरपत्यभूतः जनः यजमानः सुम्नायुः[2] सुखमात्मनः इच्छन् अध्वरे यज्ञे त्वाम् जुह्वे आह्वयति, तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ऋधद् यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।
ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुऽदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।
ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋद्धम् यः तुभ्यं शोभनदानाय कर्मणा मनुष्योऽर्चनं करोति, सः दीप्तस्य महतस्तव पालनेन शत्रून् पापं च तरति ॥ ४ ॥

सुदल० ऋधत् स यजमानः ऋध्नुयात्, हे अग्ने! सुदानवे शोभनदानाय ते तुभ्यम्[3] तव सम्बन्धिन्या धिया कर्मणा यः मर्तः यजमानः शशमते शास्यति। सः यजमानः बृहतः महतः द्विषः दीप्तस्य तव सम्बन्धिन्या ऊती ऊत्या। रक्षया द्विषः द्वेष्टॄन् अंहः न आहनन-शीलं पापमिव तरति अतिक्रामति ॥ ४ ॥

समिधा यस्तु आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।
घृतार्चन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सम्ऽइधा । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यः । नशत् ।
घृताऽर्चन्तम् । सः । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥

---

१. अनूनिम् मूलो. २. सुम्नयुः मूलो. ३-३. तुभ्यं ते मूलो.

वेङ्कट० समिधा यः मर्त्यः तुभ्यम् आहुतिम् मन्त्रेण संस्कृतां यापयति, सः कान्तिमद् गृहम् पुष्यति अग्ने! यद्वत्तं शरीरम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह ते त्वदीयाम् निशितिम् निशितां संस्कृताम् आहुतिम् यः मर्त्यः मनुष्यः नशत् व्याप्नुयात्, सः मनुष्यो यजमानः वयावन्तम् वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः तद्युक्तम् शतायुषम् चिरकालजीवनम् क्षयम् गृहं च पुष्यति पोषयति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक आततः ।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।
सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दीप्तः ते धूमः गच्छति अन्तरिक्षे सन् शुक्लवर्णो विस्तृतः । सूर्य इव दीप्तया त्वम्[1] ज्वालया हे पावक! रोचसे ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वेषः दीप्तस्य ते तव शुक्रः निर्मलः धूमः दिवि अन्तरिक्षे आततः विस्तीर्णः सन् ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक! शोधक! अग्ने! सूरः न सूर्य इव कृपा स्तुत्या स्तूयमानः त्वम् द्युता दीप्त्या रोचसे हि दीप्यसे खलु ॥ ६ ॥

अधा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।
रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विक्षु । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।
रण्वः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ हि मनुष्येषु स्तोतव्यः असि, प्रियः चास्माकम् अतिथिः । रमणीयस्त्वं भवसि पुर इव राजा स्तोतव्यः, सूनुः इव च त्रिभिर्यातव्यः[2] पित्रादिभिः । यथा त्रिषु जीवत्सु जातः पुत्रो लालनीयः ॥ ७ ॥

मुद्गल० अथ अपि च विक्षु प्रजासु हे अग्ने! त्वम् ईड्यः स्तुत्यः असि । हि यस्मादेवम् तस्मात् नः अस्माकम् अतिथिः अतिथिरिव प्रियः असि । यथा पुरीव नगर्याम् जूर्यः जीर्णो वृद्धो राजेव रण्वः रमणीयो भवसि । तथा सूनुः न पुत्र इव त्रययाय्यः यजमानैः त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि ॥ ७ ॥

कृत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।
परिष्कृत एना गयोऽत्यो न ह्वार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

---

1. नास्ति वि[1]. 2. त्रातव्यः वि[1] ऋषे.

कृत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्व्यः ।
परिज्मेऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्वार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कर्मणा हि गृहे त्वम् आज्येन अज्यसे । अग्ने! अश्व इव कर्मणि साधुः, परितो गन्ता इव अन्नार्थम् गयः गौर्वा रथो वा, अतनशीलः[1] इव अश्वः युवा त्वमिति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! कृत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् अज्यसे हि व्यज्यसे खलु । तथा वाजी न अश्व इव कृत्व्यः हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । तथा परिज्मा इव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वम् स्वधा अन्नम् गयः गृहं च भवसि, उभयोः दातेत्यर्थः । अपि च शिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् अत्यः न सततगामी अश्व इव ह्वार्यः कुटिलं[2] गन्ताऽसि ॥ ८ ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।
धामा ह यत् ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्वसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।
धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्वसः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् तानि अच्युतानि अपि काष्ठानि भक्षयसि अग्ने! पशुः इव यवसे विसृष्टः । तेजांसि यथा ते[3] हे जरावर्जित! वृक्षान् छिन्दन्ति शक्तस्य ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् त्या चित् तानि काष्ठानि अच्युता अच्युतानि [4]अपि । अत्सीति[4] शेषः । दृष्टान्तः— यवसे ग्रासे विसृष्टः पशुः न पशुरिव, स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर! जरारहित! अग्ने! यत् यस्य शिक्वसः दीप्तस्य ते तव धाम धामानि तेजांसि वना वनसंबन्धीनि अरण्यानि वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः । ह पूरणः ॥ ९ ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।
सद्मक्षयो विशपते कृणुष्व जुषस्व ह्व्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।
सद्मऽक्षयः । विशपते । कृणुष्व । जुषस्व । ह्व्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

वेङ्कट० गच्छसि हि अध्वरमिच्छताम् अग्ने! होता गृहे मनुष्याणाम् । सद्मक्षान् हे विशां पते! कृणु सेवस्व हविश्च अङ्गिरः ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने! अध्वरीयताम् यज्ञमात्मन इच्छताम् विशाम् यजमानानाम् दमे गृहे त्वम् होता देवानामाह्वाता सन् वेषि हि खलु यतः कामयसे, अतः कारणात् हे विशपते! यजमानानां पालक! अग्ने!

---

१. तेन वि' एषं. २. कुटिलेन मूको. ३. यास्ति मूको. ४-४. अपि इति मूको.

समृधः समृद्धान् अस्मान् यजमानान् कृणु कुरु। कृत्वा च हे अङ्गिरः! अङ्गनादिगुणयुक्त! अग्ने! हव्यम् अस्मदीयं हविः जुषस्व सेवस्व ॥ १० ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।
वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम । ता ।
तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे मित्राणां पूजयितः! अग्ने! अस्माकं दिवि पृथिव्यां च देवान् प्रति सुमतिम् ब्रूहि, कामयस्व अस्मदर्थम् दिवः नेतॄन् देवान् स्वस्तिम् सुनिवासं च। शत्रून् पापानि दुरितानि च तरेम, अत्यन्तं च तरेम, तव रक्षणेन[1] तरेम ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे मित्रमहः। अनुकूलदीप्ते! देव! दानादिगुणयुक्त! अग्ने! रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वम् देवान् इन्द्रादीन् अच्छ अभिमुखेन नः अस्माकम् सुमतिम् वोचः ब्रूहि। दिवः स्तुतेः नॄन् नेतॄन् अस्मान् सुक्षितिम् शोभननिवासयुक्तम् स्वस्तिम् अविनाशम् वीहि गमय। वयम् द्विषः शत्रून् अंहांसि पापानि दुरिता दुर्गमनानि तरेम अतिक्रामेम। तथा ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि पापादीनि तरेम हे अग्ने! तव अवसा रक्षणेन द्विषः द्वेष्टॄन् तरेम ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥

[३]

अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।
यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेषत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।
यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्ने! सः निवसति यज्ञस्य पालयिता यज्ञार्थं जातः विस्तीर्णम् ज्योतिः[2] प्राप्नोति, यः देवयुः[3] ते 'देवकामः त्वाम् इच्छति'। यम्[4] त्वम् मित्रेण सहितो वारयिता देव! रक्षसि क्रोधेन मनुष्यम् आहन्तुः शत्रोः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अग्ने स क्षेषत्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम्। भरद्वाज ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। अग्निर्देवता।

हे अग्ने! सः यजमानः क्षेषत् क्षियति निवसति। चिरकालं जीवेदित्यर्थः। कीदृशो यजमानः। ऋतपाः यज्ञस्य पालकः ऋतेजाः 'यज्ञनिमित्तं जातः' ते स्वदीयम् देवयुः देवानिच्छन्। स

---

१ क्षणेन वि[1] ऋषं. २. जातिः ऋषं; जाति वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४-४. 'कामयमानेच्छ' मूको. ५ यः मूको. ६-६. 'मित्रजातः मूको.

यजमानः अरु विस्तीर्णम् ज्योतिः सूर्यापथम् नशते प्राप्नोति । हे देव! द्योतमान अग्ने! यम् मर्तम् मनुष्यम् मित्रेण वरुणः वरुणेन च सजोषाः सह प्रीयमाणः त्वम् त्यजसा आयुधेन अंहः अंहसः पापात् पासि रक्षसि ॥ १ ॥

ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वाराय प्रयसे ददाश ।
एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नाꣳहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः ॥ २ ॥

ईजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्ऽवाराय । अग्नये । ददाश ।
एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रऽदृप्तिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यजते यज्ञैः । स्तौति च स्तुतिभिः । समृद्धवरणीयधनाय अग्नये हविश्च प्रयच्छति । एवं च क्रियमाणेऽज्ञानात्पर्याप्तिः पापं दर्पश्चेत्येतानि न तम् मर्तम् व्याप्नुवन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० यो यजमानः ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय अग्नये ददाश हवींषि ददाति, स यजमानः यज्ञेभिः यज्ञैः ईजे इष्टवान् भवति, तथा शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शशमे शान्तो भवति । सर्वफलं लभत इत्यर्थः । अपि च तम् यजमानम् यशसाम् यशस्विनां पुत्राणाम् अजुष्टिः अप्राप्तिः न एव नशते नैव प्राप्नोति । पुत्रवान् भवतीत्यर्थः । तथा मर्तम् मनुष्यं तम् अंहः पापम् न नशते । तथा प्रदृप्तिः अनर्थहेतुर्दर्पश्च तम् न प्राप्नोति । च पूरणः ॥ २ ॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्ते आ धीः ।
हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद् रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।
हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सूर्यः इव यस्य दर्शनम् अपापम् । यस्य च तव दीप्तिः भीमा आगच्छति । दीप्यमानस्य शब्दवतोऽग्नेः शोषयितुः काष्ठानामक्तुः अग्नेः वने जातः निवासः अयम् कुत्र चिद् अपि न रमणीयो भवति ॥ ३ ॥

मुद्गल० सूरः न सूर्यस्येव यस्य अग्नेः दृशतिः दर्शनम् अरेपाः पापरहितम्[1] । हे अग्ने! यत् यस्य ते तव शुचतः ज्वलतः धीः धारयित्री ज्वाला भीमा भयङ्करा सती आ समन्तात् एति गच्छति । यथा [2]अयम् अग्निः[2] हेषस्वतः शब्दयुक्ताः शुरुधः न, न चार्थे, शुचः शोकस्य रोधयित्रीः[3] गाश्च[4] अक्तोः अक्तुः रात्रिः तत्र सञ्चारिणो राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयम् वसतिः सर्वेषाम् आवासभूतः वनेजाः अरण्ये जायमानः कुत्र चित् कस्मिंश्चिदेव स्थाने पर्वताग्रे रण्वः रमणीयो भवति ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. [2]नाव मूको. ३. [3]रित्र मूको. ४-४. तव मूको. ५. [5]यिष्यः मूको.

तिग्मं चिदेम महि वर्पो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।
विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम । महि । वर्पः । अस्य । भसत् । अर्धः । न । यमसानः । आसा ।
विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तिग्मम् खलु अस्य गमनम् महच्च रूपम् दावभूतस्य भक्षयति अश्वः इव यच्छन् आस्येन । विगमनम् परशुः इव अस्य ज्वालां छेत्तेव गमयति दारु दहन् ॥ ४ ॥

मुद्गल० अस्य अग्नेः एम गमनसाधनभूतो मार्गः तिग्मम् चित् तीक्ष्णम्, अस्य च वर्पः रूपम् महि महत् भसत् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । अश्वः न अश्व इव आसा आस्येन यमसानः तृणादिकं नियच्छन् भक्षति । परशुः न यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति । जिह्वाम् ज्वालाम् विजेहमानः तरणुत्वादौ प्रक्षिपन्, तथा दारु कोष्ठम् धक्षत् दहन् द्रविः न द्रविः द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनम् द्रावयति भस्मसात् करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यन्छिशीत तेजोऽयसो न धाराम् ।
चित्रभ्रंजतिररतिर्यो अक्तोर्वेर्न द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।
चित्रऽभ्रंजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुऽसद्वा । रघुपत्मऽजंहाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः अग्निः वेद्धेव शरान् क्षेप्स्यन् प्रति दधाति, तीक्ष्णीकरोति तेजः परशोरिव धाराम् चित्रगमनः अभिगन्ता । यः रात्रेः पक्षीव द्रुमं प्रति गच्छन् शीघ्रगमनजङ्घः ॥ ५ ॥

मुद्गल० सः इत् स खल्वग्निः अस्ता इव बाणादेः क्षेप्तेव प्रति धात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । प्रतिधाय च असिष्यन् ज्वालां प्रक्षेप्स्यन् तेजः स्वकीयम् शिशीत तीक्ष्णीकरोति । दृष्टान्तः । अयसः न धाराम् यथा अयोमयस्य परश्वादेर्धाराम् प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च चित्रभ्रंजतिः विचित्रगतिः अक्तोः रात्रेः अरतिः अभिगन्ता वेः न पक्षीव द्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् रघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थपादः । एवंभूतः सन् यः अग्निः वर्तते सः इद्ध इति पूर्वमन्वयः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

स ईं रेभो न प्रति वस्त उक्षाः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।
नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उक्षाः । शोचिषा । ररपीति । मित्रऽमहाः ।
नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।
वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्नस्य चिच्छिश्नथत् पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।
वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्नस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दीप्ता देवाश्च यस्य स्तुवन्ति महत्त्वम्, स तेजांसि आच्छादयति सूर्यः इव दीप्यमानः । विविधम् यः गच्छति 'श्रीणयति वा अजर पावकः', स मेघस्य अपि श्रथति चिरन्तनानि उदकानि ॥ ३ ॥[1]

मुद्गल० द्यावः स्तोतारः, न सम्प्रत्यर्थे, सम्प्रति इदानीम् यस्य अग्नेः अभ्वम् महत् कर्म पनयन्ति स्तुवन्ति, सोऽग्निः सूर्यः न सूर्य इव शुक्रः शुक्लवर्णः सन् भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यः च अजरः जरारहितः पावक शोधकोऽग्नि वि इनोति भासा सर्वं व्याप्नोति, अश्नस्य चित् व्यापनशीलस्य अपि राक्षसादेः पूर्व्याणि चिरन्तनानि पुराणि शिश्नथत् हिंसयति ॥ ३ ॥[1]

बृहा हि सूनो अस्यग्नसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाजमान्नम् ।
स त्वं नः ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेष्युन्तः ॥ ४ ॥

बृहा । हि । सूनो इति । असि । अग्नऽसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजमन् । अन्नम् ।
सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसने । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेषि । अन्तरिति ॥

वेङ्कट० यदिता हि हे सहसः सूनो! भवसि त्वम् अन्नेषु सीदन् । अथ परोक्षः । अग्निः[2] करोति अन्नं जन्मना अभिगन्तव्यम् । सः त्वम् अस्मभ्यम् हे अन्नस्य दातः ! अन्नं धेहि, राजा इव शत्रून् जय, स्तेनरहिते गृहे अन्तः[2] निवससीति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सूनो! सहसः पुत्र! अग्ने! बृहा बदनीयः स्तुत्यः[3] असि हि अग्नसद्वा अन्नेषु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हवि स्वीकरणार्थमुपविशन् । अग्निः जनुषा जन्मना स्वभावेन एव अजा गृहम् अन्नम् च यजमानानाम् चक्रे करोति । हे ऊर्जसने! अन्नदातः! अग्ने! नः अस्मभ्यं तादृशः त्वम् ऊर्जम् अन्नम् धाः देहि । तथा राजा इव जेः अस्मच्छत्रून् जय ।[4] एतत्सर्वार्थम् अवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्विमुक्तेऽस्मदीये अग्न्यागारे अन्तः मध्ये क्षेषि निवससि ॥ ४ ॥

निर्तिक्ति यो वारणमन्नमार्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्यध्वरम् ।
तुर्याम् यस्ते आदिशामरातीरत्यो न हुतः पतयत्परिह्रुत् ॥ ५ ॥

निऽर्तिक्ति । यः । वारणम् । अन्नम् । आर्तिम् । वायुः । न । राष्ट्री । अर्तिम् । एति । अध्वरम् ।
तुर्याम् । यः । ते । आऽदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पतयत् । परिऽह्रुत् ॥ ५ ॥

१-१. अजरः पावकः श्रीणयति वा सूको. २. ता. क (२,१०,५) माध्यम्. ३ गातिर सूको. ४. गातिर एषः.

वेङ्कट० मन्त्रेण संस्तुतम्[1] यः वरणीयम् अग्निम् अति, सः वायुः इव राष्ट्रवान् अतिगच्छति तमांसि शत्रून् वा। तरेम अतितरेम अभियान्तीः[2] तुभ्यम् आभिमुख्येन हवींषि दिशताम् अस्माकम् अरातीः च। अत्यः[3] इव हिंसतोऽतिगच्छतः[4] सैनिकान् सर्वतो हिंसिता ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० यः अग्निः वारणम् तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः तितिक्ति तीक्ष्णीकरोति। 'यश्च अन्नम् अद्यभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् अत्ति भक्षयति। सोऽग्निः वायुः न वायुरिव राष्ट्री राज्यवान् वायुर्यथा[1] स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे तद्वत्। सर्वेश्वर इत्यर्थः। तादृशः सन् अस्मत्तः रातीः अरातिमतिक्रामति। तद्वत्तमस्कारं तिरस्करोतीत्यर्थः। , वयं च त्वत्प्रसादात्[1] यः जनः ते तुभ्यम् आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां हविषाम् अराती. अरातिः भवति तम् "तुर्याम तरेम" हिंस्याम। एवं च अत्यः न शीघ्रगामी जात्यश्च इव हुतः हिंसकान् पततः आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् परिहृत्य परिगत्य हन्ता भव ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरर्कैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।
चित्रो नयत् परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमद्भिः । अर्कैः । अग्ने । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।
चित्रः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीयन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ ततन्थ सूर्यः इव दीप्तिमद्भिस्तेजोभिरग्निः द्यावापृथिवी तेजसा। परोक्षः शेषः। चित्रवर्णः परितो नयति विनाशयति तमांसि हविर्भिः अक्तः तेजसा दिवि गच्छन् स्तोतॄणां कामानां प्रदाता इव ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० हे अग्ने! रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या वि आ ततन्थ विशेषेण आच्छादयसि। दृष्टान्तः। भानुमद्भिः प्रभावद्भिः अर्कैः अर्चनीयैः किरणैः सूर्यः न, यथा सूर्यः आतनोति तद्वत्। परोक्षः। पत्मन् मार्गे औशिजः न सूर्य इव दीयन् गच्छन्[1] शोचिषा तेजसा अक्तः संश्लिष्टः अत एव चित्रः चायनीयोऽग्निः तमांसि अन्धकारान् परि नयत् परितो गमयति ॥ ६ ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने ।
इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रऽतमम् । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ।
इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृऽतमाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् हि स्तुत्यतमम् अर्चनीयैः तेजोभिः भजामहे। नदद् स्तोत्रम् अस्माकम् शृणोषि हि अग्ने!।
त्वाम्, इन्द्रम्[1] इव बलेन देवता, गन्तारं पूरयन्ति नेतृतमाः धनेन ॥ ७ ॥

---

१. ईस्तुतम् वि[1]. २. °यान्ति सूको. ३. नास्ति सूको. ४. हिंसितो[1] सूको ५. वार्यंग सूको. ६. °त् तुर्याम तरेम सूको. ७-७. नास्ति सूको. ८. इन्द्रः सूको.

वेङ्कट० सः अयं ज्वालाः आच्छादयति यद्वीव वस्राणि सङ्घे प्रविशन्। तेजसाऽत्यन्तं शब्दं करोति मित्राणां पूजनीयः, रात्रौ यः अयं दीप्यमानो भवति, यः वा दिवा नॄन् देवान् अमर्त्यः आरोचमानो यज्ञं प्रति नयतीति ॥ ६ ॥

मुद्गल० सः ईम् सोऽयमग्निः रेभः न स्तुत्यः सूर्यं इव उक्षाः दीप्ता ज्वालाः प्रति वस्ते आच्छादयति। तथा मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् शोचिषा तेजसा रारपीति भृशं शब्दं करोति। यः ईम् योऽयमग्निः नक्तम् रात्रौ अरुषः आरोचमानः सन् दिवा अहनि इव[1] नॄन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति। तथा अमर्त्यः अमरणधर्मा अरुषः रोषरहितः यः अग्निः दिवा द्योतमानेन तेजसा नॄन् नेतॄन् आत्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र सम्बन्धः। यः दिवा नॄन् इति पुनरुक्तिः आदरार्था ॥ ६ ॥

दिवो न यस्य विधतो नवीनोद् धृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत्।
धृणा न यो धृजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः। न। यस्य। विधतः। नवीनोत्। धृषा। रुक्षः। ओषधीषु। नूनोत्।
धृणा। न। यः। धृजसा। पत्मना। यन्। आ-। रोदसी इति। वसुना। दम्। सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥

वेङ्कट० द्युलोकस्येव यस्य देवान् परिचरतो महत्त्वम् स्तोता स्तौति, सः वृषा अग्निः दीप्तः ओषधीषु शब्दं करोति। तेजसा वेगेन च सन् यः मार्गेण च गच्छन् आ पूरयति शोभनपत्निके द्यावापृथिवी दमयिता[2] वासयितृणां तेजसा[3] ॥ ७ ॥

मुद्गल० दिवः न दीप्तस्य सूर्यस्येव विधतः विधातुः रश्मीकुर्वतः यस्य अग्नेः नवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत्। एतदेव व्याचष्टे। वृषा कामानां वर्षिता रुक्षः दीप्तः सोऽग्निः ओषधीषु दह्यमानासु नूनोत् भृशं शब्दमकरोत्। यः धृणा न सञ्चलनशीलेन दीप्तेनेव धृजसा गमनशीलेन तेजसा पत्मना इतस्ततः उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः दम् असच्छब्दम् दमयन् सुपत्नी शोभनपत्निके रोदसी द्यावापृथिव्यौ वसुना धनेन आ पूरयति ॥ ७ ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्कैर्विद्युन्न द्वेषो द्योत स्वेभिः शुष्मैः।
शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः। वा। यः। युज्येभिः। अर्कैः। विऽद्युत्। न। द्वेषः। द्योत। स्वेभिः। शुष्मैः।
शर्धः। वा। यः। मरुताम्। ततक्ष। ऋभुः। न। त्वेषः। रभसानः। अद्यौत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० धारकैरिव मित्रैः यः अग्निः अर्चनीयैस्तेजोभिर्युक्तः, सः विद्युत् इव विद्योतते स्वैः शोषकैस्तेजोभिः। यः च मरुताम् अपि बलम् करोति, स आदित्य इव दीप्तः बलमाचरन् द्योतते ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः अग्निः धायोभिः वा धारकैः अश्वैरिव युज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः अर्कैः दीप्तिभिर्गच्छति। सोऽग्निः विद्युत् न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः

---

1. नास्ति मूको. 2. मदयिता मूको. 3. तेजसान् ङ.

दविद्योत् विद्योतते। यः च मरुताम् पुत्रसंज्ञकानाम् शर्धः वा बलमिव ततक्ष तनूकरोति शोषयति। सोऽयम् ऋभुः न भासमानः सूर्य इव त्वेषः दीप्तः रभसानः वेगं कुर्वन् अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[४]

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।
एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्न उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।
एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा होतः! पुरा मनुषः[1] यज्ञे देवान् हविर्भिः हे सहसः पुत्र! अयजः, एवम् अस्माकम् अद्य यज्ञे समानकालीनान् समना[2] कामयमानः त्वम् अग्ने! यज उशतः[3] देवान् ॥ १ ॥

सुब्रह्म० 'यथा होतः' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तम्। भरद्वाज ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। अग्निर्देवता।

हे होतः। देवानाम् आह्वातः! सहसः सूनो। बलस्य पुत्र! अग्ने! यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता देवदानौ यज्ञे यज्ञेभिः हविर्भिः यजासि देवान् यजसि, एव एवमेव हे अग्ने। नः अस्माकम् अद्य अस्मिन् यज्ञे समानान् स्वसदृशान् इन्द्रादीन् उशन् कामयमानस्त्वम् उशतः कामयमानान् यष्टव्यान् देवान् समना क्षिप्रम् यक्षि यज ॥ १ ॥

स नो विभावो चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।
विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भूद् भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।
विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः[2] नः[2] दीप्तिमान् आदित्य इव यहि अग्निः वन्दनीयम् अन्नं दधातु विदितः, सर्वाज्ञः यः अमरणधर्मा मनुष्येषु उषसि ह्रियमाणः भवति अतिथिः जातप्रज्ञः ॥ २ ॥

सुब्रह्म० वस्तो अह्नि चक्षणिः न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यः सः अग्निः नः अस्मभ्यम् वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यम् चनः अन्नम् धात् दधातु, प्रयच्छतित्यर्थः। विश्वायुः सर्वाज्ञः अमृतः मरणरहितः अतिथिः हविर्वहनाय सततगामी जातवेदाः जातधनः, पूर्वभूतः यः अग्निः मर्त्येषु यजमानेषु उषर्भुत् भूत् उषःकाले अग्निहोत्रार्थं प्रबुद्धो भवति, स इति पूर्वत्रान्वयः ॥ २ ॥

---

१. मनुः लुप्, २. नास्ति मूले.

मुद्गल० हे अग्ने! मन्द्रतमम् स्तुत्यतमम् त्वाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैर्दीप्तिभिर्युक्तम् हि यस्मात् वयम्हे सम्भजामहे, तस्मात् महि महत् नः अस्मदीयं स्तोत्रम् श्रोषि शृणु। हे अग्ने! नृतमा. नेतृतमाः स्तुतीनाम् ऋत्वियः शवसा बलेन वायुम् गन्तारम् इन्द्रम् न इन्द्रमिव देवता देवतात्मानम् त्वा त्वाम् राधसा हविर्लक्षणेन धनेन पृणन्ति प्रीणयन्ति ॥ ७ ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्यंहः ।
ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पथिऽभिः । परि । अंहः ।
ता । सूरिऽभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे अग्ने! क्षिप्रम् अस्माकम् अस्तेनैः पथिभिरागत्य अविनाशेन धनानि कामयस्व । परि रक्षसः[1] । देवेभ्यः स्तुवते मह्यं सुखं प्रयच्छ । मोदेम शतसंवत्सराः सुपुत्रा.[2] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! नः अस्मान् अवृकेभिः अस्तेनैः पथिभिः मार्गैः रायः धनानि स्वस्ति क्षेमेण नु अद्य वेषि गमय[1] प्रापय। अंहः अंहसः पापात् परि उत्कृष्टलक्षणैर्मार्गैः पारय। सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो, देयानि ता तानि सुम्नम्[1] सुखानि गृणते[1] स्तुवते मह्यम् रासि देहि। वयं च शतहिमा. शतहेमन्तान् संवत्सरान् सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः सन्तः मदेम हृष्येम ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्ग. ॥

[५]

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।
य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सूनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । यविष्ठम् ।
यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अध्रुक् ॥ १ ॥

वेङ्कट० हुवामि त्वां[1] सहसः सूनुम् युवानम् अहिंसितवाचं स्तुतिभि.[2] युवतमम्, यः = प्रयच्छति धनानि सुमतिः सर्ववरणीयानि बहुभिर्वरणीयः अद्रोघा ॥ १ ॥

मुद्गल० 'हुवे व.' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तम्। मरद्वान ऋषि. । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! वः त्वाम् मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । सहस. बलस्य सूनुम् पुत्रम् युवानम् नित्यतरुणम् अद्रोघवाचम् अद्रोघया प्रशस्या स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् तादृशम् यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः अध्रुक् अद्रोग्धा

---

1. एवः वः मूको. 2. संतु॰ स्पं; सुपुत्रा वि॰ मूको. 3. मननाय मूको. 4. युष्माकम् मूको.

यजमानानाम्। एवंभूतः यः अग्निः विश्ववाराणि सर्ववरणीयानि हविर्लक्षणानि धनानि इच्छति प्रेरयति स्तोतृभ्यो ददातीति यावत्। तं त्वां हुव इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ १ ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होत्रर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होत्रः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।
क्षामऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वयि धनानि हे बहुरश्म्यनीक! होतः! अह्नि रात्रौ च स्थितानि साभिमुख्येन प्रापयन्ति यजमानाः। क्षीणानीव[1] भूतानि आढ्ये, विश्वानि भूतानि यस्मिन् सम् दधिरे पावके वसूनि[2] ॥ २ ॥

सुदत्त० हे पुर्वणीक! बहुज्वाल! होतः[1] देवानाम् आह्वातः! अग्ने! त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोः अह्नि च यज्ञियासः यज्ञार्हाः यजमानाः वसूनि हविर्लक्षणानि धनानि आ ईरिरे आभिमुख्येन प्रेरयन्ति[3], जुह्वतीत्यर्थः। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षाम इव क्षमायां भूम्याम् इव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि सम् दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः[4], अस्मिन्[5] त्वयि इति पूर्वत्र योज्यम् ॥ २ ॥

त्वं विक्षु प्रदिवः सीद आसु कृत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।
अतं इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विक्षु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । कृत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।
अतः । इनोषि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् खलु मनुष्येषु पुराणः[6] (नि. निघ ३,२७) सीदसि । कर्मणा रथी[7] च भवसि धनानां नेता । अतः आदाय प्रयच्छसि परिचरते हे शाश्वत! विविधम् अनुषक्तं हे जातधन! वसूनि ॥ ३ ॥

सुदत्त० हे अग्ने! त्वम् प्रदिवः पुरातनकालीनासु विक्षु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि वैश्वानरात्मना[8] वर्तसे। तथा कृत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् रथीः अभवः रंहिता यजमानेभ्यः प्रापयिताऽभूः। अतः कारणात् हे चिकित्वः! विद्वन्! जातवेदः! जातानां प्राणिनां वेदितः! अग्ने! विधते परिचरते यजमानाय वसूनि-धनानि आनुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा वि इनोषि विविधं प्रेरयसि ॥ ३ ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।
तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

---

१. दक्षिणा'वि' लुप्. २. तु. ऋ १,५,१,१. ३. प्रेरयति मूको. ४. वसिषत मूको. ५. पुरुष वि' लुप्. ६. रथी रु; रथि लुप्. ७. विश्वान्तरात्मना मूको.

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रऽमहः । वनुष्यात् ।
तम् । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अस्मान् अन्तर्हिते देशे दूरे वर्तमानोऽभिदासति अग्ने । बाधते, यः वा समीपस्थो हे मित्राणां पूजयितः ! हन्ति, तम् अजरहितैः वर्षितृभिः तव स्वभूतैस्तेजोभिः तप, हे तेजसाम् तप्ततम । तपसा सन्तापवान् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यः शत्रु. सनुत्यः अन्तर्हितदेशे वर्तमानः सन् नः अस्मान् अभिदासत् उपक्षयति बाधते, यः च अन्तरः अभ्यन्तर्वर्ती सन् हे मित्रमहः ! अनुकूलदीप्ते ! मित्राणाम् महयित. ! वा वनुष्यात् क्षुभ्येत्, तम् उभयविधं हे तपिष्ठ ! तपन् ! अग्ने ! तपसा तेजसा तपस्वान् तेजस्वी त्वम् अजरेभिः जरारहितैः वृषभिः वर्षितृभिः वृष्टेर्हेतुभूतैः तव स्वैः असाधारणैः तेजोभिः तप दह ॥ ४ ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।
स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । समऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।
सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः तुभ्यम् यज्ञेन समिधा दानं करोति, यः च स्तोत्रशस्त्रैः हे सहसः सूनो !, सः मनुष्येषु अमृत । प्रकृष्टज्ञानो धनेन अन्नेन कीर्त्या च वि भाति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सहस. सूनो ! बलस्य पुत्र ! अग्ने ! ते त्वाम् यः यजमान. यज्ञेन यागेन ददाशत् परिचरति, यः च समिधा समिध्यनसाधनेन, यश्च उक्थैः शस्त्रैः अर्केभिः अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति, हे अमृत ! मरणधर्मरहित ! अग्ने ! सः यजमान मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् राया धनेन द्युम्नेन द्योतमानेन श्रवसा अन्नेन च वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥ ५ ॥

स तत् कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।
यत् । शस्यसे । अहऽभिः । अक्तु । वचःऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः तत् कुरु प्रेषित क्षिप्रम् अग्ने ! । किमित्याह—शत्रून् बाधस्व बलेन बलवान् । यदा स्तूयसे दीप्तैः वचोभिः अक्तः, तदानीं तत् स्तोत्रम् घुष्यमाणं स्तोतु सेवस्व ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सः त्वम् इषितः प्रेषित. सन् तूर्यम् क्षिप्रम् तत् कृधि कुरु । किम् । सहस्वान्

---

१. नास्ति क ङ पुं. २. नास्ति भृको. ३-३. समिदाधानम् वि० पुं.

बलवान् त्वम् स्पृधः स्पर्धमानान् साहसा बलेन बाधस्व विनाशय । शुभिः शोभमानैस्तेजोभिः [1]अक्तः सिक्तः[1] त्वम् वचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैः सन् शस्यते स्तूयसे, तत् मन्म मननीयम् घोषि घोषणीयम् अस्मिन् स्तोत्रम् जुषस्व सेवस्व ॥ ६ ॥

अश्याम॒ तं काम॑मग्ने तवो॒ती अश्याम॑ र॒यिं र॑यिवः सु॒वीर॑म् ।
अश्याम॒ वाज॑मभि वा॒जय॑न्तोऽश्याम॑ द्यु॒म्नम॑जरा॒जरं॑ ते ॥ ७ ॥

अश्याम॑ । तम् । काम॑म् । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । ऊ॒ती । अश्याम॑ । र॒यिम् । र॒यि॒ऽवः॒ । सु॒ऽवीर॑म् ।
अश्याम॑ । वाज॑म् । अ॒भि । वा॒जय॑न्तः । अश्याम॑ । द्यु॒म्नम् । अ॒जर॑ । अ॒जर॑म् । ते॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्राप्नुयाम तम् कामम् अग्ने! तव रक्षणेन। अश्याम धनम् हे धनवन्! सुपुत्रम्। अभि अश्याम अन्नम् अन्नमिच्छमानाः। अश्याम यशः अजर![2] जरावर्जित त्वत्तस्तव स्वभूतम्[2] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! तव सम्बन्धिन्या ऊती ऊत्या रक्षया तम् कामम् अश्याम प्राप्नुयाम। यं कामं वियूणोति। हे रयिवः! धनवन्नग्ने! सुवीरम् पुत्रादियुक्तम् रयिम् धनम् अश्याम प्राप्नुयाम। तथा वाजयन्तः वाजमन्नम् आत्मन इच्छन्तो वयम् वाजम् त्वया दत्तमन्नम् अभि आभिमुख्येन अश्याम प्राप्नुयाम। हे अजर! जरारहितानग्ने! ते त्वदीयम् जरारहितम् द्युम्नम् शोभमानम् यशश्च अश्याम प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[६]

प्र नव्यसा॑ सहसः सू॒नुमच्छा॑ य॒ज्ञेन॑ गा॒तुमव॑ इ॒च्छमा॑नः ।
वृ॒श्चद्व॑नं कृ॒ष्णया॑मं॒ रुश॑न्तं॒ धीती॑ होतार॑ दि॒व्यं जिगा॑ति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।
वृश्चत्ऽवनम् । कृष्णऽयामम् । रुशन्तम् । धीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति नवतरेण अग्निं प्रति यज्ञेन गमनीयम् अन्नम् इच्छमानः छिद्यमानवृक्षं कृष्णगमनमार्गं श्वेतं कामेन दैव्यम् होतारम् मनुष्यः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र नव्यसा' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तम्। भरद्वाज ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। अग्निर्देवता।

गातुम् उपगन्तव्यम् सहसः सूनुम् बलस्य पुत्रम् अग्निम् अवः अन्नम् इच्छमानः इच्छन् स्तोता नव्यसा नवतरेण यज्ञेन युक्तः सन् अच्छ आभिमुख्येन प्र जिगाति प्रकर्षेण गच्छति। कीदृशम् अग्निम्। वृश्चद्वनम् निर्दग्धं वनं येन तादृशम् कृष्णयामम्[3] कृष्णवर्त्मानम् रुशन्तम् दीप्तम् धीती कान्तेन यज्ञेन होतारम् यष्टारम् दिव्यम् दिवि भवम् ॥ १ ॥

1-1. अक्तोभिः मूको. २. नास्ति मूको. ३. वस्तुभूतम् वि' रूपं. ४. श्यामम् कृष्णयाम मूको.

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजैरभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।
यः पावकः पुरुतमः पुरूणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनऽस्थाः । अजैरभिः । नानदतऽभिः । यविष्ठः ।
यः । पावकः । पुरुऽतमः । पुरूणि । पृथूनि । अग्निः । अनुऽयाति । भर्वन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः दावरूपः शुक्लवर्णोऽभवद् विस्तारयिता रोचनेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् जरावर्जितैस्तेजोभिः शब्दं कुर्वद्भिः युवतमः । यः पावकः बहूनां गलयिता अग्निः[1] अनुगच्छति बहूनि काष्ठानि विस्तीर्णानि भक्षयन् ॥ २ ॥

मुद्गल० सः अग्निः[2] श्वितानः श्वेतवर्णः वर्तते तन्यतुः शब्दकारी[3] रोचनस्थाः अन्तरिक्षे स्थितः अजरेभिः जरारहितैः नानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिः रश्मिभिर्युक्तः यविष्ठः युवतमः । यः पावकः शोधकः अग्निः पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् पुरूणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भर्वन् दहन् अनुयाति अनुगच्छति, स इत्थं वर्तत इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने मामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।
तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातऽजूतासः । अग्ने । मामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।
तुविऽम्रक्षासः । दिव्याः । नवऽग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वि चरन्ति तव इतस्ततो वाताकृष्टाः अग्ने! रश्मयः हे दीप्यमान! दीप्यमानाः । बहूनां स्रष्टारो दिवि भवाः नवस्तवना, अरण्यानि भजन्ते धृष्टेन तेजसा भञ्जन्त.[1] ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे शुचे! शुद्ध! दीप्तिमन्! अग्ने! ते त्वदीयाः वातजूतासः वातेन प्रेरिताः शुचयः निर्मलाः भामासः दीप्तयः विष्वक् सर्वत्र वि चरन्ति विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासः बहूनि[2] काष्ठानि स्पृशन्तः दिव्याः द्योतमानेऽग्नौ भवाः नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः वना वनानि वनन्ति[3], दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा रुजन्तः वनानि भञ्जयन्तः ॥ ३ ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वर्पन्ति विषितासो अश्वाः ।
अध भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वर्पन्ति । विऽसितासः । अश्वाः ।
अध । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

---

१. नादित मूको. २. 'ो येव मूको. ३. मजन्तु मूको. ४. तुवि मूको. ५. 'न्ति रुजन्तः मूको.

वेङ्कट० ये ते रोचमानाः रश्मयः हे दीप्तिमन्! पृथिवीम् ओषधिवनस्पतियुक्ताम् वपन्ति, विमुक्ताः अश्वाः इत्यौपमिकम्। तदनन्तरम् उरुः सर्व भ्रमः वि भाति पृथिव्याः सानुनि स्थितं स्थानं गमयन्[1] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे शुचिष्मः! दीप्तिमन्! अग्ने! ते तव ये शुक्राः शुभाः शुचयः दीप्तयः ताम् भूमिम् वपन्ति मुण्डयन्ति। केशस्थानीयान् ओषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः। ते रश्मयः विधिताः विमुक्ताः अश्वाः इव, इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः। अथ यस्मिन् काले ते तवदीयः भ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृथोः भूमेः अधि उपरि सानु समुच्छ्रित देशं पर्वताग्रादिकं प्रति यातमानः स्वकीयम् अङ्गं[2] व्यापारयन् उर्विया उरु बहुलम् वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥ ४ ॥

अधा जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोपुयुधो नाशनिः सुजाना ।
शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अधा । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोपुऽयुधः । न । अशनिः । सुऽजाना ।
शूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अधा[3] ज्वाला प्र[4] पतति अग्नेः गोनिमित्तं युध्यतः शूरस्येव आयुधं सृज्यमानम्। किञ्च शूरस्य इव बाहुः अग्नेः ज्वाला, प्रसितिः बाहुः प्रबन्धनात्, क्षातिः विनाशनात्। दुर्वारः भीमः भक्षयति काष्ठानि दहति वा (तु. या ४,१७) ॥ ५ ॥

मुद्गल० अध अपि च वृष्णः वर्षितुरग्नेः जिह्वा ज्वाला सृजाना दाहेनोत्पद्यमाना प्र पापतीति प्रकर्षेण पतति[5]। दृष्टान्तः। गोयुयुधः उदकनिमित्तात् घातकः अशनिः न अशनिः इव, स यथा पतति तद्वत्। अपि च दुर्वर्तुः दुर्दोहकज्वालाभिः वर्तमानस्य अग्नेः भीमः भयङ्करः क्षातिः दर्पः वनानि दयते दहति। दृष्टान्तः। शूरस्य इव प्रसितिः यथा शूरस्य बाधकं प्राणिनां घातकं भवति तद्वत् ॥ ५ ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।
स बाधस्वाप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन् वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।
सः । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ ततन्थ धृषता[6] तेजसा पार्थिवानि यानानि[7], ज्रयतिर्गतिकर्मा पृथिव्या उत्थितानि, महतः व्यथयितुः तव एवम्भूतेन। सः अप[8] बाधस्व भयानि बलै । शत्रून् हिंसन् हन्तृन् नि जहि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सः त्वम् महः महान् पार्थिवानि पृथिव्यां वर्तमानानि ज्रयांसि व्यवहारार्थम् इतस्ततः गच्छन्ति[9] भूतानि ततन्थ विस्तारय, बाधकं निवारय इत्यर्थः। अपि च तोदस्य

---

१. गमन् मूको. २. अग्र मूको. ३. अथ वि[1] रपं. ४. नारित मूको. ५. पातयति मूको ६. नास्ति वि[1] रपं. ७. अव रप. ८. गच्छमानानि मूको.

तोदं प्राणिनाम् उपद्रवम् धनता भानुना धर्षकेण तेजसा आ (?) समन्ताद् बाधस्व। अपि च अपभया (?) भयरहितैः राहोभिः बलैः हे अग्ने! वनुष्यन् क्रोधं कुर्वन् वनुषः हिंसकान् स्तृथः अस्मच्छत्रून् नि जूर्व नितरां जरय घातयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।
चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्र चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रक्षत्र । चित्रक्षतम । वयःधाम् । चन्द्रम् । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्र । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स. त्वं हे चायनीय! चायनीयं महत्तया जनान् बोधयन्तं मह्यं हे चित्रबल! अतिशयेन चन्द्रम् अस्मत्स धारक कान्तम् रयिम् बहुपुत्रं महान्तं हे ह्लादक![1] चित्राभिः ज्वालाभि. स्तुवते मिश्रय देहि ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे चित्र! चायनीय! चित्रक्षत्र! विचित्रबल![2] हे चन्द्र! आह्लादक अग्ने! सः तादृशः त्वम् चन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः गृणते वचनव्यत्ययः। स्तुवद्भ्यः अस्मे अस्मभ्यं धातुम् रयिम् धनम् युवस्व पृथक् कुरु। कीदृशं रयिम्। चित्रम् चायनीयम् चितयन्तम् ज्ञापयन्तम्। धनेन हि पुरुष. ज्ञायते। चित्रतमम् अतिशयेन आश्चर्यभूतम् वयोधाम् वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारम् चन्द्रम् आह्लादकम् पुरुवीरम् पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् बृहन्तम् महान्तम्। ईदृशं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[७]

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।
कविम् । सम्ऽराजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन्नः । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्युलोकस्य उच्छ्रितम् ततः पृथिव्याश्च गन्तारम् वैश्वानरम् यज्ञपूजितम् अग्निम् कविम् राजानम् अतिथिस्थानीयम् जनानाम् अस्माकम् आस्येन आ जनयन्त देवाः भुक्तस्य पात्रभूतम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'मूर्धानम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम्। भरद्वाज ऋषिः। षष्ठीसप्तम्यौ जगत्यौ, शिष्टाः त्रिष्टुभः। वैश्वानरोऽग्निर्देवता।

मूर्धानम् शिरोभूतम्। कस्य। दिवः द्युलोकस्य। पृथिव्याः भूमे. अरतिम् गन्तारम् वैश्वानरम् विशेषां नराणां सम्बन्धिनम् ऋते यज्ञस्य निमित्तम् आ जातम् आभिमुख्येन जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नम् कविम् क्रान्तदर्शिनम् सम्राजम् सम्यक् राजमानम् जनानाम् यजमानानाम्

---

१. ह्लादक इ एप. २. विचक्र मूको.

अतिथिम् हविर्वहनाय सततं गन्तारम् आसन् आसनि आस्यभूतम्। अग्निलक्षणेन आस्येन देवा हवींषि भुञ्जते। पात्रम् पातारं रक्षकम्[1]। एवंगुणविशिष्टं वैश्वानरम् अग्निम् देवाः स्तोतार ऋत्विजः आ जनयन्त अरण्योः सकाशाद् उदपादयन् ॥ १ ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाह्वमभि सं नवन्त ।
वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽह्वावम् । अभि । सम् । नवन्त ।
वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० नाभिस्थानम् यज्ञानाम्, आवासस्थानम् रयीणाम्, महान्तम् आह्वावभूतम्, निधानम् आह्वावः तम्, अभि पतन्ति। वैश्वानरम् नेतारम् †यज्ञानाम् यज्ञस्य केतुभूतम् जनयन्त देवाः[2]† ॥ २ ॥

सुब्रह्म० यज्ञानाम् ज्योतिष्टोमादियज्ञानाम् नाभिम् बन्धकं तथा रयीणाम् धनानाम् सदनम् स्थानम् महाम् महान्तम् आह्वावम् आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय[3] इति आह्वावः तादृशम्, एवंभूतम् अग्निम् अभि सम् नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति। तथा वैश्वानरम् विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् अध्वराणाम् यज्ञानाम् रथ्यम् रथिनम् यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारम् प्रापयितारम्[4] यज्ञस्य केतुम् प्रज्ञापकम्। एवंविधम् अग्निम् देवाः स्तोतार ऋत्विजः जनयन्त मथनेनोत्पादयन्ति ॥ २ ॥

त्वद् विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद् वीरासो अभिमातिषाहः ।
वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्त्स्पृहयाण्यानि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।
वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाण्यानि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [5]त्वत्तः मेधावी अथः जायते अग्ने। । त्वत्तः एव अभिमातीनां लोप्तारः नरः। वैश्वानर! त्वम् अस्मासु धेहि धनानि राजन्! स्पृहणीयानि[5] ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० हे अग्ने! वाजी हविर्लक्षणान्नवान् पुरुषः त्वत् त्वत्तः सकाशात् विप्रः मेधावी जायते। तथा वीरासः वीराः त्वत् त्वत्तः अभिमातिषाहः शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते। यस्मादेवं तस्मात् हे वैश्वानर! राजन्! राजमानाग्ने! त्वम् अस्मासु स्पृहयाण्यानि स्पृहणीयानि वसूनि धेहि निधेहि ॥ ३ ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन् वैश्वानर यत् पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

---

१. सोमम् भूको. २. अस्ति वि°. [1-1] अस्ति ऋपं. ३. °हूतय भूको ४. प्रापयितारम् भूको. ५-५. अस्ति वि° ऋपं.

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवा । अभि । सम् । नवन्ते ।
तव । क्रतुऽभि । अमृतऽत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रो । अदीदेः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । शिष्ट स्पष्ट ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अमृत! मरणधर्मरहित! अग्ने! विश्वे सर्वे देवा स्तोतार जायमानम् अरण्यो सकाशाद् उत्पद्यमानम् त्वाम् शिशुम् न पुत्रमिव अभि सम् नवन्ते अभिसस्तुवन्ति। अपि च हे वैश्वानर! अग्ने! यत् यदा पित्रो पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अदादे दीप्यसे तदानीम् तव त्वदीयै क्रतुभि कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्याग अमृतत्वम् देवत्वम् आयन् यजमाना आप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष ।
यज्जायमान. पित्रोरुपस्थेऽविन्दः केतुं वयुनेष्वह्नाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकि । आ । दधर्ष ।
यत् । जायमान । पित्रो । उपऽस्थे । अविन्द । केतुम् । वयुनेषु । अह्नाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वैश्वानर! तव तानि कर्माणि महान्ति अग्ने! न कश्चिद् आ धर्षयति । यदा जायमान द्यावापृथिव्यो उपस्थे मास सूर्यात्मना लम्भयसि प्रज्ञानम् अह्नाम् गमनेषु ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे वैश्वानर! अग्ने! तव त्वदीयानि तानि प्रसिद्धानि[1] व्रतानि कर्माणि महानि महान्ति नकि आ दधर्ष न कश्चन अन्यो धर्षयति बाधते। यत् यदा त्वम् पित्रो द्यावापृथिव्यो उपस्थे उपस्थाने अन्तरिक्षे वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु जायमान सन् अह्नाम् केतुम् प्रज्ञापक सूर्यं स्वभौतुनाऽऽकृतम् अविन्द अलम्भय । तमोरूपम् असुर स्वतेजसा निवारयन् अस्थापय इत्यर्थ । तदा तानि व्रतानीति पूर्वेणान्वय ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।
तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वृषा इव रुरुहुः सप्त विष्टपः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विऽमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिव । अमृतस्य । केतुना ।
तस्य । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वृषा ऽइव । रुरुहुः । सप्त । विऽष्टपः ॥६॥

वेङ्कट० वैश्वानरस्य निर्मितानि तेजसा प्रज्ञापकेन समुच्छ्रितानि तेजांसि अमृतस्य[2] द्युलोकस्य । तस्य एव विश्वानि भुवनानि मूर्धनि आध रुरुहु शाखा इव सप्त च सप्त (तु या ६ २) ॥ ६ ॥

मुद्गल० वैश्वानरस्य अग्ने चक्षसा तेजसा अमृतस्य उदकस्य केतुना प्रज्ञापकेन दिव द्युलोकस्य सानूनि समुच्छ्रितस्थानानि विमितानि निर्मितानि । तस्य इत् उ तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि उपरि वर्तमाने द्यौमे मेघात्मना परिणते विश्वा विश्वानि सर्वाणि[3] भुवना भुवनान्युदकानि अधि वसन्ति ।

---

1. °नि स्वदीयानि मूक० 2 नासिक मूको 3 वासानि मूको.

तथा वया पक्षिण इव सप्त सर्पणशीला सप्तसङ्ख्याका वा[1] विरुह नक्षत्र गन्तारो रुरुहु रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति ॥ ६ ॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।
परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । य । रजांसि । अमिमीत । सुऽक्रतु । वैश्वानर । वि । दिव । रोचना । कवि ।
परि । य । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्ध । गोपा । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि ममे य लोकान् सुप्रज्ञ वैश्वानर, वि ममे स दिव रोचनानि कवि । 'परि पप्रथे' य विश्वानि भुवनानि अहिंसित गोपायिता उदकस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

मुद्गल० सुक्रतु सुकर्मा वैश्वानर विश्वेषा नराणा हित य अग्नि रजासि उदकानि लोकान् वा वि अमिमीत निर्मितवान् । तथा दिव द्युलोकस्य सम्बन्धीनि रोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि कवि क्रान्तदर्शी सन् योऽग्नि वि अमिमीत । य च विश्वा सर्वाणि भुवनानि परि पप्रथे परितोऽप्रथयत्, सोऽयम् अदब्ध केनाप्यहिंसित गोपा सर्वस्य गोपायिता अमृतस्य उदकस्य रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेष ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्ग ॥

[८]

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।
वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुरग्नये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णे । अरुषस्य । नु । सहे । प्र । नु । वोचम् । विदथा । जातऽवेदस ।
वैश्वानराय । मति । नव्यसी । शुचि । सोम ऽइव । पवते । चारु । अग्नये ॥ १ ॥

वेङ्कट० सम्पर्चमिदु वृष्ण आरोचनस्य क्षिप्रम् सह प्र वोचम् विज्ञानेन जातवेदस । एको नु पुरुण । वैश्वानरस्य स्तुति नवतरा शुचि सोम इव नारु[1] निर्गच्छति अग्नये[2] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'पृक्षस्य' इति सप्तर्चम् अष्टम सूक्तम्। भरद्वाज ऋषि । आद्या षट् जगत्य, सप्तमी त्रिष्टुप् । वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥

पृक्षस्य सम्पृक्तस्य[3] व्याप्तस्य वृष्ण कामानां वर्षितु अरुषस्य आरोचमानस्य जातवेदस जातानि वेदितुर्वैश्वानरस्याग्ने सह बलम् अभिभवनसमर्थम् विदथा विदथे यज्ञे नु क्षिप्रम् प्र वोचम् प्रब्रवीमि, प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थ । एक नु पूरक[4] । नव्यसी नवतरा शुचि निर्मला चारु शोभना मति स्तुति चारुर्वा वैश्वानराय अग्नये पवते मरुत्काशाद् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थ । सोम इव यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥ १ ॥

---

१ भारित मूको २-२. परिदः वि' एषे ३ चारु मूको ४. पूरक मूको

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।
व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।
वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

मुद्गल० सः वैश्वानरः अग्निः व्रतपाः व्रतस्य पालकः परमे उत्कृष्टे व्योमनि आकाशे जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् व्रतानि व्रतकर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च अरक्षत रक्षति, अन्तरिक्षम् च वि अमिमीत व्रतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान् निर्मितवान्। तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरः अग्निः महिना स्वमहिम्ना तेजसा नाकम् द्युलोकम् अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥ २ ॥

व्यस्तभ्नाद् रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्यावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।
वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद् वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्नात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽआवत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।
वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अधश्चोर्ध्वं च चकार द्यावापृथिव्यौ मित्रभूतः महान्। अन्तर्गतम् अकरोत् ज्योतिषा तमः। वि वर्तयति द्वे चर्मणी इव द्यावापृथिवी विश्लिष्टे करोति। वैश्वानरः विश्वम् धारयति वर्षणनिमित्तम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् अद्भुतः महान् वैश्वानरोऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि अस्तभ्नात् विशेषेण स्तम्भितवान्। तथा ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारम् अन्तर्वावत् अन्तर्हितम् अकृणोत् अकरोत्। अपि च धिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ चर्मणी इव यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा वि अवर्तयत् विस्तृते अकरोत्। किं बहुना। वैश्वानरः अयमग्निः विश्वम् सर्वम् वृष्ण्यम् वीर्यम् अधत्त धत्ते धारयति ॥ ३ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुरृग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥[1]

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।
आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षे महान्तः देवाः वैश्वानरम् धारयन्ति। तत्र विशः राजानम् उप तस्थुः स्तुत्यम् इमम्। अग्निम् दूतः मातरिश्वा दूराद् दिवः विवस्वतः आहृतवान्[1] ॥ ४ ॥

मुद्गल० अपाम् अन्तरिक्षस्य उपस्थे उपस्थाने मध्ये महिषाः महान्तो मरुतः अगृभ्णत अगृह्णन्। इमे वैश्वानरं वैद्युतरूपेण वर्तमानमजानन्नित्यर्थः। गृहीत्वा च विशः प्रजाः राजानम् स्वामिनम्

---

१. ऋग्वेदा वासिष्ठेन व्याख्याताः (७,२६).

ऋग्मियम् अर्चनीयम् उप तस्थुः अस्तुवन्। अपि च वैश्वानरम् अग्निम् पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानम् दूतः देवानाम् दूतः मातरिश्वा वायुः परावतः दूरदेशात् विवस्वतः आदित्यात् आ अभरत् इमं लोकं प्रति आजहार ॥ ४ ॥

युगेयुगे विदथ्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।
पुष्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विदथ्यम् । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।
पुष्याऽइव । राजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥५॥

वेङ्कट० दिवसेदिवसे गृहयोग्यं स्तुवद्भ्यः अग्ने! रयिम् अन्नं च प्रयच्छ, तथा नवतरां भार्यां च। आयुधेनेव राजन्! अजर! हे तेजसा स्तेनम् नीचा निं वृश्च यथा वृक्षवद् अरण्यम् आयुधेनेति ॥५॥

मुद्गल० हे अग्ने! युगेयुगे कालेकाले विदथ्यम् विदथी यज्ञः तदर्हं त्वामुद्दिश्य नव्यसीम् नवतरां स्तुतिम् गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यम् रयिम् धनम् यशसम् यशस्विनं पुत्रं च धेहि विधेहि कुरु। किञ्च हे राजन्! राजमान! अजर! जरारहित! अग्ने! पव्या इव वज्रेणेव आत्मीयेन तेजसा वनिनम् न वृक्षमिव अघशंसम् अघस्य अनर्थस्य शंसितारं शत्रुम् नीचा नीचीनः सन् व्यसुः यथा भवति तथा नि वृश्च निजहि ॥ ५ ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुऽवीर्यम् ।
वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः ॥६॥

वेङ्कट० अस्माकम् अग्ने! धनवत्सु शत्रुषु धारय अनतम्[1] बलम् जरारहितम् शोभनवीर्यम्। वयम् जयेम शतिनम् सहस्रिणम् च सङ्ग्रामम् तव रक्षणैः वैश्वानर![2] अग्ने![3] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! अस्माकम् अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु क्षत्रम् धनम् धारय। कीदृशम्। अनामि अनमनीयम् अगमद्वार्यम् अजरम् जरारहितम् सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम्। किञ्च हे वैश्वानर! अग्ने! तव ऊतिभिः त्वत्सम्बन्धिभी रक्षणैः वयम् शतिनम् शतसङ्ख्योपेतं तथा सहस्रिणम् वाजम् अन्नम् जयेम लभेमहि ॥ ६ ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरीन् ।
रक्षा च नो दुदुपां शर्धो अग्ने वैश्वानर प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिऽसधस्थ । सूरीन् ।
रक्ष । च । नः । दुदुपाम् । शर्धः । अग्ने । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

---

१. मारित वि' इपं. २. अतनम् वि' इपं. ३. मारित मूको.

वेङ्कट० अहिंसितै तव गोपनै हे यष्टव्य[1] अस्मान् पाहि हे त्रिस्थान[1] [2]स्तोतॄन् दुवान्[2]। रक्ष च अस्माकम् यजमानाना बलम् अग्ने। वैश्वानर। । प्र तारय च अस्मान् स्तूयमान ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इष्टे। यष्टव्य[1] त्रिषधस्थ। त्रिषु लोकेषु सहस्थायिन्[1] अदब्धेभि केनाप्यहिंसितै तव त्वदीयै गोपाभि रक्षकैस्तेजोभि अस्माकम् सूरीन् अस्मदीयान् स्तोतॄन् पाहि रक्ष। हे वैश्वानर। अग्ने! दद्भ्याम् हवींषि दत्तवताम् न अस्माकम् शर्ध बलम् रक्ष च। स्तवान स्तूयमानस्त्वम् प्र च तारी प्रवर्धय च ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः ॥

[९]

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥[1]

अहरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः । वैश्वानर । जायमान । न । राजा । अव । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्नि । तमांसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० अह च कृष्णवर्णम् अह श्वेतवर्ण च इत्यहोरात्रे वदति। ते वि वर्तेते तेजसा तमसा च रजसी, 'वेदितव्याभि प्रवृत्तिभि' इति (२२१) यास्क। वैश्वानर जायमान इवोद्यन् आदित्य सर्वेषाम् ज्योतिषा विनाशयति अग्नि तमांसि ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अहश्च' इति सप्तर्चं नवम सूक्तम्। भरद्वाज ऋषि। त्रिष्टुप् छन्द। वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥

आदित्ति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति अह। कृष्णम् कृष्णवर्ण रात्रि च। अर्जुनम् च सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् अह दिवसश्च। रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्भासयन्तौ[1] वेद्याभि वेदितव्याभि स्वप्रवृत्तिभि[2] वि वर्तेते विविध पर्यावर्तेते। पुत्रस्य वैश्वानरस्येत्यध्या इति शेषः। स च वैश्वानर अग्नि जायमानो न राजा प्रादुर्भवन् वर्धमानो राजेव ज्योतिषा तेजसा तमांसि अव अतिरत् विनाशयति ॥ १ ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।
कस्य स्वित् पुत्र इह वक्त्वानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । समरे । अतमाना ।
कस्य । स्वित् । पुत्र । इह । वक्त्वानि । परः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरस्य रश्मिभिरिद भूतजात प्रोतम्। तत्रेदमाह—न अहम् पटस्य दीर्घतन्तुम् जानामि

१-१. स्तोतॄन् वि इव २ म्याख्यातेवमृग् यास्केन (२,२१). ३. °यन्ती मुको. ४. स्वरश्मि मुको.

न तिर्यक् तन्तुम्। न यम् तन्तुम् वयन्ति 'तन्तुवायाः सह' प्रति गच्छन्त । कस्य वा पुत्र' इह वक्तव्यानि वाक्यानि परस्मिन् स्थित अपरस्मिन् स्थाने स्थितेन पित्रा वदति ॥ २ ॥

मुद्गल० तन्तुम् तन्तव पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि, तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दासि स्तुतशस्त्राणि च। तानि अहम् न वि जानामि। तथा ओतुम् ओतव तिरश्चीनानि सूत्राणि[2], अत्र च यजूंषि आध्वर्यवाणि च कर्माणि। तानि अहम् न विजानामि। अपि चैवद्युभयसाध्य त पट यज्ञलक्षणम्[1] न विजानामि, यम् पट यज्ञलक्षणम् समरे सङ्गमने देवयजने अतमाना सतत चेष्टमाना ऋत्विज वयन्ति सन्तन्वन्ति, वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थ। इह अस्मिन् लोके कस्य स्वित् कस्य खलु पुत्र मनुष्य वक्त्वानि वक्तव्यानि तानि इमानि पर परस्ताद् अमुष्मिन् लोके वर्तमानो य सूर्यस्तस्य पित्रा अवरेण अवस्ताद् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनाऽनुशिष्ट सन् वदति वदेत्, न कश्चिदपि प्रवदितु शक्नोतीत्यर्थ ॥ २ ॥

स इत् तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यृतुथा वदाति ।
य ईं चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन् परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

स । इत् । तन्तुम् । स । वि । जानाति । ओतुम् । स । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति ।
य । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपा । अव । चरन् । पर । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एव वैश्वानर तन्तुम् वि जानाति स एव ओतुम् च। स एव वाक्यानि ऋतौ वदति पर्जन्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे शब्द कुर्वन्। य वैश्वानर एव तन्तुम् ओतु च वेत्ता अमृतस्य गोपायिता पृथिव्या वर्तमान पर भूत्वा अन्येन आदित्यरूपेण सर्व जगत् पश्यन्। वैश्वानरोऽङ्गादित्यो[3] भूत्वा जगत् पश्यतीति 'व तस्य' पुत्रमाह। तथा स एव पर्जन्यो भूत्वा वर्षतीति ॥ ३ ॥

मुद्गल० स इत् स एव वैश्वानरोऽग्नि तन्तुम् तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दासि स्तुतशस्त्राणि वि जानाति। तथा स एव ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि[4] विजानाति। स एव ऋतुथा कालेकाले तत्तदनुष्ठानसमये वक्त्वानि वक्तव्यानि च तानि वदाति वदेत्। य अय वैश्वानर अमृतस्य गोपा रक्षिता अत अवस्तात् भूलोके चरन् पार्थिवाग्निरूपेण सञ्चरन् पर परस्ताद् दिवि अन्येन सूर्यात्मना पश्यन् सर्व जगत् प्रकाशयन् ईम् इदानि परिदृश्यमानानि सर्वाणि चिकेतत् जानाति, स एव इति पूर्वत्र सम्बन्ध ॥ ३ ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेमामिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।
अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा[5] वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथम । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योति । अमृतम् । मर्त्येषु ।
अयम् । स । जज्ञे । ध्रुव । आ । निऽसत्त । अमर्त्य । तन्वा । वर्धमान ॥ ४ ॥

१-१. तन्तुमवसहु ख, तन्तुवायसं ऽ वि[1], तन्तुवायसं इप. २. नास्ति मूको ३ 'शस्त्र लक्षण मूको. ४. 'रो ह्यदि' वि[1]. ५ ५ तन्वस्य इपं, तन्वाम्य वि[1]. ६ 'लि ऽ एव मूको.

वेङ्कट० अयम् होता प्रथमः। पश्यत इमम्। इदम् ज्योतिः अमृतम् मरणधर्मसु। अयम् सः जायते मेधी'-भूतः सर्वतो निपण्णः अमरणधर्मा शरीरेण वर्धमानः ॥ ४ ॥

मुद्गल० अयम् वैश्वानरोऽग्निः प्रथमः आद्यः होता। मानुषो हि होता द्वितीयः। हे मनुष्याः! तम् इमम् पश्यत भजतेत्यर्थः। मर्त्येषु मरणस्वभावेषु शरीरेषु अमृतम् मरणरहितम् इदम् वैश्वानराख्यम् ज्योतिः जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः। अपि च सः अयम् अग्निः ध्रुवः निश्चलः आ समन्तात् निषण्णः निपण्ण· सर्वव्यापी, अत एव अमर्त्यः मरणरहितोऽपि सन्वा शरीरेण सम्बन्धात् जन्ने जायते। वर्धमानः च भवतीति उपचर्यते ॥ ४ ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।
विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृशये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्ऽसु । अन्तरिति । विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ध्रुवम् ज्योतिः वैश्वानराख्यं स्थापितं दर्शनाय। कम् इति पूरणम्। मनसोऽपि वेगवत्तरं जङ्गमेषु अन्तः। विश्वे देवाः समनसः सप्रज्ञाः एकम् वैश्वानरं कर्तारम् अभि विविधं गच्छन्ति कल्याणम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० ध्रुवम् निश्चलम् मनः मनसः तस्मादपि जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत्' ईदृशं वैश्वानराख्यम् ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु जङ्गमेषु प्राणिषु अन्तः मध्ये निहितम् प्रजापतिना स्थापितम्। किमर्थम्। दृशये कम् दर्शनार्थम्। किञ्च विश्वे सर्वे देवाः च समनसः समानमनस्काः सकेताः समानप्रज्ञाश्च सन्तः एकम् मुख्यम् क्रतुम् कर्मणां कर्तारम् साधु सम्यक् अभि वि यन्ति आभिमुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णा । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् । वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् । ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥

वेङ्कट० वि पततः मम कर्णौ श्रोतव्यं प्रति वैश्वानरेणाधिष्ठितस्य। वि पतति चक्षुः च। तथा इदम् ज्योतिः च हृदये आहितम् परब्रह्माख्यम्। तथा मे मनः च वि चरति, यत् मनः दूर आधीयते[1]। एवंलक्षणाश्रयं किम् स्वित् अहम् वक्ष्यामि, किम्[2] वा मनिष्ये। अवबोधनकर्मा[3] मनिः ॥ ६ ॥

मुद्गल० वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम पतयतः कर्णौ वि पतयतः विविधं गच्छतः। श्रोतव्यानां

---

१. मेधि(,धी)–, मेदि(,दी)–, मेदि(,दी)– इत्यन्यत्र पाठान्तराणि. २. °गमन्तम् मूको. ३. आनीयते रप. ४. नास्ति वि° रप. ५. बोधन° ल.

तदीयगुणानां बहुत्वात्। तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुः इन्द्रियम् वि पतयति विविधं गच्छति। तथा ज्योतिः प्रकाशकम् हृदये हृदयपुण्डरीके आहितम् निहितम् यत् बुद्धितत्त्वम् इदम् अपि वि पतयति ... ... ॥ ६ ॥

विश्वे देवा अनमस्यन् भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम्।
वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे। देवाः। अनमस्यन्। भियानाः। त्वाम्। अग्ने। तमसि। तस्थिऽवांसम्।
वैश्वानरः। अवतु। ऊतये। नः। अमर्त्यः। अवतु। ऊतये। नः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवाः अनमस्यन् बिभ्यतः त्वाम् अग्ने! तमसि उदकस्य अन्तः अपक्रम्य तस्थिवांसम्। सः[1] वैश्वानरः गच्छतु रक्षणाय अस्मान् मरणवर्जितः ॥ ७ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः[2] ॥

[१०]

[2]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तमी द्विपदा विराट्[2]।

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम्।
पुर ऊक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः। वः। मन्द्रम्। दिव्यम्। सुऽवृक्तिम्। प्रऽयति। यज्ञे। अग्निम्। अध्वरे। दधिध्वम्।
पुरः। ऊक्थेभिः। सः। हि। नः। विभाऽवा। सुऽअध्वरा। करति। जातऽवेदाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० पुरः दधिध्वम् यूयं मदयितारं दिवि भवं सुष्ठुवितं वर्तमाने यज्ञे अग्निम् अहिंसिते, अग्रतः ऊक्थेभिः[1]। अस्मान् अग्निः हि[1] दीप्तिमान् सुयज्ञान् करोति सञ्जातप्रज्ञ ॥ १ ॥

तमु ष्णुहि पूर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः।
स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं प्रतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम्। ऊँ इति। ष्णुहि। पूर्वऽअनीक। होतः। अग्ने। अग्निऽभिः। मनुषः। इधानः।
स्तोमम्। यम्। अस्मै। ममताऽइव। शूषम्। घृतम्। न। शुचिं। प्रतयः। पवन्ते ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् स्तोमम् शृणु हे दीप्तिमन्! बहुज्वालनीक! होतः! अग्ने! अन्यैः अग्निभिः सह मनुष्यस्यार्थे दीप्यमानः। स्तोमम् यम् अस्मै तुभ्यं दीप्ततमसो माता ममता इव सुखकरम् घृतम् न शुद्धं स्तोतारः प्रेरयन्ति ॥ २ ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र ऊक्थैः।
चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति ऋचं. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति मूको.

पीपायं । सः । श्रवंसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददार्श । विप्रः । उक्थैः ।
चित्राभिः । तम् । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । व्रजस्य । साता । गोऽमतः । दधाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्धते सः अन्नेन मनुष्येषु, यः अग्नये हविः प्रयच्छति मेधावी उक्थैः सह । चित्रैः तम् रक्षणैः चित्तदीप्तिः गोमतः व्रजस्य लाभे स्थापयति ॥ ३ ॥

आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।
अध बहु चित् तम ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । पप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णऽअध्वा ।
अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ पूरयति यः जायमानः द्यावापृथिव्यौ दूरे दृश्यमानया भासा कृष्णवर्त्मा । अथ [1]बहु चित् तमः[1] रात्रेः (तु. निघ १,७) तिरस्कृत्य शोचिषा[2] दृश्यते पावकः ॥ ४ ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयिं मघवद्भ्यश्च धेहि ।
ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्त्सुवीर्येभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नु । नः । चित्रम् । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिम् । मघवत्ऽभ्यः । च । धेहि ।
ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुऽवीर्येभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० चित्रम् अस्मभ्यम् [1]मघवद्भ्यः च[1] चित्रम् बहुभिः रक्षणैः सह अग्ने! धनं प्रयच्छ । ये धनेन अन्नेन च अति[2] अन्यान् अभि भवन्ति जनान्, सुवीर्यैः च अभिभवन्ति, तेभ्योऽस्मभ्यमिति ॥ ५ ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन् यं ते आसानो जुहुते हविष्मान् ।
भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमूर्वीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।
भरत्ऽवाजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । ऊर्वीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमम् यज्ञम् चनः च धारय अग्ने! कामयमानः, यम् सोमाख्यं यज्ञं तुभ्यम् आसीनः होता प्रयच्छति हविष्मान् । भरद्वाजेषु धारयसि स्तुतिम्, रक्षितः अन्नस्य लाभे क्षेत्रस्यस्य भजने । गधिर्गिधीभावकर्मा (तु. या ५,१५) ॥ ६ ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

१-१. बलितः रूपं, बलितः वि°. २. शोचय वि° रूपं. ३-३. हविः मूको. ४. साहित रूपं.

वेङ्कट० शत्रून् वि गमय। वर्धय अन्नम् अस्माकम्। मदेमहि शतसंवत्सराः सुपुत्राः ॥ ७ ॥

'इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

[११]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। अग्निर्देवता। निष्टुप् छन्दः'।

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति।
आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी वपुष्या॥ १ ॥

यजस्व। होतः। इषितः। यजीयान्। अग्ने। बाधः। मरुताम्। न। प्रऽयुक्ति।
आ। नः। मित्रावरुणा। नासत्या। द्यावा। होत्राय। पृथिवी इति। वपुष्याः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यजस्व होतः! प्रेषितः यष्टृतरः तत्र त्वम् अग्ने!। यथा मरुताम् शर्धः प्रयुज्यमानं 'प्रादुर्भवत् देवान् आवर्तयति', तद्वद् आ वर्तय अस्माकं मित्रावरुणौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ च[1]। तथा[2] तान् यजस्वेति ॥ १ ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु।
पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम्। होता। मन्द्रऽतमः। नः। अध्रुक्। अन्तः। देवः। विदथा। मर्त्येषु।
पावकया। जुह्वा। वह्निः। आसा। अग्ने। यजस्व। तन्वम्। तव। स्वाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् होता मादयितृतमः अस्माकम् अद्रोघा मनुष्येषु अन्तः यज्ञे देवः वर्तसे[3]। स शोधयित्र्या ज्वालया आत्मभूतया वह्निः त्वम् अग्ने! तव स्वभूताम् तन्वम् यजस्व ॥ २ ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्यै।
वेषिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या। चित्। हि। त्वे इति। धिषणा। वष्टि। प्र। देवान्। जन्म। गृणते। यजध्यै।
वेषिष्ठः। अङ्गिरसाम्। यत्। ह। विप्रः। मधु। छन्दः। भनति। रेभः। इष्टौ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० धननिमित्ता स्तुतिः त्वां कामयते। तथा सति प्र गच्छ देवान् जन्मनि आसन्न स्तुवते यज्ञं कर्तुम्। अङ्गिरसाम् अत्यन्तं कम्पयिता यस्मात् खलु विप्रः भरद्वाजः मधुसदृशम् छन्दः उच्चारयति स्तोता यज्ञे ॥ ३ ॥

अदिधुतद् स्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची।
आयुं न यं नमसा रातहव्या अजन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. 'वत् यथा देवाना व' मूको. ३. नास्ति मूको. ४. यथा मूको, ५. वर्धसे वि' कर्त.

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । त्रिऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।
आयुम् । न । यम् । नमसा । रातऽहव्याः । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्योतते सुष्ठु अपक्वव्यप्रज्ञः[1] दीप्तिमान् प्रत्यक्षोऽग्निः । अथ त्वम् अग्ने ! यजस्व द्यावापृथिव्यौ विस्तीर्णे । मनुष्यमिव अञ्जेन यम् त्वां दत्तहविष्काः आज्येन अञ्जन्ति शोभनात्मम् पञ्च जनाः, स [2]त्वं यजस्वेति[2] ॥ ४ ॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिरग्नावयामि स्रुग्घृतवती सुवृक्तिः ।
अभ्यक्षि सम्यङ् सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । स्रुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।
अभ्यक्षि । सम्यङ् । सदने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तृणामि अग्नेन सह यदा बर्हिः अग्निसमीपे, तदा इडाभ्यां यता[3] भवति स्रुक् घृतवती सुवृत्ता । गम्यते स्वस्य स्थानं देवैर्वेद्याम् । अथ तत्र यज्ञः च श्रितोऽभितो भवति सूर्ये[4] इव तेजः ॥ ५ ॥

दशस्या नः पुरुणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।
रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम दुरितं नाहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।
रायः । सूनो इति । सहसः । ववसानाः । अति । स्रसेम । दुरितम् । न । अंहः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० देहि अस्मभ्यम् हे पुरुणीक ! होतः ! अग्ने ! दीप्यमानैरन्यैः अग्निभिः त्वानुचरैः सह दीप्यमानो भवन्नि । हे सहसः सूनो ! स्वगृहे वर्तमानाः अति तरेम उपद्रवं च आहन्तृ ॥ ६ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[5] ॥

[१२]

[6]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, षष्ठी पुरस्ताज्ज्योतिर्वी[6] ।

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्यै ।
अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात् सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्यै ।
अयम् । सः । सूनुः । सहसः । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान ॥ १ ॥

वेङ्कट० मध्ये होता गृहे यज्ञस्य राजा अग्निः हविषः प्रेरयितुः यजाय दीप्यमाने द्यावापृथिवी

---

१. यजव्य° वि[1] रूपं. २-२. सो यजस्व त्व रूपं; तं यजस्व त्व प्रस्तावः. ३. यता मूको. ४. सूर्ये वि[1] रूपं. ५-५ नास्ति मूको.

तेजसा तनोति। तदेवाह — अयम् सः[1] सहसः सूनुः यज्ञवान् दूरे स्थितोऽपि ततः सूर्यः इव तेजसा तनोति ॥ १ ॥

आ यस्मिन् त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद् राजन्त्सवितेव नु द्यौः ।
त्रिषधस्थस्ततुरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्यै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सविताऽइव । नु । द्यौः ।
त्रिऽसधस्थः । ततरुषः । न । जंहोः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्यै ॥ २ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन इज्यते यस्मिन् त्वयि सुष्ठु अपक्वयज्ञे[2] यष्टव्य! दीप्यमान! यज्ञे इव द्युलोकः[3]। त्रिस्थानः स त्वम्, द्युलोकं ततत आदित्यस्येव वेगः, हवींषि महनीयानि मनुष्यसम्बन्धीनि यष्टुं वेगयुक्तो भवति ॥ २ ॥

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन् न वृधसानो अद्यौत् ।
अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।
अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अतिशयेन तेजस्विनी यस्य ज्वाला वने राजते। वृधमानोऽश्व इव अध्वनि शीघ्रं गच्छन् वर्धमानः अग्निः[4] द्योतते। द्रोहरहित इव वायुः गच्छन् आत्मनैव भक्ष्यं जानाति अमर्त्यः ओषधीषु शुष्कासु अवारणीयः[5] ॥ ३ ॥

सोऽस्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः स्तवे दम आ जातवेदाः ।
द्युमन्नो वन्वन् ऋत्वा नार्वोत्सः पितेव जार्यायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकेभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदाः ।
द्युऽअन्नः । वन्वन् । ऋत्वा । न । अर्वा । उत्सः । पिताऽइव । जार्यायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः अग्निः अस्मदीयैर्वचनैः सुखकरैः स्तुत्यर्थे यज्ञगृहे जातवेदाः, यथा पुनर्नामधेये ऋषौ। दानैश्च भजमानः प्रज्ञयेवाश्वः सङ्ग्रामं बलीवर्दः इव पालयिता गोयूथस्य 'जारमापि अन्येन[6] बलीवर्देनाधिष्ठितां गोवधूं[7] गच्छन्। यमानुद्दिश्य शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः। इत्वइछान्दसः ॥ ४ ॥

अधा स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत् तर्षदनुयाति पृथ्वीम् ।
सद्यो यः स्पन्द्रो[8] विषितो धवीयान्नृणो न तायुरति धन्वा राट्॥ ५ ॥

---

१. भाति मूको. २. यज्ञम्य° वि°; अयज्ञ° ऋषं. ३. द्युलोकः वि°; द्युलोके ऋषं; द्युलोकं च प्रस्तावः. ४. भाति ऋ. ५. भारणीयः ऋ. ६-६. जारमापि अन्येन मूको. ७. ऋग्वेद १.१५०.१ ही द्र.

अधं । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।
सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धर्वीयान् । क्रुणः । न । तायुः । अति । धन्व । एत् ॥५॥

वेङ्कट० अथ खलु एनं स्तुवन्ति दीप्यमानम्[1] अनायासेन यदा छिन्दन् अनुयाति भूमिम्[2]। सद्यः एव यः स्पन्दनशीलो[3] विमुक्तोऽत्यन्तं गन्ता मनुष्यसकाशाद् गच्छन्निव स्तेनः धन्व अतिक्रम्यारण्यं प्राप्य राजते ॥ ५ ॥

स त्वं नो अर्वन् निदायाः विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।
वेषिं रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।
वेषिं । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मान् गन्तः! निन्दितव्याः प्रजायाः परिरक्ष विश्वेभिः अग्ने। अग्निभिः शाखाभूतैर्दीप्यमानः । कामयस्व च धनानि, वि जहि च शत्रून्, मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

"इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वर्गः" ॥

[१३]

"भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः"।

त्वद् विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।
श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।
श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वत्तः विश्वानि[4] सुराग । अग्ने![5] सौभाग्यानि[6] विविधं गच्छन्ति 'वृक्षाद् इव शाखाः'। क्षिप्रं धनं अस्मे इव अस्मासु त्वत्तो भवति,' यथा' त्वत्प्रसादादेव दिवः वृष्टिः निपतति । स्तुत्यः त्वं भवसि अपामिव प्रेरयिता ॥ १ ॥

त्वं भगो नु आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दुस्मवर्चाः ।
अग्ने मित्रो न बृहत ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरेः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नुः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दुस्मऽवर्चाः ।
अग्ने । मित्रः । न । बृहतः । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरेः ॥ २ ॥

---

१. दिव्यम् ऋषं. २. भूमिम् मूको. ३. स्पन्दन° ह. ४-४. नास्ति मूको. ५. विश्व वि' ऋषं. ६. नास्ति मूको. ७. °षेन मूको. ८-८. शाखाविशाखाः मूको. ९. यथा वि' ऋषं.

वेङ्कट० त्वम् भजनीयः अस्माकम् । 'त्वत्तः हि रत्नम् आभिमुख्येन इष्यते' । वायुरिव त्वं सर्वत्र निवससि दर्शनीयतेजाः । अग्ने ! सखेव बृंहितस्य[2] सत्यभूतस्य भवसि दाता धनस्य देव ! बहोः ॥ २ ॥

स सत्पतिः शवसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पणेर्भर्ति वाजम् ।
यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्ऽपतिः । शवसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पणेः । भर्ति । वाजम् ।
यम् । त्वम् । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नप्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः सत्पतिः बलेन हन्ति शत्रुम् । अग्ने ! मेधावी विविधं हरति पणेः अन्नम् । पणिः पणनाद् अन्नमानः । यम् त्वम् हे प्रकृष्टज्ञान ! यज्ञार्थं जात ! अपाम् नप्त्रा देवेन सहितः सद्ग्रामे प्रेरयसि धनार्थम् ॥ ३ ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशितिं वेद्यानट् ।
विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं१ पर्यते वसव्यैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तः । निऽशितिम् । वेद्या । आनट् ।
विश्वम् । सः । वेद । प्रति । वा । अरम् । अग्ने । धत्ते । धान्यम् । पर्यते । वसव्यैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः मर्तः[1] तुभ्यम् हे सहसः सूनो ! स्तोत्रशस्त्रैः सर्वं वेद्यां संस्कृतं हविः सोमैः सह प्रापयति, सर्वविधम् सः देव ! अग्ने ![2] पर्याप्तम् धान्यम् आत्मानं प्रति च धत्ते । तथा वसुसमूहैः सह च गच्छति ॥४॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।
कृणोषि यच्छवसा भूरि पुंस्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृऽभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुऽवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहसः । पुष्यसे । धाः ।
कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पुंस्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'आ निहितानि' तानि नृभ्यः धनानि सुपुत्राणि अग्ने ! सहस सूनो ! पुष्टपर्याप्तम् । करोषि यत्त्वम् बलेन बहु पशोः अभिगन्त्रे स्तेनाय अभिगन्त्रे उपक्षपयित्रे[2] जनाय[1] ॥ ५ ॥

बृहा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं बाजि नो दाः ।
विश्वाभिर्गीभिरभि पूर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

बृहा । सूनो इति । सहसः । नः । विऽहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । बाजि । नः । दाः ।
विश्वाभिः । गीःऽभिः । अभि । पूर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

१-१. स्तोऽभिमुख्यानिष्येते वि' सर्व. २. प्रतितस्य वि' सर्व. ३. नाभि मूको. ४-४. अन्यत्रि' मूको.
५. 'त्रिरे स. ६. जवाय मूको.

वेङ्कट० वहिता हे सहसः सूनो! महान् अस्माकम् अग्ने! पुत्रं तत्पुत्रं च अक्षयद् अस्माकं भारय। सर्वाभिः स्तुतिभिः पूर्तिम् पूरणम् अभिप्राप्नुयाम् ॥ ६ ॥

[इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः] ॥

[१४]

[भरद्वाज ऋषिः। अग्निर्देवता। अनुष्टुप् छन्दः, षष्ठी शक्वरी] ॥

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोषे धीतिभिः। भस्वत् नु सः प्र पूर्व्य इषं वुरीतावसे ॥१॥

अग्ना। यः। मर्त्यः। दुवः। धियम्। जुजोषे। धीतिऽभिः।
भस्वत्। नु। सः। प्र। पूर्व्यः। इषम्। वुरीत। अवसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नौ यः मनुष्यः परिचर्यां कर्म च सेवते प्रज्ञाभिः, प्र दीप्यते शीघ्रम् सः मुख्यः अन्नं च वृणीते रक्षणाय पुत्रादीनाम् ॥ १ ॥

अग्निरित्था प्रचेता अग्निर्वेधस्तमः ऋषिः। अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥२॥

अग्निः। इत्। हि। प्रऽचेताः। अग्निः। वेधःऽतमः। ऋषिः।
अग्निम्। होतारम्। ईळते। यज्ञेषु। मनुषः। विशः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मनुषः विशः ऋत्विजः। स्पष्टं शिष्टम् ॥ २ ॥

नाना हि त्वा हवामहे सुवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः। तूयन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥३॥

नाना। हि। त्वा। हवामहे। सुऽवसे। स्पर्धन्ते। रायः। अर्यः।
तूयन्तः। दस्युम्। आयवः। व्रतैः। सीक्षन्तः। अव्रतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नाना हि अग्ने! रक्षणाय स्पर्धन्ते त्वया दत्ताः रायः अभिगन्तारः स्तोतृषु। तथा त्वया हिंसन्तः शत्रुं मनुष्याः कर्मभिः सहमाना भवन्ति यजमानाय ॥ ३ ॥

अग्निरुषामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम्।
यस्य त्रसन्ति शवसः सं चक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः। उषाम्। ऋतिऽसहम्। वीरम्। ददाति। सत्ऽपतिम्।
यस्य। त्रसन्ति। शवसः। सम्ऽचक्षि। शत्रवः। भिया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निः कर्मणः सम्भक्तारं हिंसायाः सोढारं पुत्रम् ददाति सतां पतिम्। यस्य पुत्रस्य बलात् त्रसन्ति सन्दर्शने शत्रवः भयेन ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. क्षं वि'.

अग्निर्हि विप्रनां निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।
सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विप्रनां । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।
सहऽवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः हि प्रज्ञानेन निन्दितुः स्तोतारं मनुष्यम् देवः रक्षति । शत्रूणां सोढा यस्य रयिः सङ्ग्रामेषु अनावृतो भवति, ऋत्विग्भ्यो दीयते ॥ ५ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ।६।

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।
वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम । ता ।
तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ऋ ६,२,११ द्र. ॥ ६ ॥

'इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[१५]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्यो वीतहव्य आङ्गिरसो वा ऋषिः । अग्निर्देवता । वृत्तीयापञ्चदश्यौ शक्वर्यौ, षष्ठी अतिशक्वरी, सप्तदशयनुष्टुप्, अष्टादशी धृतिः, दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः, शिष्टा जगत्यः' ।

इमम् ऊ षु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा ।
येतीद् दिवो जनुषा कच्चिदा शुचिर्ज्योक् चिदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उषःऽबुधम् । विश्वासाम् । विशाम् । पतिम् । ऋञ्जसे । गिरा ।
येति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः । ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥

वेङ्कट० वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य[1] वेदं सूक्तम् । इमम् एव युष्माकम् अतिथिम् उषसि बुध्यमानम् विश्वासाम् विशाम् पतिम् हे ऋषे! सुष्ठु स्तुत्या अलङ्कुर्वित्यात्मन एवानुशासनम् । सोऽयम् शुचिः अग्निररण्योर्जन्मना दिवः[1] यदि आगच्छति, यदि दिवः आगत्याऽरण्योः प्रादुर्भवति, यदा[1] यिं गृहे स्थित्वा गुप्तभूतः अच्युतम् अग्निहोत्रं सायं प्रातश्च हवनात् यत्[2] भवति तद् भक्षयति ॥ १ ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषम् ।
स त्वं सुप्रीतो वीतहव्येषु अद्भुत मर्तस्तिभिर्नृभिर्ह्यसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

१-१. मारित मूको. २. मग्नि हि[1] त्वं ३. मारित मूको. ४. यद् अच्युतम् मूको.

मित्रम् । न । यम् । सुऽधितम् । गृभे । दधु । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वऽशोचिषम् ।
स । त्वम् । सुऽप्रीत । वीतऽहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिऽभि । महयसे । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुहृदमिव यम् सुनिहितम् गृभे नि दधु वानस्पत्येषु सम्भारेषु स्तुत्यम् ऊर्ध्वतेजसम्, स त्वम् सुप्रीत वीतहव्ये ऋषौ हे आश्चर्यभूत स्तुतिभि पूज्यसे अन्वहम् ॥ २ ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।
रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वा छर्दिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥३॥

स । त्वम् । दक्षस्य । अवृक । वृध । भू । अर्य । परस्य । अन्तरस्य । तरुष ।
राय । सूनो इति । सहस । मर्त्येषु । आ । छर्दि । यच्छ । वीतऽहव्याय । सुऽप्रथ । भरद्ऽवाजाय । सुऽप्रथ ॥

वेङ्कट० स त्वम् स्तुत्या प्रवृद्धस्य मम स्तेनरहितो वर्धयिता भव । अरे परस्य हिंसकस्य[1] सदृशो न भव । धनानि च हे सहस सूनो! मदीयेषु मर्त्येषु आ धेहि, गृह प्रयच्छ सर्वत पृथुतम दत्तहविष्काय भरद्वाजाय, भरद्वाजकुलजाताय वा वीतहव्याय ॥ ३ ॥

घृतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।
विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमञ्जसे ॥ ४ ॥

घृतानम् । व । अतिथिम् । स्व ऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुष । सुऽअध्वरम् ।
विप्रम् । न । द्युक्षऽवचसम् । सुवृक्तिऽभि । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । देवम् । अञ्जसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे स्तोत ! दीप्यमान युष्माकम् अतिथिम् सर्वमनुष्यम् दीप्तम् ह्वातारम् मनुष्यस्य शोभनयज्ञम् मधाविनमिव दीप्तवचसम् स्तुतिभि हव्यवाहम् अभिगन्तारम् देवम्[2] अलङ्कुरु ॥ ४ ॥

प्रावृक्या यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन् रुरुचे उषसो न भानुना ।
तूर्वन् न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

प्रावृक्या । य । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषस । न । भानुना ।
तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । य । घृणे । न । ततृषाण । अजर ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शोषयित्र्या य प्रज्ञापयन्त्या ज्वालया शुष्कारण्ये रोचते, यथा उषस भानुना रोचन्ते[3], परिधावन् इव गमन । यथा हिंसको हिंस्य प्रति शीघ्र गच्छति तथा गच्छन् एतशस्य अश्वे सूर्येण सह युद्धे य क्षिप्रम् आ जगाम निरुदक इव देशे तृष्यन्नश्वगो यथा सत शीघ्रमागच्छति सदृश, जरावर्जित[4] । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ५ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्ग ॥

---

१ द्र सक्षु ऋ (१०,११५,५) भाष्यम् २ नास्ति मूको ३ रोचते वि' इति, रोचते इ ४ 'वर्जित इव वि' इति ५ ५ नास्ति मूको

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणिं ।
उपं वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥६॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । समऽइधा । दुवस्यत । प्रियमऽप्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणिं ।
उप । वः । गीःऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् । देवः । देवेषु ।
वनते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् अग्निमेव यूयम् समिधा परिचरत प्रियम् अतिथिम् स्तुत्या सम्भजनेन[1] । गृणी स्तुतिः, तस्यामतिथिरयमागच्छति[2] । यूयम् उप परिचरत स्तुतिभिः अमृतम् । देवः देवेषु वनते हि धनम् परिचर्या च अस्माकम् ॥ ६ ॥

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।
विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुम्नैरीमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

समऽइद्धम् । अग्निम् । समऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।
विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुम्नैः । ईमहे । जातऽवेदसम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समिद्धम् अग्निम् समिद्धया स्तुत्या स्तौमि शुचिम् पावकम् पुरः यज्ञे निश्चलम् आहवनीयम् । विप्रम् होतारम् बहूनां वरणीयम् अद्रोग्धारम् कविम् सुखैः स्तोत्रैः अभिलषितं याचामहे जातप्रज्ञम् ॥ ७ ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।
देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।
देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । सेदिरे ॥८॥

वेङ्कट० त्वाम् दूतम् अग्ने! अमृतम् अहन्यहनि हव्यवाहम् धारयन्ति पावकम् स्तुत्यम् । देवाः च मनुष्याः च जागरणशीलम्[1] विभुम् विश्पतिम् अन्नेन नि सीदन्ति ॥ ८ ॥

विभूषन्नग्न उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।
यत् ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽध स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे ।
यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अध । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥९॥

वेङ्कट० यतेषु देवमनुष्यान् विविधं भावयितुमिच्छन् अग्ने! देवानाम् दूतः त्वं द्यावापृथिव्यौ सम् गच्छसे । दिवः पृथिव्यामागच्छसि,[2] पृथिव्या दिवम् । यदा ते कर्म सुस्तुतिं च अभिमुख्येन वृणीमहे, अथ खलु अस्माकं श्रेयसेनः त्वम् शिवः भव ॥ ९ ॥

---

1. ऽने मुको. 2. 'ती' मुको. 3. 'रणी' त्रिं ऊपं. 4. 'नि च.

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।
स यक्षद् विश्वा वयुनानि विद्वान् प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽदृशम् । सुऽअञ्चम् । अविद्वांसः । विदुःऽतरम् । सपेम ।
सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥१०॥

वेङ्कट० तम् शोभनावयवं सुदर्शनं सुगमनम् अविद्वांसः अतिशयेन विद्वांसं स्तुत्या स्पृशेम ।
सः यजतु विश्वानि भूतानि विद्वान्, प्र ब्रवीतु च अग्निः हव्यम् देवेषु ॥ १० ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशी वर्गः[1] ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्त आनट् कवये शूर धीतिम् ।
यज्ञस्य वा निशितिं वोदितिं वा तमित् पृणक्षि शवसोत राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपर्षि । यः । ते । आनट् । कवये । शूर । धीतिम् ।
यज्ञस्य । वा । निऽशितिम् । वा । उत्ऽइतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शवसा । उत । राया ॥११॥

वेङ्कट० तम् अग्ने! रक्षसि, अपि च तम् पालयसि, यः तुभ्यम् प्रापयति कवये हे शूर! कर्म यज्ञस्य वा संस्कृतिं[2] हविः वा स्तुतिम् वा । तम् एव पूरय बलेन अपि च धनेन ॥ ११ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नघायोः ।
सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अघायोः ।
सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥१२॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! इतः अस्मान् नि पाहि, त्वम् एव अस्मान् बलवन्! गच्छात्। त्वम् अभि एतु त्वा ध्वंसनक्रियायुक्तमयं धनं च स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्। मदीये गृहे वर्तमानं त्वाम् अन्नम् अभ्येतु अयं चेति ॥ १२ ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातऽवेदाः ।
देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतऽवा ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता गृहपतिः सः राजा विश्वानि जातानि भूतानि वेद[1] जातप्रज्ञः । देवानाम् अपि च यः मर्त्यानाम् यजिष्ठः यष्टृतरः[2], सः प्रकर्षेण यागं करोतु सत्यवान् ॥ १३ ॥

१-१. मारित मूको. २-२. गु. ऋ (६,११,४) भाष्यम् ७ पृष्ठात् ख. १. मारित मूको. २. यः यष्टृ° मूको.

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद् भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पावकऽशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।
ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । हव्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अग्ने । यत् अद्य मनुष्यस्य हे यज्ञस्य होतः ! हे शोधकदीप्ते ! जानासि कर्तव्यम्, ततः त्वम् एव यज्वा माऽज्ञो मनुष्यः । काले यज । महत्त्वेन यत् त्वं विविध भवसि, ततो हव्यानि वह हे यविष्ठ !, यानि ते अद्य आस्ये हूयन्ते ॥ १४ ॥

अभि प्रयाँसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्यै ।
अर्वा नो मघवन् वाजसावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयाँसि । सुऽधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्यै ।
अर्वा । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम ।
तवा । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अभि पश्य हि अन्नानि सुनिहितानि । त्वां द्यावापृथिव्योः नि दधे प्रजापतिः यज्ञार्थम् ।
अवेति स्पष्टः ॥ १५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।
कुलायिनम् । घृतऽवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! विश्वैः देवैः हे शोभनज्वालानीक ! ऊर्णास्तुकावन्तम् मुख्यः सीद [1]स्थानम् उत्तरवेदिम् । तैः सम्भारैः [2]पौतुदारवादिभिः कुलायिनम् घृतवन्तम् प्रेरयित्रे यजमानाय यज्ञम् नय कल्याणम् ॥ १६ ॥

इमम् नु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।
यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्वऽवत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधसः ।
यम् । अङ्कूऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२ [1]वेदिकः संभवतः पौतुदारादि [2]; [1]वेदि कैः समस्तरो वेतु दवादि ट.

वेङ्कट० तम् इमम् यथाऽथर्वा निर्मथ्नन्ति[1] ऋत्विजः, यम् [2]अङ्गनं नाम अञ्जनमिच्छन्तम्[2] आ अनयन् अमूढम् इमावर्णाभ्य ओषधीभ्यः [3]देवा रात्रिभ्यो[3] वा ॥ १७ ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।
आ देवान् वक्ष्यमृताँ ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्व । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।
आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतऽवृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० जायस्व देवानां भक्षणार्थं यज्ञे अविनाशाय[4] च । आ वह देवान् अमृतान् अजस्य वर्धयितॄन् । अथ तेषु यज्ञम् स्पर्शय ॥ १८ ॥

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।
अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । गृहऽपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । समऽइधा । बृहन्तम् ।
अस्थूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वयम् त्वा हे जनानाम् गृहपते । अग्ने ! समिद्धमिन्धनेन[5] महान्तं कुर्मः । अस्थूरीणि अस्माकम् गार्हपत्यानि भवन्तु । तीक्ष्णेन अस्मान् तेजसा[6] तीक्ष्णीकुरु । अश्वेनैकेन युक्तो रथः स्थूरिरुच्यते । बहुभिर्युक्तोऽस्थूरिः । बहुभिः प्रजापशुभिर्युक्तानि गृहैश्वर्याण्यस्थूरीण्युच्यन्ते ॥ १९ ॥

"इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः" ॥

[१६]

"बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः, प्रथमापष्ठौ वर्धमाने, सप्तविंशी अन्तिमे च अनुष्टुभः, षट्चत्वारिंशी त्रिष्टुप्" ।

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! सर्वेषाम् यज्ञानाम् होता देवैः मानुषे जने निहित[7] ॥ १ ॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥

---

1. निरमन्थति वि[1] सपं; निर्मन्थति ड. 2-2. अंगननामञ्जनमि[2] ड सपं; अंगननामञ्जनमि[2] वि[1]. 3-3. देवरात्रिभ्यः ड सपं; देवा रात्रीभ्यः वि[1]. 4. अविनार्थं मूको. 5. समिन्धनेन ड. 6. नासिक सपं. 7-7. भाक्ति मूको.

वेङ्कट० सः अस्माकं मदयित्नीभिः ज्वालाभिः यज्ञे यज महतः देवान्। तदेवाह—आ वह देवान् यज च इति ॥ २ ॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्थ । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा । अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥

वेङ्कट० जानासि हे मेधाविन्! अध्वनः पथः च । अल्पोऽनयोर्भेदः । देव! अञ्जसा अग्ने! यज्ञेषु स्थितान् हे सुप्रज्ञ! ॥ ३ ॥

त्वामीळे अध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अध । द्विता । भरतः । वाजिऽभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अस्तौद् द्विधाऽवस्थितं गार्हपत्याहवनीयरूपेण शुष्यन्तपुत्रः ऋत्विग्भिः सुखावहम्। ईजे[1] जयद्यज्ञेषु[2] यज्ञार्हम् ॥ ४ ॥

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्या । पुरु । दिवःऽदासाय । सुन्वते । भरत्ऽवाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् इमानि धनानि पुरूणि दिवोदासाय यजमानाय भरद्वाजाय प्रयच्छते देहि। दिवोदासकुलजो भरद्वाजः। अपि वोभाभ्यां प्रयच्छ[3] इति ॥ ५ ॥

[4]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः[4] ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वहा दैव्यं जनम् । शृण्वन् विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् देवदूतः अमर्त्यः आ वह दिवि भवन् जनम्[5] शृण्वन् भरद्वाजस्य स्तुतिम् ॥ ६ ॥

त्वामग्ने स्वाध्यो३ मर्तासो देवचीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽचीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने! सुकर्माणः मनुष्याः देवानां भक्षणाय यज्ञेषु देवम् स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

तव प्र यक्षि संदृशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । सम्ऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

---

१. ईजे मुको २. यजय° वि; जयय° हर्प; जयय° स. ३. प्रयच्छ मुको. ४-४. नास्ति मुको. ५. जनन् क.

वेङ्कट० तव प्रकर्षेण यजामि सन्दर्शनम्, अपि च[1] प्रज्ञाम्। शोभनदानाः, दानुदानम्, मत्तो व्यतिरिक्ताश्च कामिनः तदुभयं सेवन्ते ॥ ८ ॥

त्वं होता मनुर्हितो बर्हिरासा वि दुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । बर्हिः । आसा । वि दुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् होता मनुना हितः वोढा हविषाम् आस्येन अतिशयेन विद्वान् अग्ने! यक्षि द्युलोकस्य निवेशयितॄन् देवान् ॥ ९ ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥१०॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥१०॥

वेङ्कट० अग्ने! आ गच्छ हे अमुष्मिन् लोके स्थित! लोकानां विपरीतधर्मम्। 'अग्निरमुष्मिन् लोक आसीत् आदित्योऽस्मिन्' (तै २,५,८,१) इत्याद्यध्वर्युब्राह्मणम्। 'गृणानो हव्यदातय इति यजमानो यजमानायेत्येतदाह' (तु. माश १,४,१,२४) इति विज्ञायते। नि सीद बर्हिषि होता सन्। 'अग्न आयाहि वीतय इत्याहाऽनयोर्लोकयोर्वीत्यै' (तु. माश १,४,१,२३) इति च विज्ञायते ॥ १० ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[2] ॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽभिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा समिद्भिः हे अङ्गिरसाम् एक! घृतेन[3] वर्धयामः। अत्यन्तं च[4] दीप्यस्व हे युवतम! ॥११॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अदो गमय अस्मानिति ॥ १२ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने! पुष्करपर्णात् अधि अथर्वा ऋषिः निः अमन्थत मूर्नः सर्वस्य वोढुः। 'पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (तै ५,१,४,४) इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥ १४ ॥

---

१. नास्ति वि[1] क्वं, १-१. नास्ति मूको. २. °न च मूको, ४. नास्ति मूको.

तम् । ॐ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । इधे । अथर्वणः । वृत्रऽहनम् । पुरम्ऽदरम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १४ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तम् । ॐ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम । ईधे । दस्युहन्ऽतमम् । धनम्ऽजयम् । रणेऽरणे ॥

वेङ्कट० तम् एव त्वां पथ्यायाः पुत्रो दध्यङ् वृषा समीधे दस्यूनामतिशयेन हन्तारं धनस्य जेतारं युद्धेयुद्धे । 'पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभिशृणोति' इति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[1] ॥

एह्व[2] सु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ॐ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्था । इतराः । गिरः । एभिः । वर्धासे । इन्दुऽभिः ॥

वेङ्कट० आ गच्छ, सुष्ठु ब्रवाणि ते स्तुतीः अग्ने! अमुत्र असुरेषु वर्तमाना भवन्ति इतराः अदेवजुष्टा अश्रोतव्याः । एभिः अस्मदीयैः सोमैः[2] वर्धस्व । 'असुर्या ह वा इतरा गिरः' (ऐत्रा ३,४९) इति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

यत्र क्व[3] च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्ऽतरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यत्र क्व चित् तव मनः[3] तत्र पूजा भवति, तत्र बुद्धिम् उद्धततरां करोषि, तथा तत्र स्थानं च करोषि स्तोतरि ॥ १७ ॥

नहि ते[4] पूर्तमक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० नहि ते भानम्[4] अल्पः पातकं भवति, अनवरतं प्रवर्तमानात्[5] न चक्षुः पतति, सन्ततं प्रवर्तत इत्यर्थः, हे नेमानाम् मानवितः!, 'नेमा नमनात् पूजकाः । ततश्च' परिचर्यां मनुष्येभ्यो भजसे ॥ १८ ॥

आग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतनः । दिवःऽदासस्य । सत्ऽपतिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन गम्यते अग्निः भारतः,[6] 'भारतोवेद' हि देवेभ्यो हव्यं भरति[7] (माश १,४,१,१) इति ब्राह्मणम्, शत्रूणां हन्ता बहुप्रजः दिवोदासार्थं मया सखा पतिः ॥ १९ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. स्तोमै मूको. ३. नास्ति मूको. ४. मानं वि[1] ऊर्धं; दानम् छ. ५. वर्तमाने छ ऊर्ध. ६-६. नेमानां मानात् पूजकाश्च वि[1]; नेमानामानात् पूजकश्च ऊर्ध; नेमा नमनात् पूजकस्तत्पश्च छ. ७. भरतीव छ. ८. वहति वि[1] ऊर्धं.

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वना । वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥२०॥

वेङ्कट० सः हि विश्वानि[1] पार्थिवानि भूतानि अतिक्रान्तः रयिम् प्रयच्छति महत्त्वेन भजमानो हवींषि, अनभिगतः शत्रुभिः अहिंसितश्च ॥ २० ॥

'इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः' ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत् ततन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । सम्ऽयता । बृहत् । ततन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सः पुराणेनेव नवीयसा अधुना प्रादुर्भूतेन सङ्गच्छमानेन[2] अग्ने! द्योतमानेन तेजसा विस्तृतमन्तरिक्षम् ततन्थ ॥ २१ ॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्च गायं च वेधसे ॥२२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया । अर्च । गाय । च । वेधसे ॥२२॥

वेङ्कट० प्र अर्चत गायत च यूयं हे[3] सखायः! अग्नये स्तोमम् च यज्ञम् च[4] धृष्णवे विधात्रे ॥ २२ ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । कविऽक्रतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥२३॥

वेङ्कट सः हि यः मानुषान् कालान् दर्शपूर्णमासाद्याधारभूतान् सीदति होता भूत्वा क्रान्तप्रज्ञः[5] दूतः च भवतीति हविषां वोढा ॥ २३ ॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान् मारुतं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् । वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥२४॥

वेङ्कट० तौ मित्रावरुणौ शुचिकर्माणौ आदित्यान् क्रान्तान् "मरुतां च" गणम् हे वासयितः! यज द्यावापृथिवी च ॥ २४ ॥

वत्सी ते अग्ने संदृष्टिरिषुते मर्त्याय । ऊर्जो नपाद्घृतस्य ॥ २५ ॥

वत्सी । ते । अग्ने । सम्ऽदृष्टिः । इषुऽइते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । घृतस्य ॥ २५ ॥

---

१. विश्वा ऋषं, नास्ति ऋषं. २-२. नास्ति मूको. ३. तु ऋ (१,१५१,८) भाष्यम्; सङ्गमानः वि[1]; संगमनः ऋषं. ४. ये च ऋषं. ५ नास्ति ऋ. ६. क्रान्त° मूको. ७-७. साहचाभ ऋषं; मारुतां च वि[1].

वेङ्कट० प्रशस्या तव अग्ने! सन्दृष्टिः अन्नमिच्छते मनुष्याय हे अन्नस्य पौत्र! अमृतस्य[1] तव ॥ २५ ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[2] ॥

क्रत्वा दा अस्तु शेष्ठोऽद्य त्वां वन्वन्त्सुरेक्णाः । मर्तं आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । शेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुऽरेक्णाः । मर्तः । आनाश । सुऽवृक्तिम् ॥२६॥

वेङ्कट० कर्मणा दाता अस्तु तुभ्यम् शेष्ठः । अद्य त्वां याचमानः सुधनः मनुष्यः व्याप्नोति सुप्रवृत्तां[1] स्तुतिम् ॥ २६ ॥

ते ते अग्ने त्वोतास इषयन्तो विश्वमायुः ।
तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयन्तः । विश्वम् । आयुः ।
तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० ते तव अग्ने! त्वया रक्षिताः विश्वम् अन्नम् इच्छन्तः तरन्ते, गन्तारः शत्रून् वन्वन्तः च भवन्ति । वधकर्मा वनिरिति ॥ २७ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद् विश्वं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥२८॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥२८॥

वेङ्कट० अग्निः तिग्मेन तेजसा नि हन्तु विश्वम् रक्षः । अग्निः अस्मभ्यम् प्रयच्छतु धनम् ॥ २८ ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षाँसि सुक्रतो ॥ २९ ॥

सुऽवीरम् । रयिम् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । जहि । रक्षाँसि । सुऽक्रतो इति सुऽक्रतो ॥२९॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २९ ॥

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । जातऽवेदः । अघऽयतः । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् पाहि रक्षसः जातवेदः ! । अघमिच्छतः रक्ष अस्मान् हे स्तोत्रस्य कर्तः! ॥ ३० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः[1] ॥

यो नो अग्ने दुरेवा आ मर्तो वधाय दाशति । तस्मान्नः पाह्यंहसः ॥ ३१ ॥

---

१. भोक्तव्यस्य कर्तः; होत्रं यस्य वि[1]. २-२. नास्ति मूको. ३. शुभगुणकर्मणां कर्तः; [1]इदं वि[2].

यः । नः ॥ अग्ने । दुःऽएवः । आ । मर्तः । वधाय । दाशति । तस्मात् । नः । पाहि । अंहसः ॥३१

वेङ्कट० यः अस्मान् अग्ने! दुष्टागमनो मनुष्यो हन्त्रे आभिमुख्येन प्रयच्छति, तस्मात् अस्मान् रक्ष महन्तुः ॥ ३१ ॥

त्वं तं देव जिह्वया परि बाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

त्वम् । तम् । देव । जिह्वया । परि । बाधस्व । दुःऽकृतम् । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३२ ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य । अग्ने । वरेण्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजाय हे सहनशील! सहन्त्य![1] गृहं सर्वतः पृथुतमं धनं च प्रयच्छ । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । सम्ऽइद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० अग्निः शत्रून् हन्तु धनमिच्छन् स्तुत्या[2] समिद्धः शुक्लवर्णः आहुतः ॥ ३४ ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः गर्भे अन्तरिक्षे सीदन्[1] पालयिता [2]अग्निः विद्योतमानः[2] उदकम् आ प्रापयति ॥ ३५ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[3] ॥

---

१. सहन्तो मूको. २. द्युत्यम् इ ऐप; [4]२४ स्तुत्यः वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४. विविद्योत[4] वि[1]; विद्योतमाना ऐप. ५-५. नास्ति मूको.

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंदृशः ॥ २८ ॥

उप । छायाम्ऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यऽसंदृशः ॥ २८ ॥

वेङ्कट० उप गच्छाम वयम् छायामिव तेजसः सुखम् अग्ने! हिरण्यरूपस्य तव ॥ २८ ॥

य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ २९ ॥

यः । उग्रःऽइव । शर्यऽहा । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ २९ ॥

वेङ्कट० यः त्वम् तद्गुणः इव वीरः शातयितव्यानां हन्ता तीक्ष्णशृङ्ग इव च ऋषभः अग्ने! शत्रुपुराणि रुरोजिथ । पूर्वत्र सम्बन्ध उत्तरत्र वा[1] ॥ २९ ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥४०॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥४०॥

वेङ्कट० यथा हस्ते खादिनम् आयुधं धारयति, यथा वा जातम् शिशुम्, एवम् यम् आ बिभ्रति विशाम् अग्निम् सुयज्ञम्। उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टविंशो वर्गः[2] ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्ऽतमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । सीदतु ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० प्र भरत आहवनीये देवम् देवानां भक्षणाय अत्यन्तं धनस्य लम्भयितारम्। आ नि सीदतु सः स्वे स्थाने आहवनीये ॥ ४१ ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातऽवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥४२॥

वेङ्कट० इयतिरत्र हरणे[1] वृद्धः । 'जात इतरो जातवेदाः' (ऐत्रा १,१६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ४२ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० अग्ने! रथे युङ्क्ष्व[2] तान्, ये तव अश्वाः देव! साधयितारः पर्याप्तम् वहन्ति[3] स्तुत्यर्थम् ॥ ४३ ॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्त्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

---

१. इह [1] इति लुप्तं. २-२. नास्ति मूको. ३. आह° [1] इति लुप्तं. ४. युङ्ग्ध्व [1] इति लुप्तं. ५. अवह° इ लुप्तं; आवहन्ति इ प्रस्तावः.

वेङ्कट० अभिगच्छ अस्मान्। अभि आ वह च अस्मानि भक्षणाय। आ वह च देवान् सोमपानाय ॥ ४४ ॥

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत्। शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत्। अग्ने। भारत। द्युऽमत्। अजस्रेण। दविद्युतत्। शोच। वि। भाहि। अजर ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० उत् शोच अग्ने! भारत![1] 'शश्वद्ध' वा एष[2] प्राणो भूत्वा[3] प्रजा बिभर्ति तस्मादाह भारतः[4] इति वाजसनेयकम् (तु. काश २,४,१,२) दीप्तियुक्तम्। अजस्रेण शोचिषा अत्यन्तं दीप्यमानः वि भाहि च हे जरारहित! ॥ ४५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[1] ॥

बीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान्।
होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

बीती। यः। देवम्। मर्तः। दुवस्येत्। अग्निम्। ईळीत। अध्वरे। हविष्मान्।
होतारम्। सत्यऽयजम्। रोदस्योः। उत्तानऽहस्तः। नमसा। आ। विवासेत् ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० हविषा यः देवम् मर्तः परिचरति, सः हविष्मान् अग्निम् स्तोतुमर्हति यज्ञे हविर्वहनाय। होतारम् सत्येन यष्टारं द्यावापृथिव्योः उत्तानहस्तः यजमानः प्रदानार्थमुत्क्षिप्तहस्तः अन्नेन परिचरेदिति ॥ ४६ ॥

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि।
ते ते भवन्तूक्षणो ऋष्वासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ। ते। अग्ने। ऋचा। हविः। हृदा। तष्टम्। भरामसि।
ते। ते। भवन्तु। उक्षणः। ऋष्वासः। वशाः। उत ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० आ भरामः तुभ्यम्[6] अग्ने! ऋचा एव हविः, सेयमृग् भवतु हविःसंज्ञेति[7]। तच्चेदं हविर्हृदयेन संस्कृतम्। हृदयेन हि स्तोत्रं क्रियते। ते ते भवन्तु उक्षादयो मदीया स्तुतिः, उक्षादिसमा[8] भवतु[9] इति समुदायार्थः। दर्शनियमाश्वलायनगृह्ये व्याख्यातेति। तत्रोक्षादिभिः सामानाधिकरण्यात् तच्छब्दस्य लिङ्गभेदः ॥ ४७ ॥

अग्निं देवासो अग्नियमिन्धते बृत्रहन्तमम्।
येना वसून्याभृता तुरक्षा रक्षांसि बाजिना ॥ ४८ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. 'यद्वद काश. ३ एष एव काश. ४. इदमिमाः काश ५. 'तेति काश. ६-६ नास्ति मूको. ७. स्तुयम् मूको. ८. इदिः समग्नि वि' हर्ष; 'समग्निमि ह. ९. 'साम मूको, 'समाः ह अस्तावः. १०. भवन्तु ह हर्ष.

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्तमम् ।
येन । वसूनि । आऽभृता । तृळ्हा । रक्षांसि । याजिना ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० अग्निम् देवाः मुख्यम् इन्धते वृत्रस्य हन्तारम्, येन धनानि आहृतानि स्तोतृभ्यः, येन च तृळ्हानि रक्षांसि बलिनेति ॥ ४८ ॥

'इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः' ॥

एकोनत्रिंशमध्यायं व्याचकारेति माधवः ।
नदीमाश्रित्य निवसन् कावेरीं लोकमाश्रिताम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१०१. नास्ति सूक्तो.

अथ षष्ठोऽध्यायः

वेङ्कट० अथ 'पिबा सोममभि' व्याचिख्यासति मौद्गलः ।
पादे समाने वक्तव्ये पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

तस्मिन् पादे यदा पश्येत् तमेवाविकृतं पुनः ।
तं पादपूरणं ब्रूयादिति वृद्धेभ्य आगमः ॥ २ ॥

किमुदाहरणं तत्र न 'याति देवः प्रवता'† ।
'नापि 'ये चुक्लृप्रन्ते(न्त' † इ)ति' भिन्ने वाक्ये यतस्तयोः ॥ ३ ॥

'आ याहि पुरीरती(ति'[1] इ)ति पादो नात्र निदर्शनम् ।
दृश्यते पूरणो ह्येष आकारः केवलोऽपि सन् ॥ ४ ॥

'त्वमग्ने मनुषा असि'[2] मन्त्रस्तत्र निदर्शनम् ।
तत्र प्रथम आकारो निरर्थक इति स्थितिः ॥ ५ ॥

[3]ननु देवस्त्वमागत्य मर्त्येष्वपि च वर्तसे[3] ।
इति सार्थोऽत्र आकार इदं तस्मिन्निदर्शनम् ॥ ६ ॥

'अथ ते अन्तु हर्यतः'[4], 'को वो वर्षिष्ठ आ नरः'[5] ।
निपातव्यतिरेकेण तस्माद् द्वौ च निदर्शनम् ॥ ७ ॥

'स घन्ता वित्र एषां स यज्ञानामथा हि वः'[6] ।
पादे द्वितीये तच्छब्द एकस्तस्यास्तु पूरणः[7] ॥ ८ ॥

'अस्मा एतन्महाँ अनूषम्'[8] एकोऽस्मा इति पूरणः[9] ।
सर्वनामानि पादेषु समानेष्विति पूरणम् ॥ ९ ॥

नास्ति निर्वचनं येषां रूपभेदेऽपि तान् विदुः ।
पूरणानेव कवयः 'एमेनं सृजता सुते'[10] ॥ १० ॥

'स संगृभ्या महो दधे(धौ'[11] इ)ति समानार्थौ विदुः श्रुतौ ।
तत्रैकं पूरणं विद्याद् बहवः सन्ति तादृशाः ॥ ११ ॥

---

१. ऋ १,१५,२. २-२. यानि देव उद्यतेति वेङ्कट. † ऋ ५,३१,१३. ३. ऋ ३,४३,३. ४. ऋ ८,११,१. ५-५. ननु देवस्त्वमिति पूरणं देवस्त्वा मनुष्यं मर्त्येषु च वर्तसे वि' लवं. ६. ऋ ३,४४,१. ७. ऋ १, ३८,६. ८. ऋ ३,११,३. ९. पूरणम् वि' लवं. १०. ऋ ९,३४,५. ११. पूरणम् वि'. १२. ऋ १,५,२. १३. ऋ १०,१,२.

ऋदेरथेति द्वौ पठितौ सत्यनामसु वैदिकैः ।
न तावत्यन्तपर्यायौ सत्येनेति विपश्चितः ॥ १२ ॥

[1]"सत्यमद्धा नर्किरन्यः"[1], 'सत्यमित्था वृषेदसि'[2] ।
सत्यं तथा, सत्यमित्थमित्यर्थस्तत्र दर्शितः ॥ १३ ॥

'पुत्रिणा ता बुभुरिणा'[3] कुमारा अर्भका इति ।
न पौनरुक्त्यमस्तीति तेनैको नात्र पूरणः ॥ १४ ॥

उदाहरणविद् विप्रः परिषत्सु न सीदति ।
प्रदर्शितास्ततोऽस्माभिरित्थं नानाविधा ऋचः[4] ॥ १५ ॥

[१७]

[5]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चदशी द्विपदा त्रिष्टुप्[6]।

पिबा सोममभि यमुग्र तर्द ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ।
वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रमभित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महि । गृणानः । इन्द्र ।
वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रऽहस्त । विश्वा । वृत्रम । अभित्रिया । शवःऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजः । पिब सोमम्, यम् सोमम् अभि यं पीत्वा उग्र । तृण्णवान् असि महद् गव्यम् सह उत्पमानः इन्द्र । पणिभिरपहृतम्[7] । विविधं च अवधीः यः त्वं हे धृष्णो ! वज्रहस्त ! विश्वम् उपद्रवम् अमित्रभवं बलं ॥ १ ॥

सः ईम् पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान् वृषभो यो मतीनाम् ।
यो गोत्रभिद् वज्रभृद् यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रऽवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।
यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्याः । सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥२॥

वेङ्कट० सः एनं सोमं पिब, यः ऋजीषेण तद्वान् । हर्योरस्य स भागो भवति । वरिवो धनानाम्, यः महान्, यः च स्तोतृणां वर्धिता, यः मेघानां भेत्ता वज्रभृत् च, यः च हर्योरधिष्ठाता, सः त्वम् इन्द्र ! नानारूपान् पणिभिरपहृतानवसाधनान् पशून् अभि तृन्धि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति ऋ० छपे. † ऋ १,५२,१३. २. ऋ ८,३३,१०. ३. ऋ ८,३१,८. ४. ऋचः ।
५ इ, ५-५. नास्ति मूको. ६. ऽष्टाः मूको.

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा शुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।
आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूँरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । शुधि । ब्रह्म । ववृधस्व । उत । गीःऽभिः ।
आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥३॥

वेङ्कट० एवं पिब अद्यतनं सोमं प्रत्नमिव । स सोमस्त्वाम् मन्दतु । शृणु स्तुतिम् । अपि च वर्धस्व स्तुतिभिः । आविष्कुरु च सूर्यम् । कृत्वा च प्रकाशय अन्नानि गोलक्षणानि । विनाशय च पणीन् । तैरपहृताः गाः च अभि तृन्धि ॥ ३ ॥

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।
महामनूनं तुविसं विभूतिं मत्सरासो जर्हृषन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युऽमन्तम् ।
महाम् । अनूनम् । तुविसम् । विऽभूतिम् । मत्सरासः । जर्हृषन्त । प्रऽसाहम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते त्वा सोमाः बृहन्तम् इन्द्र ! अन्नवन् ! इमे पीताः पूरयामासुर्दीप्तिमन्तम् । महान्तम् अनूनम् बलवन्तं विविधभूतिं मदकराः अत्यन्तं हर्षयन्ति प्रकर्षेण शत्रूणामभिभवितारम् ॥ ४ ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दर्द्रत् ।
महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उषसम् । मन्दसानः । अवासयः । अप । दृळ्हानि । दर्द्रत् ।
महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्था । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥५॥

वेङ्कट० यैः सोमैर्मोदमान सूर्यम् उषसम् च 'असुरैरिति नाम्नैन' स्थाने निवासयसि' दृळ्हानि तमोख्यसुरोत्पादितानि अवदारयन् । महान्तं मेघं बलम् गाः परितः सन्तम् इन्द्र ! स्वसात् स्थानात् अच्युतम् प्रेरय ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्गः.[2] ॥

तव त्वा वय तद् दंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।
और्णोर्दुरः उस्रियाभ्यो वि दृळ्होदुर्वाद् गा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । त्वा । वयम् । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्वम् । शच्या । नि । दीधरितिं दीधः ।
और्णोः । दुरः । उस्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा । उत् । उर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥६॥

1-1. अलौकिक नाम्नी एषा. २. °ति ए, ३-३. भारित मुद्रो.

वेङ्कट० तव प्रज्ञानेन तव कर्मभिश्च तत् कृतम्। किं तदित्याह — आमासु गोषु पक्वम् 'पयोऽम्बु यो' दुह्यमा निहितवानसि, विघटितवानसि द्वाराणि शिलोच्चयस्य गवार्थं दृढानि, तत उत् असृजः ऊर्ध्वं महतः शिलोच्चयात् पशूनङ्गिरोभिर्युक्तः ॥ ६ ॥

प्रप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमुप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।
अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यह्वी ऋतस्य ॥ ७ ॥

प्रप्राथ । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । द्याम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः ।
अधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । प्रत्ने इति । मातरा । यह्वी इति । ऋतस्य ॥७॥

वेङ्कट० वि पप्रथे पृथिवीं विस्तीर्णां महता कर्मणा इन्द्रः। उप अक्षभ्नाच्च द्याम् महतीं महान् इन्द्रः। अथ प्रलक्ष.। धारयसि द्यावापृथिवी, पयोदेवाः पुत्राः, महत्यौ पुराणे यज्ञस्य मातरौ[3] ॥ ७ ॥

अध त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तुवसं दधिरे भराय ।
अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्त्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अध । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तुवसम् । दधिरे । भराय ।
अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् । स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अध त्वाम् विश्वे देवाः सङ्ग्रामार्थम्[1] पुरः दधिरे एकम् बलवन्तम्[1]। वृत्रः देवान् यत् अभि औहिष्ट, वहेरिदं[4] छान्दसं रूपम् ऊहिवान् वहिना समः, अभिजगाम। तदा सङ्ग्रामेऽस्मिन् देवाः इन्द्रम् वृणते ॥ ८ ॥

अध द्यौश्चित् ते अप सा नु वज्राद् द्विता नमद् भियसा स्वस्य मन्योः ।
अहिं यदिन्द्रोऽभ्योहसानं नि चिद् विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

अध । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।
अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥९॥

वेङ्कट० अध वृत्रे हते द्यौः अपि[2] सा क्षिप्रं द्विधा अप अनमत् तव वज्रात् विभ्यती त्वदीयस्य क्रोधस्य। अहिम् यदा इन्द्रः आभिमुख्येन नि जघान गच्छन्तं सर्वगामी पृथिव्यां शयमानम् ॥ ९ ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छतास्रिम् ।
निकाममरमणसं येन नवन्त्वहिं सं पिणग्रूजीषिन् ॥ १० ॥

१-१. पयः इ. २. यावापृथिवी[3] इ. ३. समर्थन् मूको. ४. एदेरि[5] मूको. ५. इव मूको.

अधं । त्वष्टा । ते । महः । वज्रम् । सहस्रऽभृष्टिम् । वयूतत् । शतऽअश्रिम् ।
निऽकामम् । अरऽमनसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अध त्वष्टा ते महतः हे उद्गूर्ण! वज्रम् सहस्रधारम् शताश्रिम् वर्तयामास प्रादात्[1]। अथ निवर्तितकामं पर्याप्तमनसम् येन वज्रेणाभिगच्छन्तम् अहिम् सम् पिष्टवानसि ऋजीषिन्! ॥ १० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः[3] ॥

वर्धान् यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् ।
पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन् वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सऽजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।
पूषा । विष्णुः । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रऽहणम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अवर्धयन् यम् विश्वे मरुतः सङ्गताः, तस्मै तुभ्यम् इन्द्र! वृत्रवधाय शतम् महिषान् अपचत्[4] पूषा विष्णुः च। तथा त्रीणि सरांसि अधावयन्। तदेवाह — वृत्रहणम् मदकरम् अंशुम् इन्द्राय ॥ ११ ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।
तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।
तासाम् । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आर्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ असृजः उदकं महद् वृत्रेण "वृतम् नदीनाम्"। तदेवाह — परितः स्थितम् अपाम् ऊर्मिम् आगमम्[5] इति। तासाम् अपां प्रवणाभिमुखस्य वेगस्य समुद्रम् अपगन्तुं नीचीनं मार्गं च इन्द्र! "प्र आर्दयः"[6] ॥ १२ ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुर्यं सद्रोदाम् ।
सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुर्यम् । सद्रःऽदाम् ।
सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० एवं[7] तानि विधानि कर्माणि कृतवन्तम् इन्द्रम् महान्तम् उग्रम् अहिंस्यं बलस्य दातारम् सुवीरम्[8] त्वां शोभनायुधं शोभनवज्रम् आवर्तयतु अवसरे स्तोत्रं रक्षणाय ॥ १३ ॥

स नो वाजाय श्रवस इषे च रायो यहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।
भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरीन् दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥ १४ ॥

---

१. मदात् मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. अपचन् वि'. ४-४. प्रसारीत् मूको. ५. आदृश्यत्व मूको. ६-६. प्रवयय वि'. ७. एव वि' क्वं. ८. रिक्त वि' क्वं.

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । रये । धेहि । चुडक्तेः । इन्द्र । विप्रान् ।
भरत्वाजे । नृऽवतेः । इन्द्र । सूरीन् । दिवि । च । स्मः । एधि । पार्ये । नः । इन्द्र ॥१४॥

वेङ्कट० सः अस्मान् बलाय कीर्तेयेऽन्नाय धनाय च कुरु इन्द्र[1]। दीप्तिमतो मेधाविनः। तथा भरद्वाजे मयि मनुष्ययुक्तान् स्तोतॄन् कुरु[2] इन्द्र[1]। दिवि च खलु पारयितव्ये त्वम् अस्माकम् इन्द्र! भव[3] पारयितेति ॥ १४ ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अनया स्तुत्या अन्नं लभेमहि यच्च यावच्च देवैर्निहितम् अस्ति। मदेम शतहिमाः[4] सुवीराः ॥ १५ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

[१८]

[6]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[6]।

तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।
अषाळ्हमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
अषाळ्हम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीःऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ताम् एव स्तुहि, यः अभिभवितृबलः भजमानः शत्रून् अनभिगतः[4] शत्रुभिः पुरुहूतः इन्द्रः। अषाळ्हम्[1] इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत् समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।
बृहद्रेणुश्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽम्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।
बृहत्ऽरेणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः युद्धशीलः दाता सङ्ग्रामकृत् सङ्ग्रामवान् बहूनाम् आमर्शकः शब्दवान् ऋजीषी बृहद्रेणुः महाधूलिः व्यावर्तिता अभवत् एकः बहूनाम् मानुषीणाम् प्रजानां बलवान् ॥ २ ॥

त्वं ह नु त्यदददमायो दस्यूँरेकः कृष्टीरवनोरार्याय ।
अस्ति स्विन्नु वीर्यं१ तत् ते इन्द्र न स्विदस्ति तदु तुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. नास्ति ख्यं. ३. नास्ति ऋ. ४-४. नास्ति मूको. ५. अभिगतः वि[1] ख्यं. ६. भवादन् वि[1].

ऋ-१५१ *

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आर्याय ।
अस्ति । स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽया । वि । वोचः ॥

वेङ्कट० त्वम् खलु त्यत्[1] दस्यून् अदमयः । असहाय एव अवधीः प्रजा यजमानाय शत्रुभूताः । वीर्यम् इन्द्र! इदानीं तव अस्ति, स्वित् आहोस्वित् न अस्ति । तत् सम्प्रति विस्पष्टं ब्रूहि ॥ ३ ॥

सदित्ते हि तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।
उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरंधस्य रधतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।
उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरंधस्य । रधऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विद्यमानमेव तव बहुजनस्य जानामि बलम् हे अतिशयेन बलवन्! हिंसितुर्हिंसकस्य । उद्गूर्णम् उद्गूर्णस्य वृद्धस्य अतिशयेन वृद्धं तद् भवति । असमृद्धस्य यजमानस्यार्थं समृद्धं कर्त्तुं यो हंसि ॥ ४ ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।
हन्नच्युतच्युद् दस्मुपपर्यन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत्ऽभिः । वलम् । अङ्गिरःऽभिः ।
हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म् । उपऽपर्यन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥५॥

वेङ्कट० तत् अस्माकम् पुराणम् सख्यम् अस्तु त्वयि स्तोत्रम् । सत्यम् वदद्भिः अङ्गिरोभिः बलम् हृतवानसि हे अच्युतानां[2] प्यावयितः! दर्शनीय! गच्छन्तम् । विगमितवानसि अस्य पुरः द्वाराणि सर्वाणि ॥ ५ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके पञ्चाध्याये चतुर्थो वर्गः[3] ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।
स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत् समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रऽतूर्ये ।
सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्ऽसु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः हि प्रज्ञाभिः आह्वातव्यो भवति उद्गूर्णं ईश्वरं कुर्वन् महति सङ्ग्रामे । सः पुत्रभजने पौत्रभजने च द्रातव्यः । सः वज्री सङ्ग्रामेषु वितन्तसाय्यः भवति, अत्यन्तं साधुभिः सेवितव्यो भवति ॥ ६ ॥

---

१. एतत् मूको. २. अच्युतां इ. ३-३. नास्ति मूको.

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सर्स्रे ।
स द्युम्नेन स शवसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सर्स्रे ।
सः । द्युम्नेन । सः । शवसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृऽतमः । सम्ऽओकाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः बलेन मनुष्याणां जन्मानि अमरणधर्मणा परेषां नमयित्रा अति प्र सरति । सः तेजसा सः वेगेन धनेन च सः वीर्येण नेतृतमः सङ्गतः इति ॥ ७ ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत् सुमन्तुनामा चुमुरिं धुनिं च ।
वृणक् पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुमुरिम् । धुनिम् । च ।
वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नाय । शयथाय । नु । चित् ॥८॥

वेङ्कट० सः यः इन्द्रो मोहाय न भवति । न च कदाचिद् मिथ्या प्रादुर्भवति । सुमन्तुरिति नाम यस्य सः इन्द्रः पिप्रुप्रभृतीन् महत् पुराम् व्यावयित्रे [1]क्षिप्रम् शयथाय । शयथः[1] क्षिप्रम् इत्याहुः ॥ ८ ॥

उदावता स्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।
धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणन्नभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्ऽअवता । स्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।
धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽन्ना । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उद्गच्छता शत्रूणां समूकरणशीलेन बलेन सह वृत्रं हन्तुम् रथम् इन्द्र! [2]आ तिष्ठ[2] । आ[2] धेहि च वज्रम् दक्षिणे हस्ते, अभि प्र गच्छ हे पुरुदान! शत्रूणाम् मायाः ॥ ९ ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।
गम्भीरया नुष्यया यो रुरोजाध्वानयद् दुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।
गम्भीरया । नुष्यया । यः । रुरोज । अध्वानयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्निः इव हन्ता शुष्कम् वनम् रक्षः नि दह, यथा अशनिः भीमा[3] दिशः पतिता

१-१. सप क्षिप्रं शयथः वि[1] लपं; [2]शयथः द्रुमः क. २-२. मादित्र ख लपं. ३. मारित वि[1] लपं. ४. भीमः ख लपं.

विनाशयति । गम्भीरया महत्या च शक्त्या शत्रून् रुरोज शब्दापयति दुरितानि[1] च विनाशयतीति परोक्ष उत्तरार्धं ॥ १० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चमो वर्ग[2] ॥

आ सहस्रं पथिभिरिन्द्र राया तुविद्युम्न तुविराजेभिरर्वाक् ।
याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युम्न । तुविऽराजेभिः । अर्वाक् ।
याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नु । चित् । अदेव । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ याहि सहस्रेण धनेन सह मार्गैः हे बहुधन[1] बहुबलैरश्वै अभिमुखम् सहस[2] सूनो[1] महेन्द्र[1] । एतदर्थं[3] यस्य यजमानस्य क्षिप्रम् असुर ईश्वरो भवति, पृथक्करणाय[4] [5]यम् अबाधिम् असुर [6] आगच्छति[5], तत[6] आगच्छेति ॥ ११ ॥

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठि पुरुमायस्य सह्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुविऽद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।
न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानम् । अस्ति । न । प्रतिऽस्थि । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० बहुधनस्य स्थविरस्य वर्षणशीलस्य महत्त्वम् दिव पृथिव्या च प्र रिरिचे । रप्शतिर्महद्भावकर्मा । न अस्य शत्रु कश्चित् अस्ति, न च प्रतिमानम्, न प्रतिष्ठाव। अभिगन्ता बहुमायस्य अभिभवत्र ॥ १२ ॥

प्र तत् ते अद्या करणं कृतं भूद् यत्सस्तिर्यग्वर्मस्मै ।
पुरू सहस्रा नि शिशा अमित्र क्षामुद् यूथेव वि जनाँ अशव्या ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भूत् । यत् । सस्तिः । तिर्यक् । वर्म । अस्मै ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अमित्र । क्षाम् । उत् । यूथेवेति यूथाऽइव । वि । जनान् । अशव्या ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र भवति इदानीमुत्कृष्टम् भवति जनेषु तत् ते[1] कृतम् कर्म । यत् त्वम् अस्मै कर्मणे दुरसादीनसुरीन् रक्षयानकरो[2] बलवत्तरैरस्मन्नैरंवयत इति । तेषा दुरसादीना शत्रूणा बहूनि सहस्राणि पृथिव्या तनूकृतवानसि, तूर्वयाणम् च दृष्टेन बलेन उद्वकाव् उच्छेदयानसि ॥ १३ ॥

अनु त्वाहिंध्ने अदेव देवा मदन् विश्वे कवितमं कवीनाम् ।
करो यत्र वरिवो बाधितायै दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

---

१ नास्ति मूको २ २ नास्ति मूको ३ ३ मादेन्द्रबल' मूको ४ पृथक् कुरु रणस्य मूको ५ ५ य मार्गमसुर ए प्रस्तुत ६ गच्छति एप. ७ अत्र वि' ८ नास्ति छप. ९ 'मारयक'
वि' ए

अनु । त्वा । अहिऽइन्ने । अधं । देव । देवाः । मदन् । त्रिधे । कविऽतमम् । कवीनाम् ।
करः । यत्र । वरिवः । बाधिताय । दिवे । जनाय । तन्वे । गृणानः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अनु अमदन् त्वाम् अहिहननाय अथ [1]हे देव![1] सर्वे देवाः अत्यन्तं कविम्, कृतवानसि यदा धनम् बाधिताय स्वोत्रे जनाय तनूकर्मे[2] च स्तूयमानः ॥ १४ ॥

अनु द्यावापृथिवी तत् त ओजोऽमर्त्या जिहत इन्द्र देवाः ।
कृष्वा कृत्नो अकृतं यत् ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । द्यावापृथिवी इति । तत् । ते । ओजः । अमर्त्याः । जिहते । इन्द्र । देवाः ।
कृष्व । कृत्नो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्ति । उक्थम् । नवीयः । जनयस्व । यज्ञैः ॥१५॥

वेङ्कट० [1]हे इन्द्र![1] अनु गच्छतः द्यावापृथिवी तत् तव बलम्, तथा गमनाय देवाः च अनुगच्छन्ति । कृत्नो हे कर्मशील!, अकृतम् यदि ते किंचित् अस्ति । नवतरं स्तोत्रम् यज्ञैः सह जनयस्व । कृते हि कर्मणि[2] नवानि च कथयन्त्यृषयो यज्ञेष्विति ॥ १५ ॥

[3]इति चतुर्थोऽष्टके षष्ठाध्याये षष्ठो वर्गः[3] ॥

[१९]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।
अस्मद्र्यक्वावृधे वीर्याय उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विऽबर्हाः । अमिनः । सहःऽभिः ।
अस्मद्र्यक् । ववृधे । वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा शत्रुं विजित्यान्यो[1] महाराजो भवति मनुष्यः, एवम् इन्द्रः वृत्रं हत्वा महान् अभवत् । 'इन्द्रो ह वा एष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रं जघ्निवान् महेन्द्रो यथा महाराजोऽन्यो विजित्य' (तु. माश १,६,४,२१) इति[2] वाजसनेयकम् । किं च मनुष्याणां पूरयिता अपि[3] च[4] द्वयोः परिवृढः अहिंसितो बलैः । सोऽयं मदभिमुखं वीर्यकरणार्थं वर्धते च । अयं शोभनकर्मणः कर्मभिः उरु पृथुः च भवति ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रं धिषणा सातये धाद् बृहन्तमुष्वमजरं युवानम् ।
अर्वाञ्चेनं शवसा शुशुवांसं सद्यश्चिद् यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. कर्मे वि[1] लुप्. ३. कर्माणि कृते मूको. ४. विजित्यानो वि[1] लुप्,
५. नास्ति वि[1] लुप्. ६. नास्ति वि[1]. ७. नास्ति लुप्.

इन्द्रम् । एव । धिषणा । सातये । धात् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।
अषाळ्हेन । शवसा । शुशुळ्वांसम् । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असामि ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् एव बुद्धेर्लाभाय निदधाति महान्तं दर्शनीयम् अजरम् युवानम् शत्रुभिरसोढेन बलेन वर्धमानम्, सद्यः जातः यः ववृधे अन्यूनः ॥ २ ॥

पृथू करस्ता बहुला गभस्ती अस्मभ्यं सं मिमीहि श्रवांसि ।
यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्ता । बहुला । गभस्ती इति । अस्मभ्यम् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।
यूथाऽइव । पश्वः । पशुऽपाः । दमूनाः । अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥३॥

वेङ्कट० पृथू करौ, दीर्घौ बाहू, स त्वमस्मदभिमुखम्[1] सम् मिमीहि अन्नानि, पशोः यूथानीव[2] पशुपालो दममनाः अस्मान् इन्द्र! अभि आ वर्तयस्व आजौ ॥ ३ ॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शाकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।
यथा चित् पूर्वे जरितार आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिनम् । अस्य । शाकैः । इह । नूनम् । वाजऽयन्तः । हुवेम ।
यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् युष्माकम् इन्द्रम् शत्रूणां शातयितारम् अस्य सदायैर्मरुद्भिः सह इदानीं युद्धं कुर्वन्तो हुवामः। यथा एव पूर्वे स्तोतारोऽभूवन् प्रशस्या अनिन्द्या अहिंसिता[3], तद्वद् वयमपि भूयास्मेति ॥ ४ ॥

घृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।
सं जग्मिरे पथ्या३ रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यादमानाः ॥ ५ ॥

घृतऽव्रतः । धनऽदाः । सोमऽवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुऽक्षुः ।
सम् । जग्मिरे । पथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यादमानाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० घृतकर्मा धनस्य दाता सोमेन वृद्धः सः हि प्रशस्यस्य धनस्य बहोर्वक्ता। सम् गच्छन्ते मनुष्यहितानि धनानि अस्मिन् समुद्रे समागता[4] इव सिन्धवः। नानादिग्भ्यः समागता वा पथ्या. इति ॥ ५ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमो वर्गः[5] ॥

ऋषिष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।
विश्वा धृष्णो धृष्णुया मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो माद्रयध्यै ॥ ६ ॥

---

१. परमद' इति. २. यूथानि वि' इति. ३. मासित मूको. ४-४. मासित मूको.

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिऽभूते । उग्रम् ।
विश्वा । धृष्णा । वृण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिऽव्रः । मादयध्यै ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बलवत्तमम् अस्मभ्यम् आ हर शूर। बलम् ओजस्वितमम् ओजः च उद्गूर्ण हे शत्रूणाम् अभिभवितः। । विश्वानि च सन्तानि धर्षणनिमित्तानि शत्रूणां मनुष्याणाम् आदाय अस्मभ्यम् देहि हे हरिवः। अस्मान् मादयितुम् ॥ ६ ॥

यस्ते मदः पृतनाषाळमृध्र इन्द्र तं नु आ भर शूशुवांसम् ।
येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुऽवांसम् ।
येन । तोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः ते मदः अभिभविता अहिंसितः, इन्द्र। तम् अस्माकम् आ हर प्रवृद्धम्। येन मदेन शत्रुजातं त्वया भूतेन लब्धधनाः पुत्रस्य च तत्पुत्रस्य भजने तेन धनप्रदानेन अर्चयामः शत्रून् जिगीवांसः त्वया रक्षिताः ॥ ७ ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।
येन वंसाम पृतनासु शत्रून् तवोतिभिरुत जामिमजामिन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।
येन । वंसाम । पृतनासु । शत्रून् । तव । ऊतिऽभिः । उत । जामीन् । अजामिन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ भर अस्मभ्यं वर्षितृ बलम् इन्द्र। धनस्य स्पष्टृ[1] वृद्धं शोभनोत्साहम्, येन वयं पृतनासु शत्रून् तव रक्षणैः अपि च ज्ञातीन् अज्ञातीन्[1] ॥ ८ ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।
आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङिन्द्र द्युम्नं स्ववद्धेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।
आ । विश्वतः । अभि । सम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥

वेङ्कट० त्वदीयं बलम् अस्मान् सर्वतः अभिगच्छतु, इन्द्र! अन्नम् अभ्युदययुक्तम् अस्मासु धेहि ॥ ९ ॥

नृवत् त इन्द्र नूतनाभिरूती वंसीमहि वाममं शोमतीभिः ।
ईशे हि वस्व उभयस्य राजन् धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

---

१. तौ वि' एवं. २. स्पष्टारम् अ० भाष्यम् वि' ऊर्ध्वं. ३. नास्ति मको.

नूऽवत् । ते । इन्द्र । नूऽतमाभिः । कृती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतीभिः ।
ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० मनुष्ययुक्तं त्वत्तः इन्द्र! नेतृतमैः रक्षणैः भजेमहि वननीयं धनं श्रोतव्यैः । ईशिषे हि धनस्य दिव्यस्य उत पार्थिवस्य राजन्! , धेहि रत्नम् महनीयं परिग्राहवद् बृंहितम् ॥ १० ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।
विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्यातौ ॥ ११ ॥

जनं बभ्रिन् महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।
अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । बभ्रिन् । महि । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृऽभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।
अध । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्ऽसु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्रतः स्थित्वा युध्यन्तम् जनम् बभ्रिन्! महान्तम् मन्यमानम् एभ्यः नृभ्यः वशीकुरु, येषु योद्धृषु अहम् अस्मि । अध हि त्वा दिवः पृथिव्याम्[1] युद्धे पुत्राद्यर्थम् हवामहे इति ॥ १२ ॥

वयं ते एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत् स्याम ।
घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुऽहूत । सख्यैः । शत्रोःऽशत्रोः । उत्ऽतरे । इत् । स्याम ।
घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वयम् ते एभिः स्तोतृभिः पुरुहूत! सख्यैः सह अस्माच्छत्रोः उत्कृष्टतरो एव भवेम । घ्नन्तः शत्रून् प्रत्यक्षान् परोक्षांश्च शूर! राया मदेम बृहता स्वया रक्षिताः ॥ १३ ॥

'इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये अष्टमो वर्गः' ॥

[२०]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तमी विराट्' ।

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शवसा पृत्सु जनान् ।
तं नः सहस्रभरमुर्वरासां द्राघि स्नुतो सहसो धृतुतरम् ॥ १ ॥

---

१. मानित मूको. २. पथिभ्या वि' छपं. ३. 'तरः स छपं. ४-४. नास्ति मूको.

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूमे । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शवसा । पृत्सु । जनान् ।
तम् । नः । सहस्रंऽभरम् । ऊर्धग्राऽसाम् । दद्धि । सूनो इति । सहसः । वृत्रऽतुरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आदित्यः इव यः इन्द्र! अभि तिष्ठति पृथिवीम् अरीन् जनान् बलेन रयिः सङ्ग्रामेषु । तम् अस्मभ्यं सहस्रस्य भर्तारं सर्वस्या भूमेर्दातारम् दद्धि हे सहसः सूनो! शत्रूणां हिंसितारम् ॥ १ ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।
अहिं यद् वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्नृजीषिन् विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् ।
अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वव्रिऽवांसम् । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥२॥

वेङ्कट० आदित्यस्येव तुभ्यम् अनु अधायि नूनं महद् बलं सर्वं देवैः, अहिम् यदा वृत्रम् अपः निरुन्धानं हतवानसि ऋजीविन्! विष्णुना सहायेन सेव्यमानः ॥ २ ॥

तूर्वन्नोजीयान् तवसस्तवीयान् कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।
राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत् पुरां दर्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओजीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतऽब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्धऽमहाः ।
राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासाम् । यत् । पुराम् । दर्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत्र अतिशयेन बलवान् वृद्धादपि वृद्धः कृतस्तोत्रः इन्द्रः वृद्धतेजाः राजा अभूत् सोमसत्रस्य मधोः, विश्वासाम् पुराम् यदा दारयितारं वृत्रम् अभ्यगच्छत् ॥ ३ ॥

शतैरपद्रन् पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।
वधैः शुष्णस्यासुरस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत् किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतैः । अपद्रन् । पणयः । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । कवये । अर्कऽसातौ ।
वधैः । शुष्णस्य । असुरस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शतैः वधैस्त्वया कृतैः अपाद्रवन्[1] असुराः अस्मिन् युद्धे । द्विर्गतिकर्मा (निघ २,१४) । कस्मिंश्चित्पाठ — दशावासत्वात् हुरस्य. कविर्दशोणिसंज्ञिमित्तं त्वया कृते युद्धे । वधैः शुष्णस्य शोषयितुमशक्यस्य मायाः अन्नानि न किम् चिदपि प्र अरेचयः । सर्वं विनाशितवानसि ॥ ४ ॥

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत् पतने पादि शुष्णः ।
उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

---

१. रयि त्रि' कर्म. २. नू मूको. ३. युद्धेऽपाद्रवन् का शुष्णेरवद्रवन् वि'कर्म.

मह् । द्रुह् । अपे । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णे ।
उरु । स । सुऽअर्थम् । सारथये । कु । इन्द्रे । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० महतो द्रोग्धु अप धायि सर्वेण शरीरम्, वज्रस्य यदा पतने पतित शुष्णासुर । कुत्सस्य कार्यम् स इन्द्र एकं रथमास्थाय सारथ्य कुर्वते कुत्साय अकरोत् सूर्यस्य सम्भजने । 'प्रैतशं सूर्ये' (ऋ १, ६१,१५) इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये नवमो वर्ग' ॥

प्र श्येनो न मदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।
प्रावन्नर्मा साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येन । न । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।
प्र । आवत् । नर्मा । साप्यम् । ससन्तम् । पृणक् । राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा इन्द्राय श्येन मदिरम् सोमम् अद्रे अमध्नात्, एव नमे सखपुत्रस्य स्वपतो आधायासुयुक्तस्य नमुचे असुरस्य शिर प्र[1] मथायन्, स प्रकर्षेणारक्षत्[2], ततस्तम् नर्मा धनेनाशेन स्वस्तिना च सम् अयोजयत् ॥ ६ ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृळ्हाः पुरो वज्रिञ्छर्वसा न दर्दः ।
सुदामन् तद् रेकणो अप्रमृष्यमृजिश्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृळ्हाः । पुरः । वज्रिन् । शर्वसा । न । दर्दरिति दर्द ।
सुऽदामन् । तत् । रेकणः । अप्रऽमृष्यम् । ऋजिश्वने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि दारितवानसि पिप्रोः आहन्तुमायस्य दृढा पुर वज्रिन् बलेन । न इति समुच्चयार्थीय । शोभनदान[3] पिप्रो तत् [4]धनम् अन्यैरनभिभवनीय बहुत्वाद् ऋजिश्वने यजमानाय दत्तवानसि अनुभूतो दातव्यम्[5] ॥ ७ ॥

स चेतसुं दर्शमायुं दर्शोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुन्नः ।
आ तुग्रं शश्वदिभं योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

स । चेतसुम् । दर्शऽमायम् । दर्शऽओणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुन्नः ।
आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । योतनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्यै ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [5]स इन्द्र सुष्ठ्वन्येषणीयसुखो योतमानाय ऋषये चेतसुमसूतीन् उपरुद्धान् अकरोद् बहून् एतान् । यथा मातु [6]पुत्रा वसतिनि [7] एव वसमनयत् । आकार समुच्चये । सीम् इति परिग्रहार्थीय (नि. या १,७) । इयध्यै कर्मप्रदानाय[8] गन्तुम् ॥ ८ ॥

---

१ १. नास्ति मूको २ नास्ति मूको ३ 'य मूको ४. 'दानम् स इन्द्र. ५ ५ नास्ति उप. ६-६ पुत्राय वसतिनि इ एव ७ प्रदानाय इ

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद् वज्रं वृत्रहणं गभस्तौ ।
तिष्ठद्धरी अध्यस्तेव गेतें वचोयुजा वहत इन्द्रमुप्सम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रऽहनम् । गभस्तौ ।
तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गेतें । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥९॥

वेङ्कट० सः एतान् शत्रून् स्वयं भजते शत्रुभिरप्रतिगतः बिभ्रत् वज्रम् शत्रूणां हन्तारं बाहौ, अतिष्ठति[1] च अश्वौ योद्धेव रथम् । वचोयुजौ तौ[2] इन्द्रम् वहतः दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

सनेम ते ऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूर्वः स्तवन्त एना यजैः ।
सप्त यत् पुरः शर्म शारदीर्दर्द्धन् दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूर्वः । स्तवन्ते । एना । यजैः ।
सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० [3]हे इन्द्र![3] भजेमहि गवतरं धनं तव रक्षणेन । अनेन धनेन हेतुना हविर्भिः सह मनुष्यास्त्वां प्रकर्षेण स्तुवन्ति । सप्त यदा विदारणीयाः शरच्छत्रुः पुरीः दारितवान्, तदा हतवान् इन्द्रः पुरुकुत्साय दासीः सेनाः वशं नयन् धनं वा प्रायच्छत् ॥ १० ॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्व्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।
परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाय स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्व्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।
परा । नवऽवास्त्वम् । अनुऽदेयम् । महे । पित्रे । ददाय । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वम् वर्धयिता इन्द्र! मुख्योऽभूः धनमिच्छन् कविपुत्राय उशनसे । तथा पराङ्नवधानसि महते पित्रे स्वपुत्रं युद्धे [4]त्वया गृहीतं महते याचमानाय[4] नववास्तवनामानम् अनुदातव्यम् ॥ ११ ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।
प्र यत् समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।
प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० व्याख्याता[5] (ऋ १,१७४,९ द.) ॥ १२ ॥

---

१. अतिष्ठति वि[1] लुप्तं. २. तावत् वि[1] लुप्तं. ३-३. नास्ति मूको. ४. पुत्रे वि[1]. ५-५. त्वया गृहीतमत्त्वया वि[1]; त्वया गृहीतमस्त्वयाचाय ऊ लुप्तं. ६. व्याख्यातत्वः वि[1] लुप्तं.

तवं ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ मस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।
दीदयदित् तुभ्यं सोमेभिः सुन्वन् दभीतिरिष्मभृतिः पक्थ्यैः ॥ १३ ॥

तवं । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । मस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिस्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इष्मऽभृतिः । पक्थी । अर्कैः ॥१३॥

वेङ्कट० तव एव इन्द्र! सङ्ग्रामे एतत् विश्वम् कर्म भवति, यत् सूक्तं उक्तम्। तथा धुनिश्च चुमुरिश्चासुरौ अद्यापि स्वपतः, त्वं यौ अस्वापयः। दीप्यत एव तुभ्यम् सोमैः सुन्वन् दभीतिः नाम ऋषिः इष्मैर्विभ्रत् पचन् पक्वान्[1] स्तुतिभिः सह ॥ १३ ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये दशमो वर्गः[2] ॥

[२१]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता, नवम्येकादश्योर्विश्वे देवाः । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

इमा उं त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।
धियो रथेष्ठामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुऽतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।
धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० इमाः खलु त्वा बहुतमस्य स्तोतुः हवाहम् वीर![1] हवनकुशलाः स्तुतयः हवन्ते रथे स्थितम् अजरम् नवतरम्। रयिः विभूतिः च प्राप्यते तव स्तुत्येति ॥ १ ॥

तमु स्तुष इन्द्रं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।
यस्य दिवमति महा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानः । गिर्वाहसम् । गीःऽभिः । यज्ञऽवृद्धम् ।
यस्य । दिवम् । अति । महा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् एव स्तौमि इन्द्रम्, यः विद्वान् इन्द्रः । कीदृशं तम्। गीर्भिः यज्ञे वर्धितम्। यस्य महत्त्वम् महत्त्वेन दिवम् अति रिरिचे पृथिव्याः अतिरिक्तं भवति बहुप्रज्ञस्य ॥ २ ॥

स इत् तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण ववृतेनच्चकार ।
कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवऽयुनम् । ततन्वत । सूर्येण । ववृतेऽनत् । चकार ।
कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

---

1. पक्वान्वा वि' सर्व. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति मूको.

वेङ्कट० सः एव इन्द्रः[1] यः तमः प्रज्ञानरहितं विस्तारवत् सूर्येण प्रज्ञानवत् चकार। कदाचिदपि मर्ताः अहिंसितस्य एव धाम यद्वा गिरिष्वन्तः शत्रुभिः न हिंस्यन्ते हे अन्नवन्! ॥ ३ ॥

यस्ता चकार स कुह स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विक्षु ।
कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुह । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विक्षु ।
कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः तानीमानि कर्माणि चकार सः इन्द्रः कुह स्वित् भवति, कम् वा जनपदम् आभिमुख्येन चरति, कासु वा प्रजासु। कः एव यज्ञः मनसे वरणीयाय सुखकरो भवति, कः वा मन्त्रः, कामः वा सः होता इति ॥ ४ ॥

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत् सखायः ।
ये मघुमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत विद्धि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत् । सखायः ।
ये । मघुमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । विद्धि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदानीं खलु तव सर्वं जगद् व्याप्नुवानस्य 'पुरा जाताः' प्रज्ञाः अभवन् हे बहूनां कर्मणां कर्तः! स्तोतारः। ततः पूर्वं च ये मध्यमाः, अपि च नूतनाः। अपि च अवमस्य मम स्तुतिम् पुरुहूत! शृण्वस्व ॥ ५ ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वर्गः[2] ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः परापि प्रत्ना ते इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।
अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात् त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । परापि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।
अर्चामसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात्[3] । एव । विद्म । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा वीरशः इन्द्र इति पृच्छन्तः अवराः तव परापि प्रत्नानि श्रवणीयानि कर्माणि अनु यच्छन्ति स्तुतिभिर्वर्णयन्ति [1]हे इन्द्र![1]। अर्चामः वीर! वीरवाहः! त्वाम् महान्तम्, यानि एव चरित्राणि जानीमः तैः। द्वितीयायाः आदेशस्तृतीयायामाश्रेति ॥ ६ ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत् सु तिष्ठ ।
तवं प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण घृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

---

१. सास्ति मूको. २. तु. वैप १, २५८, ८. ३-३. सास्ति मूको.

अभि । त्वा । पार्जः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।
तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । घृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि वि तिष्ठते अभिभवति त्वा रक्षसः बलम् महत्, तत् प्रादुर्भूतं शवः[1] त्वम् अभि भव।
तव पुराणेन योग्येन सख्या वज्रेण हे घृष्णो! तानि रक्षांसि अप नुदस्व ॥ ७ ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।
त्वं ह्याङ्गिपः प्रदिवि पितॄणां शश्वद् बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुऽधायः ।
त्वम् । हि । आङ्गिपः । प्रऽदिवि । पितॄणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुऽहवः । आऽइष्टौ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः तु शृणु इन्द्र! सम्प्रतितनस्य स्तुतिमिच्छतः वीर! स्तोतॄणां धर्तः!। त्वम् हि आसः
पुराणे "काले अस्माकम्" पितॄणाम् सर्वदा बभूथ स्वाह्वानः आभिमुख्येन यागे ॥ ८ ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृण्वतेवसे नो अद्य ।
प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृण्व । अवसे । नः । अद्य ।
प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरंऽधिम् । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्तोतः! वरुणादीन् अस्माकम् रक्षणाय प्र कुरुष्व । पुनः अवसे इति पूरणम् । वाक् पुरन्धिः ।
वरुणादिदेवतेयमिति[1] ॥ ९ ॥

इमे त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरुऽशाक । प्रऽयज्यो इति प्रऽयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।
श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

वेङ्कट० इमे त्वां बहुधन! प्रकर्षेण यष्टव्य! स्तोतारः अभि अर्चन्ति स्तोत्रैः । आ शृणु हवम् हुवतः[2] हूयमा-
नस्वम्। न त्वत्सदृशः अन्यः त्वत्तः कश्चित् अस्ति अमृत![3] ॥ १० ॥

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान् विश्वेभिः सखो सहसो यजत्रैः ।
ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आशुर्ये मनु चक्रुरुपरं दसाय ॥ ११ ॥

---

१. अयः मूको. १-२. काम्यं नामत्वं वि; कालेऽनश्वत् क; कालश्वत् खपं. २. "देवतेय" मूको.
३. सन्ति मूको. ५. "तः मूको.

नु । मे । आ । वार्चम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभि । सूनो इति । सहस । यजत्र ।
ये । अग्निऽजिह्वा । ऋतऽसाप । आसु । ये । मनुम् । चक्रु । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

सायण० क्षिप्र मदीयाम् वाचम् उप आ गच्छ जानन् सर्वैर्देवै हे बलस्य पुत्र'। ये देवा अन्यास्या यज्ञस्पृशो भवन्ति, ये वा मनुष्य कुर्वन्ति उसम् अवस्थित शत्रूणामुपक्षपणाय ॥ ११ ॥

स नो बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद् विदानः ।
ये अश्वमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

स । नु । बोधि । पुर एता । सुऽगेषु । उत । दु ऽगेषु । पथिऽकृत् । विदान ।
ये । अश्वमास । उरव । वहिष्ठा । तेभि । नु । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

सायण० स अस्माक बुध्यस्व पुरोगन्ता सुगेषु दुर्गेषु च पथिषु पथा कर्ता विद्वान् पथ । य अश्वमा अन्तिमगच्छन्त उरव [२] वोढृतमा अश्वा, तेभि इन्द्र! अस्माक सङ्ग्रामम् अभि वह ॥ १२ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वर्ग [1] ॥

[२२]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द [1] ।

य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।
यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्त्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

य । एक । इत् । हव्य । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गी ऽभि । अभि । अर्च । आभि ।
य । पत्यते । वृषभ । वृष्ण्यऽवान् । सत्य । सत्वा । पुरुऽमाय । सहस्वान् ॥ १ ॥

सायण० य एक एव आह्वातव्य मनुष्याणाम्, इन्द्रम् तम् आभि स्तुतिभि अभि स्तौमि । य पतति स्तोतृषु वर्षिता वीर्यवान् सत्यकर्मा सादयिता बहुप्रज्ञ बलवान् ॥ १ ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।
नक्षद्दाभं तत्तुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नु । पूर्वे । पितर । नवऽग्वा । सप्त । विप्रास । अभि । वाजयन्त ।
नक्षत्ऽदाभम् । तत्तुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभि । शविष्ठम् ॥ २ ॥

सायण० तम् एव अस्माकम् पितर पूर्वे सप्त विप्रा [2] अङ्गिरस अभि अर्चन्ति अस्मभिरुच्यमाना व्याप्तारम-

---

१ नास्ति ऋ॰ एषा २ नास्ति मूलो ३ ३ नास्ति मूलो

सुराणां दम्भितारम्। तरणतीलं मेघस्थितम्[1] अनतिक्रमणीयवचनं स्तुतिभिः बलवत्तमम् ॥ २ ॥

तमीमहे इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।
यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।
यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्यै ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् याचामहे इन्द्रम् इमं रायिं बहुवीरं पुरुषवन्तं बहुशब्दम्, यः अस्कृधोयुः, अत्र यास्कः—'नक्षद्दामम् अदतुवानदाभम्। अन्यशनेन दम्भतीति वा[2] । ×××अस्कृधोयुरकृध्वायुः। कृधिरिति ह्रस्वनाम। निरुक्तं भवति' (या ६,३) इति, अजरः स्वर्वान्। तम् रयिम् आ भर हे हरिवः! मादयितुम् अस्मान् ॥ ३ ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितारं आनशुः सुम्नमिन्द्र ।
कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्वः पुरुहूत पुरुवसोऽसुन्वः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुम्नम् । इन्द्र ।
कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्वः । पुरुऽहूत । पुरुऽवसो इति पुरुऽवसो । असुन्वः ॥

वेङ्कट० तत् अस्माकं विविच्य ब्रूहि, यदि ते पूर्वस्मिन् काले स्तोतारः आनशुः सुखम् इन्द्र! । कः तव 'सुखहेतुः भागः', किम् वाऽन्नं हे दुर्धर! शत्रूणाम् खेदयितः! पुरुहूत! बहुधन! असुराणां हन्तः ॥ ४ ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वकर्यरी यस्य नू गीः ।
तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रऽहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वकर्यरी । यस्य । नु । गीः ।
तुविऽग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् इन्द्रम् पृच्छन्ती, क्व वर्तत इति प्रश्नः, वज्रहस्तम् रथे स्थातारं बहूनां ग्रहीतारं बहूनां कर्तारं बलस्य दातारं गन्तव्यमिच्छति। अभिगच्छति प्रेरयितारम्। कमित्याह—इन्द्रम्। वेपनशीला उच्यमाना स्तुतिः यस्य स्तोतृभिः क्षिप्रम् अभिगच्छतीति ॥ ५ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[3] ॥

अया हि त्यं मापया वाह्वधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।
अच्युता चिद् वीळिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्शिन् ॥ ६ ॥

---

१. मेघे स्थि° ऋषं. २. नास्ति मूको. ३-३. °हेतुः भागो वि°; °हेतुभागः ऊ; °हेतुभागे ऋषं.
४-४. नास्ति मूको.

अया । हु । त्यम् । मायया । वर्धमानम् । मनोजवेन । वज्रेण । स्वभूतवेक ।
अप्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । त्रिऽप्रथिन् ॥ ६ ॥

सङ्कट० अनया खलु तम् मायया वर्धमानं पूर्वं मनोवेगेन वज्रेण हे स्वभूतवेग! वि रुजः, अच्युतानि दृढानि वस्य पुराणि च शोभनबल! धृष्टेन दृढानि महन्! ॥ ६ ॥

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत् परितंसयध्यै ।
स नो वक्षदनिमानः सुवक्षेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्यै ।
सः । नः । वक्षत । अनिऽमानः । सुऽअक्षाः । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहानि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् यूयं स्तुत्या नवतरया बलवत्तरम् प्रत्नम्, यथा प्रत्ना ऋषयः पर्यगृह्णन्, तथा परितंसयितुम् इच्छत । सः अस्मान् अति वहतु अमात्रः सुष्ठु वोढा इन्द्रः विश्वानि दुःखेन गाहितव्यानि ॥ ७ ॥

आ जनाय दुह्वणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।
तपा धूपन् विश्वतः शोचिषा तान् ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । दुह्वणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।
तप । धूपन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ दीपय प्रज्वलय मनुष्याणां द्रोग्धे राक्षसजनाय दिव्यानि अन्तरिक्ष्याणि[2] पार्थिवानि च स्थानानि, यथा राक्षसजनस्तेषु न तिष्ठेत्। तप च तान् वर्षितः! तेजसा सर्वतः। कर्मद्विषे शोचय पृथिवीम् अन्तरिक्षं द्यौ[3] ॥ ८ ॥

शुचो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।
धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्या दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

शुचेः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् ।
धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्या । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भवसि जनस्य दिवि भवस्य राजा, तथा पार्थिवस्य च, जङ्गमस्य च हे दीप्तसन्दर्शन! । धारय वज्रम् इन्द्र! अजुर्य![4] हस्ते दक्षिणे, विश्वाः च शत्रूणाम् मायाः क्षपयेति ॥ ९ ॥

आ संवर्तमिन्द्र नः स्वस्ति शंभुतूर्याप वृहतीमृधाम् ।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्त्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

---

१. अधुष्टन मूको. २. अन्त° दिं छपं. ३. चेति दिं. ४. मारित मूको.

आ । सम्ऽयतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृध्राम् ।
यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । यज्रिन् । सुऽस्तुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ कुरु इन्द्र ! अस्माकं सङ्ग्रामम् अविनाशहेतुं शत्रूणां तरणाय महान्तम् अहिंसितम् । येन सङ्ग्रामेण 'असुरैश्च आर्यैश्च' नहुषैर्मनुष्यैरस्माकम् उपपादितानि वृत्राणि सुतुकानि करोषि । तुकस्तुजतेर्हिंसाकर्मणः' । अनायासेन हिंसितानि करोषीति ॥ १० ॥

स नो नियुद्भिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।
न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्रयग्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।
न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्रयग्रिक् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् आ गच्छ अश्वैः विश्ववरणीयैः पुरुहूत ! विधातः ! प्रकर्षेण यष्टव्य ! । न याः नियुतः वारयति असुरः, न अपि देवः, आभिः नियुद्भिः क्षिप्रम् आ याहि मदभिमुखम् ॥ ११ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः[1] ॥

[२३]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

सुत इत् त्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।
यद् वा युक्ताभ्यां मघवन् हरिभ्यां बिभ्रद् वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्लः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।
यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥१॥

वेङ्कट० सुते एव सोमे त्वम् इन्द्र ! आत्मानम् अभिमुखं प्रयसि, बृहति वा स्तोमे गीयमाने, उक्थे वा शस्यमाने । यद् वा युद्धार्थं गच्छसीति वदति । यद्वा इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

यद् वा दिवि पार्थे सुष्विमिन्द्र वृत्रहत्येऽवसि शूरसातौ ।
यद् वा दक्षस्य विम्युषो अबिभ्युदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्थे । सुस्विम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । अवसि । शूरऽसातौ ।
यत् । वा । दक्षस्य । विम्युषः । अबिभ्यत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! यदा वा 'दिवसे अन्तिमे' युद्धस्य अभिषोतारम् एतम्[4] सूर्येण पश्चाद्यानं सङ्ग्रामे रक्षसि

१-१. सूरेत्यन्तयोरेव भिं छपं; अनुवाकावेव ङ. २. 'लव' मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. दिवो ङ. ५. नास्ति भिं छपं.

शूरैः सम्भजनीये, यदा वा दक्षस्य प्रजापतेर्दस्युभ्यः बिभ्युषः अबिभयत् यान् दस्यून् वेगं कुर्वाणान् वशम् अनयः, तदा [1]चात्मानम् अभिमुखं अयसि[1] ॥ २ ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमूती ।
कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ॥ २ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।
कर्ता । वीराय । सुस्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥२॥

वेङ्कट० सुतम् सोमम् इन्द्रः पाता भवतु ताप्तीत्येन, तथा स्तोतारं चात्यन्तं प्रणयतु रक्षणेन उद्गूर्णः । कर्ता वीराय सुन्वानाय लोकम्, दाता चान्नम् स्तुवते स्तोत्रेऽस्तिवति ॥ २ ॥

गन्तेयान्ति सवना हरिभ्यां वज्रिन्वज्रं पपिः सोमं दादिगाः ।
कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इयन्ति । सवना । हरिऽभ्याम् । वज्रिन् । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।
कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्वऽवीरम् । श्रोता । हवम् । गृणतः । स्तोमऽवाहाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गन्ता[2] त्रीणि सवनानि अश्वाभ्याम् । वज्रिन् इति स्पष्टम् । कर्ता पुत्रं गृहितम् सर्ववीरम्, श्रोता आह्वानं स्तुवतः स्तोत्रैरुच्यमानः ॥ ४ ॥

अस्मै वयं यद् वावान तद् विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्करः ।
सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववानं । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रऽदिवः । अपः । करिति । करः ।
सुते । सोमे । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रप्रीत्यर्थम् वयम् यत् इन्दो भवते [1]तत् व्याप्नुमः[1] परिगृह्णीमः इन्द्राय, यः पुराणः उदकानि करोति । सुते सोमे स्तुमः इमम् । अथ तदर्थं होता च उक्थानि शंसतु यथा इन्द्राय स्तोत्रम् वर्धनम् भवति ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चदशो वर्गः[1] ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत् त इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।
सुते सोमे सुतपाः शन्तमानि रान्ध्या क्रियास्म वक्षणानि युजैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिऽभिः । विविष्मः ।
सुते । सोमे । सुतऽपाः । शम्ऽतमानि । रान्ध्या । क्रियास्म । वक्षणानि । युजैः ॥ ६ ॥

१-१. च न मिश्रयति मूको. २. नास्ति स ऋषं. ३-३. तानि भानुमः स, त म्यां ऋष.
४ ४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० स्तोत्राणि हि करोषि आत्मनः वर्धनानि । यावत् तव पर्याप्तं भवति स्तोत्रम् तावत् ते इन्द्र! बुद्धिभिः परिगृह्णामः । सुते सोमे हे सुतस्य पातः! सुखतमानि रमणीयानि कुर्मस्तव वाहकानि मखानि हविर्भिः सह ॥ ६ ॥

स नो बोधि पुरोळाशं ररा॑णः पिबा॒ तु सोमं॒ गोऋ॑जीकमिन्द्र ।
एदं ब॒र्हिर्यजमानस्य सीदो॒रुं कृ॑धि त्वायु॒त उ॑ लो॒कम् ॥ ७ ॥

सः । नः॒ । बो॒धि॒ । पु॒रो॒ळाश॑म् । ररा॑णः । पिब॑ । तु । सोम॑म् । गोऽऋ॑जीकम् । इ॒न्द्र॒ ।
आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । यज॑मानस्य । सी॒द॒ । उ॒रुम् । कृ॒धि॒ । त्वा॒ऽयु॒तः । ऊँ इति॑ । लो॒कम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः अस्मदीयं बुध्यस्व पुरोडाशम् रममाण । पिब इन्द्र! सोमम् गोमिश्रणम् ऋजुतमं पयसा मिश्रितम् । आ सीद इदम् बर्हिः यजमानस्य । विस्तीर्णं कुरु त्वत्कामस्य मम लोकम् ॥ ७ ॥

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अस्नुवन्तु ।
प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवसे इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अनु॑ । जोष॑म् । उ॒ग्र॒ । प्र । त्वा॒ । य॒ज्ञासः॑ । इ॒मे । अ॒स्नु॒व॒न्तु॒ ।
प्र । इ॒मे । ह॒वासः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒म् । अ॒स्मे इति॑ । आ । त्वा॒ । इ॒यम् । धीः । अ॒वसे॑ । इ॒न्द्र॒ । य॒म्याः॑ ॥

वेङ्कट० सः पर्याप्तम् अनु मन्दस्व उद्गूर्ण! । त्वाम् इमे सोमाः प्राप्नुवन्तु च इमानि स्तोत्राणि अस्मदीयानि । आ यच्छतु त्वाम् इन्द्र! कर्म अस्मदीयं रक्षणाय अस्माकम् ॥ ८ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।
कुवित् तस्मा असति नो मरा॑य॒ न सुष्वि॒मिन्द्रोऽव॑से मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः॒ । स॒खा॒यः॒ । सम् । यथा । सु॒तेषु॑ । सोमे॑भिः । ई॒म् । पृ॒ण॒त॒ । भो॒जम् । इन्द्र॑म् ।
कुवित् । तस्मै॑ । अस॑ति । नः॒ । मरा॑य । न । सुष्वि॑म् । इन्द्रः॑ । अव॑से । मृ॒धा॒ति॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम् यूयं हे सखायः! यथा अन्येषु सोमेषु एतं पूरयामासुः, एवमेनं भोजयितारम् इन्द्रम् सोमैः सम् पूरयत । बहु अस्माकं विधत इन्द्रस्य भरणार्थम् । न च[1] सुष्विम् इन्द्रः रक्षितुं क्लिष्टो[2] भवति, अनायासेन रक्षति ॥ ९ ॥

एवेदिन्द्रः सुते अ॑स्ताव्यु॒ सोमे॒ भर॒द्वाजे॑षु क्षयदिन्मघो॒नः ।
अस॒द् यथा॑ जरि॒त्रे उ॒त सू॒रिरिन्द्रो॑ रा॒यो वि॒श्वधा॑रस्य दा॒ता ॥ १० ॥

प्र । इत् । इन्द्रः॑ । सु॒ते । अ॒स्ता॒वि॒ । सोमे॑ । भर॑त्ऽवाजेषु । क्षय॑त् । इत् । म॒घोन॑ः ।
अस॑त् । यथा॑ । ज॒रि॒त्रे । उ॒त । सू॒रिः । इन्द्रः॑ । रा॒यः । वि॒श्वऽधा॑रस्य । दा॒ता ॥ १० ॥

---

१. भारित इति. २. अति॰ क्लिष्ट इति.

षेड्गुट० एवम् इन्द्रः सुते सोमे स्तुतः । भरद्वाजेषु निवसन्नेव सोमः[1] इन्द्रस्य भवति । यथा सूरिः इन्द्रः जरित्रे भवति[1] धनस्य विधैर्वरणीयस्य दाता, [1]स तथा अस्त्वि इति[1] ॥ १० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः[2] ॥

[२४]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

धृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।
अर्चन्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्वृक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

धृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतऽपाः । ऋजीषी ।
अर्चन्यः । मघऽवा । नृऽभ्यः । उक्थैः । वृक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितऽऊतिः ॥ १ ॥

षेड्गुट० वर्धिता सोमः स्तोत्रम् उक्थानि च इन्द्रे सङ्गच्छन्ते । [2]सङ्गवो भवति[2] सोमेषु सुतस्य पाता इन्द्रः ऋजीषवान् अर्चनीयो मघवान् मनुष्येभ्यः शत्रूणां क्षीः स्तुतीनाम् राजा अक्षीणरक्षणः । [1]अर्चन्त्रम् अर्चनं तदर्हैस्तथोक्तः[1] ॥ १ ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेता श्रोता हवं गृणत उर्व्यूतिः ।
वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विऽचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्विऽऊतिः ।
वसुः । शंसः । नराम् । कारुऽधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

षेड्गुट० सङ्ग्रामम् ततुरिः वीरः गृहितः विशिष्टचेताः स्तुवतः स्तोत्रम् श्रोता विस्तीर्णरक्षणः वासयिता नराम् शंसनीयः स्तोतॄन्[3] धर्ता बलवान् स्तुतः मज्ञे प्रयच्छति अन्नम् ॥ २ ॥

अक्षो न चक्र्योः शूर बृहन् प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।
वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्र्योः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिरिचे । रोदस्योः ।
वृक्षस्य । नु । ते । पुरुऽहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

षेड्गुट० यथा महान् अक्षः चक्र्योर्निर्गच्छति पूर्वं द्यावापृथिवी भिन्दा एव महत्त्वम् उभयतो निर्जगाम । वृक्षस्य इव ते पुरुहूत । शाखाः[4] ऊतयः वि रुरुहुः इन्द्र । बहवः ॥ ३ ॥

---

1. तोमम् मूको. 2. °ति सः मूको. 1-1. स्तवान्तीति मूको. 3-3. गारित मूको.
4-4. संगवा भवन्ति मूको. 5-5. अर्चनमर्चनं तदर्ह° मूको. a. स्तोतृणां ख. c. शाखास्व मूको.

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव स्रुतयः संचरणीः ।
वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥[1]

शचीऽवतः । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवांऽइव । स्रुतयः । सम्ऽचरणीः ।
वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवन्तः । अदामानः । सुऽदामन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञावतः ते बहुसहाय! सहायाः भवन्ति, गवाम् इव सञ्चरणाधिकरणभूताः मार्गाः गोभिः परिवृता भवन्ति, त्वां यजन्त इति । वत्सानाम् इव तन्तयः शत्रूणां बन्धनाय दामन्वन्तः तव शाकाः स्वयमबन्धनाः[1] भवन्ति इन्द्र![2] शोभनदान! शोभनबन्धन! इति ॥ ४ ॥

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।
मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वर्शस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।
मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वर्शस्य । परिऽइता । अस्ति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अन्यत् अद्य कर्म, अन्यत् एव श्वः । अकल्याणम् च शत्रुम् मित्रविषयम् मुहुः आभिमुख्येन करोति इन्द्रः । तस्मिन्नस्मिन् कर्मणि ईश्वरस्येन्द्रस्य मित्रादिदेव ईश्वरोऽभवन्[1] परितो गन्ता सदति साहाय्यार्थम् ॥ ५ ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये सप्तदशो वर्गः[2] ॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।
तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।
तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिऽभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि अनयन् त्वत्तः कामान् स्तोत्रैर्हविर्भिश्च उदकानीव मेघस्य पृष्ठात् इन्द्र![1] । तम् त्वा आभिः सुष्टुतिभिः बलिनं कुर्वाणाः स्तोतारो गच्छन्ति सङ्ग्राममिव अश्वाः हे गोभिरध्वमान! ॥ ६ ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्यावः इन्द्रमवकर्शयन्ति ।
वृद्धस्य चिद् वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः[1] । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवऽकर्शयन्ति ।
वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः[2] । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न यम् जरयन्ति मासाः शरदः च । यं च इन्द्रम्[1] तेजांसि न अवकर्षयन्ति । वृद्धस्य अपि वर्धताम् अस्य[2] तनूः[3] स्तोमैः उक्थैः च शस्यमाना ॥ ७ ॥

---

१. 'बन्धका इव सर्पं. २. नास्ति मूको. ३. 'वत् मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. तनुः वि' सर्पं.

न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान् ।
अजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदुष्वा गम्भीरे चिद् भवति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळवे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युऽजूताय । स्तवान् ।
अजाः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्वाः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न दृढाय नमते, न च स्थिराय, न चोत्साहमानाय दस्युभिः परिवृताय स्तवान्[1] स्तूयमानः[2]। अवक्षेपणीयाः[3] इन्द्रस्य महान्तः पर्वता अपि भवन्ति। अगाधेऽपि तीर्थे गाधम् इन्द्राय भवति इच्छते ॥ ८ ॥

गम्भीरेण न उरुणामन्निन् प्रेषो यन्धि सुतपावन् वाजान् ।
स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमन्निन् । प्र । इषः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।
स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे अमत्रवन्! अस्मभ्यम् अगाधेन विस्तीर्णेन प्र यच्छ अन्नानि हे सुतस्य पातः! 'बलानि च'। ऊर्ध्वः तिष्ठ अहिंसन् रक्षणाय अस्माकं रात्रेः व्युष्टौ अह्नि परितक्म्यायाम् रात्रौ च ॥ ९ ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।
अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।
अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

वेङ्कट० "हे इन्द्र!" सेवस्व नेतारं रक्षणाय युद्धे, तथा इतः च हिंसितुः तम् रक्ष। तथा गृहे अरण्ये च एनम् रक्ष हिंसितुः। मदेम इति गतम् (ऋ वि, १७,१५ द्र०) ॥ १० ॥

'इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

[२५]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द'।

या ते ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।
ताभिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्ने एभिश्च वाजैर्महान् न उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥

---

१. स्तोत्रवान् वि' ऋषं. २. स्तूयमान ऋ ऋषं. ३. अवक्षेप' वि' ऋषं. ४-४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० 'हे बलवन्! इन्द्र!' अवममध्यमोत्तमानि यानि भवन्ति तव रक्षणानि, तैरस्मान् सङ्ग्रामे सुष्ठु रक्ष, अन्यैः [1]न एभिः महान् अस्मान् उद्गूर्ण![2] ॥ १ ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।
आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।
आभिः । विश्वाः । अभिऽयुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आभिः स्तुतिभिः स्पृधः आक्रोशन्तीः अहिंसन् अस्मान् अमित्रस्य व्यथय इन्द्र![1], तथा मन्युम् च तस्य व्यथय । आभिः विश्वाः अभियोक्त्रीः विष्वगञ्चनाः आर्याय विशः विनाशाय आसुरीः ॥ २ ॥

इन्द्रं ज्ञातयं उत येऽज्ञातयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे ।
त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्रे । ज्ञातयः । उत । ये । अज्ञातयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुज्रे ।
त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! ज्ञातयः अपि च ये अज्ञातयः अर्वाचीना अभिमुखाः हिंसाः योजयन्ति, त्वम् एषाम् विथुराणि चालकानि बलानि जहि वीर्याणि च, कुरु च तान् पराङ्मुखान् ॥ ३ ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत् कृण्वैते ।
तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु व्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।
तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्ऽसु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । व्रवैते इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शूरः एवम् शूरम्[1] अन्येभ्यजते, तन्वा रोचमानौ सङ्ग्रामे यदा परस्परं हिंस्तः, यदा वा तोकार्थं क्रन्दमानौ[2] परस्परं वि मूढः परवाणि ॥ ४ ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।
इन्द्र नकिष्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।
इन्द्र । नकिः । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥५॥

वेङ्कट० किमत इत्याह । नहि त्वादृशः शूरः, न अपि तरिता, न च धृष्णुः, न च योद्धा मन्यः

1-1. नास्ति मूको. २. 'र्णः मूको. ३. नास्ति मूको. ४. तु. ऋ २,११,८.

मानं कुर्वन् युध्यति। इन्द्र! न कश्चित् एषाम् अन्यतमः प्रति भवति त्वाम्, विश्वानि तानि भूतानि त्वम् अभि भवसीति ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः[1] ॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमुग्रयोर्यदीं वेधसः समिथे हवन्ते ।
वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अग्रयोः । यदि । वेधसः । समऽइथे । हवन्ते ।
वृत्रे । वा । महः । नृऽवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः गच्छति द्यावापृथिव्योः उभयोः बलभूतः, यदि एनं दिव्याः पार्थिवा वा स्तोतारः सङ्ग्रामार्थम् हवन्ते। उपद्रवे वा महति मनुष्ययुक्ते वा यज्ञगृहे व्याप्तिमत्यौ द्यावापृथिव्यौ यदि एनं विस्तारयितुमिच्छतः, तत्र च पत्यते इति ॥ ६ ॥

अर्ध स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।
अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्रं सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अर्ध । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।
अस्माकासः । ये । नृऽतमासः । अर्यः । इन्द्रं । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ खलु [2]तव[2] मनुष्याः यदा सङ्ग्रामार्थं चलन्ति, तदा तेषाम् त्राता भव सम्भक्ता च। अस्मदीयाः ये नेतृतमाः गन्तारः इन्द्र! प्राज्ञाः अस्मान् पुरः दधिरे तेषामिति ॥ ७ ॥

अनु ते दायि महः इन्द्रियाय त्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय । त्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रऽहत्ये ।
अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृऽसह्ये ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अनु दायि तुभ्यं महद् बलं दृष्ट्वा तदर्थं देवैः करः। तथा सत्यमेव '[1]सर्वं धनं[1]' त्वया वृत्रे हते तुभ्यम् अनु अदायि। तथा त्वयि यत्नम् अभिभवसामर्थ्यं च दृष्ट्वा अनु अदायि हे यजनीय! । इन्द्र![2] देवैः तथा अनु अदायि तुभ्यं गृणामभिभवे ॥ ८ ॥

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत ते इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. दर्शय मूको.

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्ऽसु । इन्द्र । रन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।
विधाम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्ऽवाजाः । उत । ते । इन्दु । नूनम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवम् अस्माकं सम् प्रेरय शत्रून् सङ्ग्रामेषु इन्द्र ! । उपरमय आक्रोशन्तीः आसुरीः प्रजाः ।
लभेमहि धनं रक्षणार्थं स्तुवन्तः भरद्वाजाः तव इदानीम् इन्द्र ! इति ॥ ९ ॥

'इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः' ॥

[२६]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

श्रुधी नं इन्द्र हुवामसि त्वा मह्रो वाजस्य सातौ वावृधाणाः ।
सं यद् विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन् दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । हुवामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृधाणाः ।
सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरऽसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥१॥

वेङ्कट० शृणु अस्माकं स्तुतीः इन्द्र ! । हुवामसि त्वा[1] महतः वाजस्य लाभाय[1] वर्धमानाः ।
सम् गच्छन्ते यदा शूराः सङ्ग्रामे तदानीम् अन्तिमे अहनि उद्गूर्णं रक्षणम् अस्माकं देहीति ॥ १ ॥

त्वां याजी हवते वाजिनेयो मह्रो वाजस्य गव्यस्य सातौ ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । याजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गव्यस्य । सातौ ।
त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिऽहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अन्नवान् हविष्मान् भरद्वाजो वाजिन्याः पुत्रः हवते महतः बलस्य अभिकाङ्क्षितस्य
लाभाय । त्वाम् वृत्रेषु इन्द्र ! सतां पतिं पारकं पश्यति, तथा त्वामेव पश्यति मुष्टिभिः
शत्रूणां हन्ता गोनिमित्तम् युध्यन् ॥ २ ॥

त्वं कुत्सं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क् ।
त्वं शिरो अमर्णः परोऽहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सम् । चोदयः । अर्कऽसातौ । त्वम् । कुत्साय । शुष्णम् । दाशुषे । वर्क् ।
त्वम् । शिरः । अमर्णः । परः । अहन् । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् कविम् कुत्सम् अचोदयः युद्धे । त्वम् अथ कुत्साय यजमानाय शुष्णम् जितवानसि ।

१-१. नास्ति मूले. २. त्वा वि॰ ऊर्प. ३. लाभाय वि॰.

तथा त्वम् तिरोहितमर्मस्थानस्य शम्बरस्य शिरः पराइतवानसि दिवोदासाय शंसनीयं सुखम् करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन् त्वं तुजिं गुणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् । त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गुणन्तम् । इन्द्र । तूतोरितिं तूतोः ॥

वेङ्कट० 'त्वम् एव रथम्' मोढारं दर्शनीयं अहृतवानसि, तथा रक्षितवानसि युध्यन्तम् वर्षितारं दशद्युनामानम् ॥ ४ ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहसा शूर दर्षि ।
अव गिरेर्दासं शम्बरं हन् प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करितिं कः । प्र । यत् । शता । सहसा । शूर । दर्षि ।
अव । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवःऽदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अव अहन् । प्रकर्षेण रक्षितवानसि दिवोदासम् शम्बरभीतं विचित्रैः रक्षणैः ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः[2] ॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिस्रप् ।
त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन् पृष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धाभिः । मन्दसानः । सोमैः । दभीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिस्रप् ।
त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । पृष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [1]हे इन्द्र![1] त्वम् सोमैः मन्दसानः दभीतये श्रद्धाभिः[1] श्रद्दधान एव चुमुरिम् नाम अस्वापयः असारयः । त्वम् राज्ये पिठीनोनाम्नि[2] प्रयच्छन् शत्रूणाम् पृष्टिम् सहस्राणि प्रज्ञया सह हतवान्, सहायो वा तस्य भूत्वेति ॥ ६ ॥

अहं चन तत् सूरिभिरानशयां तव ज्यायं इन्द्र सुम्नमोजः ।
त्वया यत् स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सूरिऽभिः । आनशयाम् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुम्नम् । ओजः ।
त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधऽवीर । वीराः । त्रिऽवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहम् अपि तत् स्तोतृभिः पुत्रपौत्रैः सह प्राप्नुयाम् तव प्रशस्यतरं सुखं बलं च त्वया दत्तेन सुखेन दत्तम्, यत् स्तुवन्ति वीराः मनुष्याः हे वीरैः सहित! बलवत्तम! इन्द्र![2] ॥ ७ ॥

1-1. नास्ति वि[1] ऊर्वे. 2-2. नास्ति मूको. 1. नास्ति वि[1] ऊर्वे. 2. 'पीनसना' मूको. 3. नास्ति मूको.

वयं ते अस्यामिन्द्र घुम्नहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।
प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घुने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम । ते । अस्याम् । इन्द्र । घुम्नऽहूतौ । सखायः । स्याम । महिन । प्रेष्ठाः ।
प्रातर्दनिः । क्षत्रऽश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घुने । वृत्राणाम । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वयम् तव सम्यग्विनि अस्मिन् अर्थाह्वाने सखायः स्याम पूज्य! प्रियतमाः । प्रतर्दनस्य पुत्रः क्षत्रश्रीः नाम राजा अस्मदीयः अस्तु प्रशस्यतमः हनने शत्रूणाम् धनानाम् च भजन इति ॥ ८ ॥

'इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वर्गः' ॥

[२७]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता, अष्टम्या अभ्यावर्तिदानम् । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।
रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥१॥

वेङ्कट० किम् अस्य सोमस्य मदे, किम् वा अस्य पीतौ, किम् वा अस्य सख्ये इन्द्रः चकार। स्तोतारः वा ये निषदने प्रवर्तन्ते सोमस्य ते इन्द्र! किम् अलभन्त पुरा पुरातनाः, किम् वा सम्प्रति नूतना इति ॥ १ ॥

सदस्य मदे सदस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि सत् ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार ।
रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥२॥

वेङ्कट० महनस्योत्तरम्—सदस्येति । कल्याणमेव करोतीति ॥ २ ॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन् मघवत्त्वस्य विद्म ॥ ३ ॥
न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्दृदृश्र इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघऽवन् । मघवत्ऽत्वस्य । विद्म ।
न । राधसःऽराधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृश्रे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

1-1. नास्ति मूले.

वेङ्कट० नहि खलु ते[1] सर्वं महिमानं वयं आनीमः, न च मघवन्![2] सर्वं धनवत्त्वम्, न च नूतनं राधकस्य । न कश्चित् अपश्यत् इन्द्र![3] एव वज्रम् ॥ ३ ॥

एतत् त्यत् ते इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेपः ।
वज्रस्य यत् ते निहतस्य शुष्मात् स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरऽशिखस्य । शेपः ।
वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददार ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तद्[4] एतत् ते[1] वज्रम् इन्द्र! लोके विख्यातमासीत्, येन हतवान् वरशिखासुरस्य पुत्रम्। वज्रस्य यस्मात् त्वया निहितस्य तस्मिन् बलात् शब्दाच्चोत्कृष्टः सोऽसुरो दीर्णवानिति ॥ ४ ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेपोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।
वृचीवतो यद्धरियूपीयायां हन् पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त् ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेपः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।
वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वधीत् इन्द्रः वरशिखस्य पुत्रम् अभ्यावर्तिनाम्ने चयमानपुत्राय वज्रं मयन्। वृचीवतः[1] असुरान् यदा हरियूपीयाख्यायां नगर्याम् पूर्वे अर्धे युद्धार्थं निर्गतो[2] वा हतवान् इन्द्रः, तदानीम् अपरः परार्धे स्थितो वरशिखस्य पुत्रो भयेन[3] दीर्ण इव ॥ ५ ॥

[4]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

त्रिशच्छतं वर्मिणं इन्द्र साकं युध्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।
वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिशतऽशतम् । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । युध्याऽवत्याम् । पुरुऽहूत । श्रवस्या ।
वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्रिशच्छतम् कवचिनः इन्द्र! साकम् युध्यावत्याम् नगर्याम् पुरुहूत! अस्मत्सखा वृचीवद्भ्यामानो युद्धार्थं निर्गच्छन्, त्वया भिद्यमानाः[1] न्यर्थानि पतनानि[2] प्राप्नुवन्, पराङ्मुखा आसन्नित्यर्थः ॥६॥

यस्य गावावरुपा सुयवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।
स सूर्यायाप तुर्वशं परोदाद् वृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुपा । सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । षु । चरतः । रेरिहाणा ।
सः । सूर्यायै । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. तम् मूको. ३. हितवान् वि[1] क्षपं; हितवतः क. ४. [2]त क्षपं.
५-५. नास्ति मूको. १. [2]नानि क. ७. नास्ति वि[1] क्षपं.

वेङ्कट० यस्य अश्वौ रोचमानौ शोभनं घासमिच्छन्तौ द्यावापृथिव्योः अन्तः सु चरतः घासं रेरिहाणौ, सः सुखाय राज्ञे पुरुषम् नाम परा अदात् वृचीवतः दैवघाताय प्रमण्डन्' ॥ ७ ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सुम्राट् ।
अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दुणाशेयं दक्षिणा पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूऽमतः । मघऽवा । मह्यम् । सुम्ऽराट् ।
अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रथवधूयुक्तवाद् द्विविधाः विंशतिम् गाः धनवान् प्राज्ञः मह्यम् सम्राट् अभ्यावर्ती चायमानः अग्ने! ददाति । दुर्नशा नाशयितुमशक्या इयम् दक्षिणा अस्तु सर्वदा फलप्रदा । पृथुकुलजातानाम् इत्यभ्यावर्तिनश्चायमानस्य दानस्तुतिः ॥ ८ ॥

'इति चतुर्थोऽष्टके षष्ठाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः' ॥

[२८]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । गावो देवता, द्वितीयाष्टम्योः इन्द्रो गावो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीयादिचतुर्ऋचान्ता जगत्यः, अष्टमी अनुष्टुप्' ।

आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।
प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अग्मन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।
प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० गव्यसूक्तम् । 'द्वितीयेन्द्रो वाऽन्त्यश्च पादः' (ऋअ २,६,२८) । आगता अभ्यावर्तिनश्चायमानाद् अपि गावः, अपि च कल्याणम् अकुर्वन् । सीदन्तु चास्मद्गोष्ठे, 'रमयन्तु चास्मान्' । वत्सयुक्ताः श्वेताः कृष्णाश्च वत्सैर्बहुरूपाः इह स्युः इन्द्रार्थं बह्वीः उषसः पयः दुहानाः ॥ १ ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद् ददाति न स्वं मुषायति ।
भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उप । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।
भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥

वेङ्कट० इन्द्रः यज्वने दरिद्रेभ्यः प्रयच्छते च धनं च तस्मै प्रयच्छति, न कदाचित् तस्य स्वम् मुष्णाति । भूयोभूयः रयिम् एव अस्य वर्धयन् शत्रुभिः अभिन्ने अप्रतिहते च स्थाने स्थापयति देवकामम् ॥ २ ॥

---

१. प्रायच्छत् वि' छप. २-२. नास्ति मूको. ३ ३. नास्ति छप.

न ता नंशन्ति न दंभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।
देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित् ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।
देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥

वेङ्कट० न ताः नशन्ति, न च ताः हिनस्ति तस्करः[1], न[2] चोरयति, न[3] तासाम् अमित्रभवः व्यथिः आधर्षणं करोति । देवान् च याभिः[4] यजते, याः च दरिद्रेभ्यः प्रयच्छति, दीर्घकालम् ताभिः सह सचनं करोति गोपतिः । सर्वदा फलप्रदा भवन्त्यस्मा इति ॥ ३ ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।
उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्नुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उप । यन्ति । ताः । अभि ।
उरुऽगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥४॥

वेङ्कट० कटिर्भेदनकर्मा । भिद्यमानरेणुः शत्रूणाम् अर्वा न ताः हन्तुं प्राप्नोति, याभिर्देवान् यजते । न च संस्कृतत्रम् उप अभि गच्छन्ति, संस्कारं त्राणं च नापेक्षन्ते । तस्य यज्वनः मर्तस्य बहुभिः स्तोतव्यम् भयाभावम् प्रति गावः वि चरन्ति ॥ ४ ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।
इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥

वेङ्कट० गावः एव भगः देवः, गावः एव इन्द्रः, तादृशो भग इन्द्रश्च मां प्रति आगच्छतु । गावः सोमस्य क्रीतस्य मुख्यस्य भक्षः । 'अत्र राजानमाहृत्य पयसौदनेन[2] परिविषन्त्याकयात्[3]' (आपश्रौ १०,१.७) इत्युक्तम् । इमाः याः गावः अस्मत्स्वामिन्यः, ता एव हे जनाः! इन्द्रः भवति । इच्छामि हृदयेन मनसा भूतम् इन्द्रम् ॥ ५ ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम् ।
भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद् वो वय उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुऽप्रतीकम् ।
भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रऽवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

---

१. 'नास्ति रूपं. २. 'नास्ति वि'. ३. 'नास्ति वि' छपे. ४. 'मामिः' मूको. ५. 'दनौ' मूको.
१. 'मक्' मूको.

वेङ्कट० यूयम् गावः। पीनं कुरुध्वं कृशम् अपि, अशोभनावयवम् अपि सुरूपं शोभनावयवम्। भद्रम् च गृहम् कृणुथ हे गदवाचः। । महत् वः गव्यम् उच्यते सहावेषु क्षीरादिकम् ॥ ६ ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।
मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजाऽवतीः । सुऽयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाने । पिबन्तीः ।
मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यवसवतीः शोभनं यासं भक्षयन्तीः शुद्धानि उदकानि शोभने स्थाने पिबन्तीः यः [1]स्तेनः मा ईशिष्ट, मा च पापाभिलाषः[1], रुद्रस्य हेतिः [2]च वः[2] परि वृणक्तु। बुभुक्षा पिपासा अशनिः इति रुद्रस्य हेतयः। तासाम् मा ईशिष्टेति ॥ ७ ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उप । इदम् । उपऽपर्चनम् । आसु । गोषु । उप । पृच्यताम् ।
उप । ऋषभस्य । रेतसि । उप । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उप पृच्यताम् इदम् अस्मत्स्य उपपर्चनम् मयः गोषु आसु। तथा उप पृच्यताम् ऋषभस्य रेतसि। [3]पशवो हि ऋषभस्य रेतः[3]। तथा उप पृच्यताम् इन्द्र। तव वीर्यभूतासु गोष्विति ॥ ८ ॥

[4]इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[4] ॥

व्याकरोत् त्रिंशमध्यायं माधवो नाम कश्चन ।
तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्याः दक्षिणे[3] सुखम् ॥ 1 ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताभाष्याख्याने चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः ६

1-1. नास्ति मूको. 2. 'पृषभस्य ते। वि' क्वं; पशवोऽस्य ऋषभस्य ते: ङ. 3. दक्षिणा वि'; दक्षिणे ङ.

अथ सप्तमोऽध्यायः

वेङ्कट० 'इन्द्रं वो नरः सख्याय' व्याचिख्यासति माधवः ।
मत्वर्थीयेषु वक्तव्यं पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयो न तु लोके प्रदृश्यते[1] ।
प्रयुज्यते स वेदे तु पादं पूरयितुं पुनः ॥ २ ॥

'वाजेभिर्वाजिनीवती'[2], 'रक्षोहत्याय वज्रिव.'[3] ।
'मा यातुर्यातुमावताम्'[4] इति पादा निदर्शनम् ॥ ३ ॥

मत्वर्थीयो बहुव्रीहेर्नेष्यते शाब्दिकैरिह ।
'अर्यमा सुदानव.'[5] इति दृष्टो वेदेषु तादृशः ॥ ४ ॥

'दक्षा दक्षिष्ठ(ष्टा'[6] इ)ति पदे तथा 'रथ्या रथीतमा'[7] ।
दक्षा रथ्येति तन्नाहुः[8] पूरणे नेति माधवः ॥ ५ ॥

स्तुतिर्दिरम्याभिधानाद् अर्थभेदेऽपि गम्यते ।
दर्शनीयाविमौ देवावित्युक्त्वा भाषते पुनः ॥ ६ ॥

न दर्शनीयावपि तु दर्शनीयतमाविति[9] ।
तथा न रथ्यावपि तु रथनेतृतमाविति ॥ ७ ॥

दूरप्रयुक्तोपसर्गोऽन्तरणार्थं पुनः क्वचित् ।
उपसर्गाः प्रयुज्यन्ते नः[10] ते केवलपूरणाः ॥ ८ ॥

'आ वामश्वासः शुचयः'[11], 'आ भारती भारतीभिः'[12] ।
पादे चतुर्थ आकारः प्रयुक्त उभयोरपि ॥ ९ ॥

'अभि त्वा शूरनोनुमो दुघा'[13] वहवः सन्ति तादृशाः ।
प्रागाख्यातात् प्रयुज्यन्ते ततः प्रागपि केचन ॥ १० ॥

'त्वं नो अग्ने तव देव'[14], 'मरुतो मारुतस्य नः'[15] ।
पूर्वविधेषु मन्त्रेषु पूरणत्वं न विद्यते ॥ ११ ॥ इति[16] ।

---

१. नास्ति वि[1]. २. नास्ति लघं. ३. ऋ १,३,१०. ४. ऋ ६,४५,१८. ५ ऋ ८, ६८,२०. ६. ऋ १,१४१,९. ७. ऋ १,१८७,२. ८. 'ऽइ वेङ्कम. ९. इति वेङ्कम. १० °मामिति वेङ्कम. ११. नास्ति वि[1] लघं. १२. ऋ १,१८१,२. १३. ऋ ३,४,८. १४. ऋ १, ७८,१. १५. ऋ १,११,१२. १६. ऋ ८,२०,२१. १७. नास्ति वेङ्कम.

[२९]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द '।

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।
महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महाꣳ उ रण्वमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुऽमतये । चकानाः ।
महः । हि । दाता । वज्रऽहस्तः । अस्ति । महान् । ऊँ इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

स्कन्द० ' 'अत ऊध्वम् अनादिष्टमैन्द्रम्' (तु ऋअ १,१२,५) इत्येवमैन्द्रं प्राक् 'अधि वृषु पत्नीनाम्' (६,४५,३१) इत्यतः" । इन्द्रम् व व्यत्ययेनेद बहुवचनम् । वः । नर मनुष्या ऋत्विगाख्या सख्याय सखित्वाय सेपु स्तुवन्त । मह महद्यागदक्षिणं कर्म यन्त । अनुतिष्ठन्त इत्यर्थ । सुमतय नित्य षष्ठ्यम् इत्यया शोभना मतिर्यस्य स सुमति यजमान, तदर्थम् चकाना ततम् अभिप्रेतम् अर्थं कामयमाना । उत्तरोऽर्धर्च प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाक्यम् । मह हि दिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मान्महत अन्नस्य धनस्य वष्टे दाता वज्रहस्त इन्द्र अस्ति भवति । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मात् महाम् महान्तम् इन्द्रम् । उ इति पदपूरण । रण्वम् रमणीयम् अवसे तर्पणाय पालनाय वा यजध्वम् हे ऋत्विज ' ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाज । इद्रम् युष्माकम् ऋत्विजः सख्याय स्पृहेयु महान्त गच्छन्त इन्द्रस्य सुमतये कामयमाना । महत हि दाता वज्रहस्त भवति । महान्त रमणीय रक्षणाय यजध्वम् ॥ १ ॥

आ यस्मिन् हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।
आ रश्मयो गभस्त्योः स्थूरयोराध्वन्नर्वासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्या । मिमिक्षु । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्था ।
आ । रश्मयै । गभस्त्या । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अर्वास । वृषण । युजाना ॥ २ ॥

स्कन्द० यस्य किमुच्यते । यस्मिन् इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यस्येन्द्रस्य हस्त नर्या नराकारस्येन्द्रस्य स्वभूता मृभ्यो वा हिता आ मिमिक्षु व्यक्षरगतिक्रमण सम्प्रसारणनेद रूपम् । आगच्छन्ति । क । रथे इति वक्ष्यति । यो रश्मीन् हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ । न च हस्त एव केवलम् । किं तर्हि । आ रथ रथेऽप्यागच्छन्ति । रथेऽप्यासज्जन्तीत्यर्थ । कीदृशे । हिरण्यय सुवर्णमय । कीदृशो रश्मय । रथेष्ठा नित्य रथ स्थातार । न च हस्ते रथ च केवल । किं तर्हि । आ[२] गभस्त्यो । गभस्ति इति बाहुनाम । बाह्वोरप्यागच्छन्ति । स्थूरयो जङ्घाया अधोभाग पादसन्निकृष्ट स्थूर इत्युच्यत तयादच । य इन्द्रोऽतिबहुत्वादशक्ता कर्षाञ्चिद्रश्मीन् हस्तेन गृह्णाति, केषाञ्चिद्रथ आसजति कर्षाञ्चिद्बाह्वो, केषाञ्चिज्जङ्घयोरित्यर्थ । यस्य च आ अध्वन् आगच्छन्ति बाध्वनि शत्रून् यष्टॄन् वा प्रति अश्वास अश्ववा वृषण वर्षितार रेतस सेक्तार । अश्ववन्त

---

१ १ नास्ति मूको २ आ रश्मयो मूको

इत्यर्थः । युजानाः योजनशीलाः । रथे नित्यं युक्ता इत्यर्थः । तच्छब्दमध्याहृत्य तं यजध्वमिति पूर्वमन्त्रेणैकवाक्यता योज्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपि यस्मिन् इन्द्रे हस्ते नृदिता अर्थाभिदन्ति, अपि च यः हिरण्मये रथे तिष्ठति, अपि च यस्य स्थूलयोः बाह्वोः अश्वमहा भवन्ति, अपि च अध्वनि 'यस्य रथे' अश्वाः पुमांसः युजानाः भवन्ति ॥ २ ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्घृष्णुर्वज्री शवसा दक्षिणावान् ।
वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्ण नृतविपिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । घृष्णुः । वज्री । शवसा । दक्षिणऽवान् ।
वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

स्कन्द० श्रिये अर्थम् ते तव स्वभूतौ पादा पादौ दुवः परिचर्याम् आ मिमिक्षुः म्यक्षतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । आगमयन्ति प्रापयन्ति । श्रियः प्राप्तुं तव पादौ मनुष्याः परिचरन्तीत्यर्थः । किञ्च घृष्णुः अभिभविता शत्रूणां त्वम् वज्री सन् शवसा बलेन दक्षिणावान् दक्षिणा दानमुत्साहो वा, तद्वांश्च असि । किञ्च वसानः आच्छादयन् उरस्यपिनह्यन् अत्कम् कवचम् सुरभिम् सुगन्धिं [1]लोहरत्नवद् वा अक्षपरिहितं[1] दृशे दर्शनाय सुरूपाय[2] । कम् सुखम्, पदपूरणो वा कंशब्दः । स्वः न आदित्य इव हे नृतो! नर्तनशील! इषिरः इषिरिच्छा शत्रुवधे, तद्वान् । अथवा इष गत्यावित्यस्य, इषिर्गतिः, तद्वान् । बभूथ भवसि । यथा आदित्यस्तमोवधे[3] सर्वदा इच्छावान् [4]तथा त्वं शत्रुवधे इच्छावान्[4] शत्रून् वा प्रति गतिमान् भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० श्रयणाय मनुष्याणां तव पादानि तेजांसि मनुष्याणां परिचर्यां कुर्वन्ति, प्रकाशं कुर्वन्ति गमनाय । धर्षिता बलेन वज्री दानवान् आच्छादयन् रूपं शोभनगन्धं दर्शनाय त्वम्[1] आदित्य इव गमनशीलो भवसि हे नेतः ! ॥ ३ ॥

स सोम आमिश्लतमः सुतो भूद् यस्मिन् पक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।
इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववातितमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिश्लऽतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।
इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मऽकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववातऽतमाः ॥ ४ ॥

स्कन्द० सोमः आमिश्लतमः अतिशयेन पयआदिभिः श्रपणैरामिश्रः[5] सुतः अभिषुतः भूत् भवेत्यर्थे भूरादेशः, लङर्थे च लुङ् । अस्ति । यस्मिन् पक्तिः पच्यतेऽस्मिन्निति पक्तिः सवनीयपुरोडाशादिकं पच्यते । न च केवलः सोमोऽस्ति । किं तर्हि । सन्ति धानाः अपि । इन्द्रस्य सोमोऽस्ति, हर्योरप्यस्य धानाः सन्तीत्यर्थः । के पुनः सन्ति । सामर्थ्यादभिषवसाधने सवने वा । किञ्च इन्द्रम् नरः मनुष्याः स्तुवन्तः स्तोत्रैः ब्रह्मकाराः उक्था शस्त्राणि च शंसन्तः देववातितमाः[6] अतिशयेन देवैरभिगताः सन्ति । न [7]केवलमामिश्रः सोमो धानाश्चेत्यर्थः[7] ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. लोहरत्नवद्[5] मूको. ३. सुरभावि मूको. ४. त्वत्तोऽवोधे मूको, ५-५. नास्ति मूको. ६. स्वम् ब लुप्. ७. श्रपणैरमिश्रः मूको. ८. नास्ति मूको. ९-९ 'मामिश्रा' मूको.

वेङ्कट० सः सोमः अभिमुख्येन इन्द्रस्य मित्रपितृ सुतः अमदत्। अस्मिन् सुतोदाशः पच्यते सवनीयः, सन्ति च धानाः। इन्द्रम् नरः स्तुवन्तः श्रोत्रस्य कर्तारः उक्थानि च शंसन्तः देवैः अतिशयेन अभिगम्यन्ते स्तोत्रशस्त्रशुश्रूषुभिः ॥ ४ ॥

न ते अन्तः शवसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।
आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेव्राप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शवसः । धायि । अस्य । वि । तु । बबधे । रोदसी इति । महित्वा ।
आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽइव । अप्ऽसु । सम्ऽईजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

स्कन्द० न ते तव अन्तः शवसः बलस्य धायि दधातिर्धारणार्थः। शुद्धोऽपि चात्रावधार्यः द्रष्टव्यः। अवधार्यते ज्ञायते केनचित् अस्य। अनन्तं सर्वतद् बलमित्यर्थः। वि तु बाबधे तु इति पदपूरणो भृशार्थो वा। भृशं च विबाधते रोदसी द्यावापृथिव्यावपि, किं पुनरन्यत्। महित्वा महत्त्वेन। परोऽर्धर्चैः परोक्षकृतः[1]। ता तच्छब्देनात्र प्रकृतस्येन्द्रस्य प्रतिनिर्देशः। द्वितीयैकवचनस्य [2]चायम् अम आकारः[2]। सम् इन्द्रम् सूरिः स्तोता आ पृणति पृण प्रीणने[3]। आप्रीणयति। सर्पयति सोमेनेत्यर्थः। तूतुजानः अत्यादरेण त्वरमाणः। अथवा ता इति तच्छब्देन स्तोतुः प्रतिनिर्देशश्रुतेरेव यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यं सूरिं स्तोतारम् इन्द्रः धनेन आप्रीणयति त्वरमाणः क्षिप्रमित्यर्थः। कथम्। यूथेव अप्सु इति तृतीयार्थे सप्तमी। गोयूथानीवाप्सिः गोपालः[4] प्रभूतेनोदकेनेत्यर्थः। समीजमानः ईज गतिकुत्सनयोः। सङ्गच्छमानः ऊती पालयिता पालयित्री वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न तव अस्य बलस्य अन्तः केनचित् क्रियते। महत्त्वेन सत् शवः द्यावापृथिव्यौ वि बाधते शीघ्रम्। आ प्रयच्छति[5] तानि धनानि सूरिः[6] त्वरमाणः गोयूथानिव गोवृषः अप्सु सङ्गच्छमानः रक्षणार्थम् ॥ ५ ॥

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।
एवा हि जातो असमात्योजाः पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुऽहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।
एव । हि । जातः । असमाति३ऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

स्कन्द० एव-शब्द एवमित्यस्यार्थे, इत् शब्द एवेत्यस्य। एवमेवेति वचनाद् 'यथैवेदानीमिति योग्यार्थसम्बद्धमध्याहार्यम्'। यथैवेदानीमेवमेव इन्द्रः सुहवः स्वाह्वानः[7] सर्वदास्माकम् अस्तु ऋष्वः महान् ऊती पालयिता सन् अनूती अपालयिता इतरेषाम् हिरिशिप्रः हिरिनाम्नो हरितवर्णायः। शिप्रे

---

१. नास्ति 'धिः' लुप्. २-२. विविधु मूको. ३. 'ऋष्वः' मूको. ४-४. 'चायममातरः' मूको. ५. पूरणे मूको. ६. गोपाल मूको. ७. प्रयच्छति मूको. ८. नास्ति मूको. ९-९. 'यथैवेति योग्यार्थसम्बन्धम्' मूको. १०. स्वाह्वानः मूको.

हन्। हरितसोमपानात्[1] [2]हरितीभूतहनुः। सत्वा[3] दाता। कस्मात् पुनरेतद् प्रार्थ्यते। उच्यते। एवं हि जातः हिशब्दो यस्मादर्थे। जनिरवस्थाप्राप्तौ। यस्मादेवं जातः आहूयमानगतिरुद्-णामवस्थां प्राप्तो[4] नित्यमाहूयमानोऽस्माभिरागम्यमानः सन्नित्यर्थः। असमात्योजाः असमशब्द-[5]स्याऽतिशब्द उपजनः। असमौजाः [6]अन्येनासमबलः। पुरु च वृत्रा हन्ति नि निशब्दोऽत्र वृत्रशब्दात् परो द्रष्टव्यः। बहून् अस्माकं शत्रूंश्च निहन्ति दस्यून् च। [7]चोरा अत्र दस्यव[8] उच्यन्ते[9] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवमेव इन्द्रः स्वाह्वानो दर्शनीयो भवतु रक्षणायास्माकम् अरक्षणाय च शत्रूणां हरणशीलहनुः सदनशीलः। एवम् हि जातः इन्द्रः असमात्योजा [10]समानबलो यो भवति[11] स समात्योजाः, अतादृश आसीत्। पुरूणि च वृत्राणि हन्ति, [12]नि च हन्ति[13] असुरान् इति ॥ ६ ॥

[14]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः[15] ॥

[३०]

[16]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[17]।

भूय इद् वावृधे वीर्यायँ एको अजुर्यो दयते वसूनि।
प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूयः। इत्। ववृधे। वीर्याय। एकः। अजुर्यः। दयते। वसूनि।
प्र। रिरिचे। दिवः। इन्द्रः। पृथिव्याः। अर्धम्। इत्। अस्य। प्रति। रोदसी इति। उभे इति ॥ १ ॥

स्कन्द० भूयः बहुतरम्। कुतः। द्यावापृथिव्योः परस्परोपादानात् तत्सदृशादन्तरिक्षात्। इत् सर्वतः पदपूरणो वा। वावृधे वृद्धवान् इन्द्रः वीर्याय वीरकर्मणे। एकः[18] इन्द्रः पूर्वैकः अजुर्यः जूर्यतेर्वधकर्मणः[19] एतद्रूपम्। अवध्यः जराबर्जितो वा। दयते ददाति स्तोतृभ्यो वसूनि धनानि। किञ्च प्र रिरिचे अतिरिच्यते दिवः सकाशात् इन्द्रः पृथिव्याः च। कियता भागेन। उच्यते। अर्धम् इत् अस्य प्रति रोदसी उभे उभयोर्द्यावापृथिव्योः सकाशाद् द्विगुण इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भूयः एव वर्धते वीर्यकरणाय। स्वयमेव क्षपयितुमशक्यः प्रयच्छति धनानि। सोऽयम् इन्द्रः पृथिव्याः दिवः च अतिरिक्त आसीत्। अर्धम् एव प्रति अस्य इन्द्रस्य उभे[20] द्यावापृथिव्यौ भवतः ॥ १ ॥

अर्धा मन्ये बृहदस्यामस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति।
दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद् वि सद्मान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अर्ध। मन्ये। बृहत्। अस्यामस्य। अस्य। यानि। दाधार। नकिः। आ। मिनाति।
दिवेऽदिवे। सूर्यः। दर्शतः। भूत्। वि। सद्मानि। उर्विया। सुक्रतुः। धात् ॥ २ ॥

स्कन्द० अपशब्दः पदपूरणः, अपि वा इत्यस्य अर्धे। अपि वा अहं तावत् मन्ये, अतोऽपि बृहत्

---

१. °तसेनानसा° मूको. २-२. °तीभू··· नुरुतना मूको. ३. आह मूको. ४-४. चोरान दस्यु च मूको. ५. ह···तो मूको. ६-६. °धको यो भवः मूको ७-७. न च हन्ति वि हन्ति, मूको. ८-८. नास्ति मूको. ९. नास्ति मूको. १०. एकश एकः मूको. ११. जुर्य° मूको.

महत् अमुर्यम् वीर्यम् अस्य इन्द्रस्य । वि धारणम् । उच्यते । यानि दाधार धारण कर्मणामपरित्याग[1] नित्यकरणम्[2] । यान्यस्य वृष्ट्यादिकर्माणि नित्य करोति । यानीति यच्छब्दश्रुतेस्तानीत्यध्याहार्यम् । तानि न कश्चित् आ मिनाति हिनस्ति । प्रतिबध्नन्तु शक्नोतीत्यर्थः । किञ्च दिवदिवे अहन्यहनि सूर्यः दर्शत दर्शनीय भूत् क्रियासामान्यवचनत्वात् भवतिरत्र सामर्थ्यादुदये द्रष्टव्य । एतदर्थं च लुङ् । इन्द्रस्य प्रसादेन उदयति । इन्द्रो हि वृत्र हत्वा सूर्यं दिव्यारोहयदित्येतत् सम्येमोक्तम्—'इदं यदिन्द्र शवसा यधीरहिम्' (ऋ १,५१,४) इति । तेन सूर्यं इन्द्रस्य प्रसादेनोदयति । सप्तानि सदनानि स्थानानि उर्विया उरूणि बहूनि सुकतु सुकर्मा इन्द्र वि धात् विधत्ते । वृष्ट्यादिद्वारेण विविध धारयति निष्पादयति । अथवा सप्तानि उदकानि । दधातिरपि दानार्थे । ददाति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अतो जानामि महत् इन्द्रस्य यदेमिति । यानि असौ धारयति, न तानि कश्चिद् हिनस्ति प्रवानि । तत्रैतदुक्तम्—अन्यद् दर्शनीय सूर्यः भवति । तथा सुकर्मा इन्द्र सप्तानि उरूणि पृथिव्यादीनि वि धारयतीति ॥ २ ॥

अधा चिन्नु चित् तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।
नि पर्वता अद्रसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अध । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरद । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वताः । अद्रसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रजांसि ॥३॥

स्कन्द० चिच्छब्दौ द्वावपि समुच्चयार्थौ । नु-शब्दोऽप्यर्थेत्येतस्य प्रतियोगिरहितोपात्तत्वात् समुच्चयार्थः चिच्छब्दश्रुतेश्च पुराशब्दार्थे । अध च पुरा च । सर्वकालमित्यर्थः । तत् अप कर्म नदीनाम् यत् आभ्य इत्यर्थवतैते द्वितीयाचतुर्थ्यौ । यस्मै इमा यदर्थमेता नदी अरद अगमन । इन्द्रेण दारितमुदक यतो नदी खनति तदिन्द्र एव खनतीत्युच्यत । तथा चोक्तम्— इन्द्रो अस्मा अरदद्वज्रबाहु (ऋ ३,३३,६) इति । गातुम् यस्मादित्यनन[1] सामानाधिकरण्यादिहापि चतुर्थ्यर्थे एव द्वितीया । गातवे समुद्र प्रति गमनाय हे इन्द्र[2] । अथवा यच्छब्दो यस्मादर्थे । सर्वत्र विभक्तय स्वार्थे । गातुशब्दस्तु करणसाधनो गमनमार्गवचन । अध च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । कस्मात् । यस्मादासामर्थ्यालक्षन[3] 'स्रोत इन्द्र' इति । किञ्च पर्वता मेघा, अद्रसदः अद्र अद्र इत्र ये निष्पन्ना औदकिका[4] आत्मम्भरय ते यथा[5] तद्वत् नि सेदु । त्वया हन्यमाना निषीदन्ति निष्पन्ना वा । यथा भोजनप्रधाना दैहिकप्रधाना[6] पित्र्यकर्मवर्जिता मनुष्या नरकालयके पतन्ति अधोऽधो गच्छन्ति तद्वत्त्वया हन्यमाना मेघा इत्यर्थः । किञ्च त्वया दृळ्हानि सुस्थितानि ह सुक्रतो! सुकर्मन्[7] सुप्रज्ञ[8] वा रजांसि, लोका अपि त्वयस्त्वदाश्रिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध पुरा च तत्रैव वेग नदीनाम्, यत्र आभ्य मार्ग वज्रेण अरद इन्द्रः । तथा शिलोच्चयाश्च आत्मनैव स्वस्थाने सीदन्त नि सीदन्ति । त्वया हता भवन्ति सुकर्मन्[7] लोका ॥ ३ ॥

---

१. °णागपित्याग मूको २ °करण मूको ३ यस्मादित्य° मूको ४ यस्मादसौमार्थो° मूको ५ औदकिका मूको ६ तथा मूको. ७ दैविक° मूको. ८ यत्रैव मूको

सत्यमित् तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।
अहन्नहिं परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । अव । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० इत् इति पदपूरणः । सत्यम् तत् । यत् कृतमत् । उच्यते । न त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः अस्ति[1] हे इन्द्र ! देवः[2] न अपि मर्त्यः कश्चित्, नापि ज्यायान् प्रशस्यतरो वृद्धतरो वाऽस्ति । किं कारणम् । अहन् अहिम् हतवानसि मेघम् परिशयानम् शयतिः स्थानार्थः । सामर्थ्याच्चात्र तत्पूर्वकस्य संरोधस्योपलक्षणार्थः । सर्वतः संरुधानमित्यर्थः । अर्णः उदकम् । हत्वा च अव असृजः सम्यक्षिप्तवान् अपः उदकानि अच्छ आप्तुम् समुद्रम् पार्थिवम् । सर्वाणि मेघोदकानि नदीरूपेण समुद्रं प्राप्नुवन्ति । अत इदमुच्यते — आप्तुं समुद्रमिति । ॥ ४ ॥[3]

वेङ्कट० सत्यम् इत् तत्, न त्वत्सदृशः इन्द्र ! अन्यः कश्चित् अस्ति देवः मर्त्यः वा, न च ज्यायान् इति । हतवानसि अहिम् उदकं परिवृत्य शयानम् । हत्वा च समुद्रम् प्रति अव असृजः अपः ॥ ४ ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।
राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन् द्यामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।
राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् अपः व्यत्ययेनेदम् । अपाम् दुरः निर्गमनद्वाराणि विषूचीः विषुशब्दो नानार्थवाची । अञ्चतिर्गत्यर्थः । नानागताः । इतश्चेतश्च व्यवस्थितानि बिलानीत्यर्थः । हे इन्द्र ! दृळ्हम् सुष्ठु वि अरुजः विविधं भग्नवान् । उद्घाटितवानित्यर्थः । पर्वतस्य मेघस्य । किञ्च राजा ईश्वरः अभवः भवसि जगतः त्रैलोक्यस्य सम्बन्धिनाम् चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् । यावन्तस्त्रैलोक्ये मनुष्याः तेषां सर्वेषामित्यर्थः । साकम् सह सूर्यम् द्याम् दिवम् उषसम् च जनयन् । कर्थं पुनरिन्द्रः सह सूर्यादीनि जनयति । कृत्स्नस्य जगतो जन्मनो धर्माधर्मायत्तत्वात्, तयोश्च वृष्ट्यायत्तत्वाद्, तस्यादित्यकर्तृत्वात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् उदकानि मेघस्य द्वाराणि वि अरुजः विश्वगञ्चनानि इन्द्र !, दृढम् अपाम् निर्गमनद्वारं च । राजा अभवः जगतः मनुष्याणाम् सूर्यम् दिवम् उषसम् च सह जनयन् ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्गः[1] ॥

[३१]

[1]सुहोत्रो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।
वि तोके अप्सु तनये च सूरेऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. देव मूको. ३-३. नास्ति मूको.

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।
वि । तोके । अप्ऽसु । तनये । च । सूरे । अवोचन्त । चर्षणयः । विऽवाचः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सुहोत्रोऽभूर्द्वितीयसूक्तस्याक्' [1]। सुहोत्रो नामर्षिः 'अभूरेकः' इति द्वे सूक्ते भजते। द्वे पूर्वे सूक्ते सुहोत्रस्मार्षमित्यर्थः। अभूः भवसि त्वमेव एवः हे रयिपते! धनानां स्वामिन्! रयीणाम् षष्ठीश्रुतेरभूरित्यस्य च को भवामीति साकाङ्क्षत्वात् दातेति वाक्यशेषः। धनानां दाता। किञ्च हस्तयोः आ अधिथाः स्वर्थे लुङ्। आदधासि स्थापयसि हे इन्द्र! कृष्टीः मनुष्यान्। सर्वमनुष्यांश्च वशे करोषीत्यर्थः। किञ्च वि तोके अप्सु तनये च सूरे 'तोकः पुत्रः' [2]। आपो वृष्टिलक्षणाः। तनयः पौत्रः। सूर आदित्यः, तेन चात्र चतुष्टयं लक्ष्यते। सर्वत्र च 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पाणि २,३,१५) इत्येवमियं सप्तमी। 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति'—इति यथा। पुत्रादिनिमित्तमित्यर्थः [3]। अवोचन्त 'विविधं स्वा' युवन्ति। याचन्त इत्यर्थः। चर्षणयः मनुष्याः विवाचः विविधाभिः स्तुतिलक्षणाभिः वाग्भिर्युक्ताः। स्तुवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुहोत्रो भारद्वाज.[4]। 'हे रयिपते! इन्द्र![5] त्वमेव एकः धनानामीश्वरः अभवः। तथा तव हस्तयोः समीपे प्रजाः करोषि। धनकामाः त्वां तनयादिनिमित्तं विविधम् आह्वयन्ते। सूरः सूर्यः ॥ १ ॥

त्वद् भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि ।
द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यावयन्ते । रजांसि ।
द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वत्तः भिया भयेन, हे इन्द्र!, पार्थिवानि 'पृथिवी' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम, तस्यां भवानि विश्वा सर्वाणि अच्युता चित् अच्युतपूर्वाण्यपि च्यावयन्ते पातयन्ति रजांसि उदकानि। के। सामर्थ्यान्मेघाः। किञ्च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ, पर्वतासः पर्वताः वनानि वृक्षसमूहाः अन्यच्च विश्वम् सर्वम् दृळ्हम् बलवत् भयते बिभेति अज्मन् आ अजतिर्गत्यर्थः। आगमने ते तव। यदा त्वमागच्छसि तदा सर्वो बिभेतीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वत्तः भयेन अच्युतानि अपि पार्थिवानि रजांसि लोकाः स्वस्थानात् च्यवन्ते। द्यावापृथिवी शिलोच्चयाः वनानि विश्वम् इदम् तव गमने बिभेति ॥ २ ॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुयवं गविष्टौ ।
दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुयवम् । गोऽइष्टौ ।
दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम् । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

---

१. 'भूरित्रक' सूक्तो. २-२. तोकन सूक्तो. ३. पुत्रमित्यर्थः सूक्तो. ४-४. विविधस्वा सूक्तो. ५. भर' सूक्तो. ६-६. नास्ति सूक्तो.

स्कन्द० कुत्सशब्दोऽत्रेन्द्रसख्यस्यैवाचकः । तृतीया च सहयोगलक्षणा वा चतुर्थ्यर्थे वा । त्वम् कुत्सेन ऋषिणा सह कुत्सस्य वार्थाय शुष्णम् शुष्णनामानमसुरं हे इन्द्र! अशुषम् 'अन्येन शोषयितुं' विनाशयितुमशक्यम् अभि युध्य । छुडर्थे लोट् । अभ्ययुद्धाः अभियोधितवान् । 'मारितवानित्यर्थः । न च केवलं शुष्णम् । किं तर्हि । कुयवम् कुयवनामानं च गविष्टौ गाव इच्छन्ते यत्र स गविष्टिः सङ्ग्रामस्तस्मिन् । दश चान्यानसुरान् प्रविले आसन्ननामैतत् गविष्टावित्येतेन[2] समानाधिकरणम्। आसन्ने प्राप्ते सङ्ग्राम इत्यर्थः । अध सूर्यस्य इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते — असुरैर्बाधितानां देवानां कुत्सस्य चार्थाय सूर्यस्य स्वभूतञ्चक्रमपहृत्य तेनासुरानिन्द्रो जघानेति । तदेतद्वामदेवेनोक्तम्— 'यन्नोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम्' (ऋ ४,३०,४) इति । यदेतदिहाप्युच्यते । अध-शब्दः[1] अपि चेत्यस्यार्थे । अपि च सूर्यस्य स्वभूतम् मुषायः अपहृतवान् स्वम् चक्रम् रथस्य । किंच अविवेः । वेतिर्गत्यर्थः सामर्थ्याच्चान्तर्गतण्यर्थः, शुष्णोऽपि आपपूर्वोऽत्र द्रष्टव्यः । अपगमयसि त्वम् रपांसि 'पापानि वृष्टिद्वारेण' सर्वप्राणिनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् कुत्सेन सह अभि अयोधीः, शोषयितुमशक्यम् 'शुष्णम् असुरम्' इन्द्र! कुयवम् चासुरम् गवामन्वेषणे[1], दश चासुरान् तत्सहायान् । प्रातःकाले सूर्यस्य चक्रम् अमुञ्चाः । तेन चक्रेण तान् दश अविवेः अपागमयः । रपःशब्दोऽसुरवचनः ॥ ३ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।
अशिक्षो यत्र शच्या शचीव दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥४॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।
अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽक्रे[2] । भरत्ऽवाजाय । गृणते । वसूनि ॥

स्कन्द० "हे इन्द्र! त्वम् शतानि शतसङ्ख्यकानि शम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पुरः[3] नगराणि अव जघन्थ अपहृतवान् । विनाशितवानित्यर्थः । अप्रतीनि अविद्यमानः प्रत्येता प्रतिगन्ता प्रतिशूरयिता येषु तान्यप्रतीनि । भीतनष्टसर्वयोद्धृकाणीत्यर्थः । कीदृशस्य शम्बरस्य । दस्योः नष्टमुखस्य उपक्षपयितव्यस्य वा । कस्मिन् काले । उच्यते । अशिक्षः अदाः यत्र यस्मिन् काले शच्या प्रज्ञया कर्मणा वा पुरुदत्तनलक्षणेन हे शचीवः! प्रज्ञावन्! कर्मवन्! वा दिवोदासाय राज्ञे सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते हे सुतक्रे! । अनुदात्तत्वात् इन्द्रसम्बोधनमेतत् न दिवोदासविशेषणम् । करोतिश्चात्र क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यात् पाने द्रष्टव्यः । हे सुतक्रे! भरद्वाजाय भरद्वाजनाम्ने[4] ऋषये गृणते स्तुवते । अथवा भरद्वाजशब्दोऽत्र भरद्वाजसम्बन्धे दिवोदास एव वर्तते । अयं ह्यृषी प्रह्लादस्य इति यथा जटिनि प्रह्लादशब्दः । भरद्वाजसम्बन्धाय दिवोदासायेत्यर्थः । कः[5] पुनर्दिवोदासभरद्वाजयोः सम्बन्धः । दातृप्रतिग्रहीतृलक्षणः । दाता दिवोदासः प्रतिग्रहीता भरद्वाजः । यदेतदृक्षति 'दशाश्वान् दश कोशान्' (ऋ ६,४७,२३) इति । किं पुनरदाः । उच्यते — वसूनि धनानि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् शम्बरासुरस्य शतानि पुरः हतवानसि यद्भिरप्रतिगतानि उपक्षपयितुः । मायया-

---

1-1. "नाशेष मूको. २. गविषायि" मूको. ३. अधः शब्दः मूको. ४-४. पानि वृष्टिद्वारेण मूको. ५-५. शुष्णाख्यं" ह्यपं. ६. "णो भरः द्वि" ह्यपं. ७. ऋ. वेद १,३४०-]. ८-८. नास्ति मूको. १. भर" ५-५. शुष्णाख्यं" ह्यपं. ६. "णो भरः द्वि" ह्यपं. ७. ऋ. वेद १,३४०-]. ८-८. नास्ति मूको. १. भर" मूको. १०. का मूको.

यत्र प्रशावद्! प्रशवा दिवोदासाय सुन्वते हे सुतके! सुतमिन्द्रः फलप्रदानेन प्रीणाति, भरद्वाजवंशजाय[1] स्तुवते धनानि, तदानीम् अव जघन्थ इति ॥ ४ ॥

स सत्यसत्वन् महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।
याहि प्रपथिन्नवसोप मद्रिक् प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृम्ण । भीमम् ।
याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्रिक् । प्र । च । श्रुत । श्रवय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः, सत्यसत्वन्!। सत्वा दाता, सत्यश्चासौ सत्वा च सत्यसत्वा[2], तस्य सम्बोधनं सत्यसत्वन्! महते रणाय सङ्ग्रामाय रथम् आ तिष्ठ आरोह। आरोहेत्यर्थः। हे तुविनृम्ण! बहुधन![3] भीमम् भयानकम् आस्थाय च याहि। 'अवसोपेत्यत्र यः'[4] उपशब्दः[5] स याहीत्यनेनाख्यातेन सम्यग्व्यधयितव्यः। उप याहि हे प्रपथिन्! अवसा अस्मत्पालनेन निमित्तेन यथं पालयितव्या इत्येवमर्थमित्यर्थः। मामञ्चतीति मद्रिक्। अञ्चतेरुपपदे अञ्चतेः 'ऋत्विग्दधृक्' (पा ३,२,५९) इत्यादिना क्विन्। अस्मदो मपर्यन्तस्य 'त्वमावेकवचने', 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा ७,२,९७।९८) इति म आदेशः। अत्-शब्दस्यापि[6] 'क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणामुपसंख्यानम्' (पा ६,१,६२) इति अद्भिरादेशः। छान्दसत्वादञ्चतेरकारलोपः। क्रियाविशेषणत्वाच्च नपुंसकत्वम्। 'मद्रिक् मद्गामि' उपयाहि मदभिमुखमित्यर्थः। प्र च श्रावय प्रकर्षेण च श्रावय विख्यापय हे श्रुत! विख्यात! चर्षणिभ्यः। सर्वमनुष्याणां चास्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः[7] सत्यबल! महते सङ्ग्रामाय रथम् आ तिष्ठ बहुबल! भीमम्। उप याहि प्रशस्तमार्ग! रक्षणार्थं मदभिमुखम्। प्रशावम्[8] चास्मान् मनुष्येभ्यः हे विश्रुत! ॥ ५ ॥

[9]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः[9] ॥

[३२]

[10]सुहोत्रो भारद्वाज ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[10]।

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।
विरप्शिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।
विऽरप्शिने । वज्रिणे । शम्ऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

स्कन्द० अपूर्व्या अन्येनाकृतपूर्वाणि पुरुतमानि अतिशयेन बहूनि अस्मै प्रकृतायेन्द्राय महे महते वीराय। महच्छब्दोऽत्र वीरेत्यस्य विशेषणम्। महते वीराय महावीरायेत्यर्थः। तवसे 'तव.'

---

१. 'वंशजाय वि' क्वचित्. २. 'सत्वा सूक्तो. ३. बहुल सूक्तो. ४-४. अवसोपेत्यस्य सूक्तो. ५. उपशब्दस्य सूक्तो. ६. मशब्द' सूक्तो. ७. अद्रिक् मद् गामि सूक्तो. ८. नास्ति वि' क्वचित्. ९. प्रत्यापय सूक्तो. १०-१०. नास्ति सूक्तो.

(निघ २,९) इति बलनाम। सामर्थ्यादान्तर्गीतमत्वर्थः। बलवते। तुराय त्वरमाणाय हिंसित्रे वा शत्रूणाम्। विरप्शिने 'विरप्शी' (निघ ३,३) इति महन्नाम। महते शरीरिणे वज्रिणे वज्रवते शन्तमानि अतिशयसुखानि वचांसि स्तुतिलक्षणानि आसा आस्येन स्थविराय वृद्धाय तक्षम् करोमि ॥ १ ॥

वेङ्कट० नूतनानि बहुतमानि अस्मै महते वीराय वृद्धाय[1] क्षिप्राय स्तुतिमते वज्रिणे सुखतमानि वचांसि आस्येन करोमि स्थविराय ॥ १ ॥

स मातरा सूर्येण कवीनामवासयद् रुजदद्रिं गृणानः ।
स्वाधीभिर्ऋक्वभिर्वावशान उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।
सुऽआधीभिः । ऋक्वऽभिः । वावशानः । उत् । उस्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

स्कन्द० य उक्तगुण इन्द्रः सः मातरा मातृभूते द्यावापृथिव्यौ । कस्य । उच्यते—कवीनाम् मेधाविनां[2] स्तोतृणाञ्च सूर्येण सह अवासयत् स्वस्मिन्स्वस्मिन् स्थाने वासयति। वृष्टिद्वारेण धारयतीत्यर्थः। रुजत् आख्यातमेतत्। तिङ्पूर्वपदत्वात् तु निघाताभावः। भिनत्ति च अद्रिम् मेघम् गृणानः स्तूयमानः स्वाधीभिः। आध्यानमाधीः प्रार्थना, सुप्रार्थनैः। ऋक्वभिः[3] ऋचः स्तुतयः, तद्वद्भिः स्तोतृभिः। भङ्क्त्वा च वावशानः वृष्टिजन्यं लोकोपकारं विविधमाशंसमानः[4] उस्रियाणाम् अपाम् उत् असृजत् उच्छब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी। सृज विसर्गे। विसृष्टवान्। दत्तवानित्यर्थः। निदानम् नियतं दानम्, यात्रयत्र दातव्यं तावत्तत्रेत्यर्थः। अथवा स्वाधीभिर्ऋक्वभिरित्येताभ्यां[5] मरुतः प्रतिनिर्दिश्यन्ते[6], न स्तोतारः। सहयोगलक्षणा च तृतीया। असृजदित्येतेन च सम्बन्धः। स्वाध्यानैः स्तुतिमद्भिः मरुद्भिः सह ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः द्यावापृथिवी सूर्येण स्तोतृणामर्थाय वासयति। भिनत्ति च मेघम् स्तूयमानः। सुकर्मभिः स्तुतिमद्भिर्मरुद्भिः सह कामयमानः गवामसुरापहृतानां बन्धनम् उत् असृजत् इति ॥ २ ॥

स बर्हिभिर्ऋक्वभिर्गोषु शश्वन्मितज्ञुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।
पुरः पुरोहा साळ्हेभिरस्यन् दृळ्हा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । बर्हिऽभिः । ऋक्वऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितज्ञुऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।
पुरः । पुरःऽहा । साळ्हेभिः । सस्निऽअयन् । दृळ्हाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः बर्हिभिः बोढृभिः ऋक्वभिः गोषु अप्सु निमित्तभूतासु आपः पावयितव्याः इत्येवमर्थमित्यर्थः। शश्वत् नित्यम् मितज्ञुभिः संश्लिष्टास्थियज्ञानुभिः। सुरूपैरित्यर्थः। पुरुकृत्वा बहूनां कर्मणां कर्ता जिगाय मेघं प्रति [7]गच्छति। किञ्च पुरः[8] असुराणां स्वभूवाः

---

१. वारित्र मूको. २. कलिभिः मूको. ३. °यमान मूको. ४. °कैलिभिः मूको.
५. °निदिश्यते मूको. ६-६. गच्छति पुरः मूको.

पुरोहा असुराणां पुरो हन्ता सखिभिः मरुद्भिः सह सतीयन् सानेव मरुतः सखीनिच्छन्। तैः सह प्रीयमाण हरिषर्पः। ऋहाः ऋदाः दुर्भक्षाः हरोऽत्र बभञ्ज कविभिः मेधाविभिः कविः सन् स्वयमपि मेधाव्येव सन्। अथवा सद्भक्तः प्रशस्तवचनः। मेधावी प्रशस्तश्च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः बोढृभिः मरुद्भिः सह गोषु सर्वदा क्षिप्रगामुभिः विविधपादैः बहूनां कर्मणां कर्तृ गच्छति। पुरः पुरोहन्ता सखिभिः सखित्वमिच्छन् ऋदाः भञ्जयति कविभिः मरुद्भिः सह कविः सन् इति ॥ ३ ॥

. स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।
पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः। नीव्याभिः। जरितारम्। अच्छ। महः। वाजेभिः। महद्भिः। च। शुष्मैः।
पुरुवीराभिः। वृषभ। क्षितीनाम्। आ। गिर्वणः। सुविताय। प्र। याहि ॥ ४ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः नीव्याभिः स्तुत्यं प्रति नेतव्यत्वान्नीव्याः[1] स्तुतय उच्यन्ते। ताभिर्निमित्तभूताभिः। स्तुतयः श्रोतव्या इत्येवमर्थमित्यर्थः। जरितारम् माम् अच्छ आप्तुम् महः। सहयोगरक्षण्यतृतीयार्थे[2] द्वितीया, व्यत्ययेन वैकवचनम्। महद्भिः वाजेभिः अन्नैः सह महद्भिश्च शुष्मैः बलैर्मह्य यानि दातव्यानि महान्त्यन्नानि, महान्ति च बलानि तानि[3] गृहीत्वेत्यर्थः। कीदृशीभिः स्तुतिभिरिति। उच्यते— पुरुवीराभिः बहवोऽस्मत्पुत्रपौत्रा ऋत्विजो या वीराः [4]स्तुतिकरणशूरा यासां कर्तृत्वेन[4] सन्ति ताः [5]पुरुवीराः, ताभि.[5] पुरुवीराभिर्बहुवीरकर्तृकाभिरित्यर्थः। वृषभ! वर्षितः! क्षितीनाम् मनुष्याणामस्माकं स्वभूताभिः हे गिर्वणः! स्तुतिभिः सम्भजनीय! स्तुतीनां वा सम्भक्तः! सुविताय, 'गत्यर्थकर्मणि' (पा २,३,१२) इत्येवमिय चतुर्थी कर्मणि। अभ्यनुज्ञातं सुगतं वा याज्ञमिदं कर्म आ प्र याहि आभिमुख्येन प्रगच्छ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् पुरुवीराभिः बन्धनसमर्थाभिर्निर्वृद्धिः स्तोतारम् प्रति महद्भिः अन्नैः महद्भिः च बलैः कामानां वर्षितः! गीर्भिर्वननीय! अभि प्र याहि अस्मदुदयाय मनुष्याणां मध्ये जरितारम् इति ॥ ४ ॥

स सर्गेण शवसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।
इत्था सृजाना अनपावृदर्धं दिवेदिवे विविषुरश्रमुष्यम् ॥ ५ ॥

सः। सर्गेण। शवसा। तक्तः। अत्यैः। अपः। इन्द्रः। दक्षिणतः। तुराषाट्।
इत्था। सृजानाः। अनपऽवृत्। अर्धम्। दिवेऽदिवे। विविषुः। अश्रऽमुष्यम् ॥ ५ ॥

---

१. सखीभिश्छन् वि' रूपं, सखित्वमिच्छन् ल. २. नेतव्यता' मूको. ३. 'णाद्' मूको ४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति मूको' ६-६. 'शूराणा सार्वत्रि' मूको.

स्कन्द० य वक्वगुणः सः सर्गेण वेगेन शवसा शवःशब्दोऽन्तर्गीतमत्वर्थः। बलवता। महतेत्यर्थः। तक्तः तक्तिर्गतिकर्मा। यदायदा गन्तव्यं तदातदा गतः अत्यैः अश्वैः अपः मेघस्थाः प्रति इन्द्रः दक्षिणतः 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (पा ५, ३,३८) इत्येवमर्थः सप्तम्या अतसुच्। सप्तम्यर्थयुक्तदक्षिणतःशब्दश्रुतेश्चावस्थिता इति वाक्यशेषः। दक्षिणे देशेऽवस्थिताः। उत्तरदेशवर्तिमेरुपृष्ठे हि स्वर्गाख्येऽवस्थितत्वेन्द्रस्य सर्वं दक्षिणतः। अत [1]उपपन्नं मेघस्थानामपां[2] दक्षिणतोऽवस्थितत्वम्। तुराषाट् तूर्वतेर्हिंसार्थस्य[3] [4]तुरः। तुराः[4] सङ्ग्रामा हिंसितारो वा तेषु[5] तेषां वा [6]अभिभविता। तदा च इत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण स्तूयमानाः। गीयमाना इत्यर्थः[6]। कास्ताः। सामध्यात् स्तुतयः। अनपावृत् द्वितीयार्थे प्रथमैषा। अनपावृतमनवगन्तारम्। सङ्ग्रामेष्वपलायिनमित्यर्थः। अर्थम् अर्त्तेर्गत्यर्थस्य इदं रूपम्। शुद्धोऽपि चान्नार्त्तिरुपपूर्वोऽर्थे द्रष्टव्यः। उपगन्तारं चेन्द्रम् दिवेदिवे अहन्यहनि विविषुः व्याप्नुवन्ति अप्रमृष्यम् अमर्षितारम्। क्षमारहितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० "सः इन्द्रः" उत्साहेन बलेन च सङ्गतः अश्वैः स्रोत्रलक्षणं कर्म युद्धं यज्ञं वा दक्षिणतः तूर्णमभिभविता सेवते। इत्थम् स्तुतिं कुर्वन्तः अपनपवरणीयं धनम् दिवेदिवे प्राप्नुवन्ति शत्रुभिः अप्रमृष्यम्[7] इति ॥ ५ ॥

"इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्थो वर्गः" ॥

[३३]

"शुनहोत्रो भारद्वाज ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः"।

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान्।
सौवश्व्यं यो वनवत् स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहद्दमित्रान् ॥ १ ॥

यः। ओजिष्ठः। इन्द्र। तम्। सु। नः। दाः। मदः। वृषन्। सुऽअभिष्टिः। दास्वान्। सौवश्व्यम्। यः। वनवत्। सुऽअश्वः। वृत्रा। समत्ऽसु। सासहत्। अमित्रान् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'शुनहोत्रस्तु 'पञ्चर्चं द्वे'[1]। शुनहोत्रो नाम ऋषिः 'य ओजिष्ठः' इत्येते द्वे सूक्ते अपश्यत्। हे इन्द्र! तम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा। तेन नः अस्मभ्यम् सु दाः सुष्ठु देहि यज्ञद्वयं प्रार्थयामहे। केन[2]। उच्यते। यः ओजिष्ठः अतिशयेन बलवान् तव मदः सोमजनितः। हे वृषन्! वर्षितः! स्वभिष्टिः सुष्ठमभीष्टः प्राप्यते यः[11] स स्वभिष्टिः दास्वान् दानवान् मदः सौवश्व्यम् स्वश्वस्य कर्म सङ्ग्रामम्। यः चेन्द्रस्य वनवत् 'वन षण सम्भक्तौ' इत्यस्यायमुकारो विकरणव्यत्ययेन[12]। सम्भजते स्वश्वः शोभनाश्वयुक्तः वृत्रा द्वितीयैकवचनस्यायमाकारः। वृत्रमसुरम् समत्सु सङ्ग्रामेषु सासहत् अभिभवन् अमित्रान् अन्यान् च शत्रून्। यद्यपि च सङ्ग्रामसम्भजनं वृत्रामित्राभिभवनं[13] चेन्द्र एव करोति, न मदः, तथापि मत इन्द्रश्चकरोति। मदनिमित्तत्वात् मद एव करोतीत्युच्यते ॥ १ ॥

---

1. "वर्गे मूको. 2-2. "पञ्चमेऽपरा" मूको. 3. दूर्वं" मूको. 3-3. द्वराद्वुः मूको. 5. तस्मिन् मूको. 6-6. "भीयमाना···स्तुतयः मूको. 7-7. नारिष्ठ मूको. 8. "अप इत्यं; "वर्षित्वं वि" 9-9. यज्ञे-मूको. 10. यः तं मूको. 11. यं मूको. 12-12. "व्यत्ययः मूको. 13. वृत्रमित्र" मूको.

वेङ्कट० गुनहोत्रो भारद्वाजः[1]। यः ओजस्वितमः शुष्मः, ताम् इन्द्र! अस्मभ्यम् सुष्ठु देहि। मादस्व च वर्धितः! सुष्ठम्पेषणीयः दानवान् प्रदाता। सौवश्व्यस्य युद्धम् यः भजते शोभनाश्वः युद्धेषु उपद्रवान् अमित्रान् च अरयन्ते सङ्ग्रामान्[2] ॥ १ ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।
त्वं विप्रेभिर्वि पणीँरशायस्त्वोत इत् सनिता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरऽसातौ ।
त्वम् । विप्रेभिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वाम् हि इति पदपूरणः। हे इन्द्र! अवसे पालनाय आत्मनः विवाचः विविधवचनाः हवन्ते आह्वयन्ति चर्षणयः मनुष्याः शूरसातौ सङ्ग्रामे। किञ्च त्वम् विप्रेभिः मेधाविभिः यष्टृभिः पणीन् पणिजः अयष्टॄन् वि अशायः वीप्सयमतीत्येतस्य स्थाने। अतिशाययसि अभिभावयसि। यष्टृनयष्टृभ्यः उत्कृष्टान् करोषीत्यर्थः। किञ्च त्वोतः त्वया ऊतः पालितः। इत इति पदपूरणः। सनिता सम्भक्ता वाजम् अन्नम् अर्वा त्वां प्रति स्तुतिभिर्गन्ता सन् त्वया पालितोऽन्नं सम्भजत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् हि इन्द्र! रक्षणाय विविधवाचः हवन्ते मनुष्याः युद्धे। त्वम् च मरुद्भिः सह असुरान् युद्धे विविधं शासयसि। त्वोतः एव भक्ते गन्ता योद्धा पुरुषः सङ्ग्रामम् ॥ २ ॥

त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान् दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।
वधीर्वनेव सुधितिभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासा । वृत्राणि । आर्या । च । शूर ।
वधीः । वनाऽइव । सुऽधितेभिः । अत्कैः । आ । पृत्ऽसु । दर्षि । नृणाम् । नृऽतम ॥ ३ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। ये 'त्वां न परिचरन्ति' त्वम् तान् हे इन्द्र! उभयान् उभौ वक्ष्यमाणावयवौ येषां तान्[3] उभयेनानुमितान्[4] अमित्रान् शत्रून्। कतमान्। उच्यते—दासा वृत्राणि आर्या च। दासशब्दोऽत्रासदाचारवचनः। वृत्रशब्दः शत्रुवचनः। आविष्टलिङ्गत्वाच्च नपुंसकता। ये चासदाचारा अनार्याः शत्रवः ये वाऽऽर्याः तान् हे शूर! वधीः हंसि वनेव वनानि वृक्षसमूहाः तानि तक्षेव अन्यो वा कश्चित्। सुधितेभिः 'धिट् धारणे' इत्येतस्यैतदन्तर्णीतण्यर्थस्य रूपम्। सुपायितैः सुनिशितैः तीक्ष्णैरित्यर्थः। अथवा सुधितेभिरिति दधातेर्धारणार्थस्य रूपम्। सुधारितैः सुगृहीतैरित्यर्थः। अत्कैः अरकशब्दोऽत्र रूपवचनो वा 'अत्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः' (ऋ ४,१६,१३) इति, कवचवचनो[5] वा 'हिरण्ययान् अरयत्कौ अमुष्णम्' (ऋ ५,५५,६) इति। इह तु सामर्थ्याद् वज्रवचनः। वज्रैः। इन्द्रस्य

---

१. भरद्वाजो मूको. २. °न क. ३-३. त्वामपरि मूको. ४. नास्ति मूको. ५. °येनानुमितान् मूको. ६. वचनो मूको.

हि बहवो वज्राः। अतो बहुवचनमविरुद्धम्। व्यत्ययेन वा। किञ्च पृत्सु सङ्ग्रामेषु आ दर्षि आदारयसि। नृणाम् द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा। नॄन् शत्रुभूतान् मनुष्यानसुरादीन् हे नृतम! अतिशयेन पुरुष!। शूरेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् तान् इन्द्र! उभयान् अमित्रान् अवधीः दासान् आर्यान् च। तदेवाऽऽह—दासा वृणाणि आर्या च शूर! वधीः अरण्यानीव सुतीक्ष्णैः आयुधैः। आ दर्षि च नॄन् युद्धेषु नेतृतम! ॥ ३ ॥

स त्वं नं इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः।
स्वर्षाता यद्ध्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

सः। त्वम्। नः। इन्द्र। अकवाभिः। ऊती। सखा। विश्वऽआयुः। अविता। वृधे। भूः।
स्वःऽसाता। यत्। ह्वयामसि। त्वा। युध्यन्तः। नेमऽधिता। पृत्ऽसु। शूर ॥ ४ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेश्चच्छन्दः 'सखा विश्वायुः' इत्येतत्सम्बन्धी अध्याहार्यः। सखा सखिस्थानीयोऽस्माकम् विश्वायुः सर्वत्र गन्ता च यः सः त्वम् नः अस्माकम् हे इन्द्र! अकवाभिः उत्कृष्टाभिः ऊती ऊतिभिः पालनैः अविता रक्षिता वृधे वर्धनाय भूः भव। कथं वयं वर्धेमहि इत्येवमर्थमुत्कृष्टैः पालनैः पालयास्मानित्यर्थः। कदा। उच्यते— स्वर्षाता स्वः[1] सर्वं शत्रुधनम् येन सम्भज्यते स स्वर्षातिः तस्मिन् यात् यदा ह्वयामसि आह्वयामः[2] त्वां वयं युध्यन्तः युध्यमानाः नेमधिता नेमधिते सङ्ग्रामे। पृत्सु। सङ्ग्रामनामैतत्। इह तं नेमधितेत्यनेन सङ्ग्रामस्योक्तत्वात् तत्कारिषु वर्तते। कथम्। पृच्छब्दात् 'तत्करोति' (पाठा ३,१,२६) इति 'णिच्। ण्यन्तात्[3] क्विप्। सप्तमी चेयं 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इति। तच्छ्रुतेश्च लक्षणयोग्यक्रियापदाध्याहारः। सङ्ग्रामकारिषु प्राप्तेषु हे शूर! विक्रान्त! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्माकम् इन्द्र! अकृत्रिमैः रक्षणैः सखा सर्वात्मः रक्षिता वर्धनाय भव। यदा सर्वैः सम्भजनीये नेमधितौ सङ्ग्रामे त्वाम् ह्वयामः पृतनासु युध्यन्तः शूर! इति ॥ ४ ॥

नूनं न इन्द्रापरायं च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ।
इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्मन् दिवि ष्याम पार्ये गोपतमाः ॥ ५ ॥

नूनम्। नः। इन्द्र। अपरायं। च। स्याः। भव। मृळीकः। उत। नः। अभिष्टौ।
इत्था। गृणन्तः। महिनस्य। शर्मन्। दिवि। स्याम। पार्ये। गोऽतमाः ॥ ५ ॥

स्कन्द० नूनम् इति पदपूरणः। अस्माकं हे इन्द्र! अपराय च अपरशब्दः सन्निकृष्टकालवचनः। सन्निकृष्टकालाय। यद्धातेर्विप्रकृष्टकालाय चेति वाक्यशेषः। स्याः भव। यथा वयं सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं च कालं प्राप्नुमः। चिरंजीविनोऽस्मान् कुर्वित्यर्थः। भव च त्वम् मृळीकः उत सुखोऽपि नः अस्माकम् अभिष्टौ अभिष्टिः प्रार्थना यागो वा। तत्र प्राप्यमाण इज्यमानो वा

---

१. स्वं मुको. २. आह्वयाम मुको. ३. ण्यर्ण्यन्तात् मुको.

सुखोऽस्माकं भवेत्यर्थः। किंच इत्था सत्यम् गृणन्तः स्तुवन्तः महिनस्य महतस्तव स्वभूते शर्मन् गृहे दिवि द्युलोकाख्ये। अथवा दिवीति व्यधिकरणं गृहस्य विशेषणम्। द्युलोके यद् गृहं तत्र वयं स्याम। सत्यं स्तुवन्तो मरणोत्तरकालमपि स्वर्गम् इन्द्रलोकं गच्छेमेत्यर्थः। अथवा गावः सान्त्वामत्य एव। तासामतिशयेन सम्भक्तारः। इह लोकेऽप्यस्माकं गावः सन्त्वित्यर्थः॥ ५॥

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र! अग्रे अह्ने अपरस्मै[1] च स्याः। सत्य च यत्र भव। अपि च सुखयिता भव अस्माकम् अभ्येषणे। इत्थम् स्तुवन्तः महतस्तव सुखे अह्नि परे भवे उत्तमे स्याम[2] अतिशयेन पशूनां सम्भक्तारः॥ ५॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः[1]॥

[३४]

[1]भुजहोत्रो भारद्वाज ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीर्वि च त्वद् यन्ति विभ्वो मनीषाः।
पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध्र इन्द्रे अध्युक्थार्का॥ १॥

सम्। च। त्वे इति। जग्मुः। गिरः। इन्द्र। पूर्वीः। वि। च। त्वत्। यन्ति। विऽभ्वः। मनीषाः। पुरा। नूनम्। च। स्तुतयः। ऋषीणाम्। पस्पृध्रे। इन्द्रे। अधि। उक्थऽअर्का॥ १॥

स्कन्द० त्वे इति तृतीयायाः शे आदेशः। त्वया सह सम् च जग्मुः सङ्गच्छन्ते च गिरः वाचः स्तुतिलक्षणाः हे इन्द्र! पूर्वीः [3]चिरन्तन्यः पूर्वमस्माभिः[3] कृता एवेत्यर्थः। वि च त्वत् यन्ति विगच्छन्ति च त्वत्तः। विभ्वः [4]अपठितमपि महत्त्वमेतत्[4]। महत्यः मनीषाः स्तुतयः। बहुत्वात् स्तुतीनां काश्चित्ता स्तुवन्ति, काश्चित् स्तुत्वोपरमन्तीत्यर्थः। न च साम्प्रतमेव केवलम्। किं तर्हि। पुरा नूनम् च नूनं-शब्दोऽत्रेदानीमित्यस्यार्थे। पुरा च इदानीं च स्तुतयः ऋषीणा पस्पृध्रे अहं शोभनोऽहं शोभनेत्येवं स्पर्धन्ते इव इन्द्रे अधि इन्द्रस्योपरि। इन्द्रमभिप्रेत्य कल्पिता मयेत्यर्थः। कीदृशो इन्द्रे। उच्यते। उक्थार्का उक्थानि शस्त्रविशेषाः। अर्का मन्त्राः। उक्थेषु मन्त्रा यस्य स्तुत्यस्तावकतया सम्बन्धिनः स उक्थार्कः "दिवोदासात्' (ऋ ६,४५,२२) इत्येतदन्तोक्तः[5] तस्मिन्नुक्थार्के। सप्तम्या आकारः। अथवा यद्यदभिप्रेतं [6]तत्तद् वक्तव्यो[6] यः स उक्थः। अर्को देवः। उक्थश्चासावर्कश्च उक्थार्कः सः। तस्मिन्नुक्थार्के॥ १॥

वेङ्कट० इन्द्र! त्वयि बह्व्यः स्तुतयः सम् गच्छन्ते सहाभिगच्छन्ति। तथा विविधम् च त्वयि गच्छन्त्येकैकशः[7] महत्यः स्तुतयः। अपि वा त्वत्तः स्तोतृणाम् बह्व्यः सुमतयो विगच्छन्ति[8]। पुरा सम्प्रति च स्तुतयः ऋषीणाम् इन्द्रे स्पर्धन्तेऽहमहमिकयोपतिष्ठन्ति उक्थैरर्चनीये॥ १॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः।
रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत्॥ २॥

---

१. परस्मै वि'. २. स्याम ल. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. "तान्यपूर्व" मूको. ५-५. अपठितमह" मूको. ६-६. दिवोदासादित्यवदन्तोदक्तः मूको. ७-७ तत्तदर्थम्य मूको. ८. "र्यं" ल. ९. "च्छन्ते ह; "च्छन्तः रूपं; "च्छन्त वि'.

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वा । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।
रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

स्कन्द० पुरुहूतः यः इन्द्रः पुरुगूर्तः गुरतेः कर्तरि क्तेयं निष्ठा। बहूनां शत्रूणामुपरि वज्रस्योद्यन्ता। ऋभ्वा 'ऋभुः' (निघ ३,१५) इति मेधाविनाम। प्रथमार्थे चैषा तृतीया। मेधावी एकः अन्तर्णीतावधारणमेतत्। एक एव पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः .अस्ति भवति यज्ञैः। सप्तम्यर्थे तृतीयैषा। यज्ञेषु। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सः[2], रथः न रथ इव महे महते शवसे बलाय सेनालक्षणाय युजानः। यथा रथो महच्छत्रुबलं जेतुं युज्यते एवम्। सर्वदैव अस्माभिः इन्द्रः अनुमाद्यः 'मदति' (निघ ३,१४) इत्यत्रैतिकर्मा। अनुशब्दश्चात्र भास्वर्थानुवादी। स्तोतव्यः भूत् भवतिर्व्याशास्महे ॥ २ ॥

षेडूट० बहुभिराहूतः यः, यश्च बहुभिरुद्योजितः, यश्च भवति महान् एक एव बहुभिश्च प्रशस्तः स्वैः यज्ञैः हेतुभिः, सोऽयम् रथः इव महते बलाय युज्यानः अस्माभिः इन्द्रः अनुमदनीयः भवतु ॥ २ ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदभि वर्धयन्तीः ।
यदिं स्तोतारः शतं यत् सहस्रं गृणन्ति गिर्वणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।
यदिं । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गिर्वणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

स्कन्द० न यम् हिंसन्ति धीतयः शत्रूणां प्रज्ञाः कर्माणि वा। न च वाणीः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्रम् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति। इत् इति पदपूरणः। अभि वर्धयन्तीः अभि वर्धयन्त्यः। किम्। सामर्थ्यात् गुणान्। सर्वगुणविवक्षया विप्राः युज्यमाना नैव सर्वान् गुणान् इन्द्रस्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तम् यदि स्तोतारः शतम् यत् यच्छब्दोऽयं यदिशब्दस्यार्थे। यदि सहस्रम् गृणन्ति स्तुवन्ति गिर्वणसम् गिरः[1] स्तुतयः ताभिः सम्भजनीयम्[2] तासां वा सम्मकारम् शम् सुखमेव तत् अस्मै इन्द्राय। अतिबहुभिरपि स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाः स्तुतयः इन्द्रं प्रीणयन्त्येव नातिबहुत्वाद् उद्वेजयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

षेडूट० न यम् हिंसन्ति कर्माणि, न च स्तुतिशब्दाः यम् इन्द्रम्, अभि गच्छन्ति एव वर्धयन्तः[3]। यदि स्तोतारः शतम् यदि वा सहस्रम् स्तुवन्ति गीर्भिर्वर्धनीयम्। तत् सर्वम् अस्मै सुखकरमेव भवति, न हिंसकम्। अनादयो हि हिंस्यते स्तुतिभिरभिवर्धन्[4] दातुमिति ॥ ३ ॥

अस्मा एतद् दिव्यं चेव पार्था मिमिक्ष इन्द्रे न्यया सोमः ।
जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्वृषभं दानाय ॥ ४ ॥

---

1. वा मूको. २. नास्ति मूको. ३. गिरः मूको. ४. संभजनीयः मूको. ५. वर्धयन्तः मूको. ६. स्तुतीरा॰ वि॰, स्तुतिरा॰ ह क्वर्.

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।
जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सत्रा । वावृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥४॥

स्कन्द्० अस्मै इति इन्द्रे इदंतेन सामानाधिकरण्यात् सप्तम्यर्थे चतुर्थी । एतत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । अस्मिन्क्षेपः दिवि अर्चा इव मासा अर्चशब्दो दीप्तिवचनः पूज्यमानवचनो वा । मास-शब्दश्चन्द्रमसो वाचकः, द्विवचननिर्देशाच्चात्र तत्सहचरितः सूर्योऽपि द्वितीयो गृह्यते । यथा द्युलोके दीप्तौ पूजितौ वा सूर्याचन्द्रमसौ गच्छतः[1] एवम् मिमिक्षः गन्ता इन्द्रे नि अयामि नियतः सोमः । किं तर्हि [2]तस्य सोमस्य[2] । उच्यते । जनम् न धन्वन् धन्वेति[3] मरुदेश उच्यते । यथा तृषितं जनं मरुदेशे एवम् यत् यम् आपः वसतीवर्येकधनालक्षणाः सत्रा सदा अभि सम् वावृधुः अभिसंवर्धयन्ति । न च केवलः सोमो नियतः । किं तर्हि । हवनानि ह्वयतीत्यर्चतिकर्मा । स्तुतयश्च यज्ञैः सह । सप्तम्यर्थे वा तृतीया । यज्ञेषु । यथा सूर्याचन्द्रमसौ दिव्येव गच्छतः नान्यत्र, एवं यावान् कश्चित् सोमः स्तुतिर्यज्ञो वा स सर्वं इन्द्रं प्रति गच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव[1] एतत्[2] नियम्यते दिवि स्थितौ[1] मासचन्द्रमसः सम्बन्धिनौ दीप्तिरिव । तदेवाह-सिच्यमानः सोमः इन्द्रार्थं नियम्यत इति । धन्वनि स्थितम् जनम् यदा आपः न अभि सम् गच्छन्ते, तदानीं सत्यमेव हवनानि इन्द्रविषयाणि वर्धयन्ति यज्ञैः सहेति ॥ ४ ॥

अस्मा एतन्मह्याङ्गूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।
असद् यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गूषम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।
असत् । यथा । महति । वृत्रऽतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

स्कन्द्० अस्मै अस्य इन्द्रस्य अर्थाय एतत् महि महत् आङ्गूषम् शस्त्रलक्षणं स्तुतिरूपम् अस्मै एव इन्द्राय स्तोत्रम् सामगीतिसम्बद्धं स्तोत्राख्यं स्तुतिरूपं मतिभिः मेधाविभिः अस्माभिः अवाचि उक्तम् । कथ पुनरवाचि । असत् भवति यथा महति वृत्रतूर्ये सङ्ग्रामे इन्द्रः विश्वायुः सर्वगामी, सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अविता पालयिता वृधः च वर्धयिता च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एतत् महत् स्तोत्रम् । पुनः अस्मै इति पूरणम् । इन्द्राय स्तोत्रम् स्तोतृभिः उक्तमासीत् । भवति यथा महति सङ्ग्रामे इन्द्रः विश्वायुः रक्षिता वर्धकः च इति ॥ ५ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्गः[3] ॥

[३५]

[4]नरो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[4] ।

कदा श्रवत् रथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।
कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

---

१ नास्ति मूको. २-२. तस्य कस्य मूको. ३. धन्वेतीति मूको. ४. नास्ति ल; एवं रूपं. ५. तत् वि' रूपं. ६. स्थिताः ङ रूपं. ७-७ नास्ति मूको.

कदा । भुवन् । रथंऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दा ।
कदा । स्तोमम् । वासय । अस्य । राया । कदा । धिय । करसि । वाजऽरत्ना ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कदा भुवन् नरश्च' । च शब्द[1] पञ्चर्चमेव पञ्चर्चमेव 'कदा भुवन्' इत्येतदपश्यत् । कदा कस्मिन् काले भुवन् भविष्यन्ति रथक्षयाणि त्वाम् प्राप्य त्वदीय निवासानि ब्रह्म अस्मदीयानि स्तुतिरूपाणि । कदा मत्स्तुतयश्च त्वा प्राप्स्यन्तीत्यर्थ । प्राप्तश्च सन् स्तुतिभि कदा मह्यम् स्तोत्रे सहस्रपोष्यम् करण चाय कृत्यप्रत्यय । सहस्रञ्च पोषणञ्च सहस्रस्य वा पोषणम् सहस्रपोष्यम् । किं पुनस्तत् । गोयूथ तद् वा दास्यसि । कदा वा स्तोमम् वास्य आच्छादयिष्यसि । अस्य आत्मन एवायमिदमाङ[2] प्रतिनिर्देश । अस्य मम नरोऽयस्य स्तोतु स्वभूतेन राया धनेन । कदा मह्य स्तुवत धन दास्यसीत्यर्थ । कदा वा धिय कर्माणि आगाऽयानि करसि करिष्यसि वाजरत्ना अन्नेन रमणीया । अन्नमपि कदा दास्यसीत्यर्थ । दानविलम्बनादुपालम्भोऽयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नरो भारद्वाज । कदा भविष्यन्ति रथनिवासानि अन्नानि बहूनि । बहु च इन्द्र[1] रथवाह्यम् अन्नम् भवति । कदा वा स्तोत्रे सहस्रपोषनिमित्त धन दास्यसि । कदा वा स्तोमम् अस्य धनेन छादयिष्यसि । कदा वा करिष्यसि कर्माणि रमणीयान्नानि ॥ १ ॥

कर्हि स्वित् तदिन्द्र यन्नभिर्नॄन् वीरैर्वीरान् नीळयासे जयाजीन् ।
त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद् धेह्यस्मे ॥ २ ॥

कर्हि । स्वित् । तव । इन्द्र । यत् । नृऽभि । नॄन् । वीरे । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् ।
त्रिऽधातु । गा । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वर्वत् । धेहि । अस्मे इति ॥२॥

स्कन्द० अथमप्युपालम्भ एव । कर्हि कस्मिन् काले । स्वित् इति पदपूरण । तद् वीर्य हे इन्द्र । । यत् कतमत् । उच्यते । यत् तृतीयार्थे प्रथमा । येन नृभि मनुष्यैरात्मीयै नृन् तदीयान् वीरे शूरे वीरान् शूरानपि सत[1] नीळयासे नीलशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' (पाणि ३,१,२६) इत्येव[2] ण्यन्तात् 'हेतुमति च' (पा ३,१,२६) इति द्वितीयो णिच । नीलान् कारयसि । मृतश्च सन् नीलो भवतीति नीलत्वेन मरण लक्ष्यते । मारयसीत्यर्थ । जय एवार्थेऽत्र क्षेट । जयसि च आजीन् सङ्ग्रामान् । येन च त्रिधातु गा अधि जयासि अधिशब्द अधिपूजा आर्गदौ' (पा १ ४,९२) इति कर्मप्रवचनीय पदपूरण । जयसि । भूते वर्तमाने भविष्यति च त्रिष्वपि कालेषु यदकानि ददासीत्यर्थ । अथवा त्रिधातविति धातुशब्द स्वभाववचनोऽमृतवचनो वा । अथाशब्द विशेषणम् । व्यत्ययेन तु बहुवचनैकवचने । अग्न स्वभावा देवपितृमनुष्यतर्पणरक्षणा यासाम्, त्रीणि वाऽमृतानि देवपितृमनुष्योपभोग्यानि यानि वा त्रिधातवो गाव, ता जयसि । एवमुपालभ्य प्रार्थयते—गोषु सहयोग लक्षणतृतीयार्थे सप्तमी । य गोभि सह हे इन्द्र । द्युम्नम् यशोऽन्न धन वा स्वर्वत् सर्वाभिः प्रशस्तयुक्त सकलमित्यर्थ । धेहि देहि अस्मे अस्मभ्यम् ॥ २ ॥

---

१ कदा भुवन् नरश्च मूको २ °दमन्नम् मूको ३ सत मूको. ४. एवेत मूको

वेङ्कट० कदा खित् तत् इन्द्र! भवति, यत् त्वम् परकीयैः[1] नेतृभिः अस्मदीयान् नेतॄन् वीरैः च वीरान् सङ्गमयसि। जयसि चास्मदर्थम् आशीः। गोषु गन्त्रीः सेनास्त्वम् त्रिधातु अपि जयसि त्रिगुणं जयसि। तथा सत्यस्मासु इन्द्र! अस्मै सर्वमनुष्ठ्ययुक्तम् धेहि इति ॥ २ ॥

कहिं स्वित् तदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।
कुदा धियो न नियुतो युवासे कुदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ २ ॥

कहिं । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।
कुदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कुदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ २ ॥

स्कन्द० अयमपि पूर्ववदुपालम्भः[2]। कस्मिन्[3] काले तद् वीर्यं तव हे इन्द्र!, यत् येन जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु 'प्सुः' (निघ ३,७) इति रूपनाम । सर्वरूपम् 'ब्रह्म' (निघ २,७) अन्ननामैतत्। कृणवः करोषि शविष्ठ! अतिशयेन बलवन्!। कदा वा धियः कर्माणि यागाख्यानि न नियुतः गुरुस्ताद्उपचारोऽप्ययं शब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः। यद्वा इव युवासे[4] आत्मना मिश्रयसि। कदा बडवावद् यागान् अधितिष्ठसीत्यर्थः। कदा गोमघा गावो धनं फलत्वेन येषां सम्बन्धिन्यः तानि गोमघानि हवनानि आह्वानानि गच्छाः गच्छसि। कदा गोफलान्याह्वानानि गच्छसि। कदा आहूत आगत्य गा ददासीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० कदा खित् तत् इन्द्र! भवति, यत्[5] त्वम् जरित्रे विश्वरूपम् अन्नं करोषि हे बलवत्तम!। कदा बुद्धीः[6] इव अश्वाः मिश्रयसि, गमनार्थम् अधितिष्ठसि। कदा वा गोधनानि अस्मदाह्वानानि गच्छसि ॥ २ ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।
पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।
पीपिहि । इषः । सुऽदुघाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

स्कन्द० "सः त्वं हे इन्द्र"। गोमघाः धनभूताभिः गोभिर्युक्ताः जरित्रे स्तोत्रे अश्वरचन्द्राः अश्वैश्चन्द्रैः काम्यैर्युक्ताः वाजश्रवसः बलेन च श्रवणीयेनोत्कृष्टेन युक्ताः अधि धेहि 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः। धेहि पृक्षः अन्नानि। पीपिहि इषः अन्नानि सुदुघाम् 'सुष्ठाय वा' दुह्यते सा[7] च हे इन्द्! धेनुम् दोग्ध्रीं गाम्। भरद्वाजेषु द्वितीयार्थे सप्तम्येषा अस्मांश्च भरद्वाजान् भरद्वाजपुत्रान् सुरुचः सुदीप्तीन् रुरुच्याः अत्यर्थं दीपय। शोभनाभिः स्वतेजोभिर्दीप्तांश्च अस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ वरणीयैः छर्प; परतीयै वि', २. पूर्वमुषा' मूको. ३. तस्मिन् मूको. ४. नास्ति मूको. ५. यः मूको. ६. 'द्धिः मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८-८. सुष्ठाया मूको ९. तं मूको.

वेङ्कट० सः गोधनाः जरित्रे स्तोत्रे क्षादकाश्वाः[1] अयणीयबलाः अधि धेहि इषः, तथा पयःप्रभृतिकाः[2] इषः च। सुदुघां धेनुम् इन्द्र। गोपिहि क्षारय भरद्वाजेषु। सुदोसिः[3] हृद्या: रोचसीति[4] ॥ ४ ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।
मा निरिरं शुक्रदुघस्य धेनोरांङ्गिरसान् ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।
मा । निः । इरम् । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

स्कन्द० तमिति कर्मणः आ[5] इति चोपसर्गस्य श्रुतेर्योग्यक्रियाशब्दोऽध्याहार्यः[6]। तम् वयम् आ ह्वयामः। नूनम् इति पदपूरणः। वृजनम् वृजी वर्जने वर्जयितारं प्राणैः। शत्रूणां मारयितारमित्यर्थः। अथवा 'वृजनम्' (निघ २,९) इति बलनाम। सामर्थ्यादेहान्तर्गतमत्वर्थम्। बलवन्तम्। योऽहम् किम् करोमि। उच्यते— अन्यथा चित् चिच्छब्द एवार्थे। प्रसिद्धात् प्रकारादन्येनैव प्रकारेण शूरः यत् यस्त्वं हे शक्र। दुरः द्वाराणि मेघस्योदकनिर्गमनबिलानि वि गृणीषे विपूर्वो गृणातिरिह सामर्थ्यादुद्घटनार्थः। उद्घटयसि। किञ्च मा निः अरम् अर्तेर्गत्यर्थस्येदं रूपम्। मा निर्गमम् मा प्राप्नो भूवमित्यर्थः। कुतः। उच्यते— शुक्रदुघस्य धेनोः। 'शुक्रम्' (निघ १,१२) इति उदकनाम। तस्य वृष्टिलक्षणस्य दोग्धा क्षारयिता। धेनुशब्दो धिनोतेः प्रीणनार्थस्य प्रीणनवचनः। वृष्टिलक्षणस्योदकस्य क्षारयितुः तव प्रीणनात् त्वं मा प्राप्तं कार्षीः। प्रीणयेत्यर्थः। न च केवलं मामेव। किं तर्हि। सर्वान् आङ्गिरसान् अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः तस्य पुत्रो भरद्वाजः तस्य पुत्रा नरप्रभृतय इत्येवमेषामङ्गिरसः पौत्रत्वम्। ब्रह्मणा अन्नेन हे विप्र! मेधाविन्! जिन्व प्रीणय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [तम् स्तोतारं वर्तमानं भवति। नोऽस्माभिमुखो भवति। सत्योपपद इत्यर्थः।[7] यद्वा त्वम् अस्य द्वाराणि विविधं घोरसि[8]। शूरः त्वम् शक्र! मा निःगमः उदकस्य दोग्धुः एव धेनोः मेघात्। अङ्गिरसः[9] कुले जातान् मेधाविन्! अन्नेन प्रीणय ॥ ५ ॥

[10]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्गः[11] ॥

[३६]

[12]नरो भारद्वाज ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[13]।

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।
सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद् देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वऽजन्याः । सत्रा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।
सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विऽभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥ १ ॥

स्कन्द० सत्रा सदा मदासः सोममदाः तव विश्वजन्याः सर्वेषां स्तोतृजनानां हिताः अतस्त्वं सदा

---

1. °श्वा मूको. 2. °त्रिक ह. 3. सुदोसीः ह प्रतीकः. 4. रोचयसीति च ह प्रतीकौ.
5. आप मूको. 6. °क्रियापदः ... त्रेत्यभि मको. 8. °रस मूको. 9-9. नास्ति मूको.

स्तोतृणामुपकरोषीत्यर्थः । सत्रा राय अप अधशब्दोऽप्यर्थे । धनान्यपि तव सदैव सर्वस्मै स्तोतृजनाय हितानि । यानि फलवानि । ये पार्थिवास यानि पृथिव्या भवानि । यावत् पृथिव्या भव सर्वं तव स्वभूतम्, तस्मै त्व स्तोतृभ्यो ददासीत्यर्थः । सत्रा सदा त्वम् राजानाम् अभव भवसि विभक्ता यस्मै[1] यावद्योग्यम् तस्मै तावतो दाता । योऽह कीदृश । उच्यते— यत् य देवेषु निर्धारणसप्तम्येषा । देवाना मध्ये धारयथा आत्मनि धारयसि असुर्यम् बलम् । यो देवाना मध्ये बलवानित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सत्यमेव मघा तव विश्वजनहिता सत्यमेव तव दिव्या राय सन्ति पार्थिवा च । सत्यमेव अस्मानम् अभव दाता । यस्मात् देवेषु धारयसि बलम् ॥ १ ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।
स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जने । ओजे । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।
स्यूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥ २ ॥

स्कन्द० अनु प्र येजे जन[2] । आनुपूर्व्येण धारयन्ति स्तुतिभि वीर्याय वीरकर्मणे । किञ्च स्यूमगृभे सुख यतो धन गृह्यते लभ्यत इत्यर्थः, सुख वा यो गृह्यते आत्मीयीक्रियते अवलेशन परिक्षयेण[3] इत्यर्थः, सुख वा य शत्रून् गृह्णाति तस्मै । दुधये कम्पयित्रे शत्रूणाम् अर्वते च ऋ गतावित्यस्यैवद्रूपम् । गन्त्र च शत्रून् प्रति । क्रतुम् वृञ्जन्ति अपि क्रतुशब्द कर्मनाम । अपिशब्दश्चात्राद्यात् परो द्रष्टव्य । कर्माणि वृञ्जन्ति । 'वृञ्ची वर्जने । सामर्थ्यादत्रेहान्तर्गतीत्यर्थः । वर्जयन्ति इन्द्रस्यार्थाय स्वकार्यं परिवर्जयन्ति 'इन्द्रस्तुतियागपरायणा भवन्तीत्यर्थः[4] । वृत्रहत्ये वृत्रहनाय । कमभिन्द्रस्तुष्टो वृत्र मघ शत्रु वाऽस्माक हन्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । अथवैवमन्यथा अस्या ऋचोऽर्थयोजना—अन्विति पश्चाद्भावे ओज इत्येतेन च सम्बन्धयितव्य । प्र येजे प्रशब्द प्रारम्भे । यष्टु प्रारभते जन । कदा । उच्यते । अनु ओज[5] अस्य 'ओज' (निघ २,९२) इत्युदकनाम । अस्येन्द्रस्य सम्बन्धि अतुदक वृष्टिलक्षण तस्य पश्चात् वृष्टयुत्तरकालमित्यर्थः । सत्रा दधिरे 'सत्रा' (निघ ३,१०) इति सत्यनाम । सत्यत्र धारयन्ति । अनु पश्चात् । कस्य[6] । प्रभूतत्वादुदकस्यैव । सुभिक्षे हि यागसम्बन्धात् सत्यधारण च भवति । अत्र वृष्टौ सत्याम् । अत एतदुच्यते— अनु प्र येजे इत्यादि । किमर्थम् । वीर्याय स्यूमगृभे सुखग्रहणाय सुखप्राप्त्यै दुधये शत्रुकम्पनाय अर्वते च शत्रून् प्रतिगमनाय क्रतुम् कर्म वृञ्जन्ति वृञ्जतिरत्राऽऽदानार्थः[7] । कथमवगम्यते । 'माघ राजिमत्तयथा याय प्रेतासि तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्तं ते लोकं सुकृतमापु प्रजा वृणीय यदि मे द्वेषो' (एत्रा ८,१५) इति ब्राह्मणप्रयोगदर्शनात् । आददते कुर्वन्ति । वीर्यादिभ्य फलेभ्यो यानि कर्माणि तान्यपि वृष्टयुत्तरकालमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । न च वीर्यादिभ्य केवलेभ्य । किं तर्हि । अपि वृत्रहत्ये शत्रुहननायापि ॥ २ ॥

---

१ तस्य मूको २. अत्र मूलग्रन्थो लुप्त इति भाति ३ 'वर्जपते मूको ४ ३ 'वर्जयन्ती' ५ यत्र मूको ६. 'स्य दाता' मूको

वेङ्कट० अनुक्रमेण प्रकर्षेण च अस्य ओजः देवजनः ईजे। तथा महत्त्वे च अनु दधिरे वीर्यकरणाय एनं देवाः। अनुस्यूतान्[1] शत्रून् गृह्णते कम्पयते अभिगच्छते प्रज्ञानम् अपि[2] यजन्ति[3] वृत्रवधाय तेन सहैकमनसो[4] भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि निंयुतः सचन्तेन्द्रम् ।
समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौंस्यानि । निऽयुतः । सचन्त । इन्द्रम् ।
समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणः तम् सध्रीचीः सहस्यार्थे सभ्रिरादेशः। सह युगपत् "सर्वप्रकारात् पालयितव्यान् अञ्चन्ति गच्छन्ति यास्ताः सध्रीच्यः[5] ऊतयः पालनानि वृष्ण्यानि वृणिशब्दोऽत्रापठितमपि बलनाम। 'ते त्वा मदा अमदन् तानि वृष्ण्या' (ऋ १,५३,६) इति यथा। बलानि सेनालक्षणानि पौंस्यानि शारीराणि च बलानि नियुतः बहवश्च सचन्तः। सश्चतीति गतिकर्मा। गताः इन्द्रम्। गमनेन चात्र तन्नावस्थानं लक्ष्यते। पालनादीनि इन्द्रे स्थितानि। यथेन्द्रे न तथान्यत्र क्वचिदित्यर्थः। किञ्च समुद्रम् न यथा समुद्रम् सिन्धवः नद्यः एवम् उक्थशुष्माः उच्यते तदित्युक्थम्, उक्थं शुष्मं यासां ता उक्थशुष्मा बलस्याभिधान्यः उरुव्यचसम् गिरः स्तुतयः आ विशन्ति प्रविशन्ति। यथा समुद्रो बहीभिर्नदीभिरापूर्यते एवमिन्द्रो बलस्य वाचिकाभिः स्तुतिभिः[6] स्तूयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् सङ्गताः मरुतः बलकराणि वीर्याणि अहवाश्च सहचलन्ति इन्द्रम्[7] समुद्रम् इव नद्यः वक्तव्यवेगाः बहुव्याप्तिम् स्तुतयश्च आ विशन्ति वृत्रवधोद्युक्तम् ॥ ३ ॥

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।
पतिर्बभूथासमो जनानामेकोः विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।
पतिः । बभूथ । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

स्कन्द० सः रायः धनस्य खाम् 'खाः' (निघ १,११) इति नदीनाम। तथा चात्र परिमाणं लक्ष्यते। नदीपूर्णम्। यावता धनेन नदी पूर्यते तावत्[8] अत्यन्तं बहित्यर्थः। उप सृज देहि अस्मभ्यम् गृणानः स्तूयमानः पुरुश्चन्द्रस्य बहुनो धनस्य कान्तस्य त्वम् हे इन्द्र। वस्वः राय इत्यनेन धनस्योपात्तत्वाद्वसुशब्दः प्रशस्यवचनः। क्रियाशब्दो वा वस्तुम् स्थिरस्येत्यर्थः। स राय इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यः[9] पतिः स्वामी पालयिता वा बभूथ भवसि

---

१. 'स्तूर्त मूको. २. अभि वि° ऊयं ३. प्रम° वि°; गृह्णन्ति क शोधः. ४. सहैकमनो मूको. ५-५. सर्वप्रकारात् पालयितव्यान् म अञ्चयन्ति गच्छन्ति तरः सध्रीच्यः मूको. ६. स्तुतिभिः मूको. ७. ग पावत् मूको.

अरामः असदृशः। अत्यन्तोत्कृष्ट इत्यर्थः। जनानाम् मनुष्याणाम्। यश्च एकः अन्तर्णीतावधारणार्थमेतत्। एक एव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् इन्द्र![1] वासयितुः[2] बहूनामाह्लादकस्य धनस्य नदीम् उप वर्तय स्तूयमानः। तत् तव युक्तमिति वदति—पतिः इति ॥ ४ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्धौर्न भूमाभि रायो अर्यः।
असो यथा नः शवसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः। तु। श्रुधि। श्रुत्या। यः। दुवःऽयुः। द्यौः। न। भूमे। अभि। रायः। अर्यः।
असः। यथा। नः। शवसा। चकानः। युगेऽयुगे। वयसा। चेकितानः ॥ ५ ॥

स्कन्द० सः त्वम् तु इति पदपूरणः। श्रुधि शृणु स्तुतीः श्रुत्या श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तेन। यः दुवोयुः परिचरणकामः, यश्च द्यौः न द्यौरिव[3] भूम विपुलवचनस्यायं बहोर्भूरादेशः[4]। तृतीयार्थे च प्रथमा। भूम्ना। विस्तीर्णत्वेन[5] नद्युदकवत् सर्वव्यापीत्यर्थः। श्रुधि इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः। आभिमुख्येन शृणु। यश्च रायः धनस्य अर्यः ईश्वरः स्वामी। कथं पुनः शृणोमि। असः भवसि यथा नः अस्माकम् शवसा सहयोगलक्षणैषा तृतीया। सेनालक्षणेन बलेन सह। चकानः कनतेः 'कान्तिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य' कर्मसाधनोऽयं शप्। अभ्यासस्य च दीर्घाभावश्छान्दसत्वात्[6]। अत्यर्थं कमनीयः प्रार्थनीयः। युगेयुगे कालेकाले[7]। सर्वकालमित्यर्थः। वयसा द्वितीयार्थे तृतीया। वयः अन्नम्। चेकितानः। किम्। 'सामर्थ्याद् भक्तम्'। तथा शृणु यथाऽस्माकं बलेन सह सर्वदा अन्नम् याच्यो भवसि, ददासीत्यर्थः। यो हि ददाति स याच्यो भवति, नेतरः[8] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः क्षिप्रम् शृणु श्रोतव्यानि स्तोत्राणि, यः त्वं भवसि परिचर्येच्छुः। अस्मदीयानि धनानि आदित्यः इव भूमीः अरीन्[9] अभि तिष्ठन्तु। भवसि अस्माकमेव यथा त्वम् बलेन दीप्यमानः अन्वहं हविषा वृध्यमानः, तथा श्रुधि इति ॥ ५ ॥

[9]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमी वर्गः[9] ॥

[३७]

[10]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[10]।

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु।
फ[11]रिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक्। रथम्। विश्वऽवारम्। ते। उग्र। इन्द्र। युक्तासः। हरयः। वहन्तु।
फरिः। चित्। हि। त्वा। हवते। स्वःऽवान्। ऋधीमहि। सधऽमादः। ते। अद्य ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. वासयितः मूको. ३. द्यौरेव मूको. ४. बहवो भूता° मूको. ५. 'र्यत्वं मूको. ६-६. °णो यं दन्तात्य मूको. ७. °भावात् छान्द° मूको. ८. काले मूको. ९-९. °र्थादभक्त° मूको. १०. तेन तारः मूको. ११. रिन् रिं' रूपं, रीन् रू. १२-१२. नास्ति मूको.

स्कन्द० अर्वाक् अस्मदभिमुखम् रथम् विश्ववारम् सर्वस्य वरणीयम् ते तव स्वभूत हे उग्र! अप्रसह्य! शूर![1] वा इन्द्र! युक्तासः हरयः अश्वाः वहन्तु प्रापयन्तु। कस्मात्। उच्यते— कीरिः चित् हि 'कीरिः' (निघ ३,१६) इति स्तोतृनाम। चिदिति पदपूरणः। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात् स्तोताऽहं भरद्वाजाख्यः त्वा त्वाम् हवते आह्वयति। आत्मन एव परोक्षरूपेण निर्देशः। यस्माद् अहं भरद्वाजस्त्वान् आह्वयामीत्यर्थः। सर्वान् स्वःशब्दः[2] सर्वपर्यायः। सर्वप्रकारेण हविषा स्तुतिभिर्वा सन्वान्। उक्तवान् स्वयमपि—ऋधोमहि ऋद्धिं प्राप्नुयाम वयम् सधमादः 'मदति' (निघ ३,१४) इत्यर्वतिकर्मा, तृप्त्यर्थो वा। सह स्तोतारस्तर्पयितारो वा तव अद्य अस्मिन्नहनि ॥१॥

वेङ्कट० भरद्वाजः। अभिमुखम् रथम् विश्ववरणीयम् ते उग्र! इन्द्र! युक्ताः अश्वाः वहन्तु। स्तोता हि त्वाम् हवते कल्याणहविष्कः[3]। ऋद्धा भवाम सह मादयन्तः त्वया वयम् अद्य इति ॥ १ ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मांग्मन् पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।
इन्द्रो नो अस्य पूर्व्यः पपीयाद् घुक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्मन् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।
इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्व्यः । पपीयात् । घुक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

स्कन्द० द्रोणे द्रुमकाष्ठमये रथे हरयः इन्द्राश्वाः कर्म नियोजनाख्यम् प्रो अग्मन् प्रगच्छन्ति। प्राप्नुवन्ति रथे नियोज्यत्वमित्यर्थः[4]। नियुक्ताश्च सन्तः पुनानासः पवतेर्गतिकर्मणो व्यत्ययेनायं आ-विकरणः। गच्छन्तः अस्मद्यज्ञं प्रति। ऋज्यन्तः प्रथमासमानाधिकरणोऽयं शत्रादेशः छान्दसत्वात्। ऋजुमार्गगामिनः ऋजुगामिनो वा। अभूवन् भवन्तु। शीघ्रमागच्छन्तित्यर्थः। इन्द्रः अपि नः अस्माकम् स्वभूतस्य अस्य पूर्व्यः पुराणः चिरन्तनः [5]पपीयात् पायात्[6] घुक्षः दीप्तोवासभूतः[7] द्युलोकवासी वा[8] मदस्य मदकरस्य सोम्यस्य सोममयस्य राजा ईश्वरः सर्वस्य दीप्तो वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रगच्छन्तु द्रोणकलशे धानानां[9] स्नादलक्षणम् कर्म हरयः। पुनानाः सोमाः ऋजु गच्छन्तः भवन्तु। इन्द्रः अस्माकम् इमं रसं पिबतु मुख्यः दीप्तः मदकरं सोमम् राजा इति ॥ २ ॥

आसुस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वामोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आऽसुस्राणासः । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।
अभि । श्रवः । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वामोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥३॥

स्कन्द० अच्छ इत्ययम् आसुस्राणासः इत्येतेन सम्बध्यते, अभेद्याधमर्थे। सर्वतोगत्यर्थः। आस्रवा-गच्छन्तोऽस्मद्यज्ञम्। शवसानम् शवतेर्गतिकर्मणश्छान्दसि। सङ्ग्रामं यज्ञम् वा प्रति गन्तारम्।

---

१. शूरो मूको. २. स्वशब्दः मूको. ३. °विष्काः मूको. ४. नियोजयन्तीति मूको. ५-५. पाता पर्याप्तात् मूको. ६. दीप्तो वा स्वभूतः मूको. ७. वा मूको. ८. धनानां इ.

अथवा शव इति बलनाम। सामर्थ्यादान्तर्णीतमरुत्वदर्थम्। यो बलवान् राजा वाऽन्यो वा कश्चित् शव इव आचरति शवस्यते। अथवा शव[1] इच्छति शवस्यति। शवस्यतेः[2] क्याच्छन्दसि[3] चानशश्छन्दसस्त्वान्मुगागमः, अलोपश्च। बलवदाचारशीलो बलकामशीलो वा शवसानः, तं शवसानम्। कम्। इन्द्रम्। शुचक्रे शोभनचक्रे। क्र। सामर्थ्याद् रथे। आधारसप्तमीनिर्देशाच्च स्थितमिति वाक्यशेषः। युक्ता इति वा शेषः। रथासः रथवोढारः अश्वाः हर्यश्वाः अभि अवः अन्नं सोमाख्यं प्रति ऋज्यन्तः ऋजुगामिनः ऋजुमार्गगामिनो वा। अत्यन्तशीघ्रा इत्यर्थः। वहेयुः। अथवा[4] शवसानमिन्द्रमिति द्वितीया आसघ्राणास इत्यस्यैव कर्मणि। आसघ्राणास इति च लिट् भूते काले। यत्तच्छब्दाध्याहृत्यैकवाक्यता योज्या। येऽभागच्छन्नश्वाः शवसानम् इन्द्रम्। किमर्थम्। 'सामर्थ्याद् रथे' नियोगार्थम्। ते सोमलक्षणमन्नं प्रति प्रापयन्तु। कम्[5]। सामर्थ्यात्प्रकरणाच्च इन्द्रम्। किञ्च नू चिन्नु नु इति पुराणवचनः। चिच्छब्दोऽपि चार्थे। 'अथा चिन्नू चिदसो नदीनाम्' (ऋ ६,३०,३) इति यथा। चार्थश्रुतिसामर्थ्याच्च द्वितीयो नुशब्दो नववचनः। पुराणञ्च नवञ्च यच्च पूर्वमुपकल्पितं यच्चेदानीमुपकल्प्यत इत्यर्थः। वायोः गन्तुरिन्द्रस्य स्वभूतम् अमृतम् अमृतसदृशं मरणवर्जितं सोमाख्यम् अन्नम् वि दरयेत् विशब्दो विगमे। दरयतिः क्षयार्थः। विगतक्षयं भवेत्। यावदिन्द्र आगच्छति तावत् क्षयं मा गमदित्यर्थः॥ ३॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन सरन्तः बलमाचरन्तम्[6] प्रति इन्द्रम् शोभनचक्रे रथे रथ्याः अश्वाः सोमलक्षणमन्नम् अभि वहेयुः चानु गच्छन्तः क्षिप्रम्। पात्रात् अमृतम् इन्द्रपानेऽपि विदस्तम् भवतु। वायुदेवत्यं पात्रं वायुरक्तमिति॥ ३॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः।
यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरीन्॥ ४॥

वरिष्ठः। अस्य। दक्षिणाम्। इयर्ति। इन्द्रः। मघोनाम्। तुविकूर्मिऽतमः।
यया। वज्रिऽवः। परिऽयासि। अंहः। मघा। च। धृष्णो इति। दयसे। वि। सूरीन्॥ ४॥

स्कन्द० वरिष्ठः अतिशयेन वरः श्रेष्ठः अस्य[7] प्रकृतस्येन्द्रस्यायमन्वादेशः। अस्यैव भवत इन्द्रस्य स्वभूताम् दक्षिणाम् दक्षिणावाऽत्र तद्वान् यागो लक्ष्यते। दक्षिणासम्बद्धं यागम्[8] इयर्ति। 'यया वज्रिन्.' इति पुरस्तादामन्त्रणश्रुतेः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः। प्रथमपुरुषश्चायमतो भवच्छब्दमध्याहृत्यैकवाक्यत्वं[9] नेयम्। गच्छति भवान् इन्द्रः मघोनाम् हविर्लक्षणेन धनेन धनवताम् यजमानानाम् तुविकूर्मितमः अतिशयेन बहूनामनुग्रहाणां कर्ता। कीदृशी दक्षिणा। उच्यते। यया हेतावियं तृतीया। येन दक्षिणावता यागेन हेतुना हे वज्रिवः! वज्रो यस्मिन् आयुधगणे अस्ति स वज्री तद्वन्! परियासि सर्वतः ह्वंसि। 'वियातः' (निरु २,१९) इति यत्रकर्मसु पाठात् यातिर्वधार्थः, न गत्यर्थः। वधार्थ एवेति गम्यते। न हि वियात इत्येतद् यातयते रूपमभिप्रेतम्। यदि हि यातयते रूपमिदं स्यात् नैव भेदेन पठ्येत। 'स्नेहयति

---

१. शवस्य मूको. २. शवस्यते मूको. ३. नास्ति मूको. ४-४. प्यायते मूको. ५. तम् मूको. ६. बलमाचरन्तं त मूको. ७. द्विरस्तिः मूको. ८. यागं यः मूको. ९. त्वम् मूको.

यातयति' (निघ २,१९) इति पठितत्वात्। दृश्यते च मन्त्रान्तरे यातेर्बंधार्थस्य प्रयोगः 'अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र' (ऋ १,३२,१४) इति। अथवा परीत्येव अपेत्येतस्य स्थाने। यातिर्गत्यर्थः पुव। सामर्थ्याद्धान्तर्गीतिण्यर्थः। अपयापयसि अपनयसि अंहः पापम् यजमानानाम्। मघा च धनानि च हे धृष्णो। शत्रूणामभिभवितः! वि दयसे विविधं ददासि सूरीन् चतुर्थ्यर्थे द्वितीयैषा। सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उरुक्रमो महान् इन्द्रः अस्य[1] सम्बन्धिनीम् दक्षिणाम् आत्मनि प्रेरयति प्रापयत्यात्मानम्। इन्द्रः हविष्मताम् अत्यन्तं बहोः कर्ता। अथ प्रत्यक्षः। यया दक्षिणया स्तोतॄणाम् अवार्तिम् परितो हंसि, पार्तिबंधकर्मा, नानाविधानि धनानि[2] च प्रयच्छसि, विशिष्टांश्च धृष्णो![3] अकरोः स्तोतॄनिति ॥ ४ ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रौ गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः।
इन्द्रौ वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः। वाजस्य। स्थविरस्य। दाता। इन्द्रः। गीःऽभिः। वर्धताम्। वृद्धऽमहाः।
इन्द्रः। वृत्रम्। हनिष्ठः। अस्तु। सत्वा। आ। ता। सूरिः। पृणति। तूतुजानः ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः वाजस्य अन्नस्य स्थविरस्य वृद्धस्य चिरकालावस्थायिनः[1] दाता। इन्द्रः गीर्भिः स्तुतिभिरस्मदीयाभिः वर्धताम् वीर्येण वृद्धमहाः वृद्धमाहात्म्यः[2]। इन्द्रः वृत्रम् षष्ठ्यर्थे द्वितीयैषा। वृत्रस्य हनिष्ठः अतिशयेन हन्ता अस्तु भवतु। सत्वा पणु वाने। दाता धनानाम् अस्मभ्यम्। किञ्च ता द्वितीयैकवचनस्याथमाकारः। तम् इन्द्रम् सूरिः स्तोता सर्वः आ पृणति पृण प्रीणने। प्रीणयति। केन। सामर्थ्यात् स्तुतिभिः। तूतुजानः त्वरमाणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः वाजस्य प्रवृद्धस्य दाता। इन्द्रः स्तुतिभिः वर्धताम् वृद्धतेजाः। इन्द्रः वृत्रम् अतिशयेन हतवान् अस्तु सदनशीलः। सोऽयम् आ पूरयति तानि धनानि सूरिः त्वरमाणः ॥ ५ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वर्गः[4] ॥

[३८]

[5]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[6]।

अपादितं उदु नश्चित्रतमो मर्हीं भर्षद् द्युमतीमिन्द्रहूतिम्।
पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात्। इतः। उत्। ऊँ इति। नुः। चित्रऽतमः। महीम्। भर्षत्। द्युऽमतीम्। इन्द्रऽहूतिम्।
पन्यसीम्। धीतिम्। दैव्यस्य। यामन्। जनस्य। रातिम्। वनते। सुऽदानुः ॥ १ ॥

स्कन्द० अपात् पिबतु सोमम् इतः उत् इत इत्यवादानस्य इदिति चोपसर्गस्य श्रुतेर्योगस्य

---

१. नास्ति मूको. २. अस्ति बि[1] लर्प. ३. चित्रदान अमिना मूको. ४. 'दाम्नः मूको.
५-५. नास्ति मूको.

क्रियापदस्याध्याहारः[1]। इतो वेत्या उरिक्षण्य। उ इति पदपूरणः। नः अस्माकं स्वभूतम्। चित्तमः अतिशयेन विचित्रः पूज्यो वा इन्द्रः महीम् महतीञ्च भर्षत् बिभर्तिर्धारणार्थः। शुद्धोऽपि चावपूर्वोऽर्थे द्रष्टव्यः। अवधारयतु। शृणोत्वित्यर्थः। द्युमतीम् स्वदीप्त्या दीप्तिमतीम् इन्द्रहूतिम् इन्द्रो यया हूयते ताम्। इन्द्राह्वानसमर्थामित्यर्थः। पन्यसीम् अतिशयेन स्तोत्रीम् धीतिम् कर्मनामैतत्। स्तुतौ चात्र। कर्मणि वितते[2] यत्र क्वचित् [3]सोमं च[3] पिबतु स्तुतिं च शृणोत्वित्यर्थः। क। उच्यते— देव्यस्य जनस्य स्वभूते यामन् यान्ति देवता यस्मिन् स यामा[4] यज्ञः तत्र। अस्मिन् प्रक्रान्ते सर्वदेवयाग इत्यर्थः। रातिम् दानं च वनते वनतिरिह दानार्थः। ददात्वस्मभ्यम् सुदानुः शोभनो दाता इन्द्रः ॥ १ ॥

यङ्लुट० उत् रक्षतु अस्मान् इतः अवर्तेः इन्द्रः पूजनीयतमः। महतीम् बिभर्तु दीप्तिमतीम् इन्द्रस्य हूतिम् स्तुतिम्। इन्द्रः शोभनदानः स्तुत्यतमाम् धीतिम्[5] [6]हविषां च[6] दानम् देव्यस्य जनस्य गमने स्वयं भजते ॥ १ ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति शृण्वाणः।
एयमेनं देवहूतिर्ऋघायन्प्रत्यङ्मिन्द्रमियक्ष्यमाणा ॥ २ ॥

दूरात्। चित्। आ। वसतः। अस्य। कर्णा। घोषात्। इन्द्रस्य। तन्यति। शृण्वाणः। आ। इयम्। एनम्। देवऽहूतिः। ऋघायात्। प्रत्यक्। इन्द्रम्। इयक्ष्यमाणा ॥ २ ॥

स्कन्द० दूरात् चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे। दूरेऽपि द्युलोके अन्यत्र वा आ वसतः आकारोऽप्यर्थे[7]। आख्यातं चेदमनुदात्तत्वात्। अस्य तन्यतीरेतेन सहैकवाक्यतामभिप्रेत्यार्थे यदा तदा शब्दाध्याहर्तव्यौ। यदा अधिवसतः व्यवतिष्ठेते[8] अस्येन्द्रस्य स्वभूतौ कर्णा कर्णौ तदा घोषात् तृतीयार्थे पञ्चम्येषा। घोषेण स्तुतिशब्देन तन्यति तनु विस्तारे। विस्तारेण चात्र तत्सम्बन्धिनी व्याप्तिर्लक्ष्यते। व्याप्नोति शृण्वाणः स्तुतीः। कः। अनिर्देशात् सर्वः स्तोता। दूरेऽपि सन्तम् इन्द्रं सर्व एव स्तोता स्तौतीत्यर्थः। इयम्[9] मदीया स्तुतिः एनम् देवहूतिः देवा आहूयन्त यया सा देवहूतिः। देवाह्वानयोग्येत्यर्थः। आ ऋघायात् अरयन्तमावृत्यात् मत्यक् गच्छामि मदभिमुखम् इन्द्रम् इत्येतदाशासे। इयम् 'एयमेनम्' इति पूर्वेण इयंशब्देन पौनरुक्त्यात् पञ्चम्यर्थेऽत्र प्रथमा। अस्या अन्यऋषिप्रयुक्तायाश्च स्तुतेः। ऋच्यमाना ऋचिरत्र शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः। अतिरिच्यमाना। उत्कृष्टा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य कर्णौ दूरात् आगत्य स्तोतृसमीपे वसतः। तथा इन्द्रस्तुतिम् शृण्वाणः पुरुषः उत्[10] तन्यति उद्घुष्य ब्रूते। आ ऋघायात् इयम् देवरयेन्द्रस्य स्तुतिः एनम् इन्द्रम् मदभिमुखम् मया स्तूयमाना उच्यमाना। पुनः इयम् इति पूरणम् ॥ २ ॥

तं वो धिया परमया पुराजामृजिमिन्द्रमभ्यनूष्यर्कैः।
महो च गिरो दधिरे समस्मिन् महाँश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

---

१. 'पदाध्याहा' मूको. २. पठ्यते मूको. ३-३. सोमं च मूको. ४. याम मूको. ५ धारित मूको. ६. हविषश्च हिं; हविश्च रा. ७. 'आख्यर्थे मूको. ८. 'पिष्ठते मूको. ९. अहं इ इ' मूको. १०. सोत् मूको.

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनूषि । अर्कैः ।
ब्रह्म । च । गिरः । ददिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्दे ॥३॥

स्कन्द० तम् वः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । त्वाम् धिया प्रज्ञया परमया उत्कृष्टया पुराजाम् पूर्वस्मिन् काले जातम् अजरम् 'जरावर्जितम् इन्द्रम् अभि अनूषि' अभिष्टौमि अर्कैः मन्त्रैः । न च केवलोऽहम् । किं तर्हि । अन्येऽपि स्तोतारः । ब्रह्म च अन्नञ्च सोमलक्षणम् गिरः वाचः स्तुतिलक्षणाः सम् ददिरे । सन्धानमविच्छेदः । अविच्छिन्नाः कुर्वन्तीत्यर्थः । अस्मिन् षष्ठ्यर्थे एषा सप्तमी । अस्य तव महान् च स्तोमः अधि वर्धत् अधिकतरो वर्धते । महानपि स प्रतिक्षणं वर्धत इत्यर्थः । इन्दे इयमपि षष्ठ्यर्थे एव सप्तमी । इन्द्रस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् युष्माकम् बुद्ध्या उत्तमया अहम् प्रज्ञम् अजरम् इन्द्रम् अभि स्तौमि मन्त्रैः । अन्नम् च स्तुतीश्च अस्मिन् सम् दधिरे । महान् स्तोमः च इन्दे अभिवर्धते ॥ ३ ॥

वर्धाद् यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद् ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।
वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान् मासाः शरदो द्यान् इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।
वर्ध । अह । एनम् । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रम् ॥४॥

स्कन्द० यस्येन्द्रस्य किम् । उच्यते—वर्धात् यम् वर्धयति श्रीयेण शरीरेण च यम् यज्ञः उत सोमः इन्द्रम् । वर्धात् वर्धयति च ब्रह्म अन्नं पुरोडाशादि गिरः वाचः लौकिक्यः स्तुतिरूपाः उक्था च सर्वाणि शस्त्राणि मन्म मन्यतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । मननं मन्म स्तोत्रं ब्रह्मातृकर्तृकं यत् । वर्ध अह वर्धयति लङर्थे लोट् । व्यत्ययेनैकवचनम् । अहशब्दोऽपि चार्थे । [1]वर्धयन्ति च एनम्[1] उषसः यामन् वृत्रम् प्रति गमने वृत्रवधार्थं प्रस्थितमित्यर्थः । अक्तोः 'अक्तुः' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । प्रथमार्थे चात्र षष्ठी । रात्रिश्च । वर्धान् वर्धयन्ति च मासाः शरदः संवत्सराश्च । द्यावः द्युलोकाश्च इन्द्रम् । इदि परमैश्वर्ये । अत्यन्तेश्वरम् । यच्छब्दश्रुतेरुभम् त्वाम् 'अभ्यनूषतेति'[1] (ऋ ६,३८,३) इति पूर्वमेवैकवाक्यता । ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वर्धयति यम् यज्ञः अपि च सोमः इन्द्रम् । वर्धयति इदिः स्तुतयः शस्त्राणि च मननीयानि । वर्धयन्ति एव एनम् उषसः रात्रेः गमने । वर्धयन्ति[2] मासाः शरदः च दीप्ताः इन्द्रम् ॥ ४ ॥

एवा जज्ञानं सहसे असामि बावृधानं राधसे च श्रुतायं ।
महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असामि । बवृधानम् । राधसे । च । श्रुतायं ।
महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रऽतूर्येषु ॥ ५ ॥

१-१. विशब्दस्य[3] मूलो. २-२. 'यन्ति यमे[4] मूलो. ३. [3]स्यैः मूलो. ४. [4]लोपि दि[5] ऊपं.

स्कन्द० [1]एव एवमुक्तेन[1] मकारेण जज्ञानम् जायमानमेव[2] जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः। सहसे बलाय। बलं प्राप्तुमित्यर्थः। असामि[3] वावृधानं सङ्ग्रामे वृद्धिं [4]प्राप्नुवन्तमित्यर्थः। न च केवलम् बलाय। किं तर्हि। राधसे[4] च धनाय च श्रुताय सर्वलोकप्रख्याताय। महाम् महान्तम् उग्रम् अप्रसह्यम् क्रूरम् अवसे पालनाय हे विप्र! मेधाविन्! नूनम् इति पदपूरणः। आ विवासेम [5]परिचरेमेत्याशास्महे। क्व। उच्यते — वृत्रतूर्येषु[5] सङ्ग्रामेषु शत्रुभिः। बलधनपालनानि प्राप्तुं त्वां परिचरेमेत्येतदाशास्महे इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एवम् जायमानम् बलकरणाय अखण्डितम् वर्धमानम् धनाय च विश्रुताय महान्तम् उद्गूर्णम् रक्षणाय मेधाविन्! इदानीम् परिचरेम सङ्ग्रामेषु त्वामिति ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वर्गः[1] ॥

[३९]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः।
अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य। कवेः। दिव्यस्य। वह्नेः। विप्रऽमन्मनः। वचनस्य। मध्वः।
अपाः। नः। तस्य। सचनस्य। देव। इषः। युवस्व। गृणते। गोऽअग्राः ॥ १ ॥

स्कन्द० मन्दस्य मोदनकरस्य कवेः मेधाविनः दिव्यस्य दिव्यशब्दो लोके प्रशस्यवचनः। प्रशस्यस्य वह्नेः वोढुः देवताम् प्रति आहवनः गन्तुरित्यर्थः। बलवतो वा सारवत इत्यर्थः। विप्रमन्मनः 'विप्र.' (निघ ३,१५) इति मेधाविनाम। मन्यत इत्येतदर्चतिकर्म*, व्यत्ययेन चात्र कर्मणि मनिन्प्रत्ययः। मेधाविनां स्तुत्यस्य वचनस्य तास्थील्येऽयं युच्। इषदिदं च यज्ञफलमस्मै यजमानाय दीयतामित्येवं वक्तु शीलं यस्य स वचनः। तस्य मध्वः मधुस्वादस्य। सर्वत्रात्र द्वितीयार्थे षष्ठी। षष्ठीश्रुतेर्वैकदेशमिति शेषः। मन्द्रादिगुणयुक्तं[6] 'सोमं मन्द्रादिगुणयुक्तस्य' वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणम् अपाः पिब नः अस्माकम् स्वभूतस्य तस्य सच्छब्दश्रुतेरत्र योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। योऽयमुपकल्पितः तस्य सचनस्य सेन्यस्य हे देव!। पीत्वा च इषः[7] अन्नानि युवस्व परस्तात् सम्प्रदानश्रुतेर्यौतिरत्र दानार्थः। देहि गृणते स्तुवते मह्यम् गोअग्राः. गाव अग्रे यासां ता गोअग्राः। गाः प्रथमं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मोदनस्य कवेः दिव्यस्य वोढुः मेधाविस्तोतृकस्य अग्नेः देवानाम् वक्तुः सोमम् यम् अपिबः, अस्मदीयस्य हविषां सचनशीलस्य तस्य हे देव! अन्नानि प्रयच्छ[8] स्तुवते गोमुखानि ॥ १ ॥

१-१. एवमेवमु[2] मूको. २. ज्ञायमा[2] मूको. ३. असामि न च केवलं मूको. ४-४. [3]सिद्धर्थः। राधसे मूको. ५-५. [4]त्याशास्महे त्वया अग्निबलधनपालनानि उच्यते। ते सूत्र[4] मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. [5]सिद्धौ मूको. ८. [6]युक्त मूको. ९-९. सोमसिद्धा[6] मूको. १०. उषः मूको. ११. नास्ति एषः; इषदृच एव प्रशस्याः.

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्रा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।
रुजदरुणं वि बलस्य सानुं पणींर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उशानः । परि । अद्रिम् । उस्राः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।
रुजत् । अरुणम् । वि । बलस्य । सानुम् । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥२॥

स्कन्द० अयम् इन्द्रः[1] उशानः काममानः । किम् । उच्यते — उस्राः गोनामैतत् अन्यत्र, इह तु उत्स्रावित्वादप्सु[2] वर्तते । उत्स्राविणीः[2] वृष्टिलक्षणा आपः । परि अद्रिम् अद्रिरादरणात् अद्रिविकारत्वाद् वा, वज्रोऽद्रिरुच्यते । उपसर्गकर्मणोश्च श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । परिगृह्य वज्रम् । ऋतधीतिभिः ऋतमुदकं वृष्टिलक्षणम्, तत्र धीतिः प्रज्ञा प्रार्थनालक्षणा येषां ते ऋतधीतयः वृष्ट्यर्थिनः यष्टारः तैः । ऋतयुक् ऋतो यज्ञः तेन यो युज्यते स ऋतयुक् । युजानः युजिरत्र शुद्धोऽभ्यभ्युपसर्गार्थे[1] । अभियुज्यमानोऽभ्यर्च्यमान इत्यर्थः । रुजत् भनक्ति अरुणम् अभग्नपूर्वम्, वि-शब्दो वैविध्ये रुजादित्येतेनात्मे सम्बन्धः, विविधं भनक्तीति । बलस्य मेघस्य सानुम् समुच्छ्रितप्रदेशम् । पणीन् पणिनाम्नश्चासुरान् वचोभिः वचनैः आह्वानलक्षणैः । आहूयाहूयेत्यर्थः । अभि योधत् अभियोधितवान् इन्द्रः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् कामयमानः शिलोच्चयम् प्रति स्थिताः पणिभिरपहृता गाः सत्यकर्मभिः सत्ययुक् अङ्गिरोभिर्युज्यमानः वि अरुजत् अन्यैः अरुणम् बलासुरस्य समुच्छ्रितं देशम् । पणीन् वचोभिः च अभि अयोधयद् भर्त्सनपरैः इन्द्रः[4] ॥ २ ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून् दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।
इमं केतुमदधुर्नू चिदह्नां शुचिजन्मन उपसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र ।
इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उपसः । चकार ॥ ३ ॥

स्कन्द० अयम् 'द्योतयत् वि-शब्दस्य' परस्ताच्छ्रुतस्यानेनाख्यातेन[5] सम्बन्धः । विविधं स्वदीप्त्या द्योतयति । अद्युतः अदीप्तान् । कान्[6] । उच्यते । अक्तून् अक्तुशब्देनात्रादित्य उच्यते । 'अहरहर्यात्यक्तुरपाम्' (ऋ २,३०, १) इति यथा । द्वादशत्वाच्चादित्यानां बहुवचनेन निर्देशः । आदित्यान् । दोषा रात्री,[7] वस्तोः अहश्च शरदः संवत्सरांश्च इन्दुः सोमः त्वयाऽभूतः हे इन्द्र ! । आदित्यानां हि सर्वेषां स्वाभा दीप्तिर्धर्मांपत्ता । धर्मश्च यागलक्षणः सोमायत्तः । अत एतदुच्यते — अयं द्योतयत् इत्यादि । किंच इमम् केतुम् कर्तारम् अदधुः निहितवन्तः 'देवान् यजमानाः[8] । नू चित् नु इति निपातः पुराणवचनः, चित् शब्दश्चार्थे । पुराणानां च । चशब्दश्रुतेर्नवानां चेत्यध्याहार्यम् । ये च पूर्वेषु कालेषु ये चेदानीं तेषां सर्वेषामित्यर्थः । अह्नाम् अहःपरिमितत्वात् ज्योतिष्टोमादयो यागा उच्यन्ते, न दिवसाः । यागानां हि कर्त्रा सोमो न दिवसानाम् । अयमेव च शुचिजन्मनः शुद्धजन्मनः दोषरहितजन्मनः उपसः चकार । सर्वस्य हि जगत द्यौरिर्धर्मांपत्ता । धर्मश्च

---

१. अयमिन्द्रः मूकोः २. उस्रा° मूको. ३. शुद्धोऽभ्युपस° मूको. ४. भर्त्सित मूको.
५-५. धेत्यपि° मूको. ६. °नास्यतो मूको. ७. रात्रि: मूको. ८-८. देवयजमाना. मूको,

सोमायत्तः । अत एवमुच्यते—उपसश्चकार इति । अद्भ्यस्सोमस्तुतिद्वारेण चेयमिन्द्रस्यैव स्तुतिरितीन्द्रत्वस्याऽविरोधः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयम् वि अद्योतयत् अभ्याहृताः[1] रात्रीः शरदः च, अवसून् [2]इति नैघण्टुकम्[2], सोमः इन्द्रः ॥ तथा एनं सोमम् अद्धाम् पेतुम् अदधुः पुरा तथा निर्दोषाः अभा[3] उषसः करोतीति ऋषिः स्तुतिः ॥ ३ ॥

अयं रोचयदरुचो रुचानोऽयं वासयद् व्यृतेन पूर्वीः ।
अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।
अयम् । ईयते । ऋतयुग्भिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अयम् रोचयत् स्वदीप्त्या दीप्तान् करोति अरुचः अदीप्तीन् "लोकान् आदित्यादीन्" वा पूर्वस्यामृचि निर्दिष्टान् रुचानः स्वयम् दीप्यमानः । अयम् एव वासयत् त्रिविधं भासितवान् ऋतेन वृष्टिजन्येन उदकेन[4] पूर्वीः पूर्वकालाः । काः । सामर्थ्यात् प्रजाः । अयम् ईयते गच्छति ऋतयुग्भिः यज्ञाय उदकाय वा ये [1]युज्यन्ते ते ऋतयुजस्तैर्ऋतयुग्भिः[1] अश्वैः स्वर्विदा स्वरुदकम् लम्भो विन्दति लभते तेन[5] स्वर्विदा रथेन । कीदृशेन । नाभिना अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । नाभिमता । कीदृशः । चर्षणिप्राः मनुष्याणां भासा पूरयिता । सोमोऽपि[6] देवः तस्य सन्त्यश्वा रथश्चेत्युपपन्नमेतत् । अश्वैः स्वर्विदिति सहयोगलक्षणा वैषा तृतीया । इन्द्राश्वैरिन्द्ररथेन च सह गच्छतीन्द्रेण पीतः[7] सन्निति । अद्भ्यस्सोमस्तुतिद्वारेण चेयमपि पूर्ववदिन्द्रस्य स्तुतिः । अथवा अयमित्यादिनेन्द्र एवोच्यते, न सोमः, तेन साक्षादेवेन्द्रत्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् अरोचयत् अरोचमानान् स्वयं रोचमानः । अयम् वि वासयति तेजसा यज्ञीः उषसः । अयम् गच्छति सप्तेन युक्तैः अश्वैः स्वर्लोकज्ञैः[8] नाभिमता रथेन मनुष्याणां पूरयिता ॥ ४ ॥

नू गृणानो गृणते प्रत्न राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।
अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृन्रचसे रिरीहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रत्न । राजन् । इषः । पिन्व । वसुऽदेयाय । पूर्वीः ।
अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नॄन् । रुचसे । रिरीहि ॥ ५ ॥

स्कन्द० नु इति क्षिप्रनाम, पिन्वेरेतेन च सम्बन्धयितव्यः । गृणानः स्तूयमानो मया गृणते स्तुवते मह्यं हे प्रत्न । पुराण । राजन् । परमेश्वर । इषः अन्नानि पिन्व पिन्वतिरन्यत्र[9] सेचनार्थः, 'पिवि मिवि णिवि सेचने' इति । इह तु सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । तेन च प्रभूतं दानम् लक्ष्यते । प्रभूतान्यन्नानि[10] क्षिप्रम् देहीत्यर्थः । किमर्थम् । वसुदेयाय धनदानार्थम् । कथञ्च यं

---

१. अभाहृता वि[1] ल, वहन्ता इयं. २-२. इतनेष्वुदकम् गूको. ३. यदा गूको. ४-४. काम्... क्षीम् गूको. ५. तेन गूको. ६-६. युज्यन्तेऽत्र ऋतयुग्...भूत° गूको. ७. नैव गूको. ८. सोपि गूको. ९. वित गूको. १०. °नी गूको. ११. पन्नानि° गूको. १२. °तस्यज्ञा° गूको.

धनवन्तः सन्तो यस्मैयस्मै रोचते तस्मैतस्मै धनं ददासीत्येवमर्थमित्यर्थः। कौरशीरिपः। पूर्वीः पूर्वकालाः। पूर्वमपि त्वया दत्तवानेवासीत्यर्थः। अथवा गृणते इति सम्प्रदानचतुर्थीव्यवहितेन वसुदेयायेत्यनेन सम्बध्यते। अह्वानि सोमक्षरणानि अभिप्रेतानि। पिन्वतिरपि सेचनार्थ एव। स्तुवते मह्यं धनं दातुं सोमक्षरणान्यह्वानि क्षिप्रम् पिन्व[1] स्वोदरे सिञ्चेत्यर्थः[2]। यानि पूर्वमपि पीतवानसि। पीत्वा च अपः पार्थिवान्युदकानि ओषधीः अविषा[3] अवनानि पालनानि वनानि अटवीदेशान्, येषु गावश्चरन्ति। अथवा वनमित्युदकनाम। अविषा इत्येतच्च वनानामेव विशेषणम्। अविषाणि विषवर्जितानि पुष्टिकराणीत्यर्थः। अप इत्येतेन पार्थिवान्युदकान्युपात्तानि, वनशब्देन तु वृष्ट्युदकानीत्यपौनरुक्त्यम्। गाः अर्वतः अश्वान् नॄन् मनुष्यांश्च परिचारकान् ऋचसे ऋच स्तुतौ। स्तोतुम् रिरीहि देहि। कथ वयम् गवादिदानेन तोषिताः सन्तः स्तूयामेत्येवमर्थं गवादीनि देहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् स्तूयमानः स्तुवते मह्य। राजन्! अह्वानि पिन्व दातव्यधनाय बहूनि। अपः ओषधीः वनानि[4] दासः! वननीयानि धनानि गाः अश्वान् मनुष्यान् स्तुवते[5] मह्यं प्रयच्छ ॥ ५ ॥

[6]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वर्गः[6] ॥

[४०]

[7]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[7]।

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायावं स्यु हरी वि मुचा सखाया।
उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा युज्ञायं गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र। पिब। तुभ्यम्। सुतः। मदाय। अव। स्य। हरी इति। वि। मुच। सखाया।
उत। प्र। गाय। गृणे। आ। निऽसद्य। अथ। युज्ञाय। गृणते। वयः। धाः ॥ १ ॥

स्कन्द० इन्द्र! पिब सोमम्। तुभ्यम् सुतः त्वदर्थायाभिपुतः। किमर्थं पिबामि। उच्यते — मदाय मदार्थम्[8]। अव स्य विमुञ्च हरी। कुतः। सामर्थ्यात् त्वत्तस्माद् रथात्। विमुच्य च "वि मुच विमुञ्च[9]। कुतः। अस्मद्भ्यः। सखाया वयस्यमूतावात्मनः। उत प्र गाय उतशब्दोऽप्यर्थे। प्रगायापि हेतुकर्तृत्वेन स्तुह्यपि। स्तुतिकरणेऽस्मात् प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः। गृणे अस्माकं समूहे आ निषद्य उपविश्य। उपविष्टः सर्वैरस्माभिः स्तूयस्वेत्यर्थः। अथ अनन्तरम् गृणते स्तुवते मह्यम् यज्ञाय पुनरपि वयः अन्नम् धाः देहि ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! पिब सोमम्। तुभ्यम् मदाय अपाम् सुतः सोमः[1]। ग्रन्थि विध्य। अथ सखायौ अश्वौ रथात् वि मुञ्च। अस्मिन् उद्गातृगृणे आ निषद्य गायतस्तस्य प्रगाणमुपगायनं कुरु। ततः यज्ञार्थम् स्तुवते मह्यम् अन्नम् धेहि ॥ १ ॥

---

* 1. सिञ्च मूको. २ सिञ्चेत्यर्थः मूको. ३. इषिरा मूको. ४. अन्नानां च प्रस्तावः. ५. तवते इति. ६-६. नास्ति मूको. ७ मदनार्थं मूको. ८-८. विमुच्य विमुञ्चेति च मूको. ९ सोमे वि[1] इति.

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्शिन् ।
तमु ते गावो नर आपो अद्रिरिन्दुं समह्यन् पीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिबः । विऽरप्शिन् ।
तम् । ऊँ इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इन्दुम् । सम् । अह्यन् । पीतये । सम् । अस्मै ॥

स्कन्द० अस्येति षष्ठीश्रुतेरेकदेशमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । अस्य सोमस्यैकदेशं त्र्यंशलक्षणम् इमं वा सोमम् पिब । यः कीदृशः । उच्यते—यस्य एकदेशं यं वा सोमम् जज्ञानः जायमान एव । [जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः.] । हे इन्द्र । मदाय क्रत्वे क्रतुरिति कर्मनाम । मदार्थं च वृत्रवधादिकर्मार्थं च अथवा वृत्रवधादिकर्मार्थो यो मदः तदर्थम् अपिबः पीतवानसि हे विरप्शिन् । महन्[1] । किञ्च तम् उ ते । उ इति पदपूरणः, एवार्थे वा । तम् एव ते तव स्वभूतम् गावः पयआदिश्रयणेन, नरः मनुष्याः ऋत्विगाख्याः अभिषवादिभिः संस्कारैः स्तुतिभिर्वा, आपः वसतीवर्येकधनाख्याः आत्मप्रक्षेपेण, अद्रिः अभिषवग्रावा अभिषवेण इन्दुम् सम् अह्यन् हि गतौ वृद्धौ च । संवर्धितवन्त । किमर्थम् पुनः समह्यन् । उच्यते—पीतये सम् समुपसर्गश्रुतेराख्यातस्याप्यनुषङ्गः । पानार्थं संवर्धितवन्तः । कस्य । अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । अस्य प्रकृतस्य सोमस्य तव वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० असुम् पिब । यम् जायमान एव इन्द्र! मदाय प्रज्ञानाय अपिबः हे महन्! तम् एव इन्दुम् गावः चर्मप्रदा. अध्वर्यवः वसतीवर्यः ग्रावा च सह अगमयन् अंशोः पीतये अस्मै तुभ्यम् ॥ २ ॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।
त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥ ३ ॥

समिद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वहिष्ठाः ।
त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥ ३ ॥

स्कन्द० समिद्धे अग्नौ[2] आहवनीयाख्ये सुते च हे इन्द्र! सोमे त्वा त्वाम् आ वहन्तु हरयः अश्वाः वहिष्ठाः बोढृतमाः । किं कारणम् । उच्यते—त्वायता त्वत्कामेन मनसा जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयाम्यहम् । एतत् ज्ञात्वा हे इन्द्र! आ याहि सुविताय महे अत्यर्थकर्मण्येषा चतुर्थी सुविषम् अभ्यनुज्ञातं सुगतं वा महद् यागाख्यं कर्म नः अस्माकं स्वभूतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

आ याहि शश्वदुशता यपायेन्द्र महा मनसा सोमपेयम् ।
उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽर्था ते यज्ञस्तन्वे३ वयो धात् ॥ ४ ॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । यपाय । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयम् ।
उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः । अर्था । ते । यज्ञः । तन्वे । वयः । धात् ॥ ४ ॥

१-१. अन्यत्र[3] मूको. २. मरं मूको. ३. मारित मूको.

स्कन्द० आ याहि शश्वत। मा निराश सन्। किन्तर्हि। उशता यथाय शुक्रोऽयं यातिः[1] प्रकरणादाङ्पूर्वार्धे द्रष्टव्यः। सोमं स्तुतीश्च कामयमानेन आगच्छ हे इन्द्र! महा महता मनसा सोमपेयम् सोमः पीयते यस्मिन्निति तादृशम् अस्मदीयं यज्ञम्। आगत्य च ब्रह्माणि स्तुतिलक्षणानि उप शृणवः 'उपश्रुणु हमा'[2] इमानि नः अस्माकं स्वभूतानि। अथ अनन्तरम् तो वव स्वभूतः[3] यज्ञः स्वभूतायै तन्वे शरीराय वयः अन्नं सोमलक्षणम् धात् ददातु। यद्यज्ञेऽध्यारोप्यते वच्छरीराय यज्ञो ददात्विति। तुभ्यं यजमानो ददात्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अद्य च आ गच्छ, पुरा च स्वम् इन्द्र! शश्वत् कामयमानेन महता मनसा पातव्यं सोमम्[4] प्राप्तोऽसि। आगतश्च उप शृणुहि स्तोत्राणि इमानि अस्माकम्। अथ वव अस्माभिरनुष्ठीयमानः यज्ञः पुत्राय अन्नम् प्रयच्छतु ॥ ४ ॥

'यदिन्द्र दिवि पार्ये यदध्रग्यद् वा स्वे सदने यत्र वासि।
अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्त्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत्। इन्द्र। दिवि। पार्ये। यत्। ऋधक्। यत्। वा। स्वे। सदने। यत्र। वा। असि।
अतः। नः। यज्ञम्। अवसे। नियुत्वान्। सऽजोषाः। पाहि। गिर्वणः। मरुत्ऽभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० यच्छब्दो यदिशब्दस्यार्थे। यदि त्वम् हे इन्द्र! दिवि द्युलोके पार्ये पारयितव्ये प्रासव्ये पारे वा भवे। उपरिवर्तिनीत्यर्थः। यत् ऋधक् ऋधगिति पृथग्भाववचनः। यदि पृथक् द्युलोकादन्यत्र क्वापि, यत् वा यदि वा स्वे आत्मीये सदने स्थाने यत्र क्वापि असि। अतः एतच्छब्दोऽयं यत्रेति यच्छब्देन उद्देशात् यच्छब्दोद्दिष्टस्य च तच्छब्देन प्रतिनिर्देशात् तच्छब्दस्यार्थे। द्युलोकादौ यत्र क्वाप्यसि तस्मात् नः अस्माकं स्वभूतम्[5] यज्ञम् अवसे तर्पणायात्मनः नियुत्वान् नियुदास्याभिर्वडवाभिरुद्वान् पाहि। अत इत्यपादानपञ्चमीश्रुतेः पातिरत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वादातॄणाम्, शुक्रोऽपि चाङ्पूर्वार्धे द्रष्टव्यः। आगच्छ। अथवा अत इत्यपादानश्रुतिसामर्थ्यात् ततस्तर्पणार्थमागतस्य तत्सम्बन्धिन आगमनस्याध्याहारः। पातिस्तु पानार्थ एव। द्युलोकादीनां यत्रासि ततस्तर्पणार्थमागतस्य पिब। किम्। सामर्थ्यात् सोमम्। सजोषाः सम्प्रीयमाणः हे गिर्वणः! स्तुतिभिः सम्भजनीय! स्तुतीनां वा सम्भक्तः! मरुद्भिः सहसंख्यैः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! द्युलोके पारभवे भवसि, यदि वा अन्यत्र। ऋधक् इति पृथग्भावमाचष्टे। यत् वा स्वे गृहे, यत्र वा असि। अतः अस्माकम् रक्षणाय अन्ववान् मरुद्भिः सहितः यज्ञम् आगत्य पिब सोमम् गीर्भिर्वननीय! ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्गः[1] ॥

---

१. वाति मूको. २-२. उपश्रुणुमा मूको. ३ स्वभूता मूको. ४. मास्मि इयं. ५ स्वभूतार् मूको. ६-६. नास्ति मूको.

[४१]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्दवः सुतासः।
गावो न वज्रिन्त्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्दवः । सुतासः ।
गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छ । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥१॥

स्कन्द० अहेळमान. अक्रुध्यन् उप याहि उपगच्छास्मदीयम् यज्ञम् । कस्मात् । उच्यते — यस्मात् तुभ्यम् तवार्थाय पवन्ते पूयन्ते प्रक्षरन्ति वा इन्दवः सोमाः सुतासः अभिषुताः । कथं पुनरुपयामि । उच्यते — गावः न गाव इव, यथा गावः हे वज्रिन् । स्वम् ओकः आत्मीय निवासस्थानं गोष्ठाख्यम् अच्छ आभिमुख्येन शीघ्रमागच्छन्ति तद्वत् हे इन्द्र । आ गहि आगच्छ । प्रथमः यज्ञियानाम् पञ्चम्यर्थे षष्ठीयम् । यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः प्रथमः । यावदन्ये देवा नागच्छन्ति तावदित्यर्थः । अथवा प्रथमशब्द उत्कृष्टवचनः । यज्ञियानामपि निर्द्धारणे षष्ठी । यज्ञियानां देवानां मध्ये यस्त्वम् उत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अक्रुध्यन् उप गच्छ यज्ञे । तुभ्यम् पवन्ते इन्दवः[1] अभिषुताः । पशवः[1] इव वज्रिन् । स्वम् गृहम् प्रति इन्द्र । आ गच्छ मुख्यः यज्ञार्हाणाम् ॥ १ ॥

या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत् पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।
तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात् सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुऽकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।
तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥२॥

स्कन्द० 'या ते काकुत्' काकुच्छन्दोऽत्र सामर्थ्यादिच्छावचन । जिह्वा सुकृता सुष्ठु कृता । केन । सामर्थ्याद् विधात्रा त्वयैव वा । या च वरिष्ठा उरुशब्दस्यायम् वरादेशः । उरुतमा अत्यन्तविस्तीर्णा । यया च शश्वत् नित्यं पिबसि मध्वः मधुस्वादस्य सोमरस ऊर्मिम् सङ्घातम्, सोमं बहुमित्यर्थः । तया पाहि पिब अस्मदीयमपि सोमम् । ते तवार्थाय अध्वर्युः प्र अस्थात् प्रस्थितः आहवनीयं प्रति । एतत् ज्ञात्वा ते तव स्वभूतः वज्रः सम् वर्तताम् संवर्तनं नाम उपसंहारः । उपसंहृतस्तावच्छिद्यतु यावत् सोमं पिबसीत्यर्थः । अथवा वर्तत इति गतिकर्मा । सङ्गच्छतामसुरैर्मयेशं सह । असुरान् मेघान् वा[1] हन्तित्यर्थः । हे इन्द्र । गव्युः गोकामः वृष्टिकामः[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० या ते जिह्वा काकुत् उरुतरा वरिष्ठा[1] । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. १. इन्द्र इ. ३. वा[1] मूको. ४-४. नास्ति मूको, ५. नास्ति मूको. ६. वर्क' वे)ति[1] मूको, ७. विष्ठा वि[1],

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे सममकारि सोमः ।
एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोमः ।
एतम् । पिब । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रऽदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥३॥

स्कन्द० एषः द्रप्सः रसरूपः सोमः वृषभः वर्षिता वृष्टिहेतुः विश्वरूपः 'विश्वम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । बहुरूपः । अहश्चमसादिभेदाश्रयेण भिन्नत्वाद् बहुरूपता । इन्द्राय वृष्णे सर्वेन्द्रस्य वर्षितुरर्थाय सम् अकारि संस्कृतः सोमः । एतम् पिब हे हरिवः ! हरी अश्वौ वहन् ! स्थातः ! प्रसह्य ! शूर ! वा । यस्य ईशिषे प्रभवसि प्रदिवि सङ्ग्रामे यज्ञे वाऽवस्थानशील ! हे उग्र ! पुराणेऽपि काले । सेवानीमेव केवलम् । यः च ते तव अन्नम् अदरदः शरीरस्थितिहेतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्रप्सः द्रवणशीलः । प्रदिवि इति पुराणनामधेयम् (नि० निघ ३,२७) । प्रजापतेरिन्द्रः सोममात्मनोऽन्नं बभ्रे । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाञ्चिकितुषे रणाय ।
एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।
एतम् । तितिर्वः । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

स्कन्द० सुतः अभिषुतः सोमः असुतात् अनभिषुतात् सोमात् हे इन्द्र ! वस्यान् वसु आच्छादनं इत्यस्य इंयसुनोदं रूपम् । आच्छादयितृतरः । कस्य । सामर्थ्यात् सर्वोदरस्य । स्वसृप्तिकरण-समर्थतर इत्यर्थः । अयम् योऽहनाभिरभिषुतः न च वस्यान् एव केवलम् । किन्तर्हि । श्रेयान् अतिशयेन प्रशस्यः । चिकितुषे षष्ठ्यर्थे च चतुर्थी । चिकितुषः ज्ञातुस्तव रणाय । सङ्ग्रामं चिकीर्षोः तव सामर्थ्यातिरेककर इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा एतम् अस्मदीयं हे तितिर्वः ! तीर्णवन् ! । किम् । सामर्थ्यात् सङ्ग्रामान् । बहुषु सङ्ग्रामेष्वसुराणां जेतः ! इत्यर्थ । उप याहि उपगच्छ यज्ञम् । उपगम्य च तेन पूर्वोक्तेन सोमेन विश्वाः सर्वाः तविषीः बलानि स्वसेनालक्षणानि आ पृणस्व पृङ् प्रीणने । आप्रीणय । तर्पय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुतः अयम् सोमः असुतात् निहितात् सोम्यमाणात् वसीयान् भवति, प्रशस्यश्च अयम् आत्मने तुभ्यम् रक्षणकर्मणे । तम् एतम् सोमम् उत्तरितः । उपद्रवाणाम् उप गच्छ । तेन सोमेन पीतेन विश्वानि आत्मनो बलानि आ पूरय ॥ ४ ॥

ह्वयामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङ्रे ते सोमस्तन्वे भवाति ।
शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु मास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

---

१. °हेतवः मूको. २. वसान् मूको. ३. अयमुग्र मूको. ४. केवले मूको. ५. ०र्णवान् मूको. ६. मिव मूको. ७. सोम्यमाणान् ख; सेव्यमाणान् ङपै; सो°य° ङि'.

ह्वयामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरम् । ते । सोमः । तन्वै । भवाति ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥

स्कन्द० ह्वयामसि ह्वयामो वयं त्वाम्। एतद् ज्ञात्वा हे इन्द्र। आ याहि आगच्छ अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन्। अरम् पर्याप्तः ते तव तन्वे शरीरस्यार्थाय[1] सोमः भवाति भवति अस्ति। यावन्तं त्वशरीरेण सोमं पिबसि तावानस्तीत्यर्थः। अतः हे शतक्रतो! बहुकर्मन्! बहुप्रज्ञ! वा मादयस्व मद तृप्तौ। तर्पयात्मानम् सुतेषु तृतीयार्थे सप्तम्येषा। सुतैः सोमैः। अथवा [2]मादयस्वेति मदेरर्चतिकर्मणो[2] रूपम्। स्तावयात्मानमस्माभिः. सुतेषु। औपश्लेषिकमिदमधिकरणम्, गङ्गायां घोष इति यथा। सुतानां सोमानामुपश्लिष्टः। इतश्चोत्तरकालम् अस्मान् प्र अव प्रकर्षेण रक्ष पृतनासु सङ्ग्रामेषु। प्र विक्षु 'विशः' (निघ २,३) इति मनुष्यनाम। पञ्चम्यर्थेय सप्तमी। मनुष्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रकर्षेण रक्षेत्यर्थः ॥ ५ ॥

षड्गुट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[3] ॥

[४२]

[4]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। अनुष्टुप् छन्दः, चतुर्थी बृहती[4]।

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर। अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे ॥१॥

प्रति। अस्मै। पिपीषते। विश्वानि। विदुषे। भर। अरमऽगमाय। जग्मये। अपश्चाद्ऽदघ्वने। नरे ॥१॥

स्कन्द० प्रति इत्युपसर्गं भर इत्याख्यातेन[1] सम्बन्धयितव्य। अस्मै इन्द्राय पिपीषते पातुमिच्छते विश्वानि सर्वाणि ग्रहचमसादीनि पात्राणि विदुषे यावज्जीवं सर्वस्य ज्ञात्रे प्रतिहर। प्रतिशब्दो धात्वर्थानुवादी, दम्बते प्रलम्बत इति यथा। भर हरतेः 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य' (पाणि ८,२,३१) इति भकारः। हर प्रापय। हे अध्वर्यो! होमार्थम् आहवनीयदेशं नयेत्यर्थः। अथवा प्रतिशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीय। यच्छतेश्च योग्यपदाध्याहारः। आहवनीय प्रति। कीदृशायासौ। दघ्वते—अरंगमाय पर्याप्त शत्रून् प्रति गन्त्रे जग्मये गमनशीलाय अपश्चाद्दघ्वने 'दघ्वति' (निघ २,१४) इति गतिकर्मा। अपश्चाद्गामिने। सङ्ग्रामेष्वग्रगामिन इत्यर्थः। नरे मनुष्याकाराय ॥ १ ॥

षड्गुट० प्रति भर अस्मै पातुमिच्छते विश्वानि अन्नानि विदुषे धनादीनि पर्याप्तगामिने गमनशीलाय सदानीमेव दघ्वने[2] नराय। नेता नरः ॥ १ ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमपातमम्। अमत्रेभिर्ऋज्रीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥२॥

आ। ईम्। एनम्। प्रतिऽएतन। सोमेभिः। सोमऽपातमम्।
अमत्रेभिः। ऋज्रीषिणम्। इन्द्रम्। सुतेभिः। इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

---

1. भारित मूको. 2-2. "यस्य किमदते" मूको. 3-3. भारित मूको. 4. दघ्ने मूको.

स्कन्द० आ इत्युपसर्गः[1] प्रत्येतनेत्याख्यातेन[2] सम्बन्धयितव्यः। ईम् इति पदपूरणः। एनम् पूर्वप्रकृतम् प्रति आ एतन प्रत्यागच्छत यूयम् हे अध्वर्यवः! मत्पुत्रपौत्राः! वा। सोमेभिः सोमैः सह। हविर्धानं गत्वा ततः सोमानादाय इन्द्रं प्रति प्रत्यागच्छतेत्यर्थः। कीदृशमेनम्। सोमपातमम् अतिशयेन सोमानां पातारम्। कीदृशैः सोमैः। अमत्रेभिः अमत्रैरपरिमेयैः। बहुभिरित्यर्थः। अथवाऽमत्रशब्दो भाजनवचनः। सोमैश्च तद्भाजनैर्ग्रहचमसादिभिश्चेत्यर्थः। कीदृशमेनम्। उच्यते— ऋजीषिणम् यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तद्ऋजीषं तद्वानृजीषी, तम्। इयमेतत् तद्वत्ताकारणम्। कमेनम्। इन्द्रम्। कीदृशैः सोमैः। सुतेभिः सुतैः कृताभिषवसंस्कारैः इन्दुभिः सोमेभिः इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद् इन्धेरनन्तरो[3] क्रियाशब्दोऽयं न संविज्ञानपदम्। आत्मदीप्त्या दीप्तैर्द्रवत्वाद्वा क्लेदकैः इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एनम् इन्द्रम् प्रत्यागच्छत सोमैः सोमपातमम्[4] पात्रैः ऋजीषवन्तम्[5] इन्द्रम्[6] सुतैः सोमैः ॥ २ ॥

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ। वेद्वा विश्वस्य मेधिरो धृषत् तंत्वमिदेषते ॥३॥

यदि। सुतेभिः। इन्दुऽभिः। सोमेभिः। प्रतिऽभूषथ।
वेद। विश्वस्य। मेधिरः। धृषत्। तम्ऽत्वम्। इत्। आ। ईषते ॥ ३ ॥

स्कन्द० यदि सुतेभिः अभिषुतैः इन्दुभिः स्वदीप्त्या दीप्तैः द्रवत्वाद्वा क्लेदकैः सोमेभिः सोमैः तृतीयानिर्देशाद् युक्तैः[7] प्रतिभूषथ प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी। भवथ यूयम् हे अध्वर्यवः! सोमान्विता भवथेत्यर्थः। वेद उत्तमपुरुषैकवचनमेतद्। यदीति वचनात्ततः शब्दोऽध्याहियते। ततोऽहं तावद् जानामि विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य मेधिरः यज्ञसम्पादीन्द्रः धृषत् 'धृष्टः प्रगल्भः'[8] तम्-तम् युष्मदीयं यज्ञम्। इत् इति पदपूरणः। आ ईषते 'ईषति' (निघ २,१४) इति गतिकर्मा। आगच्छति। अथवा वेदेति प्रथमपुरुषैकवचनमेवेन्द्रविषयम्। यच्छब्दतच्छब्दाध्याहारमेकवाक्यता योज्या। य इन्द्रो वेद जानाति यत् ज्ञातव्यं स आगच्छतीति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदि सुतैः दीप्तैः सोमैः इन्द्रम् प्रतिभवथ। 'वेत्ति अभिलषितम्' विश्वम् मागः धृष्टः। तम्-तम् एव आपयति ॥ ३ ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम्।
कुवित् समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै। इत्। अन्धसः। अध्वर्यो इति। प्र। भर। सुतम्।
कुवित्। समस्य। जेन्यस्य। शर्धतः। अभिऽशस्तेः। अवऽस्परत् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्मा इति इन्द्रस्य प्रतिनिर्देशः। सादृश्ये चतुर्थी। छान्दसं च वीप्सावचनम्[9], वीप्सादीनां द्विर्वचननिमित्तानाम् असम्भवात्[10]। चापले वा द्विर्वचनम्। महिरहिः युष्यस्त्वयुष्यस्तेति यथा।

---

1. 'सर्वस्य मूको. 2. प्रतीत्येतेनाख्या' मूको. 3. 'न्तरेत्या मूको. 4. 'पानम् मूको. 5. ऋजीषवतम् मूको. 6. इन्द्रः मूको. 7. 'युक्त मूको. 8-8. धृष्टप्रगल्भे मूको. 9-9. वेत्यभिः मूको. 10. दीप्तर' मूको. 11. द्विर' मूको.

[1]चापकं नाम[1] शीघ्रप्रतिपादनम्। शीघ्रं प्रतिपद्यस्य अस्येन्द्रस्यार्थाय। इत् इति पदपूरणः। अन्धसः[2] द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा। अन्धः सोमलक्षणमन्नम्। हे अध्वर्यो! प्र भर प्रहर प्रापयाहवनीयम् सुतम् अभिषुतम्[3]। मा चाल्पम्। किं तर्हि। कुवित् बहु। किं कारणम्। उच्यते— यस्मात् रभस्य सर्वस्य जेन्यस्य जेतुः। बलवत इत्यर्थः। शर्धतः उत्साहवतः शत्रोः स्वभूतायाः अभिशस्तेः हिंसायाः अवस्परत् स्पृ प्रीतिपालनयोः। पालितवान् यः। कान्। युष्मान् वा सर्वप्राणिनो वा। अथवा कुविदित्येतद्वस्परदित्यस्य कर्म। बहुप्राणिजातं पालितवानिति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्मा-अस्मै[4] एव सोमाद्यस्य सुतम् अध्वर्यो! [5]प्र भर[5]। सर्वस्य जेतव्यस्य शत्रोः वेगं कुर्वतः अभिशस्तेः अस्मान् इन्द्रः बहु अवस्परति तारयति ॥ ३ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्गः।[1] ॥

[४३]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। उष्णिक् छन्दः[1]।

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥१॥

यस्य। त्यत्। शम्बरम्। मदे। दिवःऽदासाय। रन्धयः। अयम्। सः। सोमः। इन्द्र। ते। सुतः। पिब ॥

स्कन्द० यस्येति सोमस्य निर्देशः। मदे इत्येतेन चास्य सम्बन्धः। मदे इति 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इति सप्तमी। सप्तमीसामर्थ्यादेव लक्षणभूतक्रियापदाध्याहारः। यस्य सोमस्य सम्बन्धिनि मदे प्राप्ते। येन सोमेन मत्तः सन्नित्यर्थः। त्यत् तम् शम्बरम् नामासुरम् दिवोदासनाम्नो राज्ञोऽर्थाय रन्धयः वशं नीतवानसि। अयम् सः सोमः हे इन्द्र! तव अर्थाय सुतः अभिषुतः[2] अस्माभि, पिब इमम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यस्य पीतस्य मदे तत्[3] त्वं सुता दिवोदासाय शम्बरम् वशम् अनयः। अयम् इति सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥२॥

यस्य। तीव्रऽसुतम्। मदम्। मध्यम्। अन्तम्। च। रक्षसे। अयम्। सः। सोमः। इन्द्र। ते। सुतः। पिब ॥

स्कन्द० यस्य सोमस्यावयवम् तीव्रसुतम् तीव्रशब्दः स्फुटवचनः। स्फुटरसो यः सूयते स तीव्रसुत्, सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। तं तीव्रसुतम् मदम् मदकरम् मध्यम् अन्तम् च [1]निकृष्टं रक्षसे[1] अन्यान्यो रक्षसि। यथाऽन्या देवता न पिबन्ति तथा पिबसि। अन्यतोऽपि[2] स्वयं पिबसि इत्यर्थः। अथवा मदशब्दो भाववचनः। मदं रक्षस इति कर्मक्रियासम्बन्धवैगुण्यात् योग्यक्रियाकर्मान्तराध्याहारः। यस्य सम्बन्धिनम् मदं प्राप्य रक्षसि यजमानमिति। अयम् सः सोमः इन्द्र! ते सुतः, पिब इमम्[3] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्य तीक्ष्णसुतम् मदंकरम् रसम् वर्जयसि। तथा[1] मध्यमरसम् नीचरसम्[2] च वर्जयसि। सम्यक् सुतमेव पिब ॥ २ ॥

१-१. चापला° मूको. २. अन्धस मूको. ३. अभिष्टुतम् मूको. ४. अस्मै छपं. ५-५. मर छपं. १-१. नास्ति मूको. ७ अभिष्टुतः मूको. ८. नास्ति वि° छपं. ९. °सुत मूको. १०-१०. निकृष्टं° मूको. ११. ...तोऽपि मूको. १२. नास्ति मूको. १३. मथवा छपं. १४. नीच° वि° छपं.

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥३॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदे । दृळ्हाः । अव३असृजः ।
अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

स्कन्द० यस्य सोमस्य मदे प्राप्ते गाः मेघसम्बन्धात् गोशब्दोऽत्र अपाम् वाचकः । अन्तः मध्ये [1]अधिकरणश्रुतेः स्विदा इति शेषः । कस्य । अश्मनः मेघस्य । कीदृशीरपः । [2]दृळ्हाः दृढविधानाः । अवासृजः[2] अधो विसृजसि । पातयसीत्यर्थः । अयम् सः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य मदे शिलोच्चयस्य अन्तः पणिभिरपहृताः दृढाः गाः अवासृजः[3] ॥ ३ ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।
अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः । अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥४॥

स्कन्द० यस्य अन्धसः षष्ठीयम् तृतीयार्थे । षष्ठीनिर्देशाद् वा अवयवेनेति शेषः । येन सोमेनान्नेन यस्य वा सोमस्य अवयवेन मन्दानः मन्दतिरर्चतिकर्माऽपि सामर्थ्यात्तृप्त्यर्थः । अथवा यस्यान्धस इति विशेषणषष्ठीश्रुतेः पूर्वमन्त्रस्थस्य मदे इत्येतस्य विशेष्यस्यानुषङ्गः । यस्य सोमस्य अन्नरूपस्य सम्बन्धिनि मदे प्राप्ते मन्दानः मन्दतिरर्चतिकर्मैव । स्तूयमानः स्तोतृभिः । माघोनम् भवति मघवति भवं माघोनम् । भवत इन्द्रस्य योग्यमित्यर्थः । आत्मनि धारयसि शवः बलम् । स्वयोग्येन बलेन बलवान् भवसीत्यर्थः । अयम् सः सोम. इन्द्र । ते सुतः, पिब इमम्[4] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य अन्धसः तृप्यन् मघवंस्तव सम्बन्धि बलम् धारयसि ॥ ४ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[5] ॥

[४४]

[6]शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, आद्याः षड् अनुष्टुभः, सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजः, अष्टमी एकैव वा विराट्[6] ।

यो रयिवो रयितमो यो शुम्नैर्शुम्नवत्तमः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिमऽत्तमः । यः । शुम्नैः । शुम्नवत्ऽतमः ।
सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ १ ॥

स्कन्द० "बार्हस्पत्यस्य[4] 'यो रयिवः' शंयोरातृणपाणिकात्" । बृहस्पतिपुत्रस्य शंयुनाम्नः 'यो रयिव.' इत्यादेर्मन्त्रम् आतृणपाणिकात् । यज्ञाय तृणपाणयोऽर्पयत[5] इति तृणपाणिसम्बन्धात् तृणपाणिकमुच्यते । आकारो मर्यादायाम्, नाभिविधौ । प्राक् तृणपाणिकादित्यर्थः । सुत एतत् । तृणपाणिकस्य

१-१. श्रुतेः ... अश्मनः मुको. २-२. दृळ्हा ... अवासृज मुको. ३. नास्ति मुको. ४-४. नास्ति मुको. ५. रयिवः बार्ह° मुको. ६ योऽर्पयत मुको.

मन्त्रवर्णेनैव भारद्वाजत्वस्य दर्शनात् 'भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता' (ऋ ६,४८,१३) इति। यद्येवम् स्वादुष्किलीयम् (ऋ ६,४७) एवावधित्वेनोपादेयम्, न तृणपाणिकम्। 'स्वादुर्गर्गस्तु सूक्तभाक्' इति हि वक्ष्यति। तेन प्राक् 'स्वादुष्किलीयात् शंयो', न स्वादुष्किलीयात्' परम् इति 'स्वादुष्किलीयस्यैवावधित्वेनोपादानस्य न्याय्यत्वम्'। नैष दोषः। 'पराभृजिश्चा चत्वारि' इत्यत्र तृणपाणिकात् चतुर्णां यथा स्यात् स्वादुष्किलीयान्मा भूदित्येवमर्थम् तृणपाणिकस्यावधित्वेनोपादानम्।

यः हे रयिवः! धनवन्! रयिन्तमः धनवत्तमः[1] सर्वधनिभ्यः[2] प्रकृष्टतमः, यः च युग्नैः सवनीयपुरोडाशादिभिरन्नैः यानि वा यागफलभूतानि यजमानेभ्यो ददाति, तैः युग्नवत्तमः अन्नवत्तमः सोमः सुतः अभिषुतः, स हे इन्द्र! ते तवार्थाय अस्ति विद्यते अस्मद्यज्ञे स्वधापते! अन्नानां स्वामिन्! मदः मदस्य कारणभूतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शंयुर्बार्हस्पत्यः। यः धनवन्! धनवत्तमः, यः च अन्नैः अन्नवत्तमः[3] सोमः सुतः, स[4] इन्द्र! त्वदर्थम्। ततश्च स्वधापते! तव अस्ति मदः ॥ १ ॥

यः शुग्मस्तुविशुग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः । शुग्मः । तुविऽशुग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।
सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

स्कन्द० यः[5] शुग्मः सुखकरः। कस्य[6]। उच्यते—हे तुविशुग्म! बहुसुख! ते तव। रायः धनस्य दामा दाता। कस्मै। मतीनाम् मेधाविनाम (नि. निघ ३, १५.) एतत्। मन्यतेरर्थविकर्मणः। स्तोतृवचनो वा। षष्ठी च चतुर्थ्यर्थे। मेधाविभ्य स्तोतृजनेभ्यो वा। सोमः सुत इत्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० य सुखकर. बहुसुख! ते धनम् मतीनाम् स्तोतृविषयाणाम् दाता ॥ २ ॥

येना वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येना । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृद्धः न तुरः न इति नञ्शब्दावुपरिष्टादुपचारात्[7] उपमार्थौ, उपमार्थीयत्वाच्च 'अस्त्युपमानयोः संप्रत्यर्थे प्रयोगः' (या ७,३१) इति पदपूरणौ। चार्थे वा। येन प्रवृद्धः[8] शवसा बलेन तुरः च हिंसिता शत्रूणाम् स्वाभिः ऊतिभिः इति तृतीयानिर्देशात् अत्र योग्यक्रियापदाध्याहारः। स्वैश्च रक्षणयोग्यैः पालनैः पालयिता। कस्य। सामर्थ्याद् यजमानानाम्। सोमः सुत इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

१-१. °मान्छो योग्रं स्वाऽधुलीषे मूको २-२. °नरवान्न्याख्यत् मूको. ३. धनवत्तमः मूको. ४. °ओगयः मूको. ५ लक्षित मूको ६. तरद मूको. ७. °धारणात् मूको. ८ °मार्थस्य मूको. ९. °इत्न मूको.

वेङ्कट० येन वृद्धः[1] न सेनाबलेन शत्रून् वरसि, न च ह्वैः मरुद्भिः, अपि त्वात्मनैव[2] हुरः भवसि ॥ ३ ॥

त्यꣳ हु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।
इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । अप्रऽहणम् । गृणीषे । शवसः । पतिम् ।
इन्द्रम् । विश्वऽसाहम् । नरम् । मंहिष्ठम । विश्वऽचर्षणिम ॥ ४ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि त्वम् तम् । उ इति पदपूरणः । वः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । त्वाम् । अप्रहणम् केनचिदपि प्रहन्तुमशक्यम् । गृणीषे उत्तमपुरुषस्य स्थाने व्यत्ययेनायं मध्यमः । गृणे स्तौमि । शवसस्पतिम् बलस्य स्वामिनम् इन्द्रम् विश्वासाहम् सर्वशत्रूणाम् अभिभवितारम् नरम् नराकारम् मंहिष्ठम् दातृतमम् विश्वचर्षणिम् सर्वस्य द्रष्टारम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् एव युष्माकम् अग्रहन्तारम्[1] स्तुहि श्रोतः! बलस्य पतिम् इन्द्रम् सर्वसहम्[2] नेतारम् दातृतमम् सर्वस्य द्रष्टारम् ॥ ४ ॥

यं वर्धयन्तीद् गिरः पतिं तुरस्य राधसः ।
तमिन्न्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः ।
तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

स्कन्द० "यमिति वक्ष्यमाणस्य" शुष्मस्य निर्देशः । यम्[1] शुष्मम् वर्धयन्ति परिवृढवीर्यं कुर्वन्ति । इत् इति पदपूरणः । गिरः वाचः स्तुतिलक्षणाः पतिम् स्वामिनम् । कस्य । तुरस्य यस्मिन् सति परिचारका यजमाना वा अत्यादरेण त्वरन्ते[2] तत् तुरम् तस्य तुरस्य राधसः धनस्य । बहुनो देयस्य च धनस्येत्यर्थः । तम् । इत् इति पदपूरणः । 'नु इति पदपूरणः' क्षिप्रनाम वा । तं क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवी देव्यौ शुष्मम् सेनालक्षणं बलम् सपर्यतः परिचरतः । देवता अपि परिचरन्ति, न केवला मनुष्या एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् वर्धयन्ति एव स्तुतयः पतिम् दातारम् धनस्य । तम् एव इन्द्रस्य शुष्मम् बलम् देवी[1] द्यावापृथिवी पूजयतः[2] ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

तद् वं उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।
विपो न यस्योतयो वि यद् रोहन्ति सक्षितः ॥ ६ ॥

---

१. इदे मूको. २. त्वरन्ते मूको. ३. अग्रहा' वि' ल; अग्रहारं रूपं. ४. 'सह मूको. १. इदे वि' रूपं; देवी ल. २. पूजयितः मूको.

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणि ।
विपः । न । यस्य । क्रतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सऽक्षितः ॥ ६ ॥

स्कन्द० तत् इति चतुर्थ्येकवचनस्य लुक्। वः इति व्यत्ययेन षष्ठीबहुवचनम्। इन्द्रायेत्येतेन चानयोः सामानाधिकरण्यम्। चतुर्थी च तादर्थ्ये। तस्मै तुभ्यम् इन्द्राय तस्यैवेन्द्रस्यार्थाय उक्थस्य वृतीयार्थे षष्ठीयम्। उक्थेन उक्थाख्येन स्तुतिविशेषेण बर्हणा परिवृढेन। महतेत्यर्थः। उपस्तृणीषणि आख्यातम् एतल्लोडुत्तमपुरुषैकवचनान्तम्। अनिघातस्तु छान्दसत्वात्। उपस्तृणानि। किम्। सामर्थ्यात् बर्हिः। यस्य मम किम्। उच्यते—विपः न यस्य विप्शब्दोऽयम्[1] वेपतेः कम्पनार्थस्य विटपिवचनः। यस्य भवतो [2]विटपिनो वृक्षस्य शाखा इव[3] क्रतयः पालनानि वि रोहन्ति विविधं प्रजायन्ते। यथा वृक्षाद् बह्वयः शाखाः सर्वतश्च प्रजायन्ते एवं यत क्रतय इत्यर्थः। कीदृश्यः। उच्यते—यत् याः सक्षितः समाननिवासाः। स्वर्येवै-कस्मिन्द्रे यानि पालनानि, नान्यत्र क्वचिदपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भट्ट० सा युष्माकम् उक्थस्य बर्हणा इन्द्राय उपस्तरणीया[4]। मेधाविनः इव भवन्ति यस्य रक्षणानि जागरणशीलानि। यस्माच्च वि रोहन्ति सक्षितः समान इन्द्रे निवसन्तः सह अन्ये आदित्याः। 'आ यस्मिन्सप्त वासवाः' (तै १,६,१२,२) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अविंदद् दक्षं मित्रो नवीयान् पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
ससवान्त्स्तोलाभिर्धौतरीभिरुक्थ्या पायुरभवत् सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविंदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।
ससवान् । स्तोलाभिः । धौतरीभिः । उक्थ्या । पायुः । अभवत । सखिऽभ्यः ॥ ७ ॥

स्कन्द० अविंदत् दक्षम् विन्दतिर्लाभार्थः। विन्दति लभते दक्षम्[5] शरीरसामर्थ्यलक्षणं[6] बलम्। बलवान् भवतीत्यर्थः। कः। मित्रः। प्रकरणाद्देन्द्रो 'मन्त्रो न मैत्रः[7]। अतोऽयं मित्रशब्दः क्रियाशब्द, न सविज्ञानपदम्। मिमिदा स्नेहने। उदकेन मेदयिता स्निग्धीकर्ता। प्रमीतेर्वा[8] त्राता[9] मित्रः इन्द्रः। नवीयान् नौतेर्नृजन्ताद् अयम् ईयसुन्। नृच् व्यत्ययेन 'कर्मणि। नव्यतरः स्तुत्यतर' इत्यर्थः। किं कुर्वन्नविंदत्। उच्यते—पपानः अतिशयेन पिबन्[10]। किम्। सामर्थ्यात् सोमम्। बलवद्भूय च देवेभ्यः देवशब्दोऽयं यजमानवचनः। चादर्थे च चतुर्थी। सोमदायिनां यजमानानाम् वस्यः वसूनि धनानि अचैत् चित्र चयने। सञ्चिनोति। यजमानेभ्यो दातुम् सर्वतो धनानि सम्भरतीत्यर्थः। ससवान् सवान् इन्द्रः स्तोलाभिः 'अपि ह यस्यास्तमूर्धा द्वियन् भवति क्षिप्रम् हैवैनं स्तृणुते' (ऐब्रा ८२,८) इति श्रुतौ प्रयोगात् स्तृणोतिर्वधकर्मा। स्तृणुते शत्रूनिति स्तुक् इन्द्रः। क-प्रत्यय अकारस्य चोत्वं छान्दसत्वात्। कपिलकादित्वाच्च लत्वम्। स्तुक्त्येमा स्तोलाः। ताभिः स्वकाभिः[11] धौतरीभिः धूञ् कम्पने। वायूनां कम्पयित्रीभिर्मरुद्दिसेनाभिः। किं करोति। उच्यते—उक्थ्या पालने-

---

१. विप्शब्दो मूको. २-२. विटपिन इव वृक्षस्य शाखा मूको. ३. °स्तरीणीयाः मूको., ४. लधे मूको. ५ °र्थंश्च मूको. ६-६. मन्त्र। मैत्र मूको. ७. प्रमि° मूको. ८. मित्रे मूको. ९-९. कर्मणि स्तुत्यतर मूको. १०. पिबति मूको. ११. स्वकाभिः मूको.

च्छया पायुः पालयिता अभवत् भवति। कश्चिद्धि कदाचिद् यदृच्छयाऽपि पालयिता भवत्यत उरुण्येति विशेष्यते। पालयिता भवति न यदृच्छयेति। कस्य। सखिभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा। सखीनां यजमानानाम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० जानाति प्रवृद्धम्[1] यजमानस्य मित्रभूत इन्द्रः। पुल्लिङ्गश्च[2] मित्रशब्दः छन्दसीत्युक्तम्। नवतरः। सोमं पिबन् इन्द्रः देवेभ्यः अभ्युदयम् चिनोति। अन्नवान् स्तरणशीलाभिश्छादयित्रीभिः धवन्तीभिः ऊतिभिः मरुद्भिः रक्षणेच्छायाम् रक्षकः[3] भवति यजमानेभ्यो देवेभ्यो वेति ॥ ७ ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासौ अक्रन्।
दधानो नाम महो वचोभिर्विपुद्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य। पथि। वेधाः। अपायि। श्रिये। मनांसि। देवासः। अक्रन्।
दधानः। नाम। महः। वचःऽभिः। वपुः। दृशये। वेन्यः। वि। आवरित्यावः ॥ ८ ॥

स्कन्द० ऋतस्य पथि वेधाः क्रतो यज्ञस्य पन्था "अनुष्ठानदेशो यो यज्ञो वर्तते" तस्मिन् अवस्थितः मेधावीन्द्रः अपायि पायितः सोमम्। पायिते[4] च तस्मिन् श्रिये श्रीरित्युक्तम्। तस्मै मनांसि चित्तानि देवासः सोमदायिनो यजमानाः अक्रन् कृतवन्तः। यागफलप्राप्तिं स्वचित्तेन अवधारितवन्त इत्यर्थः। किञ्च दधानः दधत्। किम्। नाम उदकनामैतत्। वृष्टिलक्षणमुदकम् महः महत् प्रभूतं वचोभिः गर्जितलक्षणैर्वचनैः वपु आत्मीयम् दृशये[5] दर्शनाय वेन्यः काम्यः इन्द्रः वि आवः विद्युतम् अकार्षीत्। वर्षगर्जितशब्देनात्मानम् प्रकाशितवानित्यर्थः। अथवा वचोभिरित्येतेन दधानः सम्बध्यते। स्तुतिलक्षणैर्हेतुभूतैः[6] उदकं दददात्मानं[7] प्रकाशितवानिति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सत्यस्य मार्गे यज्ञे सोमः पीयते[8]। तत्र श्रयणाय[9] मनांसि देवाश्च कुर्वन्ति। तस्मिन् यज्ञे स्तुतिभिः नमनम् दधानः महानिन्द्रः स्वः[10] वपुः दर्शनाय कमनीयः वि वृणोति। 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा ६,४,७३) इत्याडागम[11] ॥ ८ ॥

घृमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः।
वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥ ९ ॥

घृमत्ऽतमम्। दक्षम्। धेहि। अस्मे इति। सेध। जनानाम्। पूर्वीः। अरातीः।
वर्षीयः। वयः। कृणुहि। शचीभिः। धनस्य। सातौ। अस्मान्। अविड्ढि ॥ ९ ॥

स्कन्द० घृमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमत् अत्यन्तोत्कृष्टम् दक्षम् बलम् धेहि देहि अस्मे अस्मभ्यम्। किञ्च सेध सेधतिर्गतिकर्मा। इह तु सामर्थ्यादैश्वर्यवर्धनार्थः[12] जहि[13]। अथवा सेधतिर्गतिकर्मैव।

---

१. वृद्धम् वि[1] क्वचित्। २. °श्च क्व. ३. रक्षणः वि[1] क्वचित्। ४-४. °देशः। यज्ञे वर्तन्ते मूको. ५. पवते मूको. ६. पुष्टे मूको. ७. °क्षणैरुत्र भूतैः मूको. ८. ददात्मानं मूको. ९. पीतये मूको. १०. वशाय मूको. ११. स्वः मूको. १२. इत्याडागम वि[1] छ; इत्वाग क्वचित्. १३. °र्थादित्यर्थः मूको. १४. जहिहि ब क्वचित्. मूको.

अन्तर्णीतण्यर्थस्तु। सेधय गमय अपकालयेत्यर्थः। किम्। जनानाम् मनुष्याणाम् अस्माकम् पूर्वीः[1] पूर्वकालभवाः[2] बह्वीर्वा अरातीः[3] शत्रुभूताः[4]। [5]स्त्रीलिङ्गनिर्देशवशाद् विशः[5]। किञ्च वर्धयः वृद्धतरम् वयः अन्नम् वृणुहि कुरु देहीत्यर्थः। कर्मनियोगलक्षणैर्हेतुभूतैर्यस्माद् यजामहे तस्मादित्यर्थः। शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः धनस्य सातौ पशु दाने। सातताविति सप्तमीनिर्देशाद्वर्धमान इति शेषः। धनस्य दाने वर्तमानः त्वम् अस्मान् अविड्डि पालय। धनम् ददत् पालय। धनं च देहि पालय चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दीप्ततमम् बलम् अस्मभ्यम् धेहि निधेध च जनानाम् अस्माकम् इमा बह्वीः अरातीः[4]। वृद्धतरम् अन्नं च कुरु। प्रज्ञाभिः[6] धनलाभार्थम् अस्मान् रक्षेति ॥ ९ ॥

इन्द्र तुभ्यमित्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
नकिरापिर्दर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघऽवन् । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।
नकिः । आपिः । ददृशे । मर्त्यऽत्रा । किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्र! तुभ्यम् इत् इच्छन्त् एवार्थे। तवैवार्थाय हे मघवन्! अभूम जाता उत्पन्ना वयम् दात्रे कामानां दात्रे। अतः कारणात् हे हरिवः! मा वि वेनः मा विगतकामो भूः। नकिः न कश्चित् आपिः बन्धुः त्वत्तोऽन्यः ददृशे दृश्यते मर्त्यत्रा मर्त्येषु। किम् अनेन विशोषकथनेन अङ्ग हे इन्द्र! रध्रचोदनम् रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनम्[7] प्रेरयितारं[8] स्तोतृणामृद्धिकरमित्यर्थः[9]। त्वा[10] आहुः ब्रुवन्ति जनाः। त्वम् स्तोतृणाम् ऋद्धिकरः। यो जन्मप्रभृति त्वत्स्तुतिपरः तद्वृद्धिं करोषीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्र! तुभ्यम् एव धनवन्![11] अभूम वयम् दात्रे हरिवः!। तथा सति मा विगतकामो भूः। न कश्चिदन्यस्त्वत्तः बन्धुः मर्त्येषु दृश्यते। त्वम् च नागच्छसि कथम्। त्वाम् क्षिप्रम् [12]रध्रस्य अपेक्षितस्य[12] चोदकम् आहुः ॥ १० ॥

'इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः'

मा जरूथे वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।
पूर्वीष्टे इन्द्र निष्षिधो जनेषु जह्यसुंस्त्वान् प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जरूथे । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।
पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःऽसिधः । जनेषु । जहि । असुंस्त्वान् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

स्कन्द० जरूथे असु[13] क्षेपणे। ताडयित्रे क्षेपनशीलाय कूराय हे वृषभ! अर्षितः! नः अस्मान्

---

१. पूर्वे ति[1]. २. पूर्वकाल प्र···ति[1]; 'वहीः ति[1]. ३. नास्ति ति[1]. ४. शत्रुसेनाः ति[1]; 'नाः शाः ति[1]. ५-५. 'रेशब्दशा' ति[1]. ६ 'ती मूको. ७. 'मि क. ८-८. नास्ति मूको. ९. प्रेरिता वं मूको. १०. 'करः स्तुत्यैः ति[1] ११. सहसा मूको. १२. नरम् मूको. १३-१३. रध्रस्यापि' ति[1]; रध्रस्यापेक्षितस्य ह. १४. जसि मूको.

मा रीषाः रा दाने[1]। मा दाः। दानेन[2] चात्र तद्वशवर्तिता लक्ष्यते। माऽस्मांस्नाडनशील-वशवर्तिनः कार्षीरित्यर्थः। मा च ते तव रेवतः धनवतः सख्ये सप्तमीनिर्देशाद् वर्धमाना इति शेषः। रिषाम हिंसेमहि केनचित्। किञ्च पूर्वीः पूर्वकालमवृत्ता एव ते तव निष्विधः निषेधाः निवारणानि। त्रभावो वा सामर्थ्यात् सेधतिः। निहननानि जनेषु[3] मनुष्येष्वयजत्सु। पूर्वमप्ययजतो मनुष्यांस्त्वम् अवधीरित्यर्थः[4]। अतो ब्रवीमि—जहि विनाशय। अयज्वीन् सोमाभिषवस्याऽकर्तॄन् अपृणतः पृण प्रीणने। हविर्भिश्च स्वाम् अप्रीणयतः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मा हिंसिष्म हे वृषभ! अस्मान् दाः। मा ते धनवतः सख्ये वर्तमानाः हिंसाः भूम। बहूनि ते इन्द्र! निषेधनानि आयुधानि विद्यन्ते जनेषु। जहि अयजमानान्। प्र पृह अग्रयच्छतः ॥ ११ ॥

उदभ्राणींव स्तनयन्निय॒र्तीन्द्रो राधां॑स्यश्व्यानि॒ गव्या॑।
त्वमसि॒ प्रदि॑वः का॒रुधा॑या॒ मा त्वादा॑मान॒ आ द॑मन् म॒घोनः॑ ॥ १२ ॥

उत्। अ॒भ्राणि॑ऽइव। स्त॒नय॑न्। इय॒र्ति॑। इन्द्रः॑। राधां॑सि। अश्व्यानि। गव्या॑।
त्वम्। अ॒सि॒। प्र॒ऽदि॑वः। का॒रुऽधा॑यायाः। मा। त्वा॒। अ॒दा॒मानः॑। आ। द॒म॒न्। म॒घोनः॑ ॥१२॥

स्कन्द० उत् अभ्राणि इव स्तनयन्[1] यथा पर्जन्यः[2] स्तनयित्नुगर्जितलक्षणम्[3] शब्दं कुर्वन् अभ्राणि, तद्वत् उत इयर्ति ऋ गतौ। सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थः। ऊर्ध्वं गमयति सर्वस्य लोकस्योपरि करोति। परिवृद्धानि करोतीत्यर्थः। कः। इन्द्रः। कानि। राधांसि धनानि स्तोतृणाम्। कृतमानि। अश्व्यानि अश्वसमूहलक्षणानि [4]गव्या गव्यानि गोसमूहलक्षणानि[5] च। स्तोतृभ्यः सर्वतोऽधिकानि ददातीत्यर्थः। परः प्रत्यक्षकृतोऽर्थवेदः। हे इन्द्र! त्वम् असि प्रदिवः पुराणः चिरन्तनः कारुधायाः स्तोतृभ्यो दाता धनानाम्। तदेवंरूपम् मा त्वास्वाम् अदामानः अदातारो हविषाम् अयज्वानः आ दमन् दम्नोतिरपि वधकर्मा। मा त्वान् असुरा वधिषुरित्यर्थः[6] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उदीरयति[1] स्तनयति स्तनयन् इव पर्जन्यः मेघान् इन्द्रः धनानि अश्वसमूहान् गोसमूहांश्च। त्वम् असि पुराणः स्तोतृणां धर्ता। मा त्वा अदातारोऽयजमानाः धनवन्तः आ दमन्। उदपसर्पन्तु[2] ॥ १२ ॥

अध्व॑र्यो वीर॒ प्र मु॑हे सु॒तानामिन्द्रा॑य भर॒ स ह्यस्य॒ राजा॑।
यः पू॒र्वाभि॑रु॒त नू॒तना॒भिर्गी॒र्भिर्व॑वृ॒धे गृ॑ण॒तामृषी॑णाम् ॥ १३ ॥

अध्व॑र्यो॒ इति॑। वीर॒। प्र। मु॒हे। सु॒ताना॑म्। इन्द्रा॑य। भ॒र॒। सः। हि। अ॒स्य॒। राजा॑।
यः। पू॒र्वाभिः॑। उ॒त। नू॒तना॑भिः। गी॒:ऽभिः। व॒वृ॒धे। गृ॒ण॒ताम्। ऋषी॑णाम् ॥ १३ ॥

---

१. भारते मूको. २. भारतेन मूको. ३ स्तनेषु मूको. ४. "भारतमव" मूको ५. आस्थि छपं. मूको. ६. "क्षित्नुगर्ज" मूको ७-७. नास्ति मूको. ८. अवधि° मूको. ९. उदीयति च; उदिमयति छपं. १०. उदवरा° वि° छपं.

स्कन्द० हे अध्वर्यो! वीर! स्वकर्मकरणशूर! महे महत इन्द्रस्य अर्थाय सुतानाम् षष्ठीनिर्देशादेकदेशमिति शेषः। अभिषुतानां सोमानाम् एकदेशम् इन्द्रार्थमिन्द्रांशलक्षणम् प्र भर प्रापय आहवनीयदेशम्। किं कारणम्। सः हि अस्य स इन्द्रोऽस्य सोमस्य राजा ईश्वरः। यः कीदृशः। उच्यते। यः पूर्व्याभिः उत नूतनाभिः नवाभिः गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिः[1] वाग्भिः वावृधे वर्धते गृणताम् स्तुवताम् ऋषीणाम् स्वभूताभिः। यः पूर्वर्षिभिः साम्प्रतिकैश्च स्तूयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वीरो वीरयति सोमम्। अध्वर्यो! वीर![2] प्र[3] भर महते सोमान् इन्द्राय। यः हि अस्य सुतस्य राजा भवति। यः प्रजाभिः अपि च नूतनाभिः गीर्भिः वावृधे[4] स्तुवताम् ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान।
तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्य। मदे। पुरु। वर्पांसि। विद्वान्। इन्द्रः। वृत्राणि। अप्रति। जघान।
तम्। ऊँ इति। प्र। होषि। मधुऽमन्तम्। अस्मै। सोमम्। वीराय। शिप्रिणे। पिबध्यै ॥१४॥

स्कन्द० 'तमु प्र होषि' इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। 'मदे इति' 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३७) इत्येवं सप्तमी। तच्छ्रुतेश्च योग्यलक्षणक्रियाध्याहारः। यस्य अस्य सम्बन्धिनि मदे प्राप्ते। येनानेन मत्तः[5] सन्नित्यर्थः। पुरु पुरूणि बहूनि वर्पांसि रूपनामैतत्। सामर्थ्याच्चान्तर्निहितमत्वर्थम्। रूपवन्त्यसुरकुलानि विद्वान्। किम्। सामर्थ्याद् असुराणाम् पामराणां[6] स्तोतॄणां वा भक्तानाम्। इन्द्रः अप्रति क्रियावाचिनः शब्दस्याग्रयोगाद् प्रतिशब्दः सधातुससाधनां क्रियाम् आह। अप्रतिहतानि जघान हतवान्। तम्[7]। उ इति पदपूरणः। प्र होषि अयं लोडर्थे। पूर्वस्यामृचि प्रहुतस्याध्वर्योरयं[8] प्रैषः। प्रकर्षेण जुहुधि। कीदृशम् मधुमन्तम् स्वादुयुक्तम् सोमम् अस्मै इन्द्राय। कीदृशाय। वीराय शूराय शिप्रिणे शोभनहनुमते। किमर्थम्। पिबध्यै पातुम्। कथं हुतं सोमम् इन्द्रः पिबेदित्येवमर्थमित्यर्थः[9] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सोमस्य मदे बहूनि वीरकाणि विद्वान् इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् अप्रतिगतोऽन्यैः जघान। तम् एव अस्मै मधुमन्तम् प्र जुहुधि सोमम् वीराय शिप्रिणे पातुम् ॥ १४ ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः।
गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुर्धीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता। सुतम्। इन्द्रः। अस्तु। सोमम्। हन्ता। वृत्रम्। वज्रेण। मन्दसानः।
गन्ता। यज्ञम्। पराऽवतः। चित्। अच्छ। वसुः। धीनाम्। अविता। कारुऽधायाः ॥ १५ ॥

स्कन्द० पातेरादि लाच्छीलंय तृच्। निरयम् असावहं पाता सुतम् अभिषुतम् सोमम् इन्द्रः अस्तु भवतिरयमाशास्महे। हन्ता चास्तु वृत्रम् असाध्वनम् वज्रेण मन्दसानः तृप्यन् प्रकृतेन सोमेन

---

१. स्तुतिलक्षणाभिः. मूको. २. नास्ति मूको. ३. वावृधे ख. ४-४. मदिति मूको. ५. मत्तः. मूको. ६. पामरानां मूको. ७ नास्ति मूको. ८. प्रकृतस्या° मूको. ९. पिबेदेव° मूको.

स्तूयमानो वा अस्माभिः। गन्ता घास्तु यज्ञम् अस्मदीयम् परावतः चित् दूरादपि अच्छा[1] आप्तुम्। किम्। यज्ञमेव वा सोमं वा। अभेर्वाऽर्थे अच्छशब्दः। अभिगन्ताऽस्तु यज्ञमिति। कीदृशः। वसुः प्रशस्तः वसुमान् वा। धीनाम् कर्मणां प्रज्ञानां वा अविता रक्षिता कारुधायाः स्तोतृभ्यो दाता धनानाम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० ... ... ॥ १५ ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्ग[2] ॥

इदं त्यत् पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि।
मत्सद् यथा सौमनसाय देवं व्य१स्मद् द्वेषो युयवद् व्यंहः ॥ १६ ॥

इदम्। त्यत्। पात्रम्। इन्द्रपानम्। इन्द्रस्य। प्रियम्। अमृतम्। अपायि।
मत्सत्। यथा। सौमनसाय। देवम्। वि। अस्मत्। द्वेषः। युयवत्। वि। अंहः ॥ १६ ॥

स्कन्द० तच्छन्दश्रुतेर्योगार्थसम्बन्धो यच्छब्दोध्याहार्यः। यद् अस्माभिरुपकल्पितम् इदम् त्यत् तत् पात्रम् महाद्यम् इन्द्रपानम् इन्द्रो येन यस्मिन् वा पिबति तदिन्द्रपानम् इन्द्रस्य प्रियम् इष्टम् अमृतम् मृष्टम् अमरणहेतुकं वा अपायि पीतम्[1]। केन[2]। सामर्थ्याद् इन्द्रेण। पानार्थम् इन्द्राय दत्तमित्यर्थः। कथञ्च पुनरपायि। मत्सत् तर्पयति यथा। किमर्थम्। सौमनसाय सौमनसं चित्तपरितोषः तस्मै। कम्। देवम् इन्द्रम् स इदानीं नृतः अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्टॄन् अस्माकम् वि युयवत्। विपूर्वो यौतिः पृथग्भावार्थः। अत्यन्तं पृथक् करोतु[3]। अंहः पापं च पृथक्करोतु ॥ १६ ॥

वेङ्कट० यत् इदम् पानीयम् इन्द्रस्य पानार्हम् इन्द्रस्य प्रियम् सोमात्मकम् अमृतम् इन्द्रेण पीतम् अस्तु। मादयेत् यथा सुमनस्त्वाय देवम्। इन्द्रः पृथक् करोतु[4] च अस्मत्तः द्वेषः अंहः च ॥ १६ ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान्।
अभिषेणाँ अभ्या३देदिशानान् पराँच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना। मन्दानः। जहि। शूर। शत्रून्। जामिम्। अजामिम। मघऽवन्। अमित्रान्।
अभिऽसेनान्। अभि। आऽदेदिशानान्। पराँचः। इन्द्र। प्र। मृण। जहि। च ॥ १७ ॥

स्कन्द० एना अनेन प्रकृतेन पात्रेण मन्दानः तृप्यन् जहि मारय हे शूर! शत्रून् शातयितव्यान् जामिम् अजामिम् जामिः समानजातीयः। बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। समानजातीयान् असमानजातीयांश्च हे मघवन्! धनवन्!। अमित्रान् अभिषेणान् अभिगतसेनान् अभि[5] आदेदिशानान् दिश अतिसर्जने। अभिसृजतः[6]। किम्। सामर्थ्याच्छत्रूंश्च। पराचः परागामिनः पराङ्मुखान् हे इन्द्र! प्र मृण मृण हिंसायाम्। प्रकर्षेण ताडय जहि च अरातीः कीदृशः हस्तप्रकारैः वा। अथवा हन्तिर्गत्यर्थः। सामर्थ्यादन्तर्णीत्यर्थः। जहि च गमय च। नाशयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

---

1. अच्छशब्दः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. पपिरम मूको. ४. तेन मूको. ५. करोति मूको ६. नास्ति मूको. ७ अभिसर्जन मूको.

বেঙ্কট০ সোমেন মাযন্ জহি শূর! শত্রূন্। তত্র চ জামিম্ অজামিম্ চ অমিত্রান্ মঘবন্! । অভিগত-সেনান্ অস্মান্ প্রতি আয়ুধানি অভিমুখ্যেন অতিসৃজন[1] পরাচঃ ইন্দ্র! প্র কৃণীহি[2] সঙ্কুর্ণয় চ জহি[3] চ ইতি ॥ ১৭ ॥

আ॒সু ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृ॒त्स्व१॒॑स्मभ्यं॒ महि॑ वरिवः सु॒गं कः॑ ।
अपां॑ तो॒कस्य॒ तन॑यस्य जे॒ष इन्द्र॑ सू॒रीन् कृ॑णुहि स्मा नो अ॒र्धम् ॥ १८ ॥

आ॒सु । स्म॒ । नः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । पृ॒त्ऽसु । अ॒स्मभ्य॑म् । महि॑ । वा॒रि॒व॒ः । सु॒ऽग॒म् । कृरिति॑ कः॒ ।
अपा॑म् । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । जे॒षे । इन्द्र॑ । सू॒रीन् । कृ॒णु॒हि । स्म॒ । नः॒ । अ॒र्धम् ॥ १८ ॥

স্কন্দ০ আসু এতাসু স্ম ইতি পদপূরণঃ। নঃ অস্মাকম্ সম্বন্ধিনোপু হে মঘবন্! ইন্দ্র! "পৃত্সু সঙ্গ্রামেষু অস্মভ্যম্ অস্মাকমর্থায়" মহি মহৎ বরিব ধনম্ সুগম্ সুখং যত্ গম্যতে প্রাপ্যতে তত্[4] কঃ কুরু[5]। এতস্য অস্মৎসঙ্গ্রামস্য নিমিত্তভূতং যত্ মহৎ ধনং তদ্বঃ সুলভং কুর্বিত্যর্থঃ। কিঞ্চ অপাম্ বৃষ্টিলক্ষণানাম্ তোকস্য তনয়স্য[6] পুত্রাণাং পৌত্রাণাং চ জেষে জয়ায প্রাপ্তয়ে হে ইন্দ্র! সূরীন্ স্তোতৃন্ কৃণুহি কুরু। স্ম ইতি পদপূরণঃ। নঃ অস্মান্। তব স্তোতারো বয়ম্ উদকপুত্রপৌত্রপ্রাপ্তিযোগ্যা যথা ভবেম, তথা কুর্বিত্যর্থঃ। অর্ধম্ স্থানবচনম্ অর্ধশব্দং ব্যাচক্ষতে। স্থানং চাস্মান্[7] কুরু। কস্য। ধনানাং বা আত্মনো বা। ধনং নো দেহি যেন ত্বাং যজমানস্তব স্থানতাং প্রতিপদ্যামহ ইত্যর্থঃ। নঃ ইতি পক্ষী বা[8] অর্ধমিত্যেতদপেক্ষা। অস্মাকম্ স্থানং চ কুরু উদকপুত্রপৌত্রান্ গৃহং চ নো দেহীত্যর্থঃ ॥ ১৮ ॥

বেঙ্কট০ যুযু অস্মভ্যং সঙ্গ্রামেষু মঘবন্![9] ইন্দ্র![10] মহি ধনম্ কুরু, সুখং চ কুরু। উদকানাম্ পুত্রস্য তৎপুত্রস্য চ জন্যার্থম্ ইন্দ্র! স্তোতৃন্ অস্মান্ অর্থভূতান্ আত্মনঃ কুরু ॥ ১৮ ॥

आ त्वा॑ हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।
अ॒स्मत्राञ्चो॑ वृषणो वज्रबाहो वृष्णे॒ मदा॑य सुयुजो॑ वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषऽरथासः । वृषऽरश्मयः । अत्याः ।
अ॒स्मत्राञ्चः॑ । वृषणः । व॒ज्र॒ऽबा॒हो॒ । वृष्णे॑ । मदा॑य । सु॒ऽयुजः॑ । व॒ह॒न्तु॒ ॥ १९ ॥

স্কন্দ০ আ হরয়ুপসর্গস্য বহন্তিবত্যাখ্যাতেন সম্বন্ধঃ। আ বহন্তু আনয়ন্তু ত্বা[10] হরয়ঃ অশ্বাঃ বৃষণঃ বর্ষিতারঃ যুজানাঃ ছান্দোভ্যে চার্থে আনট্। রথনিযোজনশীলাঃ। বৃষরথাসঃ বর্ষিতা রথো যেষাং সম্বন্ধী তে বৃষরথাঃ। বৃষরশ্মযঃ রশ্মযোঽত্র[11] প্রগ্রহাঃ। তে[12] বর্ষিতারো যেষাং তে বৃষরশ্মযঃ। অথবারশ্মীনাম্ অভিবর্ষিতুঃ ইন্দ্রস্য সম্বন্ধিত্বাদ্ তদ্দ্বারেণাস্তি বর্ষিতৃত্বম্। অত উপপন্নং[13] তেন বিশেষেণ। অত্যাঃ সততগামিনঃ অশ্বনামানঃ অস্মান্ প্রতি গন্তারঃ। অস্মদভিমুখাঃ

---

১. °অতি মূকো. ২. °णीसि মূকো. ৩. चेदि মূকো. ৪. युत्तमयस्य पुत्राणां पौत्राणां च जेषे जयाय प्राप्तये हे इन्द्र पृ॒ इंग्रामेषु अस्मभ्यम् अस्माकमर्थाय ति॑ सुसंभा ✕ ✕ ✕ अस्माकमर्थाय ति॑. ৫. नास्ति ति॑; तत्ः ति॑. ৬. तुः মূকো ৭. धन মূকো. ৮. चालाक মূকো ৯. नास्ति মূকো ১০. मा त्वा মূকো. ১১. एोश्च মূকো ১২. के মূকো. ১৩. उपचने মূকো.

इत्यर्थः। वृषणः रेतस्सेचनमात्राः। समर्याः तरुणा इत्यर्थः। अथवा वृषण इति षष्ठी। वर्षितुः तव स्वभूताः। वज्रबाहः वज्रोदारः। किमर्थम् आवहन्तु। वृष्णे मदाय वर्षितुमदस्यार्थाय येन मदेम मत्तो [1]वर्षेत् तस्यार्थाय[1]। कीदृशाः। सुयुजः। शोभनयोजनशीलाः॥ १९॥

वेङ्कट० आ वहन्तु त्वा हरयः वर्षितारः युज्यमानाः वृषरथासः[2] वर्षितृरथमयः अतनशीलाः[3] अस्मदभिमुखाः वृषणः अभिमुखा वृषणो वेगस्य पोढार आयुधानां पार्श्वनिहितानाम् वृष्णे सोमाय पुमांसं [4]सोमम् आपातुम्[4] सुयुजः[5]॥ १९॥

आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः।
इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम्॥ २०॥

आ। ते। वृषन्। वृषणः। द्रोणम्। अस्थुः। घृतऽप्रुषः। न। ऊर्मयः। मदन्तः।
इन्द्र। प्र। तुभ्यम्। वृषऽभिः। सुतानाम्। वृष्णे। भरन्ति। वृषभाय। सोमम्॥ २०॥

स्कन्द० ते तव स्वभूताः[6] हे वृषन्। वर्षितः! वृषणः रेतस्सेचनसमर्थाः वर्षितारः वा अश्वाः द्रोणम् द्रुममयं काष्ठमयं रथम् आ अस्थुः आङ् अध्यर्थे। अधिष्ठितवन्तः। रथे नियुक्ता इत्यर्थः। नियोगेन चात्रेन्द्रानयने लक्ष्यते। रथम् आरभ्य नियुज्य तत्रस्थं भवन्तम् आनीतवन्त इत्यर्थः। कीदृशाः। घृतप्रुषः घृतम् उदकं प्रस्वेदलक्षणम्। [7]प्रुषिः[8] सेचनार्थः। प्रुषु प्लुषु स्नेहनसेचनपूरणेष्विति[9]। प्रस्वेदलक्षणम् उदकं ये सिञ्चन्ति ते घृतप्रुषः। न ऊर्मयः पुरस्तादुपचारोऽयं नशब्दः सामर्थ्याद् उपमार्थीयः। उदकोर्मय इव। यथा उदकोर्मयः[10] शीकरान् मुञ्चन्ति[11] तद्वद् श्रमात् प्रस्वेदस्य भोक्तार इत्यर्थः। आनीताय च मदन्तः स्तुवन्तः ऋत्विजः हे इन्द्र! तुभ्यम् तवार्थाय वृषभिः रसदीर्घसोमाभिषवद्वारेण वर्षितृभिः अभिषवग्रावभिः अध्वर्युभिर्वा सुतानाम् एकदेशम् प्र भरन्ति द्रोणाय आहवनीयं [12]प्रति प्रणयन्ति[12]। कीदृशाय मह्यम्। उच्यते—वृष्णे वर्षित्रे वृषभाय च क्लीबसोमाय भोगसमर्थाय। किं पुनः प्रभरन्ति। उच्यते—सोमम् इन्द्रांशलक्षणम्। अथवैवमस्या ऋचोऽर्थयोजना। वृषण इति सोम उच्यते। द्रोण इत्यपि द्रोणकलशः। तव स्वभूताः सोमाः द्रोणकलशम् अधिष्ठितवन्तः। द्रोणकलशे प्रक्षिप्ता इत्यर्थः। घृतप्रुषः न ऊर्मयः शीकरोदकसेचनाः[13] इवोर्मयः। यथा शीकरवन्त ऊर्मयस्तटाकेऽन्यत्र वा प्रक्षिप्यन्ते तद्वत्स्वभूता इत्यर्थः। तेषां सुतानाम् एकदेशं स्तुवन्त ऋत्विजः तुभ्यं प्रभरन्तीति। [14]शिष्टपदयोजना तु सदृशी[14]॥ २०॥

वेङ्कट० आ तिष्ठन्तु त्वा वर्षितः! अश्वाः द्रोणकलशम् उदकबिन्दुक्षारिणः इव सिन्धोः ऊर्मयः माद्यन्तः। इन्द्र! प्र भरन्ति तुभ्यम् ग्रावभिः सुतानाम् वृष्णे कामानां वर्षित्रे अभिषुतम् सोमम् गृहितम्[15]॥ २०॥

[16]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[16]॥

---

१. वर्षितस्यार्थाय मूको. २. नास्ति मूको. ३. नशील मूको. ४-४. सोमपातुम् मूको. ५. 'जः वहन्तु मूको. ६. स्वस्वभूताः मूको. ७. प्रुषि मूको. ८. धातुपाठे दाहार्थावेतौ. ९. प्लुषति मूको. १०-१०. प्रतिपादयन्ति मूको. ११. 'वन मूको. १२-१२. 'दर्थयोगेनाप्रशो वि'. १३. 'शमम् ए; गृहीतम् वि' क्लं. १४-१४. नास्ति मूको.

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
वृष्णे तु इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिव । वृषभ । पृथिव्या । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभ । स्तियानाम् ।
वृष्णे । ते । इन्दु । वृषभ । पीपाय । स्वादु । रसे । मधुऽपेय । वराय ॥ २१ ॥

स्कन्द० वृषा वर्षिता त्वम् असि दिव षष्ठीनिर्देशात् अर्थादेति वाक्यशेष । वृषभ वर्षिता पृथिव्या अर्थाय । वृषा सिन्धूनाम् 'सिन्धवो नद्यः । नदीनामप्यर्थाय' । द्यावापृथिव्योर्हि नदीना च स्थितिर्विप्रतिषिद्धा । अत एवम् उच्यते — द्युलोकादीनामर्थाय वर्षितेति । कस्य[2] पुन वर्षिता । उच्यते — वृषभ स्तियानाम् । स्त्यै शब्दसहननयोरित्यस्य[3] स्तिय आदेशो भवति । स्त्यायनानाम् । आपो हि मल[4] घ्नन्ति । स्वय च करकादिभावेन[5] सहन्यन्ते । अथवा सिन्धुशब्द स्यन्दतेर्गतिकर्मण जङ्गमवचन । द्यावापृथिव्योर्जङ्गमस्थावराणा चार्थाय वर्षितेत्यर्थ । वृष्णे ते उक्तेन रूपेण वर्षितुस्तवार्थाय इन्दु सोम हे वृषभ! वर्षित[6] पीपाय स्फायी[7] ओप्यायी वृद्धौ । [8]आप्यायते । वर्धत[8] इत्यर्थ । कीदृश । स्वादु सृष्ट रस रसरूप । न च मनाक स्वादु । किं तर्हि । मधुपेय मधुरिव य पीयते स मधुपेय । अत्यन्त सृष्ट इत्यर्थ । कीदृशाय मह्यम् । वराय श्रेष्ठाय ॥ २१ ॥

वेङ्कट० वर्षिता भवसि द्यावापृथिव्यो सिन्धूनाम् स्यन्दमानानाम्, स्तियानाम्[9] सङ्घीभूतानाम् स्थावराणाम्। वृष्ण तुभ्यम् इन्दु वर्षित [10]प्यायते स्वादु रस मधुवत् पेय वरणीयाय ॥ २१ ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।
अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देव । सहसा । जायमान । इन्द्रेण । युजा । पणिम् । अस्तभायत् ।
अयम् । स्वस्य । पितु । आयुधानि । इन्दु । अमुष्णात् । अशिवस्य । माया ॥ २२ ॥

स्कन्द० कतम इन्दुरिति वक्ष्यति । 'अयम् सोम देव द्योतमान' सहसा बलेन अभिषोतुरध्वर्योर भिषवकाले रसरूपेण जायमान इन्द्रेण युजा युज्यत इति युक् सहाय । सहायेन । पणिम् पणिनामानम् असुरम् अस्तभायत् प्रतिबध्नाति अपनयति निरुणद्धि । आपद्भयोऽस्मान्[1] रक्षतीत्यर्थ । अथवा पणिर्वणिक् भवति । अदानसामान्याद्वात्र[11] अत्र पणिरुच्यते । त प्रतिबध्नाति । अद्भुभि र्निरुणद्धीत्यर्थ[12] । अयम् एव स्वस्य पितु स्वस्य पिता यजमान, रसरूपेण जनकत्वात्, तस्य । षष्ठीनिर्देशाद् अर्थादेति वाक्यशेष । आयुधानि उदकनामैतत् (नु निघ १,१२) । उदकानि इन्दु सोम अमुष्णात् मुष्णाति मेघाद् हरति । वर्षतीत्यर्थ । अशिवस्य माया य कश्चिद् अस्य अशिव असुर क्रतु वस[13] च प्रज्ञा मुष्णाति । क्रतुप्रज्ञे निष्प्रभ करोतीत्यर्थ ॥ २२ ॥

---

१ १ नास्ति मूको, तु रुद्रदनिरुक्तभाष्यम् ६,१७ २ तस्य मूको ३ 'ष्टन्त्रसद' मूको ४ स्रदं मूको ५ 'वारका' मूको ६ प्यायी मूको ७ ७ वर्धने आप्याय्य मूको ८ स्तियवाम् मूको ९ ९ नास्ति मूको १० 'दम्यो मूको ११ अदानाज्ञा' मूको १२ अद्भि मूको १३ तस्य मूको

वेङ्कट० अयम् देव इन्दु[1] सहसा[2] जायमान इन्द्रेण स्वया सहायेन पणिम् बलम् असुरम्[3] अस्तभ्नात्[4]। अयम् गोधनस्य पालयितु वरस्य आयुधानि इन्दु असृणात्, अशिवस्य माया च ॥ २२ ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।
अयं त्रिधातु दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळ्हम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उषसः । सुऽपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति । अयम् । त्रिऽधातु । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निऽगूळ्हम् ॥ २३ ॥

स्कन्द० अयम् सोम अकृणोत् कृणोति करोति। किम्। उषस । कीदृशी। सुपत्नी शोभना पालयित्रीर्यजमानानाम्[5]। अयम् एव सूर्ये आदित्ये अदधात् निदधाति ज्योति अन्त मध्ये। कस्य। सन्निध[6] सूर्यस्यैव। सूर्यमप्यपोह्य दीप्त करोतीत्यर्थ। अथवा सूर्ये इत्येतज्ज्योतिरित्येतेन सम्बध्यत। सूर्ये यज्ज्योति रश्मिलक्षण तन्निदधाति मध्ये। कस्य। सामर्थ्यात् मनुष्याणाम्। रश्मिभिरपि लोकप्रकाशम् अयमेव करोतीत्यर्थ। "अयम् एव सोम त्रिधातु देवमनुष्येभ्यो" "योन्यै स्त्रिभीरसैरपेत"[7] दिवि द्युलोकेऽवस्थितेषु[8] रोचनेषु दीप्तेषु आदित्यरश्मिषु त्रितेषु[9] लोकत्रयेष्वप्यवस्थितेषु गतिप्राप्त्यर्थं[10]। अमृतम् उदकनामैतत् (निघ १,१२)। निगूळ्हम् विन्दत् लभते। रश्मिभिराहृत्य मण्डले स्थापितम् उदकमप्ययमेव वर्षतीत्यर्थ। ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अयम् इन्दु करोति इन्द्रेण पीत[11] उषस[12] शोभनपतिका। अयम् सूर्ये ज्योति अदधात् अन्त। अयम् दिवि नक्षत्रेषु त्रिगुणम् अदधात्[13] ज्योति। अयम् त्रिस्थानेषु निहितम् अमृतम् अविन्दत् ॥ २३ ॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक् सप्तरश्मिम् ।
अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । स्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तऽरश्मिम् ।
अयम् । गोषु । शच्या । पक्वम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशऽयन्त्रम् । उत्सम् ॥ २४ ॥

स्कन्द० अयम् एव सोम द्यावापृथिव्यौ वि स्कभायत् दृभि[14] स्कभि प्रतिबन्धे। प्रतिबध्नाति। स्वस्मिन्-स्वस्मिन् स्थाने धारितवान् धारयति वेत्यर्थ। अयम् एव रथम् सूर्यस्य अयुनक् युक्तवान्[15] युङ्क्ते वा। कीदृशम्। सप्तरश्मिम् रश्मय प्रग्रहा उच्यन्ते। सप्तप्रग्रहम्[16]। प्रग्रहैश्च प्रयुज्यमाना[17] अश्वा दृश्यन्ते। सप्ताश्वम् इत्यर्थ। अयम् एव गोषु शच्या स्वेन कर्मणा प्रज्ञया च पक्वम्

---

१ इन्द्र मूको. २ सहस ल ३ बलसुरम् क ख्य ४ अस्तभात् मूको ५ °मानाना ख्यो ६-६ स्वे सान्निध्य मूको ७ ७ अथवा सूय इत्येतद्व° मूको ८ ८ °स्त्रिभिरसै° ति[1], °रश्मिरसरूपे ति[1] ९ द्युतो लोके° मूको १० नास्ति मूको ११. °त्रयेष्वप्य° मूको १२ पि° ल ख्य १३ उषस मूको १४ °था मूको १५ स्तभि मूको १६ अयुक्त° मूको १७ सप्ताश्व प्रग्रै मूको १८ अप्रयुज्यमाना मूको

पाकेनात्र भोगयोग्यता लक्ष्यते। भोगयोग्य च पय अत्त मध्ये ऊधसि सोम दधाद् धारयति[1] दशयन्त्रम् दशभिश्च यन्त्रैरुत्तम् उत्सम् कूपम्। सर्वं ह्येतत् उपल उपली इत्यादि घर्मम्। यत् त घर्मं च यागाख्य सोम करोति। अत्त सोम एवोपल सुपत्नीरित्यादि करोतीत्युपदिश्यत। क पुनरय दशयन्त्र उत्स इति परमा खैलिवमर्चा[2] उच्यते—

[3]चक्षुश्च श्रोत्र च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इद शरीरम्।
द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेत त मन्ये दशय॰त्रमुत्सम्[3] ॥

चक्षु श्रोत्रम् मन वाक् इति चत्वारि। प्राणापानौ द्वौ। एतेषा मध्येन प्रेरितो वायु मुखना सिकाभ्या निर्गच्छति स 'प्राण'। यो नापगच्छति[4] सोऽपान। [5]देह सप्तम। दिह[4] उपचये। दोषविरहात् सदोपचित आत्माऽत्र देह उच्यते। इदम् हस्तपादादिपिण्डलक्षणम् शरीरम् अष्टमम्। द्वौ प्रत्यञ्चौ 'द्वावपि तौ[6]' अधोगच्छन्तौ। अधोमुखावित्यर्थ। अनुलोमौ वशवर्तिनौ। यदापदा ह्येतौ पुरुषण प्रेर्येते तदातदा स्वकार्ये प्रवर्त्तेते। तेन तौ वशवर्त्तिनौ[7]। अथवा प्रत्यञ्चाविति परस्पर प्रत्यञ्चितौ गतौ परस्परसन्निकृष्टावित्यर्थ। अनुलोमावधोमुखौ। विसर्गौ आनन्देन्द्रिय पायुश्च[8]। य पूर्वस्याम् ऋच्युपात्त एतम् तम् मन्य जानाम्यहम् दशयन्त्रम् चक्षुरादिभि य॰त्रैरेतम् उत्सम् कूप दुरुत्तरत्वसामान्येनात्य कूपशब्दव्यपदेश। एवमस्या ऋच पूर्वयर्चैकवाक्यभावात्[9] सौम्यत्व सोमद्वारेण चैन्द्रत्वमित्युक्तम्। बृहद्देवताकारस्तु शरीरम् अस्या ऋच देवतेति मन्यते। एव ह्याह—'शरीर चक्षुरित्यस्या स्तुतम्' (बृहद्दे ५,१०८) इति। अत्र मन्यतिरचेतिकर्मा व्याख्येय। एत त मन्ये स्तौमीत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयम् द्यावापृथिवी विष्कभ्ने[10] अकरोद् अन्तरिक्षेण। अयम् रथम् युयोज आदित्यस्य[11] सप्तर्तुरश्मिं संवत्सरात्मकम्। अयम् पशुषु अत्त आमेषु पक्वम् पय कर्मणा सोम अकरोद्। अय धारयति दशय॰त्रम्[12] 'उत्सम् इति[13]' शरीरम् आह। तथाऽन्तरा खैलिवो भवत्यृक्—

चक्षुश्च श्रोत्र च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इद शरीरम्।
द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेत त मन्ये दशय॰त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥ इति।

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्ग[1] ॥

[४५]

[1]शयुर्बार्हस्पत्य ऋषि। इन्द्रो देवता, अन्त्यानां तिसृणां वृषुस्तक्षा। गायत्री छन्द, एकोनत्रिंशी अतिनिचृत्, एकत्रिंशी पादनिचृत्, अयस्त्रिंशी अनुष्टुप्[1]।

य आनयत् परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम्। इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

य। आ। अनयत्। पराऽवतः। सुऽनीती। तुर्वशम्। यदुम्। इन्द्रः। स। नः। युवा। सखा ॥१॥

---

१ 'रयमि त्रिष्टु' ति २ 'यमिन्द्रियु' मूको ३ ३ नास्ति मूको ४ ४ 'प्राणाय नाप' मूको ५ ५ देहस्तप्तमाह मूको ६-६ द्वावितौ मूको ७ 'क्षी मूको ८ नास्ति मूको ९ पूर्वस्या ऋचा एतेन' ति' १० 'क्ष मे ल, विष्कभे इत्ये ११. 'य ल १२ १२ 'मीति मूको

स्कन्द० यः आ अनयत् आत्मसकाशं नीतवान् परावतः[1] दूरात् सुनीती सुनीत्या यथा [2]नीयमानो न[2] केनचिदभिभूयते[3] तथेत्यर्थः। कम्। उच्यते — तुर्वशम् तुर्वशं नाम राजानम्। न च केवलम्। किं तर्हि। यदुम् च। किमर्थं पुनरानयत्। पालनार्थम्। कुत एतत्। 'त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुम्' (ऋ १,५४,६), 'उत त्या तुर्वशायदू' (ऋ ४,३०,१७) इत्यादिषु पालनसम्बन्धदर्शनात्। दूराद् आत्मसकाशम् आनीय पालितवानित्यर्थः। इन्द्रः सः युवा सर्वदा सखा नः सखा बभूवेत्यर्थः। स्तोतृस्तुत्यादिलक्षणं च ऋषिदेवतयोः[4] सख्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः आनीतवान् दूरात् सुनयनेन तुर्वशम् यदुम् च। सः युवा इन्द्रः अस्माकम् सखा ॥ १ ॥

अविध्रे चिद् वयो दधदनाशुना चिदर्वता। इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविध्रे। चित्। वयः। दधत्। अनाशुना। चित्। अर्वता। इन्द्रः। जेता। हितम्। धनम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अविध्रे[1] विप्राः मेधाविनः ऋत्विजः ते अस्य [2]स्तोतुर्न सन्ति[2] सोऽविध्रः। सप्तमी चात्र चतुर्थ्यर्थे। चित्शब्दोऽप्यर्थे। निर्धनत्वाद् ऋतावपि अयष्टृ। केवलस्तोत्रे इत्यर्थः। वयः अन्नम् दधत् दधातिर्दानार्थः। हेतौ चात्र शतृप्रत्ययः 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा ३,२,१२६) इति। प्रयोजनस्य हेतुत्वेन विवक्षा। केवलस्तोत्रेऽपि यद् अन्नदानं तेन हेतुना तदर्थमित्यर्थः। अनाशुना चित् अनाशुः अशीघ्रः। तेनापि [3]अशीघ्रेणापि किं[3] पुनः शीघ्रेणेत्यर्थः। अर्वता अश्वेन इन्द्रः जेता जयनशीलः जयनधर्मा साधु जेता 'हितम् उपकारकं[4] स्तोतुः धनम् शत्रूणां स्वभूतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विप्रोऽथोऽनश्नेति। निर्युद्धे अन्नम् दधानः अनाशुना अश्वरहितेन अपि अश्वेन अन्नं प्रयच्छन् इन्द्रः जेता[5] भवति हितम् धनम्। अपि वा प्राह्लामन्तरहितो(?) विप्रः ॥ २ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः। नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः। अस्य। प्रऽनीतयः। पूर्वीः। उत। प्रऽशस्तयः। न। अस्य। क्षीयन्ते। ऊतयः ॥ ३ ॥

स्कन्द० महीः महत्यः अस्य इन्द्रस्य प्रणीतयः प्रणयनानि स्तोत्राणामित्यर्थः। वर्तमानानि। पूर्वीः पूर्वकालप्रवृत्ताः उत प्रशस्तयः उतशब्दोऽप्यर्थे। प्रशस्तयोऽपि। स्तोतृप्रशस्तिकरणान्यपीत्यर्थः। पूर्वप्रवृत्त एवायम् महान्ति स्तोतृणाम् इष्टानि प्रवर्तयितुं प्रशस्यांश्च स्तोतॄन् कर्तुमित्यर्थः। न च अस्य क्षीयन्ते ऊतयः पालनानि। अद्यापि स्तोतॄन् पालयति ॥ २ ॥

वेङ्कट० महनीयानि अस्य प्रणयनानि बहूनि, अपि च अस्य प्रशसनीयानि। न च अस्य क्षीयन्ते रक्षणानि ॥ ३ ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत। स हि नः प्रमतिर्महीः ॥ ४ ॥

सखायः। ब्रह्मऽवाहसे। अर्चत। प्र। च। गायत। सः। हि। नः। प्रऽमतिः। महीः ॥ ४ ॥

---

१. आत्मसकाश परा° मूको. २. नीयमानेन मूको. ३. °मूको मूको. ४. °वतायै ति°; °वतये ति°. ५. नास्ति मूको. ६-६. °र्नयन्ति मूको. ७-७. °णापि ति ति°; °णापीति मूको. ८-८. पादि ति°. ९. जना मूको.

स्कन्द० हे सखायः। ऋत्विजः! ब्रह्मवाहसे ब्रह्म स्तुतिलक्षणम् उह्यते प्राप्यते यत्र स्तोतृभिः स[1] ब्रह्मवाहाः[2] तस्यार्थाय अर्चत अर्चतिकर्मत्वाद् अर्चतिः स्तुत्यर्थः। तेनाप्युच्चारणं लक्ष्यते। ब्रह्मारयत स्तुतिशस्त्रलक्षणाः। प्र च गायत प्रकर्षेण च गायत सामानि। कस्मात्। उच्यते—सः हि हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात् स. नः अस्माकं सर्वेषाम् प्रमतिः प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरचित्त[3] इत्यर्थः। मही मह पूजायामित्यस्य महः पूजा। तद्वांश्च। पूज्यश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे सखायः। स्तोत्रवाहाय शंसत, प्र च गायत। सः हि अस्माकम् इन्द्रः प्रमतिः भूमिः। या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति ॥ ४ ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्वितेा द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम्। एकस्य। वृत्रऽहन्। अविता। द्वयोः। असि। उत। ईदृशे। यथा। वयम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् एकस्य हे वृत्रहन्! वृत्रस्य हन्तः! अविता रक्षिता द्वयोः च असि भवसि। एकस्य द्वयोर्बहूनां वा सर्वेषां त्वमेव रक्षितेत्यर्थः। उत ईदृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा। ईदृशस्यापि। कीदृशस्य। यथा वयम् येन प्रकारेण वयम्, तेन स्थितस्येति वाक्यशेषः। यादृशस्य वयं केवलस्तुतिकारिणः तादृशस्यापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृत्रहन्! त्वम् एकस्य रक्षिता भवसि अपि च द्वयोः। अपि च ईदृशे रक्षिता भवसि पुरुषाय यथा वयम् बहवो भवामः तादृशाय बहुजनायार्षीति[4] ॥ ५ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः[6] ॥

नयसीद्धति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि। इत्। ऊँ इति। अति। द्विषः। कृणोषि। उक्थऽशंसिनः। नृऽभिः। सुऽवीरः। उच्यसे ॥

स्कन्द० नयसि इत् इति पदपूरणः। अति इत्युपसर्गस्य नयसीत्यनेन सम्बन्धः अति नयसि द्विषः द्वेष्टॄन् अतिनयने नाम 'विनाशः उपशमनं' वा। कृणोषि करोषि उक्थशंसिनः उक्थानि स्तोत्राणि तैः शंसितॄन् सर्वस्तोतॄन्। तथा सर्वस्तोतॄणाम् उपकरोषि यथा उक्थैः स्तुवन्तीत्यर्थः। नृभिः सर्वमनुष्यैः त्वम् सुवीरः सुष्ठु विक्रान्तः उच्यसे। सर्वमनुष्येषु च प्रख्यातविक्रमपराक्रमोऽसीत्यर्थः[7] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अति नयसि यजूंषि[8]। उक्थशंसिनः च जनान् करोषि। तथा[9] नृभिः त्वम् सुवीरः कथ्यसे ॥ ६ ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम्। ब्रह्मऽवाहसम्। गीःऽभिः। सखायम्। ऋग्मियम्। गाम्। न। दोहसे। हुवे ॥ ७ ॥

स्कन्द० ब्रह्माणम् परिवृढम् ब्रह्मवाहसम् ब्रह्माणि स्तुतिलक्षणानि उह्यन्ते प्राप्यन्ते यत्र स्तोतृभिः

---

१. सन्ति मूको. २. ब्रह्मवहः मूको. ३. °परिचित्त मूको. ४. अनुपरि° वि°. ५-५. सन्ति मूको. ६-६. 'नाशोनव' मूको. ७. 'प्रवदो' मूको. ८. इम् मूको. ९. तथा तथा मूको.

स बहवाह्वः तं महावाहुम्। गोभिः वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः सखायम् वयस्यम् ऋग्मियम् ऋचः स्तुतयः वहन्तम् अर्चनीयं वा। स्तुत्यमित्यर्थः। गाम् न दोहसे हुवे[1] यथा कश्चित् गाम् दोहनाय ह्वयेत् तद्वत् ह्वयामि[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बृहन्तम् स्तोत्रवहनम् स्तुतिभिः सखायम्[2] स्तुत्यम् गाम् इव दोहाय ह्वयामि ॥ ७ ॥

यस्य॒ विश्वा॑नि॒ हस्त॑योरु॒चुर्वसू॑नि॒ नि द्वि॒ता। वी॒रस्य॑ पृतना॒षहः॑ ॥ ८ ॥

यस्य। विश्वानि। हस्तयोः। ऊचुः। वसूनि। नि। द्विता। वीरस्य। पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

स्कन्द० यस्य विश्वानि सर्वाणि हस्तयोः ऊचुः वसूनि नि उच समवाये। नि ऊचुः नियतं समवयन्ति धनानि यस्य हस्तगतानि सर्वधनानि। यः सर्वधनानां स्वामीत्यर्थः। अथवा ऊचुरिति वचेरेव[1] रूपम्। यस्य सर्वाणि धनानि हस्तयोरिति नि ऊचुः नियतं ब्रुवन्ति मनुष्याः। सर्वधनानां स्वामीत्येवं प्रत्यायं इत्यर्थः। द्विता द्विशब्दोऽयम् अनेकत्वप्रतिपादनपरः। ता-प्रत्ययश्च धा-प्रत्ययस्य वा आदेशः प्रत्ययान्तरं वा तदर्थम्। द्विधा अनेकधा। नानाप्रकारमित्यर्थः। कीदृशस्य। वीरस्य विक्रान्तस्य पृतनासहः पृतनाः सङ्ग्रामाः तेषु शत्रूणाम् अभिभवितुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्य द्विविधानि दिव्यानि पार्थिवानि विश्वानि वसूनि हस्तयोः वसन्तीति नि ऊचुः कवयः वीरस्य सेनायाः सोढुः। उत्तरत्रान्वयः ॥ ८ ॥

वि दु॒ल्हानि॑ चिद्द्रि॒वो जना॑नां शचीपते। बृ॒ह मा॒या अ॑नानत ॥ ९ ॥

वि। दुल्हानि। चित्। अद्रिवः। जनानाम्। शचीऽपते। बृह। मायाः। अनानत ॥ ९ ॥

स्कन्द० वि दुल्हानि दृढानि चित् दृढान्यपि दुरन्मूलान्यपि[1] हे अद्रिवः! अद्रिः वज्रः वद्वत्![2] जनानाम् मनुष्याणां शत्रुभूतानां स्वभूतानि पुराणि हे शचीपते! कर्मणां स्वामिन्! शच्याख्यायाः वा स्वभार्यायाः पतेः! बृह बृहू उद्यमने। विविधम् उद्यच्छ। उन्मूलयेत्यर्थः। न च केवलानि पुराणि। किं तर्हि। मायाः प्रज्ञाश्चैताः हे अनानतपूर्वक! ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वि बृह दृढानि पुराणि शत्रूणाम् वज्रवत्! प्रज्ञापते!, मायाः च अप्रह्वीभूत![3] ॥ ९ ॥

तमु॒ त्वा॑ सत्य सोमपा॒ इन्द्र॑ वाजानां पते। अ॒हूम॑हि श्रव॒स्यवः॑ ॥ १० ॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। सत्य। सोमऽपाः। इन्द्र। वाजानाम्। पते। अहूमहि। श्रवस्यवः ॥ १० ॥

स्कन्द० स य उक्तगुणोऽसि तम्। उ इति पदपूरणः। त्वा त्वां हे सत्य! अविसंवादिन्! सोमपाः! सोमानां पातः![1] इन्द्र! वाजानाम् पते! स्वामिन्! अहूमहि आहूतवन्तः आह्वयामो वा[2] वयम् श्रवस्यवः श्रवः अन्नं धनं कीर्तिर्वा, तत्कामाः ॥ १० ॥

---

१. नास्ति भूको. २. सखाय ल ह्वयं; 'खायः वि[1]'. ३. वचेरेकं भूको. ४. 'का···पि ति[2]'. ५. तद्वत् भूको. ६. महिताः वि[1] ह्वयं; 'हीभूताः ल; अप्रह्वीभूताः ल प्रस्तावः. ७. पाता भूको.

वेङ्कट० तम् एव त्वा सत्य[1] सोमस्य पात ' इन्द्र! अन्नानाम् पते! हवामः अस्मेच्छव ॥ १० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्ग [2] ॥

तमु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥११॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । य । पुरा । आसिथ । य । वा । नूनम् । हिते । धने ।
हव्यं । स । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० तम् उ त्वा इति कर्मश्रुते अहमहीत्याख्यातम् अनुपक्तव्यम् । त त्वाम् आहूयाम । य कीदृश ? उच्यते—य पुरा पूर्वस्मिन् काले आसिथ आसीः । य वा नूनम् वाशब्दो नूनशब्दोऽपि पुरेत्येतस्य प्रतियोगित्वेनोपादानाद् इदानीमित्यस्यार्थे । यश्चेदानीम् हिते धने 'निमित्ते चैषा' सप्तमी । प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा । हिते धने । हितधनप्राप्त्यर्थमित्यर्थ । हव्य आह्वातव्य हित धन प्राप्तु सर्वदा सर्वमनुष्यैर्य आह्वातव्य आहूयमानश्च य स[4] त्वम् श्रुधि शृणु हवम् आह्वानम् अस्मदीयम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् एव त्वाम् हवाम । य त्वम् पुरा अभू । य वा सम्प्रति भवसि हितम् धनम् प्राप्तु[5] युष्यद्भिश्च[6] ह्वातव्य, स शृणु ह्वानम् ॥ ११ ॥

धीभिर्वाड्भिरवितो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभि । अर्वत्ऽभि । अवत । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥१२॥

स्कन्द० धीभि अर्वद्भि धीभि प्रज्ञाभि, अथैश्चात्र बल लक्ष्यते । नयेन बलेन चेत्यर्थ । अर्वत अश्वान् वाजान् अन्नानि च हे इन्द्र! श्रवाय्यान् श्रवणीयान्। उत्कृष्टानित्यर्थ । त्वया हेतावतीय तृतीया। त्वया हेतुना । त्वत्प्रसादेनेत्यर्थ[7] । जेष्म जयेम हितम् धनम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कर्मभि अश्वैश्च वाजो अन्नानि इन्द्र! श्रवणीयानि त्वया जेष्म[8] हितम् धनम् ॥ १२ ॥

अभूरु वीर गिर्वणो महाँ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । ऊँ इति । वीर । गिर्वण । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तसाय्य ॥१३॥

स्कन्द० अभू भवसि त्वम्। उ इति पदपूरण । हे वीर! विक्रान्त[9] गिर्वण । स्तुतिभि सम्भजनीय[10] स्तुतीना वा सम्भक्त[11]। कीदृशो भवामि। उच्यते—महान् हे इन्द्र!। किमर्थम्। धन हिते हितधने। निमित्तभूतहितधनप्राप्त्यर्थमित्यर्थ । क्व महान् भवामि, किमर्थम् वह महान् भवामि। उच्यते—भरे सङ्ग्रामे। को महान् भवामि। उच्यते—वितन्तसाय्य तनु विस्तारे पो अन्तकर्मणीत्यनयो रूपमेतत्। वितन्त[12] विस्तीर्णम्। वितन्तम् इन्द्रस्य[13] शरीर वीर्य बलो वा, तेन शत्रूणामन्तकर वित्र तसाय्य । अथवा [14]वितन् इत्येतावत्[14] तनोति रूपम्। शिष्ट तस्यते[15] रूपम्

---

१ अस्य वि', स्व ह रूप २ २ नास्ति मूको. ३ अनिमित्तेना मूको. ४ नास्ति मूको ५ अथद्भि' मूको, अथापि च ल प्रस्ताव ६ त्वप्रसा मूको ७ जय्म मूको ८. अनम् ल ह्वर्ग, धनम् वि' ९ सैमनः मूको १० वितन्तते मूको ११ वितन्ततमि' मूको १२-१२ वितमित्ये' मूको १३ एते मूको

उपक्षयार्थस्य[1] । विस्तीर्णेन स्वशरीरेण धीर्येण यत्नेन वा शत्रूणाम् उपक्षपयितेत्यर्थः[2] । अथवा तसु[3] अभिकाङ्क्षायामित्येतस्य कर्तरि तन्[4] । तसाध्यशब्दोऽपि तस्यैतस्यैव [5]भावसाधन उपक्षपण-वचनः[5] । अभिकाङ्क्षताम् उपक्षपणं तन्तसाध्यः । स विगतो यस्य स विवन्तसाध्यः । हन्तव्यानपि शत्रूणाम् अनुपक्षपणीयः । अशक्यः शत्रुभिः उपक्षपयितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अभूः वीर । गीर्भिर्वननीय! महान् त्वम् इन्द्र! धने हिते सदर्थान् सङ्ग्रामे विक्षार्थः ॥ १३ ॥

या ते ऊतिरभिमातिहन् मक्षूजवस्तमासति । तया नो हिनुहि रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अभिमातिऽहन् । मक्षूजवःऽतमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥१४॥

स्कन्द० या ते तव ऊतिः गतिः हे अभिमातिहन्! अभिमातीनां हन्तः! मक्षुजवस्तमा[1] 'मक्षु'[2] (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । जवो वेगः । अतिशयेन क्षिप्रवेगा मक्षुजवस्तमा अवति अस्ति विद्यते । तया नः अस्मान् प्रति हिनुहि हि गतौ । हिनु गच्छ रथम् । तृतीयार्थे द्वितीयैषा । रथेनेत्यर्थः । अथवा रथमिति द्वितीया स्वार्थे एव । अस्मान् प्रति गमय रथमिति । उभयथा शीघ्रम् अस्मान् प्रति रथेनागच्छेत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० या ते रक्षा अभिमातिहन्! अतिशयेन दीर्घवेगा भवति, तया सह अस्माकम् रथम् प्रेरय[3] ॥ १४ ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥१५॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः त्वं स्वेन रथेन रथीतमः अतिशयेन रथी अस्माकेन अस्मदीयेन अभियुग्वना अभियोगेन अस्माभिरभियुक्तः सन्नित्यर्थः । अथवा अस्माकेनाभियुग्वनेति[1] रथस्यैवैतत् विशेषणे । अस्माकम् सम्बन्धिना अस्मदनुग्राहिणेत्यर्थः । अभियुग्वना अभियोगकारिणा जेषि जयसि हे जिष्णो! जयशील! हितम् धनम् । कस्य हितम् । सामर्थ्यात् स्तोतॄणाम् यल्लभ्यम् तदित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् रथीतमः[10] अस्मदीयेन रथेन अभियोक्त्रा जय जयशील! शत्रुषु निहितं प्रियं वा धनम् ॥ १५ ॥

[11]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[11] ॥

य एकु इत् तमु ष्टुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

स्कन्द० तम् उ स्तुहि इति[12] उकारः[13] पदपूरणः, पृथगर्थं वा[14] । स्तुहीति चायमात्मन एवान्तरात्मनः प्रैषः । तम् एव इन्द्रं[15] स्तुहीत्यर्थः । हे अन्तरात्मन्! । यः कीदृशः । उच्यते यः एकः इत् इच्छब्दः

---

१. अथार्थस्य मूको. २. °पक्षयिते° मूको. ३. तमुर मूको. ४. तन्तर् मूको. ५-५. °वनमूपक्ष° मूको. ६. मद्क्षु° मूको. ७. मद्क्षु मूको. ८. °वः ल लुप्. ९. °भिग्वने मूको. १०. रथितमः वि; रथितमौ ल लुप्. ११-११. नास्ति मूको. १२. °नीति मूको. १३. डिः मूको. १४. वा मूको. १५. मंघवेन्द्र मूको.

एषार्थः। य एक एव कृष्टीनाम् मनुष्याणाम् विचर्षणिः विविधं द्रष्टा विचक्षणशीलो वा पतिः स्वामी[1] जज्ञे पूर्वमेव जातः। उत्पत्तिप्रभृति यो मनुष्याणां स्वामीत्यर्थः। वृषकर्तुः वर्षकर्मा वर्षप्रज्ञो वा ॥ १६ ॥

वेङ्कट० यः एकः एव भवति, तम् एव स्तुहि। मनुष्याणाम् विद्रष्टा पतिः च जायते वृषकर्मा। यः स्वयमेव द्रष्टा पतिश्च, तमेव स्तुहीति ॥ १६ ॥

यो गृणतामिदासिथापिरुती शिवः सखा। स त्वं न इन्द्र मृळय ॥१७॥

यः। गृणताम्। इत्। आसिथ। आपिः। ऊती। शिवः। सखा। सः। त्वम्। नः। इन्द्र। मृळय॥

स्कन्द० यः गृणताम् स्तुवताम्। इत् इति पदपूरणः। आसिथ असि भवसि। आपिः ज्ञातिः। ज्ञातिकार्यकरत्वात् ज्ञातिव्यपदेशः। ऊती[2] पालयिता शिवः सुखश्च। सुखकर इत्यर्थः। सखा वयस्यश्च। सः त्वम् नः अस्मान् हे इन्द्र। मृडय सुखय ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यः स्तुवताम् एव असि आपिः[3] रक्षणैः एतैः कल्याणः सखा। सः त्वम् अस्मान् इन्द्र! सुखय ॥१७॥

धिष्व वज्रं गभस्त्योो रक्षोहत्याय वज्रिवः। सासह्वीष्ठा अभि स्पृधः ॥१८॥

धिष्व। वज्रम्। गभस्त्योः। रक्षःऽहत्याय। वज्रिऽवः। सासह्वीष्ठाः। अभि। स्पृधः ॥१८॥

स्कन्द० धिष्व वज्रम् धारय वज्रम् गभस्त्योः बाहुनामैतत्। इह तु बाहुसम्बन्धाद् हस्तयोर्वर्तते। अगृहीतस्य च हस्तयोरुद्धारणासम्भवाद् धारणेनात्र ग्रहणं लक्ष्यते। हस्ताभ्यां वज्रं गृह्णातेरित्यर्थः। किमर्थम्। रक्षोहत्याय रक्षसां हननाय। हे वज्रिवः! वज्रो यस्मिन् अस्ति स वज्री आयुधसमूहः बहून्! गृहीत्वा च सासह्वीष्ठाः अभि अतिशयेन अभिभव। स्पृधः 'स्पृधः' (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम। तं ये कुर्वन्ति ते स्पृधः। 'तत्करोति' (पाणि ३,१,२६) इति णिच्। ण्यन्तात् क्विप्। तान् स्पृधः। सङ्ग्रामकारिणो रक्षस इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० धारय वज्रम् बाह्वोः वज्रिन्!। मत्वर्थीया वृत्तिरन्यत्रापि दृष्टा। रक्षसां हननाय अरक्षस्त्वम् अभिभव स्पर्धितॄन् ॥ १८ ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम्। ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम्। रयीणाम्। युजम्। सखायम्। कीरिऽचोदनम्। ब्रह्मवाहःऽतमम्। हुवे ॥१९॥

स्कन्द० प्रत्नम् पुराणम् रयीणाम् धनानाम् युजम् योक्तारम्। चिरन्तनं स्तोतृभ्यो धनानां दातारमित्यर्थः। सखायम् वयस्यम् स्तोतृणाम् कीरिचोदनम् स्तोतृणां चोदयितारम्। कव। सामर्थ्यात् स्तुतिकरणे। स्तोतृणां कामानां साधयितारमित्यर्थः। यो हि कामान् साधयति स स्तोतॄन् स्तुतिकरणे

---

१. स्वामिः वि[1]. २. कृतिः वि[1]. ३. मात्रि मूको.

प्रेरयति, नान्यः। प्रशस्तबाहुस्तमम् प्रशस्ता स्तुतिर्लक्षणं यस्य उद्यते प्राप्यते स प्रशस्तबाहुः। अतिशयेन प्रशस्तबाहुं प्रशस्तबाहुतमम्। हुवे आह्वयामि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० प्रभुम् धनानाम् योक्तारम्[1] राजानम् स्तोतृणां दातारम् अतिशयेन स्तोत्रैरुह्यमानम् हूयामि ॥१९॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वणस्तमो अश्विगुः ॥२०॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वणःऽतमः । अश्विऽगुः ॥२०॥

स्कन्द० कस्मात्। उच्यते। हि-शब्दो यस्मादर्थे। यस्मात् सः विश्वानि पार्थिवा वसूनि—इत्येतेन परस्ताच्छ्रुतेन से 'समानाधिकरणे। षष्ठ्यर्थे' चात्र सर्वत्र द्वितीया। सर्वेषां पार्थिवानां धनानाम्। एकः पत्यते 'पत्यते' (निघ २ २१) इत्यैश्वर्यकर्मा। एक एव ईष्टे। कीदृशः। उच्यते—गिर्वणस्तमः अतिशयेन स्तुतिभिः सम्भजनीयः स्तुतीनां वा सम्भक्ता अश्विगुः अश्वगमनः। सर्वत्राऽप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० सः हि विश्वानि पार्थिवानि धनानि एकः एव पतति गच्छति[2] अतिशयेन गीर्भिर्वननीयः अश्वगमनः[3] ॥ २० ॥

[4]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

स नो नियुद्भिरा पृण कामं वाजेभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥२१॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । आ । पृण । कामम् । वाजेभिः । अश्विऽभिः । गोमत्ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ।२१।

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः नः अस्माकम् नियुद्भिः पशुभिः आ पृण 'पृण प्रीणने'। आप्रीणय तर्पय कामम् अभिलाषम्, वाजेभिः अन्नैश्च। कीदृशैः। उच्यते—अश्विभिः अश्वसंयुक्तैः गोमद्भिः गोसंयुक्तैः च। अस्मभ्यम् अभिलषन्त्यो यदवा अन्नानि अश्वान् गाश्च देहीत्यर्थः। हे गोपते! गवां स्वामिन्! धृषत् धृष्टम् प्रगल्भम्। सर्वलोकप्रकाशमित्यर्थः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् कामम् यदवाभिः[1] अन्नैश्च अश्वयुक्तैः गोयुक्तैश्च धृष्टम् आ पूरय[2] ॥ २१ ॥

तद् वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने । शं यद् गवे न शाकिने ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥

स्कन्द० वः व्यत्ययेनेदं प्रथमैकवचनस्य द्वितीयाबहुवचनम्। त्वम् गाय गायतीत्यर्चतिकर्मत्वात् स्तुत्यर्थः। स्तुत्या चात्र स्वसम्बन्ध्युच्चारणम् लक्ष्यते। अत एव अयम् अन्तरात्मनः प्रेषः। उच्चारय हे अन्तरात्मन्!। सुते अभिषुते सोमे सचा सहान्यैर्ऋत्विग्भिः पुरुहूताय बहुभिराहूताय इन्द्राय सत्वने 'षणु दाने' इत्यस्यैतद्रूपम्। दात्रे स्तोतृभ्यः शम् यत् सुखं यत्। याः स्तुत्य उच्चार्यमाणाः सुखं कुर्वन्ति 'दा इन्द्रायोच्चारयेत्यर्थः'[4]। कस्मा इव। उच्यते—गवे न गौर्वृषभः 'तस्मा इव'। कीदृशाय। उच्यते— शाकिने शाक. शक्तिः कर्म वाऽनुष्ठातुं शक्यत्वात् वदते।

---

१. °रम् ना मूको. २-२. °करणषष्ठ्य° ति°. ३. °ति सामेन ल; °ति स्वाल्पेन ख प्रस्तावः ४. °गमः वि° छपै. ५-५. नास्ति मूको. ६. °धवा° मूको. ७. °वम् मूको. ८-८. तः ... योच्चारयन्ति इत्यर्थः ९-९. करमै इति मूको.

यथा कश्चित् कृषीवलः वृषभाय शक्तिमते महाबलाय कर्मवते बहुकर्मकारिणे स्तुतीः सुखाः उच्चारयेत् तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० तत् यूयम् गायत सुते सोमे सह पुरुहूताय सदनम् कुर्वते। सुखम् यत् भवति शोभनम् गवे इव सहायाय ॥ २२ ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः। यत् सीमुप श्रवद् गिरः ॥२३॥

न। घ। वसुः। नि। यमते। दानम्। वाजस्य। गोऽमतः। यत्। सीम्। उप। श्रवत्। गिरः॥

स्कन्द० नञ्शब्दो नि यमते इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः। घ इति पदपूरणः। वसुः अपठितमपि प्रशस्तिनामैवत्, धननाम वा। अन्तर्निहितमत्वर्थः। प्रशस्यः धनवान् वा इन्द्रः। न नि यमते न नियच्छति न निरुणद्धि। न निराकरोतीत्यर्थः[1]। दानम् वाजस्य अन्नस्य गोमतः गोभिः सह संयुक्तस्य। अन्नं गाश्च ददातीत्यर्थः। कदा। उच्यते—यत् यदा। सीम् इति पदपूरणः। उप श्रवत् उपेत्यस्योपसर्गस्य सम्बन्धिनी योग्यक्रियाऽध्याहार्या। उपगम्य यज्ञम् श्रवत् शृणोति गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः[2] ॥ २३ ॥

वेङ्कट० न खलु नि यच्छति वासयिता इन्द्रः गोयुक्तस्य अन्नस्य दानम्। यदि उप शृणोति स्तुतीः। सीम् इति पूरणम् ॥ २३ ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत्। शचीभिरप नो वरत् ॥२४॥

कुवित्ऽसस्य। प्र। हि। व्रजम्। गोऽमन्तम्। दस्युऽहा। गमत्। शचीभिः। अप। नः। वरत् २४॥

स्कन्द० 'कुवित्' (निघ ३,१) इति बहुनाम। षणु दाने। बहुं सोमं यो ददाति स कुवित्सः। 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा ३,२,१०१) इत्येवं सनोतेरपि छान्दसत्वात् ड-प्रत्ययः। तस्य कुवित्सस्य यजमानस्य स्वभूतम्। प्रशब्दो गमनादिरित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। हि-शब्दः पदपूरणः। व्रजम् गोष्ठम् गोमन्तम् गोभिः संयुक्तम् दस्युहा [3]दस्यूनां हन्ता इन्द्रः[4] प्र गमत् गमितवान् अन्तर्निहितण्यर्थः। प्रकर्षेण गमयति। किम्। सामर्थ्याद् वृद्धिम्[5]। स एवंगुणः सः शचीभिः [6]प्रज्ञाभिर्वा कर्मभिर्वा[7] नः अस्मान् अप वृणोतु उद्घाटयतु। सर्वलोकप्रकाशान् करोतित्यर्थः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० कुवित्सनाम्नोऽस्मच्छत्रोः[8] गोमन्तम् व्रजम् दस्युहा इन्द्रः प्र अभिगच्छतु[9]। ततः प्रज्ञाभिः अस्माकं व्रजम् अप वृणोतु ॥ २४ ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः। इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः। ऊँ इति। त्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। अभि। प्र। नोनुवुः। गिरः। इन्द्रं। वत्सम्। न। मातरः ॥२५॥

---

१. निराकरोतीं मूको. २. गाश्च हे इन्द्र कृपम् मूको. ३-३. दस्यूनाहन्तीति दस्युहा इन्द्रः वि°. ४. वि॰ मूको. ५-५. प्रज्ञाभिर्वाभिर्वा मूको. ६-६. दुवित् नाम्नो समस्मच्छत्रो वि° इदं; दुवित्नाम्नो शत्रोः सि. ७. भि गच्छ° इ इदं। दि गच्छ° उ प्रस्तावः

स्कन्द० इमाः असदीयाः । उ इति पदपूरणः । त्वा त्वां हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ ! वा अभि प्र नोनुवुः । णु स्तुतौ । प्रकर्षेण अभिष्टुवन्ति । अभिष्टुतवत्यो वा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः हे इन्द्र ! । कथम् । वत्सम् न मातरः । यो मृतवत्सानां[1] गवाम् एको वत्सः वत्सकार्थं नियुज्यते सोऽत्रोपमानम् । यथा वत्समेकं मातरो गावः शृङ्गकण्डूयनजिह्वासम्मार्जनादिव्यापारेणाभिष्टुवुः तद्वत् । अथवा सामर्थ्याद् नीतिरत्राह्वानार्थः । यथा गावो वाशितशब्देन वत्सकम् आह्वयेयुः तद्वद् इमाः स्तुतयः त्वाम् आह्वयन्ति, आहूतवत्यो वा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० इमाः खलु त्वा शतक्रतो ! इन्द्र ! अभिप्रस्तुवन्ति स्तुतयः । यथा वत्सम् दृष्ट्वा गावः अभिहिङ्कुर्वन्ति[2] ॥ २५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

दुणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते । अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥२६॥

स्कन्द० दुःखं यन्नाश्यते तद् दूणाशम् सख्यम् सखित्वम् तव इन्द्र ! । स्थिरसौहृदः त्वमित्यर्थः । अथवा 'नशत्' आनेशे' (निघ २,१८) इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् नशिराप्तौत्तिकर्मा । दुरापं दुष्प्रापम् सख्यं तव । कथञ्चित् प्राप्तसख्याय मह्यम् गौः असि । ओऽर्थेऽयं छन्दः । देवतैश्वर्यात् त्वमेव गौर्भव । अथवा प्रथमपुरुषस्य[2] स्थाने व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः । गौरस्तु[3] । गां देहीत्यर्थः । हे वीर ! गव्यते गामिच्छते । अतः च अश्वायते अश्वमिच्छते भव भवतु वा । अश्वं च देहीत्यर्थः ॥२६॥

वेङ्कट० नाशयितुमशक्यम् तव सख्यम् । गौः[4] त्वम् भवसि वीर ! गामिच्छते । अश्वः च भव मह्यम् अश्वमिच्छते ॥ २६ ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥२७॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः मन्दस्व तृप्य । हि इति पदपूरणः । केन[5] । अन्धसः तृतीयार्थे षष्ठ्येषा । षष्ठीश्रुतेर्वैकदेशेनेति शेषः । अन्नेन सोमाख्येन, अन्नस्य वा सोमाख्यस्यैकदेशेन स्वांशलक्षणेन । किमर्थम् । राधसे धनाय । धनम् अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । तन्वा शरीरेण । स्वयं सोमं पिबेत्यर्थः । कीदृशाय राधसे । महे महते प्रभूताय । किञ्च न त्वं कञ्चिदपि स्तोतारम् निदे निन्दनाय करः करोषि कृतवान् वा । सर्वस्य स्तोतुरभिलषितं सम्पादयसि सम्पादितवान्[6] वा, येनासौ लोके निन्दितां न प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० सः मन्दस्व सोमेन धनाय महते शरीरेण । न स्तोतारम्[7] निन्दित्रे अत्र[8] अकार्षीः[9] ॥ २७ ॥

---

१. महत्सानां मूको. २. दम्भा कुं ल प्रस्तावः. ३-३. नास्ति मूको. ४. भानशत् मूको. ५. पुरुषस्य मूको. ६. गौरस्ति तिं; गौरसि तिं. ७. गोः क लपं. ८. तेन मूको. ९. सम्पादयितवान् मूको. १०. 'तार मूको. ११. नास्ति विं. १२. काषी ल लपं; काषीः स्मप्रस्तावः.

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥

स्कन्द० इमाः[1] । उ इति पदपूरणः । त्वा त्वाम् । सुतेसुते अन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्चाभिषुते सोमे । नक्षन्ते । 'इन्वति नक्षति' (निघ २,१८) इति व्याप्तिकर्मसु पाठाद् नक्षतिरत्र व्याप्त्यर्थः । व्याप्नुवन्ति । हे गिर्वणः । स्तुतिभिः सम्भजनीय! स्तुतीनां वा सम्भक्तः! गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । कथम् । वत्सम् गावः न धेनवः वा सूतवत्सा बह्व्यो गावो धेनव एकेन वत्सेन दुह्यन्ते वा इहोपमानम् । ता यथा तमेकं वत्सं स्वेन पयसा नक्षन्ते तद्वत् ॥ २८ ॥

वेङ्कट० इमाः स्तुतयः सुतेसुते[1] सोमेसोमे[2] त्वाम् व्याप्नुवन्ति गोभिर्वननीय![3] वत्सम् इव धेनवः गावः ॥ २८ ॥

पुरुतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि । वाजेभिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । स्तोतॄणाम् । विऽवाचि । वाजेभिः । वाजऽयताम् ॥ २९ ॥

स्कन्द० कीदृशं त्वाम्[1] । उच्यते । पुरुतमम् इति तमशब्दो नातिशयप्रत्ययः उदात्तत्वात् । तस्य अभिकाङ्क्षायाम् इत्यस्यैतद् रूपम् । बहुभिर्योऽभिकाङ्क्ष्यते प्रार्थ्यते स पुरुतमः, तम् । क्व नक्षन्ते । उच्यते—पुरूणाम् बहूनाम् स्तोतॄणाम् ऋत्विजां सम्बन्धिनि विवाचि[2] विविधा स्तुतिलक्षणा वा वाचो यस्मिन् स विवाग् यज्ञः तस्मिन्[3] । केन नक्षन्ते । वाजेभिः अन्नैः सोमलक्षणैः वाजयताम् अन्नं पशुफलमिच्छतां स्वभूतैरेव । अस्याः समाम्नायाः ऋचः पूर्वऋच्येकवाक्यता । अथवा पुरुतममित्येतावतः पूर्वऋच्येकवाक्यता, शिष्टस्य परया । कथम् । पुरूणां स्तोतॄणामिति निर्धारणे षष्ठी । वाजेभिरित्यत्रापि सहयोगलक्षणा तृतीया । बहूनां स्तोतॄणां मध्ये यज्ञे अन्नैस्सोमलक्षणैरन्नकामानाम् अस्माकं[4] स्वभूतैः सह ॥ २९ ॥

वेङ्कट० बहूनां शत्रूणाम् दलयितारम् स्तोतॄणाम् विविधवाचि यज्ञे सति वाजैः[5] त्वां दीयमानम् पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ २९ ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान् राये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥

स्कन्द० अस्माकम् स्वभूतोऽयं हे इन्द्र! भूतु । भूत्वित्येतद् अद्यतनो लोटो रूपम् । भवतु ते तव । कः । स्तोमः । कीदृशः । वाहिष्ठः वोढृतमः शीघ्रगामितमः । कीदृशो भवतु । उच्यते—अन्तमः अतिशयेन सन्निकृष्टः । बहूनां स्तोतॄणां मध्ये यज्ञेऽस्माकं स्वभूताः सोमाः स्तुतिश्च तव सन्निकृष्टा भवन्तु । स्वभरीरेवैवाद्यन्तां[6] नान्येषामित्यर्थः । किञ्च अस्मान् राये धनाय महे महते हिनु गच्छ । महद् धनं दातुम् अस्मान् प्रति आगच्छेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१. सन्ति मूको. २. सन्ति ऊरं. ३. 'यम् मूको. ४. मान् मूको. ५. अस्मिन् मूको. ६. 'मके मूको. ७. वाजैभिः विं. ८. 'रेण वाजयु' मूको.

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र। भवतु ते स्तोमः वोवृतमः अन्तिकतमः। अस्मान् महते धनाय प्रेरय ॥ ३० ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गाङ्गयः ॥३१॥

स्कन्द० "बृबुं तु तक्षाणम् ऋचः स्तुवन्ति तिस्रः एताः 'अधि बृबुः पणीनाम्'"। बृबुनामानं तक्षाणम् 'अधि बृबुः पणीनाम्' इत्येताः तिस्रः ऋचः स्तुवन्ति। बृबुनामा तक्षा आसां देवतेत्यर्थः। अत्रेतिहासमाचक्षते—भरद्वाजोऽरण्ये पर्यटन् क्षुधा पिपासया च परीतो महावने तक्षकर्म कुर्वाणं बृबुं ददर्श। 'तम् उवाच अतिथिं माम् उपागतम् अवगच्छेति'। सोऽभ्युत्थाय प्राञ्जलिर्भरद्वाजम् उवाच—अहं तक्षा। तक्षाश्च पतितचण्डालादिभ्य इव ब्राह्मणा न प्रतिगृह्णन्ति इति मया श्रुतम्। तदिदं वो 'धर्मो न निषिध्यते' ततो मम च स्वं याचस्व'। मम स्वं सर्वस्व। भगवन्तः प्रभव इति। तं 'भरद्वाजः प्रत्युवाच'—

'पयो धाना फलं मूलं मधु सगतुलेपनम्।
इत्यादीन्यभ्युपेतानि प्रतिग्राह्याणि सर्वतः॥'

इत्येवद् विदित्वा धर्मैर्भोगैर्मां सन्तर्पय। 'अधर्मसि न' त्वया दीयमानं किञ्चिदपि प्रत्याख्यास्यामीति। तथेति बृबुः प्रतिपद्य 'अतिथिधर्मेण उपचर्य तम् उवाच—अहं' शूद्रो बहुपशुः' अमेध्यः। मत्संस्था पृथा गावो न पितृदेवतातिथीज्यासु' उपयुज्यन्ते। भगवत्संस्थासूपयोक्ष्यन्ते'। भगवता चोक्तम्—न त्वया दीयमानं किञ्चिदपि प्रत्याख्यास्यामीति। तेन माम् आत्मानञ्च[10] गाश्चैव[11] [12]"स्वर्गभाजः कर्तुम् एता गाः प्रतिगृह्णन्त्वामिरयुक्त्वा[12] तस्मै गवां धेनूनां सहस्रं प्रददौ। तद् भरद्वाजः प्रतिजग्राह। प्रतिगृह्य च पुत्रेभ्यो ब्राह्मेभ्यश्च शंयव आचचक्षे। अथ शंयुः प्रीतमनाः 'अधि बृबुः पणीनाम्' इत्येतेन सूक्तेन बृबुं तुष्टावेति।

अधि उपरि बृबुः पणीनाम् स्तोतृणाम् वर्षिष्ठे अतिशयेन वृद्धे मूर्धन् मूर्धनि प्रधानभूते स्वर्गैकदेशे अस्थात् लुङर्थे छन्दसि। स्थास्यति। स्तोतृणां यत्स्वर्गे स्थानं तस्योपरि यत् स्थानं तत्[13] बृहत्तरं प्रधानतरं च। तद् बृबुः प्राप्स्यतीत्यर्थः। अथवा अस्थादिति भूतकालप्रत्ययः। सामर्थ्यात् 'अधि बृबुः पणीनाम्' इत्येतदेतावत्येव समाप्यते। उपरि बृबुः स्तोतृणामिति। बृबुर्हि स्तोतृभ्यो ददाति। यश्च यस्मै[14] ददाति[15] स तस्य माहात्म्येनोपरि। अत उच्यते—माहात्म्येन अधि बृबुः पणीनामिति। वर्षिष्ठे मूर्धन् अग्रैकवाक्यतासिद्ध्यर्थं पच्छब्दोऽध्याहार्यः। यः अतिशयेन वृद्धे प्रधानभूते च अत्यन्तरम्ये [16]"अरण्यदेशे अस्थात्[16] स्थितः। उरुः विस्तीर्णः बहुदेशव्यापी। क इव। उच्यते—कक्षः न गाङ्गयः। येन पूर्वं नद्यूढवती[17] स प्रदेशः कक्ष उच्यते। गङ्गाया अयं गाङ्गः। गाङ्ग एव गाङ्गयः। स्वार्थिको य-शब्दः। यथा गङ्गाकक्षो विस्तीर्णः बहुतृ। सो बहुपशुत्वात् गङ्गाकक्षवत् महान्तम् अरण्यप्रदेशं प्राप्य निवसतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१-१. °वाचा पागत्र चेति मूको. २-२. धर्मोऽनिषि° मूको. ३. याच्य मूको. ४-४. °ह्वानि प्रायु° मूको. ५-५. अर्थ्यस्मिन् ति°. ६-६. °मे अहं मूको. ७. बहुलपशु° मूको. ८. °योज्यास्म प्रायु° मूको. ९. °योज्यन्ते मूको. १०. °मानञ्च मूको. ११. गाश्चैव मूको. १२-१२. °भाजः प्रति ति°; मूको. °भाजः कर्तुमेतद्गाः प्रति° मूको. १३. ते मूको. १४. यस्मै मूको. १५. नास्ति मूको. १६-१६. °शेऽस्त-स्थात् मूको. १७. पूर्ववद्य° मूको.

वेङ्कट० भरद्वाजाय[1] अग्नये[2] गोसहस्रप्रदातारं बृबुं रुचेन शंयुः स्तौति । मनुः —

'भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने[3] वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृधोस्तक्ष्णो[4] महातपाः[5] ॥' (मनुस्मृ १०,१०७) इति ॥

अधि अस्थात् बृबुः अयम् स्तोतृणाम् बृहत्तमे मूर्धनि उच्छ्रिते स्तुत्ये पदे । कक्षः कक्षतेः[6] । विस्तीर्णः प्रवाह इव गङ्गायाः । अपि वौषधीकक्ष एवाभिप्रेतः ॥ ३१ ॥

यस्य वायोरिव द्रवद् भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोःऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥३२॥

स्कन्द० यस्य वायोः इव यथा देवस्य वायोरुद्रवत् मानुषस्य सतः द्रवत् क्षिप्रम् भद्रा कल्याणी रातिः । 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' (पा ३,३,९६) इति कर्मणि च क्तिन् द्रष्टव्यः । रायते[7] दीयते दानयोग्याय[8] या[9] सा रातिः । काऽसौ[10] । गावः । कुत एतत् । इतिहासे श्रवणात् । कियती रातिः । उच्यते—सहस्रिणी सहस्रसङ्ख्यायुक्ता । सद्यः समानेऽहनि । एकस्मिन्नेवाऽहनीत्यर्थः । दानाय । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३,३,११३) इत्येवमयम् सम्प्रदाने ल्युट् । यस्मै दीयते। यो दानार्हः इत्यर्थः । स दानार्हः भरद्वाजः तस्मै । मंहते 'मंहते' (निघ ३,२०) इति दानकर्मा । लट् च 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (पा ३,३,१३१) इत्येवं भूते द्रष्टव्यः । स्वत्ययेन शप् कर्मणि । इदानीमेवाऽदायीत्यर्थः । केन । सामर्थ्याद् यस्य तत् स्वभूतं तेन ऋत्विजा । किञ्च यस्य भद्रा रातिः सहस्रिणी सद्यो दानाय मंहते इत्यत्र[11] यस्येति[12] यच्छब्दश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् परस्यां ऋचि तच्छब्दश्रुतेः परया ऋचा सह अस्याः ऋच एकवाक्यता ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० यस्य वायोः इव वेगः द्रवति भजनीयम् देयम् सहस्रसङ्ख्याकम् । तदानीमेव[13] दानार्थम् स्तुवते भरद्वाजाय, पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

तत् सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥३३॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥३३॥

स्कन्द० तत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । तम् । सु इत्युपसर्गः गृणन्ति इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अस्माकं स्वभूताश्च सर्वे पुत्रपौत्राद्यः । अर्यः द्वितीयैकवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम् । एतत् । अर्यम् ईश्वरम् सदा आ सु गृणन्ति मर्यादया सुष्ठु स्तुवन्ति कारवः स्तोतारः । कम् । उच्यते—बृबुम् । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशयेन गोसहस्रस्य दातारम् । न च केवलं गृणुयुरेव । किं तर्हि । सूरिम् स्तोतारम् च । कस्य । प्रश्नपणाद् वृणोरेव । कतमम् । भरद्वाजम् ।

---

१. भरद्वाज वि[1] ड; भरद्वाज एवं. २. अग्ने मूको. ३. निर्जने मूको. ४. वृधोक्ष[2] मनुस्मृ. ५. [3]गवाः मूको. ६. कक्षतेः मूको. ७. रातिरत्र मूको. ८. [4]योग्याय मूको. ९. गावो मूको. १०. तत्रेति मूको. ११. तत्रो[5] वि[1] ड; तत्रैव एवं.

कीदृशम्। सहस्रसातमम् गोसहस्रस्य भृगुदत्तस्य अतिशयेन सम्भक्तारम्। [1]भृगुसम्बद्धया भृग्वा च[1] भरद्वाजस्य स्तुतिः उच्यते न स्वातन्त्र्येणेति भृगुदेवताकत्वस्याऽविरोधः। बृहद्देवताकारस्तु पृथगेवास्य पादस्य भरद्वाजं देवतां मन्यते। एवं चाह—'पितरं रतीति शंयुस्तु ऋचस्यान्ते पदे स्वयम्' (बृदे ५,१०९) इति। ऐतिहासिका अप्येवमेवाहुः—'अनेन च पादेन भरद्वाजम्' इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्ठ्वाभिमुख्येन वदन्ति अस्माकम् विशे अरण्यगाः[2] रादा कारवः। किमित्याह—भृगुम् सहस्रस्य दातारम् प्राज्ञम् सहस्रस्य दातारमिति ॥ १२ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[3] ॥

[४६]

[4]शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। प्रगाथः छन्दः (विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः)[4]।

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥१॥

त्वाम्। इत्। हि। हवामहे। सातौ। वाजस्य। कारवः।
त्वाम्। वृत्रेषु। इन्द्र। सत्ऽपतिम्। नरः। त्वाम्। काष्ठासु। अर्वतः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अत ऊर्ध्वमनादिष्टम्' इत्यनादेशाद् ऐन्द्रम् एतत् सूक्तम्। त्वाम् खलु इत् हि पदपूरणः। हवामहे आह्वयामि। सातौ। सातिर्लाभः। निमित्ते चात्र सप्तमी। प्रयोजनस्य च निमित्तस्य। लाभे निमित्ते। लाभार्थमित्यर्थः। वाजस्य अन्नस्य कारवः स्तोतारो वयम्। किञ्च त्वाम् इति द्वितीयाश्रुतेर्ह्वयतिरत्रानुषक्तस्यः। आह्वयन्ति। वृत्रेषु 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३७) इत्येवम् एषा सप्तमी। तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियाध्याहारः। शत्रुषु हन्तव्येषु। हे इन्द्र! सत्पतिम् सतां पालयितारम् नरः मनुष्याः अन्येऽपि। किञ्च त्वाम् अत्रापि द्वितीयाश्रुतेर्ह्वयतिरनुषक्तस्यः। आह्वयन्ति। के। अर्वतः। काष्ठासु। आपोऽत्र काष्ठा उच्यन्ते वृष्टिलक्षणाः, तासु निमित्तभूतासु, तदर्थमित्यर्थः। अर्वतः अर्तेर्गत्यर्थस्य वनिप्प्रत्ययान्तस्य 'अर्वणस्त्रसावनञः' (पा ६,४,१२७) इति ण-आदेशेनेदं रूपम्। यन्तुर्मेघस्य स्वभूतासु। अथवा अर्वत्यश्वनाम, सामर्थ्यात्रान्तर्निहितमत्वर्थं अश्वमाबहुवचनान्ते च द्रष्टव्यम्। काष्ठाशब्दित्यपि सेनाः सङ्ग्राममूमयो वा काष्ठा उच्यन्ते। सप्तमीश्रुतेश्च स्थिता इति वाक्यशेषः। अश्ववन्तोऽपि मनुष्याः सेनासु सङ्ग्राममूमिषु वा स्थिता आत्मनो जयार्थं त्वाम् आह्वयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वाम् एव हि हवामहे अन्नस्य लाभार्थम् कर्तारः[1] सोमानां वयम्। त्वाम् उपद्रवेषु इन्द्र! सत्पतिम् मनुष्या हवन्ते, त्वाम् एव अश्वस्य काष्ठासु सङ्ग्रामेषु[2] ॥ १ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः।
गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

१-१. [1]समक्ता भृग्वा च मूको. २. अरण्यानाः रु; अरण्यागः क्षपं. ३-३. नास्ति मूको.
४. आह्वयति मूको. ५. [2]तां मूको. ६. नास्ति क क्षपं.

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रऽहस्त । धृष्णुऽया । महः । स्तुवानः । अद्रिऽवः ।
गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिगyषे ॥ २ ॥

स्कन्द० यः पूर्वस्याम् ऋच्युक्तगुणोऽसि सः त्वम् नः अस्मभ्यम् हे चित्र! विचित्र! पूज्य! वा वज्रहस्त! वज्रो हस्ते यस्य स वज्रहस्तः तस्येदं सम्बोधनम्। धृष्णुया प्रथमैकवचनस्यायं याजादेशः क्रियाविशेषणं चेदम्। धृष्णु धृष्टं प्रगल्भम्। निश्शङ्कमित्यर्थः। महः महत्। सुष्ठु इत्यर्थः। स्तूयमानोऽस्माभिः हे अद्रिवः! आदरणाद् अद्रिविकाराद् वा अद्रिर्वज्रः तद्वन्! गाम् अश्वम् च रथ्यम् रथस्य वोढारम् हे इन्द्र! सम् किर सम्यक् क्षिप। देहीत्यर्थः। [1]सत्रा सदा वाजम् न[1] जिगyषे अन्नमिव जित्वते। कस्मै। सामर्थ्यात् अश्वाय हस्तिने वा। यथा सङ्ग्रामं जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यवसयोदयाशनस्नेहपानादिलक्षणम् अन्नं सदा ददुः तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः त्वम् अस्मभ्यम् पूजनीय! वज्रहस्त! धृष्णुः महान्। अद्रिः[2] आदृणाति शत्रूनिति तद्वन्![3] आयुधवन्![4] स्तूयमानः गाम् अश्वम् च रथस्य वोढारम् हे इन्द्र! सह देहि महत् अन्नम् इव सङ्ग्रामं जितवतेऽश्वाय ॥ २ ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
सहस्रमुष्क तुविनृम्ण सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥३॥

यः । सत्राऽहा । विऽचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।
सहस्रऽमुष्क । तुविऽनृम्ण । सत्ऽपते । भव । समत्ऽसु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

स्कन्द० यः त्वम् सत्राहा 'सत्रा' (निघ ३,१०) इति सप्तनाम सदापर्यायो वा। सत्य सदा वा हन्ता विचर्षणिः विद्रष्टा सर्वस्य, इन्द्रम् तम् त्वाम् हूमहे आह्वयामः वयम्। आहूतश्च स हे सहस्रमुष्क! अत्रेतिहासमाचक्षते शाट्यायना अधीयते — 'असुरेन्द्रः[5] प्रत्यक्रमत पर्वन्पर्वन्[6] सुप्तान् कृत्वा तानिन्द्रः[7] प्रतिजिगीषन् 'पर्वन्पर्वन् शेषास्यकृन्तेद्र उ परश्छेपः[8] सर्वे' वा इन्द्रेण विजिगीषितं[9] वा समगवत्' (शाला २३,४) इति। तदपेक्षम् एतत्सम्बोधनम् सहस्रमुष्केति। 'सहस्रम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम। मुष्कशब्दो ह्रपणवचनः। इदं तु तत्सम्बन्धात् प्रजननेऽपि वर्तते। बहुप्रजनन! तुविनृम्ण! बहुधन![10] सत्पते! सतां पालयितः! भव समत्सु सङ्ग्रामेषु नः अस्माकम् वृधे वर्धनाय। सङ्ग्रामेऽस्माकम् जयलक्षणां वृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः महतो हन्ता विचर्षणिः[11], इन्द्रम् तम् हूमहे वयम्। 'इन्द्रः पर्वणिपर्वणि शेषान्[12] कृत्वा कांचन स्त्रियं समभवत्' इत्याथर्वणिकम्। हे सहस्रमुष्क! बहुधन! सत्पते![13] भव सङ्ग्रामे अस्माकम् वर्धनाय[14] ॥ ३ ॥

१-१. वाजमन्न मूको. २. नास्ति छपं, अदिः छ. ३. तद्वान् मूको. ४. °वान् छ छपं. ५. असुरिन्द्रं मूको. ६. पर्वन् मूको. ७. सामिन्द्रं मूको ८-८. पर्वन् शेषा° ति'; पर्वतेऽन्यलाव° ति', 'सुरेन्द्रो मूको. ९. सर्वे मूको. १०. °धन्न मूको. ११. बहुल मूको. १२. °र्वणिः छ, पिनर्वणि छपं. १३. शेषान् मूको १४. °प्यते वि' छ; सपते छपं. १५. वर्धन वर्धनाय वि' छपं, वर्धनाय वर्धनाय छ.

बाधसे जनान् वृषभेव मन्युना धृषौ मीळ्ह ऋचीषम ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥४॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । धृषौ । मीळ्हे । ऋचीषम ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । तनूषु । अप्ऽसु । सूर्ये ॥ ४ ॥

स्कन्द्० बाधसे त्वम् जनान् शत्रुभूतान् वृषभा इव प्रथमैकवचनस्य अयम् आकारः । वृषभ इव । मन्युना क्रोधेन धृषौ अपठितमपि महद्धाम[1] एतत् । अथवा धृषिः सहपर्यायः । 'धृषु सहर्षे' इति । महति सहर्षणयोग्ये वा मीळ्हे सङ्ग्रामनामैतत् (नि. निघ २,१७) । सङ्ग्रामे । हे ऋचीषम! ऋचा स्तुत्या [2]सम!। यावन्तो[2] यादृशाश्च स्तुत्या गुणा उच्यन्ते [3]तावद्विशादृशैरेव[3] [4]च युक्त! इत्यर्थः[4] । य एवंगुणोऽसि सः अस्माकम् बोधि बुध्यस्व । यद् वर्ष भूमस्तृप्तिबलयोः । किं तत् । उच्यते—अविता रक्षिता महाधने इदमपि सङ्ग्रामनामैव (नि. निघ २, १७) । [5]सङ्ग्रामे तनूषु अप्सु[6] सूर्ये वृद्धः वर्धयिता च सखीनां सखिभूतानाम् अस्माकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बाधसे शत्रुजनान् वृषभ इव क्रोधनकर्मणा[1] धर्षणकर्तरि सङ्ग्रामे । स्तुत्या सम! अस्माकम् । बुध्यस्व रक्षिता भवामीति । सङ्ग्रामे भव वर्धकः सखीनाम् ॥ ४ ॥

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।
येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥५॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।
येन । इमे इति । चित्र । वज्रऽहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुऽशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

स्कन्द्० हे इन्द्र! ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् वृद्धं वा नः अस्मदर्थम् । अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । आ भर आनय । ओजिष्ठम् स्वेनौजसा बलेन तेजसा वा अतिशयेन ओजस्वि । पपुरि पॄ पालन-पूरणयोः । यावत् पूरयितव्यम्[7] । सर्वस्य [8]पूरयितृ इत्यर्थः[8] । श्रवः अन्नं धनं वा । येन इमे हे चित्र! विचित्र! पूज्य! वा वज्रहस्त! वज्रो हस्ते यस्य स वज्रहस्तः तस्य सम्बोधनम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे अपि सुशिप्र![9] शिप्रे हनू नासिके वा शिरःपट्टकौ[10] वा । सुहनो! सुनस! सुशिरः-पट्टक! वा आ प्राः आपूरयसि । यदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्याम् उभाभ्यामपि ददासीत्यर्थः । द्यावापृथिवीभ्यां चात्र तत्स्था देवमनुष्याश्च लक्ष्यन्ते[11] । यल्लोकद्वयस्थेभ्यो देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च ददासीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! अतिशयेन प्रशस्यम् नः आ भर बलवत्तमम् पूरकम् [12]बलम् अन्नं वा । येन[12] द्यावापृथिव्यौ उभे चित्र! वज्रहस्त! आपूरितवानसि हे सुहनो! ॥ ५ ॥

[13]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये सप्तर्चितो वर्गः[13] ॥

---

१ °ग्राम वा मूको. २-२. सामयान्तो मूको. ३-३. तावत् ताद्[2] मूको. ४-४. वक्तुमेवार्थः मूको. ५-५. सङ्ग्रामेष्वप्सु मूको. ६. °तथर्म वि' इर्पं; 'तर्कं इ. ७ पूरयितव्ये मूको. ८-८. 'पित्-स्वमित्य' मूको. ९ अप्सु शिप्र वि'. १०. पट्टको मूको. ११. वदन्ते मूको. १२-१२. °मत्रैव च: मूको. १३-१३. नास्ति मूको.

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन् देवेषु हूमहे ।
विश्वा सु नो विथुरा पिन्दना वसोऽमित्रान्त्सुषहान् कृधि ॥६॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।
विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिन्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्वाम् उग्रम् असुराणाम् उपरि क्रूरम् अवसे रक्षणायाऽऽत्मनः चर्षणीसहम् शत्रुमनुष्याणाम् अभिभवितारम् हे राजन्! दीप्त! ईश्वर! वा देवेषु निर्धारण एषा सप्तमी । देवानां मध्ये हूमहे आह्वयामः । अत्यन्तभक्तत्वात् तवैव चात्यन्तसमर्थत्वाद् देवानां मध्ये पालनार्थं त्वामेव वयम् आह्वयामो नान्यं कञ्चिदित्यर्थः[1] । एतज्ज्ञात्वा विश्वा सर्वत्राऽत्र द्वितीयाबहुवचनस्याकारः सर्वान्। सु इत्ययं तु कृधीत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्माकम् विथुरा व्यथिसंयार्थः । विथुरान् भयशीलान् 'पिन्दना पिन्दतिः' शब्दकर्मा क्षरणकर्मा वेति व्याचक्षते । पीडाहेतुक-क्वणितादिशब्दकारिणः क्षरितान्[2] वा । पीडनावस्थातोऽपि[3] न्यूनीभूतानित्यर्थः[4] । हे वसो! वसुः प्रशस्तवचनः अन्तर्निहितमत्वर्थश्च । धनवन्![5] इत्यर्थः । अमित्रान् वैरिणः सुषहान् सुष्ठु सहनवान् सु कृधि सुष्ठु कुरु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् उद्गूर्णम् रक्षणाय मनुष्याणां सोढारम्[6] राजन्! देवानां मध्ये हवामहे । विश्वानि सुष्ठु अस्माकम् कम्पयितॄणि पिन्दनानि रक्षांसि, [7]आरपि शब्दवन्तः? इति 'रपविदिः' (निघ १,११) इति वाङ्नामसु पठितम्[8], अमित्रान्[9] च सुष्ठु सोढव्यान् कुरु ॥ ६ ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।
यद् वा पञ्च क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्रा विश्वानि पौंस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।
यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । द्युम्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र! नाहुषीषु नहुषा मनुष्यास्तेषाम् अपत्यभूतासु तासु वा 'भवासु यत् आ' इत्युपसर्गात् नाहुषीष्विति चाधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । आहितम्। किम्। ओजः तेजः नृम्णम् च बलं च कृष्टिषु "मनुष्यजातिषु । यावत्यो[10] मनुष्यापत्यभूता मनुष्यलोके वा मनुष्यजातयस्तासु सर्वासु यत्तेजो बलं चेत्यर्थः । यत् वा वाशब्दश्चार्थे । यच्च पञ्च क्षितीनाम् पञ्चानामपि मनुष्यजातीनां निषादपञ्चमानां वर्णानाम्[11] द्युम्नम् अन्नं धनं वा । यच्छब्दात् तच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । तत्सर्वम् आ भर आहर आनय । देहि सम्पादयेत्यर्थः । सत्रा सदा सत्यं वा विश्वानि पौंस्या सर्वाणि बलानि नाहुषीभ्योऽन्यत्रापि मानीति । अथवा नृम्णं चेत्यत्र सांयोगिकं बलम् अभिप्रेतम् । विश्वानि "पौंस्या इत्यत्र[12] "[13]सशरीरसामर्थ्यलक्षणमित्येवम् अपौनरुक्त्यम्"[14] ॥ ७ ॥

---

१. किञ्चिदि° मुको. २-२. विशब्दलातिन्दनि मुको. ३. कश्चित् ("का ति")न् मुको. ४. °नाव-स्थोऽपि मुको. ५. °धनानी° मुको. ६. धनवन्त मुको. ७. द्र. वैप १, १.३४ ठ. ८. °गिता: ख कर्म. ९-९. मवान्त्र ... ना मुको. १०-१०. 'जाति यावत्यो मुको. ११. वर्णनात् मुको. १२-१२. पौरव मुको. १३-१३. °रीर° मुको.

वेङ्कट० यत् इन्द्र। मनुष्यजातीयासु प्रजासु ओजः धनम् च भवति, यत् वा पश्व[1] क्षितीनाम् युग्रम् अस्त्रं भवति[2], तत् सर्वम् अस्माभ्यम् आ भर महान्ति विश्वानि च बलानि ॥ ७ ॥

यद् वा तृक्षौ मघवन् द्रुह्यावा जने यत् पूरौ कच्च वृष्ण्यम् ।
अस्मभ्यं तद् रिरीहि सं नृपात्येऽमित्रान् पृत्सु तुर्वणे ॥८॥

यत् । वा । तृक्षौ । मघऽवन् । द्रुह्यौ । आ । जने । यत् । पूरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।
अस्मभ्यम् । तत् । रिरीहि । सम् । नृऽपत्ये । अमित्रान् । पृत्ऽसु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

स्कन्द० अयमपि वा-शब्दश्चार्थे एव। यत् च तृक्षौ तृक्षुनाम्नि राजनि हे मघवन्! धनवन्! द्रुह्यौ द्रुह्यनाम्नि राजनि च आ अत्रापि पूर्ववदेव योग्यक्रियाध्याहारः। आहितम्। न च केवलयोस्तृक्षुद्रुह्यवोरेव। किं तर्हि। जने जननाम्नि च राजनि। अथवा [3]सकृच्छ्रुतेः प्रत्यावा. जन[4] इति तृक्षोरेवैते विशेषणे, न राजान्तरप्रतिदेशः[5]। जन इति मनुष्यनाम। शत्रूणां द्रोग्धरि मनुष्ये तृक्षुनाम्नि राजनीति। यत् पूरौ यच्च पूरुनाम्नि राजनि। कत् च कदिति 'किमोऽत्' (पा ५,३,१२) सप्तम्या अद्भावः। सप्तमी चात्र व्यत्ययेन प्रथमार्थे। चशब्दोऽपि चिच्छब्दार्थे। किञ्चिदित्यर्थः। अथवा पूरुशब्दो मनुष्यनाम। सप्तमी स्वार्थे एव। यच्च मनुष्ये कस्मिंश्चित्। यावान् मनुष्यः सर्वत्र यदित्यर्थः। किं तत्। वृष्ण्यम् बलम्। अस्मभ्यम् तत् त्वम् रिरीहि सम् रा दाने। सं रिरीहि सम्यक् देहि। किमर्थम्। नृपात्ये शत्रुमनुष्याभिभवनाय। अमित्रान् ये अस्माकं वैरिणः तान् पृत्सु सङ्ग्रामेषु तुर्वणे हिंसित्रे। किम्। सं [6]रिरीहीत्यनुषङ्गः कर्तव्यः। वैरिणः[7] सङ्ग्रामेषु अस्मद्व्यतिरिक्तेनापि हिंसित्रा[8] हिंसयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यत् तृक्षुप्रभृतिषु त्रिषु राजसु बलं भवति, धनम् च, अस्मभ्यम् तत् सम् प्रयच्छ युद्धे अमित्रान् पृतनासु हिंसितुम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।
छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।
छर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यावय । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र! त्रिधातु धातवो रसाः। देवपितृमनुष्योपभोग्यैस्त्रिभी रसैरुपेतम् शरणम् गृहम् त्रिवरूथम् त्रियते व्याप्यते तद् वरूथम्। वर्षाहेमन्तनिदाघेषु त्रिषु यानि त्रिप्रकाराणि [9]वासोऽन्नादीनि तैस्त्रिभिः अभ्युपेतम्[10] त्वरितमत् विनाशरहितम् छर्दिः क्रियाशब्दोऽयम्, न गृहनाम, शरणमित्यनेन पौनरुक्त्यात्। छृदिर्दीप्त्यर्थः। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोरिति। त्वया समृद्धिलक्षणया दीप्त्या दीप्तम्। यच्छ देहि। कस्मै। मघवद्भ्यः च मह्यम् च सोमादिहविर्लक्षणेन धनेन

---

१. च्च मूको. २. भव ल लुप्तं. ३-३. °तेर्योगेन वत्र मूको. ४. °देशेन मूको. ५-५. रिरी ... स्यनुषङ्गः ... °वैरि° मूको. ६. हिंसिता मूको. ७-७. °दीनि ... त्रिभिः° मूको.

धनवन्तो मत्तोऽन्येऽपि तेभ्यश्च मह्यं च केवलस्तुतिकारिणेऽपि। यवय पृथक् कुरु च। किम्। दिद्युम् दिद्युरिति वज्रनाम (नि. निघ २,२०)। तस्यायं छान्दसस्वकारलोपः। वज्रम् आत्मीयम् आयुधम्। सुतः। एभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः एव। गृहं च देहि। वज्रं च एभिः असम्बद्धं कुरु। मा च एनान् वज्रेण हिंसीरित्यर्थः। अथवा दो अवखण्डने इत्यस्य दिद्युः। अवखण्डनम् एकदेशविनाशः। तेभ्यः पृथक् कुरु। एकदेशविनाशमप्येषां मा कार्षीरित्यर्थः॥ ९॥

वेङ्कट० इन्द्र! त्रिधातुसन्धानम् गृहम् त्रिकक्ष्यम् अविनाशयुक्तम् दीप्तम् यच्छ हविष्मद्भ्यः पुत्रेभ्यः मह्यम् च। पृथक् कुरु वज्रम्[1] एभ्यः पुत्रेभ्यो मत्तश्च॥ ९॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया।
अधं स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव॥ १०॥

ये। गव्यता। मनसा। शत्रुम्। आऽदभुः। अभिऽप्रघ्नन्ति। धृष्णुऽया।
अधं। स्म। नः। मघऽवन्। इन्द्र। गिर्वणः। तनूऽपाः। अन्तमः। भव॥ १०॥

स्कन्द० ये गव्यता [2]शत्रूणां गां आहर्तुमिच्छता[2] मनसा शत्रुम् वैरिणम् आदभुः हिंसन्ति[3] मारयन्ति अभिप्रघ्नन्ति आभिमुख्येन च घ्नन्ति। कञ्चित् मारयन्ति कञ्चित् ताडयन्तीत्यर्थः। धृष्णुया प्रथमाबहुवचनस्यार्थे घात्। धृष्णवः अभिभवनशीलाः। अध स्म इत्यवधेतौ पदपूरणौ। यच्छब्दाच्च तच्छब्दोऽध्याहार्यः। अनयोरेव वा अन्यतरस्तच्छब्दार्थे। तेभ्यः नः अस्माकम् हे मघवन्![4] धनवन्! इन्द्र! गिर्वणः! स्तुतिभिः सम्भजनीय! स्तुतीनां वा सम्भक्तः! तनूपाः शरीराणां[5] रक्षिता[5] अन्तमः सन्निकृष्टतमः भव। सर्वदा च सन्निकृष्टो भवेत्यर्थः॥ १०॥

वेङ्कट० ये[6] गामिच्छता[7] मनसा शत्रुम् आदभ्नुवन्ति[7] अभिभवन्ति धृष्टाः। तेष्वागतेषु अस्माकम् मघवन्! इन्द्र! गिर्वणः! शरीराणां रक्षकः सन् अन्तिकतमः भव॥ १०॥

[10]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[10]॥

अधं स्मा नो बुधे भुवेन्द्रं नायमवा युधि।
यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिव्यवस्तुग्ममूधनिः॥ ११॥

अधं। स्म। नः। बुधे। भुव। इन्द्रं। नायम्। अव। युधि।
यत्। अन्तरिक्षे। पतयन्ति। पर्णिनः। दिव्यवः। तिग्मऽऊधनिः॥ ११॥

स्कन्द० अध स्म इति पदपूरणौ। यदन्तरिक्षे इति यच्छब्दात् तदाशब्दोऽध्याहार्यः। अनयोरेव वाऽन्यतरः तदाशब्दस्याऽर्थे व्याख्येयः। तदा[11] नः अस्माकम् बुधे अवलक्षणाय बुद्धये भव स्वम्। हे इन्द्र! [12]तदैव च नायम्[12] नेतारम्। स्तुतीनां स्तोतारं मामित्यर्थः। अव पालय युधि युद्धे। कदा। उच्यते—यत् यदा अन्तरिक्षे पतयन्ति खोद्दृष्टिभिः परस्परतः[13] क्षिप्यमाणा गच्छन्ति।

---

1. वज्रम् मूको. २-२. 'अभाद' वि[1]. ३. निघ्नन्ति वि[1]. ४. नास्ति मूको. ५. शरीरिणाम् वि[1]. ६. स्तोत्रिणा वि[1]. ७. येन मूको. ८. गातामि° वि[1] रुपं; °मिच्छत रुपं. ९. नास्ति रुपे. १०-१०. नास्ति मूको. ११. कदा मूको. १२-१२. देवयनाय मूको. १३. °परतः (°क वि[1]) मूको.

पर्णिनः इषोर्वोजाः पर्णशब्देनोच्यन्ते बहुन्तः दिवः 'दिवुत्' (निघ २,३०) इति वज्रनाम । आयुधसामर्थ्याद् इहेषौ प्रयुक्तम् । छान्दसत्वाच्च तकारलोपः । इषव इत्यर्थः । अथवा दो अवखण्डने इत्यस्यैवेदं रूपम् । अवखण्डयितारः । 'व्यदार' इषव इत्यर्थः । तिग्मशृङ्गाः तीक्ष्णाग्राः । 'इषवो हि तोमरकर्णिकाग्रवत्वाद् भवन्ति' तीक्ष्णाग्राः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अथ खलु अस्माकम् वर्धनाय भव इन्द्र!। नेतारम् स्तुतीनाम् रक्ष युद्धे, यदा अन्तरिक्षे गच्छन्ति पत्रयुक्ताः इषवः[1] तिग्मशिरसः ॥ ११ ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।
अध स्मा यच्छ तन्वे३ तने च छर्दिरचित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।
अध । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

स्कन्द० यत्र इति निमित्त षष्ठी सप्तमी । प्रयोजनस्य च निमित्तत्वम् । यस्मिन्निमित्ते । यदर्थम् शूरासः विक्रान्ताः तन्वः स्वशरीराणि वितन्वते विविधं विस्तारयन्ति । क्षोदनादिना स्थूलानि युद्धयोग्यानि कुर्वन्ति' इत्यर्थः । अथवा शत्रुशरीराणि वितन्वते विगतविस्ताराणि कुर्वन्ति । छिन्दन्तीत्यर्थः । यदयुरुक्षं तदेवद् द्रयं' शूराः कुर्वन्ति । तेन चोरुकृत्वं लक्ष्यते । यत्र प्रिया द्वितीयैकवचनस्यायम् आकारः । प्रियम् शर्म गृहम् । कस्य । पितृणाम् । नित्यं पत्रेज्यस्य इत्यर्थः । यत्र हि नित्यंनित्यं पित्र्यं कर्म क्रियते तत् पितृणां प्रियं भवति, नान्यत् । अध स्म द्वावप्येतौ पदपूरणौ । यच्छन्दाच्च तच्छब्दोऽध्याहार्यः । अनयोरेव वाऽन्यतरस्तच्छब्दस्यार्थे वर्णयितव्यः । तद् यच्छ देहि । कस्मै । तन्वे मम शरीराय तने च तनयाय च । मह्यं पुत्रेभ्यश्चेत्यर्थः । किं तत् । छर्दिः गृहम् । शर्मेत्यत्रैव वा गृहस्य प्रकृतत्वात् क्रियाशब्दोऽयम् । छृदिर्दीप्त्यर्थः, उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोरिति । स्वया समृद्धिलक्षणया दीप्त्या दीप्तम् । किञ्च अचित्तम् चित्तरहितं[2] प्रसुप्तचित्तं च "यावय । पृथक्[3] कुरु । दूरं च नयेत्यर्थः । द्वेषः द्वेष्टॄन् अस्माकम् । किं तत् । शत्रुजातं वा रक्षआदि वा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यत्र शूराः शरीराणि वितन्वते प्रियाणाम् आवासस्थानानि जनकानाम् । अथ खलु यच्छ अस्माकम् शरीराय च पुत्राय च दीप्तिं विजयात्मिकाम् । 'चित्तरहितम् अचिन्तितोपनतं' झटित्युपस्थितम् पृथक् कुरु रक्षः ॥ १२ ॥

यदिन्द्र सर्गे अर्वतश्चोदयासि महाधने ।
असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँ इव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

---

१. व्यदरे मूको. २-२. इषवो हितो ('तोऽभिहितो ति'.) मरकर्णिकाग्रवत्वा ... द्रयानि हि मूको. ३. इषः मूको. ४. तदेमतद्वं मूको. ५. तस्मै ति'. ६. चित्तरहिते मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८-८. चत्तरहितमचिन्तितोपत ति' छपं; चत्तरहितमचिन्तितोपनतं क.

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाऽधने ।
असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

स्कन्द० यत् इति द्वितीयाबहुवचनस्य 'सुपा सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति लुक्। यान् हे इन्द्र! सर्गे सर्गशब्दो वेगवचनः। तृतीयार्थे च सप्तमी। सर्गेण[1] वेगेन अर्वतः अश्वान् चोदयासे प्रचोदयसि त्वम् महाधने सङ्ग्रामे। न च केवलं सङ्ग्रामे। किं तर्हि। असमने अध्वनि असमने इति मन्यतेर्ज्ञानार्थस्येदं रूपम्। असमनेऽसंविज्ञाने अध्वनि मार्गे। समन्धकारे च मार्गे इत्यर्थः। अथवा 'समनम्' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम। असमने असङ्ग्रामयोग्ये अध्वनि अन्तरिक्षे। "अध्वा' (निघ १, ३) इति[2] अन्तरिक्षनामसु पठितम्। सङ्ग्रामे च निराधारत्वाय असङ्ग्रामयोग्ये अन्तरिक्षे इत्यर्थः। अथवा असमनेऽध्वनीत्येतत् महाधनस्यैव विशेषणम्। निराधारत्वाच्च असङ्ग्रामयोग्ये अन्तरिक्षे यः सङ्ग्राम. तत्रेति। वृजिने पथि कुटिले मार्गे। कथं च पुनश्चोदयसि। श्येनान् इव श्रवस्यतः यथा श्येनान् अन्नोऽन्नमिच्छतः महता वेगेन प्रचोदयेत्। कः। सामर्थ्यात् तेषामेव आत्मा। तद्वत्। यानिति यच्छब्दप्रयोगात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः, उत्तरया च ऋचा एकवाक्यता। यान् प्रचोदयसि तान् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यत् इन्द्र! उद्युक्ते प्रवृत्ते सङ्ग्रामे अश्वान् चोदयसि असमाने। 'अध्वा' (निघ १,३) इति अन्तरिक्षनाम। महति अन्तरिक्षे 'मनुष्यैस्तरीतुम् अशक्ये'। पन्थाः पतन्त्यस्मिन्निति। श्येनान् इव आमिषम् इच्छतः पततस्तस्मिन् युद्ध इति ॥ १३ ॥

सिन्धूँरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्रोशमनु स्वनि ।
आ ये वयो न वयँतत्यार्मिंपि गृभीता बाह्वोर्गवि १४ ॥

सिन्धूनऽइव । प्रवणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्रोशम् । अनु । स्वनि ।
आ । ये । वयः । न । वयँतति । आर्मिंषि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'सिन्धव.' (निघ १,१३) इति नदीनाम। यथा नद्यः[1] प्रवणे निम्ने अध्याहता गच्छेयुस्तद्वत्। आशुया तृतीयैकवचनस्यायं याच्। शीघ्रया गत्या यतः गच्छतः[2]। यदि क्लोशम्। यदीति पदपूरणे वा, सच्छ्रुतिसामर्थ्यादेव वा शक्नोमि तत इत्यनयोरध्याहारः। यदि शक्नोमि ततः क्रोशं पुरा आह्वाने 'इत्यस्यैतत् रूपम्। कपिलकादित्वालत्वम्[3] (तु. पाणि ८,२,१८)। क्रोशामि आह्वयामि। अध्वद्वारेणात्र तद्वत इन्द्रस्यैवाह्वानम् उच्यते। कं प्रति आह्वयसि। उच्यते — अनु स्वनि द्वितीयार्थे सप्तम्येषा। अनु स्वनं[4] स्तुतिलक्षणं शब्दं प्रति। आरभीमाः स्तुतीः प्रतीत्यर्थः। किं ये दुर्वन्नयथाः। उच्यते — आ ये वयः न वयँतति। आ वर्तयति 'वर्तते' (निघ २,१४) इति गतिकर्मा। अस्मदर्थम् आवर्तन्ते यज्ञं सङ्ग्रामं वा अस्मदर्थम् आगच्छन्ति ये। कथम्। वयो न पक्षिण इव श्येनादयः

---

१. र्गे मूको २-२. अर्वति मूको. ३-३. ततु" मूको. ४. नद्या. मूको. ५. ग'''तः मूको. ६-६. "श्येनव् ··· एवा" मूको. ७. स्व··· मूको.

आमिदि आमिषे मांसे। गृभीताः गृहीताः। केन। बाह्वोः तृतीयार्थे सप्तम्येषा। बाहुभ्याम्। क। गवि गोशब्दोऽग्राह्यरश्मिवचनः। अधरश्मौ ग्रन्थे। अथवा गवि इति इयमपि तृतीयार्थे सप्तमी। गृहीत्वा बाहुभ्याम् अश्वग्रन्थेनेति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सिन्धून् इव निम्ने शीघ्रम् गच्छतः तवाश्वान् यदि अहम् अनु क्रोशामि। तेषाम् गमननिमित्ते स्तने[1] सति ये अधः पक्षिणः इव आ वर्तन्ते आभिषार्थे शत्रुवधार्थम् गमने बाह्वोः गृहीताः रश्मिभिः, 'ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि' (ऋ ४,४०,४) इत्युक्तम्, पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ १३ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[2] ॥

[४७]

[3]गर्गो भारद्वाज ऋषिः। इन्द्रो देवता, आद्यानां पञ्चानां सोमः, विंश्या देवभूमिगृहस्पतीन्द्राः, द्वाविंश्यादिषड्विंश्यन्तानां साऽर्धर्चः प्रस्तोकः (दानस्तुतिः), षड्विंश्याद्यष्टाविंश्यन्तानां रथः, एकोनत्रिंशीत्रिंश्योर्दुन्दुभिः, एकत्रिंश्या दुन्दुभीन्द्रौ। त्रिष्टुप् छन्दः, एकोनविंशी बृहती, त्रयोविंश्यनुष्टुप्, चतुर्विंशी गायत्री, पञ्चविंशी द्विपदा त्रिष्टुप्, सप्तविंशी जगती[4]।

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम्।
उतो न्व१स्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः। किल। अयम्। मधुऽमान्। उत। अयम्। तीव्रः। किल। अयम्। रसऽवान्। उत। अयम्। उत इति। नु। अस्य। पपिऽवांसम्। इन्द्रम्। न। कः। चन। सहते। आऽहवेषु ॥ १ ॥

स्कन्द० 'स्वादुर्गर्गस्तु सूक्तभाक्'। 'स्वादुः' इत्येतस्य गर्गः 'सूक्तभाक् सूक्तं भजते[1]। गर्गस्यैतद् आर्षमित्यर्थः। "'स्वादुष्किलायम्' इति पञ्च[2] सौम्यः"। स्वादुष्किलायमित्येताः पञ्च ऋचः सोमदेवत्याः। स्वादुः किल अयम् किलेत्यय निपातो विद्याप्रकर्षे वर्तते। विद्याप्रकर्षश्च ज्ञानस्य विप्रकर्षो दूरत्वम्। किं तत्। पारोक्ष्यम् आगमिकता। एतदुक्तं भवति — मयैतद् अप्रत्यक्षम्। अन्ये त्वेवं[3] ब्रुवन्ति— स्वादुः सृष्टोऽयं सोम इति। मधुमान् उत अयम् मधु स्वादविशेषः[4] तद्वान् मधुमान्। उतशब्दोऽप्यर्थे। मधुरोऽप्ययमित्यर्थः। तीव्रः किल अयम् तीव्रशब्दः तिक्तवचनः कटुवचनो वा। [5]तिक्तरसोऽपि वा किलायं कटुकरसो वा[6]। रसवान् उत अयम् भूम्न्यर्थं मतुप्। बहुरसोऽप्ययम्। उतो नु-शब्दश्चार्थे। अपि च अस्य द्वितीयार्थे चैषा षष्ठी[7], 'षष्ठीनिर्देशाद् वा एकदेशमिति[8] शेषः। एनं सोमं सोमस्य एकदेशं वा स्वांशलक्षणम् पपिवांसम् पीतवन्तम् इन्द्रम् न कः चन न कश्चिदपि सहते अभिभवति आहवेषु सङ्ग्रामेषु ॥ १ ॥

वेङ्कट० गर्गो भारद्वाजः। प्रथमा निगदसिद्धा ॥ १ ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहत्येषु ममादं।
पुरूणि यश्च्यौत्ना शम्बरस्य वि नवतिं नव च पेष्णोः हन् ॥ २ ॥

---

1. स्वते मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. °भाङ् जते मूको. ४. पाप मूको. ५. °ष्ण मूको. ६. स्वादुवि° मूको. ७-७. तीव्रस्तोऽपिवा किलायं मूको. ८. नास्ति मूको. ९-९ देशाश्चेत्यशेषमिति मूको.

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । अस्ति । यस्य । इन्द्रः । वृत्रऽहत्ये । ममादे ।
पुरूणि । यः । च्यौत्ना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देवः । हन् ॥ २ ॥

स्कन्द० अयम् सोमः स्वादुः सृष्टः इह लोके अस्मद्यज्ञे वा मदिष्ठः अतिशयेन मदकरः अस्ति छढर्थेऽयं डिट्। अस्ति विद्यते। यस्य तृतीयार्थे षष्ठ्येषा, षष्ठीनिर्देशाद् वा एकदेशेनेति शेषः। येन सोमेन अस्य वा सोमस्य एकदेशेन स्वांशलक्षणेन इन्द्रः वृत्रहत्ये वृत्रहननाय ममाद माद्यति। यः किं कृतवान्। उच्यते—पुरूणि बहूनि यः च्यौत्ना 'च्यौत्नम्' (निघ २,७) इति बलनाम सामर्थ्याच्चेह्नान्तर्णीतमत्वर्थः। च्यौत्नवन्ति बलवन्ति दृढानि। अथवा तृतीयैकवचनस्य अयम् आकारः। च्यौत्नेन बलेन शम्बरस्य शम्बरनाम्नोऽसुरस्य स्वभूतानि। कानि। पुराणि। कुत एतत्। साकाङ्क्षत्वाद्, 'अहं पुरो मन्दसानो व्यैरम्' (ऋ ४,२६,३) इत्यादिषु च मन्त्रेषु शम्बरस्य पुरां हननदर्शनात्। कियन्ति पुराणि। नवतिम् नव च एकोनशतम् देवः दिव उपचये। सर्वप्रकारेण उपचयेन उपचितः इन्द्रः वि हन् विहतवान् विनाशितवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् अद्भुतः इह मदयितृतमः भवति। येन इन्द्रः वृत्रहत्ये ममाद। बहूनि यः बलानि शम्बरस्य वि जघान, नव नवतिम् च उपचिताश्च[1] पुरीः ॥ २ ॥

अयं मे पीत उदियर्ति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।
अयं षळुर्वीरभिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयर्ति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।
अयम् । षट् । उर्वीः । अभिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥३॥

स्कन्द० अयम् सोमः मे मम पीतः सन् उत् इयर्ति। इयर्तिर्गतिकर्मा। सामर्थ्याच्चेह्नान्तर्णीतण्यर्थः। ऊर्ध्वं गमयति। महतीं स्तुतिकरणसमर्थां करोतीत्यर्थः। काम्। वाचम्। अयम् एव मनीषाम् प्रज्ञाम् उशतीम् स्तुतिकरणं काममानाम् अजीगः। जिगर्तिर्गिरतिकर्मा। गिरतीव। प्रज्ञामपि ममूता करोतीत्यर्थः। अथवा मनीषां स्तुतिं स्वफलं कामयमानां निगिरतीव। स्तुतिमपि बह्वीं करोतीत्यर्थः। अथवा जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मा। स्तुतिं कामयमानां गृह्णाति शृणोति। एवं फले स्तुतिः कामयते तत्साधयतीत्यर्थः। अयम् एव षट् षट्सङ्ख्याकाः उर्वीः विस्तीर्णाः अभिमीत निर्मितवान् धीरः प्रज्ञावान् कर्मवान् वा। कतमाः पुनरेताः षड् उर्व्यः। 'द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च' (आश्वी ६,२२,१)। कुत एतत्। सामिधेनीनिगदे — 'एतमोर्वीरंहसः पान्तु' (आश्वी १,२,१) इत्युपक्रम्य एतासां निगमदर्शनात्। कथं पुनः सोमः षड्वर्वीर्निर्मितवान्। इत्थम्भूतस्य जगतो निर्माणस्य धर्माधर्मायत्तत्वात्तयोश्च सोमायत्तत्वाद्, वृष्टिद्वारेण वा। वा क्षीरस्य षड् उर्व्यः। उच्यते — न याभ्यः भुवनम् भूतजातम् कत् चन कदिति 'किमोऽत्' (पा ५,३,१२) इति सप्तम्या अलुक्। सप्तमी चात्र प्रथमार्थे। आरे दूरे। यासां सर्वगतत्वात् सर्वभूतजातम् अन्तर्गतं न किञ्चिदपि दूर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'ताश्च पूर्वा.

वेङ्कट० अयम् मे पीतः सप्तुतममति[1] वानम्। अयम् बुद्धिम् कामयमानानाम् जागरयति। अयम् षड् उर्वीः[2] "द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च"[3] (आपश्री ६, २३, १) इत्यतः अभिमीत प्राणः, न अन्यः भूतजातम् किंचित्रपि दूरे[4] भवति ॥ ३ ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।
अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।
अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्ऽसु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अयम् [5]सः सोम.[5] । यः किं कृतवान् । उच्यते । यः वरिमाणम् उरुतां विस्तीर्णताम् पृथिव्याः । किम् । अकृणोदिति यत्परत्वात्क्रियापदं तस्यानुषङ्गः । वर्ष्माणम् वृद्धतां च दिवः द्युलोकस्य यः अकृणोत् कृतवान् अयम् सः सोमः । पृथिव्युरुत्वबृद्धत्वयोश्च धर्माधर्मकृतत्वात् तयोश्च कर्मकृतत्वात्[6] कर्मणश्च[6] सोमकृतत्वात् सोम एवैतद्द्वयं कृतवानित्युच्यते । 'अयम्' प्रसूतायाश्च गोरापोऽवहस्तु घनं पयः पीयूषमुच्यते, तत् पीयूषम् तिसृषु त्रिशब्दोऽयं बहुत्वमात्रप्रतिपादनपरः । द्यावापृथिवीषु अवत्सु प्रगवासु । किम् । सामर्थ्यात् प्रसवम् । प्रसूतास्विरत्वर्थः । कासु । सामर्थ्यात् गोषु । सोमः दाधार धारितवान् धारयति वा धर्माधर्मद्वारेण वृष्टिद्वारेण वा । तदेतन्मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्— 'अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार' (ऋ ६,४४,२४) इति । उरु अन्तरिक्षम् सोमो दाधारेति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् सः, यः[7] पृथिव्याः वरिमाणम्[8] उरुताम् अकरोत्, दिवः च वर्ष्माणम् घनत्वम् अकरोत् । सः अयम् अयमेव प्रवृद्धासु तिसृषु सारम् अकरोत्। 'त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वाः' (ऋ १,९१,२२) इत्युक्तम्। 'गोजा महिषीषु' इत्यपरम्। सोम. एव धारयति विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयं त्रिदत्त्रिदर्शीकमर्णः शुक्रसद्मनामुपसामनीके ।
अयं महान् महता स्कम्भनेनोद् द्यामस्तभ्नाद् वृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । त्रिदत् । त्रिऽदर्शीकम् । अर्णः । शुक्रऽसद्मनाम् । उषसाम् । अनीके ।
अयम् । महान् । महता । स्कम्भनेन । उत् । द्याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अयम् सोम· विदत् विदेर्विन्दतेर्वैतदूपम्। ज्ञातवान् लब्धवान् वा। लडर्थे वाऽयं लुङ्, पक्षाल्लकारः। जानाति लभते वेत्यर्थः। कीदृशम्। त्रिदर्शीकम् त्रिचित्रदर्शनम्। किम्। अर्णः उदकम्। कस्मिन् काले। उच्यते— शुक्रसद्मनाम् उषसाम् अनीके 'शुक्रम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम, शुक्रवर्णत्वाद्वा शुक्रम् उदकम्, तत् सदा सदने यासां ताः शुक्रसद्मानः। उषोऽग्रगा इत्यर्थः। तासां शुक्रसद्मनाम् उषसां गर्जितलक्षणानां माध्यमिकीनां वाचाम् अनीके। अनीकमिति रूपं, ५-५. नास्ति मूको ६ धर्म· ति'. ७ नास्ति मूको. ८. वरिम· ति' ड.

---

१. सप्तुतमयतीति छपं. २. उर्वी ड छपं. ३-३. द्यौश्च मे पृथिवी चेत्यपः मूको. ४, ४ ति' छपं. ५-५. नास्ति मूको ६ धर्म· ति'. ७ नास्ति मूको. ८. वरिम· ति' ड.

खङ्गस्य मुखमुच्यते । इह [1]प्राधान्यसामान्याद् अग्रे प्रयोगः[1] । उपसामग्रे । यावदुषसो न प्रवर्तन्ते । प्राग् गर्जितशब्दादित्यर्थः । एवं ह्युदक्[2] जायते मेघान्तर्गतम् । पश्चात्पाटनाय स्फोट्यते । स्फोटनवेलायां च गर्जितशब्दा भवन्ति । अत एवमुच्यते — उषसामग्रे इति । सोमहेतुकश्चायम् इन्द्रस्य व्यापारस्तद्धेतुकत्वात् सोमस्यैवापदिश्यते । अयम् एव महान् महत्त्वगुणः महता स्कम्भनेन द्यौः स्कभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धनेन उत् द्याम् अस्तभ्नात् उदस्तभ्नात् । ऊर्ध्वं यस्मिन् स्थाने धारितवानित्यर्थः । कथम् । धर्माधर्मापत्तत्वाद् द्युस्कम्भनस्य । तयोश्च सोमायत्तत्वात् । कीदृशोऽयम् । वृषभः वर्षिता मरुत्वान् देवैरेव मरुद्भिरिन्द्रद्वारेण वा तद्वान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अयम् रुम्भयति[3] लभते वा स्निग्धदर्शनम् उदकम् शुक्लावासस्थानाम्[4] अद्धाम् अनीके । अहोभ्यः पर्जन्यो वर्षति । अयम् महान् महता अन्तरिक्षाख्येन स्कम्भनेन[5] उत् अस्तभ्नात् द्युलोकम् यज्ञप्रवृत्तैर्मरुत्वद्भिर्भक्तद्वानिति । सौम्य समाप्ताः ॥ ५ ॥

[6]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः.[6] ॥

धृषत् पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।
माध्यंदिने सवन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रऽहा । शूर । सम्ऽअरे । वसूनाम् ।
माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अत ऊर्ध्वमनादिष्टम्' इत्यनादेशात् परा ऋच ऐन्द्र्यः 'अग्न्यूति क्षेत्रम्' इत्यतः (ऋ ६,४७,२०)। धृषत् धृष्टं प्रगल्भं निश्शङ्कम् पिब कलशे । कलशशब्दोऽयं द्रोणकलशे कलशस्थानीये वा ग्रहे "वर्तते । पाने" च कलशस्याधिकरणत्वसम्भवात्[7] एकवाक्यतासिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । द्रोणकलशे कलशस्थानीये वा ग्रहे यत्सोममिति । अथवा तृतीयार्थे सप्तमीयम् । द्रोणकलशेन कलशस्थानीयेन वा ग्रहेणेति । किं पिबामि । उच्यते — सोमम् हे इन्द्र ! । योऽयं कीदृशः । उच्यते — वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य शत्रूणां वा हन्ता । हे शूर ! समरे सङ्ग्रामे वसूनाम् धनानां सम्बन्धिनि । धनार्थो य सङ्ग्रामस्तत्रेत्यर्थः । क्व पिबामि । उच्यते — माध्यंदिने सवने माध्यन्दिनसवनाख्ये यज्ञाङ्गे । 'मा च अहव पा' । किं तर्हि । आ वृषस्व आसिञ्चस्व । बहुसोमं पिबेत्यर्थः । आसिच्य च रयिस्थानः सर्वधनानां स्थानभूतः त्वम् रयिम् धनम् अस्मासु धेहि स्थापय । धनम् अस्मभ्यम् देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धृष्टम् पिब कलशे स्थितम् सोमम् इन्द्र ! । शत्रुहा शूर ! सङ्ग्रामे वसूनाम् अर्थाय प्रवृत्ते । माध्यंदिने सवने आ सिञ्चस्व अद्रेः सोमम् । गवां रयिस्थानभूत त्वम्[8] रयिम् अस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।
भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

1-1. 'न्यादप्रयोग मूको. २. 'ते वा मूको. ३ लभ' मूको ४. शुक्लवा' वि' इर्प ५ स्कन्द' मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७ ७. वर्तेऽग्ने मूको. ८. 'विकरणत्वात्' मूको. ९-९ च ··· पाः मूको. १०. 'स्थानभू' वि' ल, ओभूत' इर्प.

इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ ।
भव' । सुऽपारः । अतिऽपार्यः । नः । भव । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र! नः. सादर्थ्ये चतुर्थीयम्। अस्माकमर्थाय पुरएता इव पुरोगामीव प्र पश्य निरीक्षस्व त्वम्। कम्। सामर्थ्यात् पन्थानम्। यथा राज्ञोऽन्यस्य वा कस्यचिद् अग्रगामी सत्यार्थाय गमनयोग्योऽयं न वेति पूर्वं पन्थानं निरीक्षेत तद्वन्निरीक्षस्वेत्यर्थः। किञ्च भव त्वम् सुपारः पू पालनपूरणयोः। सुष्ठु पालयिता अतिपार्यः शोभनश्च पूरयिता कामैः नः अस्माकम्। किञ्च भव त्वम् अस्माकम् सुनीतिः। नीतिरिति कर्तरि क्तिच् अयम्। शोभनो नेता उपायोपदेशेन प्रवर्तयिता सुनीतिः। उत-शब्दोऽप्यर्थे। वामा वननीया सम्भजनीया नीतिरुपायोपदेशो यस्य सः वामनीतिः। सम्भजनीयोपदेशोऽपि भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! प्र पश्य अस्मान् पुरोगन्तेव। प्र नय च अस्मान् अरयन्तम् अभ्युद्यम् प्रति। भव सुष्ठु पारयिता अस्माकम्, यस्त्वम् अतिपारयः भवसि स्तोतॄणाम्। लोपसर्गोऽपि[1] श. (तु. पा ३, १,१३८) छान्दस.। भव सुनयनः अपि वननीयनयः[2] ॥ ७ ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
ऋष्वा ते इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।
ऋष्वा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

स्कन्द० उरुम् विस्तीर्णम् नः अस्मान् लोकम् स्वर्गाख्यम् इन्द्रलोकाख्यं वा अनु नेषि। अन्विति पश्चाद्भावे। नेषीत्यपि लोडर्थे लट्। पश्चात्प्रय। कस्य पश्चात्। सामर्थ्याद् मरणस्य। मरणोत्तरकालं विस्तीर्णं स्वर्गम् इन्द्रलोकं वाऽस्माकमेत्यर्थः। विद्वान् जानन्। किम्। सामर्थ्याद् युष्मदुक्तताम् अस्माकम्। कीदृशं लोकम्। स्वर्वत् स्वत्ययेनात्र नपुंसकता। स्वर्वन्तम्। यावदभिलष्यते[1] सर्वं यत्राप्तीत्यर्थः। ज्योतिः प्रकाशरूपम् अभयम् भयवर्जितम् स्वस्ति अविनाशं विनाशवर्जितम्। तत्र च प्राप्तानाम् अस्माकम् अभयं स्वस्ति च भवतीति हेतुत्वात् स एवाभयं स्वस्ति चोच्यते। अथवा स्वर्वदित्यादीनि विशिष्टगत्वाच्च सामानाधिकरण्येन लोकविशेषणानि। किं तर्हि। यत्तच्छब्दाभ्यामेकवाक्यतां नेतव्यानि। यत्र स्वर्वत् [2]ज्योतिः। स्वरित्यादित्य[3] उच्यते। तेन कर्त्रा तद्वत् ज्योतिरभयं चाविनाशश्च त लोकं नयेति। किञ्च ऋष्वा महन्नामैतत् (नि. निघ ३,३)। ऋष्वौ महान्तौ प्रभावेन ते तव स्वभूतौ हे इन्द्र!। कीदृशौ। स्थविरस्य स्थूलस्य[4] वृद्धस्य वा। बाहू। उप स्थेयाम। उपशब्द सामीप्ये। बाह्वोः समीपे तिष्ठेम। नीता अपि स्वर्गम् इन्द्रलोकं वा यूयं सन्निकृष्टास्तव भवेमेत्यर्थः। अथवा उपपूर्वस्तिष्ठतिः स्तुत्यर्थः। मरणोत्तरकालं तव स्वर्गम् इन्द्रलोकं वा नय। जीवन्तोऽपि तव बाहू उपस्थेयाम स्तुयामेत्याशास्महे।

---

१. °पि मूको. २. °नत्व मूको. ३. °त्तस्यते मूको. ४-४. ज्योतिस्तत्वार्° ति°.
५. नास्ति मूको.

बाहूपस्थानेन चात्र बहुत इन्द्रस्यैवोपस्थानं लक्ष्यते। कीदृशौ बाहू। शरणा शृ हिंसायाम्। शत्रूणां हन्तारौ शरण्यौ वा बृहन्ता महान्तौ परिमाणतः। ऋष्यादित्वनेन प्रभावमहत्त्वमुच्यते। बृहन्तादित्वनेन परिमाणमहत्त्वम्[1]। एवम् अनयोरपौनरुक्त्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उरुम् विस्तीर्णम् स्थानम् अनु नय अस्मान् जानन्[2] अभ्युदययुक्तम्[1] विनाशरहितम्[2] द्योतमानम्। अभयम् च प्रापय। दर्शनीयौ सव इन्द्र! स्थविरस्य बाहू वयम् उप स्थेयाम समाश्रिता भूत्वा हिंसकौ महान्तौ ॥ ८ ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।
इषमा वक्षीषां वरिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन् रायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।
इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वरिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥९॥

स्कन्द० वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे नः अस्मान् हे इन्द्र! वन्धुरे रथस्योर्ध्वबन्धुर उच्यते। तत्र धाः 'अश्वयोरा' इत्यस्यार्धर्चस्य आकारस्य [x]अनेनाख्यातेन सह सम्बन्धः[x]। आ धाः आधेहि स्थापय। स्वर्गम् इन्द्रलोकं वा नेतुं विस्तीर्णतमे स्वरथस्योर्ध्वो मरणोत्तरकालम् अस्मान् स्थापयेत्यर्थः। किं केवले एव। न[4]। किं तर्हि। वहिष्ठयो वोढृतमयोश्च। कयोः। उच्यते— शतवन्! अश्वशतेन रथशतेन धनशतेन वा युक्त![5] अश्वयो आत्मीययोर्हयाख्ययोः। यथा रथेऽश्वयोश्च सुस्थिता वयं गच्छामस्तथा कुर्या इत्यर्थः। किंच जीवतामप्यस्माकम् इषम् अन्नम् आ वक्षि आवह प्रापय। देहीत्यर्थः[6]। अथवा वरिष्ठे न इन्द्र इत्यत्र नः इतीयं तादर्थ्यचतुर्थी। अस्माकमर्थाय स्वरथस्योर्ध्वावश्वयोश्च स्थापय। किम्। सामर्थ्याद् इषम्। अस्मभ्यम् दातुं रथेऽश्वयोश्चेषम् आरोपयेत्यर्थः। आरोप्य चावह आनयैनाम् इषमिति। कीदृशीम्। इषाम् वरिष्ठाम् इति। निर्धारणे षष्ठी। अन्नानां मनुष्यसम्बन्धिनां मध्ये वृद्धतमां प्रभूततमाम्। मा च नः अस्मान् तारीत् तारीः हिंसीः त्वं हे मघवन्! धनवन्!। मा चास्मानेव केवलान्। किं तर्हि। रायः धनानि चास्माकम्। अथवा मा अस्तारीदिति नः इत्येषा षष्ठ्येव धनविशेषणार्था। माऽस्माकम् धनानि हिंसीरिति। यः कीदृशः। अर्यः ईश्वरो मत्त्वमिति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उरुतमे इन्द्र! अस्मान् रथस्य फलकसदृशाटे धारय। तथा वोढृतमयोः अश्वयोः च। शतधन! शतप्रज्ञान! वा अन्नम् आ वह 'अन्नानाम् वर्षिष्ठम्'। मा अस्माकम् हिंसीः मघवन्! धनानि[7] स्वामी ॥ ९ ॥

इन्द्रे मुळ महो जीवातुमिच्च चोदय धियमयंसो न धाराम् ।
यत् किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मो देववन्तम् ॥ १० ॥

---

१. °णतत्वम् मूको. २. ३° मूको. ३. °क्त मूको. ४. °त मूको. ५-५. °नास्या सम्बन्धः (°ः ति°) मूको.. ६. न ··· ति°. ७. सन्ति मूको. ८-८. °षीष्यम् वि° ड, अन्नानन्वर्षिष्ठम्. ९. धना° मूको.

इन्द्र । मृळ । महाम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अयसः । न । धाराम् ।
यत् । किम् । च । अहम् । त्वायुः । इदम् । वदामि । तत् । जुषस्व । कृधि । मा ।
देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्र! मृळ सुखय। किम्। सामर्थ्यात् माम्। मम सुखं कुर्वित्यर्थः। महाम् तादर्थ्ये एषा चतुर्थी। मदर्थं जीवातुम् जीविकाम् इच्छ इच्छया चात्र तत्पूर्वकत्वात् करणं लक्ष्यते। जीवनोपायं च मम कुर्वित्यर्थः। अथवा जीवितम् एव जीवातुः उच्यते। मदर्थं जीवितं च इच्छ। मां दीर्घायुषं च कुर्वित्यर्थः। चोदय धियम् आत्मीयाम्। कथम्। अयसः न धाराम् अयश्शब्देन प्रकृतिशब्देन तद्विकारस्य खड्गकुठारादेरभिधानम्। लोहमयस्य खड्गकुठारादेरिव[1] धाराम्। शीघ्रमेवत् प्रतिपद्यस्व[2] यन्मयोक्तमित्यर्थः। अथवा चोदय प्रज्ञाम् अस्मदीयाम् अयोमयखड्गकुठारादिधाराम् इवेति। तीक्ष्णप्रज्ञं च मां कुर्वित्यर्थः। किञ्च यत् किम् च अशब्दश्चिच्छब्दार्थे। अन्यदपि यत्किञ्चित् अहम् त्वायुः[3] तव नित्यं कामयिता वदामि तत् जुषस्व सेवस्व। नित्यं कुर्वित्यर्थः। किञ्च कृधि कुरु मा देववन्तम् देवैरिज्यमानैस्तद्वन्तम्। यष्टारमित्यर्थः। अथवा देवशब्दोऽत्र प्रकरणाद् इन्द्रवृत्तिरेव। त्वया देवेन[4] इज्यमानेन अनुग्राहकेण वा तद्वन्तम्। भवतो यष्टारं नित्यानुग्राह्यं वेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्र! सुखय माम्, महाम् जीवनम् इच्छ, चोदय मयि स्वदीयां बुद्धिम् असेः इव धाराम् तीक्ष्णाम्। यत् किम् च अहम् त्वत्कामः इदम् वदामि स्तोत्रम् तत् जुषस्व, कृधि माम् ईश्वरवन्तम् ॥ १० ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[5] ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुऽहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।
ह्वयामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघऽवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

स्कन्द० त्रातारम् पालयितारम्। कम्। इन्द्रम्। कीदृशम्। अवितारम् तृप्त्यर्थोऽवतिरन्तर्णितण्यर्थश्च। तर्पयितारम् इन्द्रम् सुष्ठु ईश्वरम् हवेहवे योद्धा प्रतियोद्धारं यत्राह्वयेत स हवः सङ्ग्रामः, तस्मिन्। हवेहवे सर्वत्र सङ्ग्रामे सुहवम् स्वाह्वानम् शूरम् विक्रान्तम् इन्द्रम् इन्धी दीप्तौ, इत्यस्यैवद्रूपम्। इन्द्रम् इदं दीप्तम् ह्वयामि आह्वयामि। शक्रम् पुरुहूतम् बहुभिराहूतम्। इन्द्रम् [1]इन्धेरिन्। द्र-शब्दस्तु द्रातेः द्रमतेः वा[1] गतिकर्मण। दीप्तान् आहवनीयादीन् अग्नीन् वा प्रति [2]गन्तारम्। पक्षे आहवनीयादीन् प्रति बहुवचनिर्वा[2] ऋत्विभिः सह सङ्ग्रामेषु गन्तारमित्यर्थः। अथवा बहुकृत्वः इन्द्रशब्दश्रुतेः परस्परनिरपेक्षाणि 'भिन्नान्येवैतानि वाक्यानि'। प्रतिवाक्यं च आह्वयामीत्यस्यानुषङ्गः।

---

१. त्वादिरिति मूको २. प्रतिपद्य मूको ३. त्वायु मूको. ४. देवेन ति[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६-६. इन्धेरिन्द्रशब्दस्तु दोर्द्रमतेर्वा मूको. ७-७. इन्तारं यज्ञे ... इवद्विर्वा मूको. ८-८. भिन्नानि वाक्यानि भिन्नान्येवैतानि ति[1]; भिन्नानि वाक्यानि भिन्नान्येवैतानि ति[2].

त्रातारम् इन्द्रम् आह्वयामि तर्पयितारम् इन्द्रम् आह्वयामि । इत्येवम् उत्तरयोरपि । पुरुहूतश्च सन् स्वस्ति अविनाशम् नः अस्माकम् मघवा धनवान् धातु दधातु विधत्ताम् । अथवा नः इति चतुर्थी । दधातिरपि दानार्थः । अस्मभ्यम् अविनाशं ददातु । कः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ११ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।
बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

स्कन्द० इन्द्रः सुत्रामा शोभनः त्राता स्ववान् [1]स्वशब्दोऽयम् धनवचनः[1] आत्मवचनोऽन्नवचनो[2] वा । धनवान् आत्मवान् अन्नवान् वेत्यर्थः[3] । अवोभिः इत्थम्भूतलक्षणे एषा तृतीया । तर्पणैः पालनैर्वा सम्बद्धः सुमृळीकः सुसुखः भवतु विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा । किञ्च बाधताम् अपनयतु पीडयतु वा द्वेषः अस्माकं द्वेष्टृ द्वेष्यं वा पापं वा रक्षआदि वा । अभयम् च कृणोतु करोतु अस्माकम् । तत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तस्य पुत्रस्य धनस्य वा पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्याऽपि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।
सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

स्कन्द० तस्य प्रकृतस्येन्द्रस्य वयम् सुमतौ शोभनायां मतौ पालनबुद्धौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य । किम् । स्याम इति यत् परस्तात् क्रिया[4]दं तस्यानुषङ्गः । न च केवलायां सुमतौ । किं तर्हि । अपि भद्रे भजनीये सौमनसे शोभनं [5]मनः सुमनः सुमन एव सौमनसम्[5] । किं सत् । दानबुद्धिः । तत्रापि वयमेव स्याम । पालनबुद्धिषु वयं पाल्याः दानबुद्धिषु च सङ्गप्रदानं स्यामेत्यर्थः । सः सुत्रामा शोभनः त्राता स्ववान् धनवान् आत्मवान् वा इन्द्रः अस्मे [6]यज्ञम्दा नर्य[6] सो । अस्मत्तः आरात् चित् आराच्छब्दो दूरवचनः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दूरेऽपि । अपिशब्दात् सन्निकृष्टेऽपि यद् द्वेषः द्वेष्टृ द्वेष्यं वा पापं रक्षआदि वा सनुतः अन्तर्हितम् (तु. निघ ३,२५), तत् युयोतु पृथक्करोतु । अपनयत्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

१-१. °श्वो धन° मूको. २. आत्मवचनो मूको. ३ इत्यर्थः मूको. ४-४. °स्तमन सुमन सौमनसः मूको. ५-५. सत्तायां मूको.

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।
उरू न राधः सवना पुरूण्यपो गा वज्रिन् युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निऽयुतः । धवन्ते ।
उरु । न । राधः । सवना । पुरूणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

स्कन्द० अव इत्युपसर्गो धवन्ते इत्याख्याठेन सम्बन्धयितव्यः । त्वे तव स्वभूता हे इन्द्र! प्रवतः न ऊर्मिः प्रवत इति 'उपसर्गोऽल्पन्दसि धात्वर्थे' (पा ५,१,११८) इति वतिः । प्रवतं गन्तुं प्रवृत्तम् । किं तत् । उदकम् । तस्य यथोर्मिरोघः अधो गच्छेद् अन्याहृतम् एवम् गिरः ब्रह्माणि गिरो वाचः ब्रह्माणि अन्नानि कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा चैषा द्वितीया । तच्छ्रुतेस्सामर्थ्यादेव अत्र कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाऽध्याहारः' । स्तुतिलक्षणा वाचो हविर्लक्षणान्यन्नानि च प्रति नियुतः वडवाः अव धवन्ते । अवेत्ययम् अधोभावे । धवतिरपि गतिकर्मा 'धवति' धावति' (निघ २,१४) इति । अधो गच्छन्ति' । द्युलोकात् पृथिवीं गच्छन्तीत्यर्थः । अथवा त्वे नियुतः इत्यपि द्वे अपि द्वितीयान्ते । गिरो ब्रह्माणि इत्येते तु प्रथमान्ते धवन्ते इत्येतस्याः क्रियायाः कर्तृप्रतिनिर्देशार्थे । त्वाम् इन्द्रं स्वदीयाश्च वडवाः च प्रति स्तुतिलक्षणा वाचोऽस्मानिः प्रयुज्यमाना हविर्लक्षणान्यन्नानि च' अव धवन्ते गच्छन्ति । अवशब्दस्तु पदपूरणः । उच्छब्दार्थो' वा । ऊर्ध्वं द्युलोकं गच्छन्तीति । अथवा अव-शब्द एवोपसर्गः क्रियावचनशब्दार्थयोगाद् ससाधनां' क्रियाम् आह । कतमाम् । अवस्थितानाम् । अधः पृथिव्यां स्थितानाम् अस्माकं स्वभूतानि गिरो ब्रह्माणि चेति । किञ्च उरु "न राधः" नशब्द उपरिष्टादुपचारः । 'उपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमानार्थस्य' सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः' (या ७,३१) इति पदपूरणः । चार्थे वा । बहु वसुधनम् सवना पुरूणि । 'सवनम्' (निघ ३,१३) इति यज्ञनाम्' । हविर्यज्ञांश्च बहून् अपः उदकानि च मेघोदरान्तर्गतानि च गाः च असुरैरपहृताः । हे वज्रिन्! युवसे सम्' संयुवसे आत्मना सम्मिश्रयसि । आत्मसंस्थानि आत्मायत्तानि करोषीत्यर्थः । न चैतान्येव केवलानि । किं तर्हि । इन्दून् सोमांश्च । अथवा उरु न राधः इति नशब्द उपमायामेव । यथा कश्चित् बहुधनं महता यत्नेन कुर्यात् तद्वत् त्वं हविर्यज्ञादीनि स्वीकरोषीति ॥ १४ ॥

षड्गुरु० अव धवन्ते पतन्ति त्वयि इन्द्र! प्रवणात् इव उदकम् स्रोत्रजाम्नाणि नियुतः इव शीघ्रवेगाः । बहु च अन्नम् सवनानि" च बहूनि धवन्ते । स त्वं यजमानैः अभिष्टूयमानान्" इन्दून् उदकानि गाः च सम्मिश्रयसि । यजमानेभ्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

क ईं स्तवत् कः पृणात् को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

---

१. "शब्दोऽध्या" मूको. २. धवते मूको. ३. गच्छति मूको. ४. नास्ति मूको. ५. स्व' मूको. ६. साधनां मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८-८. 'वा इव' मूको. ९. न ... मूको. १०. संवनां ११. "माणान् वि' छ; "माणाद् स्वं.

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघऽवा । विश्वहा । अवेत् ।
पादौऽइव । प्रऽहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० किंशब्द आक्षेपे । ईम्-शब्द एनमित्यस्यार्थे । 'कः एनम् इन्द्रम् स्तवत् मत्तोऽन्यः स्तौति । यथाऽहं स्तौमि न तथाऽन्यः कश्चिदित्यर्थः । कः पृणात् पृ पालनपूरणयोः । को वा पूरयति सोमैः । कः वा यजाते पूजयति हविर्यज्ञैर्वा यजते । यः कीदृशः इन्द्रः । उच्यते—यत् यः इन्द्रः उग्रम् क्रूरमपि शत्रुम् मघवा धनवान् विश्वहा सर्वदा अवेत् वेतिर्गतिकर्मा । हननार्थं गच्छति । गत्वा च पादौ इव प्रहरन् यथा आत्मीयौ पादौ गमनवेलायां प्रक्षिपन् पूर्वम् अपरम् करोत्येवम् अन्यच्चान्यं च शत्रुं यावान् कश्चित् शत्रुस्तं सर्वं करोति । पूर्वमपरं प्रकर्षापकर्षावत्र पूर्वापरशब्दाभ्याम् अभिधातुम् अभिप्रेतौ, [1]न तु पौर्वापर्यम्[1] । उत्कृष्टं सन्तं निकृष्टमित्यर्थः । शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा । निकृष्टकर्माणं निकृष्टप्रज्ञं वा करोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० कः एनम् स्तोतुं शक्नुयात् । कः वाऽस्मै प्रयच्छति । का वा यजते । यत् अयम् ईदृगूर्णं लोके कश्चिदपि विद्यमानं शत्रुम् सर्वदा शीघ्रम् वेत्ति । यं च पादौ इव गमनवेलायां प्रहरन् अन्यमन्यम् करोति । पूर्वम् पादम् अपरम् अपरं च पूर्वम् करोति । कर्मभिः भूयोभूयः आश्चर्याणि कर्माणि करोति । तस्मात् स्तोतुम् अयं शक्य इति ॥ १५ ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम्ऽउग्रम् । दमऽयन् । अन्यम्ऽअन्यम् । अतिऽनेनीयमानः ।
एधमानऽद्विट् । उभयस्य । राजा । चोष्कूयते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

स्कन्द० शृण्वे इति लडर्थे लिट् । विकरणश्च श्नुः व्यत्ययेन कर्मणि च श्रूयते । प्रख्यात इत्यर्थः । वीरः शूर इन्द्रः । किं [1]कुर्वन् । उग्रमुग्रम् दमायन्[1] यावान् कश्चिदुग्रः क्रूरः शत्रुः तं सर्वं दमयन् दान्तम् कुर्वन्निच्छन् वा । न च केवलमेतदेव कुर्वन् । किं तर्हि । अन्यमन्यम् अन्यच्चान्यच्चात्मनः स्तोतारम् अतिनेनीयमानः अतिशब्दः पूजायाम् । शोभनं नयन् । किम् । सामर्थ्यात् समृद्धिम् । स्तोतारञ्चात्मनः समृद्धं कुर्वन्नित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—शत्रुदमनकरणमहः शत्रुदसनेच्छायशो वा । सर्वस्तोतृसमृद्धिकरणदशश्चास्येन्द्रस्य प्रख्यातमिति । किञ्च एधमानद्विद् ऋध्यतां द्वेष्टा । किम् सर्वेषाम् । न, किंतु[2] अयज्वनाम् । कुत एतत् । सामर्थ्यात् । उग्रस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य राजा ईश्वरः चोष्कूयते शुदसनार्थेऽत्र स्कुञातिरिति व्याचक्षते । अपगमं शुदस्यति निराकरोति । कीदृशान् । विशः विश[3] प्रवेशने । सर्वत्राऽप्यनुप्रविष्टान् । कः । इन्द्रः । कान् । मनुष्यान् । एधमानद्विडित्युपादानाद् यान् द्वेष्टि तान् समृद्धान् अयज्वनः[4] ॥ १६ ॥

१-१. नदे पौर्वा[5] ति[6]; नदे तत्पौर्वा[5] ति[7]. २-२. नास्ति मूको. ३. कुर्व ... इन्द्र[8] (यमयन्द्र[8] ति[9]) मूको. ४. कि मूको. ५. नास्ति मूको. ६. दमनः मूको.

वेङ्कट० श्रूयते वीरः उग्रम्-उग्रम् शत्रुम् दमयन्[1] अन्यम्-अन्यम् च अत्यन्तम् अतिगच्छन्, एधमानानां मनुष्याणां द्वेष्टऽऽत्मव्यतिरिक्तानाम् असुन्वताम्[2], उभयस्य दिव्यस्य[3] च पार्थिवस्य च धनस्य ईश्वरः अत्यन्तम् आहृयति विशः इन्द्रः, मनुष्यान् एधमानान् असुन्वतो द्युदस्यति इन्द्रः (तु. या ६,२२) इति ॥ १६ ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।
अनानुऽभूतीः । अवऽधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

स्कन्द० परा इत्ययमुपसर्गः परीत्यस्य स्थाने । वृणक्ति इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । परि वृणक्ति वर्जने । परिवर्जयतीन्द्रः । किम् । पूर्वेषाम् सख्या पूर्वेषां यजमानानां सखिभावान् । ये पूर्वम् अपाक्षुः साम्प्रतं न यजन्ते तैः सह सख्यानीत्यर्थः । वितर्तुराणः विविधं त्वरमाणः अपरेभिः अपरकालैः ये इदानीं यजन्ते तैः सख्यानि एति गच्छति । पूर्वपक्षून् जहाति साम्प्रतिकैर्यष्टृभिः सह शीघ्रं सख्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते—अनानुभूतीः स्तुतीनां सोमस्य[4] च अननुभवान् अवधून्वानः अवधूननम् अत्यन्तपरित्यागः[5] । हेतौ चायम् शानच् । प्रयोजनस्य चेयम् हेतुत्वेन विवक्षा । स्तुतिसोमाऽननुभवपरित्यागार्थमित्यर्थः[6] । नहि अपष्टृभि. सख्यम् अजहता यष्टृभिश्चा-प्रतिपद्यमानेन स्तुतिसोमानुभवः[7] शक्यः कर्तुम् । अथवा द्वे अप्येते इन्द्रस्यैव विशेषणे । अननुभूतीः अन्विति पश्चाद्भावे । पश्चाद्भवनम् अनुभूति. न्यूनता न्यग्भावो वा । तद्वान् अनुभूतीः । ईकारो मत्वर्थीय· । ततोऽन्यः अननुभूती । कुतश्चिदप्यन्यूनः अन्यग्भूतो वेत्यर्थः । अवधून्वानः धूञ् कम्पने । ताच्छील्ये चायं शानच् । शश्वत्कम्पनशीलः । यः किं कृतवान् । उच्यते—पूर्वीः इन्द्रः शरदः । एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य इन्द्रः पूर्वी. शरदः, 'कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे' (पा २,३,५) 'इत्येवंनियम् द्वितीया । पूर्वेषु संवत्सरेषु सततम् तर्तरीति तॄ प्लवनसंतरणयो. । प्लवनम् गमनम् प्लुतेर्गत्यर्थत्वात् । लट् चायम् व्यत्ययेन भूते काले द्रष्टव्यः । यज्ञेष्वत्यर्थम् अगमत् । स एव तेषामेव व्यावृत्तभागानाम् अतिप्रियत्यागत्वात् सख्यानि वर्जयति अन्येषां च प्रतिपद्यते स्तुतिसोमाऽननुभवपरिहारार्थमित्यदं समस्तार्थः[8] ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पूर्वेषाम् संस्तुतानामपि साम्प्रति अयजमानानाम् सख्यानि इन्द्रः परिमार्ष्टि । तथा शृण्वानि वितरन् अन्यैः अधुना यजमानैः सख्यम् गच्छति । आनुकूल्यम् अगच्छन्तीः प्रजाः अवधून्वानः पूर्वीः इन्द्रः शरदः यजमानानाम् अत्यन्तं तरति ॥ १७ ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

---

१. नम" क ङ्पं. २. असुन्वताम् ङ्पं. ३. मास्ति ङ्पं. ४. सोम्यस्य मूको. ५. "भागौ ("ने ति") मूको. ६. "सोन्नु" मूको. ७. स्तुतिसोऽननुभवः. ८-८. इतः पूर्वतनो भागो मूलग्रन्थे लुप्तः । परन्तु मूलकोशे तत्संकेताभावः.

रूपम्ऽरूपम् । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।
इन्द्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

स्कन्द० रूपम्-रूपम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया। रूपस्यरूपस्य। प्रतिरूपः प्रतिरूपशब्दः[1] सदृशवचनः। सदृशः[2] बभूव भवति। अथवा भवतिः प्राप्त्यर्थः। रूपंरूपं प्राप्नोति। प्रतिरूपः प्रतिगतो रूपैः इन्द्रः। देवतैश्वर्याद् अन्यच्च रूपम् इन्द्र अतिष्ठतीत्यर्थः। तत् अस्य रूपम् प्रतिचक्षणाय सर्वस्य प्रतिदर्शनाय। सर्वेण द्रष्टव्यमित्यर्थः। किञ्च इन्द्रः मायाभिः प्रज्ञाभिः पुरुरूपः बहुरूपः ईयते गच्छति यज्ञान् शत्रून् वा प्रति। कस्मात्। युक्ताः हि। हि-शब्दो यस्मादर्थे। यस्माद् रथे युक्ता अस्य स्वभूताः हरयः अश्वाः। कियन्तः। शता दश दश शतानि। सहस्रमित्यर्थः। यस्य हि अश्वसहस्रं रथेन युक्तं स कस्मात् न गच्छति ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तत्तद्रूपम् इन्द्रः भावयति[3]। प्रतिरूपम् प्रतिपद्यमानं यो रूपम् आदत्ते स तथोक्तः। तत् अस्य रूपम् प्रतिदर्शनाय भवति। तदेवाह—इन्द्रः कर्मभिः बहुरूपः गच्छतीति[4] तदनुरूपम्। अस्य अश्वाः दश शतानि सहस्रम्[5] युक्ताः भवन्तीति। ततः सर्व एव मन्यन्ते—मां प्रति उदगादित्यनेनैतत् समानमिति ॥ १८ ॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।
को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।
कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

स्कन्द० युजानः नियुञ्जानः हरिता हरितवर्णावश्वौ आत्मीये रथे भूरि प्रभूतम् त्वष्टा तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। शत्रूणां तनूकर्ता इन्द्रः इह लोके राजति दीप्यते। सुष्ठु शोभत इत्यर्थः। अथवा युजान इति हेतौ शानच्। भूरीत्यपि षष्ठ्यर्थे प्रथमा। राजतिरप्यैश्वर्यकर्मा। हरित-वर्णयोः अश्वयोः रथे नियोगेन हेतुना बहुनो धनस्येष्टे। अश्वयोगेन तत्पूर्वकः सङ्ग्रामो[6] लक्ष्यते। अश्वनियोगोत्तरकालेन सङ्ग्रामेण हेतुनेत्यर्थः। कः विश्वाहा किंशब्दोऽत्र क्षेपे। विश्वाहा सर्वदा द्विषतः द्वेष्टुः पक्षः सहायसमूहः[7] आसते आस्ते। न कश्चिदप्यास्ते। सर्वमिन्द्रो विनाशयतीत्यर्थः। उत आसीनेषु उतशब्दोऽप्यर्थे। आसीनेषु तिष्ठत्सु विद्यमानेषु सूरिषु स्तोतृष्वक्षासु अपि[8]। एतदुक्तं भवति—स्वयमेव यावद् इन्द्रोऽपि द्विषत्पक्षविनाशनक्षमः, किं पुनः अन्यासु सत्सु स्तोतृषु। तथैनं स्तुमो यथा प्रवृद्धवीर्यः सर्वं द्विषत्पक्षं विनाशयतीति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० युजान. हरितावश्वौ रथे अत्यन्तम् दीप्तः इह राजति। कः इन्द्रव्यतिरिक्तः शत्रोः पक्षे सर्वदा शत्रुमध्ये आस्ते, अपि च आसीनेषु स्तोतृषु ॥ १९ ॥

अगन्नूति सेत्रमार्गन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहूरणाऽभूत् ।
बृहस्पते श्र चिकित्सा गविष्टावित्था सते जरित्रे इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

---

१. प्रतिशब्दः मूको. २. सदृशो मूको. ३. पारयति ऋग्. ४. गच्छति त्रि' ऋग्, ५. 'इव मूको. ६. सङ्गमो मूको. ७. सहायसमाह त्रि'. ८. नास्ति मूको.

अगव्यूति । क्षेत्रम् । आ । अगन्म । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अंहूरणा । अभूत् ।
बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ । इत्था । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥ २० ॥

स्कन्द० 'बृहस्पते प्र चिकित्सोक्तदेवम्' । 'बृहस्पते प्र चिकित्सा' इत्येतेन निगदेनोक्तदेवतम् । एकदेशेन चेदं मध्यमेन समस्तामा ऋच उपलक्षणम् । न पादमात्रस्य प्रतिनिर्देशः । समस्ता ऋग् निगदोक्तदेवता । आद्यः पादो देवदेवत्यः, द्वितीयो भूमिदेवत्यः, तृतीयो बार्हस्पत्यः, चतुर्थ ऐन्द्रः । तथा च बृहद्देवताकार आह—

अगव्यूति स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः ।
बृहस्पतिं 'तृतीयस्त्विन्द्रमेवोत्तरस्तु यः' ॥ (बृ. बृदे ५,१११) इति ।

देवताभेदाच्च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानि । गावश्चरन्ति यत्र सा गव्यूतिः, तद्वर्जितं यत्समस्तं कृष्टं तद् अगव्यूति[1] । सस्यानि यत्र[2] जायन्ते स भूप्रदेशविशेषः क्षेत्रम् । तत् क्षेत्रम् आ अगन्म युष्मत्प्रसादेन आगताः प्राप्ता वयम् । अथवा [3]आ अगन्मेति लिङर्थे लुङ् । आगच्छेम[4] प्राप्नुयाम हे देवाः ! । अथवा क्षेत्रशब्दः सस्योत्पत्तिस्थानवचनोऽन्यत्र[5], 'इह तु स्थानसामान्याद्[6] देवस्थाने प्रयुक्तः । युष्माकम् दैवानां यद्गव्यूतिविरहितं क्षेत्रं स्थानं देवलोकाख्यम् राद्धयम् प्राप्ता प्राप्नुयाम वा । प्राप्ता इति च तद्धेतोर्यागस्य[7] भूतकालत्वाद्धेतुमतोप्येवम्[8] भूतकालव्यपदेशः । उर्वी विस्तीर्णा सती प्रशस्तवचनोऽयम् सच्छब्दः । प्रशस्ता भूमिः पृथिवी । अंहूरणा अंहस्वती पापवती । उद्वेजनीयेत्यर्थः । अभूत् उत्पत्तिः प्रभृति जाता । आरामनदीपुलिनपर्वतशिखरादिषु [9]प्रशस्ता ऊषरवद् भूमरुप्रदेशेषु[10] उद्वेजनीया येयं विस्तीर्णा भूमिः सा क्वचित् प्रशस्ता क्वचिद् उद्वेजनीयेति गुणकथनाद् भूमेः स्तुतिमात्रं वाक्यार्थः । हे बृहस्पते ! प्र चिकित्स प्रजानीहि गविष्टौ द्वितीयार्थे सप्तम्येषा । [11]गविष्टिं गविच्छां[12] गां प्रति अस्माकमिच्छां प्रज्ञाय गां देहीत्यभिप्रायः । अथवा प्र चिकित्सेति । ज्ञानस्य ज्ञेयापेक्षत्वाद् गविष्टाविति[13] चाधिकरणश्रुतेश्चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । पन्थामिमेतदेवेहाप्यनुपज्यते[14] । इण गतौ । गोगतौ गोप्राप्तौ यः पन्था उपायस्तं प्रजानीहीति । इत्था अमुत्र स्वर्गे लोके सते जरित्रे प्रशस्तस्य स्तोतुरर्थाय हे इन्द्र ! पन्थाम् । किम् । प्रचिकित्सेत्यनुषङ्गः । स्तोतुः स्वर्गप्राप्त्युपायं जानीहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० गोमार्गरहितं[15] शुभम् क्षेत्रम् आ गच्छेम देवाः ! । विस्तीर्णा सती भूमिः अस्माकम् अभिगन्तव्या भवतु । बृहस्पते ! त्वं चास्मान् गवामन्वेषणे प्र जानीहि । त्वं च इन्द्र ! सत्यमेव लोके सद्यम् पन्थानं कुरु । शौनकः—

[16]'अगव्यूति स्तौति देवान् पादो[17] भूमिमथोत्तरः[18] ।
बृहस्पतिं तृतीयस्तु [19]इन्द्र एवोत्तरे स्तुतः[19]' ॥ (बृ. बृदे ५,१११) इति ॥ २० ॥

[20]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमस्तो वर्गः[20] ॥

1-1. °मेवोत्तमं पदम् मूदे. २. गव्यूति मूको. ३. नास्ति मूको. ४-४. लिङर्थे लुङ्येति लुङ् गच्छेम मूको. ५. °चन मूको. ६-६. वचन इह समान° मूको. ७. तद्धेतोर्यागस्य मूको. ८. हेतुमत्यारेव मूको. ९-९. प्रशस्ता अपि भूः मरु° कु. १०-१०. गो इष्टौ गविष्टौ मूको. ११. गविष्टि मूको. १२. एतस्मिन्नपि कु °ौदरन्ते मूको. १३. १४-१४. °त्रिदं स्तौति देवान् मूको. १५. °मिमथोत्तरम् मूको. १६-१६. इन्द्रमेवोत्तमं पदम् मूदे. १७-१७. नास्ति मूको.

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सद्मनो जाः ।
अहन् दासा वृषभो वस्नयन्तोदन्जे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सदृशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णा । असेधत् । अप । सद्मन । जा ।
अहन् । दासा । वृषभ । वस्नऽयन्ता । उदऽन्जे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

स्कन्द० 'अत ऊर्ध्वम् अनादिष्टमैन्द्रम्' (ऋग १,१२,५) इत्यनादेशाद् 'इयम् ऋग् ऐन्द्री'। दिवेदिव अहन्यहनि सदृशी तुल्या अनादिविवृद्धिरहिता । अन्यम् अर्धम् अन्यस्थानम् कृष्णाः कृष्णवर्णा रात्रय प्रायरूपत्वात् अथवा कृष्णशब्द क्रियावचन[1]। कृष्णा कृष्टा सर्वतो निकृष्टा असधत् सेधतिर्गतिकर्मा। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्य । गमयति अप सद्मन अपेरुपसर्गश्रुत सेधदिति क्रियापदम् अनुषक्तव्यम्। अपगमयति सद्मन । स्वस्मात् स्थानात् नाशयतीत्यर्थ । का । उच्यत । जा [2]जायन्त इति जा[2]। असुरप्रजा अयज्वप्रजा वा। किञ्च। अहन् हतवान् [3]दासा दासो उपक्षय विनाशी[3] वृषभ वर्षितेन्द्र । वस्नयन्ता मूल्यमिच्छन्तौ[4] [5]वस्न इति द्रव्यनाम[5]। [6]द्रव्यविक्रयादिना व्यापारेणोपायेन[6] धनार्जनपरौ अयज्वानावित्यर्थ । क अहन्। उच्यते। उदन्वति नदविशेषनामैतत्। उदन्वजाख्ये [7]नदे। कौ अहन्[7]। वर्चिनम् शम्बरम् च वर्चिशम्बरनामानौ असुरौ ॥ २१ ॥

षड्गुरु० दिनेदिने सदृशरूपा [1]अन्यम् अर्धम्[1] यस्मिन्नर्धेऽहनि[2] वर्तते तस्मोऽन्यम् अहर्दम् प्रति रात्री कृष्णवर्णा [3]अप सेधति[3] स्वस्मात् स्थानात् प्रापयन्तीयमान । 'हतवांश्च असुरौ[4] वर्चिना आत्मनो धनम् अपहर्तुमिच्छन्तौ उदन्वत्याख्ये आवासे वर्चिनम् शम्बरम् च ॥ २१ ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दशस्यन्दशस्यो वाजिनोऽदात् ।
दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शाम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रऽस्तोके । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दशस्यन् । दशस्यो । वाजिनः । अदात् ।
दिवःऽदासात् । अतिथिग्वस्य । राधः । शाम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

स्कन्द० 'भावृत्त[1]' चतस्र[1]। चतस्र[1] एता ऋचो भावदृत्तार्या । तत्र चेतिहासमाचक्षत[1]—सृञ्जयेषु प्रस्तोको नाम राजा भरद्वाजम् अभिगम्योपसङ्गृह्य पाणी सन्धाय प्राञ्जलिरवाच—वारशिखा नाम अवयन्वतो [2]यैर्वय युद्ध विनिर्जिता । तान् स्वपुरोहितो[2] विनियोक्तुम् इति। तथेति प्रतिपद्य भरद्वाज तम् अयाजयत्। पौरोहित्य चास्य अकरोत्। अथासौ—

१-१ °दियम ऐन्द्री वि° °दियाभे द्वी वि° २ क्रियाशब्द मूको ३,३ जायन्तो ता इति वा मूको ४ ४ दासवृष क्षयितव्यौ मूको ५ मूल्यि° मूको ६ ६ सद्व्यव्याणाम् मूको ७ ७ °विक्रयादिनो व्यापारेण पायन मूको ८ ८ न ह्यवकल्पहन् मूको ९ °ख्याम् मूको १० अर्थम् मूको ११ °र्थे° मूको १२ १२ अवसेधन्ति मूको १३ असुरौ मूको १४ खुदे ५,११° १५ नास्ति मूको १६ खुदे ५,१२४ १४०. १७ १७ तां स्वपु° मूको

जिला वारशिखान् राजा प्रस्तोकस्साञ्जयो मृधे ।
भरद्वाजाय गुरवे विविधा दक्षिणा ददौ ॥
[1]वसु चादाय निर्गच्छन्निन्द्रं[1] पथि यदृच्छया ।
[2]ददर्श चाभितुष्टाव[2] भरद्वाजः शतक्रतुम् ॥
[3]ऋषेर्दृष्ट्वा विभूतिं[3] तां गर्गः पप्रच्छ वृत्रहा ।
युष्मभ्यं कतमो राजा धनमेतद् ददाविति ॥
अथ विस्तरतो गर्गो यो मस्मै यद् ददौ वसु ।
ऋषिभि[4]श्चतसृभिः सर्वं तदिन्द्राय न्यवेदयत्[5] ॥

शौनकोऽप्याह—

साञ्जयश्चायमानस्य भरद्वाजाय यद् वसु ।
[6]ददतुः तदकीर्तयद् द्वयोः प्रस्तोक इत्यृचा[6] ॥ (तु. बृदे ५,[7] ३९-१४०) इति ।

'प्रस्तोक इति दिवोदासस्यैव द्वितीयं नामधेयम् । [8]गुणतो वाऽभिधानम् । प्रकर्षेण स्तोका.[8] शत्रवो यस्य सः प्रस्तोकः दिवोदास इति । इत् नु पदपूरणौ[9] । राधसस्ते इति तेशब्द[9] षष्ठ्यन्तः प्रस्तोक इत्येतस्य विशेषणम्, न राधसः । प्रस्तोकः ते तव स्वभूतः हे इन्द्र । 'राधसः धनस्य दश कोशयीः[10] कोशान् [10]दश कलशान् दश[10] वाजिनः अश्वान् अदात् दत्तवान् । किम् एतावदेव । न । किं तर्हि । दिवोदासात् अतिथिग्वस्य अतिथीन् प्रति परिचर्यया निरयं गतस्य तस्य यत् राधः अन्यदपि धन यच्च शाम्बरम् अासुरम् शम्बरनाम्नोऽसुरस्य [11]स्वं तं हत्वा[11] त्वया दिवोदासाय यद् दत्त तद् उभयम् प्रति अग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तो वयम् । यच्च अस्य स्वमेव यच्च शाम्बरम् हत्वा त्वया दत्तम् तद् उभयमपि, दिवोदासात् प्रतिगृहीतवन्तो वयमित्यर्थः । यच्च पित्रा भरद्वाजेन प्रतिगृहीतं तत् पितृधनं पुत्रस्येवेति गर्गः आत्मनि व्यपदिशति ॥ २२ ॥

येकूट० प्रस्तोको बहुधनम् भरद्वाजेभ्य. प्रददौ । तद् आदाय गृहं प्रति गच्छन् गर्गः[12] वसुनम् इन्द्राय चतसृभिः ऋषिभिः कथयति । प्रस्तोकः एव क्षिप्रम् धनात् आरसीयात् हे इन्द्र । तव स्वभूतोऽहमस्मि[13] दश धनपूर्णाः कोशीः । चकार उपजन । दश अश्वांश्च प्रायच्छत्[14] । दिवोदासस्य अतिथिग्वस्य । षष्ठ्या आदादेशः । तस्य स्वभूतं[15] वासयितृ धनम् वयम् प्रतिगृहीतवन्तः, शाम्बरम् असुरं हित्वा यत् तस्मात् तेनाऽऽहृतम्[16] ॥ २२ ॥

दशाश्वान् दश कोशान् दश वस्त्रार्धिभोजना ।
दशौ हिरण्यपिण्डान् दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

१-१. वसु · · गच्छ' मूको २-२. दर्शायाभितुं मूको. ३-३. दृष्ट्वापि भूतिं' मूको. ४. शुचिभम् मूको. ५. निवेदयति मूको. ६-६. द्वयोस्तोक इत्यृचि: दानं तदं शंसतु पृदे. ७-७. गुणतो वाऽभिधानं प्रकर्षेण स्तोकाः मूको. ८ 'पूरणेन मूको. ९-९. राधसस्ते प्रस्तो कोशयी मूको. १०-१०. शतकलेशान् मूको, शतकलीः कु. ११. स्वकं हत्वा मूको. १२. गर्गः मूको. १३. भूतो' मूको, १४. 'दत्त वि'; प्रायच्छन् ल १५. 'त मूको. १६. यत्त' स छपं.

ऋ-२६६ *

रथस्य द्यावापृथिव्यो कारणम् अत एवोच्यते, द्यावापृथिव्योः सारः समुचितो रथाख्य इति। यद्यपि च पार्थिवत्वाद् रथस्य [1]पृथिवीसारसमुचितत्वं तथापि[1] द्यावापृथिव्योः [2]परस्परोपकरणाद् बहुमयसारसमुचितत्वव्यपदेशः[2]। अथवा ओजइशब्दोऽन्तर्णीतमत्वर्थः। दिवश्च पृथिव्याश्च सम्बन्धि यद् ओजस्वि बलवद् दृढं काष्ठलोहचर्मादि तत्पर्युद्धृतं पिण्डीकृतं रथात्मना व्यवस्थापितम्। वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः परि आहृतम् [3]सर्वतः समाहृतम्[3] सद्यः यमं सारः। कथ। सन्धेः[4] सामर्थ्याच्च वनस्पतीनामेव। यावद्धि यस्य वनस्पतेः सारभूतं ताक्षत्र आहृत्य रथात्मना व्यवस्थाप्यते। अपाम् ओजमानम् उर्जितः[5] धातुरुपठितोऽप्योजइशब्दादिषु प्रयोगदर्शनाद् अभिभवार्थे[6] द्रष्टव्यः। मेघोदरान्तर्गतानाम् अपाम् ओजमानम् अभिभवितारम्। [7]यतश्च तत्स्थोऽभिभवति अतो रथ ओजसेति व्यपदिश्यते[7]। अथवा उर्ज आर्जवे इत्येतस्मात् [8]छान्दसो वकारलोपः[8]। अपाम् ऊर्जितारं[9] दातारम् अभिमुखीकर्तारमित्यर्थः। अथवा अर्जेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययस्य छान्दसम् आदेरेतद्रूपम्। अपां गमयितारं पातयितारमित्यर्थः[10]। परि सर्वतः गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः श्लेष्मणा च आहृतम् व्याप्तं वेष्टितम्। इन्द्रस्य वज्रम् वज्रकार्यकरणाद् अयं वज्रव्यपदेशः। राजा पक्षिगणवत्[11] इति यथा। वज्रं वज्रस्थानीयम्। वज्रकार्याणां धूम्रवधादीनां साधयितारमित्यर्थः। रथम्[12]। रथाम्। हविषा यज आत्मन एव चायम् अन्तरात्मनः प्रेषः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योरिदम् उद्धृतम् यद्यः, तथा वनस्पतिभ्यः च आहृतम् सद्यः, तमिमम् अपाम् वेगं बहुत्वं क्षीघ्रं गच्छन्तम् पतिः गोचर्मभिः आवृतम् इन्द्रस्य वज्रम् हविषा रथम् यज। 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्। स त्रेधा व्यभवत्। रथस्तृतीयं[13] रथस्तृतीयं 'यूपस्तृतीयम्' (तु. माश १,२,४,१) इति ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।
सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।
सः । इमाम् । नः । हव्यऽदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

स्कन्द० सेमामिति तच्छन्दाद् यच्छन्दोऽध्याहार्यः। त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः। मरुताम् अनीकम् अनीकस्थानीयः[14]। अनीकमिति खड्गस्य मुखमुच्यते। अग्रसामान्याद् वदनलक्षणमेव, मुखसमूहो वा। मित्रस्य गर्भः गर्भस्थानीयः। [15]कथम्। पितृस्थानीयेन मित्रेण[16] वृष्टिद्वारेण जन्यमानत्वात्। अथवा [17]गर्भो मत्तेन रह्यते[17] एवं मित्रेण यत्नेन रक्ष्यमाणत्वाद्[18] मित्रस्यायं गर्भः। वरुणस्य नाभिः नाभिस्थानीयः। यथा नाभिः अङ्गानां मध्ये। प्रधानभूत इत्यर्थः। सः इमाम् नः

1-1. समुचितस्तथापि मूको. 2-2. परस्परोपकरण ... ... बहुमयसारसमुचितव्य' मूको. 3-3. सर्व ... हृतम् मूको; सर्वत आहृतम् कु 4. निधेः मूको; नास्ति कु. 5. उच्छतिः मूको. 6. 'भवाते मूको. 7-7. यच्च तत्स्थोऽभिभवति इति व्यप' मूको. 8-8. छान्दसोकार' मूको. 9. ऊर्जितारम् मूको. 10. पातारं मूको. 11. पग २, ३, ९, ५, १, १२९ द्र; पति गुणः मूको. 12. रथम् मूको. 13. नास्ति वि' सर्वं. 14. 'स्थानीयम् मूको. 15-15. कथं ... ...न मित्रेण मूको. 16-16. गर्भोऽयत्नेन रक्ष्यते मूको. 17. रक्ष्य' मूको.

'अस्माकं स्वभूताम् हव्यदातिम् हविर्दानक्रियाम् जुषाणः सेवमानः । हविर्दानेन सम्प्रदातां प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । हे देव ! दानादिगुण ! स्थ ! प्रति हव्या गृभाय प्रतिगृह्णाण हव्यानि हवींषि ॥ २८ ॥

वेङ्कट० ... ... ॥ २८ ॥

उर्प श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद् दवीयो अप सेधु शत्रून् ॥ २९ ॥

उर्प । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुऽत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् । सः । दुन्दुभे । सऽजूः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

स्कन्द० "परस्तृचो दुन्दुभेर्वेदितव्यः"[1] । परस्य तृचस्य[2] 'अर्धतृतीयानाम् ऋचाम् दुन्दुभिर्देवतेत्यर्थः[1] । 'उप श्वासय[3] उपेत्येव आहुः स्थाने । श्वसतिरन्यत्र प्राणार्थे एव[4] श्वस प्राणने इति पदार्थोपधात्वकः सुपाठः । इह तु सामर्थ्यात् पूरणार्थः । आपूरय । केन । सामर्थ्यात् स्वेन शब्देन । किम् । पृथिवीम् उत द्याम् दिवमपि । अथवा 'श्वसतिर्वधकर्मा । आघातय[5] स्वशब्देन द्यावापृथिव्यौ । तावन्त शब्दं कुरु यावन्तं सम्प्राप्य उभे द्यावापृथिव्यौ आहन्येते[6] । उभे अपि द्यावापृथिव्यौ हन्तीत्यर्थः[7] । एवं च कृतवति त्वयि पुरुत्रा नायं 'बहुधाशब्दसमानार्थो भवति तत्र श्रान्त्यर्थस्याऽभावात्[8] । किं तर्हि । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा ५,४,५६) [9]'इति सप्तम्याः श्रान्त्यर्थः[9] । विष्टितमित्यनेन चास्य सम्बन्धः । पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्टितम् विविधं स्थितम् । कम् । सामर्थ्यात् शब्दम् । कस्य । ते तव । मनुताम् मनु बोधने । बुध्यताम् । शृणोत्वित्यर्थः । कः । उच्यते । जगत् । सर्वम्[11] जङ्गमं प्राणिजातमित्यर्थः । केचित्तु — विष्टितशब्दः स्थावरवचनः जगदित्येतेन समुच्चीयते । स्थावरं जङ्गमं च बुध्यताम् इत्येवं व्याचक्षते । तत्र[12] । स्थावरस्य[11] शब्द-बोधाऽसम्भवात् । सः दुन्दुभे ! तच्छब्दाद् योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । य एवमुक्तोऽसि स हे दुन्दुभे ! सजूः सम्प्रीयमाण इन्द्रेण देवैः सहयोगलक्षणेन्द्रा तृतीया । इन्द्रेण च देवैश्च सह दूरात् दवीयः दूरतरम् 'अप सेध' सेधतिर्गतिकर्मा । सामर्थ्याद्धान्तर्णीतण्यर्थः । अपगमय । नाशय अस्मच्छत्रून् । तथा मद वधा शब्दं श्रुत्वाऽस्मच्छत्रवो दूराद् दूरतरं नश्यन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

वेङ्कट० श्वासस्तदाप्रतिशब्दं कारय पृथिवीम् अपि च द्याम् । बहुषु देशेषु स्थाम् जानातु इतस्ततः स्थितम् जगत् । सः त्वम् दुन्दुभे ! सहितः इन्द्रेण देवैः च दूरात् दूरतरम् अप सेध अस्मच्छत्रून् ॥ २९ ॥

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः ष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।
अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

1-1. परं ... दुन्दुभेर्वेदितव्यम् मूको. 2. नास्ति मूको. 3-3. दुन्दुभिर्देवतेत्यर्थः अर्धतृतीयानाम् ऋचाम् मूको. 4-4. नास्ति मूको. 5. या मूको. 6-6. °कर्मोपमार्थतया मूको. 7. °हतो मूको. 8. °न्तीत्यर्थः मूको. 9-9. °नार्थो ... प्रत्ययः मूको. 10-10. सप्तम्यास्तत्रप्रत्ययः मूको. 11. तनु शब्दम् मूको. 12. त मूको. 13. श्लोकः मूको.

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । यकृः । अधिऽभोजना ।
दशो इति । हिरण्यऽपिण्डान् । दिवःऽदासात् । अस्तानिषम् ॥ २३ ॥

स्कन्द० दश अश्वान् दश कोशान् 'दश यकृतः' दश यकृत् यकृतानि अधिभोजना अधि[6] उपरि भोजनं येषां तानि अधिभोजनानि । समनन्तरभोजनसहितानीत्यर्थः । दश उ उशब्द एवार्थे । दशैव हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डान् दिवोदासात् अस्तानिषम् सम्भक्तवान् स्वीकृतवान् अहम् । अत्रापि पूर्ववदेव भरद्वाजकर्तृकस्य लाभस्य आत्मनि व्यपदेशः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० उपरि भोजनं च येषां भवति तान्यधिभोजनानि इति[1] ॥ २३ ॥

दश रथान् प्रष्टिमतः शतं गा अर्वभ्यः । अश्वयः पायेऽदात् ॥ २४ ॥
दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अर्वऽभ्यः । अश्वयः । पायै । अदात् ॥ २४ ॥

स्कन्द० दश रथान् । दीप्तान् । प्रष्टिमतः[7] । एकस्यामेव धुरि यो द्वितीयः पार्श्वे युज्यते स प्रष्टिरुच्यते, तद्वतः । धुरि-धुरि द्वाभ्यां युक्तान् । चतुर्भिरश्वैर्युक्तानित्यर्थः[8] । शतम् गाः अर्वभ्यः आथर्वणकर्मकारिभ्यः[9] । पुरोहितेभ्योऽस्मभ्यमित्यर्थः । अथवा[10] 'अर्वतिश्चतिकर्मा' (नि ११,१८) । तत्प्रतिषेधेन इदमभिधानम् । अचरेभ्यः अचञ्चलेभ्यः । स्थिरभावेभ्योऽस्मभ्यमित्यर्थः । अश्वयः अश्वैः यर्वति चरति गच्छति यः सोऽश्वयः दिवोदासः । पायवे पायुनाम्ने[11] भरद्वाज-पुत्रायैव अदात् दत्तवान् । इदमपि भरद्वाजदानमेव आत्मनि पायौ योज्यते ॥ २४ ॥

वेङ्कट० दश रथान् प्रष्टिभिर्युक्तान् शतम्[12] च गाः अथर्वकुलजातेभ्यः[13], अश्वयः[14] इति चास्य संज्ञा, पाय्यर्थम्[15] प्रायच्छत् ॥ २४ ॥

महि राधो विश्वजन्यं दधानान् भरद्वाजान्त्साञ्जयो अभ्यषष्ट ॥ २५ ॥
महि । राधः । विश्वऽजन्यम् । दधानान् । भरत्ऽवाजान् । सृञ्जयः । अभि । अषष्ट ॥ २५ ॥

स्कन्द० महि राधः [16]महि महत्[17] राधो धनम् विश्वजन्यम् सर्वस्मिन् जने साधु भवं वा [18]प्रख्यातत्वेन दधानान् दत्तं धनं धारयतः[19] भरद्वाजान् सर्वानेव अस्मान् सार्ञ्जयः सृञ्जयपुत्रः प्रस्तोकः अभि अषष्ट यजिरत्र पूजासाधुवचनः । अभिपूजितवान् । दत्त्वा धनं गृहीतधनान् [20]सतः उत्तरकालमपि[21] मानसत्कारैः अभिपूजितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० महत् धनम् सर्वपुत्रपौत्रजनहितमेतत् दधानान् अस्मान् भरद्वाजान् सृञ्जयपुत्रः[11] [16]अभि अपूजयत्[16] इत्यभिप्रेति ॥ २५ ॥

[16]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[16] ॥

१-१. शतुलोरन् मूको. २. नास्ति मूको. ३. नास्ति वि[1] छपं. ४. पष्टिमतः वि[1]. ५. चतुर्भिश्चतुरश्वैः मूको. ६. अथर्वण मूको. ७. अथर्वा वि[1]. ८. पायुनाम्ने कु. ९. शतम् मूको. १०. अथर्वजा[ता] मूको. ११. अश्वयः वि[1] छ; अश्वय छपं. १२. पायनार्थम् वि[1] छ; बन्धनार्थं छपं. १३-१३. महिमत् । वि[1] कु. १४-१४. [तत्]वेन दत्तं धारयन्तो वि[1]. १५-१५. सतोत्तर[ं] मूको. १६. सतं[ं] छ छपं. १७-१७. यत्[ं] मूको. १८-१८. नास्ति मूको.

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भुयाः । अस्मत्ऽसखा । प्रऽतरणः । सुऽवीरः ।
गोभिः । सम्ऽनद्धः । असि । वीळयस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

स्कन्द० "वनस्पतिदेवत्यस्तृचः पर.[1] वनस्पतेप्रभृति'। रथदेवत्योऽयं परस्तृचो[2] 'वनस्पते' इत्येतस्मात्प्रभृति। एतदादिरित्यर्थः। वनस्पतिशब्दोऽयम् 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवल्लिंगमा भवन्ति' (या २,५) इत्येवं वनस्पतिविकारे प्रयुक्तः। हे वनस्पते! वनस्पतिविकार! रथ! वीड्वङ्गः हि वीळूनि संस्तब्धानि दृढानि अङ्गान्यवयवा यस्य स वीड्वङ्गः। हि-शब्दस्तु पदपूरणः एवार्थे वा। एतादृशावयव एव भूयाः 'भव त्वम् अस्मत्सखा' अस्माकं सखिस्थानीयः। सखित्वेन चात्र सद्भूतं व्यसनेषु अहानं लक्ष्यते। यथा सखा सख्युर्व्यसनेष्वहाता[3] तथा त्वम् अस्माकम् अहाता[4] भवेत्यर्थः। प्रतरणः प्रतीर्यते येन सङ्ग्रामः स प्रतरणः। सङ्ग्रामनिर्वहणे समर्थ इत्यर्थः। सुवीरः शोभनवीरयुक्तः। यस्ते वीरो योद्धा स शोभनः अभीरुरस्त्वित्यर्थः। कस्मात्। उच्यते — गोभिः सन्नद्धः असि गोशब्देनात्र[5] तद्विकारधर्माणि श्लेष्मा चोच्यन्ते (द्र. या २,५)। एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं च यत्तच्छब्दाध्याहारौ[6]। यस्माद्गोविकारैश्चर्मभिः श्लेष्मणा च सन्नद्धः णह बन्धने। सम्यक् बद्धोऽसि तस्मात् कृतदार्ढ्यत्वात् वीळ्यस्व वीळयतिः संस्तम्भकर्मा। संस्तम्भय दृढीकुरु आत्मानम्। दृढीकृतवति चात्मानं त्वयि आस्थाता आरोढा ते तव जयतु जेतव्यानि कृत्यार्थे अयं त्व-प्रत्ययः। 'जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि' शत्रुधनानि वा ॥ २६ ॥

वेङ्कट० परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यौ[7], ऐन्द्रोऽन्त्योऽर्धर्चः[8]। वनस्पते! दृढाङ्गो भव अस्मत्सखा प्रतरणः शोभनवीरयुक्तः। गोविकारैः चर्मभिः सन्नद्धः असि। स्तब्धो भव दृढाङ्गः। आस्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥ २६ ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।
अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहः ।
अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥२७॥

स्कन्द० दिवः च पृथिव्याः च ओजः बलं सारः परि उद्भृतम् सर्वतः उद्धृतम्। समुच्चितमित्यर्थः। पिण्डीकृतम् एकत्रीकृतम्। कारणस्य हि सारः कार्यमनु अवतिष्ठते।

1-1. वनस्पतिदेवत्यस्तृचः परः मूको. २ सूक्तः परस्तृच मूको. ३-३. अभयतम् मूको. ४. 'नेता ब्राता कु. ५ आहाता इ. ६. गोशब्देन मूको. ७. ताच्छब्दा' मूको. ८-८. जेतव्यानि ..... नास्ति अत्र' मूको. ९. 'न्द्रदिदेवत्यौ वि' क; 'न्द्रदिदेवत्यौ इर्पं. १०. ऐन्द्राग्न्यौ' मूको.

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःऽइता । बाधमानः ।
अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥ ३० ॥

स्कन्द० आक्रन्दतिराह्वाने[1]। आ क्रन्दय बलम् शत्रुसेनाकक्षणम्। ओजः बलम् नः अस्मभ्यं पष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्मासु आ धाः आधेहि। बलवतोऽस्मान् कुरु। येन रवदानुतवज्रहननसमर्थौ[2] भवाम इत्यर्थः। किञ्च निः स्तनिहि स्तनतिः शब्दार्थः। स्वयमपि शब्दं कुरु। दुरिता दुरितानि पापानि अस्माकम् बाधमानः अपनयन्। अथवा [3]निःस्तनिः अत्र क्षपणवचनः[3]। लोकेऽपि हि ज्वरादिना [4]पीड्यमानो यः क्षणति स उच्यते[4] निःस्तनतीति। सामर्थ्यादाख्यातणीत्यर्थः[5]। निःस्तनितं क्षणित-शब्दं कारय। दुरिता द्वितीयायद्वचनस्थायम् आकारः। दुरिता दुर्गतान् आपन्नवान् अस्मत्प्रयून्। लोकेऽपि आपन्नतो दुर्गत उच्यते। बाधमानः पीडयन्। तथा अस्मत्प्रयून् बाधस्व यथा क्षणन्ती-त्यर्थः। [6]अप प्रोथ प्रोथतिरन्यत्र[6] पर्याप्त्यर्थः[7] प्रोथृ [8]पर्याप्ताविति। इह तु सामर्थ्याद्[8] अपनयनार्थः। अपनय[9]। हे दुन्दुभे! दुच्छुनाः दुर्भिक्षाणि दुच्छुनाः उच्यन्ते। कुतोऽपनयानि। इतः अस्मत्समी-पात्[10]। इन्द्रस्य मुष्टिः असि [11]मुषायवधकासिदधर्षि यस्मात्तस्माच्छब्दावध्याहार्यौ[11]। यस्माद् इन्द्रस्य मुष्टिस्थानीयः त्वमसि तस्मात् वीळयस्व संस्तम्भयाऽस्मानम् रक्षीकुर्वात्मानम्। येन बलात् क्रन्दादिसमर्थोऽसीत्यर्थः। ॥ ३० ॥

वेङ्कट० शब्दापय सेनाम्। यत्नम् ओजः च अस्मभ्यम् देहि। निः स्तनिहि दुरितानि बाधमानः। अप प्रोथ दुन्दुभे! राक्षसान् इतः। बाधा दुष्करणम् अपप्रोथनम्। इन्द्रस्य मुष्टिः भवसि[12]। संस्तम्भय शत्रुसेनाम् ॥ ३० ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीति ।
समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।
सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

स्कन्द० अत्र आ इत्यवांगर्थे। अज गतिक्षेपणयोः। हे दुन्दुभे! [13]आ अज अर्वाक्[13] क्षिप। हन्तुम् आत्मानं प्रति प्रेरयेत्यर्थः। किम्। अमूः दूरस्था अस्मच्छत्रुसेनाः। प्रत्यावर्तय [14]इमाः या अपि[14] चेमा अर्धहता नश्यन्ति, ता अपि हन्तुमेव प्रत्यावर्तय। द्वितीयस्तु[15] पादः पश्चात्कृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम्। वर्तमानापदेशाच्च। केतुमत् [16]केतुः प्रज्ञानं तेन ग्राहकेण तद्वत्[16] केतुमत्। शोभनमित्यर्थः। शोभनं हि सम्यक् प्रज्ञया[17] गृह्यते नेतरत्। अथवा केतुशब्दोऽत्र

---

1. आक्रन्दराह्वानम् मूको. 2. स्वदहितबल° कु. 3-3. निरतन्नाक्षपण° मूको. 4-4. दीप्यमानो यता बाधः स उच्यते मूको. 5. °यान्तर्हित इत्यर्थ मूको. 6-6. अप प्रोथति° मूको. 7. प्राप्त्यर्थः मूको. 8-8. °पर्याप्ता दीप्ति हेतु सा° मूको. 9. उपनय वि°. 10 °सामीपे मूको. 11-11. °बाधवता °° साध्यसा° मूको. 12. वसि मूको. 13-13. नास्ति मूको. 14-14. मा या अपि मूको. 15. यः द्वितीयस्तु मूको. 16-16. केता प्रज्ञानं तेन तद्वत् वि°; केता° वि° अ. 17. प्रज्ञाय मूको.

सामर्थ्यात् कान्तिवचनः। कान्तिमत् शोभनम् दुन्दुभिः वावदीति पुनःपुनः वदति। सर्वदा दुन्दुभिः शोभनं शब्दं करोतीत्यर्थः। 'सगदृक्पर्णास्तदूचोऽर्धमैन्दम्। समदृक्पर्णाः'[1] इत्येवमादि पदस्या ऋचोऽर्धं तदैन्द्रम्। देवताभेदाच्च भिन्नमेवेदं[2] पूर्वस्माद् वाक्यात्। समित्यस्य चरन्तीत्येतेन सम्बन्धः। चरन्तीति च लोऽर्थे लट्। सम् चरन्ति सञ्चरन्तु। शत्रून् [3]अन्तः अप्रतिबध्यमानाः[3] [4]सङ्ग्रामे सञ्चरन्तित्यर्थः[4]। अदृक्पर्णाः अश्वपतनाः अश्वगामिनः[5]। अश्ववारा इत्यर्थः। नः अस्माकम् स्वभूताः नरः मनुष्याः। न च केवला [6]अश्ववारा एव[6]। किं तर्हि। हे इन्द्र! अस्माकम् स्वभूताः रथिनः [7]अपि जयन्तु[7] सङ्ग्रामे ॥ ३१ ॥

इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये [8]एकत्रिंशोऽध्यायः॥

वेङ्कट० अस्मदीयाः सेनाः आ अज शत्रून् प्रति नय, प्रत्यावर्तय च इमाः शत्रुसेनाः। अथ परोक्षः[9]। प्रज्ञानयुक्तम् दुन्दुभिः अत्यन्तं शब्दं करोति। सम् चरन्ति अस्मदीयाः योद्धारः अश्वपतनाः। अस्माकम् इन्द्र! रथिनः शत्रून् जयन्तु ॥ ३१ ॥

[10]इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[10] ॥

इत्थं व्याख्यदेकत्रिंशमध्यायं माधवाह्वयः।
चोलेषु निवसन् ग्रामे गोमत्यायैः समाहृतः[11] ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः॥

---

१. न समदृक्[a] मूको. २. [b]मेव वेदं च हर्षं. ३-३. अन्ता अविरुध्यमानाः मूको. ४-४. सङ्ग्रामेषि चलीत्यर्थः मूको. ५. अदृक्गमना वि[c]. ६-६. अश्वा एव मूको. ७-७. विजयन्तु मूको. ८. पञ्चमः वि[d] हर्षं; अथ पञ्चमः क प्रस्तावः. ९-९. नास्ति मूको. १०. स्पष्टाः मूको; समाप्तः क प्रस्तावः.

अथ अष्टमोऽध्यायः

वेङ्कट० 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये' ग्यधिरुच्यासति साधवः ।
मातृषेषु पदन् वाच्यम् ऋगर्धर्चेषदेष्वथ' ॥ १ ॥
ऋचोऽर्धर्चांश्च[2] पादांश्च[3] सूक्तान्तेषु पुनःपुनः ।
आवर्तमाना दृश्यन्ते सूक्तमध्येष्वपि क्वचित् ॥ २ ॥
'ये स्तोतृभ्यः'[4], 'नृष्टुतः'[5] चा (च 'अ)रमस्मे सद्वसो दानाय'[6] ।
'अङ्गिरसेषु त्वमग्ने'[7] चतस्रश्च[8] निदर्शनम्[9] ॥ ३ ॥
अथार्धर्चः 'तवो मित्रः'[10] सन्दृश्यन्तेऽपि[11] तादृशाः ।
'प्रातर्मक्षू'[12] इति पादः स्यात् सन्दृश्यतेऽपि च[13] तादृशाः ॥ ४ ॥
कतरवाऽन्यमन्यदेवानां कतदाशासते पुनः ।
ऋषयो यद्यदिच्छन्ति तदर्धांशे न पूरणाः ॥ ५ ॥
आवर्तयन्ति सूक्तीश्च यथा(था 'अ)ग्निमुं स्वराज्यम्'[14] ।
आवर्तन्ते विधेयाश्च 'मुरुद्भिरग्न आ गहि'[15] ॥ ६ ॥
सकृत्प्रदर्शितपदान् मन्त्रानाधीयते पुनः ।
अधीयते पुनः कांश्चित् किं नु स्यात् तत्र कारणम् ॥ ७ ॥
'नू मे ब्रह्माण्यग्ने'[16] इति पुनश्चाधीयते पदम् ।
'यज्ञेन यज्ञम्'[17] इति च दशमे मण्डले पुनः ॥ ८ ॥
अनाद्दुः[18] कारणे शृद्धा सप्तमेव पुनः श्रुता ।
'नू मे'[19] इत्यृगियं सूक्ते नैवमन्यत्र दृश्यते ॥ ९ ॥
एवंविधाया आवृत्तेरन्वेष्टव्यं प्रयोजनम् ।
इति वक्तुं पदावृत्तिः काकुर्वावृत्तितो भवेत् ॥ १० ॥
'यज्ञेन यज्ञम्'[20] इत्यस्याः '[21]पुत्रमेव च तादृशम्'[1] ।
तादृशं[22] पुरुष प्राह[23] भेदोऽयं ज्ञाप्यते पदात् ॥ ११ ॥

---

१ 'र्धर्चः वि[1] ल; °र्धर्चा छपं. २. ऋचोर्द्वेच' वि[1] ल छपं; ऋचोर्द्वर्चं° ल प्रस्तावः. ३. पादस्य वि[1] ल छपं. ४. ऋ २,१,१६;२,१३. ५. ऋ ४,१६,२१;१७,२१ प्रभृ. ६. ऋ २,१३,१३;१४,१२. ७. ऋ २, २३,१५;३४,१६. ८. °श्च वि[1] ल छपं. ९. °र्शन वि[1] ल छपं. १०. ऋ १, ९४,१६;९५,११ प्रभृ. ११. °श्ये च वेङ्कअ. १२. ऋ १,५८,१;६०,५ प्रभृ. १३. नास्ति छपं. १४. ऋ १,८०,१-१६. १५. ऋ १,१९,१-', १६. ऋ ७,१,२०;'५. १७. ऋ १,१६४,५०,१०,५०,१६. १८. तश्च° वेङ्कअ. १९. साध्या पुत्रमेव वि[1] ल छपं २०. तादृशमेव वि[1] ल छपं. २१. प्राहुः वेङ्कअ.

तिलमात्रे भिद्यमाने पुनश्चाधीयते पदम् ।
'स सूक्ष्मः[1] शक्यते ज्ञातुं नाम्नैरिति[2] निर्णयः ॥ १२ ॥

'पुनान इन्दुवा भर सोमं दिवेदिवे रयिम्[3] ।
पुनरागस्तमर्धर्चं पुनश्चाधीयते पदम् ॥ १३ ॥

आवेष्टय योजना कार्या 'त्वं वसूनि पुष्यसि[4] ।
दिवेदिवे रयिं तस्मात् पुनानोऽस्मभ्यमाभर ॥ १३ ॥

जिघृक्षितो यथाऽन्नः[5] स्याद् बको[6] विक्षिप्तमानसः ।
सन्दिग्धे च यथा काकः[7] शाकल्योऽवहितस्तथा[8] ॥ १४ ॥
पूरणेष्विति वक्तव्यम् अध्यायादिषु दर्शितम् ।
व्युत्पत्त्यर्थं बह्वृचानां चतुर्थेऽस्मिन्नष्टके ॥ १६ ॥ इति ॥

[४८]

'शंयुर्बार्हस्पत्यः (तृणपाणिः) ऋषिः । आद्यानां दशानाम् अग्निर्देवता, एकादश्यादि-पञ्चदश्यन्तानां सप्त. त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा, षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा, विंश्यादीनां पृथिवी, द्वाविंश्या द्यावापृथिवी वा । प्रगाथश्छन्द (प्रथमा तृतीया च बृहती, द्वितीया चतुर्थी च सतोबृहती, पञ्चमी बृहती, षष्ठी महासतोबृहती, सप्तमी महाबृहती, अष्टमी महासतोबृहती, नवमी बृहती, दशमी सतोबृहती, एकादशी ककुप्, द्वादशी सतोबृहती) त्रयोदश्यष्टादश्यौ पुरउष्णिहौ, चतुर्दश्येकोनविंशीविंश्यौ बृहत्यौ, पञ्चदशी अतिजगती, षोडशी ककुप्, सप्तदशी सतोबृहती, एकविंशी महाबृहती शक्वरी, द्वाविंशी अनुष्टुप् ।

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।
प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।
प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

स्कन्द० एतत्सूक्तमपि च ऋषेर्भरद्वाजस्यार्षम् । 'दशादितोऽग्नेस्तृणपाणिरस्य' (बृदे ५, १११) ।

१-१. सर्व° वि° ल लुप्तं. २. नाम्ना° वेंकट. ३. ऋ ९,१००,१. ४. °ऽतः वि° ल लुप्तं; °न्यः वेंकट. ५. यक्षो ल लुप्तं. ६. काक° ल लुप्तं; काकः वि°. ७. 'ऽवहित' वेंकट. ८-८. नास्ति मूको.

तृणानि पाणौ कृत्वा इदं सूक्तम् अधीयते तेन तृणपाणिकम् उच्यते। तस्यास्यादौ दश ऋचोऽग्नेः। अग्निदेवत्या इत्यर्थः। यज्ञायज्ञा इति सप्तम्येकवचनस्याऽऽकारः। यज्ञेयज्ञे। अन्यत्र चान्यत्र च यज्ञ इत्यर्थः। वः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम्। त्वाम् अग्नये द्वितीयार्थे चतुर्थी। अग्निम् गिरागिरा च अन्यया चान्यया च स्तुत्या। च-शब्दस्तु समुच्चयादेः अर्थस्याऽसम्भवात् पदपूरणः। दक्षसे दक्षतेरुत्साहार्थस्येदं रूपम्। बलनाम वा 'दक्षः' शब्दः अन्तर्णीतमत्वर्थः। अत्रापि च द्वितीयार्थे एव चतुर्थी। दक्षं समुत्साहिनं बलवन्त वेत्यर्थः। प्र प्र 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा ८,१,६) इत्येवम् एतद् द्विर्वचनम्। उपसर्गश्चार्थं प्रशब्दः शंसिषम् इत्येतेनाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। वयम् व्यत्ययेनेदं बहुवचनम्। अहम् अमृतम् अमरणधर्माणम् जातवेदसम् उत्पन्नधनम् उत्पन्नप्रज्ञानं वा प्रियम् मित्रम् न यथा कश्चित्प्रियम् आत्मनः प्रशंसेद् एवं प्र शंसिषम् स्तुयामित्याशास्महे[1] ॥ १ ॥

वेङ्कट० शंयुः। यज्ञेयज्ञे तुभ्यम् अहम् स्तुत्यास्तुत्या प्रवृद्धाय अग्नये शंसनम् कृतवानस्मि। तदेवाऽऽह—आशंसिषम् अहम् अमृतम् जातवेदसम् प्रियम् इव मित्रम् इति ॥ १ ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये।
भुवद् वाजेष्वविता भुवद् बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः। नपातम्। सः। हिन। अयम्। अस्मऽयुः। दाशेम। हव्यऽदातये।
भुवत्। वाजेषु। अविता। भुवत्। बुधः। उत। त्राता। तनूनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० "ऊर्जो नपातं सः' इति यच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽयमित्यनेन समानाधिकरणोऽध्याहार्यः। यः अयम् पूर्वप्रकृतोऽग्निः सः हिन एकोदात्तत्वाद् एकनिपातोऽयम् हिशब्देनसमानार्थः यस्मादर्थे वर्तते। यस्मात् अस्मयुः अस्मत्कामः। अस्मान् हविर्दानाय इच्छतीत्यर्थः। यस्मादिति वचनात् तस्माच्छब्दोऽध्याहार्यः। तस्माद् ऊर्जो नपातम् ऊर्ग् अन्नं बीजलक्षणम् उदकलक्षणं वा। तस्य नपात् पौत्रोऽग्निः। कथम्। बीजेभ्यः अन्नेभ्यश्च ओषधिवनस्पतयो जायन्ते। ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। तस्माद् अयम् ऊर्जो नपात्। चतुर्थ्यर्थेऽत्र द्वितीया। ऊर्जो नपाते अस्मै अग्नये दाशेम वृद्धामेत्याशास्महे। हव्यदातये द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा। हव्यदातिं हविर्दानम्। दत्ते च हविषि भुवत् भवतु वाजेषु सङ्ग्रामेषु अविता रक्षिता अस्माकम्। भुवत् भवतु च बुधः वर्धयिता उत त्राता च, नित्यमेव न सङ्ग्रामेष्वेव केवलेषु, तनूनाम् शरीराणाम् अस्माकम्[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० "हिनेति हृति निपातो[2] हिपर्यायः। ऊर्जः पुत्रं मांसिषम्। सः अयम् खलु अस्मत्कामः[3]। तस्मै देवानां हविषां[4] दात्रे हविः दाशेम। स भवतु सङ्ग्रामेषु अस्माकं रक्षिता। भवतु वर्धयिता, अपि च त्राता अङ्गानाम् ॥ २ ॥

1-1. सदसच्छब्द ... ...र्थः मूको. २. स्तुयात्तोत्राश्च° मूको. ३-३. मूलकोशेषु बहूनां वाक्यानां पूर्वोत्तरभागौ दृश्यते। मूलताडपत्राणां क्रमव्यत्ययोऽत्र हेतुः। ४-४. नास्ति ख पुस्तके. ५. अस्मिन् च° मूको. ६. "वो हि'.

वृषा ह्यग्ने अजरो महान् विभास्यर्चिषा ।
अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।
अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुऽदीतिऽभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृषा हविर्नयनद्वारेण वर्षिता[1] त्वम् । हि शब्दः पादपूरणः । हे अग्ने! अजरः जरावर्जितश्च महान् च बृहत्तः[2] परिमाणतो वा विभासि विविधं च दीप्यसे[3] अर्चिषा दीप्त्या । परश्चार्धर्चो[4] भिन्नं वाक्यम् । यत्तच्छब्दौ चाध्याहृत्यैकवाक्यता योज्या । यो वृषाऽजरो[5] महान् 'विभासि स त्वम्' अजस्रेण अविच्छिन्नेन शोचिषा दीप्त्या प्रभालक्षणया शोशुचत् अत्यर्थं दीप्यमानः हे शुचे! दीप्त! सुदीतिभिः "दीतिः दीप्तिः । शोभनदीप्तिभिः ज्वालाभि." सु दीदिहि सुष्ठु दीप्यस्व ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्षिता हि अग्ने! जरारहित. महान् विभासि तेजसा । आदित्येन तेजसा दीप्यमानः त्वम् शुचे! शोभनदीप्तिभिः दीप्यस्व शोभनम्' ॥ ३ ॥

महो देवान् यजसि यक्ष्यानुषक् तव क्रत्वोत दंसना ।
अर्वाचः सीं कृणुह्यग्नेऽवसे रास्व वाजोत वंस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।
अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वंस्व ॥ ४ ॥

स्कन्द० महः देवान् महान् त्वं महतो वा देवान् यजसि लोडर्थेऽत्र लट् । 'यज देवांश्च क्रमेण' यक्षि आनुषक् । आनुषगिति [10]'देवानाम् आनुपूर्व्येण'[10] । यो यदा यथा यष्टव्य. तं तथा तदा च यजेत्यर्थ.[11] । इष्ट्वा च तव क्रत्वा तदैव या प्रज्ञा तया उत दंसना अपठितमपि कर्मनामसदृश्यं दृष्टव्यम् । कर्मणा अर्वाचः अस्मदभिमुखान् । अनुग्राहकानित्यर्थ.[12] । सीम् सर्वान् देवान् कृणुहि कुरु हे अग्ने! अवसे[13] धनादिभिः तर्पणाय पालनाय वा अस्माकम् । स्वयमपि च [14]'त्वम् रास्व देहि[14]' वाजा अन्नानि । [15]'उत वंस्व सम्भजस्वापि'[15] । किम् । अस्मानेव वा हवीरूपाणि सर्वाणि[16] । [17]'अथवा वंस्वेति[17]' वनु याच्ञायाम् हविषस्य रूपम् । याचस्व अस्मत्तः अन्नानि हवीरूपाणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [16]'महतः देवान् त्वम् यजसि यजमानानाम् । तथा सति यज अस्माकमपि अनुषक्तम् । तव[16]

---

1. वर्षिता मूको. 2. बृहत्तः अ वि[1]. 3. दीप्यसे मूको. 4. 'धार्चश्चैत्र मूको. 5. वृषाऽग्ने
. मूको. 6 विभासि च मूको. 7-7. सुदीप्तिज्वालाभिः वि[1]. 8. नास्ति वर्ण. 9-9. मान चैकेन
वि[1]; मानश्च क्रमेण वि[2] अ. 10-10. 'नामनुलोम वि[1]. 11. यज्ञेत्यर्थः मूको. 12. 'नुग्राहका'
मूको. 13. असे मूको. 14-14. त्वान् यच्छेति मूको. 15-15. उत वंसत्व मूको. 16. सति
वि[1]; एवं अ. 16-16. अथ वंसे' मूको. 17-17. नास्ति वर्ण.

[1]प्रज्ञानेन अपि च कर्मणा अभिमुखान् सर्वान् देवान् कुरु रक्षणाय अग्ने। । देहि अन्नानि । अपि च अस्मत्त त्व च सम्भवस्व[2] ॥ ४ ॥

यमापो अद्र्यो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।
सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वनाः । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।
सहसा । यः । मथितः । जायते । नृऽभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

स्कन्द० [1]यम् आपः [1] उदकानि अद्रय पर्वता वना वनानि च वृक्षसमूहलक्षणानि[1] गर्भम् गर्भस्थानीयम् ऋतस्य पिप्रति[2] स्वेनस्वेनोपकारेण [3]पालयन्ति । य च[3] सहसा बलेन [4]मथित सन्[4] जायत । केन मथित । नृभि[5] मनुष्यै ऋत्विग्भिरेव । क्व । पृथिव्या अधि उपरि सानवि समुच्छ्रिते प्रदेश वेद्यादय । बर्हिस्तरणादिना हि समुच्छ्रिता वेदि । अथवा सानुशब्द समुच्छ्रितपर्वतादिप्रदेशवचन एव । पूर्वानपेक्ष चेद द्वितीय जन्मस्थानवचनम् । सहसा यो मथितो जायते नृभि । क । सामर्थ्याद् यज्ञे वेद्या वा । यश्च पृथिव्या अधि सानवि समुच्छ्रिते पर्वतादौ प्रदेशे वायुना ह्रास्यमानाद् वंशाद्वयात् जायते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [1]यम् वसतीवर्यं प्रावाण काष्ठानि च यज्ञस्य गर्भम् पूरयन्ति । य च यज्ञे ऋत्विग्भिः सहैव मथित [2]जायते पृथिव्या उच्छ्रिते वर्त्मभूते देशयजने[2] ॥ ५ ॥

[3]इति चतुर्थोऽष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्ग[3] ॥

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यासु आ श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा अरुषो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।
तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुषः । वृषा । आ । श्यावा । अरुषः । वृषा ॥ ६ ॥

स्कन्द० य च आ पप्रौ आपूरयति व्याप्नोति भानुना दीप्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे । धूमेन च धावते गच्छति दिवि द्युलोके । धूमेन दिव स्पृशतीत्यर्थ । सर्वेषा यच्छब्दाना निराकाङ्क्षीकरणार्थ तच्छब्दोऽध्याहार्य । [1]"सः तिर तिर इति गते, तम[1] इति कर्मधुतेश्च[2] योग्यक्रिया शब्दाध्याहार । तिरस्कृत्य तम ददृशे दृश्यते । यथा घटादीनां तमसा दर्शन प्रतिबध्यते तथाऽऽदित्ये न प्रतिबध्यत इत्यर्थ । क । उच्यत । ऊर्म्यासु[2] रात्रिषु । आ इति पादपूरणम् । ददृश इत्यनेन वा[3] सर्वागर्थ सम्बध्यते । आ ददृशे सर्वाग दृश्यत इति । कीदृशीषु ऊर्म्यासु । उच्यते । श्यावासु श्यावदर्णासु । तमस्वतीत्यर्थ । कीदृश । उच्यते— अरुष गन्ता । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थ । वृषा वर्षिता हविर्नपनद्वारेण । आ श्यावा आ इत्युपसर्गाद् श्यावा इति च

---

१ १ नास्ति सर्वं २ २ नास्ति मूको ३ ३ तमूर स्वेनादि मूको ४. ४. कृतस्य पिप्रति मूको. ५ ५ पालयितारश्च मूको ६ ६ मथित सत् मूको ७ नास्ति मूको ८ ४ मूको ९ ९ नास्ति सर्वं † नास्ति स ११ ११. स तिरश्चो यतेऽ त मूको १०. कर्मधुते मूको १२ कर्मरि धु वि[1] १३ वसा मूको

कर्मश्रुतेर्ददृशे इत्येतत् क्रियापदम् अनुषक्तव्यम्। स्वयमपि आ ददृशे। अर्वाक् ताः[1] पश्यति। न केवलं तमः तिरस्कृत्य दृश्यते, पश्यत्यपीत्यर्थः। किम्। श्यावाः श्यामवर्णा रात्रीः अरुषः वृषा चाग्निः ॥६॥

वेङ्कट० आ पूरयति यः तेजसा द्यावापृथिव्यौ उभे अपि, धूमेन सोऽन्तरिक्षे धावते। आ दृश्यते स तिरस्कृत्य तमांसि। रात्रिषु[2] दृश्यते श्यामवर्णासु आरोचमानः वृषा। तथा सर्वाः एव रात्रीः रोचयन् आ दृश्यते आरोचमानः ॥ ६ ॥

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत् पावक दीदिहि ॥७॥

बृहद्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।
भरत्ऽवाजे । सम्ऽइधानः । यविष्ठ्य । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

स्कन्द० बृहद्भिः[3] महद्भिः अग्ने। अर्चिभिः दीप्तिभिः ज्वालारूपाभिः शुक्रेण शुक्लवर्णेन शोचिषा प्रभालक्षणेन भरद्वाजे समिधानः ताच्छील्ये चायं चानश्। प्रत्यक्षकृतत्वात् मन्त्रस्य व्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थे प्रथमान्तमेतत्। यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यत्वं नेयम्। यस्त्वं मयि भरद्वाजवीं यागं कुर्वति समिन्धनशीलः स हे यविष्ठ्य! युवतम! रेवत् धनसंयुक्तम्। धनं दददित्यर्थः। नः अस्मदर्थं हे शुक्र! शुक्लवर्ण! दीप्त! वा इदानीमपि दीदिहि दीप्यस्व। न च सन्दृक्। किं तर्हि। द्युमत् दीप्तिमत्। हे पावक! शोधयितः! दीदिहि दीप्यस्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [4]महद्भिः अग्ने। दीप्तिभिः शुक्लया च देव। ज्वालया भरद्वाजे मम भ्रातरि दीप्यमानः युवतम! त्वम् अस्माकम् धनयुक्तं दीप्तियुक्तं[5] च दीप्यस्व[6] दीप्यमान![7] शोधक![8] ॥ ७ ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।
शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।
शतम् । पूःऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । समिऽइद्धारम् । शतम् । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददति ॥

स्कन्द० अर्धर्चयोरेकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ। यः विश्वासाम् सर्वासाम्[9] गृहपतिः गृहस्य पालयिता स्वामी वा विशाम् मनुष्यजातीनाम् असि त्वम् हे अग्ने! मानुषीणाम् मनुष्येषु भवानाम्[10]। सः शतम् मृतीनार्थे प्रथमैषा। शतेन पूर्भिः पूरिति शरीरम् उच्यते प्रज्ञा वा। शरीरैः[11] प्रज्ञाभिर्वा[12] हे यविष्ठ! युवतम! पाहि अंहसः पापात्[13]। समेद्धारम् दीप्तिमन्तं

---

१. तद् मूको. २. °त्रौ° वि¹. ३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति सर्व. † नास्ति मूको.
५. °मान: वि¹; शोचमान: क. ६. शोधक वि¹ सर्व. ७. नास्ति वि¹. ८. भवनानां गृहपतिरसि वि¹;
°नां गृहपतिरसि वि¹ क च. ९. शरीरेण वि¹. १०. °वां। मानुषीये रो द्रष्टव्यः मूको. ११. पापात् मूको.

माम्। यज्ञे यष्टारमित्यर्थः[1]। शतम् हिमाः शतं वर्षाणि। न केवलं समेद्धारमेव। किं तर्हि। स्तोतृभ्यः मत्प्रभृतिभ्यः ये च ददति धनानि[2] राज्ञोऽन्ये वा[3] तांश्च ॥ ८ ॥[4]

वेङ्कट० त्वम् अग्ने। सर्वासाम् मानुषीणाम् विशाम् गृहपतिः असि। स त्वम् शतसङ्ख्याभिः पुरीभिः युवतम! पाहि रक्ष आहन्तुः समेद्धारम्[5] शतम् हिमाः। स्तोतृभ्यः ये च ददति तांश्च पाहीति[6] ॥ ८ ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय।
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम्। नः। चित्रः। ऊत्या। वसो इति। राधांसि। चोदय।
अस्य। रायः। त्वम्। अग्ने। रथीः। असि। विदाः। गाधम्। तुचे। तु। नः ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वन्नः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः। चित्र इत्येतच्च नाऽऽमन्त्रितम्[7]। अतो यत्तच्छब्दाव्याहृत्यैकवाक्यता। 'यः त्वम् चित्रः विचित्रः सः नः[8] कर्मप्रवचनीययोगलक्षणैषा द्वितीया। तच्छ्रुतेश्च कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः[9]। अस्मान् प्रति पालनेन सह वसो! प्रशस्त! [10]धनवन्! वा[10] राधांसि धनानि चोदय प्रेरय। पालय अस्मान्, धनानि च देहीत्यर्थः। किं कारणम्। उच्यते। अस्य रायः[11] यदिदं पृथिव्यां धनम् अस्य सर्वस्य त्वम् हे अग्ने। रथीः[12] सारथिवच्चोऽयं प्रेरणासामान्याद् इह प्रयुक्तः। प्रेरयिताऽसि। दाताऽसीत्यर्थः। किञ्च विदाः वेत्थ जानीहि। ज्ञानेन चात्र प्रदानमेव लक्ष्यते। देहीत्यर्थः। किम्। गाधम् गाधशब्दोऽयम् अगाधमुदकमित्येवमादिषु उदकमध्ये या भूः पादाश्रिता प्रतिपद्यते तस्या वाचकः। इह तु स्थानसामान्याद् आश्रयस्थाने प्रयुक्तः। आश्रयस्थानम्। कस्मै। तुचे 'तुक्'[13] (निघ २,२) इत्यपत्यनाम। अपत्याय। तु इति पदपूरणः। नः अस्माकम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मभ्यम् वित्तः[14] रक्षणार्थं वासयितः![15] धनानि चोदय। अस्य दृश्यमानस्य धनस्य त्वम् अग्ने! नेता भवसि। लम्भय फलम् प्रतिष्ठाम् अपत्यार्थम् अस्माकम् शीघ्रम् ॥ ९ ॥

पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिष्ट्वमदब्धैरग्ने पुरुभिः।
अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि हुरांसि च ॥ १० ॥

पर्षि। तोकम्। तनयम्। पर्तृभिः। त्वम्। अदब्धैः। अग्ने। पुरुभिः।
अग्ने। हेळांसि। दैव्या। युयोधि। नः। अदेवानि। हुरांसि। च ॥ १० ॥

---

१. यज्ञायष्टारम्* मूको. २. दधानि मूको. ३. नास्ति मूको. ४. मूको. यविष्ठेत्यादिः मन्त्रः १।३।मन्त्रान्ते दृष्टः. ५. 'मेधा' क ख पं. ६. पाही' ख पं. ७. 'मन्त्रितः मूको. ८-८. यत्तत्पित्। विचित्रवत् मूको. ९. प्रशस्तायाहारः मूको. १०-१०. धनमन्वा मूको. ११. राया मूको. १२. रथी मूको. १३ तुवेत्र मूको. १४. 'त्त क ख पं. १५. 'यित्र वि' ख पं.

स्कन्द० पर्षि[1] लोडर्थेऽत्र सद् । पालय । तोकम् तनयम् पुत्रं च पौत्रं चास्माकम् । पक्षभिः[2] भावेऽयं भृच्[3] [4]छान्दसत्वात् । पालनैः[4] त्वम् अदब्धैः अहिंसितैः केनचिदपि हिंसितुमशक्यैः । अप्रयुत्वभिः यु मिश्रणे । [5]अप्रमिश्रणम् अप्रयुत्[5], [6]तद्वत अप्रयुत्वन् । मत्वर्थे[6] वनिप् । तैः अप्रयुत्वभिः । अन्येनामिश्रितैः । अत्यन्तासाधारणैरित्यर्थः । किञ्च, हे अग्ने ! हेळांसि क्रोधरूपाणि दैव्या[7] देवानां स्वरूपाणि भूतानि युयोधि पृथक् कुरु नः[8] पञ्चम्यर्थेषा षष्ठी । अस्मत्तः । अस्माकमुपरि ये देवानां क्रोधाः तान् अपनयेत्यर्थः । न च तानेव केवलान् । किं तर्हि । अदेवानि हरांसि च अदेवा रक्षआदयः, तत्कर्तृकाणि यानि, तानि तत्साहचर्याद् अदेवानीत्युच्यन्ते । हरांसि हिंसाकौटिल्यानि च । हृङ् कौटिल्ये इति । रक्षआदीनां हिंसाकौटिल्यानि [9]चाहृत्य वा अस्मासु[9] प्रवृत्तयः ताश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥[10]

वेङ्कट० पारय[11] पुत्रम् पौत्रं च पारणोपायैः त्वम् अहिंसितैः अजस्रैः । अग्ने ! क्रोधान् देवकृतान्[12] पृथक् कुरु, अस्माकम् रक्षांसि च कुटिलगमनानि ॥ १० ॥

[13]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः[13] ॥

आ सखायः सवर्दुघां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥११॥

आ । सखायः । सवःऽदुघाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः । सृजध्वम् । अनपऽस्फुराम् ॥११॥

स्कन्द० 'आदित्यो वा मरुतो वा पृश्नयो वा प्रगाथः, तत्र योऽयमनन्तरः प्रगाथोऽत्र सूक्ते, प्रगाथ इति ऋच आख्याः, स आदित्यदेवतो मरुद्देवतो वा पृश्निदेवतो वा । त्रयाणां चैषां विकल्पानां पृश्निदेवतत्वम् ऋगक्षरेष्वाख्यातमं दृश्यते । पृश्निरिति च मरुतां मातोच्यते । कुत एतत् । 'पृश्निं वोचन्त मातरम्' (ऋ ५,५२,१६) इत्यादौ मन्त्रान्तरे पृश्नेर्मरुतां मातृत्वदर्शनात् । सा च गौः । 'गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिः' (ऋ १,८५,३) इति दर्शनाद् गोशब्दस्य च सर्गादिमत्यां गवि प्रसिद्धतरत्वात् । द्यौर्वा पृश्निशब्दस्य गुणमत्त्वाद् ।

हे सखायः ! ऋत्विजः सवर्दुघाम् सवः अमृतं तत्सदृशं वा वृष्टिलक्षणम् उदकं तद् वा दोग्धि पृश्निः दोग्ध्री द्यौर्वा सा सवर्दुघा तां धेनुम् दोग्ध्रीम् आ अजध्वम् अञ्जतिर्गत्यर्थः । सामर्थ्यात्चान्तर्णीतण्यर्थः[14] । आगमयत स्वयञ्चे । आगत्य च नव्यसा नवतरेण अन्यैः स्तोतृभिरदृष्टपूर्वेण वचः[15] तृतीयार्थे एषा प्रथमा । वचसा स्तुतिलक्षणेन उप सृजध्वम् उपेत्येव समित्यस्य स्थाने । संसृजत[16] मिश्रयत । स्तुतेत्यर्थः । कीदृशीम् । उच्यते । अनपस्फुराम् अविचालिनीम् ॥ ११ ॥[17]

वेङ्कट० शौनकः—'आदित्यो वा मरुतः पृश्नयो वा प्रगाथास्त्रय' (बृ. बृदे ५,११३,११४; ऋअ २, ६,४८) इति । अस्मिन् सूक्तेऽयं[18] प्रगाथ आदित्यदेवतो वा मरुद्देवतो वा पृश्निदेवतो वेत्यर्थः । तत्र पृश्नि देवतत्वम् ऋगक्षरेषु[19] दृश्यते । हे सखायः ! अमृतदुघाम् धेनुम् नवतरेण स्तोत्रेण उप आ अजध्वम्, विसृजध्वं[20] च दात्रः तां प्रस्फुरन्तीम् ॥ ११ ॥

---

१. वर्षि मूको. २. पक्षिभिः वि[1]; पक्षभिः वि[2]. ३. तृ वि[1]. ४-४. °पालनैः मूको. ५-५. अप्रमिश्रणमप्रयुच्छब्दात् मूको. ६-६. °प्रयुच्छब्दार्थे मूको. ७. दैवा मूको. ८. ण मूको. ९-९. चाहृत्योस्मासु मूको. १०. मूको. इदं भाष्यम् २१तमभाष्यस्य मध्ये पतितम्. ११. षा° मूको. १२. दैव ह एवं. १३-१३. नास्ति मूको. १४. आगमयार्थो मूको. १५. वत मूको. १६. संसृजत १७. सूक्ते° मूको. मूको. १८. मूको. इदं भाष्यम् २१तमभाष्यानन्तरं प्रमादालिखितम्. १९. पृषि° ह एवं २०. विसृजत मूको.

या शर्धांय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।
या मृळीके मरुतां तुराणां या सुम्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धांय । मारुताय । स्वऽभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।
या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुम्नैः । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

स्कन्द० [1]या किं करोति । उच्यते — या शर्धाय[1] बलाय मारुताय मरुत्समूहलक्षणाय स्वभानवे स्वयं-दीप्ताय श्रवः अन्नम् अमृतलक्षणं वृष्ट्युदकलक्षणं वा अमृत्यु कार्यशब्दोऽयं कारणे प्रयुक्तो 'तलोदकं पादरोगः' इति यथा । अमृत्युकारणभूतम् धुक्षत दोग्धि । या स्वपुत्राणां मरुताम् अर्थाय अमृतं वृष्ट्युदकलक्षणं वा दोग्धीत्यर्थः । या च मृळीके सुखे । सप्तमीनिर्देशाद् वर्तते इति वाक्यशेषः । तेनतेन उपकारेण सुखं करोतीत्यर्थः । केषाम् । मरुताम्[1] । या च तुराणाम्[2] हिंसितॄणाम् सुम्नैः सहयोगलक्षणेना तृतीया । सुखैः सह एवयावरी [3]एवशब्दः कामवचनः[3], यातिरपि अन्तर्णीतण्यर्थः । कामानां याऽपगमयित्री स्तोतृन् प्रति । सुखानाम् अन्येषां च कामानां स्तोतॄणां प्रापयित्रीत्यर्थः । या श्रवो धुक्षत[4], या च मृळीके मरुतां वर्तते, या च एवयावरी, तां[5] सबर्दुघां धेनुम् अजध्वं संसृजध्वं नवतरेण वचसेत्येवं यच्छब्दश्रुतेरुच्छब्दम् अध्याहृत्याला ऋचः पूर्वयर्चैकवाक्यता योज्या । मारुतत्वपक्षे त्वस्य प्रगाथस्य — या शर्धाय मारुताय श्रवो धुक्षत या च मृळीके मरुताम्, तां सबर्दुघां धेनुम् अजध्वम् संसृजध्वम् च नवतरेण वचसा । [6]सा या काधिदित्येवं[6] मरुतां प्राधान्याद् देवतात्वं गुणभावश्च धेनोरिति व्याख्येयम् । आदित्यदेवतात्वपक्षे तु — शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येतैरादित्यसमूह उच्यते इति व्याख्येयम् । कथम् । मरुतां सम्बन्धी मारुत आदित्यसमूहः । केन सम्बन्धेन सम्बध्नीत । तदीयरसादानलक्षणेन । अथवा मारुत इति मरुतां[7] नाम । तेषां स्तुत्यतया सम्बन्धी मारुत आदित्यसमूहः । स्वयं च दीप्तत्वात् स्वभानुः । तस्मै स्तुत्या[8] दास्यत इत्येवमर्थः । या द्यौः श्रवः वृष्ट्युदकलक्षणमन्नं दोग्धि, या च मृळीके मरुताम् आदित्यसमूहसम्बन्धिनां वर्तते, तां सबर्दुघां धेनुं दिवम् अजध्वम् संसृजध्वम् चेति । पूर्ववदेव चात्रापि सबर्दुघाया धेनोरप्राधान्यम् आदित्यगणस्यैव प्राधान्याद् देवतात्वमिति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० या मारुताय वेगाय स्वभूतदीप्तये श्रवणीयम् अमरणं वृष्टेरुदकं पयः धुक्षत[9] । या च मरुताम् गन्तॄणाम् सुखे वर्तते । या च सुखैः सदैव गमनशीला । यदा मारुतः प्रगाथः तदा मरुतां मातृद्वारा स्तुतिः । अथ यदाऽऽदित्यः तदा तेषां मातुः । अदितिर्हि पृश्निर्भूत्वा मरुतश्चोरपादयामास ॥ १२ ॥

भरद्वाजायर्वे धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत्ऽवाजाय । अर्वे । धुक्षत । द्विता । धेनुम् । च । विश्वऽदोहसम् । इषम् । च । विश्वऽभोजसम् ॥ १३ ॥

१-१. मूको. इदं भाष्यम् २१तममन्त्रभाष्यात् परं प्रमादाल्लिखितम्. †-† या अयादयि मूको. २. मारुत मूको ३-३. °शब्दाताम वचनः मूको. ४. युक्ष मूको. ५. मारुत मूको. ६-६. सायकाभि° वि'; मध्यविधि° वि'. ७. मरुति मूको. ८. स्तवा मूको. ९. धुक्षत मूको; अधुक्षत इ प्रस्तावः.

स्कन्द० 'बहुदेवतोऽन्यः'। पूर्वस्मात्प्रगाथादन्यस्ततो योऽनन्तरः स बहुदेवतः[1]। बहव इन्द्राद्या देवता यस्य स[2] बहुदेवतः[3]। अथान्यः किं प्रगाथ[4] एव। न। किं तर्हि। तृचः। कुत एतत्। पौष्णीरुक्त्वा 'तृचः परो मारुतः पृश्निसूक्ते' (ऋदे ५,११३) इति परग्रहणात् पूर्वोऽपि पौष्णीभ्यः तृच एवेति गम्यते। 'तं व इन्द्रम्' इत्युत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। भरद्वाजाय सप्त अरद्वाजस्यार्थाय अव धुक्षत यः[5] पृथिवीं प्रति दोग्धि दुग्धवान् वा। द्विता द्विशब्दोऽत्रानेकत्व-मात्रोपलक्षणार्थः। धा-शब्दोऽपि धा-प्रत्ययार्थे। द्विधा अनेकधा। नानाप्रकारमित्यर्थः। किम् अवधुक्षत। धेनुम् 'च धेनुशब्दोऽत्र' सामर्थ्याद् दिवि[6] वर्तते। धेनुं च द्व्याख्यां वृष्टिम्। कीदृशीम्। विश्वदोहसम् सर्वस्यार्थाय दोग्धव्याम्। इषम् च अन्नं च। कीदृशम्। विश्वभोजसम् सर्वस्योपभोग्यम्। यो[7] अन्नं द्युलोकाद् वृष्टिम् अन्नं च ददाति दत्तवान् वेत्यर्थः[8]॥ १३॥

वेङ्कट० लिङ्गोक्तदेवतस्तृचः। भरद्वाजाय मम भात्रे यैः[9] [10]अव धुक्षत[11] द्वैधम् द्वन्द्वादयो वक्ष्यमाणाः[12]। कथं[13] द्वैधमित्याह—गाम् च विश्वस्य[14] दोग्ध्रीम् अन्नम् च सर्वस्य भोजयित्रीं॥ १३॥

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम्।
अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे॥ १४॥

तम। वः। इन्द्रम्। न। सुऽक्रतुम्। वरुणमऽइव। मायिनम्।
अर्यमणम्। न। मन्द्रम्। सुप्रऽभोजसम्। विष्णुम। न। स्तुषे। आऽआदिशे॥ १४॥

स्कन्द० यः [15]भरद्वाजाय अव धुक्षत तम् त्वा[15] वैश्वदेवं गणम् इन्द्रादीनिव सुक्रतुत्वादिगुणान् स्तुषे इति। कथं पुनः स्तुषे। उच्यते—तम् वः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम्। त्वाम् इन्द्रम्। न-शब्दोऽत्र सर्वत्रोपरिष्टादुपमार्थीयः, उपमार्थीयत्वाच्च 'अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः' (या ७,३१) इति पदपूरणः समुच्चयार्थो वा। इन्द्रं च। सुक्रतुम् सुकर्माणं सुप्रज्ञानं वा वरुणम् इव अयम् अपि इवशब्दो नशब्दवत् पदपूरणः समुच्चयार्थो वा। वरुणं च मायिनम् मायावन्तम्। अर्यमणम् न अर्यमणं च मन्द्रम् स्तुत्यं हर्षयितारं वा। सुप्रभोजसम् सुप्रमिति जङ्घनाम गवाद्युच्यते सर्पणात् (तु. या ६,१७)। तस्य भोक्तारं स्वेनोपकारेण पालयितारम्। अथवा सुष्ठु द्रवम् आज्यपयआदि हविः तस्य भोक्तारम् अभ्यवहर्तारम् विष्णुम् न विष्णुं च स्तुषे व्यत्ययेनायं मध्यमः। स्तौमि आदिशे इदमिदं चाभिप्रेतम् मरुतेत्येवं विस्रब्धम् आदेष्टुम् अभिप्रेतान् अर्थान्। विस्रब्धं याचितुमित्यर्थः। एवमत्र तृचे नशब्देवशब्दयोः पदपूरणत्वात् समुच्चयार्थत्वाद् वा इन्द्रादीनां देवतात्वम्। अथवा उपमार्थनशब्देवशब्दश्रुतेरिन्द्रादयोऽत्रोपमानभूताः। देवतात्वं तु वैश्वदेवस्य गणस्य। 'बहुदेवतोऽन्यः'[16] इत्येतदपि वैश्वदेवगणापेक्षमेव॥ १४॥

---

1. °देवता मूको. 2 सा मूको. 3. देवता मूको. 4. प्रगाथा मूको. 5. अथ वि'; अवं वि². 6-6. धेनुं चद्धेनु° मूको. 7. °मन्त्रादपि वर्तं मूको. 8. यो यो वि². 9. 'वानिय' मूको. 10. या मूको. 11-11. अवधु° लुप्तं. 12. 'या स लुप्तं. 13. यथा वि' लुप्तं. 14. °भारव स लुप्तं. 15-15. पुरुत्रं त्वाम् मूको. 16. सूचयः परो वैश्वदेवः पुनश्च सूदे (५,११९).

वेङ्कट० तम् युष्मदर्थम् इन्द्रम् च सुप्रज्ञानम् वरुणम् च प्रज्ञावन्तम् अर्यमणम् च मादयितारम् गच्छदत्रं प्रदातारम् विष्णुम् च स्तौमि[1] धनादेशाय[2] ॥ १४ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।
सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूळ्हा वसु करत् सुवेदा नो वसु करत् ॥१५॥

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिं । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।
सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूळ्हा । वसु । करत् । सुऽवेदा । नः । वसु । करत् ॥

स्कन्द० किम् इन्द्रादीनेव केवलान् । न । किं तर्हि । त्वेषम् न-शब्दः पूर्ववत् पदपूरणः । समुच्चयार्थो वा । त्वेषमित्यर्थाच्च बहुनसमर्थमेव । त्वेषम् शर्धः दीप्तं च [1]बलम् कर्म[1] तत् मारुतम् मरुत्समूह-लक्षणम् । कीदृशम् । तुविष्वणि तुविशब्दम् । न च मारुतमेव शर्धः केवलम् । अनर्वाणम् पूषणम् अनर्वाणमित्येतत् पुल्लिङ्गत्वादुत्तरस्य पूष्णो विशेषणम्, न पूर्वस्य मारुतस्य शर्धसः[2] । अस्य चान्यं प्रति आश्रितत्वया नानर्वत्वम् । अनर्वाणम् अन्यप्राऽनाश्रितं पूषणम्[3] । सम् यथा शता सम् सहस्रा कारिषत् । समित्युपसर्गस्य शतेषु सहस्रेषु च भेदेन श्रुतेः कारिषदित्या-ख्यातमपि[4] भेदेनैव योजयितव्यम् । यस्यैषाम् इन्द्रादीनाम् एकैको "वैश्वदेवो गणः" स्तुत्याराधितः सम् कारिषत् सम्यक् करोति शतानि । कस्य । सामर्थ्याद् अभिप्रेतानाम् । सम् सहस्रा कारिषत् सहस्राणि च सम्यक् करोति । चर्षणिभ्यः षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी । चर्षणीनां मनुष्याणाम् अस्माकम् । अथवा इयं सम्प्रदान एव चतुर्थी । तच्छ्रुतेस्तु 'कारिषद् इति' करोतिः क्रियासामान्यवचन इह दाने वर्तते । यथा शतानि सहस्राणि च सम्यग् ददाति मनुष्येभ्योऽस्मभ्यमित्यर्थः । यथा 'गूळ्हा गूढानि[5] वसु वसूनि धनानि आविः[6] करत् आविष्करोति । अप्रख्यातानि यानि तानि लोके प्रख्यातानि करोतीत्यर्थः । यथा च सुवेदा विन्दतेर्लाभार्थस्येदं रूपम् । सुलभानि नः [7]वसु वसूनि करत् करोति[7] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् शर्धः[8] च मारुतम् बहुस्वनम्[9] तथान्यस्मिन् अप्रत्यृतम् पूषणम् च स्तौमि सह स्तुतिं[10] करोमि । यथा शतानि[11] सहस्राणि च वसूनि करोति मनुष्येभ्यस्तथा स्तौमि । स पूषा अस्माकम् गूढानि वसूनि आविः करोतु सुधनः । भरद्वाजायेति प्रगाथे[12] मारुते[13] गणो वा स्तूयते । तत्रोपमार्थीयाः सङ्गच्छन्ते । तस्मिन् पक्षेऽयं मन्त्रः पौष्ण इति । यथा मारुतं शर्धोऽस्तौषम् एवं पूषणमपि स्तौमीति ॥ १५ ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अधा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे । अधाः । अर्यः । अरातयः ॥१६॥

---

१. स्तौ मूको. २. धनादादे० ख; धनद् मदेशा० छपं; धनानामादे० ङ मस्तावः ३-३. बलकर्म मूको. ४. शर्धसः मूको. ५. इतः परं १४ तममन्त्रभाष्यं मूलकोशे लिखितमासीत्. ६. काषदिति० मको. ७-७. 'देवोवसु मूको. ८-८. कार्षदिति मूको. ९-९. गूढा गूढानि मूको. १०. अपि मूको. ११-११. नास्ति मूको. १२. शर्धस् मूको. १३. बहुधनम मूको. १४. नास्ति मूको. १५. धनानि मूको. १६. प्रगाथे मूको. १७. मारुते ङ छपं.

स्कन्द० 'आ मा पूषन्निति पौष्यश्चतस्रः' (बृ. बृदे ५,११४)। 'आ मा पूषन्' इत्येताश्चतस्रोऽपि पूषदेवत्याः[1]। मा मां भरद्वाजनामानम् ऋषिं हे पूषन्। उप आ द्रव उपागच्छ। शंसिषम् शंसु स्तुतौ। स्तौमि[2]। नु क्षिप्रम् ते[3] द्वितीयार्थेषा चतुर्थी। त्वाम् अपिकर्णे कर्णशब्दोऽपठितोऽपि कर्मनाम। "कर्णशब्दस्य कर्मनाम्नोऽयम् अकारलोपः"। अपिगतं प्राप्तम् अर्धानुष्ठितं यत्कर्म तद् अपिकर्णम्[4]। तस्मिन्नपिकर्णे प्राप्ते अर्धानुष्ठिते कर्मणि यागलक्षणे। आघृणे! आगतदीप्ते![5] अथवा घृणिः क्षरिता दक्षा पूर्णो इतिः, "स कक्षेणैवासक्तो यस्य स आघृणिः"। वक्ष्यति हि 'इतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम्' (ऋ ६,४८,१८) इति। तस्य सम्बोधनम्। हे आघृणे!। किं पुनः कारणं स्तौषि। उच्यते। अघाः पापाः अर्यः अस्मद्द्वेषिणः आततयः अदातारो हविषाम्। 'तानुच्चैः जहि त्वमित्यभिप्रायः[6]।

अथवैवमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना। मां हे पूषन्! उपागच्छ। उपागताय च शंसिषम्। शंसतिः कथनार्थः। कथयामि। ते तुभ्यम्। अपिकर्णे कर्णशब्दः प्रसिद्धशरीरावयववचनः[7]। एवम् अपिगते प्राप्ते कृत्ये सन्निकृष्टीभूताय तुभ्यम् उपांशु कर्णे कथयामि। नु-शब्दो[8] नेत्यर्थः। किं किं कथयसि। उच्यते। हे आघृणे! अघाः सर्वत्रात्र द्वितीयार्थे प्रथमा। पापान् क्रूरकर्मणः अरीन् आत्मीयान् अकृतहविषः[9]। तान् जहीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

घेङ्कट० हे पूषन्! मा[12] [10]उप आ द्रव[11]। आगतघृणे! क्षिप्रम् अहम् शंसामि तव कर्णसमीपे [13]आह्वयमाना आहन्तारश्च[13] अभिगन्तारः मम शत्रवो भवन्तु, भवन्ति वेति ॥ १६ ॥

[14]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[14] ॥

मा काकम्बीरमुद् वृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः।
मोत सूरो अह एवा चन ग्रीवा आदर्धते वेः ॥ १७ ॥

मा। काकम्बीरम्। उत्। वृहः। वनस्पतिम्। अशस्तीः। वि। हि। नीनशः।
मा। उत। सूरः। अहरिति। एव। चन। ग्रीवाः। आऽदर्धते। वेरिति वेः ॥ १७ ॥

स्कन्द० कक लौल्ये। ककनं काकः [15]लौल्यम्। प्रायो हितविषया[15] प्रार्थना। तया यो श्रियते धार्यते स काकम्बीरः। प्रायोजीवितलक्षणम्। [16]"प्रायो हितविषयया[16] तृष्णया प्राणिभिर्जीवितं कथम्। वनस्पतिम्[17] लुप्तोपममेतत्। वनस्पतिमिव। यथा कश्चिन्महाबलो हस्त्यन्यो[18] वा वृक्षं समुद्धरेत्तथम् अस्माकं जीवितं मोद्धार्षीः। चिरं जीवयास्मानित्यर्थः[19]। अशस्तीः अशंसितॄन्[20]

---

१. आपो देवत्याः मूको. २. स्तौमि वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४-४. करणशब्द नाम्नो[0] मूको. ५-५. तदपिक विकर्णेम् मूको. ६. आघदीप्ते मूको. ७-७. स कक्षेणैवा सक्तो यस्य आघृणे मूको. ८-८. तानुच्चै ··· मित्यभि[0] मूको. ९. [0]शब्दावसिद्धावरावयव च नः मूको. १०. ना शब्दो नेत्यर्थः मूको. ११. अकृत् हविषा ता मूको. १२. मागू वि[1]. १३-१३. हव हपे. १४-१४. ष्यानमाहाय च मूको. १५-१५. लालि मूको. १६-१६. लौल्यपरा तद्विषया वि[1]; लौल्यपरा तद्विषया वि[2]. १७-१७. पयो हि तद्विषया मूको. १८. वनस्पतीन् मूको. १९. हस्यन्यो मूको. २०. जीवयास्मानि[0] मूको. २१. अशं-सिषम् मूको.

वैरिणोऽस्माकम् वि हि नीनशः विनाशय। हिशब्दस्तु पदपूरणः। मा उत उतशब्दोऽत्र चार्थे। मा च त्वत्प्रसादात् सूरः सूर्यः अहः दिवसम् [1]एव चन[1] एवशब्द एवमित्यस्यार्थे[2]। चनशब्द एवमिति श्रुतेर्यथेत्यस्यार्थे। यथा श्येनाः वेः पक्षिणः कश्चिद्वस्तेन सहसा[3] निरुध्य मारणार्थं धारयेद् एवम् आदधते दध धारणे। आधरत्। किं पुनरह्नो धारणम्। उच्यते। उपलब्धिविरोधः। स कथं भवति। यदन्धत्वं भवति। अन्धो ह्यहर्नोपलभते, अत इदम् अहर्धारणप्रतिषेधद्वारेणाऽनन्धत्वमाशास्यते। मा च त्वत्प्रसादात् सूर्यो धार्षीद् येनाहर्नोपलभामह इत्यर्थः। सूर्यप्रभवं हि चक्षुः, अत इदं सूर्याद् अनन्धत्वमाशास्यते ॥ १७ ॥

वेङ्कट० मा काकानां[4] भर्तारं काकैर्वा निषिद्धम् उद् वृहः वनस्पतिम् इति पुत्रपौत्रपरिवृतत्वात्मनोऽनुद्धारणमाशास्ते। तदर्थम् अरातीः वि नाशय। मा अपि च सुवीरो योद्धा अद्धि एव पक्षिणो ग्रहणार्थम् ग्रीवाः आधारयतु[5] सुतं कण्ठे गृह्णातिवति अरातिभिः अनभिभवमाशास्ते ॥१७॥

इतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम्। अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥१८॥

इतेःऽइव। ते। अवृकम्। अस्तु। सख्यम्।
अच्छिद्रस्य। दधन्ऽवतः। सुऽपूर्णस्य। दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

स्कन्द० इतेः इव[1-1] ते तव स्वभूतस्य त्वया सहैवास्माकम् अवृकम्[6] वृकशब्दोऽयं वृश्चतेः छेदनार्थस्य। अवृकम् अवृकणम् अच्छिन्नम्। समभित्यर्थः। अथवा वृकसदृशं वृकं हिंसकम्। अवृकम् अहिंसकम्। अपि वा वृकमिति कुक वृक आदाने इत्यस्य रूपम्। अवृकम् अनादातृ। अभिप्रेतानाम् अनपहारकमित्यर्थः[7]। [8]अस्तु भवतु सख्यम्[8]। कीदृशस्य इतेः। उच्यते—अच्छिद्रस्य छिद्रवर्जितस्य। रूढस्येत्यर्थः। दधन्वतः दधिमतः। न च स्तोकेन दध्ना तद्वतः। किं पुनः। सुपूर्णस्य बहुना दध्ना पूरितस्य। प्रशंसायाम् अयमिदानीं मतुप्। तेनापौनरुक्त्यम्[9]। प्रशस्तेन दध्ना तद्वतः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० इतेः इव ते अहिंसकम् अस्तु सख्यम् अच्छिद्रस्य दधियुक्तस्य अत्यन्तं पूर्णस्य ॥ १८ ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया।
अभि ख्यः पूपन् पृतनासु नस्त्वमर्वा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

परः। हि। मर्त्यैः। असि। समः। देवैः। उत। श्रिया।
अभि। ख्यः। पूपन्। पृतनासु। नः। त्वम्। अर्वा। नूनम्। यथा। पुरा ॥ १९ ॥

स्कन्द० परो हि मर्त्यैः[10] इति परशब्द उत्कृष्टवचनः। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्माद् उत्कृष्टः। मर्त्यैः पञ्चम्यर्थे तृतीया। मनुष्येभ्यः त्वम् असि[11]। समः च देवैः इन्द्रादिभिः श्रिया च लक्ष्म्या। उत-शब्दस्तु पदपूरणः। यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम्। तस्माद्

1-1. एकवचन मूको. २. इत्यस्यार्थे मूको. ३. वसया मूको. ४. काकानाम् मूको. ५. अधा' इ ऋषं. ६. इति मूको. ७. अहन् मूको. ८. वा मूको. ९. 'नामपहा' मूको. १०. स तस्युः मूको. ११. तेन पौन' मूको. १२. स मूको. १३. असि मनुष्येभ्यः मूको.

अभिख्यः अभिपश्य[1] हे पूषन्। पृतनासु सङ्ग्रामेषु नः अस्मान् त्वम्[2] अव पालय नूनम् नूनं-शब्दोऽग्रेदानीमित्यस्यार्थे। इदानीम् यथा पुरा पूर्वस्मिन् काले तद्वत् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० मर्त्येभ्यस्त्वम् परः हि भवसि। देवैः च समः भवसि धनेन। 'पूषा वै धनानामग्रणीः पाणिभ्यामुपनिधाता' (तु. माश १,१,२,२७) इति विज्ञायते। अभि पश्य[1] अस्मान् त्वम् पूषन्! सङ्ग्रामेषु। रक्ष इदानीमपि,[4] यथा पुरा 'त्वम् अरक्षः'[5] ॥ १९ ॥

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता।
देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी। वामस्य। धूतयः। प्रऽनीतिः। अस्तु। सूनृता।
देवस्य। वा। मरुतः। मर्त्यस्य। वा। ईजानस्य। प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

स्कन्द० "तृचः परो मारुतः[6] पृश्निसूक्ते" (बृदे ५,११३)। तृचोऽयं पौष्णीभ्यः परः मरुद्देवतः पृश्निसूक्ते। पृश्निसूक्तमिति पृश्निसम्बन्धात् शृणपाणिकस्य "पूर्वाचार्यस्य ... ...। वामी[7] वननीया युष्माकम् वामस्य वननीयस्य हविषः एकदेशभूता यजमानस्य स्वभूता हे धूतयः। कम्पयितारः! शत्रूणाम् प्रणीतिः देवान् प्रति प्रणीयमानत्वात्[8] प्रणीतिशब्देनात्राहुतिरुच्यते[9]। सा अस्तु [10]भवतु, सूनृता वाक्च स्तुतिलक्षणा[10]। आहुतिं स्तुतिं च सम्भजध्वमित्यर्थः। अथवा प्रणीतिर्नामोपदेशेन कर्मसु प्रवर्तना[11] [12]सा युष्मदीया[12] वननीया वननीयस्य यजमानस्य[13], सूनृता वाक् च गर्जितलक्षणा। यूयं सम्भजनाहेस्य[14] यजमानस्य कर्मस्वुपदेशं गर्जितशब्दं च [15]कुरुतेत्यर्थः[15]। कतमस्य यजमानस्य। उच्यते। देवस्य वा हे मरुतः! मर्त्यस्य वा मनुष्यस्य वा। यावान् कश्चित् सर्वस्येत्यर्थः। ईजानस्य यजतः प्रयज्यवः! प्रकर्षेण यष्टव्याः! ॥ २० ॥

वेङ्कट० तृचः परो मारुतः। वननीया भजमानस्य[16] हे कम्पयितारः! प्रणीतिः अस्तु सायो,
देवस्य वा मरुतः![17] मर्त्यस्य वा यजमानस्य हे प्रकर्षेण यष्टव्याः! ॥ २० ॥

सद्यश्चिद् यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः।
त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं श्रवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः। चित्। यस्य। चर्कृतिः। परि। धाम्। देवः। न। एति। सूर्यः।
त्वेषम्। शवः। दधिरे। नाम। यज्ञियम्। मरुतः। वृत्रऽहम्। श्रवः। ज्येष्ठम्। वृत्रऽहम्। शवः ॥

स्कन्द० यस्य यजमानस्य। किम्। उच्यते—सद्यः चित् चिच्छब्दोऽत्र एवार्थे। सद्य एव यस्य स्वभूता

---

1. °पाय मूको. 2. त्वमभिपश्य मूको. 3. अपि प० मूको. 4. रक्षान्[5] मूको. 5-5. सैमरक्ष मूको. 6-6. एवापरो मारुतः मूको. 7-7. °चार्व स वामी मूको. 8. प्रीयमान[9] मूको. 9. °शब्दोक्त मूको. 10-10. भवतुश्च स्तुति° मूको. 11. प्रवर्तमानाः मूको. 12-12. साऽस्मद्[13] मूको. 13. °स्यतो° मूको. 14. संभाजनार्हस्य मूको. 15-15. कर्मोपदेशं मूको. 16. °नस्या वि[17] इयं; °नस्यम् ह, यस्य मूको. 17. मह मूको.

चर्कृतिः पुनःपुनः क्रियायोगाभ्यासा द्याम् दिवः परि एति सर्वतो गच्छति। देवः न सूर्यः यथा देव[1] सूर्यः। य एकक्षित्रेवाहनि असदृट् देवान्[2] यजत इत्यर्थः। परोऽर्धर्चः पूर्वानपेक्षो भिन्नं वाक्यम् त्वेषम् दीप्तम् शवः बलम् दधिरे धारयन्ति नाम अशिथम् यज्ञार्हम् मरुतः। कथमत् पुनस्तद्धाम। सन्निधेः मरुत इत्येतदेव। वृत्रहम् वृत्रहननसमर्थमपि बलम्। [3]वृत्रशरीरहननप्रकृतमित्यर्थः[3]। तथैषाम्[4] शवः बलं सेनालक्षणम् ज्येष्ठम् अतिशयेन च प्रशस्यं वृद्धं वा। न च केवलं सेनालक्षणमेव बलम्। किं तर्हि। वृत्रहम् शवः शरीरसामर्थ्यलक्षणमपि बलम्। वृत्रशरीरगतेन प्रज्ञातेन वेत्यर्थः॥ २१॥

वेङ्कट० तदानीम् एव यस्य शवसोऽनुस्यूतम् करणम्[5] अन्तरिक्षम् परि गच्छति द्युलोकम् इव देवः[6] सूर्यः। तद् दीप्तम् तृणादीनां नामकम् शवः दधिरे महतः यशिथम् शत्रूणां हन्तृ प्रशस्ततरम्॥ २१॥

सकृद्ध॒ द्यौरजायत सकृद् भूमिरजायत।
पृश्न्या दुग्धं सकृत् पयस्तदन्यो नानु जायते॥ २२॥

सकृत्। ह। द्यौः। अजायत। सकृत्। भूमिः। अजायत।
पृश्न्याः। दुग्धम्। सकृत्। पयः। तत्। अन्यः। न। अनु। जायते॥ २२॥

स्कन्द० सकृत्। ह शब्दोऽत्र एवार्थे। सकृदेव द्यौः अजायत जाता उत्पन्ना[7]। सकृत् एव भूमिः अपि अजायत। पृश्न्याः अपि मरुतां मातुः दुग्धम् क्षीरम्। सकृत् एव अमृतरूपम् पयः। तत् एतत् त्रयम् अन्यः कश्चित् न अनु जायते। जनिरत्र सामर्थ्यात् करोत्यर्थे। नानुकरोति[8]। अथवा अन्विति पश्चाद्भावे। तदित्येतेन च सम्बध्यते। तदनु तस्य त्रयस्य पश्चादन्यो न जायते न भवति। 'तत्रान्यो नानुगन्तुं[9] शक्नोतीत्यर्थः[10]'।

'आदित्यो वा मारुतः [11]पार्श्व एव[11] वा' (नि. दैवे ५,११४)। यो मारुतश्च ऋक्, अयम् आदित्यदेवतो वा भूमिदेवत एव वा। मरुतस्तु 'अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति, परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (या ७,२) [12]इत्येतेन न्यायेन गुणभूता[12]। कथं पुनरस्या ऋचो मारुतत्वम्, नहीयं मरुत्स्तुत्यर्था। उच्यते। इयमपि मरुत्स्तुत्यर्थैव। कथम्। यत्तावदत्र 'सकृद्ध द्यौरजायत सकृद् भूमिरजायत' इति द्यावाभूम्योः सकृज्जननसङ्कीर्तनम् तद्[13] यथा ब्राह्मणे - कस्मिंश्चित् किञ्चित् प्रतिज्ञाय विसंवदति—'सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पन्ति ब्राह्मणाः। सकृत्कन्याः प्रदीय-[14]न्ते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत्' [15]इत्यादिवचनैः समानार्थम्[15]। यथा राजानः सकृज्जल्पन्ति, यथा कन्या. सकृत्प्रदीयन्ते, तथा ब्राह्मणा अपि सकृज्जल्पन्तीति। तथा तत्र एवम्[16] इहाप्ययमर्थः यथा द्यौः [17]सकृज्जाता यथा च[17] भूमिः, एवं दुग्धं पय इति। पृश्न्या दुग्धं सकृत्पय इत्येतदपि मरुतां स्तुत्यर्थः। कथम्। पृश्निर्हि मरुतां माता। मातुश्च गुणकीर्तनं लोकेऽपि पुत्रस्य

१-१. देवा सूर्य मूको. २. 'क्षेत्राहन्यसे कृधि' मूको. ३-३. 'शरीरघाते नघप्रज्ञातेन वेत्यर्थः मूको. ४. वैषाम् मूको. ५. रणम् मूको. ६. देव मूको. ७. उत्व ना मूको. ८. तु नानु' मूको. ९-९. तत्रान्योन्यानुगन्तुम् मूको. १०. आहुतिवाक्य स्तुतिलक्षणा मूको ११-११. पार्श एव मूको. १२-१२. 'न्यायेनोद्भूता मूको. १३. नास्ति मूको. १४-१४. 'वचनार्थं सम्पणार्थः मूको. १५-१५. जावता था च मूको.

स्तुत्यर्थं दृश्यते। यथा देवदत्ताय कन्या[1] [2]प्रदित्सिता यदा, तदा[2] देवदत्तस्य माता सुशीला क्षमावती स्नुषावत्सला चेत्यादिगुणकीर्तनम्, एवं मरुत्स्तुत्यर्थत्वाद् अस्या ऋचः उपपन्नं मारुतत्वम्। 'आदित्यो वा मारुतः पार्श्न्य एव वा'। योऽयं मारुतस्तृच उक्तः अयम् आदित्यदेवतो[3] वा 'पृश्निदेवत एव' वा। मरुतस्तु 'अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति, परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (या ७,२) इत्येतेन न्यायेन गुणभूताः।

तत्रादित्यदेवतात्वे तावदाद्यायाः[4] तावदृच एवमर्थयोजना—वामी वामस्येति। वामो वननीय आदित्यः। तस्य प्रणीतिराहुतिर्वाक्यस्तुतिलक्षणा सम्भजनीयाऽस्तु। [5]देवस्य मर्त्यस्य वा यजतः[5] इति। द्वितीयायामपि [6]प्रथमं यत्। तदर्थम्[6] ईजानस्य विशेषणार्थः पूर्ववद्व्याख्येयः। द्वितीयेऽपि त्वेषं शवः शवतेर्गत्यर्थस्य (नि. या २,२)। प्राधान्याश्रयणाद् द्वितीयाया अपि आदित्यदेवतात्वं नृचे[7]। तृतीयाया अपि आदित्यस्य प्रसादेन सकृत् द्यौरजायत सकृदेव भूमिः। [8]आदित्येनैव सहिजायाः पृश्न्याः[8] पृश्निरिति दिवो नाम। पञ्चमी त्वेवम्। दिवः सकाशाद् दुग्धं क्षरितं पय उदकं वृष्टि-लक्षणम्। एकसंवत्सरापेक्षया चायं सकृच्छब्दः। एकस्मिन् संवत्सरे सकृद् वर्षास्वेव, नान्यदेत्यर्थः। तदेतत्सर्वमादित्यादन्यो नानुकरोतीत्येवं तृतीयाया ऋचः आदित्यदेवतात्वम्। पृश्निदेवतात्वे त्वस्या ऋच एवं योजना—वामी वामस्येत्यत्र प्रणीतिशब्दः सर्वस्य प्रणेतृत्वात् पृश्नेर्वाचकः[10]। सा वदीया च सूनृता प्रियवाक् सम्भजनीयाऽस्तु। सम्भजनो यस्य देवस्य मर्त्यस्य[11] वा यजत इति। त्वेषम् शव इत्यपि पृश्नेः पुत्रा मरुतः सदसा इति पृश्न्यः प्राधान्याश्रयणा-देवतात्वम्। यथा च द्यौर्यथा च भूमिः सकृज्जाता एवं पृश्न्याः सकृद् दुग्धं सकृत्पयः। तथान्यो नानुकरोति। एवम् अस्त्याया अपि पार्श्न्यत्वम्। यद्यपि चादित्यत्वपार्श्न्यत्वे चास्य तृचस्य ऋगक्षरेषु नात्यन्तारूढे, तथापि श्रुतिं कामप्यपेक्ष्य शौनकेनोक्ते इति अस्माभिरवगते इति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सकृत् एव द्यौः अजायत। जाता सवितरा[12] नित्या तिष्ठति। तयैव[13] भूमिः। तथा पृश्न्याः च पयः मरुतां जनकम् सकृत् एव दुग्धम् आत्मवीर्येणास्मिन्[14] व्रतः अन्यः न अनु जायते ॥ २१ ॥

[15]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः[15] ॥

० [४९]

[16]ऋजिश्वा भारद्वाज ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चदशी शक्वरी[17]।

स्तुषे जनं सुव्रतं नर्म्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

---

१. कन्यां मूको. २-२. प्रदित्सिता··· मूको. ३. देवदत्तो मूको. ४. °देवतमेव मूको. ५. °दाद्याया मूको. ६-६. या वै वास्मा यजते मूको. ७-७. प्रथमा ततस्य दर्शेषु मूको. ८. तृचा मूको. ९. आदित्येनैव पृश्न्याः मूको. १०. वाचका मूको. ११. सामर्थ्यत्व मूको. १२. सती° ऋ° ख. १३. तदे मूको. १४. °वे त° वि°. १५-१५. नास्ति मूको.

स्तुषे । जनम् । सुऽक्रतम् । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्नऽयन्ता ।
ता । आ । गमन्तु । ता । इह । श्रुवन्तु । सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'पराण्यृजिश्वा चत्वारि'। तृणपाणिकात् पराण्येतानि[1] चत्वारि सूक्तानि ऋजिश्वा नाम ऋषिरपश्यत्। 'चत्वार्यतो वैश्वदेवानि सन्ति' (तु. बृदे ५,११५)। अत इति पूर्वोक्तसूचप्रविनिर्देशाद् दिग्योगलक्षण-पञ्चमीनिर्देशाच्च[2] पराणीति शेषः। योऽयम् आदित्यो वा मारुतो वा पाङ्क्तो वाग्नेय उक्तलक्षणात् पराणि[3] चत्वारि अतोऽप्येतानि सूक्तानि वैश्वदेवानि भवन्ति। अग्निर्मित्रावरुणौ चास्याम् ऋचि त्रयस्ते।

स्तुषे इति लेटर्थे लट्। आत्मन एव [4]चायमन्तरात्मनः प्रेषः। स्तुहि[4] हे अन्तरात्मन्!। अथवा स्तुष इति स्वार्थे एव लट्। उत्तमपुरुषस्य[5] स्थाने व्यत्ययेन मध्यमः। स्तौम्यहम्। कम्। जनम् स्वयं जनितारं हविर्नयनादिद्वारेण सर्वस्य वा जनयितारम् अग्निम् सुक्रतम् सुकर्माणम् नव्यसीभिः नवतराभिः अन्यैः स्तोतृभिरकृतपूर्वाभिः गीर्भिः वाग्भिः स्तुतिभिः क्षणाभिः। न च केवलं जनम्। किं चार्हि। मित्रावरुणा सुम्नयन्ता सुम्नं सुखं स्तुतिनिमित्तं तदिच्छन्तौ। ते आ गमन्तु आगच्छन्तु। आगत्य च ते इह अस्मदीये यज्ञे श्रुवन्तु शृण्वन्तु स्तुतीः सुक्षत्रासः सुधनाः सुबला वा। वरुणः मित्रः अग्निः इत्येते त्रयोऽपि ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋजिश्वा भारद्वाजः। चत्वारि वैश्वदेवानि। स्तुहि देवयम् जनम् सुकर्माणम् नवतराभिः स्तुतिभिः। कं जनमित्याह[1] — मित्रावरुणौ सुखमिच्छन्तौ अग्निं च। ते आ गच्छन्तु। "ते इह शृण्वन्तु" सुबलाः वरुणादयः ॥ १ ॥

विशोविशꣳ ईड्यमध्वरेष्वदꣳसक्रतुमरतिं युवत्योः ।
दिवः शिशुꣳ सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्यै ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदꣳसऽक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।
दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्यै ॥ २ ॥

स्कन्द० अग्निरत्र स्तूयते। विशोविशः मनुष्यस्यमनुष्यस्य ईड्यम् स्तुत्यम्। द्वितीयाश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् स्तुषे इत्याख्यातं पूर्वस्या, ऋचोऽनुषक्तव्यम्। स्तुहि हे अन्तरात्मन्! स्तौमि वा। अध्वरेषु मखेषु[6] अदꣳसक्रतुम्। दसिर्मोहनार्थः, दस दर्शनमोहनयोः इति। क्रतुरिति प्रज्ञानाम। असमूढप्रज्ञम्। अरतिम् गन्तारम्। कस्य। उच्यते — युवत्योः इति। परस्परोपकारमिश्रत्वात्[7] सर्वदा वा तरुणत्वात्[8] द्यावापृथिव्यावत्र युवती उच्येते। तयोर्द्वयोरपि द्यावापृथिव्योः अप्रतिहतगतिभिरित्यर्थः। दिवः द्युलोकस्य शिशुम् पुत्रस्थानीयम् सहसः सूनुम् बलस्य पुत्रम् अग्निम्। बलेन मथ्यमानोऽग्निर्जायत इति बलस्य पुत्र उच्यते। यज्ञस्य[9] केतुम् कर्तारम् अरुषम्[10] गन्तारं च। किमर्थं स्तुषे। उच्यते — यजध्यै यष्टुम्। स्तुतोऽस्मदर्थं देवान् यक्ष्यत[11] इत्ययमर्थः ॥ २ ॥

---

१. पाणिकापरा[a] मूको. २. "निर्देशादियोग्यलक्षणपञ्चमी[b] वि[1]; 'लक्षणापञ्चमी' वि[2]. ३. उक्तारम-त्वरा[a] मूको. ४-४. रामना प्रेषास्तर्हि मूको. ५. उक्तपुरुषस्य मूको. ६. जनि[a] मूको. ७-७. नास्ति वि[1] सपं. ८. यज्ञेषु वा वि[2]. ९. "रोपकारिमिश्र वि[2]. १०. तरुत्वात् वि[1]. ११. क्षरण मूको. १२. अनुषम् मूको. १३. यक्षत मूको.

वेङ्कट० सर्वस्य स्तुत्यम् यज्ञेषु अनुग्रहप्रज्ञानम् अभिगन्तारम् द्यावापृथिव्योः[1] दिवः सूनुम् सहसः पुत्रम् अग्निम् यज्ञस्य पताकास्थानीयम् आरोचमानम् यण्डुम्[1] स्तुहि ॥ २ ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिरन्या पिंपिशे सूरो अन्या ।
मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विऽरूपे । स्तृऽभिः । अन्या । पिंपिशे । सूरेः । अन्या ।
मिथःऽतुरा । विचरन्ती इति विऽचरन्ती । पावके इति । मन्म । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥

स्कन्द० अरुषस्य गन्तुः अग्नेः आदित्यस्य वा दुहितरा दुहितृस्थानीये । हविर्नयनरसादानादिपारम्पर्येण[2] अन्यत्वाद् दुहितरावेव[3] । विरूपे विविधरूपे विभिन्नरूपे वा परस्परतः । उभयोश्च स्तुभिः[4] नक्षत्रनामैवत् । अन्या 'एका पिपिशे[5] पिंशिरत्र सामर्थ्याद् दीप्त्यर्थः । "रूपवन्तौ वा रूपवती वा[6] भवति । सूरेः अन्या सूर इति तृतीयार्थे प्रथमा । सूर्येण अन्या पृथिवी । ते मिथस्तुरा मिथश्शब्दः परस्परशब्दपर्यायः । तुराशब्दोऽपि[7] त्वरतेः । परस्परस्योपकर्तुं ये त्वरेते ते 'मिथस्तुरा । अथवा मिथश्शब्दः सहार्थः[8] । तुराशब्दोऽपि तुर्वतेर्हिंसार्थस्य न त्वरतेः[9] । हिंसितव्या-नाम् अथवा सह हिंसिन्यौ[10] । विचरन्ती विविधं गच्छन्त्यौ । क । सामर्थ्याद् यज्ञे । पावके पावयित्र्यौ सर्वस्य मन्म मन्यतिर्चेतिकर्मा । मननं स्तोत्रम् श्रुतम् नक्षतः 'नक्षति[11] (निघ २,१८) इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् नक्षतिर्व्याप्त्यर्थः[12] । व्याप्नुतः । शृणुत इत्यर्थः । ऋच्यमाने ऋच स्तुतौ । स्तूयमाने ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आरोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरौ[13] विरूपे भवतः । नक्षत्रैः अन्या पिष्टा[14] भवति । सूर्यः अन्यया संसृष्टो भवति । इतरेतरं त्वरमाणे विचरन्त्यौ शोधयित्र्यौ मननीयं स्तोत्रम् व्याप्नुतः विश्रुतम् "स्तूयमाने अहोरात्रे[15] ॥ ३ ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्राम् ।
द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्ऽरयिम् । विश्वऽवारम् । रथऽप्राम् ।
द्युतत्ऽयामा । नियुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ॥४॥

स्कन्द० वायुरत्र स्तूयते । प्र वायुम् अच्छ । अच्छ अभेरर्थे । प्र अभीति चोपसर्गद्वयस्य श्रुतेः वायुमिति कर्मश्रुतेश्च योग्यक्रियापदाध्याहारः । प्राभिद्रवामि वायुम् । बृहती बृहत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या

---

१. "विन्यो मूको, २. यण्डु मूको. ३. गविर्नयन" मूको, ४. दुहरावेव मूको. ५. पिंशिः पिपिशे मूको. ६-६. का पिपिशे मूको. ७-७. 'इमया ... ... वा मूको. ८. तरतश्चो" वि"; तुरतश्चो वि'. ९-९. 'तुरा नक्षत्र नमश्च इति ... ... सहार्थः मूको. १०. त्वरतो मूको. ११. हिंसित्र्यौ मूको. १२. नमश्च मूको, १३. पाठः नक्षा" मूको. १४. पिष्टा मूको. १५. "ऽतो वि' ड; "दितारो रूपं. १६-१६. "नेऽतो" मूको.

ऋ-२६६ *

बृहद्रयिम् महाधनम् विश्ववारम् सर्वस्य वरणीयम् रथप्राम् प्रातिः सामर्थ्यादिह गत्यर्थः। रथेन गन्तारम्। पूरणार्थ एव वा प्रातिः[1] देवरथानाम् आपूरयितारम्। सत्त्वापूरितानि हि देवविमानानि शीघ्रं गच्छन्ति। परस्त्वर्थैः प्रत्यक्षकृतः मिश्र वाक्यम्। श्रुतद्यामा दीप्तरथः नियुतः तृतीयार्थे प्रथमैषा। नियुद्भिः वडवाभिः[2] पत्यमानः गच्छन् कविः मेधावी कविम् मेधाविनम् यजमानम् इयक्षसि अक्षोर्वेरिदं रूपम्, न यजेः। अशिशिषसि। व्याप्तुमिच्छसीत्यर्थः। हे प्रमतयो! प्रकर्षेण मन्तव्य! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति वायुम् प्रति बुभूषतः बृहती बुद्धिः महाधनम् सर्ववरणीयम् स्तोतॄणां रथस्य धनेन पूरयितारम् शरीरेण वा महता रथं पूरयन्तम्। दीप्तगमनः नियुतः प्रति गच्छन्[3] कविः कविम् प्रति गच्छसि हे प्रकर्षेण मन्तव्य![4] ॥ ४ ॥

स मे वपुश्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान् मनसा युजानः।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः। मे। वपुः। छदयत्। अश्विनोः। यः। रथः। विरुक्मान्। मनसा। युजानः।
येन। नरा। नासत्या। इषयध्यै। वर्तिः। याथः। तनयाय। त्मने। च ॥ ५ ॥

स्कन्द० अश्विनावत्र स्तूयेते। सः मे मम वपुः छदयत् रूपं छादयतु[5]। केन। सामर्थ्यात् [5]स्वेन आगमनेन। अनागतश्च[6] छादयितुं न शक्नोति, अतोऽग्राच्छादनेनागमनं प्रतिपाद्यते। मत्समीपम् आगच्छत्वित्यर्थः। कः[7] सः। उच्यते—युवयोः अश्विनोः स्वभूतः यः रथः विरुक्मान् विविधदीप्तिमान् मनसा युजानः ताच्छील्येऽयं चानश्। मनसा योजनशीलः। युयुक्षितमात्रः[8] स्वयमेव यो युज्यत इत्यर्थः। येन च हे नरा! मनुष्याकारौ! नासत्या! नासत्यनामानौ!। यद्यपि चाश्विनोरेको नासत्यनामा दस्रनामाऽपरः, तथापि 'साहचर्याद् दस्रयोर्नासत्यव्यपदेशः'। यद्वा न[9] असत्यौ सत्यावेव। इषयध्यै नेदम् इषेर्धात्तो रूपम्। किं तर्हि। इदित्यन्ननाम तस्मात् तत्करोति इति णिच्, ण्यन्तात् 'तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यै' (पा ३,४,९) इति अध्यै-प्रत्ययः। अन्नं कर्तुम्। दातुमित्यर्थः। वर्तिः वर्तन्या प्रसिद्धेन मार्गेण याथः गच्छथः। कस्मै अन्नं दातुम्। उच्यते—तनयाय अपत्याय यज्ञः स्तोतुश्च त्मने च आत्मने च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः मह्यम् रूपम् प्रकाशयति। अश्विनोः स्वभूतः यः रथः विरोचनवान् मनसा युज्यमानः। येन हे नेतारौ![10] नासत्यौ! अन्नं कर्तुम् मार्गम् याथः[11] पुत्राय आत्मने पित्रे च ॥ ५ ॥

[12]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः[12] ॥

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

---

१. नाम्नि वि'. २. तुर वाजिः मूको. ३. °नः मूको. ४. छादयतु मूको. ५-५. स्वेनागम' मूको. ६. अ मूको. ७. योजनशुरानमात्रः मूको. ८-८. 'यौक्षचो' मूको. ९. नासि मूको. १०. °णो मूको. ११. पथा मूको. १२-१२. नास्ति मूको.

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतम् । अप्यानि ।
सत्यऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःऽभिः । जगतः । स्थातुः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पर्जन्यवातावत्र[1] स्तूयेते । पर्जन्यश्च वातश्च पर्जन्यवातौ । छान्दसः पर्जन्यस्य पूर्वनिपातः । तयोः सम्बोधनं हे पर्जन्यवातौ । वृषभौ । वर्षितारौ ! पृथिव्याः पुरीषाणि पुरीषशब्दोऽत्र पूरणसमर्थवचनः, नोदकनाम । 'समस्तायाः पृथिव्याः पूरणसमर्थानि[2] । अत्यन्तबहूनीत्यर्थः । जिन्वतम्, जिन्वतिः प्रीतिकर्माऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् क्षारणार्थः । क्षारयतम् । अप्यानि आप एव अप्यानि । स्वार्थिकस्तद्धितः । उदकानीत्यर्थः । अथवा 'आपः' (निघ १,१) इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र[3] भवानि अप्यानि । कानि । सामर्थ्याद् उदकानि । अथवा जिन्वतीति जिन्वतिः प्रीतिकर्मैव । पुरीषाण्यप्यानीति द्वितीया तृतीयार्थे । पृथिव्याः पूरणसमर्थैरप्यैः प्रीणयतम् अस्मान् । परोऽर्धर्चो मारुतः । युवं एतत् । सत्यश्रुतः कवय इत्यत्र सत्यश्रुतः कवय इत्येतेन पदद्वयेन मरुताम् अभिधानस्य दृष्टत्वात् । सति च सम्भवे यत्रत्र दृष्टं तस्य तत्रित्यन्याया एव न्याय्यत्वात् । हे सत्यश्रुतः ! सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ! कवयः ! मेधाविनः ! मरुतः ! यस्य मरत्प्रभूतेः गीर्भिः स्तुतिभिः साकाङ्क्षत्वात् स्तूयध्वे इति वाक्यशेषः । यद्वच्छ्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तस्य हे जगतः स्थातुः ! तिष्ठतिरयं शुद्धोऽप्यधिपूर्वोऽवं द्रष्टव्यः । स्थास्नुर्यथैकवचनम् । कृत्स्नस्य जगतोऽधिष्ठातारः ! कृत्स्नम् जगत् आ कृणुध्वम् अभिमुखं कुरुत । अनुग्रहाभिमुखं कुरुत इत्यर्थः । अथवा जगतः स्थातरित्येकवचननिर्देशात् मरुतामेवायं सम्बोधनम्, मरुतां न । तेनायम् ऐन्द्रमारुतोऽर्धर्चः ॥ ६ ॥

घेडुट० हे पर्जन्यवायू ! वर्षितारौ ! पृथिव्याः उदकानि दुग्धम्[4] अन्तरिक्षस्थानि, अपि च [illegible] सम्बन्धीनि पूरकाणि स्रोतांसि[5] । परोऽर्धर्चो मारुतः[6] । सत्यस्य श्रोतारः ! कवयः ! [illegible] मम तृप्ता भवत, तस्य ममाभ्युदयार्थम् जगत् सम्पन्नं कुरुत ॥ ६ ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रऽआयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धात् ।
आभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सुऽजोषाः । दुःऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् । ७ ।

स्कन्द० सरस्वत्यत्र स्तूयते । पावीरवी शोधयित्री । अथवा पविः शस्त्रं, तद्वान् इन्द्रः पवीरवान्, तस्य सम्बन्धिनी । कन्या कमनीया चित्रायुः यस्याः सा चित्रायुः । सरस्वती नदी माध्यमिका वा वाक् । पतिर्भर्तृस्थानीयः पालयिता वा यस्याः सा वीरपत्नी । धियम् प्रज्ञा इति स्त्रीनाम[7] । सजोषा इत्येतेन यास्क सम्बन्धः । देवस्त्रीभिः [illegible]

---

१. एवात्र मूको. २-२. समस्तायाः ... पूरण° मूको. ३. [illegible] मूको.
४. [illegible] ५. स्रोतानि वि[1] ल; स्रोता रूपं; स्रोतांसि ल प्रस्तावः. ६. [illegible] मूको.
७-८. नामिः नामि स्तोतम् मूको.

न च केवलं धियम्। किं तर्हि। अच्छिद्रम् [1]छिद्रवीजितम्। सुष्ठुमित्यर्थः[1]। शरणम् गृहम् दुराधर्षम् केनचिदप्यभिभवितुम् अशक्यम् गृणते स्तुवते मह्यम् शर्म सुखं च यंसत् दधातु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पावीरवी शोधयित्री कमनीया पूजनीयाम्बा सरस्वती वीरपत्निका कर्म धारयतु, 'छन्दांसि वै [2]प्राः' (माश ६,५,४,७) इति' ब्राह्मणम्, ताभिः सङ्गता अच्छिद्रम् गृहम् दुराधर्षम् स्तुवते[3] सुखं च प्रयच्छतु ॥ ७ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।
सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धियंऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

स्कन्द० पूषाऽत्र स्तूयते। स नो रासदिति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यम् पथस्पथः यावान् [4]कश्चित्पन्थास्तस्य सर्वस्य परिपतिम्[4] परीत्येषोऽधीत्येतस्य[5] स्थाने। अधिपतिम् स्वामिनम्। पूषा हि महति पथि प्रतिभये वा रक्षां करोति। अतः पथोऽधिपतिरुच्यते। वचस्या तृतीयैकवचनस्यायम् आज्ञादेशः। स्तुतिलक्षणेन [6]वचसा कामेन कृतः करोतिः क्रियासामान्यवचनः[6]। सामर्थ्यादिह प्रेरणे[7] वर्तते। अभिलषितेच्छया[8] प्रेरितः। अभि आनट् अभिव्याप्नोति। स्तौतीत्यर्थः। अर्कम् देवम्। सः नः अस्मभ्यम् रासत् ददातु शुरुधः। अन्यत्र शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्तीति। [9]इह तु सामर्थ्याद् धनानि[9]। तान्यपि हि शुचं मनोदुःखम् उपभोगसाधनाभावकृतं संरुन्धन्तीति। कीदृशीः शुरुधः। उच्यते। चन्द्राग्राः चन्द्रं चन्दतेः[10] कान्तिकर्मणः। कान्तं[11] प्रियम् अग्रं यासां ताश्चन्द्राग्राः। आयत्यामपि हितानुबन्धीनि धनानीत्यर्थः। किञ्च [12]धियंधियम् कर्मकर्म[12] ज्योतिष्टोमादिकम् सीषधाति लोडर्थेऽयं पञ्चमो लकारः। व्यत्ययेन च विकरणः। प्र साधयतु पूषा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य मार्गस्य स्वामिनम् स्तोत्रेच्छया कामेन वशीकृतो जनः व्याप्नोति[11] अर्चनीयं। पूषणम्। सः अस्मभ्यम् प्रयच्छतु शुचो रोधयित्रीः हिरण्यसुखाः पुष्टीः। कर्मकर्म च प्र साधयतु पूषा ॥ ८ ॥

प्रथमुभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृम्भम् ।
होता यक्षद् यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋम्भम् ।
होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभाऽवा ॥ ९ ॥

1-1. 'छिद्रं … इति' मूको. 2-2. नास्ति मूको. 3. स्तुवते मूको. 4-4. पन्थाः … परिपतिम् मूको. 5. 'षेष दधातीत्यस्य वि'; 'षेष दधातीत्यस्य वि'. 6-6. वचसा … वचनः मूको. 7. प्रत्ये मूको. 8. अभिलषितेनेच्छया मूको. 9-9. इह … धनानि मूको. 10. चन्दतो मूको. 11. कान्तः मूको. 12-12. धियं धियं … मूको. 13. व्याप्नोतीति वि॰ क॰

स्कन्द० त्वष्टाऽत्र स्तूयते। उत्कृष्टगुणतया स्पष्टं प्रथमं स्थानं योऽभजत, होतृणिः प्रथमम् सम्भज्यते स प्रथमभाक्। सन्याभ्यो देवताभ्य पूर्वं स्तूयत इत्यर्थः। तम् प्रथमभाजम्[1] यशसम् अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्। अन्नवन्तं कीर्तिमन्त वा वयोधाम् अन्नस्य दातारम् सुपाणिम् [2]शोभनहस्तम् देवम्[3] सुबाहुम् सुभुजम् ऋभुशब्दोऽय सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयाणा पुत्राणा प्रथमपुत्रे तक्षणि प्रसिद्ध। स इह तक्षत्वसामान्यात् त्वष्टरि प्रयुज्यते। तक्षाणमित्यर्थः। त्वष्टा हि देवानां तक्षा। अथवा ऋम्व इत्यपठितमपि[4] महसाम। महान्तम् होता आह्वाता देवानाम् यक्षत् यजतु यजतम् यष्टव्यम् पस्त्यानाम् 'पस्त्यम्' (निघ ३,४) इति गृहनाम, सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम्। गृहिणाम्। सर्वगृहस्थानामित्यर्थः। अथवा पस्त्याशब्द[5] आहुतिवचन। तृतीयार्थे च षष्ठी। पस्त्याभिराहुतिभि यष्टव्यम्। को यजते। उच्यते—अग्निः। कम्। उच्यते — त्वष्टारम् गृहपम् स्वाङ्गानम्। विभावा दीप्तिमान् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मुख्यम् यशस्विनम् अन्नस्य दातारम् सुपाणिम् देवम् शोभनबाहुम् महान्तम् होता यजतु यजनीयम् गृहाणाम् अग्निः त्वष्टारम् स्वाङ्गानम् दीप्तिमान् ॥ ९ ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।
बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्घुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीः ऽभि । आभि । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।
बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

स्कन्द० रुद्रोऽत्र स्तूयते। भुवनस्य भूतजातस्य सर्वस्य पितरम् पितृस्थानीयम् पालयितारं वा गीर्भि आभि एताभि रुद्रम् दिवा अहनि वर्धय। स्तुहीत्यर्थः। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते। "आत्मन एवायम् अन्तरात्मन प्रेष[6]। रुद्रम् एव अक्तौ रात्रौ। सततमित्यर्थः। किञ्च बृहन्तम् ऋष्वम् द्वे अप्येते महन्नामनी (तु निघ ३,३) शरीरवीर्यसम्बन्धेनापुनरुक्ती कर्तव्ये। बृहन्त शरीरेण, ऋष्व वीर्येण। शरीरेण वीर्येण च महान्तमित्यर्थः। अजरम् जरावर्जितम् सुषुम्नम् सुसुख सर्वस्य ऋधक ऋधक् शब्दोऽत्र ऋध्नोत्यर्थे[7]। ऋध्नुवन्त हुवेम नित्य यज्ञेषु आह्वयेमेत्येतदाशासादे। कविना मेधाविना तेनैव रुद्रेण इषितास प्रेषिता[8]। अनुज्ञाता सन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० भुवनस्य पितारम् स्तुतिभि आभि अह्नि रात्रौ च रुद्रम् वर्धय। महान्तम्[9] दर्शनीयम् अजरम् सुसुखम् अन्येभ्यो देवेभ्य पृथक् द्यावा कविना रुद्रेण प्रेषिता प्रणीयमाना ॥ १० ॥

[10]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्ग[11] ॥

आ युवानः कवयो यह्वियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।
अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

---

१ प्रभावम् मूको. २ २ °हस्त एवम वि°. ३ इत्यय तमपि मूको ४. परस्य° मूको.
५ ५ °त्मना प्रेषा मूको ६. ऋष्योर्ध्वे मूको. ७. प्रेषितार. मूको. ८. महद् वि° छप, मदन् छ.
९ ९ नास्ति मूको

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।
अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

स्कन्द० मरुतोऽत्र ऋग्द्वये स्तूयन्ते । हे युवानः । तरुणाः ! कवयः ! मेधाविनः ! यज्ञियासः ! यज्ञार्हाः ! मरुतः । 'आ गन्त' आगच्छत गृणतः स्तुवतः[2] स्वभूताम् वरस्याम् वरणीयां स्तुतिम् । किञ्च 'अचित्रम् अविचित्रम्[3] । सर्वत्रैकरूपमित्यर्थः । सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणम् उदकम् । चित् हि इति पदपूरणौ । जिन्वथ जिन्वतिरत्र क्षारणार्थः । लोडर्थे लट् । क्षारयत[4] । वृधन्तः वर्धमानाः । केन । सामर्थ्याद् वीर्येण । इत्था अमुत्र अन्तरिक्षे नक्षन्तः 'गच्छन्तो व्याप्नुवन्तो[5] वा मेमं हे नरः । मनुष्याकाराः ! अङ्गिरस्वत् यमेन्द्रसखा अङ्गिरसो ऋषयस्तद्वत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे युवानः ! कवयः । यज्ञार्हाः ! मरुतः । स्तुवतः वरणीयां स्तुतिम् 'आ गन्त' । यूयम् हि पूजारहितम् अयजमानम् अपि पूरयथ वर्धमानाः अमुष्मान्तरिक्षे व्याप्नुवन्तः हे नेतारः ! अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसोऽपि नूनमन्तरिक्षेण गच्छन्ति ॥ ११ ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा युथेव पशुरक्षिरस्तम् ।
स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विप्रः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । युथाऽइव । पशुऽरक्षिः । अस्तम् ।
सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विप्रः ॥ १२ ॥

स्कन्द० प्र इत्युपसर्गः अज इत्याख्यातेन सम्बध्यते । उपसर्गाभ्यासाच्चाख्यातस्याभ्यासः । प्राजभाजेति[6] अभ्यासाच अर्थभूयस्त्वम् । सुष्ठु प्रक्षिप[7] । प्रेरयेत्यर्थः । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतीः[8] । आत्मन एव चायम् अन्तरात्मनः प्रैषः[9] । वीराय शूराय । तवसे वृद्धाय । अथवा 'तवः' (निघ २,७) इति बलनाम, सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम् । बलवते शूराय त्वरतेस्तुर्वतेर्वा[10] हिंसार्थस्य रूपम् । त्वरित्रे हिंसित्रे वा शत्रूणाम् । अजै । मरुद्गणाय । इत एतत् । पूर्वस्मादृचि मरुतां प्रस्तुतत्वात् । 'या मृळीके मरुतो तुराणाम्' (ऋ ६,४८,१२), 'प्र यन्मर्के शृणते 'तुराय मारुताय' (ऋ ६,६६,९) इत्यादिषु च तुरशब्देन मरुतां विशेषणस्य दृष्टत्वात् । ते मरुतः कथं प्राजयितव्या[11] । उच्यते— यूथा इव पशुरक्षिः अस्तम् पशुरक्षिः पशुपालः । 'अस्तम्' (निघ ३,४) इति गृहनाम । यथा च पशुपालः यूथानि गृहं प्रति प्रेरयेत् तद्वत् । किं कारणम् । उच्यते—राः मरुद्गणः [12]पिस्पृशति स्पर्शनम् अत्र उपलम्भसामान्ये वर्तते[13], न स्पर्शनेन्द्रियेणैवोपलब्धौ । पुनःपुनरुपलभते स्तुतीः तन्वि समभीनिर्देशादत्र मात्रा इति वाक्यशेषः । स्वशरीरे मात्राः सतीः श्रुतस्य प्रख्यातस्य[14] [15]लोकस्य स्तुतीः । कथमिवोपलभते[16] । स्तृभिः न नाकम् स्तृभिरिति नक्षत्रनाम । हायंमूयलक्षणे चैषा तृतीया । नाकं द्यौः (नि.या २,१४)। यथा [17]नक्षत्रसम्बन्धाद् दिवम्[17] [18]महताादरेणोन्मुखः सर्व उपलभते[18] तद्वत् ।

1-1. आगच्छन्ता मुको. 2. स्तुवन्तः वि[1], 3-3. अविरं मनिवितम् मुको. 4. क्षारयन्ता वि[2]. 5-5. न गच्छन्तो व्याप्नुवन्तो मुको. 6-6. माजि मुको. 7. प्रेरय मुको. 8. प्रार्थिता मुको. 9. स्तुतिः मुको. 10. प्रेषः। मुको. 11. त्वरते स्तुर्वो[3] मुको, 12-12. तुराय ... य प्रजनित मुको. 13-13. पि-स्पर्शि ... र्शने मुको. 14. प्रख्यातस्तव मुको. 15-15. लोकः ... लभते मुको. 16-16. 'लभन्तीव मुको. 17-17. 'मुखा व सर्व उपलभ्यो मुको. '

[वचनस्य विपः] वचनस्येति षाच्छीलिये युच्[1]। [विप इति वेपतेः कम्पनार्थस्य] रूपम्। [श्रुतस्येतेतेन चैते समानाधिकरणविशेषणे] । स्तुतिवचनशीलस्यादरेणोपकम्पितुः स्तोतुः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्रेरय स्तुतिम् वीराय मरुद्गणाय वृद्धाय क्षिप्राय, यूथानि यथा पशुपालः अरण्यम् प्रति प्रेरयति। सः मरुद्गणः स्पर्शं करोति शरीरे विप्रस्य स्तोतुः नक्षत्रैः इव द्युलोकम् वचनशीलस्य विप्रस्य। शरीरं स शरीरैः संश्लेषयति[1] ॥ १२ ॥

यो रजाँसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद् विष्णुर्मनवे बाधितायं ।
तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमानि राया मदेम तन्वा३ तनो च ॥ १३ ॥

यः । रजाँसि । विऽममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधितायं ।
तस्य । ते । शर्मन् । उपऽदद्यमानि । राया । मदेम । तन्वा । तनो । च ॥ १३ ॥

स्कन्द० विष्णुरत्र स्तूयते। यः भवान् रजांसि ज्योतींषि प्रकाशात्मकानि विममे निर्ममीते करोति पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि[1]। स्वरश्मिभिः पृथिवीं प्रकाशयतीत्यर्थः। त्रिः त्रिशब्दोऽत्र बहुत्वमात्रप्रदर्शनार्थः। बहुकृत्वः। प्रत्यहमित्यर्थः। चित् शब्दः पदपूरणः। कः। विष्णुः। कस्मै[2]। मनवे। मनुशब्दोऽत्र सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् मनोरपत्यं मनुष्य उच्यते। तादर्थ्ये चतुर्थी। सर्वस्य मनुष्यस्यार्थाय। बाधिताय बाधितस्य शार्वरेण तमसा। अथवा रजांसीति रजःशब्दोऽत्र लोकवचनः। सामर्थ्याच्चैक एवकदेशो निवासस्थाने वर्तते। 'त्रिशब्द-स्तु त्रित्ववचन एव। मनव इति मनुशब्द श्रुतयाज्ञो राज्ञः 'ऋषेर्वा याचक.'। यानि निवास-स्थानानि पार्थिवानि[3] त्रिर्निर्मितवान् कल्पितवान्, असुरैरपहृतानि सन्ति तानि जित्वा प्रत्यर्पितवानित्यर्थः। मनुनाज्ञो राज्ञः ऋषेर्वा असुरैर्बाधितस्य[4]। तस्य ते तव सम्बन्धिनि[5]। त्वया दत्त इत्यर्थः। शर्मन् गृहे उपदद्यमाने उपेत्येव आ[6] इत्येतस्य स्थाने। आदानार्थोऽत्रान्यत्र[7]। इह तु सामर्थ्याद्दीप्त्यर्थः। व्यत्ययेन च श्यन्विकरणः[8]। सुष्ठु दीप्यमाने[9] राया धनेन मदेम मदेमहि, तन्वा शरीरेण चारोगेण तनो च अपत्येन च ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यः पार्थिवान् लोकान् विममे क्रमणैः त्रिः च असुरैः बाधिताय मनुष्याय[11] मनुष्याणाम् अभ्युदयार्थम्। तस्य तव स्वभूते गृहे त्वयोपदीयमाने[12] धनेन[13] मोदेमहि आत्मना पुत्रेण च सहिताः ॥ १३ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिरर्कैस्तत् पर्वतस्तत् सविता चनो धात् ।
तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

१-१. °नरण्यापिवा मूको. २. युच् मूको. ३-३. विप इति वेपते ···कम्पनार्थस्य मूको. ४-४. श्रुतस्ये-तेन चैतेन चैते समानाधिकरणे शेषणे मूको. ५ संशृ° मूको; संस्पृशति क प्रस्तावः. ६. भव्यानि मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. इति शब्द स्तुतित्ववचन मूको. ९-९. कर्षेर्वा चकः मूको. १०. पार्थिवानीति मूको. ११. °थिताय मूको. १२ संबन्धीनि मूको. १३. आदानेत्यत्र मूको. १४ यश्विकरण° मूको. १५. °म'नो मूको १६. °ष्या मूको. १७. तयोपदीयमानेन क खघ; °मानेन वि'. १८. नास्ति क खघ.

तत् । नः । अहिः । बुध्न्यः । अत्ऽभिः । अर्कैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात् ।
तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिऽसाचः । भगः । पुरंऽधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

स्कन्द० अहिर्बुध्न्यादयो देवता अत्र ऋग्द्वये[1] स्तूयन्ते। तच्छब्दाद्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यत् प्रार्थयामहे तत् नः अस्माभ्यम् अहिः नाम मध्यमस्थानो देवः बुध्न्यः बुध्नमन्तरिक्षम्[2] तस्मिन् भवः [3]अद्भिः सह[3] अर्कैः अन्यैश्चाग्न्यादिभिर्देवैः सह, तत् एव पर्वतः, तत् एव सविता[4] चनः अन्नम् धात् दधातु। तत् एव ददतु ओषधीभिः सह आभिमुख्येन रातिषाचः हविर्दानस्य सेवितारो मरुतो विश्वे देवाः। किञ्च पुरंधिः बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा भगः[5] जिन्वतु प्र प्रकर्षेण प्रीणयत्वस्मान् राये तृतीयार्थे चतुर्थ्येषा। राया[6] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तत् अस्मभ्यम् अहिः बुध्न्यः उदकैः अर्चनीयैर्धनैश्च सह अन्नम् प्रयच्छतु पर्वतः सविता च। तत् अन्नम् नानाविधाभिः ओषधीभिः सह अभि प्रयच्छन्तु दानस्य सेवितारः अहिर्बुध्न्यादयः। भगः पुरंधिः चास्मान् धनार्थम् प्रीणयतु ॥ १४ ॥

नू नो॑ र॒यिं र॑थ्यं चर्षणि॒प्रां पु॑रुवी॒रं म॑ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पाम् ।
क्षयं॑ दा॒तारं॒ येन॒ जना॒न्त्स्पृधो॒ अदे॑वीर॒भि च॒ क्रमा॑म॒ विशु॒ आदे॑वीर॒भ्य॑श्नवाम ॥१५॥

नु । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिऽप्राम् । पुरुऽवीरम् । महः । ऋतस्य । गोपाम् ।
क्षयम् । दातारम् । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम । विशः ।
आऽदेवीः । अभि । अश्नवाम ॥ १५ ॥

स्कन्द० नु क्षिप्रम् नः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् रथ्यम् रथं वहतीति रथ्य इति 'कर्तरि यत् 'प्रत्ययात्, तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (पा ४,४,७५;७६) इति'। इह तु व्यत्ययेन कर्मणि द्रष्टव्यः। रथैर्वोढव्यम्। प्रभूतमित्यर्थः। चर्षणिप्राम् मनुष्याणां पूरकं पोषकम्। हितमित्यर्थः। पुरुवीरम् 'बहुभिः वीरैः' पुत्रपौत्रैश्च युक्तम् [7]"महः महतः[8]" ऋतस्य यज्ञस्य गोपाम् गोतारम्। यस्मिन् सति महानपि यज्ञो न रक्ष्यते, क्षयत एव कर्तुम्। महतामपि यज्ञानां करणसमर्थमित्यर्थः। [9]"क्षयम् निवासस्थानं[9]" च दात दत्त। हे [10]अद्भिर्बुध्न्यौ! भवद्भ्यां प्रेरिताः[10] अजरम् जरावर्जितम् अविनश्वरम् येन रयिणा क्षयेण[11] च जनान् मनुष्यान् स्पृधः स्पर्धितॄन् अदेवीः अभि च क्रमाम। चशब्द अदेवीरित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः। देवेभ्यः अन्याः[12] अदेव्यः ताश्च[13] अभिक्रामेम। अभिक्रमणमवष्टम्भं मुधाकरणं स्पर्धितॄणां चेष्यते। येन च विशः मनुष्यजातीः आदेवीः नित्यम् आगता देवा यासां ता आदेव्यः यज्ञपराः ताः अभि अश्नवाम अभिव्याप्नुयाम तदन्तर्गताः भूयास। नित्यं यजेमेत्यर्थः १५ ॥

---

१. ऋचौ मूको. २. बुध्न्यम् मूको. ३-३. का सदः मूको. ४. ऽहित्य मूको. ५. नास्ति मूको. ६. राये मूको. ७-७. यतोऽत्रैव प्र···तद्वहति रथ गुणप्रोक्तेमिति मूको. ८. पूर्णम् मूको. ९. क्ष···· मूको. १०-१०. मरुतो मरुता मूको. ११-११. ···वास' गूको. १२-१२. 'बुध्न्याभ्यां प्रेषिता मूको. १३. क्षेण: मूको. १४. अन्यो मूको. १५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० क्षिप्रम् असम्भवन् रथवाहम् मनुष्याणां पूरकम् बहुभिर्वीर्युक्तम् महतः यज्ञस्य रक्षकम् गृहं च प्रयच्छत[1] जरारहितम्। येन निवासेन[2] स्पर्धयितृन् मनुष्यान् अभि च भवाम। अथापि स्पर्धयित्रीआसुरीः विशः अभिभवाम, देवसम्बन्धिनीश्च[3] विशः अभि भवाम आभिमुख्येन प्राप्नुयामेति[4] ॥ १५ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[6] ॥

[५०]

[7]ऋत्रिश्वा भारद्वाज ऋषिः। विश्वे देवा देवताः। त्रिष्टुप् छन्दः[8] ॥

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम्।
अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातॄन् देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे। वः। देवीम्। अदितिम्। नमःऽभिः। मृळीकाय। वरुणम्। मित्रम्। अग्निम्।
अभिऽक्षदाम्। अर्यमणम्। सुऽशेवम्। त्रातॄन्। देवान्। सवितारम्। भगम्। च ॥ १ ॥

स्कन्द० [9]अदित्यादयोऽत्र स्तूयन्ते। हुवे वः इति[10] व्यत्ययेनेह बहुवचनम्। त्वाम् [11]देवीम् अदितिम्[11] नमोभिः स्तुतिभिः मृळीकाय सुखार्थम्। वरुणम् मित्रम् अग्निम् च। न चैतानेव केवलान्। किं तर्हि। अभिक्षदाम् क्षदतिः संस्कारार्थः। तमोऽपनयनेन सर्वस्य संस्कर्तारम्। अथवा[12] विशासितारं हन्तारम्। कस्य। सामर्थ्याद् यजमानस्य। अर्यमणम् सुशेवम् सुसुखम्। त्रातॄन् पालयितॄन् अन्यानपि देवान् सवितारम् भगम् च ॥ १ ॥

वेङ्कट० हूयामि युष्मदर्थम् अदितिम् नमस्कारैः हविर्भिः[13] वा वरुणादींश्च, क्षदतिः शकलीभावकर्मा[14], शत्रूणाम् आभिमुख्येन विशासितारम् धनानां वा पृथक्कर्तारम् अर्यमणम् सुसुखम् त्रातॄन् सर्वान् देवान् सवितारम् भगम् च। 'यः[15] खलु वै ददाति सोऽर्यमा' (तै २,३,४,१) इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान्।
द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः। सूर्य। दक्षऽपितॄन्। अनागाःऽत्वे। सुऽमहः। वीहि। देवान्।
द्विऽजन्मानः। ये। ऋतऽसापः। सत्याः। स्वःऽवन्तः। यजताः। अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

स्कन्द० सूर्योऽत्र स्तूयते। सुज्योतिषः शोभनान्याहवनीयादीनि ज्योतींषि येषां ते सुज्योतिषः। हे सूर्य! दक्षपितॄन् [16]दक्षाः पितरो येषां तान्। यज्ञादिकर्म प्रति उत्साहिन[17] इत्यर्थः। अनागास्त्वे सप्तमीनिर्देशात् सतीति वाक्यशेषः। अपापान्[18] सतः इत्यर्थः। हे सुमहः! सुष्ठु महन्! पूज्य! वा वीहि गच्छ कामयस्व वा देवान् दीव्यतेः स्तुत्यर्थे इदं रूपम्।

---

१. प्रयत मूको. २. निवासन मूको. ३. इत्र° मूको. ४. व्याप्नु° वि° लुप्. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. देवमदर्थं मूको. ७. नास्ति मूको. ८. आस्ति वि° लुप्. ९. कलीभा° वि° सू; कलिभा° कुप्. १०. यो ऽल. ११-११. दक्ष ... प्रत्युत्सा° मूको. १२. अपापात् मूको.

ऋ-२७० *

स्तोतॄन् अस्मान्। ये कीदृशाः। उच्यते—द्विजन्मानः। ये द्विजन्मानः मातृतः[1] जन्म प्रथमं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनम् इति द्विजन्मानः। ऋतसापः यज्ञे देवानां स्तोतारः। सत्याः अविसंवादिनः स्वर्वन्तः स्वर्येण[2] देवतायोग्येन हविरादिना द्रवन्तः। यजताः यष्टारः। अग्निजिह्वाः अग्निराहवनीयः [3]जिह्वास्थानीयो यत्रेत्यग्निजिह्वः यज्ञः, स येषामस्ति[3] ते अग्निजिह्वाः। आहिताग्नय इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनज्योतिष्कान् हे सूर्य! दक्षः पिता येषां देवानाम् तान् अस्माकम् अभ्युदये युक्तान् कामयस्व, द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः[4] ये यज्ञस्रष्टारो भवन्ति सत्यकर्माणः अभ्युदययुक्ताः यष्टव्याः अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद् रोदसी शरणं सुषुम्ने ।
महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत। द्यावापृथिवी इति। क्षत्रम्। उरु। बृहत्। रोदसी इति। शरणम्। सुषुम्ने इति सुऽसुम्ने। महः। करथः। वरिवः। यथा। नः। अस्मे इति। क्षयाय। धिषणे इति। अनेहः ॥ ३ ॥

स्कन्द० [5]हे द्यावापृथिवी! क्षत्रम्[6] अपठितमपि बलनामैतत्। उरु[7] बहु विस्तीर्णं वा उत[8] अपि बृहत् 'हे रोदसी! रोदस्यौ! सर्वस्य रोधस्यौ![9] शरणम् गृहम् सुषुम्ने! सुसुखे! महः महत् करथः[10] वरिवः यथा 'वरिवः' (निघ २,१०) इति धननाम। महद्धनं यथा कुरुथः, एवं क्षत्रं कुरुतमिति शेषः। कुत एतत्। अत्र शरणमिति कर्मणोः क्रियाकाङ्क्षत्वाद् यथेति चोपमानस्य साकाङ्क्षत्वाद् यथा महद्धनं दत्थः, एवं बलं गृहं च दत्तमित्यर्थः। नः अस्मभ्यम्। किमर्थम्। उच्यते—अस्मे क्षयाय धि[11] निवासगत्योः। अस्माकं निवासाय अस्मान् प्रति गमनाय वा देवानाम्। कथं बलवन्तो वयं गृहं नियसेमस्येवमर्थम्। अथवा कथं बलवन्तो गृहिणश्चास्मान् यजतो देवान् गच्छेयुरित्येवमर्थमित्यर्थः। हे धिषणे! धि धारणे। धारयित्र्यौ! सर्वस्य अपापं च कुरुतम्। अथवा क्षत्रशरणयोरेवेदं विशेषणम्। अपापं बलं गृहं चैवेति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च द्यावापृथिव्यौ! बहु बलम् कुरुतम् तथा हे रोदसी! सुसुखे! महद् गृहं कुरुतम् तथा महत् धनं च कुरुथः यथा अस्माकमपेक्षितम्। किञ्च अस्मै गृहाय हे धारयित्र्यौ! अपापं च कुरुतमिति ॥ ३ ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामुषा हुतासो वसवोऽधृष्टाः ।
यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ। नः। रुद्रस्य। सूनवः। नमन्ताम्। उषा। हुतासः। वसवः। अधृष्टाः।
यत्। ईम्। अर्भे। महति। वा। हितासः। बाधे। मरुतः। अह्वाम। देवान् ॥ ४ ॥

---

१. मातृतः मूको. २. स्वर्येण मूको. ३-३. 'स्थानीयो···स येषामस्ति मूको. ४. 'यो जायमानाः ऊर्ध्वः; 'योऽग्नेर्यमाने धि'; 'योऽग्नेर्न येषाम् ङ. ५-५. नास्ति मूको. ६. उत मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. हे घोरे रोदसी सर्वस्य रोधस्यः मूको. ९. एवः मूको. १०. यधि मूको.

स्कन्द० एतयोर्ऋचोः[1] मरुतः स्तूयन्ते—नः अस्मान् प्रति रुद्रस्य सूनवः पुत्राः मरुतः आ नमन्ताम् नमतिरत्र सामर्थ्याद् गत्यर्थः। आगच्छन्तु अद्य हूतासः आहूताः सन्तः वसवः प्रशस्ताः अनवन्तो वा अक्षुद्राः अनभिभूताः केनचित्। कदाऽऽगच्छन्तु। उच्यते[2]—यत् यदा। ईम्[3] इति पदपूरणः। अमे महति वा हितासः हि गतौ। गताः प्राप्ताः सन्तो वयम् बाधे बाध्यन्ते यत्र योधाः प्रतियोद्धृभिः स बाधः सङ्ग्रामस्तत्र मरुतः अहवम हूयमानः[4] देवान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ नमन्ताम्[5] अस्मान् रुद्रस्य पुत्राः अद्य अस्माभिः हूताः[6] भूत्वा वासयितारः बहुभिरधिताः। यत् एनान्[7] अमे महति वा सङ्ग्रामे युक्ता वयम् हूयासः देवान् मरुतः ॥ ४ ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिसक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा।
श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष। येषु। रोदसी। नु। देवी। सिसक्ति। पूषा। अभ्यर्धयज्वा।
श्रुत्वा। हवम्। मरुतः। यत्। ह। याथ। भूमा। रेजन्ते। अध्वनि। प्रऽविक्ते ॥ ५ ॥

स्कन्द० मिम्यक्ष इति म्यक्षतेर्गतिकर्मणो रूपम्। गच्छति येषु द्वितीयार्थे सप्तम्येषा। यान् युष्मान् रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी। नु इति पदपूरणः। मरुतो हि रुद्रस्य पुत्राः, तेनैषां रोदसी माता। माता च स्नेहाद् पुत्रं प्रति अवश्यं गच्छति। अत एवमुच्यते—'मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी' इति। यान् सिसक्ति रुद्रस्यान्नरसप्रापणेन[8] सेवते पूषा रसान्[9] अभ्यर्धयज्वा ऋधु वृद्धौ, यजतिर्दानार्थकः[10]। अल्पानपि रसान् अभिवर्धयन् "मरुद्भ्यो यजति यः सोऽभ्यर्धयज्वा"[11]। अथवा अभिगतं प्राप्तं देवेभ्यो लब्धमित्यर्थः। अभिगतं च तदर्धं[12] च अभ्यर्धम्। कस्यार्धम्। हविषः। यो यजते सोऽभ्यर्धयज्वा। अत्रेतिहासमाचक्षते—देवाः किल विष्णुं "यज्ञेनायजन्त। ते[13] पूष्णमग्निं चाब्रुवन् अर्धतां नो हविरिति। "तावब्रुवाताम् एकैकम्"[14] अवदानम् आवयोरस्त्विति। तौ देवा अब्रुवन् यन्मध्याद् अवद्यति तत्तस्या देवतायाः यस्यै हविर्निरूप्यते"। यत्पूर्वार्धात् तत्पूष्णः, यदुत्तरार्धात् तदग्नेरिति। तावब्रूताम् एतदवदानम् अनेन नैलोक्यमकल्पे वो भविष्यतीति। एतदपेक्ष्यैतदुच्यते अभ्यर्धयज्वेति। तथा चान्यत्रापि पूष्णोऽग्नेश्च हविरर्धभाक्त्वेन स्तुतिर्दृश्यते। 'प्रत्यर्धिर्यज्ञानाम्' (ऋ १०,२६,५) इति पूष्णः, 'प्रत्यर्धि देवस्यदेवस्य मन्म' (ऋ १०,१,५) इत्यग्नेः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। ते श्रुत्वा हवम् आह्वानं हे मरुतः! "यत् ह याथ ह इति[15] तु पदपूरणः। यदा[16] गच्छथ। यदेतिवचनात् तदेरप्यध्याहार्यम्। तदा भूम बहुशब्दाद् विपुलवचनाद् बहुत्ववचनाद्वा इमनिचि "छान्दसमाद्युदात्तत्वम्। सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थता[17], बहुवचनस्य च लुक् 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (ऋ ६,१,७०) इति। बैपुल्यवन्ति

---

1. 'योस्तुवो मूको. 2. उच्यन्ते मूको. 3. नास्ति मूको. 4. 'न्नाद् ल; 'मन्त लुप्. 5. भूत्वा मूको. 6. 'नात् ल. 7. तावब्रूताम् मूको. 8. तस्या मूको. 9. जयति' मूको. 10-10. मरु ... साभ्यर्ध' मूको. 11. तदभ्यर्ध वि' 12-12. 'ज्ञेनायजन्ते मूको. 13-13. ता बहुवनेके' मूको. 14. इ... ब्रूयते मूको. 15-15. यद् यदाहुरिति मूको. 16. यथा वि', 17-17. 'दार्ढं चा आन्तर्णीत' मूको.

[1]बहुत्ववन्ति वा, महान्ति[1] बहूनि वेत्यर्थः। कानि। सामर्थ्याच्छ्युवृन्दानि। रेजन्ते [1]भ्यसते रेजते इति भयचेष्टनयोः[1] (धा ३,२१)। अस्मान् हन्तुं मरुत आगच्छन्तीति मन्यमानानि बिभ्यति। अथवा [1]भूमा महान्ति[2] बहूनि वा ध्वजाप्राणि। तानि रेजन्ते कम्पन्ते। पदकारास्तु भूम इति ह्रस्वकरणात् क्रियाविशेषणम् इदम् एकवचनान्तमिति मन्यन्ते। तत्र स्वार्थिक इमनिच् द्रष्टव्यः। बहु रेजन्त इत्यर्थः। क। अध्वनि 'अध्वा' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। अस्य रेजन्त इत्येतेन वा [1]सम्बन्धः, यद्वा इत्येतेन[1] वा। अन्तरिक्षे रेजन्ते[2] अन्तरिक्षे वा यदा यास्केति। कीदृशि। प्रविक्ते। [2]शुद्धोऽपि विचिरत्र विपूर्वोऽपि[2] द्रष्टव्यः। प्रकर्षेण विविक्ते। शुचौ वा विस्तीर्णे वेत्यर्थः॥ ५॥

वेङ्कट० सङ्गच्छते येषु रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता क्षिप्रम् देवी। सचते च यान् पूषा[1] अभ्यर्थयज्वा अभ्यर्थयन् यजतीति। श्रुत्वा हवम् मरुतः यदा गच्छथ[2], तदा भूमयः कम्पन्ते मार्गे भवद्भिः प्रविक्ते[2]। मार्गस्य प्रवेको वनस्पतीनां पृथग्भावः[1]॥ ५॥

[1]°इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः[1]°॥

अभि त्यं वीरं गिर्वणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन।
श्रवदिद्धवमुप च स्तवानो रासद् वाजाँ उप महो गृणानः॥ ६॥

अभि। त्यम्। वीरम्। गिर्वणसम्। अर्च। इन्द्रम्। ब्रह्मणा। जरितः। नवेन।
श्रवत्। इत्। हवम्। उप। च। स्तवानः। रासत्। वाजान्। उप। महः। गृणानः॥ ६॥

स्कन्द० इन्द्रोऽत्र स्तूयते। त्यम् तम् वीरम् [1]विक्रान्तम् गिर्वणसम् गीर्भिः स्तुतिभिरसंभजनीयं[1] स्तुतीनां वा[1] सम्भक्तारम् इन्द्रम् अभि अर्च अभिष्टुहि। आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रेषः। ब्रह्मणा[1] स्तुतिलक्षणेन हे जरितः! स्तोतः! नवेन अन्यैः स्तोतृभिरकृतपूर्वेण। यः किं करोति। [2]उच्यते। श्रवदिद्धवमिति[2]। सच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। इत् इति पदपूरणः। चशब्दः समुच्चये। रासत् इत्येतदपेक्षश्च [2]समुच्चयः। यः उप श्रवत् शृणोति[2] च हवम् आह्वानम् स्तवानः[1] स्तूयमानः उप रासत् ददाति च वाजान् [2]°अन्नानि महः महान्ति गृणानः स्तूयमानः[2]°॥ ६॥

वेङ्कट० अभि अर्च तम् वीरम् गीर्भिर्वननीयम् इन्द्रम् ब्रह्मणा हे स्तोतः! नवेन। उप शृणोतु पूर्व[1] ह्वानम् स्तूयमानः। उप प्रयच्छतु महान्ति अन्नानि शस्यमानः॥ ६॥

ओमानंआपो मानुषीरमृक्तं धात तोकाय तनयाय शं योः।
यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः॥ ७॥

[1-1]. बहुत्ववति स्वान्म° मूको. [2-2]. अगमद्…क्ति मूको. [1-1]. 'ध्वा…त्येतेन मूको. [2]. रेजन्त व अन्तरिक्षे मूको. [1-1]. इदित्यपि विविक्तविपूर्वोऽपि मूको. [2]. पु° मूको [3]. °ष्ठत्व क. [4]. °ते मूको. [1]. एवमा° मूको; एषमा° क प्रत्यादः. [1-1]. गारित मूको. [1-1]. विक्रान्तं…°भिरसंभं° मूको. [2]. वा मूको. [2]. अन्नगः मूको.। [1-1]. उच्यते…मिति मूको. [1-1]. स्तुत्वयाचोपशृणोति मूको. [1]. स्तवानं मूको. [1-1]. अन्नानिम… मूको. [2]. अव मूको.

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धात । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।
यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृऽतमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

स्कन्द० आपोऽत्र[1] स्तूयन्ते। ओमानम् अवनं पालनम् हे आपः! मानुषीः![2] मनुष्येषु भवाः! अमृक्तम् अमृतशब्दस्यायं छान्दसः ककार उपजनः, तस्माद्व्याद्य तस्यपदेशाः। अमृतसदृशम्। अत्यन्तहितमित्यर्थः। अथवा [3]अमृक्तमिति सृजूधातोः शौचार्थकस्य 'ग्रथभ्रस्जसृज'[4] (पा ८,२,१६) इति षत्वं न छान्दसत्वात्। अमृक्तम् [5]अशुद्धम्। अन्नेन[6] धनेन वा सहितमित्यर्थः। धात धत्त तोकाय तनयाय पुत्रेभ्यश्च पौत्रेभ्यश्च अस्माकम्। न च केवलम् ओमानम्। किं तर्हि। शम् उपशमनम्। कस्य। सामर्थ्याद् उत्पन्नानामनिष्टानां [7]रोगाणाम्। योः इति पृथग्भावार्थः[8]। पृथग्भवनं [9]वासयन्ध इत्यर्थः[10]। केन[11]। [12]सामर्थ्याद् उत्पित्सुभिरनिष्टैः[13]। कस्मात्। उच्यते—यूयम् हि स्थ भिषजः। हि-शब्दो यस्मादित्यर्थे। यस्माद् यूयं भिषजः वैद्यभूताः स्थ। यथा वैद्या उत्पन्नस्य शरीरे दोषस्य हन्तैवं [14]यूयमपि हन्त्र्यः। किञ्च मातृतमाः[15] निर्माण्यः मातृभूताः वा सर्वस्य। यस्माच्च विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतः जङ्गमस्य च जनित्रीः जनयित्र्यः स्थ। यस्मात् स्थितेरुत्पत्तेश्च [16]हेतवः स्थ[17] तस्मात्तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'अन्नं वा ओमा' इति ब्राह्मणम्। हे आपः![18] मनुष्येषु भवाः! शत्रुभिरप्रसृष्टम् प्रयच्छत पुत्राय पौत्राय शम् च योः च। यूयम् हि भवथ भिषजः कल्याण्यो मातरः। विश्वस्य स्थावरस्य जङ्गमस्य च जनयित्र्यः ॥ ७ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।
यो दत्रवाँ उपसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यऽपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।
यः । दत्रऽवान् । उषसः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

स्कन्द० सवित्राऽत्र स्तूयते। नः अस्मान् देवः सविता त्रायमाणः पालयन् हिरण्यपाणिः हिरण्मयहस्तः। अत्र च साङ्ख्यायना इतिहासब्राह्मणमधीयते[19]—'अथ [20]यत्र ह तद्देवा[21]' यज्ञमतन्वत तत् सवित्रे[22] प्राशित्रं परिजह्रुस्तस्य[23] पाणी प्रविच्छिदुः[24]। तस्मै[25] हिरण्मयौ[26] प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुतः' (शांब्रा ६,१२) इति। यजतः यष्टव्यः आ जगम्यात्[27] अत्यर्थमागच्छेदित्याशास्महे। यः किं करोति। उच्यते—यः दत्रवान् भानुमान् उषसः न प्रतीकम्। प्रतीकं दर्शनम्। न-शब्द उपमार्थोऽत्यादरो द्रष्टव्यः। यथा उषसो दर्शनं प्रकाशयति तद्वत्[28] व्यूर्णुते विशब्दोऽत्र[29] विगमे। ऊर्णुन् आच्छादने। विगताच्छादनानि करोति। प्रकाशयतीत्यर्थः। दाशुषे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि सर्वप्रकाश्यानि ॥ ८ ॥

---

१. ...त्र मूको. २. मानुषः मूको. ३-३. °मिति...अत्र भस्ज° मूको. ४-४. °मनेन मूको. ५-५. रोगा...पृथाभावा° मूको. ६. °भाजन वि¹. ७-७. °वासंबन्धस्त्वेत्यर्थः मूको. ८. तेन क वि¹; येन वि². ९-९. 'दुत्पित्सुभिर्' मूको. १०-१०. °मणि ... मातृतमाः मूको. ११-११. हेत्वर्था मूको. १२. अपः मूको. १३. अथेति मूको. १४-१४. यत्र ते देवाः मूको. १५. सविता मूको. १६. पारिप्रदं तस्य मूको. १७. °च्छिदुः मूको. १८. ग्रहो मूको. १९. °ण्मयेन मूको. २०. गाच्छि मूको. २१. देव मूको. २२. दिश° मूको.

वेङ्कट० आ गच्छतु अस्मान् देवः सविता पालयन् हिरण्यपाणिः वरेण्यः, यः दानवान् उषसः इव सुखम्[1] तमांसि व्यूर्णुते[2] यजमानाय धनानि ॥ ८ ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे वक्षि यक्षि ।
स्याम॒हं ते॒ सद॒मिद् रा॒तौ तव॑ स्याम॒ग्नेऽव॑सा सु॒वीरः॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । त्वम् । सू॒नो॒ इति॑ । सह॑सः । नः॒ । अ॒द्य । आ । दे॒वान् । अ॒स्मिन् । अ॒ध्व॒रे । व॒क्षि॒ । य॒क्षि॒ ।
स्याम् । अ॒हम् । ते॒ । सद॑म् । इत् । रा॒तौ । तव॑ । स्या॒म् । अ॒ग्ने॒ । अव॑सा । सु॒ऽवीरः॑ ॥ ९ ॥

स्कन्द० अग्निरत्र स्तूयते । 'उत इति अप्यर्थे'[1] । त्वं-शब्दाच्च परो द्रष्टव्यः । त्वम् अपि हे सूनो! सहसः बलस्य पुत्र! । बलेन मथ्यमानो यज्ञायते इति बलस्य पुत्र उच्यते । नः[2] अस्मान् प्रति अद्य देवान् अस्मिन् अध्वरे आ वक्षि यक्षि[3] 'वर्तते' (निघ २,१४) इति गतिकर्मा, सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थः । अत्यर्थं पुनःपुनर्वा आगमयेत्याशास्महे । किञ्च स्याम् अहम् सम्प्रदानम्[4] ते तव सदम् इत् सदैव रातौ दाने । नित्यं त्वमस्मभ्यं देहि इत्यर्थः । किञ्च तव अवसा पालनेन । त्वया पाल्यमानः सन्नित्यर्थः । स्याम् अहं हे अग्ने! सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्च युक्तः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि त्वम् हे सहसः सूनो! अस्माकम् अद्य अस्मिन् यज्ञे देवान् आ वर्तय । स्याम् अहम् ते सदा एव दाने । तव स्याम् अग्ने! रक्षणेन शोभनवीरः ॥ ९ ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।
अत्रिं न मह॒स्तम॑सोऽमुमुक्तं तू॒र्तं नरा दुरि॒ताद॒भीके ॥ १० ॥

उ॒त । त्या । मे॒ । ह॒वम् । आ । ज॒ग्म्या॒त॒म् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।
अत्रिम् । न । म॒हः । तम॑सः । अ॒मु॒मु॒क्त॒म् । तू॒र्तम् । नरा । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भीके ॥ १० ॥

स्कन्द० उत त्या मे इति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यौ[5] धीभिः प्रज्ञाभिः '[6]कर्मभिर्वा युक्तौ युवम्[7] युवाम् अङ्ग क्षिप्रं हे विप्रा! मेधाविनौ! 'अत्रिम् न'[8] नशब्दोऽत्रोपरिष्टादुपचार उपमार्थीयत्वात् 'अत्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः' (या ७,३१) इति पदपूरणः । अत्रिम् असुरैरभिभूते ग्रसितम्, [9]महः महतः तमसः मृत्युलक्षणात् अमुमुक्तम् तस्मिन् प्रसमरुद्ध[10] तत उद्धरणेन मोचितवन्तौ स्थः । तदेतत्कक्षीवताऽभ्युक्तम्—'हिमेनाग्निं घंसमवारयेथाम्' (ऋ १,११६,८) इति । किञ्च [11]तूर्वतम् तूर्वतिः[12] हिंसार्थः । हिंसतं हे नरा! मनुष्याकारौ! दुरितात् द्वितीयार्थे पञ्चमी । दुरितं पापमस्माकम् अभीके[13] । अभीके इत्यासन्नस्य (या ३,२०) ग्रहणम् । द्वितीयार्थे चात्र सप्तमी । आसन्नं स्वशरीरमित्यर्थः ॥ १० ॥

---

1. 'त्व' मूको. 2. °णते मूको. 3-3. उतेोऽप्यर्थे मूको. 4. प्र मूको. 5. °रेऽपूरणः मूको. 6. सम्प्रत्ये मूको. 7. प मूको. 8-8. कर्मभिर्वा युवं मूको. 9-9. मासित वि'. 10-10. महतो मृत्युलक्षणात्...तमसः मूको. 11-11. तूर्वं तूर्वतिः मूको. 12. मनसे मूको.

वेङ्कट० अपि च तौ मम हवम् आ गच्छतम् हे मासदयो! कर्मभिः युवाम् क्षिप्रम् मेधाविनौ!, अग्निम् इव महतः तमसः मोचितवन्तौ दुर्वंशामानम् उपद्रवात् सङ्ग्रामे ॥ १० ॥

'इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः' ॥

ते नो रायो द्युमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।
दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । द्युऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।
दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अप्याः । मृळत । च । देवाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० देवा अत्र स्तूयन्ते । ते नः अस्मभ्यम् रायः धनस्य द्युमतः स्वदीप्त्या दीप्तिमतः वाजवतः[1] अन्नसंयुक्तस्य दातारः भूत भवत । नृवतः[1] परिचारकमनुष्योपेतस्य । पुरुक्षोः बहुस्थाननिवासिनः । अत्यन्तप्रभूतस्येत्यर्थः[2] । अथवा द्युशब्दोऽत्र कीर्तिवचनः । 'द्युमन्तो यामिर्मदेम' (ऋ १,३०,१३) इति यथा । बहुकीर्तेः बहुना च कीर्त्योपेतस्येत्यर्थः । दशस्यन्तः दातुमिच्छन्तः[3] । यदाऽस्मभ्यं दातुमिच्छथ तदा द्युमदादिगुणयुक्तम् दत्त, न[4] यत्किञ्चिदित्यर्थः । दिव्याः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । न च दिव्या इत्यादीन्यामन्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दाव्याहृत्यैकवाक्यता ज्ञेया । दिव्याः दिवि भवाः । पार्थिवासः 'पृथिव्यां भवाः' गोजाताः सर्वगामित्वाद् गौर्जातः प्रकृतिरात्मा यतो जाताः । अथवा स्तुतिलक्षणा वाग् गौः तया सह जाताः । जन्मन एव प्रभृति स्तुत्याः इत्यर्थः । अप्याः 'आपः' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मिंश्च भवाः । लोकत्रयेऽपि ये भवाः ते नो धनस्य दातारो भवेत्यर्थः । किञ्च मृळत च सुखयत चास्मान् हे देवाः! ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते अस्मभ्यम् धनस्य दीप्तिमतः अन्नवतः दातारः भवत वीरवतः बहुभिः कीर्त्यमानस्य । धनानि प्रयच्छन्तः दिवि भवाः पार्थिवाश्च 'पृथिव्या अन्तरिक्षनाम्नो'[5] जाता- गौर्भूमिः सा जननस्थान येषां ते गोजाताः । त्रिस्थाना अपि देवा उच्यन्ते । अपि वा मारुतीयम् । गोजाताः पृश्निमातरः अप्सु[6] भवाः सुखयत अस्मान् देवाः! ॥ ११ ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळ्हुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।
ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सऽजोषाः । मीळ्हुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विऽधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

स्कन्द० रुद्रादयोऽत्र [7]स्तूयन्ते । तच्छब्दात् सजोषा मीळ्हुष्मन्त.[7] इत्येतत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽध्याहार्यः । सजोषाः [8]सहप्रीतयश्च ये मीळ्हुष्मन्तः[8] अन्नवन्तश्च ते नः अस्मान् रुद्रः सरस्वती विष्णुः

१-१. नास्ति मूको. २. या मनुष्याः मूको. ३. नुमतः मूको. ४. अन्नवन्तभू° मूको. ५. आदाभू° मूको. ६. नास्ति मूको. ७-७. पार्थिवभवाः मूको. ८. प्रकृति मूको. ९-९. 'विष्यन्तरि' ङ; °व्यान्तरि° खघं; °व्यान्तरिक्षनामतो वि'. १०. अस्तु मूको. ११-११. तच्छब्दान्नोपमीळ्हुष्मन्त मूको. १२-१२. सहप्रीतयश्च ये समीळ्हुष्म° मूको.

इत्येते शृण्वन्तु सुखयन्तु । वायुः च । 'ऋभुक्षाः' (निघ ३,३) इति महन्नाम । महान् दाजः च सुधन्वनः पुत्रः[1] दैव्यः विधाता च पर्जन्यवाता च पिप्यताम् इषम् नः इषायी ओषध्यायी वृद्धौ । वर्धयन्तु च अन्नम् अस्माकम् ॥ १२ ॥

भेङ्कट० ते अस्मान् रुद्रः सरस्वती च सङ्गताः सेचनवन्तः विष्णुः सुखयन्तु, वायुः च । तथा ऋभुर्विभ्वा च दाजः च 'सौधन्वनाः, दैव्यः[2] विधाता चन्द्रमाः, पर्जन्यवाती च वर्धयन्तु अस्माकम् अन्नम् ॥ १२ ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सुजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानु । पप्रिः ।
त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सुऽजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

स्कन्द० सवित्रादयोऽत्र स्तूयन्ते । उत अपि स्यः सः देवः सविता भगः च नः अस्मान् अपाम् नपात् च अवतु पालयतु । अग्निरपां [3]नपादुच्यते । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो[4] जायन्ते, ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायत इति । कीदृशः । उच्यते । दानु दानम् पप्रिः पॄ पालन-पूरणयोः । साधु पालयिता अपरिक्लिष्टा । साधु दानानां सर्वदा दातेत्यर्थः । त्वष्टा च देवेभिः देवैः सह [5]जनिभिः तत्पत्नीभिश्च सह सजोषाः समीति.[6], द्यौः च देवैः सह, पृथिवी च समुद्रैः ॥ १३ ॥

भेङ्कट० अपि च देवः सविता भगः च अस्मान् अपाम् नपात् च रक्षतु, दाता पूरयिता त्वष्टा देवैः देवपत्नीभिश्च सङ्गतः, द्यौः च देवैः, पृथिवी च समुद्रैः अदधिभि. ॥ १३ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात् पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।
विश्वे । देवाः । ऋतुऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

स्कन्द० अहिर्बुध्न्यादयोऽत्र स्तूयन्ते । उत अपि नः अस्माकम् अहिः बुध्न्यः बुध्नम् अन्तरिक्षम्, तस्मिन् भवः शृणोतु । किम् । आह्वानम् । उत एतत् । हुवानाः इति [7]परोक्षाद्वचनात् आह्वानस्य प्रकृतत्वात्[8] । न च केवलोऽहिर्बुध्न्यः[9] । किं तर्हि । अजः च एकपात् एकः पादो यस्य स एकपात् । पृथिवी च समुद्रः च विश्वे देवाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा कर्मणः वा वर्धयितारः हुवानाः आह्वयमानाः । श्रुत्वा आह्वानमागताः सन्तः स्तुताः अस्माभिः

---

१. पा मूको. २-१. सौदेन्यः वि[1] रुपं; सौदेन्यः रु; असौ देव्यः रु प्रस्तावः. २-२. "ते ··· तयो मूको. ३-३. अ··· मूको. ४-४. वचना ··· लाद् मूको. ५. "ओऽहिः मूको.

मन्त्राः प्रथमा तृतीयार्थे। मन्त्रैः। कविशस्ताः अन्यैरपि मेधाविभिर्नित्यं स्तुताः अवन्तु पालयन्तु ॥१४॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् स्तुतीः अहिर्बुध्न्यः शृणोतु, तथा 'एकपात्' अजः पृथिवी समुद्रः च। विश्वे च देवाः सत्यरूप वर्धयितारः हूयमानाः स्तुताः मन्त्रैः पूजिताः कविभिः शस्ताः रक्षन्तु ॥ १४ ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
आ हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।
आः । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

स्कन्द० एवमग्रापि अहिर्बुध्न्यादयः स्तूयन्ते, सर्वे वा देवाः। एव एवमुक्तेन प्रकारेण नपातः पौत्राः मम तस्य तच्छब्दाद् योग्यार्थसम्बन्धो [1]यच्छब्दोऽध्याहार्यः। योऽहं युष्मान् अस्ताविषम्[2] तस्य मम धीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः भरद्वाजाः भरद्वाजस्याऽन्वयजाताः अभि अर्चन्ति अभिष्टुवन्ति अर्कैः मन्त्रैः। न च केवलाः पौत्रा एव। किं तर्हि। [3]आः स्त्रियोऽपि[3] मम। सर्वसम्बन्ध्युपेतोऽहं स्तौमीत्यर्थः। एतत् ज्ञात्वा हुतासः ह्वयतेरेवैतत्[4]। [5]सम्प्रसारणस्य ह्रस्वत्वम्[5]। आहूताः सन्तः वसवः। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः, न च वसव इत्यादीन्यामन्त्रितानि, अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेयानि। ये यूयं वसवः प्रशस्याः धनवन्तो वा अधृष्टाः अनभिभूताश्च केनचित् विश्वे सर्वे स्तुतासः भूत सम्यक् स्तुता भवत। अस्मत्स्तुत्या परितुष्यतेत्यर्थः। हे यजत्राः! यष्टव्याः!। प्रकृते अहिर्बुध्न्यादयः बहुवचननिर्देशाद्वा सर्वे देवाः॥ १५ ॥

वेङ्कट० एवम् तस्य मम पुत्राः कर्मभिः भरद्वाजकुलजाः मन्त्रैश्च[6] देवान् अभि अर्चन्ति। आः देवपरत्वम्[7] हुत्वाः वसवः च शत्रुभिरनाधृष्टा विश्वे च देवाः स्तुताः भवत हे यष्टव्याः! इति ॥ १५ ॥

[8]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः[8] ॥

[५१]

[1]ऋजिश्वा भारद्वाज ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, [2]त्रयोदश्यावासितस्य उष्णिहः, षोडश्यनुष्टुप्[2]।

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोरा एतं प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।
ऋतस्य शुचि दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एतं । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।
ऋतस्य । शुचि । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उदऽइता । वि । अद्यौत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उद् आ एति' ऊर्ध्वम् आगच्छति। उदेतीत्यर्थः। मित्रयोः प्रियम् वरुणयोः असमासेऽपि मित्रावरुणयोः। परस्परसहयोगापेक्षम् अत्र द्विवचनम्। मित्रस्य प्रियं वरुणस्य चेत्यर्थः। अदब्धनार्थं चात्र

---

१. एकपादज मूको. २-२. 'त्र्यादा ... ... गुप्तनामता गुणिवत् मूको. ३-३. ...शक्तिरोऽपि मूको.
४. ह्वयतेरेवैतत् मूको. ५. 'त्रै' इत्यं. ६-६. नास्ति मूको.

मित्रावरुणग्रहणम्। देवानां मनुष्याणाम् अन्येषां च भूतानां प्रियमित्यर्थः। अदब्धम् अहिंसितं केनचित् ऋतस्य आदित्यस्य। आदित्यस्य प्रभा हि तथा उच्यते। शुचि शुद्धम् दर्शतम् दर्शनीयम् अनीकम् समूहः। कस्य। सामर्थ्याद् ज्योतिषः। ज्योतिःसमूहरूपमित्यर्थः। उद्गस्य च रुक्मः न दिवः [1]यथा दिवः सम्बन्धी रुक्मः रोचनात् दीप्तः[1] आदित्यः उदिता उदितौ उदयकाले [2]एव वि[2] अद्योत् विद्योतत एव। न-सम्बन्धाद् ऋतस्य स्वमिति व्यपदेशाद् आदित्यस्य चोपमानत्वेनोपादानाद् इयमनुपपन्ना[1] ॥ १ ॥

वेङ्कट० आनिमुख्येन उत् एति यदिदम् महत् मित्रावरुणयो.[7] चक्षुः उभयाख्यम् प्रियम् अहिंसितम् रश्मिभिः[8] आदित्यस्य शुचि दर्शनीयम् रश्मीनाम् अनीकम्। तदिदम्[9] दिवः रुक्मः इव उदये वि द्योतते ॥ १ ॥

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः।
ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूरो अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद। यः। त्रीणि। विदथानि। एषाम्। देवानाम्। जन्म। सनुतः। आ। च। विप्रः।
ऋजु। मर्तेषु। वृजिना। च। पश्यन्। अभि। चष्टे। सूरः। अर्यः। एवान् ॥ २ ॥

स्कन्द० सूर्योऽत्र [10]स्तूयते। त्रीणि विदथानि वेद यः। विदथ[11] इति यज्ञनाम। इह च तदवयवभूतेषु सवनेषु वर्तते। यज्ञावयवभूतानि प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनानि। न च केवलानि तानि[12]। किं तर्हि। एषाम् देवानाम् जन्म [13]सनुतः आ च एषामिति धानुदात्तत्वात्[13] सवनानां [14]प्रतीतिः। आ इत्येषोऽपीत्येतस्य[14] स्थाने। च-शब्दो देवानामित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः। यश्चैषां सवनानां देवानां च जन्म अन्तर्हितमपि वेदेत्यर्थः। विप्रः मेधावी। यच्छब्दात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः। ऋजु यत् न्यायपथानपेतं[15] [16]चेष्टितं तद् ऋजु धर्म्यम् मर्तेषु[16] मनुष्येषु वृजिना च वृजिनानि पापानि च पश्यन्। कृताकृतानि मनुष्याणां प्रत्यवेक्षमाण इत्यर्थः। अभि चष्टे अभिपश्यति सूरः सूर्यः अर्यः ईश्वरः एवान् कामान्। कृताकृतानि मनुष्याणां [17]प्रत्यवेक्षणाः सूर्यः[17] यः स्तोता यष्टा यदपि कामयते तदपि जानातीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० जानाति यः त्रीणि स्थानानि देवानाम् तेषाम् जन्म च अन्तर्हितम् मेधावी, स मनुष्येषु ऋजूनि[18] कुटिलानि[19] च कर्माणि पश्यन् अभि पश्यति ईश्वरः सूर्यः गच्छतो मनुष्यान् ॥ २ ॥

स्तुप ऊं वो मह ऋतस्य गोपानदितिं मित्रं वरुणं सुजातान्।
अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

१-१. यथाऽस्मिन् यथायमिव सम्बन्धी ··· त्यः रोचनादीप्तः मूको. २-२. एवं हि मूको. ३. °गुप्तस्य मूको. ४. °नः मूको. ५. रश्मिभिः मूको. ६. तदि मूको. ७-७. स्तूयते ··· ··· विदथ मूको. ८. कारित मूको. ९-९. सुनुतश्च चैव धानुदात्तत्वात् मूको. १०-१०. प्रतीतिः ··· इत्येषोऽपीत्येतस्य मूको. ११. °पथमनपेतं मूको. १२-१२. चेष्टितं ··· यदृजु ··· मर्तेषु मूको. १३-१३. °वेक्षमाणः सदर्थः सूर्यः मूको. १४. एव° मूको. १५. कुत्सि° मूको.

स्तुषे। ऊँ इति। वः। महः। ऋतस्य। गोपान्। अदितिम्। मित्रम्। वरुणम्। सुऽजातान्। अर्यमणम्। भगम्। अदब्धऽधीतीन्। अच्छ। वोचे। सऽधन्यः। पावकान्॥ ३॥

स्कन्द० अदित्यादयोऽत्र[1] स्तूयन्ते। स्तुषे व्यत्ययेनात्र मध्यमः। स्तौमि। उ इति पदपूरणः। वः युष्मान् महः महतः ऋतस्य [2]यज्ञस्य उदकस्य[2] वा गोपान्। कतमान्। अदितिम् मित्रम् वरुणम् च सुजातान्। [3]जनने जातम्[3], शोभनं जातं येषां ते सुजाताः तान् सुजातान्। सुजन्मन इत्यर्थः। न चादित्यादीनेव[4] केवलान्। किं तर्हि। अर्यमणम् च भगम् च अदब्धधीतीन् अनुपहिंसितकर्मणः। स्तुत्वा च अच्छ वोचे अभिप्रवीमि इदमिदं च क्रियतां मम [5]इति। सधन्यः[5] धनं हविर्लक्षणम् अत्राभिप्रेतम्। सह धनेन सधनः [6]सहविः, सधन[6] एव सधन्यः। [7]स्वार्थिको यत्। सहविष्कः[7] सन्। यजतीत्यर्थः। पावकान् पावकात्[8] पावयितॄन् वा मनुष्याणाम्॥ ३॥

वेङ्कट० स्तौमि[1] एव युष्मान् महतः यज्ञस्य गोपायितॄन् अदित्यादीन् सुजननात्[9]। अहिंसित-कर्मणः अर्यमप्रभृतींश्च अभिष्टौमि सधनान् शोभकान्[11]॥ ३॥

रिशादसः सत्पतीँरदब्धान् महो राज्ञः सुवसनस्य दातॄन्।
यूनः सुक्षत्रान् क्षयतो दिवो नॄनादित्यान् याम्यदितिं दुवोयु॥ ४॥

रिशादसः। सत्ऽपतीन्। अदब्धान्। महः। राज्ञः। सुऽवसनस्य। दातॄन्।
यूनः। सुऽक्षत्रान्। क्षयतः। दिवः। नॄन्। आदित्यान्। यामि। अदितिम्। दुवःऽयु॥ ४॥

स्कन्द० आदित्या अदितिश्चात्र स्तूयन्ते। रिशादसः[12] रिशतान् असितॄन्। हिंसतां[13] क्षेप्तॄनित्यर्थः। सतां पालयितॄन् अदब्धान्[14] अनुपहिंसितान् महः महतः राज्ञः दीप्तान् सुवसनस्य शोभनसुप्यते[15] यस्मिन् गृहे वसुवसनं तस्य शोभनस्य वसस्य वा दातॄन् यूनः तरुणान् मिश्रयितॄन् वा स्वस्तेजसा सर्वस्य, [16]सुक्षत्रान् सुधनान् सुबलान्[16] वा क्षयतः गच्छतः दिवः द्युलोकात् नॄन् मनुष्यान् प्रति आदित्यान् यामि याचे यद्यदभिप्रेतम्। न च केवलान्। किं तर्हि। अदितिम् च दुवोयु व्यत्ययेनात्र नपुंसकता। दुवोयुम् परिचर्याकामाम्॥ ४॥

वेङ्कट० रिशताम् असितॄन् सत्पतीन् अहिंसितान्[17] महतः राज्ञः शोभननिवासस्य गृहस्य दातॄन् यूनः सुधनान् सदा गच्छतः द्युलोकस्य नेतॄन् आदित्यान् याचे, अदितिम् च परिचर्यामिच्छन्तीम्॥ ४॥

द्यौश्च पितः पृथिवि मातरधृग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः।
विश्वे आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त॥ ५॥

---

१. आदित्या मूको. २-२. यज्ञस्य…दकस्य मूको. ३-३. जनसुज्जातं मूको. ४. न चा दीनेव मूको. ५-५. इ सधन्यः मूको. ६-६. सहतः सह मूको. ७-७. सार्थको यत्सविष्णुः मूको. ८. पावकान् वि[12]; मास्ति अ. ९. स्तौम् उ इत्यं १०. जेत्र° मूको. ११. जोर° उ इत्यं; शोभ° वि[1]. १२. मास्ति मूको. १३-१३. हिंसतां क्षेप्तृनित्यर्थः मूको. १४. अदब्धान् मूको. १५. °नस्पो मूको. १६-१६. सुक्ष … सुब° मूको. १७. अहिंसितान् वि[1] उ। अहिंसा इत्यं.

द्यौः[1] । पितरिति । पृथिवि । मातः । अधृक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मृळत । नः ।
विश्वे । आदित्याः । अदिते । सजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

स्कन्द्० 'दृश्यादयोऽत्र स्तूयन्ते । विवाहकाले' 'द्यौरहं पृथिवी त्वम्' (अ १४,२,७१) इति वरे वध्वां च द्युत्वपृथिवीत्वाध्यारोपात् सर्वमनुष्याणां वधूवरमातापितृकत्वात् तद्धर्मेण पितृत्वेन दिवं मातृत्वेन पृथिवीं सम्बोधयति— हे द्यौः । पितः ! हे पृथिवि मातः ! [1]अधृक् । अद्रोग्धः ! हे अग्ने । भ्रातः । हे वसवः ![1] सर्वे [2]यूयम् मृळत सुखयत नः[2] अस्मान् । यूयमपि च विश्वे सर्वे हे आदित्याः ! त्वम् अपि हे अदिते ! सजोषाः समप्रीयमाणाः अस्मभ्यम् शर्म सुखम् बहुलम् बहुना बहुलम् । अथवा 'शर्म' (निघ ३,४) इति गृहनाम । [3]बहुलमिति विस्तृतं बहुधनयुक्तं वा[3] । बहुलं गृहं बहुभिरभिप्रेतैर्युक्तमित्यर्थः । वि यन्त विविधं ददत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे द्युप्रभृतयः ![4] सुखयत अस्मान् । सुखं च अस्मभ्यम् बहुलम् विविधम् यच्छत ।
द्यौः पिता पृथिवी माता । सा न कस्मैचिद्[5] द्रुह्यति ॥ ५ ॥

[6]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः[6] ॥

मा नो वृकाय वृक्यै समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।
युयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्यै । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजत्राः ।
युयम् । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनाम् । युयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

स्कन्द्० द्वयोरनयोर्द्यावापृथिव्योर्वसवः स्तूयन्ते विश्वे वा देवाः । मा नः अस्मान् वृकाय वृक्ये वृको नाम हिंस्रः 'प्राणिविशेष तस्मै तत्स्त्रियै च सगस्मै सर्वस्मै अघायते[7] पापमिच्छते । जिघांसते[8]' इत्यर्थः । रीरधत रध्यतिर्वधकर्मा । वधं नैष्ट हे यजत्राः ! यष्टव्याः ! वसवः ! विश्वे या देवाः ! । [9]कुत एतत्[9] । परस्मात् ऋच्युपादानात् । यावान् कश्चिद् अस्मान् [10]जिघांसति तस्य सर्वस्य यथा वधो न भवाम तथा कुरुतेत्यर्थः[10] । कस्मात् । उच्यते—यूयम् [11]हि स्थ हि-शब्दो यस्मादर्थे[11] । यस्माद् यूयं स्थ नित्यं [12]भवथ रथ्यः[12] नः तनूनाम् । रथीशब्दः सारथिवचनः । इह तु प्रेरकत्वसामान्यात् प्रणेतरि प्रयुक्तः । प्रणेतारोऽस्माकं [13]शरीराणां भवथ । स्थिवालेषु[13] प्रेरकत्वेनास्माकमुपरि सानुग्रहाः स्थेत्यर्थः । यस्माच्च यूयम् दक्षस्य वचसः बभूव । दक्षशब्द उत्साहवचनः । दक्षस्य वचस इति कर्मणीयं षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा २,३,६५) इति । सच्छब्दसामर्थ्यादेव च योग्यस्य पदस्य श्रोतार इत्येतस्याप्याहारः । बभूवेत्यपि लट्यें लिट् 'छन्दसि[14] लुङ्लङ्लिटः'

---

१. तु° वैप १,१५,४ द्र. २-२. वाश्वो ··· काले मूको. ३-३. बाश्रोक्षी ··· हे वसवः मूको. ४-४. यूयं ··· नः मूको. ५-५ बहुलमिति ··· बहुले मूको. ६. द्युप्रभृ° ल एषः ७. °च वि° ८-८. नादित्र मूको. ९-९. विश्वेषः ··· ये अघायते मूको. १०. जिघांसन्त इत्यर्थः मूको. ११-११. एतत् यस्मात् मूको. १२-१२. जिघांसति सर्वस्य यथा ··· हेत्यर्थः मूको. १३-१३. स्थिरा स्थिरा शब्दो यस्मा° मूको. १४-१४. भव स्थाने मूको. १५-१५. शरीराणां ··· ··· तेषु मूको. १६. वेदच्छन्दसि° मूको.

(पा ३,४,६) इति । मध्यमपुरुषबहुवचनम् । न चेदं प्रथमपुरुषैकवचनम् । यस्मादुत्साहकरस्यास्मदीयस्य स्तुतिलक्षणस्य वचसः श्रोतारो भवथ, 'तस्माद् च' वयमुत्साहकरेण वचसा युष्मान् स्तुम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् वृकाय वृकये[2] च सर्वस्मै च अघमिच्छते वशं सन्नयत[1] हे यष्टव्याः!। यूयम् हि भवथ नेतारः अस्माकम् अङ्गानाम् । यूयम्[3] प्रवृद्धस्य वचसः भाजनम् भवथ ॥ ६ ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत् कर्म वसवो यच्चयध्वे ।
विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।
विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रिरिषीष्ट ॥ ७ ॥

स्कन्द० मा वः इति षष्ठीनिर्देशात् प्रसादेनेति वाक्यशेषः । युष्माकं प्रसादेन एनः पापम् अन्यकृतम् अन्येन कृतम् भुजेम । कथं पुनरन्यकृतं पापमन्यो भजते । शिष्टस्मरणात् । 'न चेदात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु । पापमाचरितं कर्म त्विदमं नातिवर्तते' (बृ. मनुस्मृ ४,१७२) । 'अथवा यः इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा द्वितीया । तच्छ्रुतिसामर्थ्यादेव कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहारः । एनः इत्यपि अपराध उच्यते । मा युष्मान् प्रति अन्यकृतमपराधं भजेम । अन्यकृतेनापराधेन यूयं माऽस्मान् परित्यजतेत्यर्थः । स्वयमपि च वयम् मा तत् कर्म कुर्याम हे वसवः!, 'यत् चयध्वे[4] यदिति तृतीयार्थे द्वितीया । चयतिरपि[5] सामर्थ्यात् त्यागार्थः । येन यूयमस्मान् परित्यजथ । अथवा 'यो वै भागिनं भागान्नुदते । चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं[6] चयते त्वेवैनम्' (ऐत्रा २,७) इति श्रुतेरत्रानुकम्पार्थः । येनास्मान् अनुकम्प्यान् कुरुथ । आपत्प्राप्तोऽप्यनुकम्प्या इति अनुकम्पयाऽऽपत्प्राप्तिः लक्ष्यते[7] । येनाऽऽपदः प्रापयथेत्यर्थः । अथवा 'अय व्यय पय भय चय तय णय गतौ' इत्यपगत्यर्थो[8] द्रष्टव्यः । 'यतोऽपाच्चय अस्मान् न पश्चयेति[9]। विश्वस्य हि क्षयथ क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः[10] (बृ. निघ २,२१) इदं रूपम् । यस्मात्सर्वस्य ईशिध्वे । हे विश्वदेवाः! देवशब्दोऽत्र दीव्यतेः स्तुत्यर्थस्य स्तुत्यवचनः । सर्वे स्तुत्याः!। अथवा विशे देवाः[11] अत्र देवताः । वसव इति यत् तच्छु[12] प्रशस्यवचनम् धननाम वा तत्पर्यायतमत्वं तेषां विशेषणम् । प्रशस्ता धनवन्तो[13] वा विशे देवा इति । यस्मादिति वचनात् तस्माद्धेतोः । तस्माद्वरप्रसादेन[14] स्वयम् रिपुः अस्मच्छत्रुः तन्वम् आत्मीयं शरीरम् रीरिषीष्ट हिंस्यात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा[15] युष्माकम् अन्यैः कृतम्[16] पापम् वयमपि बहून् भुजेम अनुपालयेम । तदेवाह — मा तत्[17] कर्मो वयम् हे वसवः! यत् यूयम् चयध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । विश्वस्य हि यूयम् ईश्वरा भवथ हे विश्वदेवाः!, तथा सति स्वयम्[18] रादीयः रिपुः शरीरमात्मीयम् विनाशयतु ॥ ७ ॥

1-1. यथा च मूको. 2. वृकेवि[1] छपं. 3. नयत स प्रस्तावः. 4. तथा सति यूय वि[1]. 5-5. स चयध्वे मूको. 6. यतिरपि मूको. 7. क्षीयतो[2] मूको. 8-8. वयवयचयनयते ... तापर्यो मूको. 9-9. 'यगध्यया न पश्चये' मूको. 10. क्षीयतो[2] मूको. 11-11. देवताः ... ... तच्च मूको. 12. भावन्तो मूको. 13. तस्मात्सर्वप्रसा[3] मूको. 14. वः वि[1]; व स छपं. 15. नोयम् मूको.

नमु इदुग्रं नमु आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥८॥

स्कन्द० अन्नमत्र स्तूयते । 'नम.' (निघ २,७) इत्यन्ननाम । इत् इति पदपूरणः । नमः अन्नम् उग्रम् यो मारयितव्यस्तस्योपरिकृतम् । नमः आ विवासे विवासतीति परिचारणकर्मा (धा. निघ ३,५) आशंसायां[1] वा । अन्नं परिचारयामि अन्नमाशंसे वा । नमः दाधार पृथिवीम् उत द्याम् । नमः देवेभ्यः तादर्थ्ये षष्ठी चतुर्थी । 'हविर्लक्षणमन्नं यत्तत् देवार्थमेव' । न च तदर्थमेव केवलम् । किं तर्हि । नमः ईशे ईष्टे एषाम् देवानाम् । 'कृतमु चित् पुनः' कृतमपि पापमात्मनः 'नमसा अन्नेन आ विवासे विवासतिरिह[2] सामर्थ्यादाशनार्थः । नाशयामि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अन्नम् एव उद्गूर्णम् । अहं[3] च अन्नमेव परिचरामि । नमः दाधार पृथिवीम् अपि च द्याम्[4] । नम. एव देवेभ्यः नीयते । नमः एव सर्वेषाम् ईष्टे । तेनानेन नमसा कृतम् चित् एनः अहं परिचरामि । न निन्दामीति स्तुतिरन्नस्य ॥ ८ ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।
ताँ आ नमोभिरुरुचक्षसो नॄन् विश्वान् व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अदब्धान् ।
तान् । आ । नमःऽभिः । उरुऽचक्षसः । नॄन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

स्कन्द० वरुणादयो द्वयोरनयोर्ऋचोः[5] स्तूयन्ते । ऋतस्य यज्ञस्य वः युष्माकं स्वभूतस्य रथ्यः रथीशब्दः[6] सारथिवचन । इह तु 'प्रेरकत्वसामान्यात् प्रेरयितृवचनः । प्रेरकान् । पूतदक्षान्[7] शुद्धबलान् ऋतस्य पस्त्यसदः पस्त्यमिति गृहनाम । यज्ञस्य सम्बन्धिषु गृहेषु सदोहविर्भानादिषु सत्तॄन् अदब्धान्[8] अनुपहिंसितान् । तान् इति "तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ये पूर्वविधास्तान् । आकारस्तु पदपूरणः"[9] । नमोभिः नमस्कारैः[10] । उरुचक्षसः विस्तीर्णदर्शनान् महादर्शनान् वा नॄन् मनुष्याकारान् विश्वान् वः[11] युष्मान् च आ नमे महः महतो हे "यजत्राः। यष्टव्या.!"[12] । अथवाऽऽकारस्योपसर्गस्य द्विश्रुतेर्वैकारमप्यन्वस्य[13] ये युष्मदीयस्य यज्ञस्य[14] प्रणेतारो यजमानाः ये यज्ञगृहसादिनः ऋत्विजः तान् नरान् ॥ ९ ॥

---

१. °शंसाया मूको. २-२. मन्न ... दर्थं° मूको. ३-३. अन्नन्निदेनः मूको. ४-४. नमसा ... विवासति° मूको. ५. अथर् वि' छपे. ६. थम् मूको. ७. °योस्तृचोः मूको. ८. रश्मिशब्दः मूको. ९-९. 'मान्यात् ... उत दक्षान् मूको. १०. अदब्धान् मूको. ११-११. °न्योवर् ... रस्तु पदपू° मूको. १२. वा मूको. १२-१३. यजश ... ... श्रुतो मूको. १४. °श्रुतेराकार° मूको. १५. मर्त्यस मूको.

वेङ्कट० यज्ञस्य[1] वः दक्षेतॄन्[2] शुद्धबलान् यज्ञस्य[1] गृहेषु सीदतः अहिंसितान् तान् वः हविर्भिः व्याप्तदर्शनान् नेतॄन् सर्वान् परिचरामि महतः हे मरुद्भ्याः! ॥ ९ ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।
सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुःऽइता । नयन्ति ।
सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्मऽराजऽसत्याः ॥ १० ॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदपूरणः । ते प्रकृताः श्रेष्ठवर्चसः वर्चोऽन्नं दीप्तिर्वा । प्रशस्यतमाः[3] प्रशस्यतमदीप्तयो वा । ते उ नः उकारोऽत्र एवार्थे । [4]त एव अस्माकम् विश्वानि दुरिता तिरः[5] नयन्ति [6]तिर इत्यन्तर्धौ[6] । अन्तर्धानं नयन्ति । अपनयन्तीत्यर्थः । सुक्षत्रासः सुबलाः सुधनाः वा वरुणः मित्रः अग्निः इत्येते [7]ऋतधीतयः सत्यप्रज्ञाः[7] सत्यधर्माणो वा वक्मराजसत्याः वक्म वचनं [8]स्तुतिः तस्या राजा ईशानः स्तोता स सत्यः[8] अविसंवादी येषां ते वक्मराजसत्याः । स्तोतृभिः सदा स्तुता इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ते खलु श्रेष्ठदीप्तयः ते एव अस्माकम्[9] विश्वानि दुरितानि तिरः नयन्ति सुबलाः वरुणः मित्रः अग्निः सत्यकर्माणः वक्मेन[10] ये राजन्ते ते स्तोतारो वक्मराजानस्ते[11] सत्या येषु [12]ते सत्योक्ता इति ॥ १० ॥

[13]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[13] ॥

ते नु इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन् पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।
सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नुः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।
सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नुः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० इन्द्रादयो द्वयोरनयोरग्र स्तूयन्ते । ते नः अस्मान् इन्द्रः पृथिवी अन्तरिक्षनामैवत् (निघ १,३) । अन्तरिक्षम् क्षाम पृथिवी वर्धन् वर्धयन्तु । पूषा भगः अदितिः पञ्च जनाः । निषादपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः पञ्चजना उच्यन्ते । कीदृशाः । उच्यन्ते — सुशर्माणः सच्छन्द-श्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ये सुशर्माणः सुसुखाः स्ववसः शोभनवासाः सुनीथाः प्रशस्याः । किञ्च भवन्तु नः अस्माकम् सुत्रात्रासः सुष्ठु त्रातारः सुगोपाः सुष्ठु च गोप्तारः गोपायितारः । अवधानं गोपायनम् । [14]तेन सुत्रात्रास[14] [15]इत्यनेन न पौनरुक्त्यम्[15] ॥ ११ ॥

---

1. यजस्य मूको. 2. नेतॄन् ल प्रस्तावः. 3. यजस्य गूको. 4. प्रशस्यमानाः मूको.
1-5. एव ... तिरो मूको. 6-6. तिर ... धौ मूको 7-7. [7]तया सत्यस्य प्रज्ञाः मूको 8-8. स्तुतिः ... स्तोता सत्यस्य मूको. 9. अस्मान् मूको. 10. पदेन ल हर्षः. 11. [8]जन[8] मूको. 12-12. नास्ति मूको. 13-13. ते सु[9] गूको. 14-14. [9]तेन पौनरुक्त्यम् मूको.

वेङ्कट० ते अस्माकम् इन्द्रः पृथिवी च 'पूषा भगः अदितिः पञ्च जनाः' पृथिवीम् वर्धयन्तु, यस्यार्थे सुसुखाः सुरक्षणाः सुनयनाः । अस्माकम् भवन्तु सुरक्षणाः सुगोपनाः । त्राणगोपनयोरस्त्यल्पो भेदः ॥ ११ ॥

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।
आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसुयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सद्मानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारत्ऽवाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।
आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुऽयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नु क्षिप्रम् सद्मानम् सदनं स्थानं स्वर्गाख्यम् दिव्यम् दिवि भवं दिव्यम् नंशि नशिराप्नोतिकर्मा । व्याप्तिमत्[1] हे देवाः! इन्द्रादयः! भरद्वाजपुत्र ऋजिश्वा सुमतिम् प्रज्ञाम् । अथवा सुमतिमिति मन्यतेरर्चतिकर्मणो रूपम् । तृतीयार्थे द्वितीया । सुमत्या शोभनस्तुत्या याति 'ईमहे याचि' (निघ ३,१९) इति याच्ञाकर्मसु पाठाद् यातीति अत्र याच्ञार्थः । याचते । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । अहम् भारद्वाजः ऋजिश्वा याचे इत्यर्थः । किञ्च आसानेभिः अपठितमपि महन्नामैतत् अत्र द्रष्टव्यम् । आसनशब्दस्य वा दीर्घत्वमन्तर्णीतमत्वर्थको वा । महद्भिर्होत्रावासनवद्भिः यजमानः यजन् वा मियेधैः यज्ञैः देवानाम् जना वसुयुः धनकामः ववन्द स्तुतवान्[2] । अत्र[3] जन्मस्तुतिद्वारेण चेयं जन्मवतामेव स्तुतिरुच्यते । समूहवचनो वा सामर्थ्याद् जन्मशब्दः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् दिव्यम् स्थानम् व्याप्तिमत् हे देवाः! भारद्वाजः[4] अयम् होता सुमतिम् च याचते[5]। आसनस्य प्रयोजकैः सत्रभूतैः यजमानः देवानाम् जन्म सर्वं देवजातम् धनकाम[6] स्तौति ॥ १२ ॥

अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् । दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्यम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।
दविष्ठम् । अस्य । सत्ऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० अग्निरत्र स्तूयते । अपेरुपसर्गस्य त्यमिति च कर्मण. श्रुतेः योग्यक्रियापदाध्याहारः । अप अप 'त्यम् इति न्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता' । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यद् अस्मासु स्थितं यद् वृजिनम् पापम् रिपुम् शत्रुं त्वम् स्तेनम् चोरं च हे अग्ने! दुराध्यम् पापाभिलाषम् । किञ्च दविष्ठम् दूरतमम् । अत्यन्तदूरस्थमित्यर्थः । अस्य रिपोः स्तेनस्य च हे सत्पते! सतां पालयितः! कृधि कुरु[1] "सुगम् अपठितमपि सुखनामैतदिह द्रष्टव्यम् । 'अस्माभ्यमिन्द्र परिवः सुगं कृधि' (ऋ १,१०२,४) इति यथा । सुखम्[1]" । अथवा सुगमिति सुगतिरुच्यते । "स्वर्गप्राप्त्युपायं कुर्वित्यर्थः.[11]" ॥ १३ ॥

1-1. नास्ति मूको. २. भजन्तु छ ठपं. ३. व्याप्तिः मूको. ४. 'वान् स्तोत्रम् मूको. ५. अप मूको. ६. म° वि° ठपं. ७. याच मूको. ८ °अस्तद्वा° मूको. ९-९. त्य ··· पुंल्लिङ्गता मूको. १० १०. सुगम ··· सुखं मूको. 11-11 °पायं ··· दुरि° मूको.

वेङ्कट० अप अस्य वसु हेतारम् रिपुम् स्तेनम् दुर्बुद्धिम्, यथा दूरे[1] स्थितो भवति हे अग्ने! सत्पते। अग्निरसनात् कुरु चास्माकम् सुखम् ॥ १३ ॥

आवाणः सोम नो हि कं सखित्वनाय वावशुः ।
जहि न्य१त्रिणं पणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

आवाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखित्वनाय । वावशुः ।
जहि । नि । अत्रिणम् । पणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

स्कन्द० सोमोऽग्न स्तूयते । आवाणः अभिषवग्रावाणः हे सोम! नः अस्माकम् । हि कम् इति निपातौ पदपूरणौ । सखित्वनाय त्वया देवैर्वा सखित्वाय वावशुः वाश्च शब्दे इत्यस्य रूपम् । अदेर्भक्षणार्थस्येदं रूपम् । भक्षयितारम् । स्वभोगप्रधानमित्यर्थः । पणिम् असुरविशेषनामैतत्[1]। अथवा पणिर्वणिक् (तु. या २,१७) तत्सामर्थ्यात्तार्थं तज्ज्ञापको[2] वा । [3]वणिक्सदृशम् । अयष्टारमित्यर्थः[4] । वृकः हि सः वृकशब्देनात्र तद्गतं हिंसत्वं प्रतिपाद्यते । यस्माद् स हिंसितेत्यर्थः । कस्य । सामर्थ्याद् यज्ञस्य । असुरो हि यज्ञं हिनस्ति, अयज्वाऽपि अकरणात् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० हे सोम! आवाणः अस्माकं यजमानानाम् सखित्वम् कामयन्ते । तथा सति त्वम् नि जहि अवनशीलम्[1] असुरम् । सः हि असुरः आदानपरो हन्तव्यः ॥ १४ ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । कर्ता नो अध्वना सुगं गोपा अमा ॥१५॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः ।
कर्त । नः । अध्वन् । आ । सुऽगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

स्कन्द० मारुत्यं एताश्चतस्र ऋचः । कुत एतत् । बहुवचनात्[1], चतुर्ष्वृचि मरुत्पदश्रुतेः, सुदानव इत्येतेन 'असाम्योजो बिभृथा सुदानवः' (ऋ १,३९,१०) इत्यादिषु मरुतां विशेषणस्य दृष्टत्वाद् इन्द्रज्येष्ठत्वस्य च मरुत्सु सम्भवात्। 'हि-शब्दो यस्मादर्थे[2]। यस्माद् यूयम् हे सुदानवः! शोभनदानाः! मरुतः! इन्द्रज्येष्ठाः स्थ । ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रधानः[3]। इन्द्रप्रधानाः स्थ । अभिद्यवः अभिगतदीप्तयश्च । यज्ञादिति[4] वचनात् यज्ञमादिलध्याहार्यम्। तस्मात् कर्त कुरुत नः अस्माकम् अध्वन् अध्वनि च गृहे च आकारोऽत्र समुच्चयार्थः। तच्छ्रुतिसामर्थ्यादेव द्वितीयसमुच्चयाध्याहारः। अध्वनि च गृहे च सुगम् गोपाः सुखं [5]गोपायितारः । रक्षतेत्यर्थः[6]। अमा सह ॥ १५ ॥

वेङ्कट० हे मरुतः! यूयम् हि भवथ हे शोभनदानाः! इन्द्रज्येष्ठाः अभिगतदीप्तयः । तथा सति कुरुत अस्माकम् मार्गे सुखम् गोपायितारः[7] सहायाः ॥ १५ ॥

---

१. नास्ति वि[1] ऊर्ध्वं. २. शब्द ... सवन्त अ वि[1]. ३. शुदि° मूको. ४ तद्व्यापको मूको. ५-५. 'सदृशपटा' मूको. ६. 'नशील' मूको. ७. नास्ति वि[1]. ८-८. हिंसेरमा° वि[1]. ९. नः इन्द्रः मूको. १०-१०. गोपा गोपायनानि रक्ष धेत्यर्थः मूको. ११. गोपयि° अ ऊर्ध्वं.

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥१६॥

अपि। पन्थाम्। अगन्महि। स्वस्तिऽगाम्। अनेहसम्।
येन। विश्वाः। परि। द्विषः। वृणक्ति। विन्दते। वसु ॥ १६ ॥

स्कन्द० अपि पन्थाम् पन्थानमपि अगन्महि स्वस्तिगाम् [1]भवत्प्रसादेन अविनाशगमनम्[1] अनेहसम् अपापम्। सर्वपापवर्जितमित्यर्थः। येन। [2]तृतीयया गच्छन्तीति वाक्यशेषः[2]। विश्वाः द्विषः सर्वान् द्विषः परि वृणक्ति परिवर्जयति। भवत्प्रसादेन विन्दते लभते च वसु धनं रम्यम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पन्थानम् अपि अगन्महि[1] प्राप्नुम स्वस्तेः प्रापयितारम् अनेहसम्। येन पथा विश्वाः[2] द्विषः परि वृणक्ति पथिकः विन्दते च धनम् ॥ १६ ॥

[3]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[3] ॥

[५२]

[4]ऋजिश्वा भारद्वाज ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तम्यादिद्व्यन्ता गायत्र्यः, चतुर्दशी जगती[4]।

न तद् दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः।
उब्जन्तु तं सुम्बरीः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न। तत्। दिवा। न। पृथिव्या। अनु। मन्ये। न। यज्ञेन। न। उत। शमीभिः। आभिः।
उब्जन्तु। तम्। सुऽम्बरीः। पर्वतासः। नि। हीयताम्। अतिऽयाजस्य। यष्टा ॥ १ ॥

स्कन्द० तदिति व्यत्ययेन नपुंसकता। तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो 'यच्छब्दोऽध्याहार्यः यमिति'। न तत् दिवा न पृथिव्या। तृतीयाश्रुतेः सम्बन्धमिति वाक्यशेषः। अनु मन्ये अनुजानामि। इच्छामीत्यर्थः। कीदृशः पुनर्दिवा पृथिव्या वा सम्बन्धोऽत्र यो नेष्यते। उच्यते—मृतस्य सतो [5]देवशरीरस्य मनुष्यशरीरस्य[5] वा सम्बन्धः। यस्माच्छरीरं पृथिव्यां स्व पृथिव्या अतो नेष्यते। मृतं सन्तं देवशरीरं मनुष्यशरीरं वा प्राप्नुवत्। तच्चेच्छामीत्यर्थः। जीवन्तमपि न यज्ञेन सम्बन्धम् अनुमन्ये, न अपि शमीभिः आभिः ··· ··· ॥ १ ॥

वेङ्कट० न तत् कर्म द्यावापृथिवीभ्याम् [6]अहम् अनु[6] मन्ये। सफलं[7] कुरुतं द्यावापृथिव्यौ तत्कर्मेत्यर्थः। न च यज्ञेन, न अपि[8] शमीभिः आभिः। तम् इमम् अतियाजं महच्छत्रुम् महान्तः पर्वताः उब्जन्तु। [9]उब्जतिर्वधकर्मा[9]। निहीनो भवतु अतियाजस्य[10] यष्टा चाभ्वर्युः ॥ १ ॥

अतिं वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात्।
तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

1-1. भवेत्प्रसादेनापि अवि° मूको. 2-2 तृतीय ··· वाक्य° मूको. 3. गत्या° क. 4. विश्वान् छपं. 5-5. मानिष मूको. 6-6. यच्छब्दो ··· ति मूको. 7-7. 'शरीर ··· वा मूको. 8-8. अहमनु मूको. 9. पूर्व मूको. 10. नि हि° छपं; अरि ख. 11. 'कर्मणा मूको. 12. हनिषा° ख छपं.

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनित्सात् ।
तपूंषि । तस्मै । बृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

स्कन्द० ..... ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः वा अस्मान् हे मरुतः! अति मन्यते, कर्म वा अस्माभिः क्रियमाणम् यः निन्दितुमिच्छति[1]। तस्मै रक्षांसि छेदकानि भवन्तु कर्मणा ॥ २ ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिशस्तिपां नः ।
किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान् ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिशस्तिऽपाम् । नः ।
किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

स्कन्द० ..... ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पीड्यमानान् । कर्मद्विषे तापयितारम् वज्रम् प्रेरय ॥ ३ ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।
अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।
अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवऽहूतौ ॥ ४ ॥

स्कन्द० ..... ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रक्षन्तु माम् उषसः प्रादुर्भवन्त्यः । रक्षन्तु माम् नद्यः बहन्त्यः । रक्षन्तु माम् पर्वताः स्थिराः । रक्षन्तु माम् पितरः च यज्ञे ॥ ४ ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।
तथा करद् वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वऽदानीम् । सुऽमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ।
तथा । करत् । वसुऽपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

स्कन्द० ..... ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वदा वयम् सुमनसः स्याम, पश्येम च सूर्यम् उदयन्तम्। तथा करोतु वसुपतिः अग्निः देवान् आवहन् रक्षणार्थम् अतिशयेनाऽऽगन्ता[2] ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[1] ॥

---

१. नन्द° मुको. २. °न ग° वि° एषं. १-१. नास्ति मुको.

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।
पर्जन्यो नु ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठ । सरस्वती । सिन्धुऽभिः । पिन्वमाना ।
पर्जन्यः । नु. । ओषधीभिः । मयःऽभुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽइव ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्र अस्माकम् रक्षणार्थम् नेदिष्ठम् अतिशयेनाऽऽगन्ता अस्तु । सरस्वती च उदकैः बहून्यस्तु[1] ।
पर्जन्यः च अस्माकम् ओषधीभिः सुखस्य भावयिता अग्निः च [शोभनशंसः][2] स्वाह्वानः अस्तु[3]
पिता इव ॥ ६ ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत[4] ॥ ७ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः! आगच्छत, शृणुत च मम इदम् आह्वानम् । इदम् बर्हिः आ नि सीदत ॥ ७ ॥

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतऽस्नुना । हव्येन । प्रतिऽभूषति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः युष्मान् हे देवाः । घृतप्रस्राविणा हविषा परिचरति, तम् सर्वे एव उप गच्छत ॥ ८ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुक्षेत्रा मरुतो यथा ॥ ९ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुऽक्षेत्राः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ते[5] उप शृण्वन्तु अस्माकम् स्तुतीः, अमृतस्य प्रजापतेः ये सूनवः भवन्ति । युष्मत्
सुखयितारश्च अस्माकम् भवन्तु ॥ ९ ॥

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । ऋतुऽभिः । हवनऽश्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः ॥ १० ॥

स्कन्द० ... ... ॥ १० ॥

---

१. मह्यं मूको; मह्यमस्तु ल प्रसन्नाव. २. °नां च उपं. ३. स्वाह्वानोऽस्तु मूको. ४. सादित मूको.

वेङ्कट० विश्वे देवाः अस्य वर्धयितारः स्वेषु कालेषु आह्वानस्य श्रोतारः सेवन्ताम् योग्यम् ओषधीनाम् पयः सारम् अन्नभूतम्[1] ॥ १० ॥

[2]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[2] ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टृमान् मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्गणः । त्वष्टृमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥

स्कन्द० ... ...अर्यमा, च इमा हव्या इमानि हवींषि जुषन्त सेवन्ताम् नः अस्माकं स्वभूतानि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रम् इन्द्रः मरुद्गणः त्वष्ट्रा युक्तः[1] मित्रः अर्यमा च इमानि[2] हवींषि सेवन्ताम् अस्माकम् ॥ ११ ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान् दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० आग्नेयेषा । इमम् नः हे अग्ने । अध्वरम् यज्ञं हे होतः । देवानाम् आह्वातः । वयुनशः 'वयुनम्' (निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम । यथात् प्रज्ञानं[1] तेनतेन यज । यथायथा यज्ञं जानासि तथातथा यजेत्यर्थः । चिकित्वान् जानन् दैव्यम् जनम् देवेषु भवं जनम् । यो देवो यथा 'यष्टव्यः तं[1] तथा जानन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इमम् नः अग्ने ! यज्ञम् होतः ![1] प्रज्ञानेन यज जानन्[2] दैव्यम् जनम् ॥ १२ ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।
ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० सर्व एवात्र देवाः स्तूयन्ते । विश्वे देवाः सर्वे[1] देवा इन्द्रादयः शृणुत इमम् हवम् मे, ये अन्तरिक्षे, ये उप द्यवि स्थ । षष्ठ्यर्थे एषा सप्तमी । दिवः समीपे स्थ । ये कीदृशाः । उच्यते । ये अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते अग्निजिह्वाः । अग्नौ हि प्रक्षिप्तं हविः देवा अश्नन्ति, अतः स येषां जिह्वास्थानीय । उत वा यजत्राः उतशब्दोऽप्यर्थे वाशब्दश्चार्थे । अपि च यष्टव्याः । यागार्हाश्चेत्यर्थः । श्रुत्वा चागताः सन्तः आसद्य उपविश्य अस्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् तर्पयतारमानम्[2] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः ! शृणुत इमम् हवम् मे, ये यूयम् अन्तरिक्षे उ। भवथ, ये च दिवि, ये अग्निजिह्वाः, अपि च यष्टव्याः, ते सर्वे अस्मिन् बर्हिषि आसद्य मोदध्वम् ॥ १३ ॥

---

१. अन्नम् अन्न' मूको. १-१. नास्ति मूको. २. इा' मूको. ३. 'पि च दि' क्षपं. ५-५. 'ते...सो मूको. १०. तर्पयतां

१. प्रज्ञानं मूको. १-१. 'ध्वं मूको. ३. दो मूको. ४. मानम् मूको. १-१. 'ते...सो मूको. १०. तर्पयतां मानम् मूको.

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।
मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुम्नेष्विद् वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उभे इति । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म । मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचम् । सुम्नेषु । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

स्कन्द० रोदसी अग्निश्चात्र स्तूयन्ते। विश्वे देवाः इति रोदस्यादयः प्रतिनिर्दिश्यन्ते। सर्वे देवाः मम स्वभूतम् शृण्वन्तु यज्ञियाः यज्ञार्हाः। कतम एते। उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपाम् नपात् च। अथवा विश्वे देवा इति पृथग्देवतापदम्। विश्वे च देवा उभे च रोदसी अपां नपाच्च शृण्वन्त्विति। अपां नपाद् अग्निरुच्यते, अपां पौत्रत्वात्। अत्रय 'ओषधिवनस्पतयो जायन्ते', ओषधिवनस्पतिभ्य एव जायते इत्येवमस्यापां पौत्रत्वम्। किं शृण्वन्तु। उच्यते—मन्म मन्यतेरर्चतिकर्मणः[1] इदं रूपम्[2]। मननम्। स्तुतिमित्यर्थः। परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वास्त्यम्। मा वः 'वचांसि युष्माकं' वचांसि स्तुतिलक्षणानि परिचक्ष्याणि परिवर्जनीयानि अशोभनत्वात् परिवर्जनार्हाणि वोचम् ब्रूयाम् अहम्[3]। सर्वदैव[4] शोभनाः स्तुतीर्युष्माकं कुर्यामित्यर्थः। किञ्च सुम्नेषु तृतीयार्थे सप्तम्येषा। [5]"सुखैः अनेकप्रकारैः"। इत् शब्दः पदपूरणः[6]। वः युष्माकम् अन्तमाः [7]अतिशयेन सन्निकृष्टाः[7] मदेम मोदेमहि वयम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यज्ञार्हाः विश्वे देवाः उभे द्यावापृथिव्यौ अपाम् नपात् च मम स्तोत्रम् शृण्वन्तु। मा युष्माकम् गर्ह्याणि वचनानि वोचम् युष्माकम् सन्निकृष्टाः वयम् सुखेषु एव[10] मदेम ॥ १४ ॥

ये के च उमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।
ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षपं उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । उमा । महिनः । अहिऽमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सधऽस्थे ।
ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्राः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

स्कन्द० सर्वे देवा अत्र स्तूयन्ते। ये के च च-शब्दस्त्वर्थे। ये केचित् उमा 'उमा' (निघ १,१) इति पृथिवीनाम। तारप्यात् तारुण्यम्। पृथिव्याः महिनः [11]महान्तः अहिमायाः 'माया' (निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम। अहीनप्रज्ञाः[11]। अथवा [11]"अहिर्मेयः, तद्विषया[12] प्रज्ञा येषां ते अहिमायाः। [11]अथवा अहन्यूप्रज्ञाः दिवः अधिरे जाताः। जन्मना चात्र तदुत्तरकालभावि[11] तारुण्यं लक्ष्यते। ये च युवान इत्यर्थः। ये च केचित् अपाम् सधस्थे सहगते स्थाने अन्तरिक्षे अज्ञिरे। ते सर्वे देवाः अस्मभ्यम् इषये इष्यत इति इषिः पुत्रादिः तस्मै च [11]"विश्वम् आयुः विश्वं सर्वमायुः[11]

१-१. मानित्ति वि[1]; [2]एति ··· यो वा[2] अ वि[3]. २. अन्यतोऽनैतिकर्मे मूको. ३. कृपम् मूको. ३-३. ···युष्माक मूको. ५. वोचेयं मूको. ६. सर्वदेव मूको. ७-७. सुखानेकप्रकारो मूको. ८. सः मूको. ९-९. [8]देन ··· इत्या मूको. १०. च मूको. ११-११. महान्तः ··· हीनप्रज्ञा मूको. १२-१२. अहिर्मे ··· तद्विषयाः मूको. १३-१३. अथ ··· ताः जन्मना च तद्[9] मूको. १४-१४. [10]यथर्षे···विश्वं सर्वमायुः मूको,

जीवितम् अन्नं वा क्षपः उक्षाः। क्षप इति रात्रिनाम (नु. निघ १,७)। उक्षा इत्यपि रश्मिनाम (नु. निघ १,५)। इह तु 'तत्सम्बन्धाद् अहः लक्ष्यते'। उभयत्र. सप्तम्यर्थे विभक्तिः। रात्रावहनि च। सन्ततमित्यर्थः। वरिवस्यन्तु। अस्मभ्यमिति 'सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेः दानार्थः'। ददतु देवाः। अथवा क्षप उक्षा इत्येते देवानां विशेषणे। क्षपयितार उक्षणाविणश्च भोगानां देवा इति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० ये के च पृथिव्याम्[1] महान्तः अदृष्टव्यप्रज्ञाः दिवः जाताः अन्तरिक्षे च। ते अस्मभ्यम् इषिरिच्छा तदर्थम् सर्वम् अन्नम् रात्रीः अहानि च प्रयच्छन्तु देवाः। सर्वदाऽन्नं प्रयच्छन्त्विति ॥ १५ ॥

अग्नीपर्जन्यावर्वतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः।
इळामन्यो जनयद् गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ। अवतम्। धियम्। मे। अस्मिन्। हवे। सुऽहुवा। सुऽस्तुतिम्। नः। इळाम्। अन्यः। जनयत्। गर्भम्। अन्यः। प्रजाऽवतीः। इषः। आ। धत्तम्। अस्मे इति ॥१६॥

स्कन्द० 'अग्नीपर्जन्यावत्र देवते। हे[2] अग्नीपर्जन्यौ! अवतम् गच्छतं पालयतम् वा। धियम् कर्म यागाख्यं[3] मे मम स्वभूतम्। न केवलं कर्म। किं तर्हि। अस्मिन् हवे तृतीयार्थे सप्तम्येषा। अनेनाह्वानेन 'हे सुहवा! स्वाह्वानौ!। अनेनाह्वानेन[4] निमन्त्रितावित्यर्थः। सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् नः अस्माकम् स्वभूताम्। किञ्च इळाम्[5] अन्नः युवयोरेकः पर्जन्यः जनयत् वृष्टिप्रदानेन जनयतु। गर्भम् ओषधीनाम् अन्यः अग्निः। '[6]अग्निना हि वनस्पत्यन्तर्गतेन पच्यमाना[7] ओषधयो गर्भं भजन्ते। अत एवमुच्यते — गर्भम् अन्य इति। किञ्च प्रजावतीः प्रजासहिताः इषः अन्नानि आ धत्तम् अस्मे अस्मासु। दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० हे अग्नीपर्जन्यौ! रक्षतम् कर्म मे। अस्मिन् हवे स्वाह्वानौ! सुष्टुतिम् च अस्माकम् सेवेताम्। एतयोरेकोऽग्निः इळाम् अजनयत्, अन्यः पर्जन्यश्च[8] ओषधीषु गर्भम् अजनयत्। तौ युवां पुष्यन्ति अन्नानि [9]आ धत्तम्[10] अस्मासु ॥ १६ ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सुक्तेन महा नमसा विवासे।
अस्मिन् नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे। बर्हिषि। सम्ऽइधाने। अग्नौ। सुऽउक्तेन। महा। नमसा। आ। विवासे।
अस्मिन्। नः। अद्य। विदथे। यजत्राः। विश्वे। देवाः। हविषि। मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० सर्वे देवा अत्र देवताः। [11]वेदाम् स्तीर्णे बर्हिषि[11] समिधाने अग्नौ दीप्यमाने आहवनीये

1-1. सम्बन्धात् ··· मूको. 2-2. 'चतुर्थी···र्थः मूको. 3. ऽयाम् महान्तौ मूको. 4. ··· पर्जन्यावत्र देवता इह मूको. 5. या···त्यं मूको. 6-6. स्वा···नौ मूको. 7. आदधात् मूको. 8-8. अग्निना··· सप्त' मूको. 9. 'नः वि'; 'न्यास ल कार्यं. 10-10. अत्र' मूको. 11-11. वेदां···बर्हिषि मूको.

सूक्तेन शोभनवचनेन स्तवेन महा महता च नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आ विवासे परिचरामि अहम्। पुत्रवत् ज्ञात्वा अस्मिन् न. अस्माकं 'स्वमूते अद्य' विदथे यज्ञे यजत्राः। विश्वे सर्वे यूयं हे देवाः! हविषि तृतीयायें सप्तम्येषा। हविषा मादयध्वम् तर्पयतात्मानम्' ॥ १७ ॥

वेङ्कट० लिंगव्यत्ययेन इति ॥ १७ ॥

'इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[५३]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। पूषा देवता। गायत्री छन्दः, अष्टम्यनुष्टुप्'।

व॒यमु॑ त्वा पथस्पते॒ रथं॒ न वाज॑सातये। धि॒ये पू॑षन्नयुज्महि ॥ १ ॥

व॒यम्। ऊँ इति। त्वा। प॒थः। प॒ते॒। रथ॑म्। न। वाज॑ऽसातये। धि॒ये। पू॒ष॒न्। अ॒यु॒ज्म॒हि ॥१॥

स्कन्द० अत्र ऊर्ध्वम् अमितऋषेर्भरद्वाजस्यैवार्षम्॥ 'पौष्णीरातृतीयात्' षट्' पौष्णानि षडेतानि सूक्तानि। पूषदेवत्यानि। वयम् उ। उ इति पदपूरणः। त्वा पथः पते! अध्वनः स्वामिन्!। अध्वनि 'मनुष्याणां गच्छतां पूषा' रक्षिता। तेनायं पथस्पतिरुच्यते। रथम् न वाजसातये। यथा कश्चित् सङ्ग्रामेऽन्यत्र वा रथम् अन्नसम्भजनाय, एवं त्वाम् धिये कर्मणे। आत्मीयस्य यागकर्मणः सम्भजनार्थमित्यर्थः। अथवा धीरिति प्रज्ञानाम। आत्मनः 'प्रज्ञायै। पूषन्।' अयुज्महि युञ्जिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थं द्रष्टव्यः। उद्योजयामः। प्रेरयाम इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजः। वयम् उ त्वा हे पथः पते! रथम् इव अन्नभजनाय कर्मणे पूषन्! युक्तं कुर्मः ॥ १ ॥

अ॒भि नो॑ नर्यं॒ वसु॑ वी॒रं प्र॑यतदक्षिणम्। व॒हं गृ॒हप॑तिं नय ॥ २ ॥

अ॒भि। नः॒। नर्य॑म्। वसु॑। वी॒रम्। प्र॒य॒त॒ऽद॒क्षि॒ण॒म्। व॒हम्। गृ॒हऽप॑तिम्। न॒य॒ ॥ २ ॥

स्कन्द० अभीत्युपसर्गो नयेराख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। नः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम्। नर्यम् 'वसु नृभ्यो हितं धनम्। वीरमित्यादीनि नाम् इत्येतेन' समानाधिकरणानि। 'वीरयति शत्रूनिति वीरस्तम् वीरम् रणे' शूरम् नान् प्रयतदक्षिणम् दत्तदक्षिणं च वामम् 'वामः' (निघ ३,८) इति प्रशस्यनाम। प्रशस्यं च गृहपतिम् यज्ञगृहस्य स्वामिनम्। यष्टारं [१०]चेत्यर्थः। आत्मनः[१०] प्रशस्यम् वा वसु [११]गृहपतिम् अभि नय[११] प्रापय। देहि सद्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि नय अस्मान् नृहितम् वसु[१२] शत्रूणां प्रेरकम्[१३] प्रयतदक्षिणम्[१४]। आत्मनो हि प्रयच्छति पशून् भजनीयं पर्याप्तम् ॥ २ ॥

अदि॑त्सन्तं चिदाघृ॑णे पूषन् दानाय चोदय। पणे॑श्चिद् वि॒ नो॑ मन॒ः ॥३॥

---

१. त्व अद्य मूको. २. 'तास्मात् मूको. ३. नास्ति वि' इदं. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. प्राक्तनीमूलोपात् मूको. ६-६. मनु''' पूषा मूको. ७-७. म''' पूषन् मूको. ८-८. वसु इ''' इत्येतेन मूको. ९-९. इति ''' एते मूको. १०-१०. चेत्य'''आत्मनः मूको. ११-११. गृह'''भिनय मूको. १२. सुवं वि' इप. १३. 'कामुक इदं. १४. दक्षिणय मूको.

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । मृद । मनः ॥३॥

स्कन्द० अदित्सन्तम् चित् अदातुमिच्छन्तम् अपि बलात् हे आघृणे! घृणिः क्षरिता दानः पूर्णो ह्रतिः स कक्षे वा रथे वा आसक्तो यस्य 'स आघृणिः । यथा 'हृतेरिव' तोऽङ्कमस्तु सख्यम्' (ऋ ६,४८,१८) इति । अथवा घृणिर्दीप्तिः, सा आगता उपजाता यस्य स आघृणिः, तस्य सम्बोधनम् हे आघृणे! पूषन्! दानाय अस्मभ्यम् चोदय । पणेः चित् वणिजः अपि वि मृद विविधं मृदुकुरु । अदानशीलस्य[1] दानाभिमुखं कुर्वित्यर्थः । मनः चित्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदित्सन्तम् अपि आगतदीप्ते! पूषन्! [1]दानाय अस्मभ्यम्[2] चोदय । पणेः अपि मनः मृदुकुरु[3] दानाय ॥ ३ ॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि । पथः । वाजऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥४॥

स्कन्द० [1]धीत्येतस्य चिनुहीत्येतेन[2] सम्बन्धः । वि चिनुहि पथः मार्गान् । पोषः चोरादिः पथोऽपनेतव्यः तंतम् अपनयेत्यर्थः । किमर्थम् । वाजसातये अन्नसम्भजनार्थम् अस्माकम् । त्वद्विचितेन[3] पथा गत्वा सुखमन्नं भजामह इत्यर्थः । वि मृधः जहि विविधं जहि मृधः सङ्ग्रामकारिणः । अस्मार्थम् गतैरस्माभिः सह ये सङ्ग्रामं चिकीर्षन्ति तानपि विनाशयेत्यर्थः । साधन्ताम् सिध्यन्तु हे उग्र! पथिमुपाम् उपरि क्रूर! अप्रसह्य! वा सर्वस्य नः अस्माकम् धियः प्रज्ञाः । अभिलाषा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि चिनुहि मार्गान् अन्नलाभाय । वि जहि च शत्रून् । साधयन्तु अस्माकम् कर्माणि उद्गूर्ण! सिध्यन्तु वेति ॥ ४ ॥

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

स्कन्द० परि तृन्धि । तृदिर्हिंसार्थः । सर्वतो हिन्धि[1] । विध्येत्यर्थः । पणीनाम् वणिजाम् 'अयज्वनाम् । केन । आरया[2] तोत्रस्याग्रे तीक्ष्णो लोहकीलक आरेरुच्यते । तया हृदया हृदयानि । अयज्वनां वणिजाम् आरया हृदये विध्येत्यर्थः । हे कवे! । अथ अनन्तरं स्वम्[3] एनान् अस्मभ्यम् अस्माकम् रन्धय वशं नय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विशिख पणीनाम्[4] अप्टूया हृदयानि कवे! । अथ एनान् अस्मभ्यम् वशीकुरु ॥ ५ ॥

॥इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

१-१. स···तेऽस्मि मूको. २. आदान° मूको. ३-३. दानाय° क अपं. ४. मृदु कु° क अपं; मर कु° वि°. ५-५. धीत्ये···त्येतेन मूको. ६. त्वद्विचेत (°न वि°) मूको. ७. हिंसि मूको. ८-८. अय ···रया मूको. ९. क मूको. १०. पणि° वि° अपं. ११-११. सप्तदश मूको.

वि । पूषन् । आर्या । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥६॥

स्कन्द० हे पूषन्। आर्या वि तुद तुद व्यथने। व्यथय। विध्येत्यर्थः। कम्। पणेः प्रियम् इष्टमात्मानं पुत्रं वा। इच्छ एतत्, मा न पथीः। अवश्यकर्तव्यम् एतदित्यर्थः। क्व चित्तुदानि। उच्यते—हृदि हृदये। अनन्तरं चैनमस्माकम् वशं नय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पणेः हृदयम् तव आर्या वि तुद। पणेर्हृदयम् यथा प्रीतं भवति, तथा[1] च कुरु। अथ ईम् इति गतम् ॥ ६ ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥७॥

स्कन्द० आ रिख आलिख। तोदस्पाऽऽर्या विलिखेत्यर्थः। किकिरा कृणु किकिराणि च कुरु। किकिरशब्दः खर्परस्य[2] वा यावको जर्जरीभूतस्य पायकस्तो[3] वा। [4]श्लक्ष्णानां वा विशरणवतां[5] वः शब्दः तदनुकरणम्। [6]खर्पराणि जर्जराणि[7] विशरणवन्ति वा कुर्वित्यर्थः। [8]कानि। पणीनाम्[9] हृदयानि हे कवे!। अथेनान् अस्माकम् वशं नय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ रिख किकिरा च कुरु। किकिरेति शब्दानुकरणम्। अपि वा विकीर्णानि कुरु अदातॄणाम् हृदयानि कवे! ॥ ७ ॥

यां पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे । तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥८॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।
तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

स्कन्द० याम् हे पूषन्। ब्रह्मचोदनीम् ब्रह्मणां "प्रतिस्वम् अस्यानां" चोदनीम्। अथवाऽभिलषितसम्पादनेन स्वस्तुतिलक्षणस्य ब्रह्मणश्चोदयित्रीम्। आराम् बिभर्षि धारयसि त्वं हे आघृणे! कक्षे रथे वा आसक्ता घृणिः क्षरिता दीप्तिर्यस्य। आगता वा उपजाता दीप्तिः यस्य[10] स तस्य सम्बोधनम्। हे आघृणे!। तया समस्य [1]पणेः वणिजः अयज्वनः हृदयम्[2] आ रिख, किकिरा[3] कृणु[4] किकिरं च कुरु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० याम् पूषन्। अन्नस्य चोदयित्रीम् आराम् धारयसि हे आगतदीप्ते! तया सर्वस्य हृदयम् [1]*आ रिख[1]* इति ॥ ८ ॥

या ते अष्टा गोऔपशाघृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुम्नमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टौ । गोऽऔपशा । आघृणे । पशुऽसाधनी । तस्याः । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ९ ॥

स्कन्द० या ते या तव स्वभूता अष्टौ अष्टौ व्याप्तौ। व्यापिनी। काऽसौ। आरा वा प्रकृतत्वात्

---

१. तथा मूको. २. खर्परस्य वि[1]; कार्परस्य अ वि[2]. ३. यावको मूको. ४-४. श्लक्ष्णानाम ... वर्त्मा मूको. ५-५. सर्वाणीतराणि मूको. ६-६. क्षणिरणीना मूको. ७-७. प्रतिस्वाशाना मूको. ८. नास्ति मूको. ९-९. पर्णः ... यस् मूको. १०-१०. नामारि" क ऊपं.

रज्जुर्वा कक्ष्यालक्षणा अभीशुलक्षणा वा। गोओपशा गोशब्देनात्र गमनाद् अजाः पूष्णोऽजाः उच्यन्ते। ओपशेति[1] छन्दोरूपम्। शीङोऽत्र स्थानमर्थः, आमाशयो ऽजानामयः इत्यत्र यथा। न भिन्नभिन्नम् उपगम्य[2] शयनमिति ..... गन्तृन् अजान् उपगम्य या तिष्ठति सा गोओपशा। आरा हि चोदयन्ती रज्जुर्वा कक्ष्यालक्षणा अभीशुलक्षणा वा [3]अजानां शरीरे[3] तिष्ठति। अथवा या गा उपगम्य प्राप्य शेते[4] सा गोओपशा। गवामजानां[5] सुखकरीत्यर्थः। हे आघृणे। पशुसाधनी पशूनां साधयित्री। स्तोतृभ्यो ददातीत्यर्थः। तस्याः ते तव स्वभूतायाः सकाशात् सुम्नम् सुखम्[6] ईमहे याचामहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० [7]ओपशशब्दम् उपदेशनमित्याहुः[7], उपविश्यमाना गावो यस्या विद्यन्ते सा, मा तव आघृणे! अष्ट्रा पशुसाधनी भवति। तस्याः तव स्वभूतायाः सुखं[8] याचामहे ॥ ९ ॥

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत। नृवत् कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत। नः। गोऽसनिम्। धियम्। अश्वऽसाम्। वाजऽसाम्। उत। नृऽवत्। कृणुहि। वीतये ॥१०॥

स्कन्द० उत अपि च नः अस्माकम् गोसनिम् गवां सम्भक्त्रीम्। गोसम्बद्धामित्यर्थः[9]। धियम् प्रज्ञाम् अश्वसाम् अश्वानामपि सम्भक्त्रीम् वाजसाम् उत अन्नस्यापि सम्भक्त्रीम् नृवत् यथाऽन्येषां मनुष्याणां तद्वत् कृणुहि कुरु। देहीत्यर्थः। अथवा नः इति षष्ठीश्रुतेः उपरीति वाक्यशेषः। गोषणिमित्यादीन्यपि पशु दाने इत्यस्य रूपाणि। अस्माकमुपरि धिये प्रज्ञां बुद्धिं गवादीनां दात्रीं कुरु नृवत् यथा राजाऽन्यो वा [10]कश्चित् कस्यचिदुपरि[10] कुर्यात् तद्वत्। अथवा धोरिति कर्मनामैव। अस्माकमिदं यागलक्षणं कर्म गवादीनां दातृ कुरु। गवादिफलं कुर्वित्यर्थः। अन्येषामिव मनुष्याणाम्। किमर्थम्। वीतये अशनाय। गवादिजन्योपभोगसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः। अथवा वीतय इति कान्त्यर्थः। इदम् अस्माकं यागलक्षणं कर्म [11]दक्षिणादिसम्बद्धानां गवादीनां[11] सम्भक्तृ आत्मनो वीतये कामाय कुरु। कामयस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् कर्म गवादेः सम्भक्तृ मनुष्यवत् आगत्य कुरु[12] अस्माकम् गमनाय ॥ १० ॥

[11]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[11] ॥

[५४]

[11]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। पूषा देवता। गायत्री छन्दः[11]।

सं पूषन् विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति। य एवेदमिति मर्वत् ॥ १ ॥

सम्। पूषन्। विदुषा। नय। यः। अञ्जसा। अनुऽशासति। यः। एव। इदम्। इति। मर्वत् ॥

---

१. ओप··· मूको. २. °मनुषा मूको. ३-३. अजाना वा शरीरे मूको. ४. शेषे मूको. ५. गवा ··· अजाना मूको. ६. सु···मूको. ७-७. ओपशब्द उपरीति° मूको; 'उपपद' क प्रस्तावः. ८. सुखा मूको. ९. गोसवतादि° मूको. १०. कश्चित···कस्य° मूको. ११-११. 'सम्बन्धानां गवां' ब वि°; 'सम्बन्धाना गवां' वि°. १२. कुर्वन्ति मूको. ११-११. नास्ति मूको.

स्कन्द० हे पूषन्! विदुषा ज्ञानवता आत्मना अन्येन वा केनचिद् ऋषिणा सह अस्मान् सम् नय सङ्गमय। यः अञ्जसा ऋजुना अनुशासति अनुशास्ति अस्मान्। ज्ञेयतत्त्वम् अस्मभ्यम् आचष्ट इत्यर्थः। यः च एव इदम् एवमिदम् इति अवधारितम् ब्रुवत् ब्रवीति। तत्त्वावधारणक्षम इत्यर्थः॥ १॥

वेङ्कट० हे पूषन्! सम् नय अस्मान् विदुषा, यः विद्वान् अस्माकं नष्टं धनम् अञ्जसा अनुशास्ति, य एवम् इदम् इति नष्टं ब्रवीति॥ १॥

सꣳ पूष्णा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति। इम एवेति च ब्रवत्॥ २॥

सम्। ऊँ इति। पूष्णा। गमेमहि। यः। गृहान्। अभिऽशासति। इमे। एव। इति। च। ब्रवत्॥

स्कन्द० च इति पदपूरणः। पूष्णा सह सम् गमेमहि सङ्गच्छेमहि वयम्, यः गृहान् गृहाणि अभिशासति गच्छतेति आचष्टे। गृहगमनमार्गपरिपन्थिनो हि चोरादीन् पूषाऽपनयति। तान् अपनयन् यत एतेऽपनीता, 'वतो गच्छत गृहानित्येवम् आचष्ट' इव। इमे अर्थाः एव एवम् इति च ब्रवत् एव च ब्रवीति। ये च ज्ञेया अर्थाः उपन्यस्यन्ते तेषां च 'तत्त्वावधारणक्षम इत्यर्थः'॥ २॥

वेङ्कट० पूष्णा प्रणीता[1] 'यया' तेन[2] सम् गच्छेमहि, यः नष्टानां गवाम् गृहाणि चौरस्वभूतानि, अभिशास्ति इमे[3] गाव एवं च हृतम् इति च ब्रवीति॥ २॥॥

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते। नो अस्य व्यथते पविः॥ ३॥

पूष्णः। चक्रम्। न। रिष्यति। न। कोशः। अव। पद्यते। नो इति। अस्य। व्यथते। पविः॥

स्कन्द० पूष्णः स्वभूतम् चक्रम् रथस्य न रिष्यति न हिंस्यते। गच्छतो न भज्यत इत्यर्थः। न अपि कोशः दधिरिति अव पद्यते 'रथाद् अध'। न अपि अस्य पूष्णः स्वभूता व्यथते पविः रथचक्रधारा। चक्रधाराऽपि न विनश्यतीत्यर्थः॥ ३॥

वेङ्कट० पूष्ण आयुधम् न रिष्यति, न न्यून भवति। न चास्य कोशः 'पतति'। नापि धारा अस्य व्यथते॥ ३॥

यो अस्मै हविषाऽविधन्न तं पूषापि मृष्यते। प्रथमो विन्दते वसु॥ ४॥

यः। अस्मै। हविषा। अविधत्। न। तम्। पूषा। अपि। मृष्यते। प्रथमः। विन्दते। वसु॥४॥

स्कन्द० अस्मै इति चतुर्थी द्वितीयार्थे[10]। यः पुनः पूषणं हविषा अविधत् परिचरति, न तम् पूषा अपि मृष्यते। मृष्यति क्षमार्थः, मृष तितिक्षायामिति। न क्षमते। नोपेक्षत इत्यर्थः। किं तर्हि। सर्वतः प्रथमः सन् विन्दते लभते वसु धनम्। प्रथमः पूषा तस्मै धनं [11]ददाति नान्यस्मा इत्यर्थः[11]॥ ४॥

---

१. °नयत् मूको. २-२ तमो 'इतेव' मूको. ३-३. तस्मा' इत्यर्थं मूको ४. °णिना स हृत; मूको ५ पर स हृत. ५-५. वन्ते वि' हृतं. † नास्ति ह. ६. मे मूको ७ ७. त्यादपि मूको. ८. कोश° मूको ९ पर स हृत. १०. ...द्वितीयार्थे मूको. ११-११. ददाति मूको.

वेङ्कट० य पूष्णे हविषा उपचरण करोति। न तम् पूषा अपि मृष्यति। स्वेन दत्तधनम् आढ्यं दृष्ट्वा स्वयमेवाभ्यसूयति। स सर्वस्मात् प्रागेव लभते धनम् ॥ ४ ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गा । अनु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

स्कन्द० [1]पूषा देव न अस्माकम् गा अनु एतु अनुगच्छतु रक्षणार्थम्। रक्षतु च पूषा अर्वत अश्वान् न । पूषा वाजम् अन्नम्[1] सनोतु। सनोति सम्भजनार्थ । सम्भजतु। रक्षत्वित्यर्थ । अथवा[2] हविर्लक्षणम् अन्न भजताम्। भक्षयत्वित्यर्थ । न अस्माक स्वभूतम्। अथवा सनोतिति सनिर्दानार्थ । [1]अन्न ददातु न अस्मभ्यमित्यर्थ[1] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्ग[2] ॥

पूषन्नु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अनु । प्र । गा । इहि । यजमानस्य । सुन्वत । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

स्कन्द० हे पूषन्! अनु प्र गा इहि रक्षार्थमनुगच्छ प्र प्रकर्षेण गा यजमानस्य सुन्वत सोममभिषुण्वत स्वभूता । नच सुन्वत केवलस्य । किं तर्हि । अस्माकम् अपि स्वान् स्तुवताम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूषन्[1] अनु प्र गच्छ पशून् सुन्वत यजमानस्य रक्षार्थम्, अपि च अस्माकम् स्तुवताम्[2] ॥ ६ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिं । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे । अथ । अरिष्टाभि । आ । गहि ॥

स्कन्द० त्वया चानुगम्यमानानां गवां माकि मा [1]काचिद् नेशत् नश्यतु। माकीं मा काचित्[1] रिषद् वृकादिभि[2] हिंसित्, मा वा काचित् सम् शारि। शृ हिंसायाम्। हिंसि। केवट 'केवट' (निघ ३,२३) इति कूपनाम। कूपे मा काचित् पतदित्यर्थ । अथ अनन्तरम् अरिष्टाभि केनचिदपि अहिंसिताभि गोभि सह आ गहि आगच्छ गृहाणि प्रति। यूयम् 'दिवस तृणानि भक्षित्वा[3] चरितवतीनां गृहाणि प्रत्यानयेत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा काचित् नश्यतु[1] गौ०। मा च कामन वृक हिंसतु। मा च काश्चित् चोरा 'केवट' (निघ ३,२३) इति कूपनाम[2] तत्र सतीर्णा करोतु। तथा कृत्वा अरिष्टाभि सोमम् आ गच्छ ॥ ७ ॥

1-1. मन मूको २ नासित मूको ३ ३ शुनम् मूको ४ ४ नासित मूको
५ स्तुवताम् वि[1] एप, सुन्वताम् ए ६-६. का चि" काचिद् मूको ७ दत्तानीनी वि', ('दीनां वि') मूको ८ ८ कृत् स क्षित्वा मूको ९ ना" मूको १० नीः वि[1] एप ११ एप" मूको

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् । ईशानम् । राय । ईमहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० असाध्याचना शृण्वन्तम् पूषणम् वयम् इर्यम् अपठितमपि ईश्वरनामैतत् । अर्यक्शब्दस्य वा 'ईश्वरनाम्नः छान्दसम् आदे इत्वम्' । ईश्वरम् अनष्टवेदसम् अनष्टधनम् अनष्टज्ञान वा ईशानम् स्वामिनम् राय धनस्य ईमहे याचामहे । किम् । सामर्थ्याद् धनम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शृण्वन्तम् पूषणम् वयम् प्रेरकम्[1] अनष्टधनम् ईशानम् धनम् याचामहे ॥ ८ ॥

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन । स्तोतारे । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे पूषन्! तव स्वभूते । स्वइत्येतत्य इत्यर्थे[1] । व्रते कर्मणि यागाख्ये सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना इति वाक्यशेष । स्वइत्येतत्य यागमभिष्टुवन्त इत्यर्थ । वयम् न रिष्येम न केनचिदपि हिंस्येमहीत्याशास्महे कदा चन कदाचिदपि । किं कारणम् । यस्मात् स्तोतार ते इह काले यज्ञे स्मसि नित्यं भवाम । यस्मात् त्वां नित्य स्तुम इत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पूषन्! तव कर्मणि वयम् न न्यूनीभूता भवेम कदा चन धनविनाशात्[2] । स्तोतार. तव वयम् इह निवासे सुखम् भवाम[3] ॥ ९ ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् । पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥१०॥

स्कन्द० पूषा परस्तात् परस्मिन् देशे । दूर इत्यर्थ । हस्तम् दक्षिणम् परि दधातु नश्यता पशुना निरोधार्थं सर्वत स्थापयतु । अस्मादोषात् नश्यत पशून् दक्षिणेन हस्तेन निरुणद्धित्यर्थ । यच्च[4] किञ्चित् स्वमादादिना नष्टम् तच् पुनः न अस्मभ्यम् आ अजतु आक्षिपतु । आ नयत्वित्यर्थ ॥ १० ॥

वेङ्कट० गवा गच्छन्तीनाम्[5] अग्रत. पूषा दक्षिणम् हस्तम् परि दधातु । यथा न तास्तोरा हरेयु । नष्टम् अपि अस्मान् पुन अपि प्रेरयतु ॥ १० ॥

[6]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्ग[7] ॥

[५५]

[8]अवत्सारो जाईरपाय ऋषि । पूषा देवता । गायत्री छन्दः[9] ।

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै । रथीर्ऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विऽमुचः । नपात् । आघृणे । सम । सचावहै । रथी । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

१-१. नाम्नश्चनाशब्दस्यादेरित्वं मूको २ प्रेरम् मूको. ३-३. त्वदेव यं मूको. ४ यत्ने अवि° वि°, वि° क्ष्य. ५. गच्छ मूको. ६. °नाम् मूको. ७-७. आदित्य मूको.

स्कन्द० आ इहि आगच्छ वाम् त्वां-शब्दस्थाने छान्दसस्तकारलोपः । त्वां हे विमुचः नपात्! संहारकाले प्रसित्वा प्रजाः पुनः [1]सृष्टिकाले विमुञ्चतीति[1] विमुक् प्रजापतिः । तस्य नपात् पौत्रः । कथं पुनः पूषा प्रजापतेः पौत्रः । उपनिषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽद्यः, अपां च प्रजापतित उत्पत्तिश्रुतेः । अपत्यनाम वा नपाच्छब्दः । प्रजापतेरपत्यभूत! आघृणे! सम् सचावहै व्यत्ययमेनेदमेकवचनस्य स्थाने द्विवचनम् । पत्न्यपेक्षं वा । अहं [2]संसेवै । अथवा आवां पत्नीयजमानौ[2] स्तुतिभिर्हविर्भिश्च संसेवावहै । संसेव्यमानश्च रथीः सारथिवचनोऽयं शब्दः । [3]प्रवर्तनसामान्याद् इह[3] नेतरि प्रयुज्यते । ऋतस्य यज्ञस्य नः अस्माकं [4]स्वभूतस्य । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इत्येवमेतद्[4] द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः स्वभूतस्य भव । अथवा वामिति आवां शब्दस्य छान्दस आकारलोपः । पूषणमप्यपेक्षं[5] च द्विवचनम् । [6]अहं त्वां स्तुत्या[6] हविषा च संसेवै[7], त्वमपि मां संसेवस्व । सेवितुम् च मामिच्छन् ऋतस्य नो नेता भवेति ॥ १ ॥

वेङ्कट० एहि त्वम् हे मेधस्य पौत्र! 'अद्भ्यः पृथिव्यजायत' इति ब्राह्मणम्, आगतदीक्षे! वाम् आवाम्[8] सम् सचावहै, संसृष्टौ भवाव[9], नेता[10] यज्ञस्य अस्माकम् भव ॥ १ ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्कन्द० रथीतमम् अतिशयेन[11] रथिनम् कपर्दिनम् शिरसि चूडा कपर्द इत्युच्यते, [12]तद्वन्तम् । ईशानम्[13] राधसः धनस्य महः महतः रायः धनानि सखायम् सखिस्थानीयम् ईमहे याचामहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० अतिशयेन रथिनम् कपर्दिनम्[14] चूडा कपर्द उच्यते, तद्वन्तम् ईशानम् धनस्य महतः धनानि सखायम् याचामहे ॥ २ ॥

रायो धारोऽस्याघृणे वसो राशिरजाश्व । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारः । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अज ऽअश्व । धीवतःऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य धारा त्वम् असि [15]'धनधनवतोरभेदोपचारेणायं व्यपदेशः'[15] । धनस्य धारा तवेत्यर्थः । धाराशब्दश्चात्र धारायाः अल्पत्वात् तत्सम्बन्धिनोऽस्य प्रतिपादिकेऽल्पधनार्थः[16] । यत् तावदल्पं धनं तत् तवेत्यर्थः । हे आघृणे! । न च केवलैव धारा । किं तर्हि । वसोः धनस्य राशिः अपि त्वम् एव । अजाश्व! अजा अश्वसदृशाः शीघ्रगामिनो यस्य सोऽजाश्वः, तस्य सम्बोधनं हे अजाश्व! धीवतोधीवतः यागकर्मवतःयागकर्मवतः यावान् कश्चिद् यजते सर्वस्य त्वम् सखा सखिस्थानीयः ॥३॥

---

१. सृष्टौ ... मुञ्च' मूको. २. संसेवै ... पत्नी' मूको. ३-३. प्रवर्तमानसामान्यादिह मूको. ४. त्वम् ... स्वभूते' मूको. ५. पू ... पूषं मूको. ६. ... स्तुत्या मूको. ७ संसेवै मूको. ८. अपाम् वि' रूपं; अवाम् ९. 'धाम मूको १०. नेता मूको. ११. अति ... मूको. १२-१२ ... तत् मूको. १३. साधित मूको. १४-१४. 'णायमप्यपरेषां मूको. १५-१५. प्रति ... नार्थः मूको. १६. 'भेदो व्यप' मूको.

वेङ्कट० धनस्य दाता त्वम् असि आघृण[1]। तथा वसो धनस्य राशि च त्वमसि अजाश्व[1]। 'पूष्णोऽजाश्व' (तै बृदे ४,१४१)। पूष्णोऽजा अश्वा भवन्ति। कमधत -कर्मधत सखा ॥ ३ ॥

पूषणं नु[1] अजाश्वमुप स्तोम वाजिनम्। स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम। नु। अजऽअश्वम्। उप। स्तोम। वाजिनम्। स्वसुः। यः। जारः। उच्यते ॥ ४ ॥

स्कन्द० पूषणम् नु क्षिप्रम् अजाश्वम् अजैरश्वसदृशै शीघ्रगामिभिर्युक्तम् उप स्तोम उपस्तुयाम त्वाशास्महे। वाजिनम् अन्नवन्तं वेगवन्त वा। य कीदृशम्। उच्यते—स्वसु। स्वसा भगिनी पूष्ण उषा। कथम्। सृष्टिकाले [2]एकस्मात् प्रजापतेर्जातौ तौ[2] तेन पूष्ण [3]उषा भगिनी। अथ वा[3] यदकस्माद् आदित्याख्यात् तेजस्समूहाद् उषस पूष्णश्च जन्म, तदपेक्षम् अस्या भगिनीत्वम्। अथवा स्वयसारित्वाद्[4] उषा स्वसेत्युच्यते। [5]तस्या य[5] जार उच्यते। अन्यस्या वा कस्याश्चित् स्वसु भ्राता[6]। श्रूयत यथा प्रजापति 'प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरम् [7]अभ्यध्यायत्' (ऐत्रा ३,३३) इति। अथवा स्वसु उषस जार जरयिता नाशयिता[8] उच्यते जनै। आदित्यो हि पूषा। स च स्वोदयनोषस जरयति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूषणम् क्षिप्रम् अजाश्वम् उप स्तुम अन्नवन्तम्। स्वसु[9] उषस य जरयिता उच्यते। अपि वोपपतिरेव जार ॥ ४ ॥

मातुर्दिधिषुमन्नवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः। भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातु। दिधिषुम्। अन्नवम्। स्वसुः। जारः। शृणोतु। नः। भ्राता। इन्द्रस्य। सखा। मम ॥ ५ ॥

स्कन्द० मातु दिधिषुम् पूष्णो माता 'रात्रि, सा ह्येन जनयति'। दिधिषुशब्द यो ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्यायाम्[10] अनियुक्त प्रवर्तत [11]तस्य वा वाचक[11]। ज्येष्ठाया [11]वा भगिन्याम् अनूढायां[12] य कनीयस्या उद्वाढा तस्य वा वाचक। तच्चैतत् द्वयमपि न मातर प्रति सम्भवति। अतोऽत्र दिधिषुशब्द दध धारणे इत्येतस्य क्रियाशब्दो विज्ञायते। स्वस्या मातु रात्र दिधिषु धारयितारम्। स्वोदयेन निरोद्धारमित्यर्थ। पूषा ह्यादित्य स स्वोदयेन रात्रि निरुणद्धि। तम् अन्नवम् भवीमि यद्यद् विवक्षितम्। स चोच्यमान [11]स्वसु जार[11] शृणोतु न अस्माकम् भ्राता इन्द्रस्य उभयोरिन्द्रापूष्णोरेकस्मात् प्रजापतेर्जातत्वात्। सखिस्थानीय मम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० माता रात्री, तस्या पतिम् स्तौमि[13]। उषस जार शृणोतु अस्मान् इति। इन्द्रस्य भ्राता मम च सखा इति ॥ ५ ॥

आजासः पूषण रथे निशुम्भास्ते जनाश्रियम्। देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

---

१ °व मूको २ २ °जानौ मुको ३ ३ च वा मूको ४ स्वयासारित्वा° मूको ५ ५ तस्यायं मूको ६ भो भोक्ता मूको ७ ७ °व्यय जाय° मूको ८ स्वनर विकल्प, स्वने ह ९ ९ स जनयति मूको १० भ्राता स यादौ मूको ११ ११ तस्य मूको १२-१२ वा म आत्मनो मूको १३ १३ जार मूको १४ १४ स्तोम इव

आ। अजासः। पूषणम्। रथे। निऽशुम्भाः। ते। जनऽश्रियम्। देवम्। वहन्तु। बिभ्रतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० अजासः पूष्णोऽश्वाः [1]पूषणम् रथे[1] तृतीयार्थे सप्तम्येषा। रथेन[1]। निशुम्भाः ते सच्छब्दश्रुते-र्यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः[2]। ये निशुम्भाः ते। निशुम्भा इति निःशब्दया द्रुतया गत्या ये हरन्ति प्रापयन्ति ते निशुम्भाः शीघ्रगामिनः। अथवा श्रमणं शुम्[3]। सम्पदादित्वात् क्विप्। सम्प्रसारणं च छान्दसत्वात्। [4]निहता शुम् यैस्ते[4] निशुमः[5]। भा दीप्तौ। निशुमश्च भाः[6] दीप्तिश्च निशुम्भाः। श्रमवर्जिताश्च [7]दीप्तिरहितेत्यर्थः[7]। कीदृशं[8] पूषणम्। उच्यते। जनश्रियम्। जनश्रीहेतिरित्यर्थः[9]। देवम् आ वहन्तु आ नयन्त्वस्मान् प्रति बिभ्रतः[10] सम्यग् धारयन्तः। अन्येऽपि यन्त्र इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु अजाः पूषणम् रथे निशुम्भाः[11] 'निश्चर्य हारिणः' (या ६,४) इति यास्कः। ते जनश्रियम् देवम् वहन्तु धारयन्तः ॥ ६ ॥

[12]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[12] ॥

[५६]

[13]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। पूषा देवता। गायत्री छन्दः, षष्ठ्यनुष्टुप्[14]।

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम्। न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः। एनम्। आऽदिदेशति। करम्भऽअत्। इति। पूषणम्। न। तेन। देवः। आऽदिशे ॥१॥

स्कन्द० यः स्तोता एनम् आदिदेशति पुनःपुनरादिशति[15] ब्रवीति। किं रूपम्। करम्भात् इति ज्योतिष्टोमे [16]घृतमिश्रयवसक्तुमयः सवनीयः[16] करम्भ उच्यते, [17]तस्याऽऽप्ता इति एतेनोपेतेन[17] गुणेन। कम्। पूषणम्। कथं पुनः पूषा करम्भात्। शृणुत इन्द्रस्य करम्भात्वश्रुतेः[18]। 'इरिणे[19] इन्द्रो धाना[20] अत्तु। ×××। पूषण्वान्वरम्भः[21]' (मै ३,१०,६) इति। किं तस्य। उच्यते— न तेन देवः [22]सम्यग् आदिशे इति[22]। क्विप् अयम् कर्मणि। छान्दसत्वात्तु न द्विर्वचनम्। आदिश्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः एनम् पूषणम् सम्प्रदानत्वेनाऽऽदिशति[23] करम्भस्त्वाऽऽप्ता इति[23]। न तेन अन्यः देवः आदेष्टव्यो भवति धनप्रदानाय ॥ १ ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥ २ ॥

उत। घ। सः। रथिऽतमः। सख्या। सत्ऽपतिः। युजा। इन्द्रः। वृत्राणि। जिघ्नते ॥ २ ॥

१-१. °णमथे मूको. २. रन मूको. ३. °श्रुते ... च्छब्दोऽप्याहर्तव्यं मूको. ४-४. निहितमश्रुयैने मूको. ५. अशी° मूको ६. निशुम मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. दीप्तौ ... इत्यं मूको. ९. नास्ति मूको. १०-१०. ... क्तुमयसव° मूको. ११. °शादिदेशति मूको. १२-१२. तन्यादे° मूको. १३-१३. करम्भादन्यश्रुतेः मूको. १४. =°वान्; हरिणा मूको. १५. गा मूको. १६. °श्यम् मूको. १७-१८. °शादिदेशेति मूको. १९. °धानं त्व° मूको. २०. ६ मूको.

स्कन्द० किं कारणं यतोऽसौ न करम्भाद् एव केवलम्। किं तर्हि। उत-शब्दोऽप्यर्थे। घ-शब्दः पादपूरणः। अपि सः पूषा रथीतमः [1]अतिशयेन रथी सख्या सह[1] सत्पतिः सतां पालयिता युजा सहायेन योग्येन वा। कतमेन। इन्द्रः तृतीयार्थे प्रथमैषा। इन्द्रेण[2] वृत्राणि शत्रून् असुरान् वा जिघ्नते अत्यर्थं[3] हन्ति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपि च खलु सः अतिशयेन रथी सख्या सतां पतिः सहायेन पूष्णा[4] इन्द्रः असुरान् अत्यन्तं हन्ति ॥ २ ॥

उतादः पूषणे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम्। न्यैरयद् रथीतमः ॥ ३ ॥

उत। अदः। पूषणे। गवि। सूरः। चक्रम्। हिरण्ययम्। नि। ऐरयत्। रथिऽतमः ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत अपि [5]अदः चक्रस्य[5] वाऽयं व्यवहितस्यापि प्रतिनिर्देशः इदं चक्रमिति, [6]सप्तम्यर्थे वा[6] प्रथमा। अमुष्मिन् पूषणे[7] पूषशब्दो[8] भासुरवचनः। भासुरे शुक्लवर्णे गवि द्युलोके गौरित्यपठितमिह[9] द्युनाम। सूरः[10] सर्तां गन्ता पूषा चक्रम् आदित्यमण्डलाख्यम् हिरण्ययम् हिरण्मय [11]तत्सदृशम् उज्ज्वलतमम्[11] नि ऐरयत् नियतेन मार्गेण प्रेरयति उदयायाऽस्तमयाय च। रथीतमः अतिशयेन [12]रथी। यस्त्वादित्यमण्डलमत्र[12] गोशब्देनोच्यत इति मन्यते[13] तत्र गवीति सप्तमीश्रुतेरयस्थित[14] इति वाक्यशेषः। गवि आदित्यमण्डलेऽवस्थितः पूषा चक्रं प्रेरयति। चक्राकृति तदेव वाऽऽदित्यमण्डलं रथचक्रं वोच्यते। अथवा उदकं [15]चक्रम्। उदकं[15] कथम्। चक्रशब्दो हि समूहवाची, ब्राह्मणचक्रं भज। चक्रमिति सामर्थ्याच्चात्रोदकसमूहः परिगृह्यते। चकतेर्वा[16] गत्यर्थस्य चक्रमुदकम्। [17]तत् पृथिवीं प्रति[17] पृथिवीस्थो रश्मिभिरात्मानं प्रति[18] नैरयतीति शिष्टपदयोजना सदृशी ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च पूषन् पर्ववति[19], आदित्ये (तु. या २,६) सुधीर्यः पूषा चक्रम् हिरण्मयम्[20] नितराम् इरयति नुतमः ॥ ३ ॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः। तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत्। अद्य। त्वा। पुरुऽस्तुत। ब्रवाम। दस्र। मन्तुऽमुः। तत्। सु। नः। मन्म। साधय ॥ ४ ॥

स्कन्द० यत् अद्य त्वां हे पुरुष्टुत! बहुभिः स्तुत! पूषन्! ब्रवाम इदमिदं च अस्माकम् कुर्विति मुमः। हे दस्र! दर्शनीय! तमसां वा उपक्षपयितः! मन्तुमः मन्तु. मननं स्तुतिर्ज्ञानं वा तद्वन्! तत् सुष्ठु अस्माकम् मन्म ज्ञेयं स्तुत्यम् वा साधय। उत्कृष्टं कुर्विति यावत् ॥ ४ ॥

1-1. अत ... सह मूको. 2. इन्द्रो मूको. 3. अर्थं मूको. 4. पूषः वि[1] हरं; पूष्णः छ. 5-5. शब्दचक्रस्य अ वि[2]. 6-6. द्वितीये वि[1]. 7. द्युस्थे मूको. 8. पूषन्[2] मूको. 9. गौ...मिह मूको. 10. एतं मूको. 11-11. सदृशमुज्ज्वल (ज्व अ.) तरम मूको. 12-12. एतीयारख्यारि[2] वि[1] अ; एतीया...रथा[2] वि[1]. 13. मन्यते वि[1] अ. 14. श्रोत्रवत्रि[2] वि[1] अ. 15-15. चक्रमुत मूको. 16. यौ मूको. 17-17. त... मूको. 18. पृथिवी वि[2]. 19. इति मूको. 20. "यम" ल.

वेङ्कट० यत् अद्य त्वा[1] हे बहुभिः स्तुत! अर्वाग् दर्शनीय! शालवन्!, तत् सुष्ठु साधय अस्माकं स्तोत्रम्, मदीयं वा धनम् ॥ ४ ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम् । आराद् पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽएषणम् । सातये । सीसधः । गणम् । आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥५॥

[1]स्कन्द० इमम् च नः अस्माकं सम्बन्धिनम्[2] गवेषणम् गा य इच्छति सः[3] [4]गवेषणस्तं त्वम्[4] सातये लाभाय सीसधः साधय गणम्। गण.[5] समूह उच्यते, ऋत्विग्यजमानसमूहः [6]पुत्रपौत्रसमूहो वा। यथा चास्मत्सम्बन्धी[7] ऋत्विग्यजमानसमूहः[8] पुत्रपौत्रसमूहो वा गोकामो[9] [10]गा लभते[10] तथा कुर्वित्यर्थः। किं कारणम्। उच्यते—आराद् दूरे हे पूषन्! असि श्रुतः[11]। दाता पूषेत्येवमस्माभिः श्रुतोऽसि[12] प्रख्यातदानुतयेत्यर्थः.[13] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमम् च अस्माकं गवामेषितारं दानाय सीषधः[14] मनुष्यगणम्। दूरादेव त्वं भवसि पूषन्![15] विश्रुतः ॥ ५ ॥

आ ते स्वस्तिमीमहे आरेअघामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥६॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअघाम् । उपेऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वेऽतातये । श्वः । च । सर्वेऽतातये ॥ ६ ॥

स्कन्द० ते तव सम्बन्धिनीं त्वत्कर्तृकाम् स्वस्तिम् अविनाशम् आ ईमहे आयाचामहे वयम् आरेअघाम्[16] आरे दूरे अघं पापं यस्याः सा [17]आरेअघा ताम्[18]। अत्यर्थम्[19] पापप्रणाशनीमित्यर्थः। उपावसुम्[20] उपगतधनाम् अद्य च सर्वतातये 'सर्वदेवात्तातिल्'[21] (पा ४,४,१४२) इति स्वार्थे तातिलत्ययः[22]। अद्य च सर्वस्मै प्रयोजनाय [23]'च' चशब्दोऽत्र आगामिकालमात्रोपलक्षणम्। ततश्चायमर्थः[24]—आगामिनि च काले सर्वस्मै प्रयोजनाय। अथवा तातिशब्दः तनोतेर्विस्तारार्थस्य। अद्य च आगामिनि च काले सर्वप्रयोजनविस्तारार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ याचामहे[25] स्वस्तिम् स्वदीयां दूरेपापाम् सत्क्रियाम् अद्य च श्वः च सर्वस्य धनस्य[26] विस्ताराय[27] ॥ ६ ॥

[28]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[29] ॥

---

१. द्वा रु रुपं. २. सम्बन्धि वि[2] स. ३. सा मूको. ४-४. °णस्वं मूको. ५. गण मूको. ६-६. °मूढ···स' मूको. ७. °समूह वि[2] अ; °सङ्घ वि[1]. ८. गोकामा मूको. ९-९. गामाल° वि[1]; गालभते वि[1]. १०. श्रुत मूको. ११. श्रुतोऽपि वि[1]. १२. प्रत्याख्यातदानुत्वय मूको. १३. नास्ति मूको. १४. °ष मूको. १५. °अघाम मूको. १६-१६. °अघामता वि[1]; °अघानमता वि[2] अ. १७. सत्यर्थम मूको. १८. °वसुम मूको. १९. सार्वदेवार्तातिल् मूको. २०. तातिप्र° मूको. २१-२१. स्वस्तस्व शब्दोऽत्रा (°त्र° वि[1]) गामिकालमत्रोप···र्थः मूको. २२. 'इ से वि[1] रुपं. २३. नास्ति रुपं. २४. °स्तत्व मूको. २५-२५. नास्ति मूको.

[५७]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रापूषणौ देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजऽसातये ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सूक्त इन्द्रोऽपि पञ्चमे' । पञ्चमेऽस्मिन् सूक्ते[2] इन्द्रोऽपि देवता, न केवलं पूषैव । इन्द्रा नु पूषणा परस्परापेक्षम् अनेनैकेन शब्देन [3]द्वयोरपीन्द्रापूष्णोरभिधानम् । तेन[3] प्रत्येकं द्विवचनप्रवृत्तिः । नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् इन्द्रापूषणौ वयम् सख्याय सखिभावाय स्वस्तये अविनाशाय च हुवेम आह्वयामः[4], वाजसातये अन्नसम्भजनाय च ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रापूषणौ क्षिप्रम् वयम् सख्याय अविनाशाय हवामहे, अन्नलाभाय च ॥ १ ॥

सोममन्य उपासदत् पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् । करम्भम् । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

स्कन्द० सोमम् अन्यः एकः उप असदत् [5]'उपसीदति इन्द्रः'[5] पातवे पातुम् चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम्[6] । करम्भम् दध्ना घृतेन वा [7]'मिश्रितः सक्तवः'[7] करम्भ उच्यते तम् अन्यः इच्छति पूषा ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमम् एकः[8] उप असीदद् इन्द्रः पातुम् अधिषवणफलकयोः अभिषुतम् । करम्भम् पूषा इच्छति ॥ २ ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । सम्ऽभृता । ताभ्याम् । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ ३ ॥

स्कन्द० अजाः अन्यस्य वह्नयः 'बर्हिः' (निघ १,१४) इति अन्ननाम । अन्नाः वोढार इत्यर्थः । कस्य । पूष्णः । हरी अन्यस्य इन्द्रस्य सम्भृता सम्यग्भृतौ सुपुष्टौ[9] । ताभ्याम् इत्यविर्यं तृतीया । तृतीयाश्रुतेर्वा गत्वेति[10] वाक्यशेषः । ताभ्यां हरिभ्यां हेतुभूताभ्यां गत्वा वा इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् मेघकन्दानि वा जिघ्नते पुनःपुनर्हन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अजाः पूष्णः वह्नयः[11] । हरी इन्द्रस्य सम्भृतौ । सः ताभ्याम् शत्रून् हन्ति ॥ ३ ॥

यदिन्द्रो अनयद् रितो महीरपो यर्षन्तमः । तत्र पूषाभवत् सचा ॥ ४ ॥

1-1. नास्ति मूको. 2. आदि वि[1]. 3-3. °धान···केन मूको. 4. आवहा मूको. 5-5. °तीन्द्र मूको. 6. °निषुतं मूको. 7-7. °ता स···वे वि[1] अ; °ता एवे वि[1]. 8. एवकम् वि[1] छपं; एकम् छ. 9. सुपुष्टौ मूको. 10. गतेति मूको. 11. नास्ति मूको.

यत्। इन्द्रः। अनयत्। रितः। महीः। अपः। वृषन्ऽतमः। तत्र। पूषा। अभवत्। सचा ॥ ४ ॥

स्कन्द० अयन् यत्[1] 'मेघप्रधानम् इन्द्रः[2] रितः[3] गतः प्राप्तः सन्। अथवा यदिति सप्तम्याः लुक्। यस्मिन् काले इन्द्रो मेघं प्रति गतः। अनयत् नयति पृथिव्यां पातयति महीः अपः महान्ति[4] वृष्टिलक्षणान्युदकानि वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता। तत्र तस्मिन् स्थाने काले या पूषा अपि अभवत् भवति सचा सहायः। पूष्णा सहितो वर्षति न केवल इत्यर्थः ॥ ४ ॥

षेड्गुट० यदा इन्द्रः नयति गच्छन्तीः महतीः अपः वर्षितृतमः। तत्र[5] पूषा भवति सहायः ॥ ४ ॥

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव। इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम्। पूष्णः। सुऽमतिम्। वयम। वृक्षस्य। प्र। वयाम्ऽइव। इन्द्रस्य। च। आ। रभामहे ॥५॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। 'या स्तोत्रनुन्निवृक्षात्मिका[6] ताम् पूष्णः सुमतिम् शोभनां बुद्धिम्[7] वयम् वृक्षस्य 'वयाम् इव[8]। वयाः[9] शाखा[10] उच्यन्ते (नि. या १,४)। यथा कश्चिद् वृक्षस्य शाखाम्[11] नमयेत्। न च केवलस्य पूष्णः। किं तर्हि। इन्द्रस्य च प्र आ रभामहे प्रकर्षेणाऽऽश्रयामः[12] ॥ ५ ॥

षेड्गुट० ताम् पूष्णः स्वभूताम् सुमतिम् वयम् वृक्षस्य शाखामिव प्रकर्षेणाऽऽश्रयामः, इन्द्रस्य च ॥ ५ ॥

उत् पूषणं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः। मघा इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत्। पूषणम्। युवामहे। अभीशून्ऽइव। सारथिः। मघै। इन्द्रम्। स्वस्तये ॥ ६ ॥

स्कन्द० वत् युवामहे यु मिश्रणे। ऊर्ध्वं मिश्रयामः[13] उत्क्षिपामः। स्वार्थसाधनार्थम् उत्थापयाम इत्यर्थः। अथवा 'स्तौति यौति रौति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु[14] पाठात् यौतिरत्र स्तुत्यर्थः। उच्छब्दस्तु[15] धात्वर्थानुवादी। स्तुम इत्यर्थः। कम्। पूषणम्। कथम्। अभीशून् इव सारथिः यथाऽश्वप्रग्रहान्[16] उत्क्षिपति स्तौति वा सारथिः तद्वत्। किमर्थम्[17]। मघै स्वस्तये महते अविनाशाय। न च केवलं पूषणम्। किं तर्हि। इन्द्रम् च ॥ ६ ॥

षेड्गुट० पूषणम् वयम् उत् युवामहे। अभिमुखम् मानयामः उद्यवः। अभीशून् इव सारथिः महते अविनाशाय, इन्द्रम् च ॥ ६ ॥

[18]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[19] ॥

[५८]

[20]भारद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। पूषा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीया जगती[21]।

शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२. °नमद् वि°; °नमिन्द्र वि² अ. ३. रितं वि¹. ४. सत्प्रति वि². ५. ड १ मूको. ६-६. यो स्तोत्र° वि¹. ७. वृद्धं वि¹ अ. ८-८. वयमिव वि¹ अ. ९. वर्षा मूको. १०. शाखा वि² अ. ११. °श्रयाम मूको. १२. विश्रयाम वि¹. १३. °चंयति वि¹. १४. इच्छ° मूको. १५. °ग्रहा° वि² अ. १६. घृटिसम् मूको. १७-१७. नास्ति मूको.

शुक्रम्। ते। अन्यत्। यजतम्। ते। अन्यत्। विषुरूपे इति विषुऽरूपे। अहनी इति। द्यौःऽइव। असि। विश्वाः। हि। मायाः। अवसि। स्वधाऽवः। भद्रा। ते। पूषन्। इह। रातिः। अस्तु ॥ १ ॥

स्कन्द० शुक्रम् ते अन्यत् । [1]शुक्रशब्दोऽत्र शुक्लपर्याय । शुक्लं ते तव अन्यत् एकम्। किं पुनस्तत्। सामर्थ्याद् रूपम्। यजतम् ते अन्यत्। यजतशब्दोऽत्र शुक्लप्रतियोगित्वाद् लोहितपर्यायः। लोहितं ते अन्यद् अपरं रूपम्[1]। पूषा आदित्यः तस्य मध्यन्दिने शुक्लं रूपं लोहितम् उदयास्तमययोः। अथवा शुचेर्दीप्त्यर्थस्य [2]शुक्रो मत्वर्थीयः । शुक्लं दीप्तिमद् उच्यते। दीप्तिमत् ते तव एकं रूपं मण्डलाख्यम्। यजतं यष्टव्यम् अन्यत् मण्डलस्याधिष्ठायकम्। ते चैते विषुरूपे परस्परं भिन्नरूपे शुक्लरोहितस्वरूपेण। ते वा अहनी अहोरात्रे एते त्वमसि। तव चैते कर्मणी, यतस्त्वत्कर्तृके, एते अतस्त्वमसि,[2] द्यौः इव च त्वम् असि। यथा[3] द्यौर्व्याप्तिनी तथा त्वमपीत्यर्थः। विश्वाः हि हि-शब्दोऽत्र चार्थे। [3]सर्वाश्च मायाः प्रज्ञाः[3] अवसि प्रज्ञाहेतुभूतप्रकाशदानद्वारेण त्वं पालयसि। हे स्वधावः! स्वधेत्युदकनाम (नि. निघ १,१२), अन्ननाम (नि. निघ २,७) वा। [4]तत्प्राशनेनोदकेन हविर्लक्षणेन वान्नेन तद्वत्![4] किञ्च भद्रा कल्याणी ते तुभ्यं हे पूषन्! इह अस्मदीये यज्ञे रातिः हविर्दानम् अस्तु भवतु। अथवा भद्रा ते इति ते-शब्दः 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा २,३,६५) इति कर्तृलक्षणषष्ठ्यन्तः। कल्याणी त्वत्कर्तृका रातिरिहास्तु। कल्याणं दानम् इहास्मभ्यं त्वं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

येङ्कट० शुक्रम् ते अन्यत् रूपम्। यजतशब्दः[5] सामर्थ्यात् कृष्णवचनः कृष्णम् अन्यत्। स त्वम् नानारूपे अहोरात्रे आदित्य इव च भवसि। यथाऽहोरात्राभ्यां युक्त आदित्यः। तस्य हि पार्श्वयोः अहोरात्रे भवतः। यास्कस्त्वाह — 'शुक्रम् ते अन्यत्। लोहितं ते अन्यत्। [5]यजतं ते अन्यत्[5]। यविष्ठं ते अन्यत्'[6] (या १२,१७) इति। सर्वाणि प्रज्ञानानि रक्षसि अन्नवन्[6]। भजनवती ते पूषन्! मयि रातिः अस्तु ॥ १ ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।
अष्टां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत् संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः। पशुऽपाः। वाजऽपस्त्यः। धियम्ऽजिन्वः। भुवने। विश्वे। अर्पितः। अष्टाम्। पूषा। शिथिराम्। उत्ऽवरीवृजत्। सम्ऽचक्षाणः। भुवना। देवः। ईयते ॥ २ ॥

स्कन्द० अजाः अश्वाः शीघ्रगमनादिना सारथ्येनाश्वसदृशा यस्य सः अजाश्वः पशुपाः पशूनां पालयिता वाजपस्त्यः वाजम् अन्नम्। पस्त्यं गृहम्। हविर्लक्षणम् अन्नं गृहे यस्य स वाजपस्त्यः। यत्रैव हविर्दीयते तत्रैव निवसतीत्यर्थः[7]। धियंजिन्वः प्रज्ञया प्रीणयिता[8] विश्वे सर्वस्मिन् अर्पितः। अर्च गतौ इत्यस्य क्यन्तस्य रूपम्। गमितः। रक्षणात्मनाऽनुप्रवेशित इत्यर्थः। केन। सामर्थ्याद्

1-1. मुको. भाष्याभासात् निरुक्तपरीषं स्कन्दस्वामिभाष्यम् (१२,१७) इहोद्दृत्य पूरितः पाठः. 2. धौरिव मुको. 3-3. सर्वाश्चमाया प्रज्ञा मुको. 4. तद्वत् मुको. 5. यजत° 1-1. नास्ति मुको. 6. °न्नवत् इति वा मुको. 7. अस्त च भवत् मुको. 8. निवासोत्पर्यः स वि¹; निवासोत्पर्यं वि². 10. °ता मुत्रैव भजता ते मुको.

गात्रमनेव विधात्रा वा । अष्टाम्[1] तोत्रस्याऽऽराम् पूषा शिथिराम् शिथिलाम् अनवयन्त्रणादाम् उद्धरीभूतम् ऊर्ध्वं पुनःपुनर्वर्तयन् । क्लीलपा तोत्रदण्डं[2] 'पुनःपुनः ऊर्ध्वं प्रक्षिपंस्तेरयति.'। अधया रज्जुः अभीषुलक्षणा[3] अष्टोच्यते । तां शिथिलाम् उद्धरीभूतम् उद्यच्छन्[4] । गच्छन्तः पश्यन्पदम् भुवना भूतजातानि देवः ईयते गच्छति यज्ञान् अस्तमयदेशं वा प्रति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अजादयः[5] पशूनां पालयिता अन्नगृहः कर्मणः प्रीणयिता सर्वस्मिन् भुवने अर्पितः[6] अष्टाम् पूषा अधः पतन्तीम् पुनःपुनरुद्धरन् पश्यन् भुवनानि देवः गच्छति ॥ २ ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।
ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृत श्रव इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।
ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृत । श्रवः । इच्छमानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—देवा असुरान् न पश्यन्तोऽनुपगच्छन्तः समुद्रमुत्तेरुः। तत्र सूर्यः स्वभार्यायै[8] उत्कण्ठितो बभूव। तद् ज्ञात्वा तस्याः सकाशं गन्तुं देवाः पूषणम् अभ्यर्थयाञ्चक्रिरे[9]। स गत्वा तां हिरण्मयीभिर्नौभिः आनिनायेति। तदेतद् इहोच्यते—याः ते यव हे पूषन्! नावः अन्तः समुद्रे समुद्रस्य मध्ये हिरण्ययीः हिरण्मय्यः अन्तरिक्षे च[10] चरन्ति। उभयत्रापि लिङ्लक्षणः इत्यर्थः। ताभिः त्वम् यासि व्यत्ययेनायं भूते लट्। गतवानसि। दूत्याम् "दूतस्य कर्म"[11] दूत्या। दूतक्रियाम्। दौत्यमकार्षीरित्यर्थः। कस्य। सूर्यस्य। हे कामेन कृत!। कामः[12] स्वेच्छा तया करणं दूतकरणम् अत्राभिप्रेतम्, "न यत् किञ्चित्"[13]। स्वेच्छया दूत्यम् आपादितमित्यर्थः[14]। यो ह्याज्ञाप्यते परेच्छया स प्रवर्तते। यः पुनरभ्यर्थ्यते स्वेच्छया सः। अतोऽसौ कामेन कृतेति[15]। अभ्यर्थितश्च पूषा। "अतोऽस्योपपन्नम् एवम् आमन्त्रणं[16] कामेन कृतेति। किमर्थं दूत्याम् अयासिषः[17]। उच्यते—श्रवः कीर्तिम् इच्छमानः। कीर्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० याः ते पूषन्! नावः समुद्रमध्ये चरन्ति हिरण्मय्यः अन्तरिक्षे च, ताभिः त्वम् सूर्यस्य दूत्याम् गच्छसि। देवैः सहासुरवधार्थं समुद्रस्य पारे गतः सूर्यः[18] स्वभार्याम् उत्कण्ठितां प्रति पूषणं प्राहिणोत्। हे कामेन स्तोतृभिर्वशीकृत! स्तोतृणाम् अन्नम् इच्छमानः[19] ॥ ३ ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्याये कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

---

१. मास्ति वि[1]. २. कोऽत्र गण्डा मूको. ३-३. 'पुनः ··· प्रक्षि' मूको. ४. °भी ··· क्षणा मूको. ५. अयच्छन् मूको. ६. अजादय च वि[1] लुप्तं, अजादय ल. ७. तर्पतः मूको. ८. स्वभार्यया वि[2]. ९-९. देवा ··· अयत्किरे मूको. १०. भास्ति मूको. ११-११. दूतस्य ··· मे मूको. १२. कामेन मूको. १३-१३. न किञ्चित् मूको. १४. दूत्यमपा° मूको. १५. °त्रियते मूको. १६-१६. °व मन्त्रणं वि[1]. १७. °सिषम मूको. १८. समुद्रः ल लुप्तं. १९. यच्छन् ल प्रहतवत्.

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दसमऽवर्चाः ।
यम् । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यं देवास इति यच्छब्दात् तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । सः पूषा सुबन्धुः बन्धवो ज्ञातयः, ते [1]शोभनाः श्रीप्रदाः यस्य स[1] सुबन्धुः । दिवः आ आकारोऽत्र सामर्थ्याच्चार्थे । दिवश्चापि पृथिव्याः च इळः । 'इड्' (नि. निघ २,७) इत्यन्ननाम । अन्नस्य च पतिः स्वामी मघवा धनवांश्च दसवर्चाः दस्र दर्शनीयं तमःक्षयकरं[2] वा वर्चो दीप्तिर्यस्य स[2] दस्रवर्चाः । स कीदृशः पूषा । उच्यते—यम् देवासः देवाः अददुः दूतं दत्तवन्तः सूर्यायै सूर्यस्य भार्यायै । यमभ्यर्च्य सूर्यस्य भार्याया दूतं प्रेषितवन्त इत्यर्थः । कामेन कृतम् स्वेच्छया दूतं कृतम् । अभ्यर्थनया दौत्यम् आपादितमित्यर्थः । तवसम् महान्तम् खञ्चम् सुगमनम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूषा शोभनो बन्धुः दिवः च पृथिव्याः च अन्नस्य पतिः[4] धनवान् दर्शनीयतेजाः, यम् पूषणम् देवाः दत्तवन्तः[5] सूर्यायै कामेन[6] कृतम् महान्तम् सुगमम् ॥ ४ ॥

[7]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[8] ॥

[५९]

[9]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । बृहती छन्दः, सप्तम्याधाष्टपत्यः अनुष्टुभः[10] ।

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या३ यानि चक्रथुः ।
हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।
हतासः । वाम् । पितरः । देवऽशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'द्वे ऐन्द्राग्ने' । द्वे पृष्ठे सूक्ते इन्द्राग्निदेवत्ये । नु क्षिप्रम् प्र वोच लिटि उत्तमपुरुषैकवचने 'वच' उम्' (पा ७,४,२०) इत्युमागमो 'द्विवचनाभावश्च छान्दसत्वात्' । प्रब्रवीम्यहम् सुतेषु सोमेषु वाम् युवयोः वीर्या वीरकर्माणि[1] यानि चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः । कृतमानि तानि । उच्यते—हतासः हता युवाभ्याम् । के । उच्यते—वाम् पितरः युवयोः पितरः । पितरोऽपि युवाभ्यां हताः किमुतान्ये सम्बन्धिन इत्यर्थः । कीदृशाः । उच्यते—देवशत्रवः देवाः शत्रवो येषां ते देवशत्रवः । अपटव इत्यर्थः । ये हि न यजन्ते तेषां देवाः शत्रवः । तांश्च हत्वा स्थ हे इन्द्राग्नी । जीवथः युवम् । देवद्विषः सम्बन्धिनोऽपि हतबलोर्ध्वयोश्चित्तपीडाऽपि जातेत्यर्थः ॥ १ ॥

1-1. शोभ ··· यस्य प्रथमश्रीप्रदा स अ वि[1]; शोभ ··· यस्य श्रीप्रदाः स वि[2], २. °करो सूक्तो. ३. सादित सूक्तो. ४. पतिः वि[1] छपं; पदतिः ल. ५. दत्तवन्त स छपं. ६. °मेन कामेन कर्म. * ७. सादि सूक्ते. ८-८. °वः यष्ठम° वि[1]; °ब षष्ठ° वि[2]. ९. °कर्मणि वि[1].

वेङ्कट० प्र ब्रवीमि क्षिप्रम् सुतेषु सोमेषु युवयोः वीर्याणि, यानि युवाम् चक्रथुः। हताः युवाभ्याम् पापयितारः पृथिव्याः असुराः। हे इन्द्राग्नी! 'युवां तु असुरैः अहतो जीवथः' ॥ १ ॥

वट्इत्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।
समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

वट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।
समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहऽमातरा ॥ २ ॥

स्कन्द० वट् इत्था इति द्वयोः सत्यनाम्नोः 'अभ्यासे भूयांसम् अर्थं मन्यन्ते' (या १०,४२) 'इति कर्थमूपरत्वेनापौनरुक्त्यम्। सत्यम् महिम्ना माहात्म्यम् वाम् युवयोः हे इन्द्राग्नी! पनिष्ठः। पण व्यवहारे स्तुतौ च। अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः। आकारस्तु पदपूरणः, पार्थे वा। परापेक्षया च समुच्चयः। समानः च वाम् युवयोः जनिता[1] जनयिता प्रजापतिः। समानपितृकत्वाच्च भ्रातरौ युवाम्। न च क्रमवज्जन्मानौ[2]। किं तर्हि। यमौ युगपज्जातौ इहेहमातरा इह प्रदेशे माता ययोस्तौ इहेहमातरौ। इहेहेति च[3] वीप्सा सन्निहितासेषजगत्प्रदेशप्रतिनिर्देशार्था[4]। सर्वजगत्प्रदेशपरिमातृकावित्यर्थः[5]। का पुनरिन्द्राग्न्योः माता। आत्मैव वा सर्वजगत्प्रकृतित्वात्, अदितिर्वा देवमातृत्वात्। तौ चोभावपि सर्वत्र स्तः। आत्मा सर्वगतत्वात्[6], अदितिः देवमाता माहाभाग्यात्[7] ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'सत्यमेव इत्थम् युवयोः महिमा इन्द्राग्नी। अतिशयेन स्तोतव्यः। एक एव युवयोः जनयिता। ततश्च भ्रातरौ युवां भवथः। युगपज्जातौ इहेहमातरा इह चेह च मातरौ ययोस्तौ तयोक्तौ। †अग्नेरपि द्यौर्माता† भवति, इन्द्रस्यादितिः' ॥ २ ॥

ओकिवांसा सुते सचाँ अश्वा सप्ती इवादने ।
इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ २ ॥

ओकिऽवांसा । सुते । सचा । अश्वा । सप्ती इवेति सप्तीऽइव । आदने ।
इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥ २ ॥

स्कन्द० ओकिवांसा इव समवाये इत्यस्यैतद्रूपम्। समवेतौ। सहितावित्यर्थः। सुते सोमे सचा सह सर्वैः ऋत्विग्यजमानैः अश्वौ सप्ती इव। सप्ती इति सपतेरर्चतिकर्मणो[10] रूपम्। यथा कश्चिद् अश्वबन्धः अश्वौ सप्ती स्तुत्यौ अत्यन्तोत्कृष्टौ आदने भक्षणस्थाने आह्वयेत् तद्वत्। इन्द्रा नु

१-१. नास्ति वि[1] लुप्तं. २-२. इत्यर्थः यस्ते ··· पा (पौ वि[1]) नवत्वमा (°क्या वि[2].) ···वयो हे इन्द्राग्नी ··· तारस्तु पदपूरणचार्थे वा परापेक्षया च स्व ···श्च पा युवयो ···ता (ता वि[1]) मूको. ३. °वज्राग्न्य (°ग्न वि[1]) नो मूको. ४. नास्ति वि[1]. ५. °जगत्यति (ज वि[1]) निर्देशार्थं (र्थः वि[1]) मूको. ६. °कोऽतीत्यर्थः मूको. ७. सर्वजगत्त्वाद् ज वि[1]. ८. महाभाग्यात् मूको. ९-९. नास्ति वि[1]. †-† °मे परिषा° ल लुप्तं. १०. सर्वते° मूको.

अग्नी इन्द्रा[1] अग्नी इति परस्परापेक्षमत्र द्विवचनम्। 'नु इत्यपि' क्षिप्रनाम। क्षिप्रम् इन्द्राग्नी अवसा तर्पणेन निमित्तेन। सोमेन तर्पयितुमित्यर्थः। इह यज्ञे वह्निना वसवन्तौ। यद्यपि इन्द्र एवैको[2] वह्नी नासिः[3], तथापि साहचर्याद् अयमुभयोः वह्निव्यपदेशः। वयम् देवा देवौ हवामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'सङ्गतौ सुते सोमे सह अश्वौ इव सरणशीलौ यासेऽन्नीये इन्द्राग्नी' 'क्षिप्रम् रक्षणार्थम् इह आयुधवन्तौ वयम् देवौ हवामहे[4]' ॥ ३ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत् तेष्वृताद्रुधा ।
जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽद्रुधा ।
जोषऽवाकम् । वदतः । पज्रऽहोषिणा । न । देवा । भसथः । चन ॥ ४ ॥

स्कन्द० यः स्तोता हे इन्द्राग्नी! सुतेषु सोमेषु वाम् युवाम् स्तवत् आदरेण स्तौति, तेषु व्यत्ययेन षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने सप्तमीबहुवचनमेतत्। तस्य ऋताद्रुधा सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ जोषवाकम् वदतः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। प्रीणयितृ सेव्यं वा[5] वचनं जोषवाकः[6]। अत्यन्तोत्कृष्टस्तुतिरित्यर्थः। तं वदतः उच्चारयतः स्वभूते यज्ञे स्वभूतं वा सोमं हे पज्रहोषिणा! पज्रम्[7] अन्नं हविर्लक्षणं बलं वा स्तुतिक्रियाविषयं तद्वन्तः पज्राः[8] अङ्गिरस ऋषय ऋत्विजो वा, तेषां यत्स्वभूतं होतव्यं हविः तद्वन्तौ पज्रहोषिणौ! देवा! देवौ! न भसथः चन 'भसथः' (निघ २,८) इत्यन्तिकनाम, चनेति निपातः[9] पदपूरणो वा कदाचिदपीत्यस्मिन् वार्थे। स्तुतिश्रवणसक्तौ[10] कदाचिदपि न अथः[11] न पिबथः सोमम्। उत्कृष्टस्तुतिश्रवणसक्तयोः युवयोः भोजनमपि विस्मृतमिति[12] समस्तार्थः। यास्कस्त्वाह—'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम्' (या ५,२२) इति। अविज्ञातम् अविस्पष्टं[13] वचने जोषवाक उच्यते। अत्र पूर्वस्मिन्नर्धर्चे उत्तरस्मादर्धर्चात् भसथ इति क्रियापदमनुषज्यैकवाक्यता योज्या। यः सुतेषु सोमेषु युवां सम्यक्स्तौति, तस्य यज्ञे सोमं भसथः अक्षीथः। पिबथ इत्यर्थः। जोषवाकं स्पविस्पष्टं वदतः असम्यक् स्तुवतः न कदाचिदपि भसथ इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः इन्द्राग्नी! सुतेषु सोमेषु वाम् स्तौति, तेषु सोमेषु हे पज्रस्य वर्धयितारौ!। तस्य सोमम् अश्नीथ इति वाक्यशेषः। अथ योऽयं जोषवाकं वदति। 'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति' इति। जोषवाकम् वदतः समीचीनं वक्तुमशक्तस्य हे प्राञ्जितहोषिणौ! न देवौ तस्य सोममश्नीथ इति यास्कः (५,२२) ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२. नु ... स्पि मूको. ३. 'सैको वि' अ. ४. नान्नौ मूकौ. ५-५. नास्ति वि' एषं. ६-६. नास्ति वि'. ७. वां अ वि'. ८. 'वाक मूको. ९. पज्रम् मूको. १०. पज्रा मूकौ. ११. निपात मूको. १२. श्रुति' मूको. १३. अर्थ. मूको. १४. विस्मरति मूको. १५. अपि स्पष्ट मूको.

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।
विषूचो अश्वान् युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । क । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तः । चिकेतति ।
विषूचः । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । एकः । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी[1] क अस्य द्वितीयार्थे षष्ठ्येयं । इदम् वाम् । षष्ठीनिर्देशान्माहात्म्यमिति शेषः युवयोर्माहात्म्यं हे देवौ मर्तः मनुष्यः चिकेतति जानाति । एतत् कतमत् । उच्यते—'विषूचः विषु इति निपातो नानात्ववाची, अञ्चतिर्गत्यर्थः । नानागामिनः अश्वान् युयुजानः नियुञ्जानः ईयते गच्छति युवयोः एकः न द्वावपि समाने आ रथे आ इत्येषोऽपीत्यस्य स्थाने । समानेऽपि रथे । मनुष्ययोर्हि[2] समानरथयोगाद् द्वावपि गच्छतो वा न वा, नैकः । युवयोस्तु समानरथयोरपि देवताभाग्याद् ऐन्द्रकर्मणीन्द्र एव गच्छति नाग्निः, आग्नेये चाग्निरेव न इन्द्रः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी[1] क युवयोः एतत् कर्म जानाति हे देवौ[1] मनुष्यः । किं तत् कर्मेत्याह—विषूचः अश्वान् समाने रथे युयुजानः एकः[1] इन्द्रः गच्छति । समानो यो रथस्तस्य चतुरः अश्वान् आह । तेषां च विषक्तस्य केचिद् गच्छन्ति केचिदागच्छन्तीति ॥ ५ ॥

[*]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[*] ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात् पद्वतीभ्यः ।
हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत् त्रिंशत् पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पत्ऽवतीभ्यः ।
हित्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी[1] अपात् अपादा पादवर्जिताऽपि इयम् उषा पूर्वा प्रथमा आ अगात् आगता । उदितत्यर्थः । कुत पूर्वा । उच्यते—पद्वतीभ्यः पादवतीभ्यो मनुष्यादिजातिभ्यः । अप्रबुद्धेष्वेव प्राणिषु उषा उदितेत्यर्थः । हित्वी शिरः 'शिर आदित्यो भवति, यदनुशेते सर्वाणि भूतानि' मध्ये चैषां तिष्ठति' (या ४,१३)। प्राधान्याभिप्रायेण वा आदित्यस्य शिरोव्यपदेशः । तं हित्वा विनाऽऽदित्येन । आदित्योदयादपि प्राणित्यर्थः । कथं पुनरागात् । 'जिह्वया च वावदत्'[2] । व्यत्ययेनात्र नपुंसकता । अत्यर्थं शब्दं कुर्वतीत्यर्थः । यद्वा उषस उदयकाले पक्षिणः[3] वदन्ति तद् अग्नेरेवोपचर्यते । चरत् । चरितवत्यर्थः । अपादि व्यत्ययेनैव नपुंसकता । गच्छन्ती च आदित्योदयं प्रति त्रिंशत् पदा[4] पदानि स्थानानि मुहूर्ताख्यानि निः[5] अक्रमीत् नि 'इति आ' इत्येतस्य स्थाने । आक्रान्तवती । अथवा पदेति पादशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तस्य रूपम् । 'त्रिंशदिति च'[6] मुहूर्तविषयम् व्यत्ययेन

---

१ १ विषूच इति वि[2] २ मनुष्ययोर्हि मूको ३ ककौ मूको ४ ४ नास्ति मूको.
५ नास्ति वि[1] ६ १ जिह्वया चावदत् मूको ७. पक्षिणो मूको. ८. नास्ति मूको.
९ ९ त्रिंशदित्यपि न वि[1]

च नपुंसकता। त्रिंशतं मुहूर्तान्[1] स्वेन पादेनाक्रान्तवती। त्रिंशन्मुहूर्तकस्य अहोरात्रस्य आदिम् आदित्योदयं[2] प्राप्तेत्यर्थः। आदित्योदयप्राप्त्या चात्र मनुष्याणां व्यापारकालप्राप्तिर्लक्ष्यते। उषा उदिता, सूर्योऽप्युदितः, प्राप्तः सर्वमनुष्याणां व्यापारकाल इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पादवर्जिता इयम् पद्भतोभ्यः[3] पूर्वा आगच्छति शीघ्रम् उषाः। त्यक्त्वा शिरः। शिरोरहितोऽपीत्यर्थः। मनुष्याणां वयसां च जिह्वया शब्दं कुर्वाणा चरन्ती त्रिंशतं[4] मुहूर्तान् एकेनाह्ना अतिक्रामति ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी आ हि तंन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः।
मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्क्तं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति। आ। हि। तन्वते। नरः। धन्वानि। बाह्वोः।
मा। नः। अस्मिन्। महाऽधने। परा। वर्क्तम्। गोऽइष्टिषु ॥ ७ ॥

स्कन्द० किञ्च हे इन्द्राग्नी! आ हि तन्वते हि-शब्दः पादपूरणः। आतन्वते विततज्यानि[5] कुर्वन्ति नरः एतेऽस्माकं शत्रुभूता मनुष्याः धन्वानि धनूंषि बाह्वोः। बाहुसम्बन्धाद् हस्तावत्र बाहू उच्येते। एतेऽस्माभिः सह सङ्ग्रामार्थं[6] हस्ताभ्यां धनूंषि गृह्णन्तीत्यर्थः। एतत् ज्ञात्वा मा[7] नः अस्मान् अस्मिन् महाधने सङ्ग्रामे परा वर्क्तम्। परा इत्येष परीत्येतस्य 'स्थाने। वृजिर्वर्जनार्थः[8]। वर्जनं च त्यागः। मा परित्यक्तमित्यर्थः[9]। गविष्टिषु। सङ्ग्रामविशेषणमेतत्। एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। गावः प्राप्तुमिष्यन्ते[10] येन सङ्ग्रामेण स गविष्टिः, तस्मिन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इह इन्द्राग्नी! बाह्वोः स्थितानि धनूंषि योद्धारो मनुष्याः आततज्यानि कुर्वन्ति प्रभायाम्। मा अस्मान् अस्मिन् सङ्ग्रामे परित्यजतम् गवामन्वेषणेषु। शत्रुभ्य आजिहीर्षितासु गोष्विस्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति मा घा अर्यो अरातयः।
अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति। तपन्ति। मा। अघाः। अर्यः। अरातयः।
अप। द्वेषांसि। आ। कृतम्। युयुतम्। सूर्यात्। अधि ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी! तपन्ति सन्तापयन्ति मा[11] अघाः पापाः अर्य अरयः अरातयः[12] अशातारः। देवेभ्यो हविषाम् अयष्टार इत्यर्थः। एतत् ज्ञात्वा अप द्वेषांसि आ कृतम्। [13]अपाकृतम् अपनयतं द्वेषांसि द्वेष्याण्यस्मत्पापानि[13], यै. सम्बन्धात्[14] माम् एते सन्तापयन्ति। अथवा द्वेषांसीति व्यत्ययेन

---

1. मुहूर्तांव् मूको. 2. 'दोरुत्कादि' मूको. 3. पद° मूको. 4. 'शत् मूको. 5. 'तज्या ... नि मूको. 6. सङ्ग्रामार्थं मूको. 7. मास्ति वि°. 8-8. वा ... वृजि° मूको. 9. परित्यक्त° मूको. 10. 'यते मूको. 11. मा वि° अ. 12. ... °प मूको. 13-13. °मत ... स्मा° मूको. 14. सम्बद्ध° वि°.

नपुंसकता। द्वेष्यान् शत्रून् अपनयतमिति। युयुतम् यौति पृथग्भावार्थं। पृथक् कुरुत च सूर्यात् आदित्यात् असच्छत्रून्। यथाऽऽदित्य न पश्यन्ति तथा 'कुरुतम्। विकलेन्द्रियान्' कुरुतमित्यर्थः। अधि शब्दस्तु' 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीय पदपूरण ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी। तपन्ति' मा हन्तार अभिगन्तार शत्रव। तत्र युवाम् आप आ कुतम् रक्षासि। पृथक् कुरुत च तानि सूर्यात् अस्मात्, मारयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा। आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसम् ।९।

इन्द्राग्नी इति। युवो। अपि। वसु। दिव्यानि। पार्थिवा।
आ। नः। इह। प्र। यच्छतम्। रयिम्। विश्वायुऽपोषसम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी। युवो युवयो अपि च वसु वसूनि धनानि दिव्यानि दिवि भवानि अपि पार्थिवा पृथिव्या भवानि। लोकद्वयेऽपि युवयोर्धनानि सन्तीत्यर्थः। अत ईश्वरत्वात् न अस्मभ्यम् इह यज्ञे 'आ प्र यच्छतम्' आभिमुख्येन दत्तम् रयिम् धनम् विश्वायुपोषसम् 'सर्वगामि पोषण यस्य स विश्वायुपोषा तम्'। सर्वपुष्टिकरमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी। युवयो अपि दिव्यानि वसूनि पार्थिवानि च सन्ति। आ प्र यच्छतम् अस्मभ्यम् इह धनम् सर्वेषा मनुष्याणां पोषकम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता।
विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति। उक्थऽवाहसा। स्तोमेभि। हवनऽश्रुता।
विश्वाभि। गीऽभि। आ। गतम्। अस्य। सोमस्य। पीतये ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी। उक्थवाहसा उक्थानि[1] स्तोत्राणि तान्युह्यन्ते[2] प्राप्यन्ते याभ्यां तावुक्थवाहसौ[3]। स्तुत्यावित्यर्थः। स्तोमेभि हेतावियं तृतीया, प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा। स्तोत्रैरङ्गभूतैः कैर्हेतुभूतैः। स्तोत्रश्रवणार्थमित्यर्थः। हे हवनश्रुता। आह्वानस्य श्रोतारौ[4]। न च केवलैः स्तोत्रैः। किं तर्हि। विश्वाभि गीर्भि सर्वाभिश्च होत्रादिकर्तृकाभिरपि स्तुतिभिर्हेतुभूताभि। स्तोत्रेभ्योऽन्यासामपि सर्वासां स्तुतीनां श्रवणार्थमित्यर्थः। 'आ गतम् आगच्छतम् अस्य[5] च सोमस्य पीतय पानार्थम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राग्नी। स्तोत्रवहनौ[6] स्तोमै सह मनुष्याह्वानस्य श्रोतारौ। सर्वाभि स्तुतिभि पुरुषि ताभि आ गच्छतम् अनुम् सोमम् पातुम् ॥ १० ॥

[7]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्ग[8] ॥

---

१. 'तमविक' वि[1] अ, 'तम्। अविक' वि[2] २ अपरा[3] मूको ३ तद्वन्ति स एव
४ अपरश्च('रो अ)तम् मूको. ५ ५ आस्ति मूको. ६. उक्थानि वि[1] अ ७. शुद्धे मूको
८ तत्रत्य' मूको ९ ९ आगमागच्छ सोमस्य वि[1]. १० 'वनौ वि[1] अ, 'वनेन हर्ष.

[६०]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री छन्दः, आद्यास्तिस्रः त्रयोदशी च त्रिष्टुभः, चतुर्दशी बृहती, पञ्चदश्यनुष्टुप्[1] ।

इनर्थद् वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।
इरज्यन्ता वसुव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

इनर्थत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।
इरज्यन्ता । वसुव्यस्य । भूरेः । सहःऽतमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स्कन्द० अथत् अथतिर्वधकर्मा (तु. निघ २,१९) । हन्ति वृत्रम् स्वशत्रुम् उत सनोति । षणु दाने । ददाति यः वाजम् अन्नम् । अन्नवांश्च भवति इत्यर्थः । यः किं करोति । उच्यते—इन्द्रा यः अग्नी यो मनुष्यः इन्द्राग्नी सहुरी अभिभवनशीलौ सपर्यात् परिचरति । कीदृशौ । इरज्यन्ता 'इरज्यति' (निघ २, २१) इत्यैश्वर्यकर्मा । 'ईशानौ वसव्यस्य' वसोः समूहो वसव्यस्तस्य धनसमूहस्य भूरेः बहोः सहस्तमा सहःशब्दोऽन्नान्तर्गोतमत्वर्थः । बलवत्तमौ सरसा बलेन वाजयन्ता हविर्लक्षणम् अन्नम् इच्छन्तौ ॥ १ ॥

वेङ्कट० हन्ति उपद्रवम्[2] । अपि च लभते अन्नम्[3] । यः[4] इन्द्राग्नी परिचरति समानाद्धानौ ईश्वरौ भवन्तौ बहोः वसुसमूहस्य अतिशयेन बलिनौ बलेन युद्धं कुर्वाणौ ॥ १ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसो अग्न ऊळ्हाः ।
दिशुः स्वरुषसे इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वः । उषसः । अग्ने । ऊळ्हाः ।
दिशः । स्वः । उषसः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

स्कन्द० यावुक्तगुणौ स्थः ता तौ युवाम् योधिष्टम् अयुध्येथाम् अभि गाः 'अभिरभागे' (पा १, ४,९१) इत्येवम् अत्राभिर्लक्षणे 'कर्मप्रवचनीय इति गवां[5] लक्षणत्वेनाभिधानम् । फलभूता गाः इति[6] । यदः[7] अस्मभ्यं गा दातुम् । तदर्थं 'अहत्वा युवाम् अयुध्येथाम्' इत्यर्थः । हे इन्द्र! योधिष्टमिति द्विवचननिर्देशाद् उभावग्नीन्द्रौ युद्धे विनियुयुक्षितावित्यन्यतरसम्बोधनं[8] प्रदर्शनार्थं वा आदरातिरेकख्यापनार्थं वा[9], यथा पितापुत्रयोः कश्चित्क्रियायां विनियुयुक्षितयोः पितुरेव सम्बोधनं देवदत्त! भुङ्क्ष्वां युवां पितापुत्राविति । नूनम् इति तु पादपूरणम् । न च केवला गाः[10] प्रति । किं तर्हि । अपः बदकानि[11] च वृष्टिलक्षणानि प्रति । बृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः अथवा योधिष्टमिति[12] परस्मैपदात् 'युध्यति घन्नति' (निघ २, १४) इति च परस्मैपदिनो युध्यतेर्गतिकर्मसु[13] पाठाद् युध्यतिरिह गत्यर्थः । अभिशब्दस्य चोपसर्गस्य अनेन सम्बन्धः ।

1-1. आस्ति मूको. २-२. ज्ञानोपत[4] मूको. ३. उपद्रवम् स्व स्पं. ४. 'अम् च वि[1]. ५. मारित वि[1]. ६-६. 'नीयः···गवां मूको. ७. प्रतिभा वि[1] अ; प्रति आ वि[1]. ८. उप मूको. ९-९. तथा···यु (व वि[1].) योधा मूको. १०. 'विनम्बका' मूको. ११. आस्ति मूको. १२. आस्ति वि[1] अ. १३. क्तानि मूको. १४. योधिष्ठ[4] मूको. १५. युध्यते[4] मूको.

गोशब्दोऽपि स्तुतिवचनः। अभिगच्छतम् अस्मदीयां स्तुतिं प्रति वृष्टिलक्षणाप्तापः प्रतीत्यर्थः। युद्ध्वा चाभिगम्य वा। स्वरुषसः[1] इत्याद्येकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दौ अपां प्रतिनिर्देशावत्राध्याहर्तव्यौ। याः स्वः आदित्यनामैतत् (नि. या ५,४)। आदित्यः उषसः च उत्तमस्थानाः प्रति हे अग्ने। ऊळहाः ऊढाः प्रापिता रश्मिभिः। दिशः च प्रति 'स्वः। द्युनामैतत्' दिवश्च प्रति उषसः[2] च मध्यस्थानाः[3] प्रति हे इन्द्र!। यत्र क[4]च युवाभ्यां रश्मिभिर्यौ[5] नीता इत्यर्थः। चित्राः विचित्राः ता वृष्टिलक्षणा अपः गाः च हे अग्ने! युवसे युवस्व मिश्रयावाभ्यां सह। अस्मभ्यं देहीत्यर्थः। न च केवलस्त्वम्। किं तर्हि। नियुत्वान् नियुतोऽश्वास्त्वद्वान्। अत्र प्रकरणाद् इन्द्रः, न वायुः। स च युवताम्। इन्द्रश्च ददातिरत्यर्थः। अथवा नियुत्वानित्यग्नेरेव विशेषणम्। यस्त्वं नियुत्वानिति। केवलस्य चाग्रहणं प्रदर्शनार्थम् आदरातिरेकख्यापनार्थं वेत्युक्तम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ युवाम् इन्द्र! सत्प्रति गाः 'अभि योधिष्टम्'। हे अग्ने। त्वम्, अपः[6] स्वः उदकानि आदित्यं च रक्षसि। उषसः च त्वयोढा भवन्ति। हे इन्द्र! त्वं च दिशः आदित्यम् उषसः चित्रवर्णाः प्रथरोषत्! रासयसि। उदकानि अग्ने! गन्तृणि त्वं च युवसे नियुत्वान् इति ॥ ३ ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक्।
युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ। वृत्रऽहणा। वृत्रहऽभिः। शुष्मैः। इन्द्र। यातम्। नमऽभिः। अग्ने। अर्वाक्।
युवम्। राधःऽभिः। अकवेभिः। इन्द्र। अग्ने। अस्मे इति। भवतम्। उत्तऽतमेभिः ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे वृत्रहणा! वृत्रस्य हन्तारौ! वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तृभिः शुष्मैः सेनालक्षणैः बलैः सह हे इन्द्र! अग्ने! च आ यातम् आगच्छतम् नमोभिः अस्मभ्यं यानि देयानि तैरन्नैः सह अर्वाक् अस्मान् प्रति युवम् युवाम्। न च केवलैर्नमोभिः। किं तर्हि। राधोभिः धनैः अकवेभिः कुत्सिताः कवयः अकवयः तेभ्यः हितम् आकवेयम्, "तत्र चोक्ते" (पा ६,३,१०७) इति वयादेशः छान्दसत्वाद्, शब्दान्तरं वा तदर्थम्। अकुत्सितैरित्यर्थः[7]। आगत्य च हे इन्द्र! अग्ने! च अस्मे भवतम् अस्मान् प्रति भवतम्। अस्मत्सम्बन्धिकुटुम्बेन भवतमित्यर्थः। उत्तमेभिः व्यवहितमपि राधोभिरित्येतत्य[8] विशेषणम्। उत्तमैः राधोभिरिति। अकुत्सितं हि[9] मध्यममपि[10] भवति। तन्निवृत्त्यर्थम् उत्तमेभिरिति विशेषणम् ॥३॥

वेङ्कट० आ यातम् हे शत्रूणां हन्तारौ! शत्रूणां हन्तृभिः बलैः अस्मभ्यं प्रदित्सितैः सह इतोमुखम्[11]। इन्द्राग्नी! युवान् धनैः अकुत्सितैः सह अस्मासु भवतम् उत्तमैः ॥ ३ ॥

ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतम्। इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता। हुवे। ययोः। इदम्। पप्ने। विश्वम्। पुरा। कृतम्। इन्द्राग्नी इति। न। मर्धतः ॥४॥

---

१. स्वरुष सू को. २-२. स्वर्नामै° सू को. ३. वर्त्मः सू को. ४. मध्यमा सू को. ५-५. य°...रिन् सू को. ६-६. भियो° ब. ७. अत्र ब प्रपं. ८-८. करणोभ्य सू को. ९. आत्त° वि¹. १०. राध...सू को. ११. परि सू को. १२. गन्धरि सू को. १३. °तेषु° सू को.

स्कन्द० तौ हुवे आह्वयामि, ययोः इदम् पप्रे । पनतिः[1] स्तुत्यर्थः (नि. निघ ३,१४) । स्तौति विश्वम् सर्वम्[2] । सर्वमनुष्या इत्यर्थः । किं पप्रे । उच्यते — पुरा पूर्वस्मिन् काले कृतम् कर्म । चिरन्तनानि कर्माणीत्यर्थः । किञ्च इन्द्राग्नी न मर्धतः न हिंसतः । कम् । सामर्थ्यात् स्तोतारं यागमानं वा परस्परतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तौ ह्वयामि, ययोः[3] इदम् स्तूयते विश्वम् पुरा कृतम् कर्म । तावितौ न कञ्चन हिंसतः ॥ ४ ॥

उग्रा विघनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विऽघनिनौ । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ ५ ॥

स्कन्द०[4] उग्रा अभिसहौ विघनिना विविधं हन्तारौ । कान् । उच्यते — मृधः 'मृधः' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम । तं करोति मृधयति, मृधमतेः क्विप्, मृत्, तान् मृधः । सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः । इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामो वयम् । ता तौ आहूतौ सन्तौ नः अस्मान् मृळातः मृळयतः ईदृशे प्रार्थनाविशेषे । सप्तमीश्रुतेः वर्तमानानिति शेषः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उग्रौ विशेषेण शत्रून् हन्तारौ इन्द्राग्नी हवामहे । तौ अस्मान्[5] सुखयताम्[6] ईदृशे सङ्ग्रामे ॥ ५ ॥

[7]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[7] ॥

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृत्राणि । आर्या । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्ऽपती । हतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

स्कन्द० हतः[8] मारयत इन्द्राग्नी वृत्राणि शत्रुकुलानि आर्या आर्याणि सदाचाराणि । हतः दासानि उपक्षपयितव्यानि अनार्याणि । यावान् कश्चिच्छत्रुः सर्वं हत हत्यर्थः । सत्पती सतां पालयितारौ । हतः विश्वाः अप द्विषः अपेत्युपसर्गस्य 'हत इत्याख्यातेन' सम्बन्धः । अपहतः सर्वा द्वेष्ट्री रक्षांसि[9] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आर्यकृतानि उपद्रवाणि[10] नाशयतः दासकृतानि च सत्पतीश्वरौ । तथा विश्वानेव शत्रून् अप हतम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी युवामिमेऽभि स्तोमा अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबतम् । शम्ऽभुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी! युवाम् इमे अस्मदीयाः स्तोमाः अभि अनूषत अभिष्टुवन्तः । एतत् ज्ञात्वा पिबतम् हे शंभुवा! सुखस्य भावयितारौ! सुतम् अभिषुतम्[11] अस्मदीयं सोमम् ॥ ७ ॥

---

१. पन° मूको. २. सर्वेत्र मूको. ३. तयोः मूको. ४. °मा मूको. ५. द्वेषे° वि° कर्म। द्वेषेवत्ता° ह. ६-६. नास्ति मूको. ७. इत्र मूको. ८-८. इतीत्याख्या° वि°. ९. °क्षता मूको. १०. °वान् क्र प्रस्तावः. ११. अभिष्टुत° मूको.

वेङ्कट० इन्द्राग्नी। युवाम् इमे स्तोमाः अभिष्टुतवन्तः। पिबतम् हे सुखस्य भावयितारौ! सोमम् ॥ ७ ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥८॥

या। वाम्। सन्ति। पुरुऽस्पृहः। नियुतः। दाशुषे। नरा। इन्द्राग्नी इति। ताभिः। आ। गतम् ॥८॥

स्कन्द० याः वाम् युवयोः सन्ति पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः। अत्यन्तोत्कृष्टा इत्यर्थः। [1]नियुतः अश्वाः[1] दाशुषे यजमानस्यार्थाय[2] यजमानानुग्रहार्थम्[3]। तं प्रति गन्तुमित्यर्थः। हे नरा! मनुष्याकारौ! इन्द्राग्नी! ताभिः आ गतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० याः वाम् विद्यन्ते बहुभिः स्पृहणीयाः अश्वाः यजमानानुग्रहार्थम्, नेतारौ! इन्द्राग्नी! ताभिः आ गच्छतम् ॥ ८ ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः। आ। गच्छतम्। नरा। उप। इदम्। सवनम्। सुतम्। इन्द्राग्नी इति। सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

स्कन्द० याः पूर्वोक्ता नियुतः, ताभिः आ गच्छतम्[4] नरा। [5]उप इदम्[6] सवनम् [7]उपशब्दोऽत्र प्रतीत्यस्थाने[7]। 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम। इमं यज्ञं प्रति सुतम् च सोमं प्रति हे इन्द्राग्नी! सोमपीतये सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० [8]निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ।१०।

तम्। ईळिष्व। यः। अर्चिषा। वना। विश्वा। परिऽस्वजत्। कृष्णा। कृणोति। जिह्वया ॥ १० ॥

स्कन्द० विभक्तिस्तुतिरियम् अग्नेरेव केवलस्य। तम् ईळिष्व आत्मन पूजायमन्तरात्मनः प्रेर[9]। तं स्तुहि "हे अन्तरात्मन्!", यः अर्चिषा स्वेन ज्योतिषा वना वनानि वृक्षात्मकलक्षणानि विश्वा सर्वाणि परिष्वजत्। व्याप्नोतीत्यर्थः। कृष्णा कृष्णवर्णानि च कृणोति करोति जिह्वया। जिह्वास्थानीयया ज्वालया वनानि ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् स्तुहि, यः तेजसा सर्वाणि अरण्यानि दावभूतः व्याप्नोति[10], कृष्णानि च कृणोति[10] ज्वालया ॥ १० ॥

[11]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[11] ॥

य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । शुम्भाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः। इद्धे। आऽविवासति। सुम्नम्। इन्द्रस्य। मर्त्यः। शुम्भाय। सुऽतराः। अपः ॥ ११ ॥

1-1. नियतोऽश्वा वि[1]. 2. °मानस्यार्थं मूको. 3. °मानानामनु° मूको. 4. गच्छत मूको. 5-5. अयेदं मूको. 6-6. उपोऽत्र शब्दोऽत्र प्रतीत्यस्थाने मूको. 7-7. इन्द्राग्नदम् वि[1] अ; इन्द्राग्नदम् वि[2]. 8. °नाभिः मूको. 9. °रेत मूको. 10-10. आहि मूको.

स्कन्द० ता तौ हुवे आह्वयामि, ययोः इदम् पप्रे । पनति.[1] स्तुत्यर्थः (धा. निघ ३,१४) । स्तौति विश्वम् सर्वम्[2] । सर्वमनुष्या इत्यर्थः । किं पप्रे । उच्यते — पुरा पूर्वस्मिन् काले कृतम् कर्म । चिरन्तनानि कर्माणीत्यर्थः । किञ्च इन्द्राग्नी न मर्धतः न हिंस्तः । कम् । सामर्थ्यात् स्तोतारं यजमानं वा परस्परतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तौ ह्वयामि, ययोः[1] इदम स्तूयते विश्वम् पुरा कृतम् कर्म । तावुभौ न कञ्चन हिंस्तः ॥ ४ ॥

उग्रा विघनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विऽघनिना । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ ५ ॥

स्कन्द०[1] उग्रा अप्रसह्यौ विघनिना विविधं हन्तारौ । कान् । उच्यते — मृधः 'मृधः' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम । तं करोति मृधयति, मृधयतेः क्विप्, मृध्, तान् मृधः । सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः । इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामो वयम् । ता तौ चाहूतौ सन्तौ नः अस्मान् मृळातः मृळयतः ईदृशे प्रार्थनाविशेषे । सप्तमीश्रुतेः वर्तमानानिति शेषः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उग्रौ विशेषेण शत्रून् हन्तारौ इन्द्राग्नी[1] हवामहे । तौ अस्मान्[2] सुखयताम्[3] ईदृशे सङ्ग्रामे ॥ ५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[1] ॥

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृत्राणि । आर्या । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्ऽपती । हतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

स्कन्द० हतः[1] मारयत इन्द्राग्नी वृत्राणि शत्रुकुलानि आर्या आर्याणि सदाचाराणि । हतः दासानि उपक्षपयितव्यानि अनार्याणि । यावान् कश्चिच्छत्रुः सर्वं हत इत्यर्थः । सत्पती सतां पालयितारौ । हतः विश्वाः अप द्विषः अपेत्युपसर्गोऽयं 'हत हत्याख्यासेन' सम्बन्धः । अपहतः सर्वां द्वेष्ट्री रक्षांसीजाती.[1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आर्यकृतानि उपद्रवाणि[1] नाशयतः दासकृतानि च सत्पतीश्वरौ । तथा ' विश्वानेव शत्रून् अप हतम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी युवामिमेऽभि स्तोमा अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबतम् । शम्ऽभुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी ! युवाम् इमे अस्मदीयाः स्तोमाः अभि अनूषत अभिष्टुतवन्तः । एतत् ज्ञात्वा पिबतम् हे शंभुवा ! सुखस्य भावयितारौ ! सुतम् अभिषुतम्[1] अस्मदीयं सोमम् ॥ ७ ॥

१, पन' मूको. २. सर्वेत मूको. ३. तयोः मूको. ४. °मा मूको. ५. द्वेषेत्' वि' छर्प; सुद्वेदना' क. ६-६. नासित मूको. ७. हत मूको. ८-८. इतेत्यास्य° वि'. ९. °ऽत्रा मूको. १०. °वान् च यस्यायः. ११. अभिष्टुत' मूको.

वेङ्कट० इन्द्राग्नी। युवाम् इमे स्तोमाः अभिष्टुतवन्तः। पिबतम् हे सुखस्य भावयितारौ! सोमम् ॥ ७ ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा। इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥८॥

या। वाम्। सन्ति। पुरुऽस्पृहः। नियुतः। दाशुषे। नरा। इन्द्राग्नी इति। ताभिः। आ। गतम् ॥८॥

स्कन्द० याः वाम् युवयोः सन्ति पुरुस्पृहः बहूनां स्पृहणीयाः। अत्यन्तोत्कृष्टा इत्यर्थः। [1]नियुतः अश्वाः[1] दाशुषे यजमानस्यार्थाय[2] यजमानानुग्रहार्थम्[3]। तं प्रति गन्तुमित्यर्थः। हे नरा! मनुष्याकारौ! इन्द्राग्नी। ताभिः आ गतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० याः वाम् विद्यन्ते बहुभिः स्पृहणीयाः अश्वाः यजमानानुग्रहार्थम्, नेतारौ! इन्द्राग्नी। ताभिः आ गच्छतम् ॥ ८ ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम्। इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः। आ। गच्छतम्। नरा। उप। इदम्। सवनम्। सुतम्। इन्द्राग्नी इति। सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

स्कन्द० याः पूर्वोक्ता नियुतः, ताभिः आ गच्छतम्[4] नरा! [5]उप इदम्[6] सवनम् [7]उपशब्दोऽत्र प्रतीत्यर्थः स्थाने[7]। 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम। इमे यज्ञं प्रति सुतम् च सोमं प्रति हे इन्द्राग्नी! सोमपीतये सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत्। कृष्णा कृणोति जिह्वया ।१०।

तम्। ईळिष्व। यः। अर्चिषा। वना। विश्वा। परिऽस्वजत्। कृष्णा। कृणोति। जिह्वया ॥ १० ॥

स्कन्द० विभक्तस्तुतिरियम् अग्नेरेव केवलस्य। तम् ईळिष्व आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषः। तं स्तुहि [8]हे अन्तरात्मन्![8], यः अर्चिषा स्वेन ज्योतिषा वना वनानि वृक्षसमूहलक्षणानि विश्वा सर्वाणि परिष्वजत्। व्याप्नोतीत्यर्थः। कृष्णा कृष्णवर्णानि च कृणोति करोति जिह्वया जिह्वास्थानीयया ज्वालया वनानि ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् स्तुहि, यः तेजसा सर्वाणि अरण्यानि दावभूतः व्याप्नोति[9], कृष्णानि च कृणोति[9] ज्वालया ॥ १० ॥

[10]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[10] ॥

य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः। शुम्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः। इद्धे। आऽविवासति। सुम्नम्। इन्द्रस्य। मर्त्यः। शुम्नाय। सुऽतराः। अपः ॥ ११ ॥

1-1. नियुतोऽश्वा वि'. 2. 'यानेति स्था' मूको. 3. 'यानानानु' मूको. 4. गच्छत मूको. 5-5. अपेदं मूको. 6-6. उपोऽत्र शब्दोऽत्र प्रतीत्यर्थस्थाने मूको. 7-7. इन्द्रात्मन् वि' म; इन्द्रात्मनः वि', 8. स्थानो' मूको. 9. नोति मूको. 10-10. नास्ति मूको.

षष्ठ्यो दातारौ इषाम् अन्नानाम् रयीणाम् धनानां च । उभौ वाजस्य हविर्लक्षणस्य अन्नस्य [1]सातये सम्भजनाय हुवे आह्वयामि वाम् युवाम्[1] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० उभौ वाम् इन्द्राग्नी। घृतेन आहोतुम्[2] ह्वयामि सोमेन सह मादयितुम्। उभौ हि युवाम् दातारौ अन्नानां धनानां च । तथा सति उभौ वाम् अन्नस्य लाभाय ह्वयामि[1] ॥ १३ ॥

आ नो गव्येभिरश्व्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।
सखायौ देवौ सख्याय शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।
सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्ऽभुवा । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'नः अस्मान् गव्येभिः' गोसमूहैः अश्व्यैः अश्वसमूहैः वसव्यैः वसुसमूहैश्च सह उप आ गच्छतम्। 'अस्मभ्यं दातुं गवाश्ववसुसमूहान्' गृहीत्वाऽस्मत्समीपम् आगच्छतमित्यर्थः[1]। "परोक्षकृत उत्तरोर्धर्चः। तच्छब्दश्रुतेः" यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। यौ देवौ सखायौ वयस्यौ परस्परस्य सर्वयजमानानां वा शंभुवा सुखस्य भावयितारौ सख्याय 'सखिभावाय। अस्माभिः ऋत्विग्भिः सह सखित्वायेत्यर्थः[2]। इन्द्राग्नी तौ हवामहे आह्वयामो वयम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतम् अस्मान् गवादिसमूहैः। समानख्यानौ देवौ सख्यसिद्ध्यर्थं सुखस्य भावयितारौ तौ[3] इन्द्राग्नी हवामहे ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।
प्रीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।
प्रीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी। शृणुतम् हवम् आह्वानम् यजमानस्य भरद्वाजाख्यस्य सुन्वतः सोमम् अभिषुण्वतः। "हुत्वा च प्रीतम् कामयेयां तदीयानि" हव्यानि हवींषि सवनीयपुरोडाशादीनि[1]। कामयित्वा च आ गतम् आगच्छतम्, पिबतम् च सोम्यम् सोममयम् मधु माध्वीक मधुस्थानीयम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ १५ ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[1] ॥

1-1. सातये ··· मूको. २. हो° वि[1] रुपं. 3. आइ° वि[1] रुपं. 4-4. ···गव्येभिः वि[1]. 5-5. अस्मभ्यं···दातुम्° मूको. 6. °गच्छत मूको. 7-7. परो···दयः मूको 8-8. सखिभा ··· र्थः मूको. 9. तत् मूको. 10-10. शृ···मूको. 11-11. ···दीनि वि[1]. 12-12. भारित मूको.

[६१]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः,
आद्यास्तिस्रः त्रयोदशी च जगत्यः, चतुर्दशी त्रिष्टुप्[2] ।

इयमददाद् रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वाय दाशुषे ।
या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्रिऽअश्वाय । दाशुषे ।
या । शश्वन्तम् । आऽचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥१॥

स्कन्द० [3]"सूक्तमेकम् सरस्वतीम्' । द्वितीयानिर्देशात् स्तौतीति शेषः[3] । तां षळक्षरां[4] सप्तशीर्षां चतुष्पदां भूतभव्यां सुभगां वेदमातरं वाचम् अनेन प्रतिपादयति । वाग्वै[5] गायत्रीरूपा षडक्षरैश्चतुर्भिः पादैः । [6]षडक्षरा चतुष्पदा । सप्तव्याहृतिरूपैः शीर्षैः[6] सप्तशीर्षां । सर्वभूतानां च स्तनयित्नु-लक्षणेनात्मना[7] वृष्टिप्रदानद्वारेण भर्त्रीं । वृष्ट्युदकलक्षणेनैव धनेन सुभगा । भग इति हि [8]धननाम वा, यज्ञविद्भिर्ब्राह्मणैः[8] सुष्ठु सेव्यते तेन सुभगा । वेदानां च मातृभूता उपनीतस्य प्रथमम् अनूच्यमानत्वात् वेदजन्मनि मातृत्वेन [9]स्मरणाद् अतोऽस्या मातृत्वम् इति । अत्रेतिहासमाचक्षते—वध्र्यश्वं किल[9] तीव्रेण तपसा स्वर्गमारुरुक्षन्तम् देवदूता ऊचुः—नापुत्रस्य स्वर्गोऽस्ति । पुत्रम् ऋषे! प्रजनयेति । स पुत्रार्थं सरस्वतीम् आराधयाञ्चकार[10] । तस्मै सरस्वती पुत्रम् अददात् इति । तदेतदाह—'इयमददात्' इति । ··· ··· । इयम् सरस्वती अददात्[11] दत्तवती रभसम् महान्तम् ऋणच्युतम् च्यवतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । यैस्त्रिभिर्ऋणैः ऋणवान् जायते । यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया [11]पितृभ्यः ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इति, तेषां [12]च्यावयितारम् । यष्टारम् पुत्रिणम्[11] [11]ब्रह्म चरन्ते[12] चेत्यर्थः । दिवोदासम् नाम पुत्रम् वध्र्यश्वाय[13] ऋषये दाशुषे हवींषि दत्तवते । [14]परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतादात्[14] [15]भिन्नं वास्यम्[15] ॥ १ ॥

वेङ्कट० इयम् प्रायच्छत् वेगवन्तम् ऋणस्य च्यावयितारम्[16] पुत्रम् दिवोदासम्[17] नाम वध्र्यश्वनाम्ने यजमानाय । या इयं बहुस्रादनीयम् असुरम् आचखाद जघास । प्रत्यक्षस्तुरीयः पादः । ताश्चानि[18] महान्ति तव दात्रानि प्रवृद्धानि सरस्वति ! ॥ १ ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।
पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

1-1. नास्ति मूको. 2-2. इयं ६,६०१५ मन्त्रभाष्ये प्रमादात् पतितम्, तदिदं स्थापयित्वा 'शेषः' इति निर्देशितम् 3. ··· तषळक्षरा मूको. 4. वाग्वि अ; वाग्वि वि¹; वा··· वि¹. 5-5. षडक्षरा-श्चतुष्पद ··· मूको. 6. °शुभलक्ष° मूको. 7-7. °नाम···ब्राह्मणैर्वि° मूको. 8-8. °गादतोऽस्या मा···विल मूको. 9. चकार··· मूको. 10. अदात् वि¹. 11-11. पि···पुत्रिणं वि¹ अ; पितृभ्यः···पुत्रिण वि¹. 12-12. अक्षर्यन्त मूको. 13. च्यवयाय वि¹. 14-14. परोऽर्धर्च° मूको. 15-15. भिन्न··· मूको. 16. व्याव° अ; व्यावयि° इषं. 17. °दास अ इषं. 18. °श्चा अ इषं.

इयम् । शुष्मेभिः । बिसखाःऽइव । अरुजत् । सानु । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऊर्मिऽभिः ।
पारावतघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० ..... तथा च शाकपूणिना[1] नद्यभिधायिनः सरस्वतीशब्दस्य परिगणने — अथैषा नदी[2] । चत्वार एव तस्या निगमा भवन्ति । 'इयद्धसा मानुष आपयाया सरस्वत्या रेवदग्ने दिदीहि' (ऋ ३, ३३,४) 'चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु' (ऋ ८,२१,१८) 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति' (ऋ १०,७५,५), 'सरस्वती सरयुः सिन्धुरूर्मिभिः' (ऋ १०,६४,९)। पञ्चममप्युदाहरति — 'अम्बितमे नदीतमे' (ऋ २,४१,१६) इति । अत्राय न पक्षः परिगणित इति ॥ २ ॥[3]

वेङ्कट० इयम् बलैः बिसस्य खनितेव रुजति[4] सानु शिलोच्चयानाम् प्रवृद्धैः ऊर्मिभिः । पारावारघातिनी पारावतघ्नी इति यास्कः (नि. या २,२४) । कूलयोरुभयोर्भङ्क्त्रीमित्यर्थः । ताम् रक्षणाय स्तुतिभिः सरस्वतीम् कर्मभिश्च परिचरेम ॥ २ ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।
उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।
उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे सरस्वति! देवनिदः देवानां निन्दकान् नि बर्हय 'निबर्हयति' (निघ २,१९) वधकर्मा । जहि, प्रजाम् अपत्यानि च विश्वस्य सर्वस्य बृसयस्य बृसयनाम्नोऽसुरजातिविशेषस्य मायिनः मायावतः । उत क्षितिभ्य क्षितयो मनुष्याः तदर्थम् अवनीः नदीः अविन्दः विन्दतिर्लाभार्थः, सामर्थ्यांच्चात्र अन्तर्णीतण्यर्थः । लम्भय[5] । किम् । सामर्थ्याद् उदकम् । नदीरप्युदकेनापूरयेत्यर्थः । विषम् उदकनामैतत् (नि. निघ १,१२) । उदकं च सस्यनिष्पत्त्यर्थम् एभ्यः एषां मनुष्याणामर्थाय अस्रवः । वर्षेत्यर्थः । हे वाजिनीवति! वाजो बलं वेगो वा तद्वती वाजिनी सरस्वत्या सेना, तद्वती । अथवा वाजो हविर्लक्षणमन्नं तद्यस्यामस्ति सा वाजिनी यागसन्ततिः, तद्वती । अथवा वाजिनीशब्दो वाजशब्दस्य पर्यायः । वाजवती अन्नवती ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे सरस्वति! देवानां निन्दितॄन् असुरान् नि बर्हय, प्रजाम् च व्यासस्य बृसयनाम्नो बृत्रपितुः मायाविनः । अपि च[6] प्रजाभ्यः क्षेत्राणि अलम्भय । उदकम् एभ्यः अस्रवः अस्रवति । ॥ ३ ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामविट्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अविट्री । अवतु ॥ ४ ॥

---

१. शाकपू° वि[1] अ, शाकपू° वि[2]. २. स नदी मूको. ३. सु. निरुक्तस्यैतीयं स्कन्दस्वामिभाष्यम् (२,२४). ४. अर्द° मूको. ५. ...भय मूको. ६. मानित वि[1] अपं.

स्कन्द० प्रेत्युपसर्गोऽवतिरत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। नः अस्मान् देवी सरस्वती वाजेभिः वाजिनीवती[1] वाजशब्दोऽत्र बलनाम। सेनालक्षणैर्बलैर्बलवती। अथवा वाज इत्यन्ननाम[2]। यानि सरस्वती स्तोतृभ्यो ददाति हविर्लक्षणानि, तैरन्नैरन्नवती। धीनाम् प्रज्ञानां कर्मणां वा अवित्री पालयित्री प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र अवतु अस्मान् देवी सरस्वती अन्नैः अन्नवती कर्मणाम् अवित्री ॥ ४ ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते। इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः। त्वा। देवि। सरस्वति। उपऽब्रूते। धने। हिते। इन्द्रम्। न। वृत्रऽतूर्ये ॥ ५ ॥

स्कन्द० यः स्तोता त्वां हे देवि! सरस्वति! उपब्रूते उपगम्य ब्रवीति। स्तौतीत्यर्थः। धने हिते शुद्धोऽप्ययं दधातिर्निपूर्वस्तत्वे द्रष्टव्यः। हविर्लक्षणे धने 'देवां[3] निहितं'। उपकल्पितहविष्क इत्यर्थः। अथवा धने हित इति हितशब्द उपकारकवचनः[4]। 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पाणि २, ३,२३) इत्येषा चैषा सप्तमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति यथा। यद्धनम् उपकारकं तदर्थमित्यर्थः। कथम्। इन्द्रम् न इन्द्रमिव[5] वृत्रतूर्ये सङ्ग्रामे। तमित्यध्याहृत्यैकवाक्यता[6] योज्या। यः[7] उपब्रूते, तम् 'रक्षेति शेषः'[8] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः त्वा देवि! सरस्वति! उपस्तौति हितधननिमित्तम् इन्द्रम् इव सङ्ग्रामे, तं रक्षेति ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः' ॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि। रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम्। देवि। सरस्वति। अव। वाजेषु। वाजिनि। रद। पूषाऽइव। नः। सनिम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्वम् हे देवि! सरस्वति! अव पालय वाजेषु वाजिनि!। किञ्च रद रद विलेखनेऽन्यत्र इह तु सामर्थ्याद् दानार्थः। देहि पूषा इव यथा पूषा तद्वत् नः अस्मभ्यम् सनिम् दानम्। अथवा रदतिर्विलेखनार्थ एव। नः इति तु तादर्थ्ये चतुर्थी। विलिख अस्मदर्थं धनम्। 'यत्ते धनं' निखातमास्ते तदस्मभ्यमुत्खनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् देवि! सरस्वति! रक्ष सङ्ग्रामेषु। अन्नवति! देहि[9] पूषा इव स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् धनम् ॥ ६ ॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः। वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत। स्या। नः। सरस्वती। घोरा। हिरण्यऽवर्तनिः। वृत्रऽघ्नी। वष्टि। सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

---

१. °नीरति मूको. २. इत्यन्नाम वि°. ३-३. देवा निहिते वि° अ. ४. °कारक° मूको. ५. इन्द्रमव मूको. ६. तत्'''व्याह्' मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. नास्ति मूको. ९-९. सप्तेव वि°, पते ध अ, पते ध··· वि° १०. देवि वि° ऊनं,

स्कन्द० उत-शब्दोऽत्र समुच्चयासम्भवात् पदपूरणः। स्या सा प्रकृता नः अस्माकम् स्वभूता सरस्वती घोरा मेघानाम् असुराणां कृते[1] क्रूरा हिरण्यवर्तनिः [†]हिरण्यरथो विद्युद् वर्तनिर्गमनमार्गो[†] यस्याः सा हिरण्यवर्तनिः[1]। यतोयतो विद्युत् ततस्ततो गन्त्रीत्यर्थः। [2]अथवा हिरण्यस्य वर्तमित्री स्तोतॄन् प्रति गमयित्री। दात्रीत्यर्थः। वृत्रघ्नी वृत्रस्य हन्त्री वृष्टि कामयेते सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च एषा नः सरस्वती घोरा हितरमणीयमार्गा शत्रूणां हन्त्री कामयते सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

यस्या॑ अनन्तो अहु॑तस्त्वे॒षश्चरि॑ष्णुर्अर्ण॒वः। अम॒श्चर॑ति रोरु॒वत् ॥ ८ ॥

यस्याः। अनन्तः। अहुतः। त्वेषः। चरिष्णुः। अर्णवः। अमः। चरति। रोरुवत् ॥ ८ ॥

स्कन्द० यस्याः सरस्वत्याः स्वभूतः अनन्तः बहुः अहुतः अदक्षिणितः त्वेषः दीप्तः चरिष्णुः गमनशीलः अर्णव उदकसमूहः अमः [1]रोगः तासदृशः[1]। यथा रोगो भयानकः तद्वद् आगच्छति भयानक इत्यर्थः। अथवा अमशब्द आत्मवचनः। यस्याः सरस्वत्याः पूर्वगुणयुक्तः अम आत्मा चरति इतश्चेतश्च गच्छति। रोरुवत् शब्दं कुर्वन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्याः अपर्यन्तः अनभिभूतः दीप्तः चरणशीलः उदकवान् अमः चरति शब्दनं कुर्वन्। अम इति बलनाम ॥ ८ ॥

सा नो॑ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॒ स्वसॄ॒रन्या ऋ॒तावरी। अत॑न्नहे॒व सू॒र्यः ॥ ९ ॥

सा। नः। विश्वाः। अति। द्विषः। स्वसॄः। अन्याः। ऋतऽवरी। अतन्। अहाऽइव। सूर्यः ॥

स्कन्द० किं तस्याः। उच्यते — सा[1] सरस्वती नः अस्माकम् विश्वाः सर्वाः अति द्विषः अतीत्युपसर्गस्य द्विषः इति च कर्मणः श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः। अतिक्रमयतु द्विषः द्वेष्टॄन् अपुनरागमनाय। द्वेष्टॄन् क्वापि गमयतित्यर्थः। न केवलान्[2] द्विषः। किं तर्हि। स्वसॄः अन्याः अन्या अपि च याः स्युः स्वयंसारिण्यो राक्षसादिजातयः ता अपि। सा कीदृशी। उच्यते — ऋतावरी उदकवती। कथम्। अतन् अहा इव सूर्यः। अत सातत्यगमने। यथा सततम् गच्छन्नहानि सूर्योऽतिक्रमयति अपुनरागमनाय। अहार्हि यद्गतमेव तत्र पुनरावर्तते। तद्वद् अतिक्रमयतु। ९

अथवैषमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना — सा नः। नः इति द्वितीयान्तम्। [1]साऽस्मान् अतीत्यान्यत्र गमयतु विश्वा द्विषः[1] स्वसॄरन्या भगिनीश्चान्या अम्बाश्चा अन्तरिक्षनदीः। सा हि सरस्वत्या भगिन्यः। स्वयंसारिणीर्वा राक्षसादिजातीः[2] द्वेष्ट्रीः[3] स्त्रियो[4] वा। केनचिदप्यप्रतिबध्यमानेत्यर्थः। अतन् [5]अहेव सूर्यः। तनोतेरिदमाख्यातम्[5]। आयुषा प्रजया धनेन च विस्तारयतु अहानीव नैदाघानि सूर्यः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सा अस्मान् विश्वान् शत्रून् अति नयतु स्वयंसारिणीः[6] अन्याः च प्रजाः उदकवतीः[7], गच्छन् सन्ततम् अहानि यथा सूर्यः अतिनयति[8] ॥ ९ ॥

---

१. प्रति मूको. २-२. नास्ति वि †-† °सीदिद्यु° वि[1] भ. १-१. रोगस्तासदृशः मूको. ४. नास्ति मूको. ५. केवला मूको. ६-६. °तीत्या···द्विषः मूको. ७. °स्मि मूको. ८. द्वेष्टि मूको. ९. तिरोभेन मूको. १०-१०. अतयतन···°तेरि° मूको. ११. °स्त्रीः मूको. १२. °स्त्रीः वि[1]. १३. नयति वि[1], मूको.

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्वसा । सुऽजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

स्कन्द० अस्माकम् प्रिया प्रियासु । निर्धारण एषा सप्तमी । याः काश्चन प्रियास्तासां मध्येऽतिशयेन प्रिया सप्तस्वसा सप्त अम्बाया अन्तरिक्षनद्यः ता भगिन्यो यस्याः सा सप्तस्वसा । अथवा सप्त छन्दांसि भगिन्यो यस्या गायत्रीरूपायाः सा सप्तस्वसा सुजुष्टा सुप्रीता सरस्वती स्तोम्या स्तोमार्हा स्तोतव्या भूत् नित्यं यज्ञेषु भूयादित्याशास्महे ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् प्रियासु प्रिया अत्यन्तं प्रिया सप्त गङ्गाद्या यस्याः स्वसारः सा सुपर्याप्ता सरस्वती स्तोतव्या भवतु ॥ १० ॥

[1]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[1] ॥

आप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

स्कन्द० आप्रुषी[2] प्रा पूरणे । आपूरितवती[3] आपूरयन्ती वा वृष्ट्युदकेन स्तनितशब्देन वा पार्थिवानि पृथिव्या अवयवभूतानि स्थानानि [4]उरु रजः[4] विस्तीर्णं च लोकम् । कृतम्म् । उच्यते—अन्तरिक्षम् । सरस्वती निद[5] निन्दितात्[6] निन्दातो वाऽस्मान् पातु रक्षतु ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आपूरयन्ती[7] पार्थिवानि भूतानि विस्तीर्णम् लोकम् स्वर्गम् अन्तरिक्षम् च सरस्वती शत्रो. रक्षतु ॥ ११ ॥

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

स्कन्द० त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहस्थात्री त्रिषधस्था । युगपत् त्रयाणामपि लोकानां व्यापिकेत्यर्थः । सप्तधातुः लोके रसोरादेः कारणे श्लेष्मादौ धातुशब्दः प्रसिद्धः, धातुवैषम्यं देवदत्तस्य ज्ञातमिति । अतोऽत्र धातुशब्दः[8] कारणवचनः । सप्तानां छन्दसां कारणभूता । गायत्रीरूपा हि सरस्वती सप्तानां छन्दसां कारणभूता । पञ्च जाता पञ्च मनुष्यजातानि[9] निषादपञ्चमान् वर्णान् वृष्टिद्वारेण वर्धयन्ती वाजेवाजे सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे अस्माकम् हव्या आह्वानार्हा अनुग्राहिका भूत् भवेदित्याशास्महे । अथवा वाजो हविर्लक्षणमन्नम्, अत्र सर्वैराह्वातव्या भवतु । सारस्वतमेव यागं नित्यं कुर्यामेत्याशास्महे हव्यैः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्रिस्थाना सप्तधातुः सप्तभिश्छन्दोभिः सहिता सप्तभिर्वा स्वसृभिः पञ्च जनान् वर्धयन्ती सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे ह्वातव्या भवति ॥ १२ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. आपूरयती मूको. ४-४. उरुश्च मूको. ५. निन्दि श मूको. ६. °यन्ति मूको. ७. मनुष्याजातानि मूको.

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।
रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्या । अपसाम् । अप ऽतमा ।
रथे ऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

स्कन्द० या सरस्वती महिम्ना 'इत्थम्भूतलक्षणे' (पा २,३,२१) इत्येवमेषा तृतीया, अपि मवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति यथा । महद्भावेन सम्बद्धा' महिना महता । केन । सामर्थ्यात् उदकेन आसु[1] अन्यनदीनामयं प्रतिनिर्देश । अन्यावेशत्यासम्भवात् छान्दसम् अनुदात्तत्वम् । सप्तमीनिर्देशाच्च अवस्थितनेति शेष । आसु गङ्गाद्यासु नदीष्ववस्थितेन प्र चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते द्युम्नेभि अन्नैश्च सस्यलक्षणैर्निष्पन्नै [2]क्षेत्रस्थै । गङ्गादिनद्युदक[3] सस्यनिष्पत्ति च कार्यम् अवलोक्य[4] यस्या माहात्म्यम् अनुमीयत इत्यर्थ । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्य । सा अन्या अपसाम् । अन्या इति पञ्च्यर्थे प्रथमा । अपसामित्यपि अन्तर्णीतमत्वर्थम्[5]। षष्ठीनिर्देशाच्च सकाशादिति वाक्यशेष । अन्यासां कर्मवतीनां सकाशात् अपस्तमा वृष्ट्यादिकर्मभिरतिशयेन कर्मवती रथ इव बृहती यथा रथ सजातीयेभ्योऽन्येभ्यो युद्धोपकरणेभ्यो महँस्तद्वत्सर्वतो महती विभ्वने विभुत्वायैव च कृता निर्मिता प्रजापतिना उपस्तुत्या उपगम्य च स्तोतव्या । कैन । उच्यते— चिकितुषा तन्माहात्म्यस्य ज्ञात्रा । का । सरस्वती ॥ १३ ॥

वेङ्कट० या महत्ता महत्त्वेन लोके प्रकर्षेण सुष्ठु ज्ञायते सैषा अन्या नदी[6]। सर्वाभ्योऽपि नदीभ्योऽन्न प्रयच्छतीति प्रज्ञानम् । वेगवतीना नदीना मध्ये अत्यन्त वेगवती । रथ इव बृहती महत्त्वाय कृता विदुषा सरस्वती इयम् उपस्तोतव्या अन्नानामाहर्त्री[7] ॥ १३ ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो मापस्फरीः पयसा मा न आ धक् ।
जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पयसा । मा । नः । आ । धक् ।
जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

स्कन्द० हे सरस्वति। नः अस्मान् अभि नेषि लोडर्थे । अभिनय प्रापय वस्यः वसूनि । धनान्यस्मभ्यं देहीत्यर्थः । मा अप स्फरीः । स्फर स्फुर चलने। मा च अतो विपरीतं । यन्मया दितम् अवदत्तम् एतत् कर्तव्यमित्यर्थः । पयसा उदकेन च मा नः अस्मान् आ धक् आभिमुख्येन धाक्षीः । सस्यसम्पत्कर वर्षं[8]। क्षारवृष्टिं मा कार्षीरित्यर्थः । जुषस्व सेवस्व च नः अस्माकम् सख्या सखित्वानि वेश्या च प्रतिवेश्यत्वानि च । यश्चेत्वस्माकम् सखिस्थानीया समीपवासिनो

---

१. सम्बन्धा मूको २. कास्ति मूको. ३ ४ क्षेत्रादे दुदक मूको ५ कार्यं मूको ५ 'तम दर्शन् वि' अ ६ अतिशयानेति वाक्यशेषः. ७. 'नावदत्तो छ, 'नवदत्ती इयं. ८. वर्षन् मूको.

च भवेत्यर्थः। मा च त्वत् त्वत्तः क्षेत्राणि स्थानानि अरणानि त्वद्विरहितत्वादेव मरमणीयानि[1] गन्म गमाम। वयं सर्वदा त्वत्पादमूल एव तिष्ठेमेत्येतदाशास्महे[2] इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्कभीविनिवास्येताम् ऋगर्थागमसंहतिम्[3]। भर्तृध्रुवसुवक्त्रके स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृध्रुवपुत्रस्य स्कन्दस्वामिनः कृतावृग्वेदभाष्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः[4] ॥

वेङ्कट० हे सरस्वति! अभि नय अस्मान् अभ्युदयम्। मा अप स्फरीः उदकेन। सेतौ विभिन्ने अपस्फरणं भवति। मा च अस्मान् घाक्षीः उदकाभावात्। सेवस्व अस्मान् सन्निधित्वेन निवेशनेन च। मा त्वत् क्षेत्राणि उदकाभावाद् अरमणीयानि[1] गन्म इति ॥ १४ ॥

[5]इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[5] ॥

ऋगर्थदीपिका सेयं चतुर्थेऽध्यायमष्टक.।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥ १ ॥

माधवेन कृतं भाष्यं चतुर्थस्याष्टकस्य यत्।
नारायणेन लिखितं सदन्तो देवशर्मणा ॥ २ ॥

वेदो नाम महत् पदं जनपदो यत्र द्विजानां तति-
स्साङ्गं वेदमधीत्य वाच्यमखिलं मीमांसतेऽस्य स्फुटम्।
तत्र[6] ग्रामवरे कवर्षिनिवसता नाम्ना च नारायणे-
नैतन्माधवभाष्यलेखनवशाद् वैदग्ध्यमादिष्कृतम्[7] ॥ ३ ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे समाप्ये चतुर्थाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

चतुर्थाष्टकः समाप्तः ॥

---

१. अरणीयानि मूको. २. 'मेवत्वदा' मूको. ३. 'संहतिम् अ. ४. 'मः समाप्तः अ. ५-५. नास्ति मूको. ६. अत्र वर्षं. ७. 'तम्। श्रीगणपतये नमः। गोपाल कृष्णाय नमः। सरस्वत्यै नमः। वेङ्कटेशाय नमः। गुरवे नमः इति'

अथ पञ्चमोऽष्टकः ।

[६२]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अर्कैः ।
या सद्य उस्रा व्युषि ज्मो अन्तान् युयूषतः पर्युरू वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽसन्ता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अर्कैः ।
या । सद्यः । उस्रा । विऽउषि । ज्मः । अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

स्कन्द० "'स्तुषे नरा' आश्विने द्वे"। अश्विदेवत्ये द्वे एते सूक्ते इति। स्तुषे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः। स्तौमि नरा मनुष्याकारौ दिवः द्युलोकस्य अस्य प्रसन्ता। अस्तेर्भवतिना समानार्थस्येद रूपम्। प्रभवन्तौ। स्वामिनावित्यर्थः[2]। कौ। अश्विना अश्विनौ। न च स्तौम्येव। किं तर्हि। हुवे आह्वयामि च जरमाणः स्तुवन् अर्कैः मन्त्रैः। यौ किं कुरुतः। या यौ सद्यः तस्यामेव वेलायाम् उस्रा। उस्राशब्दो[3] गोनाम (द्र निघ २,११)। इह च पुल्लिङ्गसामर्थ्यात्[4] लुप्तोपम.[5]। गोसदृशौ। यद्वोदयविव अत्यन्तं मनुष्याणाम् उपकारकावित्यर्थः। व्युषि विभातायाम्[6] उषसि ज्मः पृथिव्याः अन्तान्। पञ्चम्यर्थे द्वितीयैषा। अन्तेभ्यः युयूषतः। यौतिः[7] पृथग्भावार्थः। छान्दसत्वाच्च स्वार्थिकः सन्प्रत्ययः। पृथक् कुरुतः परि सर्वतः उरु बहूनि। कानि। सामर्थ्यात् तमांसि। वरांसि श्रेष्ठानि पृथिव्याम्। तेभ्य. सर्वेभ्यः युगपत् तमांस्यपनयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

षेङ्कट० पञ्चमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
ऋषिनामार्षगोत्रेषु विज्ञेयमिह वैदिकैः ॥ १ ॥

ऋषिनामार्षगोत्राणां ज्ञानमायुष्यमुच्यते[8] ।
'पुष्यं पुण्यं यशस्यं[9] च स्वर्ग्यं धन्यममित्रघ्नम् ॥ २ ॥

ऋषिनामार्षगोत्रञ्[10] पुंवैकस्य भवत्यृचः ।
शतसहस्रम् अतिथिर्दिव्यमर्चिसपूजितः ॥ ३ ॥

ततः परं सुविपुलं[11] स्वाध्यायफलमश्नुते ।
भवति ब्राह्मणं चापि ज्ञानस्यैतत्प्रयोजनम्[12] ॥ ४ ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद् न यः ।
याजनाध्यापनादेषि छन्दसां यातयामताम् ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °वित्यत्र मूको. ३. उस्र° मूको. ४. °र्थाच्च मूको. ५ °पमा मूको. ६. विभातायाम् मूको. ७. °यतु··· वि° अ°. ८-८ °यशस्यं वि° अ°; पुष्यं पु च यशस्यं इत्य. ९. °ग्नम् वि° अ° इत्य. १०. स विपु° अ. ११. °लम् इत्य.

स्थाणुं वाच्छति रातिं वा पचते वा प्रमीयते[1]।
पापीयान्भवतीत्यर्थः[2] एवं ब्राह्मणमाह वम् ॥ ६ ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणार्थेयच्छन्दोदैवतवित् तु यः।
याजनाध्यापनाभ्यां स श्रेय एवाधिगच्छति ॥ ७ ॥

एते प्रयोजनैः सर्वैः शौनकेन प्रदर्शिते।
ऋषयो नामगोत्राभ्याम् अस्माभिः सम्प्रदर्शिताः ॥ ८ ॥

यदुच्यते[3] पदज्ञानम् ऋषिज्ञानम्[4] ऋतेऽपि नः।
भवत्येवेह मन्त्रेषु किमृषौ ज्ञानमुच्यते ॥ ९ ॥

ऋषिनामार्षगोत्रेति[5] यदेतच्छौनकोऽब्रवीत्।
तददृष्टाय कथिते न चादृष्टपरा वयम् ॥ १० ॥

तदुच्यते स्वसूक्तानाम् आदावन्तेऽथ[6] वा पुनः।
ऋषयो नामगोत्राणि स्थापयन्तीह केचित् ॥ ११ ॥

'वृष्णे शर्धाय'[7]—सूक्तादौ नोधसो नाम दृश्यते।
अर्चनानाश्च[8] सूक्तान्ते 'बिभ्रतावर्चनानसम्'[9] ॥ १२ ॥

'कण्वं दद प्रचेतसः'[10], 'दिवोदासेभिरिन्दु'[11] च।
'उतासि मैत्रावरुणः'[12] इति गोत्रनिदर्शनम् ॥ १३ ॥

ऋषीणां नामगोत्राणि दृष्ट्वा आम्यन्ति लौकिकाः।
जिज्ञासमाना मन्त्रार्थम् अतस्तेषां निदर्शनम् ॥ १४ ॥

नामगोत्राणि मन्त्रेषु न निविष्टानि येषु तु।
तेषु प्रदर्शनं तेषां विस्पष्टप्रतिपत्तये ॥ १५ ॥

पदं ह्यज्ञायमानायै दृष्ट्वा आम्यन्त्यपि क्वचित्।
स्यादयं किमिदं नाम गोत्रं वाऽहो भवेदिति ॥ १६ ॥

नन्वेवं विनियोगश्च दर्शनीयस्तदाधुना।
वक्तव्यो [11]वा विशेषोऽत्र[11] विशेषस्तत्र वक्ष्यते ॥ १७ ॥

---

१. °ते यस्मात् अ[1]; °ते अथो इत्य. २. °यर्थम् इ इत्यं; तु. आमा १,१. ३. तदु° अ[1]. ४. प्रतिज्ञा° अ[1]. ५. °त्रेमा° वि[1] अ[1] इत्य. ६. °न्ते च इत्य. ७. ऋ १,६४,१. ८. °नाश्च इत्य. ९. ऋ ५,८४,७. १०. ऋ २,३५,५. ११. ऋ १,११०,१०. १२. ऋ ७,३३,११. १३-१३. वाविशेषो° इ अ.

यज्ञं विगाह्य तत्रस्थानर्थान् अभिदधत्यतः ।
यजुषामर्थविज्ञानं नाऽकर्मज्ञस्य सिध्यति ॥ १८ ॥

आह शाखाम् 'इषे त्वो(त्वा"इ)ति न शाखा यजुषि श्रुता ।
न च क्रियापदं दृष्टम् अपेक्षा जायते ततः[1] ॥ १९ ॥

'इषे त्वोर्ज्जास्यच्छिनत्ती(ति"इ)ति ब्राह्मणं दृश्यते यदा ।
यजुषोऽर्थं सदा स्पष्टम् अवगच्छन्ति लौकिकाः ॥ २० ॥

ऋचस्तु परिपूर्णार्था नापेक्षन्ते बहिः स्थितम् ।
विनियोगस्ततस्तासाम् अस्माभिर्न प्रदर्श्यते[2] ॥ २१ ॥

किञ्चार्थो विनियुज्यन्ते न वाक्यार्थानुरूपतः ।
देवता श्रुतिसामान्य विन्यासः प्रत्ययस्तथा ॥ २२ ॥

छन्दांसि सूक्तसङ्ख्या च शब्दावृत्तिर्ऋषिस्तथा ।
प्रयोजयन्त्यृचस्ते च न वाक्यार्थस्य भेदकाः ॥ २३ ॥

ननु च ब्राह्मणे साम्नाम् ऋषयश्चापि दर्शिताः ।
[3]अर्थवादे च[3] सर्वेषां यच्छाट्यायनकं विदुः ॥ २४ ॥

ऋचां नैवंविधं दृष्टम् ऋषीन् केनाऽऽह शौनकः ।
ब्राह्मणादाकृतिरुक्तेः तथावृद्धोपदेशतः ॥ २५ ॥

ताण्डके शाट्यायनके तथा चैवैतरेयके[4] ।
अस्माभिरभिदृश्यन्ते ऋचामपि महर्षयः ॥ २६ ॥

माधुच्छन्दसमित्याह 'वायुवा यांहि दर्शत'[5] ।
आकृत्या दश सूक्तानि तदार्षाण्याह शौनकः ॥ २७ ॥

दक्षिश्च दृष्टा सूक्तेषु 'प्र बुध्नेषुनिधिकेतः'[6] ।
'तमु त्वा गोतमो गिरा'[7], 'जेतारमपराजितम्'[8] ॥ २८ ॥

'त्यान्नु ष्टश्रियाँ अवं.'[9] इति सूक्ते बृहूपदेशतः ।
मरुत्वानां सालवद्धानम् आर्षं यास्कोऽब्रवीदिति ॥ २९ ॥

---

१. तै १, १, १, १.　२. यतः ख पुस्तकम्.　३. तैत्रा ३,२,१,१.　४. ऐतरेय कि[2].
५-५. °देषु ङ्क.　६. वैखानसीयके पुस्तके.　७. ऋ १,१,१.　८. ऋ ५,१९,१.　९. ऋ १,७८,१.
१०. ऋ १,११,१.　११. ऋ ८,६७,१.

वेङ्कट० यौ[1] नवतरस्य स्तुवतः स्तुतिम् उपभवथः रथे नियुज्यमानावौ उदकं सम्पर्चनीयम्[2] अन्नं रसं [3]च वहन्तौ। होता[4] यक्षत्[5] पुराणः द्रोहवर्जितौ युवानौ तावत् शुभम् ॥ ४ ॥

ता वल्गू दस्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्ररातीं ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दस्रा । पुरुशाकेऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।
या । शंसते । स्तुवते । शम्ऽभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चित्ररातीं इति चित्रऽरातीं ॥ ५ ॥

स्कन्द० यौ वल्गू। वल्गूयतेरर्चतिकर्मणः (नु. निघ ३,१४) एतद्रूपम् । प्रियवचनौ वा वल्गुशब्दः । स्तुत्यौ प्रियौ वा सर्वस्य। दस्रा दस्रनामानौ। अन्यतरनाम्ना चेदं साहचर्यादुभयोरभिधानम्। अथवा दसि दर्शनदंसनयोः[1] तसु उपक्षये दसु च इत्यनयोरन्यतरक्रियाशब्दौ[2] दस्रशब्दः। दर्शनीयौ उपक्षपयितारौ वा शत्रूणाम् पुरुशाकतमा। शाकः शक्तिः। अतिशयेन बहुशक्तिकौ प्रत्ना पुराणौ नव्यसा अतिशयेन स्तोत्रा स्तवेन वा वचसा स्तुतिलक्षणेन अर्चनेन आ विवासे परिचरामि[3]। स्तौमीत्यर्थः। यौ किं कुरुतः। उच्यते—या यौ शंसते स्तुवते। शंसिस्तौती उभावपि स्तुत्यर्थौ[4]। तयोरेकः शस्त्रविषयः, अपरः स्तोत्रविषयश्च। शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुतिं कुर्वते[5] शंभविष्ठा अतिशयेन सुखस्य भावयितारौ बभूवतुः भवतः। गृणते अन्याभिश्च यजुरादिस्तुतिभिः स्तुवते चित्ररातीं विचित्रदानौ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यौ वल्गनशीलौ वीरौ दर्शनीयौ अतिशयेन बहुसहायौ प्रत्नौ[6] नवतरेण वचसा परिचरामि, यौ शंसते स्तुवते च अतिशयेन सुखस्य भावयितारौ[7] बभूवतुः, गृणते मह्यं च चित्रदानौ ॥ ५ ॥

[8]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः[9] ॥

ता भुज्युं विभिरूढ्यः समुद्रात् तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।
अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । ऊढ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजःऽभिः ।
अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— भुज्युं नाम राजपुत्रं समुद्रे विपन्ननावं सखायस्तत्पुत्रा इति। तद्वसिष्ठो ब्रह्मपति 'उत स्म भुज्युमश्विना सखायः' (ऋ ७,६८,७) इति। तमश्विनौ नौभिरर्णसः रथैश्चोत्तारितवन्ताविति। आकर्षीवतोक्तम् 'शुभ्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे (ऋ १,११६,३) इत्यादिना। तदेवेहाप्युच्यते —यावुक्तगुणौ स्थः, तौ युवाम् भुज्युम् नाम राजपुत्रम् ऊढ्यः उदकेभ्यः। न च यतः कुतश्चित्। किं तर्हि। समुद्रात्। तुग्रस्य[12] तुग्रनाम्नो राज्ञः सूनुम्

---

१. तेन मूको. २. ऽर्चनं वि[1] क ख्य. ३-३. नास्ति वि[1] अ[1]. ४. यक्षत् ख ख्य; नास्ति वि[1] अ[1]. ५. दंसन (ऽस वि[1].) दर्शनेषु मूको. ६. ऽतरशब्दः कि[1] मूको. ७. परि घ···मि मूको. ८. तसु° वि[1] अ; तास्त वि[1]. ९. ···त मूको. १०. प्रत्नौ मूको. ११. भाविता° मूको. १२-१२. नास्ति मूको. १३. तुग्रात् मूको.

पुत्रम् ऊहथुः । वहेरिदं रूपम् । निरुपस्थादिति [1]च निःशब्दः[1] उपसर्गोऽनेन आख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । निरूहथुः[2] । उत्तारितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । केन । उच्यते—विभिः वेतिर्गत्यर्थः । गन्तृभिरंशैः रश्मिभिः ज्योतिरत्र रज उच्यते । सामर्थ्यांच्चान्तर्णीतमत्वर्थः । ज्योतिष्मद्भिः[3] । स्वदीप्त्या दीप्तैरित्यर्थः । अरेणुभिः[4] धूलिवर्जितैः । अमलिनैरित्यर्थः । योजनैर्गिः योजनस्वभावकैः पतत्रिभिः पतत्रिणः पक्षिणः वत्सदृशैः अत्यन्तशीघ्रगतिभिः । [5]किं चिकीर्षन्तौ[5] उत्तारितवन्तौ । उच्यते—[6]भुजन्ता भुजिः सामर्थ्यादन्तर्णीतसनर्थः[6] । पालयितुमिच्छन्तौ । कम् । सामर्थ्यात् तमेव भुज्युम् । कीदृशात्[7] समुद्रात् । उच्यते—अर्णसः उपस्थात् अर्णे [8]उदकम् तत्रोपगम्य[8] तिष्ठति स तस्योपस्थः तस्मात् । सर्वं[9] हि नद्यादुदकं समुद्रमुपगम्य तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तौ भुज्युम् अश्वैः [10]समुद्रमध्यस्थान्यः अद्रुहः[10] तुग्रस्य पुत्रम् ऊहथुः[11] मार्गैः । [12]तदेवाऽऽह—रेणुवर्जितैः मार्गैः[12] तुग्रस्नुं रक्षन्तौ अश्वैः उदकमध्यात् निरूढ्योहथुरिति ॥ ६ ॥

वि जयुर्षा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः ।
दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुर्षा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।
दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

स्कन्द० जयुषा जेत्रा रथेन हे रथ्या! रथस्य वोढारौ!। दुर्गमेष्वपि देशेषु स्वरथस्य प्रापयितारौ इत्यर्थः। वि यातम् विविधं गच्छतो युवाम् अद्रिम् शैवं प्रति। श्रुतम् श्रुतवन्तौ च स्थः हवम् आह्वानं हे वृषणा! वर्षितारौ! वध्रिमत्याः वध्रिमती नाम योद्धृणी स्त्री तस्याः। सा वि सङ्ग्रामे शत्रुभिः छिन्नहस्ता अश्विनावाह्वानं श्रुत्वा हिरण्मयहस्तं बाहुं दत्तवन्तौ। तदेतत् कक्षीवतोक्तम्—'अजोहवीन्नासत्या करा वाम्' (ऋ १,११६,१३) इति। किञ्च दशस्यन्ता दाशतेर्दानकर्मणः अन्तर्णीतसनर्थस्यैतद्रूपम्। दातुमिच्छन्तौ। किम्। सामर्थ्यात् पयः। शयवे शयुनाम्ने राज्ञे ऋषये वा पिप्यथुः आप्यायितवन्तौ। अधेनुं सतीम् धेनुम् कृतवन्तावित्यर्थः। किम्। उच्यते—गाम्। तदेतत् कक्षीवताऽप्युक्तम्—'युवं धेनुं शयवे नाधिताय' (ऋ १,११८,८), 'दधा स्तर्यं विषक्ताम्' (ऋ १,११७,२०) इति च। इति च्यवाना।। इतिशब्दः पदपूरणः, सामर्थ्याद्वा हे-शब्दस्यार्थे। हे च्यवाना! यज्ञाद् शत्रून् वा प्रति गन्तारौ!। कीदृशीम् गाम्। उच्यते—सुमतिम् शोभना शयुं प्रति अनुग्रहरूपा मतिर्बुद्धिर्यस्याः सा सुमतिः ताम्। हे भुरण्यू! क्षिप्रौ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० जयशीलौ[11] गौतमस्य कूपमाहरन्तौ[12] शिक्षोच्चयं[13] मार्गस्य निरोधकं भित्त्वा मध्येन आगच्छतम् हे रथ्यौ![14]। तथा[15] श्रुतम् च [16]हे अश्विनौ![16] ॥ ७ ॥

1-1. च···शब्द मूको. 2. नि·· मूको. 3. °मतीभिः मूको. 4. नास्ति वि¹; अ···भिः° वि¹ अ. 5-5. किं···चिकी° मूको. 6-6. भुज्यन्ता भुजिसाम···र्था° मूको. 7. कीदृश वि¹ अ; कीदृशां वि¹. 8-8. उदकम्त° मूको. 9. पर्व वि¹ अ 10-10. °त्याम्भोभ्यः वि¹ अ¹. 11. °ढुर्। मूको. 12-12. °देव···नयुव° वि¹ अ¹. 13. °लेन अ¹ ह सम. 14. क्षिमा° ह सम. 15 शिरोच्चयं वि¹ ह सम. 16. थ्यौ ह; रथ्येन सम. 17. म° वि¹ अ¹. 18-18. अश्वौ ह सम; अश्वौ वि¹ अ¹, वि¹ ह सम.

प्रमाणेष्वपि सन्देहाद् विकल्पोक्तिरपि क्वचित्।
'चन्द्रमा अप्स्वन्तः'[1] इति सूक्ते बुत्सोऽथवा स्थितः ॥ ३० ॥ इति ॥

भरद्वाजः[2]। स्तौमि नेतारौ दिवः[3] अस्य प्रभवन्तौ, हूयामि[4] चाश्विनौ स्तुवन् स्तुतिभिः। "यौ सद्य[5] एव[6] उत्साविणौ[7] दिवः पर्वन्तान् उपसि व्युष्टायाम् उरूणि तमांसि परि युयूषतः पृथक्कुरुतः। तेजसा प्रकाशयतः सर्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

ता यज्ञमा रुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः।
पुरू वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति यायो अज्रान् ॥ २ ॥

ता। यज्ञम्। आ। रुचिऽभिः। चक्रमाणा। रथस्य। भानुम्। रुरुचुः। रजःऽभिः।
पुरु। वरांसि। अमिता। मिमाना। अपः। धन्वानि। अति। यायुः। अज्रान् ॥ २ ॥

स्कन्द० यावुक्तगुणौ, तौ यज्ञम् रुचिभिः दीप्तैः शुद्धैर्वा अर्चैः आ चक्रमाणा। क्रमु पादविक्षेपे। पादविक्षेपो गमनम्। आगच्छन्तौ स्वस्य रथस्य भानुम् दीप्तिम् ररुचतुः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम्। ररुचतुः। दीप्ततरौ कुरुत इत्यर्थः। रजोभिः। ज्योतिरेव रज उच्यते। स्वैराभरणादिस्थरत्नादिज्योतिर्भिः। परोऽर्चैः प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाक्यम्। पुरु[8] बहूनि वरांसि उदकमेव वर उच्यते[9]। वृष्टयुदकानि अमिता अनिर्मितपूर्वाणि[10] मिमाना उत्पादयन्तौ। वृष्टिं प्रयच्छन्तावित्यर्थः। अपः उदकानि धन्वानि मरुदेशान् अति यायुः। यातिरत्र सामर्थ्यादुत्तरणीतिपर्यायः। अतीत्य पापतयुः। अज्रान्[11]। अज गतिक्षेपणयोः[12]। अपां चेदं विशेषणम्। व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता। अज्रा गमनस्वभाविकाः। बहूनि वृष्टयुदकानि प्रयच्छन्तौ [13]गमनस्वभाविकाभिः अद्भिः मरुदेशानपि[14] पावयथ इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ यज्ञम् आ क्रममाणौ रुचिभिः स्वीयैः[15] तेजोभिः स्वस्यास्य भानुम् ररुचतुः। पुरूणि तमसो वारकाणि अमितानि तेजांसि मिमानौ अपः निरुदकांश्च[16] देशान्[17] रश्मींश्च अति याथः। यद्वा तमांसि हिंसन्तौ आत्मीयानश्वान् अतिगमयत इति, रश्मींश्च अतियाथः[18] ॥ २ ॥

ता हू त्यद् वृतिर्यदरध्रमुग्रेत्था धिय ऊहथुः शम्बृदन्यैः।
मनोजवेभिरिषिरैः शुयध्यै परि व्यथिर्दाशुषो मर्तस्य ॥ ३ ॥

---

१. ऋ १,१०५,१. २. भार° मूको. ३. दिवौ मूको. ४. घवामि वि° अ¹; ऊषामि क अ; हू (घ)वामि ख. ५-५. आसाद्य वि¹ अ¹; यौ सद्य ख छज. ६. एवोः मूको. ७. स्रावि° वि° अ¹; उत स्राविं ख छज. ८. उत मूको. ९. अमित° वि¹. १०. अद्या मूको. ११. गतिक्षेपणयोर्हणयोः मूको. १२-१२. °कारिक…मे°(म वि¹.) मूको. १३. रोः मूको. १४. °कारय मूको. १५. दशाद् मूको. १६. …शानः अ¹; °विशयाधायः वि¹; °धावयः छज.

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरघ्रम् । उग्रा । इत्या । धियः । जुह्वयुः । शाश्वत् । अर्धैः ।
मनःजवेभिः । इषिरैः । शयध्यै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

स्कन्द० द्यावापृथिव्यौ[1] यानुक्तगुणौ स्यातां, तौ । ह इति पदपूरणः । त्यत् तत् प्रति [2]वर्तिः वर्तन्या तस्या-गमनमार्गेण[2] । यत्[3] कीदृशम् । उच्यते—यत् अरघ्रम् रध हिंसासंराद्ध्योः । सादृगुण्याद् रक्षोभिरर्हिंसितं हे उग्रा! शत्रूणामुपरि क्रूरौ![4] अप्रसह्यौ! वा इत्या सत्यनामैतत्[5] । सत्यम् अवि-संवादिना धिय. । 'धीः' (निघ २,१) इति कर्मनाम । व्यत्ययेन [6]चात्र षष्ठी । कर्मणा जुह्वयुः[6] बहिस्त्र सामर्थ्यात् प्राप्त्यर्थः[7] । स्थानप्रापणार्थम् प्राप्नुथः । गच्छथ इत्यर्थः शाश्वत् नित्यम् । केन । अर्धैः[8] । कीदृशैः । मनोजवेभिः मनस इव जवो वेगो येषां ते मनोजवा अत्यन्तशीघ्रगतयः, तैः[9] इषिरैः प्रार्थनीयैः अत्यन्तोत्कृष्टैः । किमर्थम् । शयध्यै । शीङश्च स्थानार्थः, आमाशयो[10] जलाशय इति यथा । यावदिज्येथे तत्येथे[11] च [12]तावद् व्यवस्थानार्थम्[12] । किञ्च परि [13]व्यथिः । परीत्युप-सर्गश्रवणाद् योग्यक्रियापदाध्याहारः[13] । परिवर्जयेते युवाभ्यां क्रोधः दाशुषः । दाश्वानिति यजमाननाम । यजमानस्योपरि मर्त्यस्य मनुष्यस्य । मनुष्यायापि सते यजमानाय न[14] [15]कुप्यथ इत्यर्थः.[15] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ खलु यदेदं वर्तिः मार्गं रक्षोभिरर्हिंसितम् आगच्छथः उग्रौ[16], तदानीं सत्यमेव कर्माणि जुह्वयु.[17] यद्यः स्तोतृणां नित्यम् अर्धैः । तथा मनोजवैः गमनशीलैरर्धैः यजमानस्य शत्रुः युवाभ्यां परिशयनाय क्रियते, हन्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसप्ती ।
शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत् प्रतो अध्रुग् युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसप्ती इति युयुजानऽसप्ती ।
शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रतनः । अध्रुक् । युवाना ॥४॥

स्कन्द० यावुक्तगुणौ तौ नव्यसः[18] [19]णु स्तुतौ । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (पाउ ४,१८९) इत्यसुनि प्रत्यये वर्णोपजने चैतद्रूपम्[19], नवशब्दस्य वा । अतिशयेन स्तोतुः नवस्य वा स्तोतुः जरमाणस्य स्तुवतः स्वभूतम् मन्म मननीयं यागकर्म प्रति उप भूषतः समीपे भवतः । इषगत्यर्थस्य पुनरागच्छतः । शुभम् पृक्षम् पृची सम्पर्के । सम्पर्कोदकम्[21] । सस्यसम्पत्करमित्यर्थः । इषम् अन्नं च ऊर्जम् रसं च वहन्ता प्रापयन्तौ । ददावित्यर्थः । उपगतौ च सन्तौ [22]होता यक्षत्[22] यजते प्रतः पुराणः अध्रुक् अद्रोग्धा यजमानस्य देवतानां वा युवाना सर्वदैव तरुणौ[23] ॥ ४ ॥

---

१. द मूको. २-२. वर्तिनस्या वि'; वर्ति···तस्या' वि' अ. ३. यं मूको. ४. तूरी मूको. ५. सत्य···मे' मूको. ६-६. चात्र' ··· मूको. ७. प्राप्तये मूको. ८. ति मूको. ९. यैः मूको. १०. आमयो मूको. ११. थुवेथे मूको. १२-१२. तावन्म्य वधानार्थः मूको. १३-१३. व्यथि···द्योगकि' मूको. १४. नास्ति मूको. १५-१५ कुप्येत्यर्थः मूको. १६. उग्रो मूको. १७. नु मूको. १८. नव्यस मूको. १९-१९. अस्तुतौ ··· सूनि प्रत्य वर्ण उ' मूको. २०. माहि वि'. २१. वारी मूको. २२-२२. होतर्य' मूको. २३. तरुणौ वि'.

यद् रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।
तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुरघं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूम । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यऽत्रा ।
तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षःऽयुजे । तपुः । अघम् । दधात ॥ ८ ॥

स्कन्द० यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । यः हे रोदसी! द्यावापृथिव्यौ! प्रदिव. अस्ति विद्यते भूम । बहुशब्दपर्यायोऽयं द्रष्टव्यः । अत्यन्तबहुः हेळः 'हेळते'[1] (निघ २,१२) इति क्रुध्यतिकर्मा, तस्येदं रूपम् । हेळनं हेळः क्रोधः । कस्य । उच्यते— 'देवानाम् उत मर्त्यत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा ५,४,५६) इति बाहुलकात् षष्ठ्या अयं त्रा-प्रत्ययः । उत मनुष्याणाम् तत् अत्रापि व्यत्ययेनैव नपुंसकता । तं सर्वं हे आदित्याः! हे वसवः! हे रुद्रियासः! रुद्राः! रक्षोयुजे रक्षस्त्वेन युक्ताय । रक्षोरूपाय अस्मच्छत्रव इत्यर्थः । दधात दत्त । न च केवलं हेळम्[2] । किं तर्हि । तपुः तापयितृ च [3]अघम् पापम् । योऽस्माकं[4] [5]रक्षोरूपशत्रुः तस्मिन्[6] सर्वदेवान् सर्वमनुष्यांश्च क्रोधयत[7] । तापकेन चापुण्येनैनं[8] योजयतेत्यर्थः । एवमियमृक् स्वरूपेण रोदस्यादिदेवताका । तस्या [9]अश्विनोः प्रसादेन यूयम् अस्माकम् एतत्कुरुतेत्येवमाश्विनीत्वं[10] व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

बेङ्कट० यत् रोदसी![11] पुराणमर्त्येषु पापपरेषु देवानाम् महत् हेडः विद्यते । क्रोधो हेडः । तत् हे आदित्याः! वसवः! रुद्रपुत्राश्च मरुतः! रक्षो भूत्वा युक्तानाम् तपनशीलम् अघम्[12] [13]कुरुत । [14]अघम् आहननाद्[15] आयुधम् । द्यावापृथिव्यावश्विनौ भवतः । स्तोत्रस्य रक्षांश्च देवान् याच्च इति ॥८॥

य ईं राजानावृतुथा विदधद् रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।
गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद् वचस आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।
गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

स्कन्द० यः मनुष्य.[16] । ईम् इति पादपूरण । राजानौ ईश्वरौ दीप्तौ वा अश्विनौ ऋतुथा[1] कालेकाले विदधत् । 'विधेम' (निघ ३,५) इत्यस्य परिचरणकर्मण एतद्रूपम् । परिचरति । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तस्य रजसः उदकस्य मित्र. वरुणः च चिकेतत् जानाति । तस्मै [2]अश्विनोः[3] प्रसादेन मित्रो वरुणश्च वृष्टिं ददाति, नान्यस्मा इत्यर्थः । न च वृष्टिमेव केवलां ददाति । किं तर्हि । गम्भीराय दुरवगाहाय अत्यन्तभीषणाय अस्य शत्रवे रक्षसे रक्षोरूपाय हेतिम् वज्रम् अस्य क्षेपत्र इत्यर्थे, व्यत्ययेन च षष्ठम. । [4]'असति क्षिपति'[5] । न च रक्षस एव केवलाय । किं

---

१. हेळक मूको २ नाम्नि मूको. ३-३. अघमापमयोऽस्माकं मूको. ४-४. 'शत्रु... मूको. ५. क्रोधय मूको. ६. चापुण्येनैनं वि°. ७. 'मन्वि° मूको. ८. अघम् मूको. ९-९. ...दमार° वि°; ...दन' आ'; अघ (घ) माहनना° इ लक्ष. १०. मनुष्या मूको. ११. अश्विनौ मूको १२-१२. अघ विधिनि वि°.

तौ[1]। द्रोघाय चित् द्रोग्धे च वचसे। अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्। वचस्विने। मुधैव। वाचालाय वेत्यर्थः। आनवाय। 'अनवः' (निघ २,३) इति मनुष्यनाम। अनोरपत्यम् आनवः। कोऽसौ। मनुष्यः। मनुष्यस्य मनुष्य एवापत्यम् भवति, नाश्वो गर्दभो वा। योऽश्विनौ परिचरति, तस्मै मित्रो वरुणश्च वृष्टिं ददाति। यश्चास्य शत्रुः राक्षसः मनुष्यो वा तं च वज्रेण हन्तीति समस्तार्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः इमौ राजानौ रजसः अश्विनौ काले[1] परिचरति, यं[2] च पापान्मुक्तौ भवत्वयमिति मित्रावरुणौ जानीतः, स गहनाय रक्षसे[3] हेतिम् अस्य विसृजति। अनुरिति मनुष्यनाम, तदीयाय द्रोग्धे[4] वचसे[5] आधर्षणीयो न भवति ॥ ९ ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन।
सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः। चक्रैः। तनयाय। वर्तिः। द्युऽमता। आ। यातम्। नृऽवता। रथेन। सनुत्येन। त्यजसा। मर्त्यस्य। वनुष्यताम्। अपि। शीर्षा। ववृक्तम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अन्तरैः[1] अन्तरशब्दः सन्निकृष्टवचनः। इदंभूतलक्षणे चैषा तृतीया। "सन्निकृष्टैः चक्रैः" सन्निबद्धेन[2] तनयाय अपत्यभूतस्य ममार्थाय[3] वर्तिः वर्तन्या मार्गेण द्युमता दीप्तिमता आ यातम् आगच्छतम् नृवता योद्धृभिः मनुष्यैरुपेतेन रथेन। आगत्य [4]च सनुत्येन। 'सनुतः' (निघ ३,२५) इत्यन्तर्हितनाम[5]। तस्मात्स्वार्थेऽयं[6] तद्धितः। अन्तर्हितेन अप्रकाशेन त्यजसा [7]'त्यजः' (निघ २,१३) इति[8] क्रोधनाम। क्रोधेन मर्त्यस्य। बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम्। अस्मच्छत्रुभूतानां मनुष्याणां वनुष्यताम्[9] 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा'[10] (या ५,२)। अस्मान् [11]अपि शीर्षा[12] शिरांस्यपि, किमुत अन्यान्यङ्गानि। [13]वृक्तम् 'वृणक्ति' (निघ २,१९) इति वधकर्मा। अस्य[14] यङ्लुगन्तस्येदं रूपम्। [15]पुनःपुनः छिन्तम्[16] ॥ १० ॥

वेङ्कट० सन्निकृष्टैः चक्रैः[17] पुत्राय मामि दीप्तिमता आ गच्छतम् मनुष्ययुक्तेन रथेन [18]धन दातुम्[19]। अन्तर्हितेन[20] क्रोधेन मर्त्यं हिंसतां राक्षसानाम् [21]शीर्षतिण अपि वृक्तम्[22] छिन्तम्[23] ॥ १० ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्भिर्यातमवमाभिरर्वाक्।
दुळ्हस्य चिद् गोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्तं गृणते चित्ररातो ॥ ११ ॥

आ। परमाभिः। उत। मध्यमाभिः। नियुत्ऽभिः। यातम्। अवमाभिः। अर्वाक्।
दुळ्हस्य। चित्। गोऽमतः। वि। व्रजस्य। दुरः। वर्तम्। गृणते। चित्ररातो इति चित्रऽरातो ॥

१-१. °लो वि°. २. १८ वि° अ'. ३. एतमिता मूको. ४. द्रोघे मूको. ५. °से ल सम; °सोप वि° अ'. ६. नास्ति मूको. ७-७. °ऽत्र ते. मूको. ८. °दृ८ वि'. ९. ममार्थायैव वि'. १०-१०. च खलु तर्हि स्वन्तरिवन्त° मूको. ११. तस्मात्स्वार्थेऽयं मूको. १२-१२. त्यजः मूको. १३. मनुष्यनाम् मूको. १४. °तिरिति° मूको. १५-१५. अपि शीर्षा मूको. १६-१६. वृक्त'''मस्य मूको. १७-१७. पुनः''' मूको. १८. ऐ मूको. १९-१९. धनदा वि° ल सम. २०. अहि° वि° अ'. २१-२१. °त्यवृक्तं वि°, °त्यवृक्तं अ', °दृक्त ल सम. २२. छिन्तम् मूको.

स्कन्द० [1]आ परमाभि[1] इति आ इत्यस्य यातमित्याख्यातेन सम्बन्ध । आ यातम् हे अश्विनौ[1] परमाभि उत्कृष्टाभि उत [2]मध्यमाभि अनुत्कृष्टाभि अवमाभि निकृष्टाभि[2] । या काश्चन युवयोर्वडवा शोभना अशोभनाश्च ताभि सर्वाभिरित्यर्थ । अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । किञ्च दृळहस्य चित् दृढस्यापि[3] दुरुद्घाटस्य गोमत उदकवत व्रजस्य मेघस्य दुर द्वाराणि । अथवा गोमान्[4] व्रजो गोष्ठ तस्य द्वाराणि वि वर्तम् वर्तते इत्यस्य गतिकर्मणोऽन्तर्गीतण्यर्थस्येव[5] रूपम् । विवर्तयतम् उद्घाटयतमित्यर्थ । गृणते स्तुवते ममार्थाय । मह्य वृष्टिं वा दातु मेघस्य, [1]गा वा[1] दातु स्वगोष्ठस्य द्वाराण्युद्घाटयतमित्यर्थ । हे चित्रराती! विचित्रदानौ[1] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ यातम् अभिमुख त्रिप्रमाणै अश्वै । दृढस्य अपि पशुमत व्रजस्य द्वाराणि विवृतानि कुरुतम् स्तुवते हे चित्रदानौ[1] इति ॥ ११ ॥

[6]इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्ग[6] ॥

[६३]

[7]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्द , एकादशी एकपदा त्रिष्टुप्[7] ।

क[1] त्या वल्गू पुरुहूताय दूतो न स्तोमोऽविदन्नमस्वान् ।
आ यो अर्वाङ्नासत्या ववर्त प्रेष्ठा ह्यसथो अस्य मन्मन् ॥ १ ॥

क[1] । त्या । वल्गू इति । पुरुऽहूता । अद्य । दूत । न । स्तोम । अविदत् । नमस्वान् ।
आ । य । अर्वाक् । नासत्या । ववर्त । प्रेष्ठा । हि । असथ । अस्य । मन्मन् ॥ १ ॥

स्कन्द० क[1] स्थान त्या सौ वल्गू स्तुत्यौ प्रियौ वा पुरुहूता बहुभिराहूतौ अद्य दूत न दूत इवास्मदीय स्तोम अविदत् विद ज्ञाने । जानीयात् नमस्वान् हविर्लक्षणेनान्नेन[2] सयुक्त[3] । यथा राजाऽन्यत वा [4]प्रेषित दूत[4] काश्विनौ पश्येदित्यर्थ । य स्तोम किं कृतवान् । उच्यते—य अर्वाक अस्मदभिमुखम् नासत्या नासत्यनामानौ[5] न वा असत्यौ[6] सत्यौ एव अश्विनौ आ ववर्त पूर्वेष्वपि कालेष्वावर्तितवान् । [7]पर पाद प्रत्यक्षकृत[7] । प्रेष्ठा हि असथ अतिशयन प्रियौ युवाम् असथ स्थ अस्य अस्मदीयस्य स्तोमस्य मन्मन् । मन्यतिरर्चतिकर्मा[8] (नि० ३, ४)। छान्दसत्वाद् अधिकरणेऽय मनिन् प्रत्यय[9]। मन्यन्ते स्तूयन्ते यत्र देवा[10] स मन्मा यज्ञ तस्मिन्[10] ॥ १ ॥

वेङ्कट० क[1] [11]वौ वल्गनशीलौ[11] बहुभिराहूतौ अद्य[12] राजप्रहित[13] दूत इव मदीय स्तोमः हविषा सयुक्तो विन्दत् य स्तोमोऽभिमुख नासत्यौ आ वर्तयति । तुरीय पाद प्रत्यक्ष । प्रियतमौ हि भवथः[14] अस्य स्तोतु स्तुतौ ॥ १ ॥

---

१ १ आप मूको २ २ मि अनुत्कृष्टाभि अवमाभि नि° मूको ३ °स्यापि मूको ४ नास्ति वि[1] ५ °नो व° मूको ६ ६ गावो मूको ७ ७ नास्ति मूको ८ °नानेन वि[1] ९ संयुक्त मूको १० १० °तादूता मूको ११ नासत्या° वि[1] नासत्यौ° वि[1] अ १२ अ त्यौ मूको १३ १३ पर पादा प्रत्यक्षकृता मूको १४ मन्यतोऽर्चतिकर्मा मूको १५ मनिन्° मूको १६ देवता वि[1] १७ नास्ति मूको १८ १८. आ अ ग्व ल तू अ[1] १९ एव मूको २० °वादिदा मूको २१ भवते मूको

अरं मे गन्तं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अन्धः ।
परि ह त्यद् वर्तिर्याथो रिषो न यत् परो नान्तरस्तुतुर्यात् ॥ २ ॥

अरम् । मे । गन्तम् । हवनाय । अस्मै । गृणाना । यथा । पिबाथः । अन्धः ।
परि । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिषः । न । यत् । परः । न । अन्तरः । ततुर्यात् ॥२॥

स्कन्द० अरम् पर्याप्तम् गन्तम् शुद्धोऽप्ययं गमिराङ्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । आगच्छतम् मे मम स्वभूतम् हवनाय अस्मै । 'गत्यर्थकर्मणि' (पा २,३,१२) इत्येवमंपा द्वितीयार्थे चतुर्थी । आह्वानमिदं प्रति गृणाना स्तूयमानौ । कथं च । यथा पिबाथः अन्धः सोमलक्षणम्[1] अन्नम् । आगत्य च परि याथः परीत्येव उपेत्येतस्य स्थाने । याथः इत्यपि लोडर्थे लट् । उपयातम् उपगच्छतम् । ह इति पदपूरणः । त्यत् तत् तदस्मदीयं यज्ञकर्म वर्तिः वर्तन्या[2] । यो [3]ह्युपग-मनार्हः पन्थास्तेनेत्यर्थः[3] । यत् कीदृशम् । उच्यते—रिषः अरिष्टम् हिंसितृबलकादिः न यत् परः विप्रकृष्टः न अपि अन्तरः सन्निकृष्टः[4] ततुर्यात् हिंसितुं शक्नोति । अविगुणं यद्वित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अलम् मे गच्छतम् इदं ह्वानं श्रोतुं स्तूयमानौ[5] । यथा पिबथः सोमम्[5], तथा वा गच्छतम् । मार्गं हिंसकान्[6] परिहरन्तौ याथः[6] । न यत् वर्तिः वूरस्थः[7] तिरति । न अपि सन्निकृष्टः ॥ २ ॥

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि बर्हिः सुप्रायणतमम् ।
उत्तानहस्तो युवयुर्वन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आजग्मन् ॥ ३ ॥

अकारि । वाम् । अन्धसः । वरीमन् । अस्तारि । बर्हिः । सुप्रऽअयनतमम् ।
उत्तानऽहस्तः । युवयुः । वन्द । आ । वाम् । नक्षन्तः । अद्रयः । आजग्मन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अकारि कृतम् वाम् युवयोरर्थाय अन्धसः निर्धारणे एषा षष्ठी । अन्नस्य[10] मध्ये वरीमन् छान्दसत्वात् कर्मण्ययं मनिन्प्रत्ययः[11], इटश्चाप्रतिषेधः[11] । वरणीयं सोमरसलक्षणम् । अस्तारि स्तीर्णं च वेद्याम् बर्हिः सुप्रायणतमम् अतिशयेन सुप्रगमम् । सुखोपसर्पमित्यर्थः[11] । अयं च उत्तानहस्तः । उत्तानौ हस्तौ यस्य स उत्तानहस्तः । कृताञ्जलिः युवयुः युष्मत्कामः स्तोता वन्द स्तौति । वाम् युवां युवयोरर्थाय नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः अद्रयः अभिषवग्रावाणः आ आजग्मन् अक्षिप्यन्तेत्यर्थः क्षरणार्थो वा । आभिमुख्येन व्यञ्जयन्ति ग्रस्यन्ते[12] वा । यः सोमस्य रसस्तमभियुण्वन्तो व्यक्तीकुर्वन्ति, ग्रस्यन्ते वा तेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अकारि युवयोः सोमस्य पूर्णं पात्रं वरणीये यज्ञे । स्तीर्णं च बर्हिः[13] शोभनं गमनं यस्यां सा अत्यन्तं भवति । धनदानार्थम् उत्तानहस्तः युष्मत्कामः स्तौति । यज्ञं व्याप्नुवन्तो[14] ग्रावाणश्च वाम्[15] सोमार्थैः [16]आ उन्दन्ति[16] ॥ ३ ॥

---

१. °गोल° वि[1] अ; सोमेल° वि[1]. २. वर्तिन्या वि[1]. ३-३. उदगमनहेतुत्वेन° मूको. ४. °दृष्टे° वि[1]. ५. °नो मूको. ६. °भः मूको. ७. हिंसा° मूको. ८. °यो वि[1] अ[1]. ९. °लः दूरस्थः अ[1]. १०. अन्यस्य मूको. ११. मनिप° मूको. १२. ई···इवा° मूको. १३. °र्वभि° मूको. १४. ग्रहणे मूको. १५. बर्हिः मूको. १६. °द्रोन्तो वि[1] अ[1] क, °द्रोन्ता ङ. १७. वद् मूको. १८-१८. रोदन्ति मूको.

ऊर्ध्वो वामग्निरध्वरेष्वस्थात् प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।
प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनी । घृताची ।
प्र । होता । गूर्तऽमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वः वाम् युवयोरर्थाय अग्निः अध्वरेषु यज्ञेषु अस्थात् स्थितः । प्रज्वलित इत्यर्थः । प्र एति प्रगच्छति आहवनीयं प्रति रातिः दानम् । कस्य । सामर्थ्याद् हविषः । जूर्णिनी [1]"जूर्णि.' (निघ २,१५) इति[1] क्षिप्रनाम । जूर्णिरेव. जूर्णिनी, स्वार्थिकः । क्षिप्रा[2] घृताची उपस्तरणाभिघारणघृतेनाभ्यक्ता । न केवला राति.[3]। किं तर्हि । प्र होता होताऽपि प्रैति होतृसदनं[4] प्रति गूर्तमनाः गुरी उद्यमने । स्तुतिक्रियायाम् उद्यतचित्तः उराणः उरुशब्दात् तत्करोतीतिण्यन्तात्[5] शानचि[6] एतद्रूपम् । बह्वीः स्तुतीः कुर्वन् । यः किं कृतवान् । उच्यते— अयुक्त यः । युजिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः, उत्पूर्वोऽर्थे[7] च द्रष्टव्यः । यः स्वयज्ञं प्रति[8] गमनाय उद्योजितवान् । कम् । उच्यते—नासत्या नासत्यौ युवाम् । केन । उच्यते—हवीमन् भावेऽयं मनिन्-प्रत्ययः[9], इट् च छान्दसत्वात् । आह्वानेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वः युवयोः होमाय यज्ञेषु अग्निः अस्थात् उदतिष्ठित् । प्र गच्छति च हविषो दात्री क्षिप्रा जुहूः । प्र विशते च होता उद्गूर्णमनाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणः । यः अश्विनौ युक्तौ अकरोद् हवने ॥ ४ ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।
प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतू जनिमन् यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुऽभुजा । शतऽऊतिम् ।
प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—सूर्यस्य दुहितां देवा वरयामासुः । ते ऊचुः 'आजिं धावामः । यो नो जेष्यति[1] [10]तस्येयं भविष्यतीति । तां अश्विनौ जिग्यतुः । सा जिताश्विनोः रथम् आरुरोहेति । तदेतदिहोच्यते—'अधि श्रिये दुहिता' इति । श्रिये श्रयितुम् दुहिता सूर्यस्य सूर्यपुत्री सूर्यो रथम् अधि तस्थौ अध्यतिष्ठत्[2] । आरूढेत्यर्थः । हे पुरुभुजा ! बहूनां हविषाम् अभ्यवहर्त्र्यौ![11] पालयित्र्यौ! वा स्तोतॄणाम् । कीदृशं रथम् । उच्यते—शतोतिम् बहुगतिम् । आजिस्थेभ्योऽन्येभ्यो रथेभ्यः शीघ्रतरमित्यर्थः । किञ्च मायाभिः अतिशयवतीभिः प्रज्ञाभिः हे मायिना ! प्रज्ञावन्तौ ! प्र भूतम्[12] । [13]लडर्थेऽयं लुङ् । प्रभवथः । ईशाथे इत्यर्थः । हे नरा![14] मनुष्याकारौ! [15]नृतू ! नर्तनशीलौ![15] अत्र जनिमन् । जायन्ते यत्र स्तुतयो [16]हवींषि वा स जनिमा[16] यज्ञ इहाभिप्रेतः । अस्मिन् यज्ञे यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणाम् । अस्माकम् यज्ञकारिणामित्यर्थः ॥ ५ ॥

1-1. अधि° मूको. २. भारित वि'. ३. रात्रिः मूको. ४. होतृषु दानं मूको, ५. °णि शानच् एतः मूको. ६. उरू° मूको. ७. प्र ... मूको. ८. °निप्र° मूको. ९-९. आजिस्थानपानो जे मूको. १०-१०. भारित मूको. ११. °धामप्रहर्त्र्यौ मूको, १२. भूतम् मूको. १३-१३. लटर्थे य ... भव ... थौवि ...॥ मूको. १४-१४. नृ (नृ वि'.)...नर्तनशीलौ मूको. १५-१५. हवींषि सनिमा मूको,

वेङ्कट० अधि तस्थौ व्यर्थम् सूर्यस्य दुहिता युवयोः रथम् ,हे बहुभोजनौ! बहुगमनम्। प्र नमवतम् अत्र कर्मभिः सत्कर्मवन्तौ[1] हे नेतारौ! नयनशीलौ! प्रादुर्भावे देवानां स्वयंवरे ॥ ५ ॥

[1]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः[2] ॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिरृभिः शुभे पुष्टिं वहथुः सूर्यायाः ।
प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्तन् नक्षद् वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दर्शताभिः । ऋभिः । शुभे । पुष्टिम् । वहथुः । सूर्यायाः ।
प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पप्तन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—सूर्या नाम सवितुर्दुहिता । तामश्विनौ सोमाय[3] राज्ञे वरयामासतुः[4] । तां स ददौ । तदेतत् सूर्यो[5] वक्ष्यति—'सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा' (ऋ १०,८५,९) इति । तां लब्धाम् अश्विनौ सर्वाभिः श्रीभिः परमया च शोभया युक्तां चक्रतुरिति । तदेतदिहोच्यते—युवं श्रीभिः इति । सह योगलक्षणात्र [6]सर्वत्र तृतीया । युवम् युवाम्[7] श्रीभिः दर्शताभिः आभिः सर्वलोकप्रसिद्धाभिः सर्वाभिः सह शुभे षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । शोभनायाः[8] पुष्टिम् । समग्रां तां परमां शोभामित्यर्थः । ऊहथुः प्रापितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः । कस्याः । सूर्यायाः । किञ्च वाम् युवयोः स्वभूताः वयः । वेतिर्गत्यर्थः । गन्तारः अश्वाः वपुषे 'वपुः' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । वृष्टिलक्षणोदकार्थं प्र अनु पप्तन् प्रकर्षेणानुगच्छन्ति । कम् । सामर्थ्याद् मेघम् । नक्षत् व्याप्नोति वाणी स्तुतिलक्षणा वाक् सुष्टुता कर्तव्ये [9]क्तः प्रत्ययः छान्दसत्वात् । सुष्टु स्तोत्री हे धिष्ण्या! धिषणा वाक् तस्याः पुत्री! । अपत्ये यः प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अथवा धीरिति [10]प्रज्ञानाम । ष्ना[11] । ष्णा वेष्टने । धीवेष्टयित्री सर्वार्थग्रहणसमर्था ययोस्तौ धिष्ण्यौ[12] । धिष्ण्यावेव [13]धिष्ण्यौ । सर्वज्ञावित्यर्थः[14] । कं व्याप्नोति । उच्यते—वाम् युवाम् । स्तोतृभिश्च युवां स्तूयेथे[15] इत्यर्थः । अथवा वाणीति गर्जितलक्षणा वागभिप्रेता । सुष्टुतेत्यपि [16]कर्मण्ययं क्तः प्रत्ययः[17] । अश्वा मेघमनुगच्छन्ति, युवामपि सुष्टु [18]स्तोतृभिः स्तुतौ[19] गर्जितलक्षणा वाक्[20] व्याप्नोति । युवामपि तैरभ्यर्च्यमानस्य मेघस्य शब्दं शृणुथ इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम् श्रीभिः दर्शनीयाभिः आभिः शोभार्थं पोषणम्[21] ऊहथुः सूर्यायाः । प्र अनु पप्तन् अश्वाः[22] वाम् शोभार्थम् । तदानीं व्याप्नोत् स्तोतृभिः सुष्टु स्तुता वाणी वाम् हे धिषणार्हौ! स्तुत्यौ[23] ॥ ६ ॥

---

१. सनक° वि[1] अ[1] ल, सौक° हस. २-२ नास्ति मूको. ३. स्तोमाय वि[1]. ४. वाव्रा° अ, ५. सूर्यो वि[1] अ; सूर्यो वि[1]. ६-६. वधू···रभ ('धूम° वि[1]; धू °-° अ) वरश्विनौ साह ('धू वि[1]) भा मूको. ७-७. °श्च युव तृतीया। युगा मूको. ८. शोभनया वि[1] अ. ९-९. ज्ञानाय वि[1] अ. १०. धिष्णी मूको. ११-११. धिष्णी···ज्ञा° मूको. १२. स्तूये मूको १३ १३. ईप्ट···क्त (°श्वल वि[1] अ.) प्र° मूको. १४-१४. °भिस्तुत्र मूको. १५. या मूको. १६. पूर्व° वि[1] अ[1]. १७. रावता मूको. १८. °यौ इ°
वि[1] अ[1].

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।
प्र वां रथो मनोजवा असर्जीपः पृक्ष इषिरो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।
प्र । वाम् । रथः । मनोऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिरः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

स्कन्द० आ वाम् वयः वा युवा वयः गन्तारः अश्वासः अथो वहिष्ठा अतिशयेन वोढारः । अभि प्रयः हविर्लक्षणमन्नं प्रति हे नासत्या! आ वहन्तु । वाम् युवयोः स्वभूतः रथः अपि मनोजवाः मनस इव जवो वेगो यस्य स मनोजवाः । अत्यन्त शीघ्रगतिरित्यर्थः[1] । प्र असर्जि[2] सृज विसर्गे । प्रकर्षेण विसृज्यताम् । प्रेर्यतामित्यर्थः । किं प्रति । उच्यते—इषः इषिलेक्षणा पृक्षः । पृची सम्पर्के । सम्पर्चनीयाः । भक्षणयोग्या इत्यर्थः । इषिरः । इषु इच्छायामित्यस्यैतद्रूपम् । प्रार्थनार्हाः । उत्कृष्टा इत्यर्थः । अनु 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' (पा १,४,९०) इत्येवमय कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थः । पूर्वीः पूर्वकालाः । भक्षणयोग्यान्युत्कृष्टानि च पूर्वमपि यानि वयम् उपकल्पितवन्त एव तानि हवींषि प्रीत्यर्थम्[3] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ[4] वहन्तु वाम् गन्तारोऽश्वा वोढृतमा सोम प्रति हे नासत्यौ[5]! प्र असर्जि युवयो मनोवेग[6] रथ अन्नानि सम्पर्चनीयानि[7] बहूनि सोमादीनि प्रति स्तोतृभिरेषणीयानि[8]। इषेरिषि[9] नामकरण इति ॥ ७ ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।
स्तुतश्च वा माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु गातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।
स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च । रसाः । च । ये । वाम् । अनु । गातिम् । अग्मन् ॥ ८ ॥

स्कन्द० पुरु हि वाम्। हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् पुरु बहु वाम् युवयो हे पुरुभुजा! बहूना हविषामभ्यवहर्तारौ[10] पालयितारौ[1] वा यजमानानाम् देष्णम् दातारम्। यस्मात् प्रसूतदायिनौ[11] युवामित्यर्थः । तस्माद् धेनुम् दोग्ध्रीम् गाम् न अस्मभ्यम् इषम् अन्नं च पिन्वतम् क्षारयतम्। दत्तमित्यर्थः । अथवा धेनुमिति इष एव विशेषणम्। धेट् पाने। पानेन चान्नोपभोगयोग्यता लक्ष्यते। [12]धेनुम् उपभोगयोग्याम्[12] इषम् असक्राम् असङ्क्रमणीम्। यावज्जीवम् अनपायिनीमित्यर्थः । अथवा समानेषु न क्रामतीत्यसक्रा। [13]नञसनञनक्रमगमो विट्[13] (पा ३,२,६७)। विड्वनोरनुनासिकस्यात्[14] (पा ६,४,४१)। 'समानस्य छन्दसि' (पा ६,३,८४) इति [15]सभाव । समेष्वक्रान्ताम्[15] अस्मत्सजातैरग्रेसरपूर्वामित्यर्थः । किञ्च स्तुत च स्तोतारश्च

---

1. नास्ति मूको 2 असृजि मूको 3 प्रीतौ मूको 4. नास्ति मूको 5. °नौ वि', नौ ह इअ 6 संवर्धं वि' स इअ 7 °पणीय मूको 8 °रिणौ मूको. 9 °षान (°षा वि', षा वि') इइ° मूको. 10 °हर्तार मूको 11 धेनु मुए° मूको. 12-12 °क्रम— मूको 13 13 °ः सभा° मूको

ये केचित् पृथिव्या ते सर्वे वाम् युवयो हे माध्वी। मधुन एनौ[1] माध्व[2]। कोऽर्थो[3]। इति। उत एतत्। 'यो ह वाम् मधुनो दतिराहितो रथचर्षणि। तत पिबतमश्विना' (ऋ ८,५,१६) इति मन्त्रान्तरे[4] दर्शनात्। तद्वन्तौ[5] माध्वी। 'छन्दसीवनपौ' (पाणि ५ २,१०९) इति मत्वर्थे ईकार। सुष्टुति च शोभना च या काचित् स्तुति सा सर्वा युवयोरेव। रसा च सोमलक्षणा ये वाम् युवयो रातिम् दानम् अनु अग्मन् अनुगच्छन्ति। 'युवाभ्या वै[6] प्रदीयन्त इत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे बहुभोजनौ[7]। बहु हि युवयोर्दातव्यम् धन सावत् अस्मभ्य प्रीणनम् अन्नम् असङ्क्रमणम् अक्षपायि क्षरतम्[8]। स्तोतार च युवयो सन्ति, सुष्टुति च हे मदयितारौ[9]। तथा रसा सोमा च सन्ति, ये युवयो धनम् अनु गच्छन्ति। दीयन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत मे ऋज्रे पुरयस्य रघ्वी सुमीळ्हे शतं पेरुके च पक्वा।
शाण्डो दात् हिरण्निनः स्मद्दिष्टीन् दश वशासो अभिषाचं ऋष्यान् ॥ ९ ॥

उत। मे। ऋज्रे इति। पुरयस्य। रघ्वी इति। सुऽमीळ्हे। शतम्। पेरुके। च। पक्वा। शाण्ड। दात्। हिरण्निन। स्मत्ऽदिष्टीन्। दश। वशासः। अभिऽसाचं। ऋष्यान् ॥ ९ ॥

स्कन्द० उत शब्दोऽप्यर्थे। अपि च युष्मत्प्रसादेन मे मह्यम् ऋज्रे ऋजुगामिन्यौ हे बडवे पुरयस्य पुरयो नाम राजा शाण्डस्य श[10], तस्य रघ्वी[11] हरघ्वी। क्षिप्रगामिन्यावित्यर्थ[12]। सुमीळ्हे। मिह सेचने। सुष्ठु सिच्यते यत्रात्मा तत् सुमीढ तीर्थं किञ्चित्। न च केवले द्वे हरघ्वडवे। किं तर्हि। शतम् चान्यत्। पेरुके च पक्वा पीयते यस्मिन्नुदक [13]तत् पेरुक[14] तीर्थमेव किञ्चित्। तस्मिंश्च पक्वान्यन्नानि शाण्ड नाम राजा दातवान्। न चैतावदेव। किं तर्हि। हिरण्निन हिरण्यवतोऽश्वान्। सुवर्णमण्डिताश्च अश्वानित्यर्थ। कीदृशान्। स्मद्दिष्टीन् [15]सत् स्वयमिति[15] [16]पर्यायौ। दिशिर्दानार्थ[16]। स्वयमेव दत्तान् दानयोग्यान्। अथवा स्मच्छब्द प्रशस्तपर्यायः। प्रशस्तदानान्। किंवत्। दश। कीदृशान्। वशास। वशा वन्ध्या तत्सदृशान्। अस्वतन्त्रत्व, बलवत्त इत्यर्थः। अभिषाच। पक्ष सेवायाम्। [17]यथा यथाऽधारोह[17] इच्छति[17] शनैः शीघ्र वा तथा-तथा वोढृत्वित्यर्थ[18]। ऋष्यान् महतः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च मह्यम् ऋजुगामिन्यौ पुरयस्य यज्ञसम्बन्धिन्यौ[19] शीघ्रगामिन्यौ यद्वा[20] तथा[21] च सुमोदपरुक्तनाम्नो[22] अश्वयहून्वन्नानि तत आहृत्य यश्च शाण्ड नाम राजा शावघ्वद् हिरण्यालङ्कृतान् शोभनातिवेगान् अश्वान् दश च यशा शत्रूणामभिसोढृन्[23] दर्शनीयान् दातवानश्वैरपि। युवयो[24] प्रसादलब्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

1. पूर्वे मूको २ मध्वा वि[1]; माध्वा वि[2] अ ३ सी मूको ४ ४ इति त्वन्तरे मूको ५ तद्वन्त मूका ६ ६ अ मूको ७ 'तन मूका ८ सति अ[1] ल एव ९. मद्[2] ल १० १० तस्मि[3] ते मूको ११ ११. त गामि[4] मूको १२ १२ त मूको १३ १३ मधा एव[5] मूको १४ १४ पर्य वि[3] मूको १५ यथा[6] मूको, १६ इति मूको १७ दो नि[4] मूको १८ 'अरसेव' मूको १९ वसेरे वि[5] अ[2]; वसेरे एव ल एव २० ए मूको २१. ए[7]-हरेरक्तनाम्न मूको, २२ यदुगामिन्यौ वि[6] अ[3], २३. नो मूको

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपन्था गिरे दात् ।
भरद्वाजाय वीरु नु गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् ।
भरत्ऽवाजाय । वीरु । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरितिं स्युः ॥ १० ॥

स्कन्द्० वाम् इति षष्ठीनिर्देशात् प्रसादेनेति वाक्यशेषः। युवयोः प्रसादेन हे नासत्या! शतानि च 'सहस्राणि च अश्वानाम्' पुरुपन्थाः नाम राजा गिरे गृणातीति गीः 'स्तोता, तस्मै' सम् दात् सम्यग् दत्तवान्। कस्मै। उच्यते—भरद्वाजाय मह्यम्। हे वीर! व्यत्ययेनेदमेकवचनम्। वीरौ! शूरौ!। न च विलम्बितवान्। किं तर्हि। नु क्षिप्रमेव मह्यम् गिरे अदात्। किञ्च युष्मत्प्रसादेन हता हतानि अस्मच्छत्रुभूतानि रक्षांसि हे पुरुदंससा! बहुकर्माणौ! स्युः भवेयुः॥ १० ॥

वेङ्कट० सम् प्रायच्छत् युवयोः स्तोत्रे अश्वानाम् शतानि सहस्राणि च नासत्यौ! पुरुपन्थाः नाम राजा भरद्वाजाय क्षिप्रं हे वीरौ!। द्विवचनं लुप्तम्। हतानि रक्षांसि भवन्तु हे बहुकर्माणौ! ॥१० ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्त्सूरिभिः ष्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिऽभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

स्कन्द्० 'वाम् युवयो.' प्रसादेन सुम्ने सुखे वरिमन्। कर्मण्ययं 'मनिन् प्रत्ययः'। वरणीये प्रार्थनीये उत्कर्षे सूरिभिः स्तोतृभिः पुत्रपौत्रैः ऋत्विग्भिर्वा सह 'आ स्याम्' आभिमुख्येन भवेयम्। सपुत्रपौत्रादिपरिवारः उत्कृष्टं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः॥ ११ ॥

वेङ्कट० एकपदा। युवयोः सुखे विस्तृते स्तोतृभिः पुत्रादिभिः सह आभिमुख्येन स्याम्॥ ११ ॥

'इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः'॥

[६४]

"भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। उषा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः"।

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।
कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।
कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥१॥

१-१. सह···वरणा मूको. २-२. स्तोतारो··· मूको. ३. वि···सवान् मूको. ४. वां सुम्ने वां युवयोः पि° भ. ५-५. मनिप्र° मूको. ६-६ आरा आको ७. °वीरवरि° वि°

स्कन्द० "'उदु श्रिये' उषस्ये[1] द्वे"। उषोदेवत्ये द्वे एते सूक्ते। उदित्युपसर्गः अस्थुरित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। उ इति पदपूरणः। श्रिये प्रकाशलक्षणायै। कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशनार्थमित्यर्थः। उषसः एकस्यामेव[2] पूजनार्थं बहुवचनम्, अवयवभेदापेक्षं वा। रोचमानाः उत् अस्थुः उत्थिताः। कथं च पुनरुद्गता। अपाम् न उदकस्येव ऊर्मयः[3] रसन्तः[4]। यथा नद्यां सरसि वा महीम्[5] उदकोर्मय आप्लाव्य [6]कूलं निघ्नन्तः[7] उद्गच्छेयुः, तद्वत् स्वभासा[8] कृत्स्नं जगदाप्लाव्य तमांसि प्रत्य उद्गता[9] इत्यर्थः। उद्गत्य च कृणोति 'इयम् एकवद्भावेनैव उषसः स्तुतिः[10]। करोति उषाः विश्वा सर्वाणि सुपथा शोभनाः पन्थानः सुपथानि छान्दसत्वात् नपुंसकता। सुगानि सुगमनानि। 'ये केचन' शोभनाः तान् सर्वान् प्रकाशयन्ती सुगमनान् करोतीत्यर्थः। [11]अभूत् भवति[11] च। उ[12] इति पदपूरणः। वह्वी। बहुशब्दः प्रशस्तपर्यायः। प्रशस्ता दक्षिणा। दक्षतेरुत्साहकर्मण एतद्रूपम्। उत्साहकरी मनुष्याणाम्। उद्गतायां हि उषसि मनुष्याः स्वकर्मसूत्साहं कुर्वन्ति, अतः [13]'सर्वाम् उरसाहकरी[13] भवतीत्युच्यते। मघोनी धनवती। उषा हि देवतात्वात् [14]स्वेनैव वा धनेन[14], हविर्लक्षणेन वा, यजमानेन वा तदधिपतित्वाद् धनवती ॥ १ ॥

वेङ्कट० उत् तिष्ठन्ति श्रयर्थम् उषसः दीप्यमानाः अपाम् [15]इव ऊर्मयः[15] श्वेतवर्णाः। अयमेकवचनात् — करोति विश्वानि भुवनानि शोभनमार्गाणि शोभनगमनानि च। प्रादुर्भूतायाम् उषसि भवत्युदाराणां प्रशस्ता धनवती दक्षिणा ॥ १ ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत् ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ।
आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । द्याम् । अपप्तन् ।
आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महःऽभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० भद्रा[16] कल्याणी ददृक्षे दृश्यसे त्वम् उर्विया। प्रथमैकवचनस्य अयमियाजादेशः। [17]उर्वी च[17] विस्तीर्णा[18] वि भासि दीप्यसे। ते तव शोचिः दीप्तिः भानवः रश्मयश्च द्याम् द्युलोकम् उत् अपप्तन् उत्पतन्ति। गच्छन्तीत्यर्थः। किञ्च आविः प्रकाशम् वक्षः आत्मीयम् उरः[19] कृणुषे करोषि त्वम् शुम्भमाना शोभमाना हे उषः! देवि! रोचमाना दीप्यमाना महोभिः [20]महद्भिः। कैः[21]। सामर्थ्यात् तेजोभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० भद्रा दृश्यसे[22] त्वम् अमिता[23] च वि भासि। तस्याः ते शोचिः भानवः च [24]'उत् अपप्तन्[24]' याम् प्रति। त्वम् आविः कृणोषि वक्षः शोभमाना हे उषः! देवि! दीप्यमाना तेजोभिः ॥ २ ॥

---

1. उषसे मूको. 2. करव मेव मूको. 3. रसन्तः मूको. 4. महा मूको. 5-5. तृकनिघ्ना ('नि···घि',)-नः मूको. 6. नारित घि'. 7. उद्र मूको. 8 8. °भेनभावि° मूको. 9-9. वे··· मूको. 10-10. याम्··· वति मूको. 11. नारित मूको. 12-12. खेषा° मूको. 13 13. °भेवालभाने' मूको. 14-14. स्वे ···मव घि' अ'; इव ऊर्मयः ल लक्ष. 15. महा इव घि'. 16-16. ···च मूको. 17-17. विस्तीर्णा घि' अ; घिस्तीर्णा घि'. 18. उर मूको. 19-19. मह···कैः घि'; महैः घि' अ. 20. ···से घि' अ'; दृश्यसे ल लक्ष. 21. मती मूको. 22-22. उदयत घि'; उदयत अ'; उदपप्तन् ल लक्ष.

वहन्ति मीमृगासो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विया प्रथानाम् ।
अपगमयति तमांसि शूरः सस्तो इव शत्रून् बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । मीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुऽभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।
अप । ईजते । शूरः । सस्तःऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

स्कन्द० वहन्ति मीम् सर्वतः अरुणासः आरक्तवर्णाः रुशन्तः य एषाम् अवहननसम्बन्धे[1] वर्तते असुरादि[2] कश्चित् तम्[3] निघ्नन्त इत्यर्थः । के वहन्ति । उच्यते— गावः[4] उक्षाः । वाश्च[5] के वहन्ति । उच्यते— सुभगाम् सुधनाम् उपसम् उर्विया[6] उरुम् प्रथानाम् अतिविस्तीर्यमाणाम्[7] । स्वभासा दृश्यं जगद् व्याप्नुवतीमित्यर्थः[8] । उह्यमाना च अप ईजते । ईज गतिकुत्सनयोः[9] । सामर्थ्यात्तान्तर्गतिरप्यर्थः[10] । अपगमयति तमांसि शूरः अस्ता इव शत्रून् । 'असु क्षेपणे'[11] । शूरो च[12] दृष्टपूर्वं क्षेप्ता सः यथा[13] शत्रून् अपगमयेत् तद्वत् । अपगमय्य च बाधते पीडयति । [14]विनाशयतीत्यर्थः । कम् । तमः अन्धकारम् । क इव । उच्यते—अजिरः[15] न वोळ्हा । अजिरमिति क्षिप्रनाम । यथा क्षिप्रो वोढा वहन् किञ्चिद् बाधते तद्वत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वहन्ति एनां समन्ततः अरुणवर्णाः ज्वलन्तः[16] गावः[17] सुधनां विस्तीर्णां प्रथमानाम् । अपगमयति[18] तमांसि शूरः योद्धेव शत्रून् । सेयम्[19] तमः बाधते दिगन्तं प्रापयति, यथा क्षिप्रो भारस्य योद्धा भारं देशान्तरं प्रापयति ॥ ३ ॥

सुगो ते सुपथा पर्वतेष्वजाते अपस्तरसि स्वभानो ।
सा नु आ वह पृथुयामन्नृष्वे रयिं दिवो दुहितरिषयध्यै ॥ ४ ॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अजाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वऽभानो ।
सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इषयध्यै ॥ ४ ॥

स्कन्द० उत ते तव गुणा सुगमनानि सुपथा शोभनाः [15]पन्थानः पर्वतेषु । तेषु[16] सर्वेषु न तव गतिप्रतिबन्धोऽस्ति इत्यर्थः । [17]इषम् एकवद्भावेनैव उपसः[17] स्तुतिः । अजाते आजरहितेऽपि काले अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि तरसि । तु प्लवनसंतरणयोः । प्लवनं गमनम्, प्लवतेर्गत्यर्थत्वात् । सामर्थ्यात्तान्तर्गतिरप्यर्थः । तारयसि गमयसि पातयसि । [18]विनाप्यनुग्राहकेण वृष्टयुदकानि वर्षस्येवेत्यर्थः[18] । अथवा आजशब्दो गमनवचनः । वा गतिगन्धनयोरित्यस्माद् नपुंसके भावे क्तः । अविद्यमानं जातं गमनं यस्मिन् सोऽजातः, तस्मिन् । अन्येन [19]केनचिद्गतपूर्वे पर्वतादिप्रदेशे[19] त्वं वृष्टयुदकानि

गमयस्येवेत्यर्थः। 'हे स्वभानो! स्वभावेनैव दीप्तिर्यस्याः' तादृशी सा स्वभानुः। सम्बोधने हे स्वभानो! इति'। एवंरूपासि सा नः 'अस्मभ्यम् आ वह प्रापय'। देहीत्यर्थः। हे पृथुयामन्! पृथुगामिनि! ऋत्वे! महति! रयिम् धनम्। हे दिवः दुहितः! इषयध्यै शृणु इच्छायामित्यस्यैतद्रूपम्। एषितुं प्रार्थयितुम्। किम्। सामन्यांद् हवींषि। दत्ते धने वयं 'युष्मभ्यं हवींषि' प्रतिदास्याम इत्येवमर्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव तेजसाऽपि च शिलोच्चयेष्वपि क्षेत्राणि सुगमानि सुपथानि च भवन्ति। किञ्च सद्गमनसाधनदर्शिते निरालम्बने देवे अन्तरिक्षम् (नि. निघ १,३) तरसि सुभूतदीप्ते!। सा अस्माकम् 'आ वह' पृथुगमने! दर्शनीये! रयिम् हे दिवः दुहितः! एषणीयम् ॥ ४ ॥

सा वंह ऊषभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु।
त्वं दिवो दुहितर्या हे देवी पूर्वहूतौ महना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा। आ। वह। या। उषऽभिः। अवाता। उषः। वरम्। वहसि। जोषम्। अनु।
त्वम्। दिवः। दुहितः। या। ह। देवी। पूर्वऽहूतौ। महना। दर्शता। भूः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'सा त्वम् आ वह प्रापय मह्यम्। कम्। सामन्यांद् धनम्। या त्वम् उषभिः' अर्थैः' अवाता अप्रतिगता' महद्भिरप्रैरगतापि स्वस्थानस्थैव सती' हे उषः! वरम् प्रार्थितं यजमानानाम् वहसि प्रापयसि। ददासीत्यर्थः। 'कदा। जोषम् अनु'। जोषमिति क्षुपेतः कान्तिकर्मणो रूपम्। कान्तिरिच्छेति पर्यायौ। इच्छाम् अनु। इच्छानन्तरमेवेत्यर्थः। त्वम् दिवः दुहितः! या। ह इति पदपूरणः, चार्थे वा। या च त्वं हे दिवो 'दुहितः! देवी देवनशीला' पूर्वहूतौ' पूर्वाह्णे पूर्वस्मिन्नपि काले आहूता महना दात्री। कीदृशी पुनर्वर्त्ती। दर्शता दर्शनीया। अत्यन्तोत्कृष्टेत्यर्थः। भूः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सा त्वम् आ वह धनम्, या त्वम् उषभिः आगता अवाता अवस्थिता सती उषः! वरम्[1] स्तोतृभ्यः वहसि[2] स्तोतृणाम् इच्छानन्तरम्। या त्वम् हे दिवः दुहितः! देवनशीला भवसि, सा त्वं पूर्वाह्णे[3] प्रातरेव महनीया दर्शनीया च भवसि ॥ ५ ॥

उत् ते वयश्चिद् वसतेरपप्तन् नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ ६ ॥

उत्। ते। वयः। चित्। वसतेः। अपप्तन्। नरः। च। ये। पितृऽभाजः। विऽउष्टौ।
अमा। सते। वहसि। भूरि। वामम्। उषः। देवि। दाशुषे। मर्त्याय ॥ ६ ॥

१-१. स्वभा···ग (ब वि².) दीप्तिर्यस्याः सूक्तो. २. मासित वि¹·². ३-३. ···ष सूक्तो. ४-४. गु···ति सूक्तो. ५-५. आह सूक्तो. ६-६. सा वरमोर्ध्वं सामन्यांद्वरः सूक्तो. ७. अवाता वि², अवाता वि¹ अ. ८. मति सूक्तो. ९-९. ···मनु सूक्तो. १०-१० दुहि··· सूक्तो. ११. पूर्वं पूर्वं सूक्तो. १२. अवर वि¹ अ¹; परं इत्य. १३. अवरा वि; अवरे अ¹; परमि सम. १४. पूर्वो···र्वं वि अ¹; पूर्वो वाने इत्य.

स्कन्द० उक्तं वयः । इयं प्रथमे[1] (ऋ १,११४,१२) व्याख्यातार्था ॥ ६ ॥

वेङ्कट० गतेति (तु. ऋ १,११४,१२) ॥ ६ ॥

[1]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

[६५]

[1]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[2] ।

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषीरजीगः ।
या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदक्तून् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिव'ऽजाः । क्षितीः । उच्छन्ती । मानुषीः । अजीगुरिति ।
या । भानुना । रुशता । राम्यासु । अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अक्तून् ॥ १ ॥

स्कन्द० एषा स्या सा नः अस्माद् प्रति दुहिता । कस्य । दिवोजाः दिवः सकाशाज्जाता । दिवो दुहितेत्यर्थः । न च [1]केवलान् अस्मान्[1] । किं तर्हि । क्षितीः मनुष्यजातीश्च मानुषीः मनुष्येषु भवाः । यावत्यः काश्चन मनुष्येषु भवाः ब्राह्मणादिमनुष्यजातयः । अजीगः जिगातिर्गतिकर्मा[3] वा, गृणातिकर्मा[4] वाऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्याद् गत्यर्थः । अस्मान् अन्याश्च सर्वानेव मनुष्यान् प्रति गच्छतीत्यर्थः । या भानुना रश्मिलक्षणेन तेजसा रुशता हिंसता राम्यासु 'राम्या' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । रात्रिषु अज्ञायि ज्ञायते । किं रुशता । उच्यते—तिरः । [5]"तिरः सतः[5] इति अप्राप्तस्य[6]" (या ३,२०) । नामनो । अप्राप्तस्यापि अनुपजातस्यापि । कस्य । तमसः । निद्-शब्दस्तु पदपूरणः । अक्तून् तमसः या 'अभिव्यक्तफला अपि रुशतेत्यर्थः' । अथवा 'अक्तुः' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । अक्तूनिति 'तमस इति' च[7] विपर्ययेण षष्ठ्येकवचनद्वितीयाबहुवचने द्रष्टव्ये । अप्राप्तान्यपि तमांसि रात्रेः[8] सबन्धीनि रुशतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सा एषा नः दिवो जाता दुहिता मानुषीः प्रजाः वि उच्छन्ती उज्जजागार । उषसि हि मानुष्यः प्रजाः निर्गच्छन्ति । या भानुना ज्वलता रात्रिषु ज्ञायते तमः तिरः कुर्वती[9] रक्षांसि चेति ॥ १ ॥

वि तद् येयुररुणयुग्भिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।
अधि यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्'ऽभिः । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उषसः । चन्द्रऽरथाः ।
अधि । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

स्कन्द० [10]"तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्राप्याहर्तव्यः[10] । यद् अरयस्तदुर्गमपर्वतसिन्धुरादि तत्

---

१. नवमे मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-३. केवल वि'. ४. °गिरति कर्म मूको. ५. गृणाति कर्म मूको. ६-६. तिरस मूको. ७. प्राप्तस्य मूको. ८-८. 'भक्ता ता अपि··· मूको. ९-९. नास्ति मूको. १०. नास्ति वि'. ११. सतेः मूको. १२. 'वेलि वि' अ'; तीर दुर्ग°लक्ष; °र्न्नो ल. १२-१२. °र्थो ···क' मूको.

वि ययु विविधम् उषसो गच्छन्ति । केन । अहभयुभि अहै । किञ्च चित्रम् भान्ति, वि ता बाधन्ते इति तच्छब्दशुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । या दिशिन पूर्वतीय वा दीप्यन्ते उषस चन्द्ररथा । 'चन्द्रश्चन्दते ' कान्तिकर्मण ' (या ११,५) । कान्तरथा । अग्रम् अन्त समाप्तिम् यज्ञस्य बृहत । द्वितीयार्थेऽत्र षष्ठी । महान्त यज्ञ ज्योतिष्टोमादिम् नयन्तो प्रापयन्तस्य प्रक्रान्तस्य महत सोमयागस्य समाप्तिम्, ता ऊर्ध्वया रात्रे तम वि बाधन्ते । अस्माभिर्बोधिते तमसि प्रातरेव प्रक्रान्त सोमयाग सुख समाप्तिं यास्यतीत्येवमर्थं तमो बाधन्त इत्यर्थं ॥ २ ॥

वेङ्कट० वि गच्छन्ति तदानीमेव यदा उच्यन्ति आरण्ययुक्तै अर्धै । चित्रम् च भान्ति उषस काम्यरथा । प्रथितस्य यज्ञस्य अग्रम् नयन्त्य वि बाधन्ते ता उषसो रात्रे तम ॥ २ ॥

अवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुषे उषसो मर्त्याय ।
मघोनीर्वीरवत् पत्यमाना अर्वो धात विधते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

अवं । वाजम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ती । नि । दाशुषे । उषस । मर्त्याय ।
मघोनी । वीरऽवत् । पत्यमाना । अर्वं । धात । विधते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

स्कन्द० अव कीर्तिम् वाजम् अपठितमप्येतत् सामर्थ्याद् बलनाम । बल च इषम् अन्न च ऊर्जम् रस च वहन्ती प्रापयन्त्य । ददत्य इत्यर्थ । "कस्मै । नि" दाशुषे । नीत्युपसर्ग " चतुर्थपादस्थेन धातेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । हवींषि दत्तवत यजमानाय हे उषस ! मर्त्याय मनुष्याय मघोनी धनवत्य वीरवत् पत्यमाना । 'पत्यते' (निघ २,२१) इत्यैश्वर्यकर्मा । यथा वीरो राजा अन्यो" वा कश्चित् कस्यचिद् ईशिता" तद्वत्सम ईशाना "अव रक्षण नि धात" निपूर्वेण धत्त" विधते परिचरते रत्नम् धन च अद्य अस्मिन्नहनि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कीर्तिं बलम् अन्न" रस च प्रापयन्तस्य नि धत्त दाशुषे मर्त्याय हे उषस । धनवत्सम वीरपुरुषवद् गच्छन्त्य रक्षणम् रमणीयम् परिचरते मह्यम् अद्य ॥ ३ ॥

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुषे उषासः ।
इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मानवते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वु । विधते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषस ।
इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । रम् । मानवते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

---

१. चन्द्रश्चते वि[1] अ; चन्द्रे च ते वि[2]. २ ताभि मूको ३ ३ °ताभि मूको ४. याया शीते [वा]° मूको ५ देष्ण° मूको ६ अव° वि[1] ७ °धा वि[1] अ[1] ८ [वदि तस्य वि[1] अ[1]; प्रथितस्य ह खलु ९ नाभि वि[1] १० १२ क भाभि मूको ११ °र्ता मूको १२. अवो मूको १३ °ण्ड मूको १४ °४ अव धत वि[1] अ; अव धात वि[1] मूको. १५ इव मूको. १६. अर्व वि[1] अ[1].

स्कन्द० यदिति तृतीयपादस्थो यच्छब्द पूर्वयोरपि पादयोरनुषक्तव्य । यत् इदा[1] इदानीम्। हि इति पदपूरण । व युष्माकम् [2]विधते परिचरते परिचरितुरर्थाय[2] रत्नम् धनम् अस्ति। यत् परिचरित्रे दातु स्थापितमित्यर्थ । यद्व इदा इदानी वीराय दाशुष। वीर स्तुतिकर्मणि शूर, दाशान् यजमान, तदर्थम् हे उपस !। यत् च इदा इदानीम् विप्राय जरते मेधाविन स्तोतुरर्थाय। केन जरते। उच्यते— उक्था उक्थै स्तोत्रै[3]। मच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य । तत् नि स्म नावते बहव स्मेति [4]पदपूरण । नित्यमेव[4] बहव प्रापमथ मावते। [5]वतुप्प्रकरणे[5] युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसख्यानम्' (पाणि ५,२ ३९) 'इत्येवमर्थ सादृश्ये वतुप्। मत्सदृशाय[6]। अथवा 'माच्छन्द. प्रमाच्छन्द' 'प्रतिमाच्छ द' (मा १४,१८) इत्यादिमन्त्रेषु[7] छन्दश्शब्दसामानाधिकरण्येन[8] प्रयोगदर्शनात् माशब्द[9] छन्दोविशेषवचन[10] तद्वते। छन्दोविशेषै स्तोत्रै मह्यमित्यर्थ । पुरा चित् चिदित्युपमार्थे (तु या १ ४)। पुरेव[11]। यथैव पूर्वस्मिन् काले[12] तद्वद् इदानीमपीत्यर्थ ॥४॥

वेङ्कट० इदानीमेव व[13] परिचरते रत्नम् अस्ति दातुम्, इदानीम् वीराय दाशुष हे उपस !, इदानीमव मेधाविन स्तुवते, यदा [14]उक्थानि[14] भवन्ति, इदानीमेवेति। तथा नि वहथ नावते स्तोत्रे धनम् पुरा चित् तदानीमेव[15] ॥ ४ ॥

इदा हि ते उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।
व्यर्केण बिभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद् देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उष । अद्रिसानो इत्यद्रिऽसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरस । गृणन्ति ।
वि । अर्केण । बिभिदु । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवऽहूति ॥ ५ ॥

स्कन्द० [16]इदा इदानीम्। हि शब्द पदपूरण[16] । ते तव स्वभूतात् हे उष ! अद्रिसानो! अद्रय अभिषवग्रावाण ते सानवस्ते समुच्छ्रिता सोमाभिषवार्थमुरिक्षत। यस्या[17] साऽद्रिसानु[17]। [18]या त्वम् सोमैरिज्यस[18] इत्यर्थ । तस्या सम्बोधन हे अद्रिसानो[1] इति। गोत्रा[19]। गोशब्दोऽय यद्यपि [20]खलगोरथात्, इतिनकटचवश्च' (पा ४,१,५०,५१) इत्येव समूहविशेषे[21] गवामेव समूहेऽन्वाख्यायते[22], तथापि यथा बहवो वीणाया प्रवीण इत्येव प्रकर्षविशेषेऽपि[23] [24]अन्वाख्याय मान प्रकृष्टपर्यायो भवति, तथाय समूहविशेषेऽन्वाख्यायमान समूहपर्यायो[24] द्रष्टव्य । कुत एतत्। गवामिति शब्दान्तरेण [25]समूहिवाचिना गवाम् उपादानात्[25]। समूहान् गवाम् अङ्गिरस ऋषय गृणन्ति स्तुवन्ति अर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा मन्त्रेण। किञ्च वि विभिदु विभिन्दन्ति। विभेदन

---

१ यदा वि[1] २-२ विधत्ते अ° मूको ३ ३ उक्था मूको ४ ४ °ण यमेव वि[1] अ, °ण। । यमेव वि[1] ५ हेतुप्रक° मूको ६ ६ °मय यैस° मूको ७ नास्ति मूको ८-८ °च मन्ते° मूको ९ छन्दस° मूको १० स्वशब्द मूको ११ °दावि वच° मूको १२ पुरोव मूको. १३ नास्ति वि[1] १४ इव मूको १५ यथा वि[1] अ[1] १६ अथानि मूको १७ °मेव वि[1] अ[1] १८ १८. इत्त पद° मूको १९ यस्मात् मूको २० सोऽद्रि° मूको २१ २१ या सो मूको. २१ गो मूको २३ २३ अवगोत्या त्र अवघवेत्येव समूहविशेष मूको २४ °हे वाच्या° मूको २५ प्रकर्षविशे° वि[1]. २६ २६ °मान पर्यायो मूको २७ १७. समूहि गवा° मूको

नाम दानार्थमेकदेशस्य [1]पृथक्करणम्[1]। दानार्थं तद्गोसमूहस्य एकदेश. पृथक् कृत इत्यर्थः। किञ्च सत्या फलविसंवादरहिता गृणाम् अन्येषामपि मनुष्याणाम् अभवत् आसीत् देवहूतिः तव देव्या आह्वानम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदानीम् से हे उषः। [2]आदियमाणसमुच्छ्रितदेशे[2]। गवाम् अश्वभूतानां नामानि स्तोत्रपराः अङ्गिरसः गृणन्ति। वि विभिदुः च अन्धकारं हविषा स्तोत्रेण च स्वां परिचरन्तः। तथा त्वय्युदितायां सत्यः भवति मनुष्याणाम् यज्ञः ॥ ५ ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवद्यो भरद्वाजवद् विधते मघोनि ।
सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्युरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥
उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।
सुऽवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उच्छ विवासय' तमांसि हे दिवः दुहितः। प्रत्नवत् पुराणवत् नः 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इत्येकम् एषद् एकस्मिन्नेव बहुवचनम्। ममार्थाय। न च पुराणवदेव केवलम्। किं तर्हि। भरद्वाजवत् च। विधते परिचरतोऽर्थाय[3]। यथा पूर्वेषाम् ऋषीणां 'यथा च ममैव' भरद्वाजस्यार्थाय पूर्वं व्युष्टवत्यसि तद्वद् इदानीमपि 'परिचरतोऽर्थाय व्युच्छेत्येतच्छ्रुत्यर्थः'। हे मघोनि! धनवति!। किञ्च सुवीरम् 'शोभनैर्वीरैः पुत्रैः' पौत्रैश्चोपेतम् रयिम् धनम् गृणते स्तुवते मह्यम् रिरीहि देहि। उरुगायम् बहुषु पुत्रपौत्रादिषु गन्तृ। पुत्रपौत्रानुगमित्यर्थः। अथवा बहुषु धर्मादिषु विनियोगं गन्तृ। सर्वधर्मादिविनियोगसमर्थमित्यर्थः। अधि[4] धेहि 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९२) इत्येवम् अधिशब्दः कर्मप्रवचनीयः यदपूरणः। देहि श्रवः अन्नम् नः अस्मभ्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'व्युच्छ देवी!'[5] हे दिवः दुहितः। उषः![6] अस्मभ्यम् प्रत्नेभ्य[7] इव। तत्रैवाऽऽह— भरद्वाजवत्[8] स्तुवते मह्यं हे धनवति!। तथा पुत्रपौत्रयुक्तं धनं च मह्यं स्तुवते देहि। तथा बहुभिर्गेयम् अन्नम् अस्मभ्यम् अधि धेहि ॥ ६ ॥

[9]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः[9] ॥

[६६]

[10]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। सवितो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[10]।

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।
मर्तेष्वन्यद् दोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १ ॥

१-१. पृथक्…दा° मूको. २. °णमाण° मूको. ३ ३. सत्य मूको. ४. परि…च वि° अ; परि…य… वि°. ५-५. यथैव मम च वि°. ६-६. °र्थाय…तच्छ्रु° मूको. ७-७. °नैर्वीरैः …त्रै मूको ८. ऽपि मूको. ९-९. प्युच्छदे° क ख्य; प्युच्छदे° अ°; उषदे° वि°, उच्छ दिवि क प्रस्तावः. १०. एका मूको. ११. °नेभ्° मूको. १२. °णाईः मूको. १३-१३. नास्ति मूको.

वपु । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।
मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

स्कन्द० "'वपुर्नु तत्' मारुत सूक्तमुत्तरम्"। मरुद्देवत्यमेतत् पूर्वाभ्यामुपरिष्टाभ्यामुत्तरम्। वपु 'वपु' (निघ १ १२) इत्युदकनाम। वृष्टिरक्षणमुदकम्। नु क्षिप्रम् तत् चिकितुष ज्ञातुरर्थाय अस्तु भवतु। पतत्वित्यर्थः। यत् कीदृशम्। उच्यते—समानम् तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यत् सर्वप्राणिसाधारणम् नाम। 'नाम' (निघ १,१२) इति उदकनाम, 'सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थोऽत्र नमि। नमयत्यन्नमाहारार्थम्। उदकमेव[1] पार्थिवेन रजसा संसृष्टमित्यर्थः। धेनु धिन्वते[2] प्रीणनार्थस्येदं रूपम्। प्रीणयित्रीम् पत्यमानम् पतत्। कस्य[3] प्रीणयित्रीम्। उच्यते—मर्तेषु। षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा। मनुष्याणाम्। अन्यत् पृथग्भूतम्। सामर्थ्यात् पार्थिवादुदकात्। यच्च दोहसे दोहनार्थम् पीपाय अष्टभिर्मासैर्भौमान् रसान् आदायाऽऽदाय आप्याययति। आप्याय्य च सकृत् संवत्सरस्य सकृदेव। वर्षास्वेव, नान्यस्मिन् काल इत्यर्थः। शुक्रम् शुक्लवर्णम् दुदुहे दोग्धि क्षारयति पृश्निः द्यौः (द्यु या २,१४) मरुतां माता ऊधः ऊधस्थानीय मेघम्॥ १॥

वेङ्कट० रूप क्षिप्रं तच्छब्दैः[4] प्रादुर्भवतु समानाकारम्, सदृशा हि मरुतः, पदार्थानां नामक प्रीणयित्रीं सदा गच्छत्। किं तदित्याह—मर्तेषु अन्यत् एकदेशं तस्य रूपस्य मर्त्यानामभिलषित तदोहार्थम् पृश्निः पीपाय[5]। दिवि चान्यदेवेषु[6] सकृत् पृश्निः आत्मीयम् ऊधः शुक्रम् दीप्तरूपम् दुदुहे इति॥ १॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत् त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।
अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्णैः पौंस्येभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्वि । यत् । त्रि । मरुतः । ववृधन्त ।
अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृम्णैः । पौंस्येभिः । भूवन् ॥ २ ॥

स्कन्द० ये मरुतः अग्नयः[7] न अग्नय इव शोशुचन् दीप्यन्ते इधानाः दीप्यमानाः। न च सकृत्। किं तर्हि। द्वि च त्रि च। पुनः पुनरित्यर्थः। यत् ये च मरुतः वावृधन्त शरीरेण वीर्येण च परिवृद्धाः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्द एषामित्यनेन[8] समानाधिकरणोऽध्याहार्यः। तेषाम् एषाम् अरेणव धूलिवर्जिताः। [9]अमलिना इत्यर्थः[9]। हिरण्ययासः हिरण्मयाः। कः। सामर्थ्याद् रथाः। किञ्च एते मरुतः साकम् सह नृम्णैः सेनालक्षणैर्बलैः पौंस्येभिः च सामर्थ्यलक्षणैश्च बलैः भूवन् उत्पन्नाः। उत्पत्तित एव प्रभृति ते [10]एते मरुतः सेनाभिः[10] सामर्थ्येन योपेता इत्यर्थः॥ २॥

वेङ्कट० य अग्नय इव काष्ठैः समिध्यमानाः दीप्यन्ते अलङ्कृताः। ये च प्रादुर्भूता द्वि द्विगुणम्

---

१ १. °चैव यर्थं वदकनामैव मूको २ पिन्वते मूको ३ °परस्यैतद् वि° ४. तान मूको ५ त इदु मूको ६ वच मूको ७ °देवेषु वि° ८. अग्नय इवो वि° ९ °मित्यधि करणेन वि° १० १०. अस्ति (ति° वि°.) ना इत्यत मूको ११ ११ एव सेनाभि मूको

वि त्रिगुण च मल्ल[1] वाहधन्त। रेणुवर्जिता हिरण्मया रथा [2]च एषाम्[2], ते साकम् धनै बलैश्च[3] मादुर्भवन्ति ५ २ ॥

रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरध्यै ।
विदे हि माता महो मही या सेतू पृश्निः सुभ्वेर्ऽ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळ्हुषे । सन्ति । पुत्रा । यान् । चो इति । नु । दाधृषि । भरध्यै ।
विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुऽभ्वेः । गर्भम् । आ । अधात् ॥३॥

स्कन्द० रुद्रस्य ये मरुत मीळ्हुष सेक्तु । वर्षितुरित्यर्थ[4] । सन्ति भवन्ति पुत्रा । यान् च । उ नु इति पदपूरणौ । दाधृवि धृञ् धारणे । साधु धारयित्री भरध्यै[5] हुभृञ् धारणपोषणयो । उदरेण धारयितुम् विदे ज्ञातवती । हि पदपूरण । माता जनयित्री । कीदशात् । उच्यते — मह महत । कीदृशी । उच्यते — मही सा । उच्छन्दश्रुतेर्यच्छन्दोऽध्याहार्य । या महती सा । विदित्वा च सा इत् । इच्छन्दोऽग्र पुनर्यं । सैव पृश्नि सुभ्वे "[6]महदर्थं एतद् द्रष्टव्यम्[6] । महदुदरे गर्भम् गर्भभूतान् आ अधात् दधातिर्धारणार्थे । आभिमुख्येन धृतवती । अस्या ऋच उत्तरयोश्च पच्छन्दश्रुते "तथा "च हृदुक्ता " इत्यत्र च तच्छन्दश्रुते अनयर्चैकवाक्यता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० रुद्रस्य सेक्तु[7] ये भवन्ति पुत्रा । यान् च एव धारयत्रात्रा हि भरणाय भवन्ति[8] न म्रियन्ते । तेषाम् माता प्रख्याताऽऽसीद् महतोऽपि मही सा पृश्नि । सा[9] एव[10] शोभनभरणाय[11] भरणाय गर्भम् आहितवती ॥ ३ ॥

न य ईपन्ते जनुषोऽया न्व१ऽन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।
निर्यद् दुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईपन्ते । जनुषः । अयाः । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।
नि । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

स्कन्द० न ये मरुत ईपन्ते पारयन्ते जनुष पञ्चमीश्रुते प्रभृतीति वाक्यशेष । षष्ठ्यर्थ एव प्रभृति अया [12]एतेरय् छान्दसत्वात्[12] [13]प्रत्यय प्रातिपदिकस्यानुदात्तत्वात्[13] । षष्ठीबहुवचनस्य डादेश । गन्तृणा मेघानाम् । नु[14] इति पदपूरण । अन्त मध्ये सन्त अवद्यानि यानि तत्र गर्भाण्युदकानि तानि पुनाना शोधयन्त । ये च नि दुहे निर्दुहन्ति मेघाद् शुचय शुद्धा दीप्ता अनु जोषम् 'जुषते' (निघ २,६) इति कान्तिकर्मा । अनुकामम् । इच्छानन्तरमेत्यर्थ[15] । अनु

---

१. "ति अपकतो मूको, २ २ मास्ति मूको ३. इवेश्च मूको, ४. वक्षितु" मूको, ५ भरस्यै मूको ६ ६ मह उद्ग" मूको ७ ७ ता उदुधा" मूको ८. "क मूको ९ "न्ति मूको १०. स मूको ११ श्व मूको १२. "अनाम" मूको, १२ १३. एतेरय छान्द" वि" अ, एतेऽस्य छान्द" वि" १४-१४. प्रत्ययश्च" मूको, १५ अनु मूको, १६. इच्छान्त" मूको

श्रिया । अनु इत्युपसर्गश्रुतेः श्रियेति च तृतीयाश्रुतेर्योग्यक्रियाशब्दाध्याहारः । अनुगताः श्रिया । शोभमाना इत्यर्थः । तन्वम्[1] शरीरम् आत्मीयम् उक्षमाणाः उदकेन सिञ्चन्तः[2] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न ये गच्छन्ति जवान्[1] मनुष्यान्, शीघ्रं गन्तव्यानि स्थानानि शरीरस्य अन्तः सन्तः अवद्यानि पुनानाः । 'निः दुहन्ति' दीक्षाः यदा उदकम् इच्छायाम्, तदानीम् अनुगताः श्रिया भवन्ति विस्तृतमुदकं सिञ्चन्तः[2] ॥ ४ ॥

मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।
न ये स्तौना अयासो मद्रा नू चित् सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।
न । ये । स्तौनाः । अयासः । मद्रा । नु । चित् । सुऽदानुः । अव । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'मक्षु क्षिप्रम् । न-शब्दोऽत्रोपरिष्टादुपचार उपमार्थीयत्वाद् 'अस्त्युपमानस्य सम्पत्त्यर्थे प्रयोगः' (या ७,३१) इति पदपूरणः[3] । 'येषु प्रथमार्थे[4] सप्तमीयम्[5] । ये[6] दोहसे दोहनाय मेघस्य । चित्-शब्दः पदपूरणः । अयाः मेघं प्रति गन्तारः नाम उदकम् (नि. निघ १,१२) धृष्णु अभिभवितृ । प्रभूतमित्यर्थः । मारुतम् मरुतां यद्योग्यं तत् आ दधानाः आभिमुख्येन ददतः । ये च न स्तौनाः । स्तुनाः इति महन्नाम, तस्मात् स्वार्थे तद्धितः । न महान्तः न स्थविराः । तरुणा इत्यर्थः । अयासः शत्रून् प्रति गन्तारः मद्रा महता सेनालक्षणेन बलेन । यांश्च नु चित । नुशब्दोऽत्र नशब्दस्यार्थे । 'नू चित् सहोजाः' (ऋ १,५८,१) इति यथा । न सुदानुः शोभनोऽपि दाता यजमानः अव यासात् । अवेत्येव मा इत्येतस्य स्थाने । आयासयति क्लेशयति । आगतमात्रेभ्य एव हविर्ददाति, नैनान् प्रतीक्षयतीत्यर्थः । उग्रान् अप्रसह्यान्[7] क्रूरान् वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये न देवेषु[8] धर्षणशीलम् मारुतम् नाम आ दधानाः उच्चारयन्तो मनुष्याः शीघ्रम् उदारेषु धनस्य दोहार्थं गन्तारो भवन्ति, न च[9] ये[10] चोराः महत्त्वेन । तान् उद्गुणान् क्षिप्रमेव शोभनदानः यजमानः अवेजते क्रोधरहितान् करोति । [11]स्तेनयतिपर्यायः स्तौनयतिः[11] ॥ ५ ॥

[11]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः[12] ॥

त इद्उग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।
अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामंवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

---

१. अनन्तं मूको. २. सिञ्च··· मूको. ३. °ता मूको. ४-४. निर्दे° वि° अ. ५. °तम् वि° अ°. ६-६. ···शब्द ऊ उपमा(उपरणा° वि°)र्थीयत्वादस्त्युपमार्थीयत्वादस्त्युपमार्थी अस्य(र्थीयत्वादस्त्युपमार्थी अस्य वि° अ°.) सम्पत्त्यर्थे प्रयोग इति पदपूरणः मूको. ७-७, ···प्रथ° मूको. ८, °मीया मूको. ९, माह्लि वि°. १०. मद्यान् मूको. ११. देवेषु वि° अ°. १२. ये मूको. १३. येषे वि°. १४-१४. तौ नयति पर्यायः स्तौनयति वि° ङ; ते नयति पर्यायः स्तौनयति अ°; ते नयति पर्यायस्तौ स्तौनयति ङम। नौ स्तुतिपर्यायौ स्त प्रस्तावः. १५-१५. माह्लि मूको.

ते । इत् । उमा । शवसा । धृष्णुऽसेना । उभे इति । युजन्तु । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । अधं । स्नु । एषु । रोदसी । स्वऽशोचि । आ । अमवत्ऽसु । तस्थौ । न । रोके ॥ ६ ॥

स्कन्द० ये ऋक्त्रयेणोक्तक्रियागुणा ते । इत् इति पदपूरण । उमा शक्तसङ्घा शूरा वा शवसा स्वन बलेन धृष्णुसेना अभिभवित्रीसेना उभे अपि युजन्त स्वपरिचर्यायां नियुञ्जते रोदसी द्यावापृथिव्यौ । सुमेके । मेको दर्शनम् । सुदर्शने[1] । अथवा मिह सेचन इत्यस्य मेक इति रूपम् । सुसेकत्र्यौ[2] । अध स्म एषु । द्वितीयार्थे[3] "सप्तम्येषा । इमाम् रोदसी[4] रुद्रस्य पत्नी पृथिवीसंज्ञा माता स्वशोचि स्वदीप्ति । स्वसामर्थ्येनैव दीप्तेत्यर्थ । अमवत्सु अमशब्द आत्मपर्याय । इयमपि च द्वितीयार्थे एव सप्तमी । आत्मवत् । यत्नकारिण[5] इत्यर्थ । अथवा[6] अम रोगे इत्यस्य धातो अमशब्दो रोगवचन । रोगभूतान् शत्रूणाम् आ तस्थौ अधितिष्ठति । कार्याणि कुर्वत[7] प्रत्यवेक्षत इत्यर्थ । रोदसी हि मरुता माता । माता च पुत्रान् कार्याणि कुर्वत[8] अवश्य[9] प्रत्यवेक्षते । रोक । रोचत इति रोक । आदित्य । न शब्दश्च पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्याद् उपमार्थीय । यथादित्य लोकपालत्वात् सर्वान् प्राणिन प्रत्यवेक्षते तद्वदित्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते इत् उमा शवसा धर्षणशीलसेना सयोजयन्ति उभे द्यावापृथिव्यौ अत्यन्तम् एकचर्ये[10]। अथ खलु एषु मरुत्सु रुद्रस्य पत्नी मरुता माता स्वभूतदीप्ति तिष्ठति । न च बलवत्सु[11] मरुत्सु आ तिष्ठति दीप्ति, भूयोभूय स्फुरतीत्यर्थ[12] ॥ ६ ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वश्चिद् यमजत्यर्वतीः ।
अनवसो अनभीशू रजस्तूर्ति रोदसी पथ्या याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेन । वः । मरुत । यामः । अस्तु । अनश्वः । चित् । यम् । अजति । अर्वती ।
अनवसः । अनभीशु । रजः ऽतू । वि । रोदसी इति । पथ्या । याति । साधन् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अनेन अपाप[13] व युष्माकम् स्वभूतो[14] हे मरुत ! यामः रथ अस्तु अस्माकम् उपरि भवत्वित्येवदाशास्महे । य कीदृश । उच्यते—अनश्व चित् अश्वरहितोऽपि यम् प्रथमार्थे द्वितीयैषा । य[15] अजति गच्छति अर्वती सारथिरहितश्च अनवस अवस पथ्यशून्य, तद्रहितश्च अनभीशु अश्वरश्मिरहितश्च[16] रजस्तू रजांसि त्रयो लोका, तान् प्रति त्वरित । अथवा रज उदकम् तस्य मेघस्थस्य त्वरिता हिंसिका रोदसी द्यावापृथिव्यौ पथ्या नियतेन पथा हि याति विविध विश्वति साधनदुस्साधनानि बाधकानि साधन् साधयन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे मरुत । पापरहितम् युष्माकम् गमनम् इह अस्तु । यम् यानम् अश्ववर्जित अर्वती च प्रेरयति

---

१ सुदर्शनम् मूको २ सुसेतौ मूका ३ तृतीया° वि° ४ ४ °म्येषा रो°° मूको ५ ५ °र्थं । अमरा अम° मूको ६ कुर्वती मूको ७ अथवं मूको ८ तु माशा १,४,२,२६, °र्यौ मूको ९ चलं तु वि° ब्र ट्रम; चले अ° १० रमन्ती° वि° अ°, °न्ती° ट्र ट्रम ११ अपा मूको १२ स्वभूता मूको १३ य मूको १४ अश्व° °रिमर° मूको

स्तोता । स्तोत्रैरेवात्मान प्रापयतीत्यर्थ [1] । अन्नवर्जित [2] अभीशुवर्जितइव रजस प्रेरक मरुतां [3]गण वि गच्छति [4] द्यावापृथिव्यौ मार्गान् [5] स्तोतृणमभिलषितान् साधयन् [6] । द्यावापृथिव्योर्मध्येन गच्छतीत्यर्थ [7] ॥ ७ ॥

नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।
तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुत । यम् । अवथ । वाजऽसातौ ।
तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्ऽसु । स । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्यो ॥८॥

स्कन्द० न अस्य वर्ता वारयिता प्रतिबन्धकर, न अपि तरुता हिंसिता । नु इति पदपूरण । अस्ति भवति हे मरुत !, यम् अवथ पालयथ वाजसातौ सङ्ग्रामे तोके वा 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इत्येवमिय' 'सप्तमी । सप्तमीश्रुतेरर्थ लक्षणमूतयोग्यक्रियापदाध्याहार । पुत्रेषु वा प्राप्तव्येषु गोषु वा प्राप्तव्यासु तनये पौत्रेषु वा, यम् च अप्सु वृष्टिलक्षणपूदकेषु, स एव च व्रजम् गोष्ठम् दर्ता साधु दारयिता । दरण दानार्थमवधस्य पृथक् करणम् । तस्य साधुकारी गोष्ठात् गवामेकदेश साधु लभत इत्यर्थ । कस्मिन् काले । उच्यते— पार्ये पृणातीत्यस्य च दानकर्मण एतद्रूपम् । दानकाले । अध इति पादपूरण । तस्य स्वभूतम् गोष्ठमुच्यते । द्यो दिव युष्मन्नातु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न अस्य गन्ता अभियन्ता, न अपि तरिता मनुष्यस्य विद्यते हे मरुत !, यम् रक्षथ युद्धे, लोकादिनिमित्तम् यम् युद्धे अवथ' । शत्रोर्दीप्तस्य गोसज्ञं सङ्ग्रामस्य पार्ये" अहनि गवामाहरणाय दर्ता[12] भवति[13] ॥ ८ ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वऽतवसे । भरध्वम् ।
ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मखेभ्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० प्र इत्युपसर्गो भरध्वमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । चित्रम् विचित्र पूजनीय वा अर्कम् स्तुतिलक्षण मन्त्रम्[14] गृणते व्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तृशब्द । तादर्थ्ये च चतुर्थी । स्तुरयाय तुराय त्वरमाणाय[15] हिंसित्रे वा शत्रुणाद् मारुताय मरुता समूहाय स्वतवस स्वबलाय प्र भरध्वम् प्रहरत प्रापयत । उच्चारयतेत्यर्थ । अथवा 'अर्क' (निघ २,७) इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणमन्नम् । स्तुरयादिगुणस्य महतसमूहस्यार्थाय [16]आहवनीय प्रति[16] प्रापयतेत्यर्थ । पुत्रपौत्रस्य वाय प्रेष , ऋत्विजां

---

१ °यन्ती° मूको. २ अनञ्जित° वि[1] आ[1], सहित स ह्रस्व. ३-३ °ऽपिग° वि[1] आ[1] ४. °गां वि[1] आ[1], °गां स ह्रस्व. ५. सासर्य वि[1] आ[1] क, साधार्य ह्रस्व ६ °यन्ती° मूको ७. °त्येवमित्येवमिव वि[1]. ८ ८ °गोत्रेण° वि[1]; °गो धुन° वि[1] आ. ९. अवसा मूको. १०. सु ऋ ६,२१,२।१५,१ माध्यम्. वा° मूको ११ दत्ता मूको. १२. °वति ह्रस्वर्ष आ[1]. १३ मन्त्रण वि[1]. १४. स्तरणाय मूको १५-१५. ह्वनीये त्रिप्रति मूको

या। किञ्च ये मरुतः सहांसि परबलानि साहसा स्वेन बलेन सहन्ते अभिभवन्ति[1]। यच्छब्दश्रुते तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तेभ्यः रेजते बिभेति कम्पते वा भयेन हे अग्ने! 'पृथिवी अपि[2] किमुत अन्यानि भूतानि भीत्या अपठितमपि महद्नामसत्। महद्भ्यः। अथवा मरुत' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम। तस्मात् तत् परोक्षीरपस्मिन्नर्थे त्रिप्। पञ्चम्यास्तसादिकः अच्। मरुतः यज्ञकारिणः। तेभ्यो मरुद्भ्यः। मरुतो हि वृष्टिप्रदानेन' 'देवार्थे हविर्ग्रहणान्निष्पादकत्वेन[3] यज्ञकारिणः॥ ९॥

वेङ्कट० प्र भरध्वम्[1] त्रिषु अग्र स्तूयमानाय क्षिप्राय माहताय स्वभूतबलाय[2] गणाय। ये मरुतो[3] बलेन बलानि अभिभवन्ति, तेभ्यो महनीयेभ्य पृथिवी इयम् अग्ने![4] कम्पते। मरुतां बलम् अग्नेर्निवर्तयति॥ ९॥

त्रिषींमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत् तृषुच्यवसो जुह्वो३ नाग्नेः।
अर्चन्तयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः॥ १०॥

त्रिषींऽमन्त । अध्वरस्यऽइव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवस । जुह्वे । न । अग्ने ।
अर्चन्तय । धुनय । न । वीरा । भ्राजत्ऽजन्मान । मरुत । अधृष्टा॥ १०॥

स्कन्द० त्रिषींमन्त 'त्रिषिरिति दीप्तिनाम। दीप्तिमन्त[1] अध्वरस्य इव दिद्युत् अत्यर्थं द्योतन इति दिद्युत् अग्नि। यज्ञस्येषाङ्गभूतोऽग्नि आहवनीयादि। तृषुच्यवस[2] क्षिप्रगामिन जुह्व न अग्ने इवन्त इति [4]जुह्व ज्वाला। ज्वाला[5] इवाग्ने वयः[6]। अर्चन्तय अर्चनीया[7] हुतया। अथवा अर्चितार अग्रयो येषां ते अर्चयः। [8]अर्चनीया अग्निभिरित्यर्थः। धुनय शत्रूणा कम्पयितार न[9] वीरा। पुरस्तादुपचारोऽयय नशब्द सामर्थ्यादुपमार्थीय। वीरा इव। यथा शूरा राजान शत्रूणाम् कम्पयितार तद्वदित्यर्थः। भ्राजज्जन्मान [10]दीप्तजन्मान महत अधृष्टा [11]अनभिभूतपूर्वा केनचित्[12]॥ १०॥

वेङ्कट० दीप्तिमन्त अध्वरस्येव उत्तरवेद्या द्योतमाना[13] क्षिप्रगमना ज्वाला इव अग्ने अर्चनीया। शत्रूणाम् कम्पयितार इव वीरा दीप्यमानप्रादुर्भावा[14] महत शत्रुभिरनाधृष्टा॥ १०॥

तं बृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे।
दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो न वार्षं उग्रा अस्पृधन्॥ ११॥

तम्। बृधन्तम्। मारुतम्। भ्राजत्ऽऋष्टिम्। रुद्रस्य। सूनुम्। हवसा। आ। विवासे।
दिव। शर्धाय। शुचय। मनीषा। गिरय। न। वार्षं। उमा। अस्पृधन्॥ ११॥

स्कन्द० तम् बृधन्तम् नित्यमेव वर्धमानम् मारुतम् मरुता समूहम् भ्राजदृष्टिम् ऋष्टि शक्तिका।

---

१ भवन्ति मूको २,२ पृथिव्याऽपि मूको ३ प्रदाने मूको ४,४ र्थे वन मूको ५ हर° अ¹ लअ ६ °तलबला° मूको ७ मा तो वि² मा अ² ८ अन मूको ९,९ विषि दीप्ति° मूको १० १० जु ला मूको ११ वय वि¹ अ १२ अचन् मा मूको १२,१३ °नीया न मूको १४,१४ °मान अधृ° मूको १५ कचित् मूको १६ °मानानि मूको १७ °भाज मा° वि¹ ल, दीप्यमानं प्रा° अ¹, दीप्यमाना प्रा° लअ

दीप्तशक्तिकम् रुद्रस्य सूनुम् अपत्यभूतम् हवसा आह्वानेन आ विवासे [1]परिचरामि। आह्वयामीत्यर्थः[1]। किमर्थम्। उच्यते—दिवः पञ्चमीश्रुतेः आगन्तुमिति शेषः। द्युलोकादागन्तुम् शर्धाय उत्साहाय। द्युलोकादस्मद्यज्ञं प्रति आगन्तुमुत्साहं करिष्यतीत्येवमर्थमित्यर्थः॥ कस्मात्। उच्यते—[2]यस्मात् शुचयः शुद्धा वा[2] दीप्ता वा मनीषाः स्तुतयः गिरयः न पर्वता इव आपः इव च उमाः अप्रसह्याः तोग्राः अस्पृधन् स्पर्धन्त इव। यस्मादहं शोभनतरा अहं शोभनतरेत्येवं परस्परं स्पर्धायुक्ता इव स्तुतय उपकल्पिता इत्यर्थः॥ ११॥

वेङ्कट० तम् वर्धमानम् मारुतम् दीप्यमानायुधम् रुद्रस्य सूनुम् गणं स्तोत्रेण परिचरामि। दिवः वेगाय[3] शुचीनि स्तोत्राणि मेधा इव व्याप्ताः उद्गूर्णाः इतरेतरं स्पर्धन्ते॥ ११॥

[4]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः[4]॥

[६७]

[5]मरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। मित्रावरुणौ देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[5]।

विश्वेषां वः सुतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै।
सं वा रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा द्वा जनाँ असमा बाहुभिः स्वैः॥ १॥

विश्वेषाम्। वः। सुताम्। ज्येष्ठऽतमा। गीःऽभिः। मित्रावरुणा। ववृधध्यै।
सम्। या। रश्माऽइव। यमतुः। यमिष्ठा। द्वा। जनान्। असमा। बाहुऽभिः। स्वैः॥१॥

स्कन्द० "'विश्वेषां वः' मैत्रावरुणमेवैकम्"। मित्रावरुणदेवत्यमेतत्[6] सूक्तम्। विश्वेषाम् निर्धारणे इयं षष्ठी। सर्वेषाम् वः युष्माकम्, सताम् प्रशस्तानां देवानां मध्ये ज्येष्ठतमा अतिशयेन प्रशस्यौ गीर्भिः मित्रावरुणौ वावृधध्यै अत्यर्थं वर्धयितुम्, आह्वयामीति शेषः। [7]या यौ रश्मा इव[7] रश्मयो रज्जवः ताभिरिव सम् यमतुः संयतवन्तौ। बद्धवन्तावित्यर्थः। यमिष्ठा अतिशयेन बन्धारौ द्वा द्वावपि जनान् शत्रुभूतान् मनुष्यान् असमा असदृशावन्यैर्देवैः। कैः संयतवन्तौ। बाहुभिः स्वैः आत्मीयैरेव॥ १॥

वेङ्कट० सर्वेषामेव विद्यमानानां[8] युष्माकम् अतिशयेन प्रशस्यौ स्तुतिभिः मित्रावरुणौ प्रवृत्तोऽहं वर्धयितुम्। सम्[9] यमतुः या रश्मिनेव[10] अतिशयेन[11] बन्धारौ द्वौ मिलितौ[12] जनान् असदृशौ केनचिदपि[13] बाहुभिः आत्मीयैः॥ १॥

इमं मद् वां प्र स्तृणीते मनीषोपे प्रिया नमसा बर्हिरच्छ।
यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद् वां वहध्यै सुदानू॥ २॥

1-1. प···हार्मी' मूको. 2-2. यस्मात्··· शुचा मूको. 3. वेगाय मूको. 4-4. नास्ति मूको. 5. 'इमौ देवे' वि' अ. 6-6. स्व···'रश्मेव' मूको. 7. वेद' वि'. 8. सर्व मूको. 9. ग्रु. वेद १, २१४६d. 10. रिव वि' अ'; मरीनेव ल ऋभ. 11. बुटितम् मूको. 12. यौवि' वि'.

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अच्छ ।
यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अघृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूथ्यम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥

स्कन्द० 'मत् इति' षष्ठ्या स्थाने पञ्चमी। इयम् मम स्वभूताऽपि वाम् युवाम् प्र स्तृणीते प्रकर्षेणाच्छादयतीव मनीषा स्तुतिः प्रिया इष्टा। किमर्थम्। नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह बर्हिः वेद्या[1] यत् स्तृत[2] तत् उप अच्छ अच्छनाच्च आप्नुमित्यस्यार्थे (तु या ५,२८)। उपाप्नुम्। हविर्भक्षयितु बर्हिषि च निषत्तुमित्यर्थः[3]। किञ्च यन्तम् दत्तम् नः अस्मभ्यं हे मित्रावरुणौ! अघृष्टम् अनभिभूतं केनचित् छर्दिः गृहम्, यत् वाम् युवयो वरूथ्यम्। 'वरूथम् (निघ ३,४) इति गृहनाम। तस्मात् स्वार्थे तद्धितः। वरूथ्यम्। युवयोरेव यत् गृहं युवाभ्यामेव 'अत्र आगत्याऽऽगत्य निषत्यथ भोक्ष्येथे' चेत्यर्थः। हे सुदानू! शोभनौ दातारौ! ॥ २ ॥

वेङ्कट० इयम् स्तुतिः मत्तः निर्गता वाम् आच्छादयति[4], उप गच्छति प्रिया हविषा सह यत्ते। यच्छतम्[5] अस्मभ्यम् मित्रावरुणौ! अनभिभूतम् गृहम्, यत् युवयोः वरणीय विद्यते हे शोभनदानौ! ॥ २ ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।
सं यामेष्नुःस्थो अपसेव जनाञ्छ्रुधीयतश्चिद् यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुऽशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।
सम् । यो । अम्नु इस्थ । अपसाऽइव । जनान् । श्रुधिऽयत । चित् । यतथ । महिऽत्वा ॥३॥

स्कन्द० आ यातम् आगच्छतम्[6] हे मित्रावरुणौ! सुशस्ति 'शोभना शस्ति' [7]स्तुतिर्यस्मिन् कर्मणि तत्[8] सुशस्ति महान् तेज। प्रिया अनुदात्तत्वान्नाम प्रथमाद्विवचनस्याकार[9]। किं तर्हि। तृतीयैकवचनस्य। प्रियेण नमसा नमस्कारलक्षणेन उप हूयमाना आह्वायमानौ। यो अम्नु इस्थ इत्ययमेवेदमेकवचनम्। कर्मस्थौ। नित्यमेव सत्कर्म कुर्वन्तौ तिष्ठथ इत्यर्थः। कौ इव। उच्यते—अपसा इव अप कर्म तद्वन्तौ अपसौ कर्मकरौ कौचित् तादृशौ यौ च जनान् मनुष्यान् प्रति। कीदृशान्। श्रुधीयत। श्रुधि श्रवणं स्तुतीनाम्, तां य इच्छन्ति श्रुधीयन्ति। तान् श्रुधीयत। युवाभ्याम् आत्मीयानां स्तुतीनां श्रवणं कामयमानानित्यर्थः। नित् शब्द पदपूरणः। सम् यतथ। यततिरत्र गत्यर्थे (तु निघ २, १४)। 'वैश्वानरो यतते सूर्येण' (ऋ १,९८,१), 'स भानुना यतते सूर्यस्य' (ऋ ५,३७,१) इति यथा। सम्यगागच्छथ महिमा महत्त्वेन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतम् मित्रावरुणौ[10] शोभन शासन शस्त्रम् प्रियौ हविषा हूयमानौ। सम् गच्छथे यौ सर्वज्ञौ[11]। यथा कर्मस्थिन मनुष्य कर्मणा जने सङ्गच्छते। तौ युवां महत्त्वेनाऽऽत्मन श्रवणमिच्छत जनान् प्राप्नुथ इति ॥ ३ ॥

१-१ तद्विनि मूको. २ उवच मूको. ३. स्थिति मूको ४ निक्षु° मूको ५ ५. °यत्य° °थे मूको ६ आगच्छादिद वि°, आ°गादिद अ° ल छेद. ७ गच्छ° वि° अ°. ८ आगतम् मूको ९ शोभनारि° मूको १०-१०. स्तुतिर्य° तद मूको ११ ११ °यन ° °दि° मूको. १२. °र्ने वि° अ°.

अश्वा न या वाजिना पूतबन्धू ऋता यद् गर्भमदितिर्भरध्यै ।
प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्ताय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । आदितिः । भरध्यै ।
प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्ताय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥४॥

स्कन्द० अश्वा न अश्वाविव यौ वाजिना वेगवन्तौ पूतबन्धू 'बन्धु (निघ २,१०) इति धननाम, ज्ञातिपर्यायो वा। शुद्धधनौ[1] शुद्धज्ञातिकौ वा ऋता सत्यौ यत् यौ च गर्भम् गर्भभूतौ अदितिर्देवमाता भरध्यै धारयितुम्। ज्ञातवतीति शेषः। या यौ च महि महद् बलम् महान्ता शरीरेण वीर्येण वा महान्तौ जायमानावेव घोरा अप्रसह्यौ क्रूरौ वा शत्रूणामुपरि मर्ताय मनुष्याय रिपवे शत्रुभूताय। शत्रुभूत [2]मनुष्य हन्तुमित्यर्थः[2]। प्र नि दीध। व्यत्ययेनेदमेकवचनम्। प्रकर्षेण नियमन च धारितवन्तौ। यच्छब्दश्रुते अस्या ऋच परस्याश्च 'ता हि क्षत्रम्' इत्यनयैकवाक्यता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अश्वाविव यौ बलिनौ मुक्तबन्धनौ सत्यौ यौ गर्भभूतौ अदितिं भर्तुमैच्छत्। प्रादुर्भावयत यौ महत्त्वम्। महान्तौ जायमानौ तौ घोरौ रिपवे[1] मनुष्याय अदितिं नि दधारेति ॥ ४ ॥

विश्वे यद् वां मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।
परि यद् भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमाना । क्षत्रम् । देवासः । अदधु । सऽजोषाः ।
परि । यत् । भूथ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥

स्कन्द० विश्वे सर्वे यत् वाम् युवाभ्याम् मंहना महत्वेन मन्दमाना मोदमाना क्षत्रम् अपठितमपि बलनामैतत्। बल धन वा देवासः देवा अदधु दत्तवन्तः। बलवन्तो धनवन्तो वा कृतवन्त इत्यर्थः। सजोषा सम्प्रीयमाणाः। यत् यौ च परि भूथ परिभवथ व्यक् कुरुथ। सर्वतो व्याप्नुथ इत्यर्थः। रोदसी चित् द्यावापृथिव्यौ उर्वी महत्यौ। ययोश्च लोकपालत्वाद् अस्ति दाश भाण्डिका लोकस्य कृताकृतमत्यवेक्षिण अदब्धासः अहिंसिता कनचिद् अमूराः अमूढाः। बलवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वे यत् युवां महत्त्वेन मादयन्तः युवयो देवाः सङ्गताः बलम् अदधुः[1]। [2]यत् च[2] विस्तृते द्यावापृथिव्यौ परि भवथ। तदानीं युवयोर्भवन्ति तेजांसि अहिंसितानि अमूढानि ॥ ५ ॥

[1]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः[1] ॥

---

१ शुद्ध नौ मूको २ २ मनुष्यान्तुमि° मूको ३ रुद्रे मूको ४ आ° वि° अ° ५ ५ यदा मूको ६ १ सन्ति मूको

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून् दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।
दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान् द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृंहेथे इति । सानुम् । उपमात्ऽइव । द्योः । दृळ्हः । नक्षत्र । उत । विश्वऽदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयोः ॥६॥

स्कन्द० ता तौ । हि इति पदपूरणः । क्षत्रम् बलम् धारयेथे अनु द्यून् अनुदिवसम् । दिनेदिने प्रवर्धमानफलौ भवथ इत्यर्थः । दृंहेथे दृढीकुरुथश्च वृष्ट्यादिद्वारेण 'सानुम् समुच्छ्रितप्रदेशम् उपमात् इव' । 'उपमे' (निघ २,१६) इत्यन्तिकनाम । सन्निकृष्टादिव द्योः द्युलोकात् । 'पञ्चमीनिर्देशाद् अधस्थितमिति शेषः' । किञ्च दृळ्हः स्थिर नक्षत्र । क्षद हिंसायाम् । न क्षयति इति 'नक्षत्रः मनुष्यस्य' साद्गुण्यात्' 'रक्षोभिर्हिंसितुमशक्यो मेघः उत अपि च विश्वदेवः सूर्यः मित्रावरुणयोः प्रसादेन भूमिम् आ अतान् आतनोति वृष्टिद्वारेण' विस्तारयति द्याम् दिवं च धासिना हविर्लक्षणेन (तु निघ २,७) आयोः 'मनुष्यस्य सम्बन्धिनः । यदा मित्रावरुणयोः' सम्बन्धी 'सोमयागो भवति, तदा भवत्येव' 'मित्रावरुणयो प्रसादेन वृष्टिरित्यर्थः' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तौ हि बलम् धारयेथे । दिवसेषु दृंहेथे च दिवः समुच्छ्रितमादित्यं 'वत्समिव स्थूणा' । ततश्च दृढः दिवि व्याप्नुवनः विश्वेदेवः आदित्यो[10] भवति । तादृशौ भूमिम् दिवं च मनुष्यस्य हविषा प्रीतौ आ तनुत[11] ॥ ६ ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत् सद्म समृतयः पृणन्ति ।
न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत् पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विप्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्यै । आ । यत् । सद्म । सऽमृतयः । पृणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

स्कन्द० [12]'ता तौ मित्रावरुणौ विप्रम् मेधाविनम्'[13] (तु निघ ३,१५) धैथे धारयथ [14] जठरम् उदरम् पृणध्यै । पृण प्रीणने, पूरणार्थो वा सामर्थ्यात् । प्रीणयितुं पूरयितुं वा । यत् कीदृशम् । उच्यते—यत् सद्म सदन स्थानं सोमानाम्[15] समृतयः समानाः दक्षिणालक्षणाः[16] मृतिर्येषां ते समृतयः समानदक्षिणाः[17] ऋत्विजः आ पृणन्ति आभिमुख्येन प्रीणयन्ति पूरयन्ति[18] वा सोमैः । किञ्च न मृष्यन्ते मृष तितिक्षायाम् अ.यत्र, इह तु विस्मरणार्थो वा 'मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः' (ऋ १,७१,१०) इति यथा, विच्छेदार्थो वा । न विस्मर्यन्ते विच्छिद्यन्ते वा केनचित् युवतयः तरुणस्त्रीसदृश्यः । का पुनरेता । मैत्रावरुणमहाहुत्यः । अथवा यु मिश्रणे इत्यस्य[19] ।

१-१ सानुं ' उप° मूको २-२ धैथे इति शेष मूको. ३-३ नक्षत्र । सात् या मनु' मूको. ४. गुण्यात् मूको. ५ ५. "स्तिवु मित्रावरुणयो···तिवृष्टिद्वारेण (' वि' ख) मूको. ६-६. "श्यत्र ·· मित्रा" मूको ७ ७ सोमयागो···त्येव मूको ८ ८. मित्रावरुणयो ··· मूको. ९-९. वेंशति वस्थूणा वि' ख' ङ, वशतिवस्तुणा छभ. १० "त्यर्थो मूको. ११. "तुत मूको १२-१२. ' 'भाविनं मूको. १३. गादित मूको १४ सोमान मूको. १५. दक्षिणलक्षणा मूको. १६. 'समाना दक्षिणा मूको. १७. गास्ति वि',

युवतयो मिश्रिता । केन[1]। पयसा। कुत एतत्। 'मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति' (तै ६,४,८,२) इति विधानात्। अथाता अगस्तपूर्वो अन्यदेवता[2] प्रति 'या । ना[3] कीदृश । उच्यते—यत् या पय क्षीर हे विश्वन्विन्वा। सर्वप्रीणयितारौ[4] वि भरन्ते विविध धारयन्ति । पयसा सम्मिश्रिता इत्यर्थ ॥ ७ ॥

षड्गुट० तौ मेधाविन यजमान धारयेथे जठरम् आत्मीय सोमेन पूरयितुम्। आ पूरयन्ति यदा यज्ञगृहम् ऋत्विज उपविशन्ति। न अभिभूयन्ते दिश आगच्छन्त्य शत्रुभि । हे विश्वस्य प्रीणयितारौ[4] यदा विविधम् उदक भयन्या प्रेरित[5] धारयन्ति ॥ ७ ॥

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद् वां सत्यो अरतिर्ऋते भूत् ।
तद् वां महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधा । आ । यत् । वाम् । सत्य । अरति । ऋते । भूत् ।
तत् । वाम् । महित्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥८॥

स्कन्द० ता तौ जिह्वया वाचा स्तुतिलक्षणया सदम् सदा आ इदम् जिह्वयेति करणस्य, आ इति चोपसर्गस्य, इदमिति च क्रियाविशेषणस्य श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहार । आभिमुख्यनेद स्तौमि । सुमेधा । मधा[7] शोभनप्राहिणी 'प्रज्ञा । तया[8] शोभनया युक्त । अथवा 'मेधा' (निघ २, १०) इति धननाम[9]। शोभनेन धनेन हविर्लक्षणेन युक्त । यत् यौ वाम्[10] युवा प्रति सत्य अविसवादी अरति गन्ता उभयोरपि द्यावापृथिव्यो । क पुनरसौ। हव्यवाडग्नि । स ऋते यज्ञ आ भूत् आभिमुख्येन भवति[11]। यौ युवा प्रति यज्ञ हवींषि गृहीत्वाऽग्निरभिमुखो[12] भवतीत्यर्थ । किञ्च तत् वाम् युवयो महित्वम् माहात्म्यम् हे घृतान्नौ। आहुतिलक्षणघृतभोजनौ[13] अस्तु अस्माद् प्रति भवतु । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्य । यो युवम् युवाम् दाशुषे षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी। हवींषि दत्तवतो यजमानस्य वि चयिष्टम् विपूर्वंश्चिञोतिरपनयने। अपनयथ अंह पापम्। स्वेन माहात्म्येनास्माकमपि पापम् अपनयतमित्यर्थ ॥ ८ ॥

षड्गुट० तौ[14] वाचा सुप्रज्ञ सदैव उदकम् आ याचत। 'इदम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम। आभिमुख्येन भवति, यदा वाम् प्रति सत्य हि गन्ता यज्ञ। यदावां हे घृतान्नौ![15] युवयोर्महत्व प्रादुर्भूतम् अस्तु। युवाम् दाशुषे वि नाशयत पापम् ॥ ८ ॥

प्र यद् वां मित्रावरुणा स्पुर्धन् प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।
न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पुर्धन् । प्रिया । धाम । युवऽधिता । मिनन्ति ।
न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ता । अयज्ञऽसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

---

१ क मूको २, ३क्को° मूको ३ ३ यत मूको ४ पुर्ध मूको ५-५, देवा°धो मूको ६ ६ प्रजाधो मूको ७ धनेन ' मूको ८, धुर्षा मूको ९ मर्तासः मूको १० 'त्या निरभिमुख्यो मूको ११ भावित वि° अ', १२, एतावौ वि° अ'; एतावौ ह क्रम

स्कन्द० वम् ये वाम् युवयोः हे मित्रावरुणौ! मूर्धन् मूर्धनेन। युवाभ्यां सह स्पर्धमानेत्यर्थः। प्रिया इष्टानि धाम स्थानानि युवयोरिष्टानि प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति। न च ये देवासः देवाः। अमुरा इत्यर्थः। ओहसा न। पहेरिवं रूपम्। तृतीयानिर्देशाय युक्ता इति शेषः[1]। यहनेव हविषा न युज्राः। देवेभ्यो हवीषि[2] न ददतीत्यर्थः। मर्ताः मनुष्याः अयज्यवः यज्ञानाम् अकर्तारः। अकर्तार इत्यर्थः। अन्यः न न च ज्ञातयः युवयोरस्माकं वा, नापि युज्राः। तान् हतमिति शेषः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र मिनन्ति यद्वा युवयोः हे मित्रावरुणौ! स्पर्धमानाः[3] प्रियाणि स्थानानि युवयोरिष्टानि। न ये[4] देवाः[5] युवयोः [6]यहनसाधनेन हवोरूपेण[7] युज्यन्ते, न अपि मनुष्याः यज्ञम् अकुर्वाणाः[8]। आवयोः अन्यतः पुत्राः वा न युज्यन्ते हवोरूपेण। तान् सर्वान् हथ इति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

वि यद् वाचं क्रीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः।
आद् वां व्रवाम सुत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि। यत्। वाचम्। क्रीस्तासः। भरन्ते। शंसन्ति। के। चित्। निऽविदः। मनानाः।
आत्। वाम्। व्रवाम। सुत्यानि। उक्था। नकिः। देवेभिः। यतथः। महिऽत्वा ॥ १० ॥

स्कन्द० पयोः वाचम् स्तोत्रलक्षणाम् क्रीलासः मेधाविनामैतत् (नि. निघ ३,१५)। मेधाविनः ऋत्विग्लक्षणाः स्तोतारः वि भरन्ते विविधं धारयन्ति। कुर्वन्तीत्यर्थः। "शंसन्ति च के चित्" होतृलक्षणाः निविदः "अग्निर्देवेद्धः" (ऋक्ति ५,५,१) इत्यादयो मन्त्रा निविदः[9] तान् मनानाः जानन्तः। किम्। सामर्थ्यात् शंसितुं वा 'युष्मान् युष्मन्माहात्म्यं' वा। अथवा मनाना इति मन्यतेः कान्तिकर्मणो रूपम्। कामयमानाः यज्ञफलम्। यच्छब्दश्रुतेश्चकारोऽध्याहार्यः। तयोः। आत् इति पदपूरणः। वाम् युवयोः व्रवाम वयमिति शेषः सत्यानि अविसंवादीनि उक्था स्तोत्राणि। किञ्च नकिः न युवाम् देवेभिः देवैरन्यैः सह यतथ शुद्धोऽत्र यतिः सम्पूर्वोऽत्र द्रष्टव्यः, 'वेश्वानरो यतते सूर्येण' (ऋ १,९८,१) इति यथा। सङ्गच्छेथे। तुल्या भवथ इत्यर्थः। महिमा महत्त्वेन। सर्वेभ्यो युवयोरधिकतरं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० वि हरन्ते यत् वाचम् मेधाविनः। शंसन्ति च के चित् युवयोः निविदः जानन्तः[10]। तदानीं तदनन्तरमेव[11] युवयोः सत्यानि उक्थानि। न युवाम् अन्यैर्देवैः सङ्गच्छेथे महत्त्वेन ॥ १० ॥

अयोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु।
अनु यद् गावः स्फुरान्नृजिप्यं धृष्णु यद् रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अयोः। इत्था। वाम्। छर्दिषः। अभिष्टौ। युवोः। मित्रावरुणौ। अस्कृधोयु।
अनु। यत्। गावः। स्फुरान्। नृऽजिप्यम्। धृष्णु। यत्। रणे। वृषणम्। युनजन् ॥ ११ ॥

---

१. दवी मूको. २. 'मानो वि' अ¹, ३ य वि°. ५. देव वि¹; देव अ¹. ४-५, °यन्तो° वि¹ आ¹. ६. °क्षमासे° अ¹, ७-७. शंसन्ति ... मूको. ८-८, ज्ञापित वि¹ ग. ९-९, युष्मन्माहात्म्य मूको. १०. जानतः सु सुअ ११. °व यमाणि मूको.

स्कन्द० अवो पालयित्रो इत्था अमुत्र स्वर्गे लोके वाम् युवयो स्वभूतस्य छर्दिष॰ गृहस्य अगिष्टो इषु इच्छायामित्यस्यैतद्रूपम्। चतुर्थ्यर्थे च सप्तमी। अभीच्छायै प्रार्थनायै। लाभार्थमित्यर्थ। किं कृतम्। उच्यते—युवो युवयो हे मित्रावरुणौ! अरुक्रुधोयु कुध्विति ह्रस्वनाम। स्वार्थिकप्रत्ययान्तम् कुधुक इति ह्रस्वनामसु पठितम् (नु. निघ ३,२)। न कुधु अरुक्रुधु दीर्घम्, तवायुर्यस्य तद् अरुक्रुधोयु। 'दीर्घकालावस्थायि। मम पुत्रा.' पौत्राश्च करिष्यन्तीत्यर्थ। अथवा अरुक्रुधोचिति दधातेर्वा दानार्थस्य धेट् पाने [1]इत्यस्य वा एतद्रूपम्[2]। अकृतधानम्। अन्यैर्यजमानैरदत्तपूर्वं युवाभ्याम् वा अपीतपूर्वमित्यर्थः[1]। किं पुनस्तत्। सोमलक्षणमन्नम्। अस्माभिरुत्कल्पितमिति वाक्यशेष॰। अनु यत् अनु कर्मप्रवचनीय प्रतिना समानार्थ। [3]यष् प्रति[4] गाव वसतीवर्येकधनालक्षणा[5] आप स्फुरान् स्फुरन्ति। यत्र क्षिप्ता आपश्चलन्त्यो दृश्यन्त इत्यर्थ। अथवा [6]मित्रावरुणयोरुपयोजनानि गाव इति गौरिहोच्यते[6]। स्फुरानित्यपि स्फुरतिर्गत्यर्थ। तत् प्रति युष्मदीया गावो गच्छन्तीत्यर्थ। [7]ऋजिप्यम्। ऋजुभिर्वसतीवर्यैकधनाख्याभिराप्यायत[8] इति ऋजिप्यम्। ऋजूनाम्[9] यजमानानां वा ऋजिप्यम्। यद् च घृणुम् घृष्णु अभिभवितु शत्रूणाम् रणे सङ्ग्रामे वृषणम् वर्षितृ युनजन् अभिषवादिभि संस्कारैर्युक्तवन्त ऋत्विज। संस्कृतवन्त इत्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० रक्षकयो इत्थं युवयो सुखस्याभ्येषणे हे मित्रावरुणौ! तत्सुखम् अनल्पागमन भवति। 'यदा हि[10] युवयो स्तवाः[11] ऋजुगामिन स्तोतारम् अनु स्फुरन्ति। यदा वा घृणुम्[12] वृषणम् स्वयजमान सङ्ग्रामे युञ्जन्ति ॥ ११ ॥

[13]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्ग[14] ॥

[६८]

[15]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि। इन्द्रावरुणौ देवता। त्रिष्टुप छन्द, नवमीदशम्यौ जगत्यौ[15]।

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद् वृक्तबर्हिषो यजध्यै।
आ य इन्द्रावरुणाविषे अध्र महे सुम्नाय महे आवृतत्यै ॥ १ ॥

श्रुष्टी। वाम्। यज्ञ। उत्ऽयत। सऽजोषाः। मनुष्वत्। वृक्तऽबर्हिषः। यजध्यै।
आ। ये। इन्द्रावरुणौ। इषे। अध्र। महे। सुम्नाय। महे। आऽवृतत्यै ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रावरुणमुत्तरम्'। इन्द्रावरुणदेवत्यमुत्तर सूक्तम्। श्रुष्टी क्षिप्रो वा वाम् युवयो यज्ञ उद्यत कर्तुं सङ्कल्पते सजोषा इषे सेवनार्थस्यैद रूपम्। सह युवाभ्या सेवनीय मनुष्वत् मनुष्यवत् यथा कश्चिन्मनुष्य कस्यचिन्मनुष्यस्य किञ्चित् सङ्कल्पयेत् तद्वत्। वृक्तबर्हिष ऋत्विङ्नामैतत् (नु. निघ ३,१८)। ऋत्विज आप्नुवन्तीति[16] यजध्यै यजनाय[17]।

---

१ १. वाल पुत्रो मूको. २ २ इत्यस्यैतद्' मूको ३ अपीतम् मूको ४ ४ य॰ मूको. ५ वा॰ वै॰ मूको ६ ६ 'जना मि वहो॰ मूको ७ ७. ऋजि सर्पि॰ मूको ८ ऋजुना वा मूको. ९-९. 'वाहि वि॰ अ' १० अस्मत वि॰ ल, अस्माद्वा अ'; असव छत्र ११. घृष्य वि॰ अ', घृष्व ल एव. १२ १२. नास्ति मूको. १३ अध्यायो मूको १४. यजमानाय मूको

अध्वर्युर्युवा यज्ञयतीत्येवमर्थमित्यर्थं । य कर्तमो यज्ञ.। उच्यते—य अद्य युवाम् इन्द्रावरुणौ इषे अन्नाय अद्य महे महते । महद् दान दापयितुमित्यर्थं । न च केवलाय । किं तर्हि । सुन्नाय सुखाय महते च आवर्तत् अस्मान् प्रत्यावर्तयति ॥ १ ॥

वेङ्कट० क्षिप्र[1] युवयो उद्यत यत्र सम्प्रीति[2] मनोरिव यजमानस्य यागार्थम् आववर्तत् य वाम्[3] इन्द्रावरुणौ अन्नार्थम्[4] अद्य महते[5] च सुखाय महति यज्ञे, तस्येति ॥ १ ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतम् ।
मघोनां महिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवऽताता । तुजा । शूराणाम् । शविष्ठा । ता । हि । भूतम् ।
मघोनाम् । महिष्ठा । तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृत्रऽतुरा । सर्वऽसेना ॥ २ ॥

स्कन्द० 'यावुक्तगुणौ ता तौ इन्द्रावरुणौ । हि इति' पदपूरण । श्रेष्ठा अतिशयन प्रशस्यौ देवताता 'सर्वदेवाततिङ्' (पा ४,४,१४२) इत्येषमप स्वार्थे तातिङ् प्रत्यय । दवौ तुजा हिंसितारौ शत्रूणाम् । किञ्च शूराणाम् मध्ये शविष्ठा अतिशयन बलवन्तौ ता हि हि शब्द पूरणार्थे । तावेव भूतम् भवथ युवाम् । मघोनाम् धनवता च मध्ये महिष्ठ 'मंहते' (निघ ३,२०) इति दानकर्मा । अतिशयेन दातारौ । 'तुविशुष्मा बहुबली च' ऋतेन सत्यन च वज्रेण च वृत्रतुरा वृत्रस्य हिंसितारौ सर्वसेना सर्वाभि सेनाभिरुपेतौ ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ हि श्रेष्ठौ यज्ञे हिंसितारौ शत्रूणाम्, तथा शूराणाम् मध्ये 'अतिशयेन बलिनौ' तौ हि अभूतम्, धनवताम् अतिशयेन दानवन्तौ[10] बहुबलौ[11] सत्यनैव[12] वृत्रस्य हिंसितारौ समग्रसेनौ ॥ २ ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।
वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चकाना ।
वज्रेण । अन्यः । शवसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

स्कन्द० ता तौ गृणीहि आत्मन एवायमन्तरात्मन. प्रैष । स्तुहि हे अन्तरात्मन्[1] । न च कदलौ । किं तर्हि । नमस्येभि परिचरणीयै शूषै तदीयसनाख्यै बलै सह सुम्नेभ सुखै । स्तोतृणाम् सुखकरैरित्यर्थं । कौ तौ । उच्यते—इन्द्रावरुणौ चकाना कामयमानौ च स्तुती । परोऽक्षत्वौ यच्छब्दमध्याहृत्यैकवाक्यता नेय । यस्मोसौन्य वज्रेण अन्य एक इन्द्र शवसा

---

१. °क्षो वि[1] अ[1] २. सुप्री° वि[1] अ[1] ३ ता ल इव ४ अन्नार्थम् मूको ५ यद्° मूको ६ ६ °गृणी हीति मूको ७ ७ °शुष्मा न मूको ८ मात्रि वि[1] अ ९ ९ °येनावलि° वि[1] ल इव १० वन्तौ मूको ११ बलौ वि[1] १२. तस्य नैव वि[1], तस्ये नेव अ[1].

बलेन च हन्ति वृत्रम् असुरम् मेघं वा । सिषक्ति [1]तं घ्नन्तम् अन्यः इतरः[1] वरुणः वृजनेषु 'वृजनम्' (निघ २,९) इति बलनाम, तृतीयार्थे चात्र सप्तमी । स्वसेनालक्षणैर्बलैः विप्रः मेधावी[2] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ स्तुहि नमस्यैः तयोर्बलैश्चरितैः सुखैश्च[1] इन्द्रावरुणौ वीर्यमाणौ । तयोः अन्यः वज्रमादाय बलेन हन्ति शत्रुम् । सेवते अन्यः दुश्चरितेषु नरं जिघृक्षुः वरुणः मेधावी ॥ ३ ॥

आश्च॒ यन्नर॑श्च वावृधन्त॒ विश्वे॑ दे॒वासो॒ नरां॑ स्वगू॒र्ताः ।
प्रैभ्य॑ इन्द्रावरुणा महि॒त्वा द्यौश्च॑ पृथिवि भू॒तमु॒र्वी ॥ ४ ॥

आः । च॒ । यत् । नरः॑ । च॒ । व॒वृ॒धन्त॑ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । नरा॑म् । स्व॒ऽगू॒र्ताः ।
प्र । ए॒भ्यः॒ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । म॒हि॒ऽत्वा । द्यौः । च॒ । पृ॒थि॒वि॒ । भू॒तम् । उ॒र्वी इति॑ ॥ ४ ॥

स्कन्द० आः च स्त्रियश्च यत् यौ नरः च मनुष्याश्च वावृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ति । विश्वे सर्वे च देवाः नराम् षष्ठीनिर्देशाद् उपकर्तुमिति शेषः । मनुष्याणामुपकर्तुम् स्वगूर्ताः स्वयमेवोद्युताः । स्वोत्साहेनैव मनुष्याणामुपकारिण इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । प्र इत्येतस्य सम्बन्धि भूतमिति चतुर्थपादस्थम् आख्यातम् तृतीयेऽपि पादेऽनुषक्तव्यम् । प्र भूतम् भू प्राप्तावित्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्येदं रूपम् । प्रकर्षेण प्रापयतम् । धनादि दत्तमित्यर्थः । एभ्यः अस्मभ्यं हे इन्द्रावरुणौ! महित्वा स्वेन [1]माहात्म्येन । न केवलाविन्द्रावरुणौ[1] । किं तर्हि । द्यौः च । चशब्दात् त्वमपि हे पृथिवि! प्र भूतम् उर्वी विस्तीर्णे । इन्द्रावरुणयोः प्रसादेन युवां द्यावापृथिव्यौ प्रभूतम् इत्येतम् अग्नेन्द्रावरुणयोः[2] प्राधान्याद् द्यावापृथिव्योश्च गुणभावाद् ऐन्द्रावरुणत्वस्याऽविरोधः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवपत्न्यः देवाश्च यदा अवीवृधन्त मरुतश्च, [1]देवानां मध्ये ये[1] स्वयमेव उद्गूर्णाः । तदा एभ्यः देवेभ्यो देवपत्नीभ्यश्च प्र अभवतम् महत्त्वेन हे इन्द्रावरुणौ! । हे द्यावापृथिव्यौ! विस्तीर्णे युवां च प्रभूतम्[2] युद्धे साहाय्यार्थं ॥ ४ ॥

स इत् सु॒दानुः॒ स्वँवाँ॑ ऋ॒तावेन्द्रो॒ यो वां॑ वरुण॒ दाश॑ति॒ त्मन् ।
इ॒षा स॒ द्विष॑स्तरेद् दा॒स्वान् व॑सेद् र॒यिं र॑यिवतः॒ स्व॒ञ्चन् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सु॒ऽदानुः॑ । स्व॒ऽवा॑न् । ऋ॒तऽवा॑ । इन्द्रः॑ । यः । वा॒म् । व॒रु॒ण॒ । दाश॑ति । त्मन् ।
इ॒षा । सः । द्विषः॑ । त॒रे॒त् । दा॒स्वान् । व॒से॒त् । र॒यिम् । र॒यि॒ऽव॒तः॒ । सु॒ऽअ॒ञ्चन् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इत्-शब्द एवार्थे । सः एव सुदानुः शोभनो दाता स्ववान् धनवांश्च ऋतवा यज्ञवांश्च[1] । यः किं करोति । उच्यते — इन्द्रः । [2]अन्यतरनामेदं तदेकदेशत्वाद्[2] उभयोरभिधानम् । इन्द्रैकदेशकौ!

१-१. के 'इतर...तरः मूको. २. मेधाविन्प्रत्ययस्य स्थाने मूको. ३. सर्वे° वि' अ' क; सर्वा° ख ग. ४-४ माहा...त्येन° मूको ५. °मेवेन्द्रा° वि'; °मित्येव इन्द्रा° वि' अ. ६-६. °धनार्थौ यः वि' अ'; °धनार्थौ यः क ख ग. ७ शत्रुभूते वि' अ'. ८. सदापि यज्ञ वि'; सदापि यज्ञ अ'. ९. माहित वि'. १०-१०. °मध्ये...न्द्रदे° मूको.

प॒ यां यु॒वाभ्या॑म् वरु॑णा॒ ।[1] दे॒ वरुणैकदेशौ[2] दाशति ददाति हवींषि तस्मै आत्मनैव । किञ्च इषा अन्नेन सा॰ द्विष॑ द्वेष्टॄन् तरेत् प्लुतोऽप्यत्र तरतिः अतिपूर्वोऽर्थे द्रष्टव्य । अतितरति अतिगच्छति । द्वेष्टृभ्योऽन्नेन वर्धत इत्यर्थ । दाशुषे दानवते । किञ्च यज॑त् भजते । लभत इत्यर्थ । र॒यिम् धनम् र॒यिव॑त च धनवतश्च[3] जनान् मनुष्यान् पुत्रपौत्रादीन् । पुत्रादयोऽस्य धनवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स पत्र शोभनदान धनवान् यज्ञवाश्च । हे इन्द्रावरुणौ[4] युवाभ्याम् य आत्मनैव प्रयच्छति, स अन्नेन शत्रून् तरति । दानवान् भजते च धनम्, धनवत च दासादीन्[5] ॥ ५ ॥

[6]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्ग [7] ॥

यं यु॒वं दा॒श्वध्व॑राय देवा र॒यिं ध॒त्थो व॑सुम॒न्तं पु॑रु॒क्षुम् ।
अ॒स्मे स इ॑न्द्रावरुणावपि॑ ष्यात् प्र॒ यो भ॒नक्ति॑ व॒नुषा॒मशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाश्वध्वराय । देवा । रयिम् । धत्थ । वसुमन्तम् । पुरुक्षुम् ।
अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

स्कन्द० यम् युवाम् दाश्वध्वराय [8]दाशु पूर्वमेव दत्त[9] हविरध्वरे येन स दाश्वध्वर कृतयज्ञो यजमान तस्मै हे देवौ[10] रयिम् धनम् धत्थ वसुमन्तम् मणिरत्नादिभिरथवभूतैर्धनैर्युक्तम् पुरुक्षुम् [11]बहुनिवासयोग्यम् । अन्यत्राप्यवस्थापनार्हमित्यर्थ[12] । अस्मे स इन्द्रावरुणौ[13] अपि अपि शब्द[14] अस्मे [15]इत्यनेन सह सम्बध्यते[16] । अस्माकमपि स हे इन्द्रावरुणौ[17] स्यात् भवेत् । अस्मभ्यमपि तद् दत्तमित्यर्थ । [18]य किं करोति । य प्र भनक्ति[19] वनुषाम् वनुष्यतेर्हन्तिकर्मण । अवा स्वभूता अशस्ता अप्रशस्ता । हन्तारश्च शत्रवो या अस्माक [20]कुरस्ता प्रयुञ्जते[20] ता यदन निवर्तयितु शक्नोतीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् [21]युवा दत्तयज्ञाय[21] [22]हे देवौ[22] रयिम् धनम्[21] धत्थ[23] वासयितृ[24] पुरुषयुक्त बहुशब्दम्, हे इन्द्रावरुणौ[25] स रयि अस्मासु अपि भवतु, प्रकर्षेण य मृद्नाति क्लेशम् यजमान बाधा ॥ ६ ॥

उ॒त नः॑ सु॒त्रात्रो॑ देवगोपाः सू॒रिर्म॒र्य इ॑न्द्रावरुणा र॒यिः ष्यात् ।
येषां॑ शु॒ष्मः पृ॑तना॒सु सा॒ह्वान् प्र सु॒धो यु॒त्सा ति॒रते॒ तर्तु॑रिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सुत्रात्र । देवगोपा । सूरिर्मर्य । इन्द्रावरुणा । रयिः । स्यात् ।
येषाम् । शुष्मः । पृतनासु । सह्वान् । प्र । सुध । युत्सा । तिरते । तर्तुरिः ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति मूको २ नास्ति वि[1]. ३ °सदि वि[1] अ[1] ४ ४ नास्ति मूको ५ ५ दा मादृश मूको ६ ६ °वाण न्यास° मूको ७ पशून् मूको ८ ८ इ स मूको ९ ९ य किं प्रभवनक्ति मूको १० १० कुरस्ता प्रयुञ्जते मूको ११ ११ न वि[1] अ[1] १२ १२ भेदरेवो वि[1] अ[1], १३ नास्ति वि[1] ल लक्ष. १४ धत मूको १५ °यितु वि[1] अ[1]

स्कन्द० अपि च नः अस्माकम् सुप्रातः [1]शोभनाः प्रातारो यस्य स सुप्राग्रः। शोभनरक्षण.[1]। देवगोपा देवा गोपायितारो यस्य स देवगोपाः सूरिभ्यः 'सूरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोतृनाम, षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी। स्तोतृणां हे इन्द्रावरुणा! रयिः धनम् स्यात् युवयोः प्रसादेन भवेत्। येषाम् अस्माकं [2]युवयोरेव प्रसादेन शुष्मः[2] बलम् पृतनासु सङ्ग्रामेषु साह्वान् अभिभवान्। शत्रूनभिभवन्नित्यर्थः। सद्यः एव द्युम्ना यशांसि वा अन्नानि वा धनानि प्र तिरते प्रवर्धयति[3] तनूरिः त्वरिता तूर्विता वा शत्रूणाम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मभ्यं शोभनपालनः देवा गोप्तारो[4] स यस्य स्तोतृभ्यो हे इन्द्रावरुणौ! रयिः स्यात्[5]। येषाम् अस्माकं बलं सङ्ग्रामेषु शत्रून् अभिभवत् सद्यः एव धनानि प्र वर्धयति त्वरणशीलम्[6] ॥ ७ ॥

नू नं इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।
इत्था गृणन्तौ महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रावरुणा । गृणाना । पृङ्क्तम् । रयिम् । सौश्रवसाय । देवा ।
इत्था । गृणन्तेः । महिनस्य । शर्धः । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥ ८ ॥

स्कन्द० नु क्षिप्रम् नः अस्माकम् हे इन्द्रावरुणा! गृणाना स्तूयमानौ पृङ्क्तम् पृची सम्पर्के। सम्पर्चयतम्। दत्तमित्यर्थः। रयिम् धनम् सौश्रवसाय शोभनं श्रवो यस्य स सुश्रवा', तद्भावः सौश्रवसम्। छान्दसत्वाद् युवादिलक्षणः अण्। तस्मै सौश्रवसाय। सुधनत्वायास्माकमित्यर्थः। हे देवौ!। ऊर्ध्वोऽर्धर्चः परा च ऋक् वरुणस्यैव केवलस्य विभक्तस्तुतिः। इत्था सत्यम् गृणन्तः स्तुवन्तो वयम् महिनस्य महतो वरुणस्य स्वभूतम् शर्धः बलम् अप न नावा यथा कश्चिदुदकानि नावा तरेत्, तद्वत् दुरिता पापानि तरेम अतितरेम। अतिक्रामेमेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यं हे इन्द्रावरुणौ! स्तूयमानौ सम्पर्चयतम् धनम् अस्माकं शोभनाय रक्षाय देवौ!। इरम्मम् युवयोर्महत्त्वस्य वेगम् स्तुवन्त वयम् उडुपानीव नावा दुरितानि अति तरेम ॥ ८ ॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्चे देवाय वरुणाय सप्रथः ।
अयं य उर्वी महिना महिव्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सुमऽराजे । बृहते । मन्म । नु । प्रियम् । अर्चे । देवाय । वरुणाय । सुऽप्रथः ।
अयम् । यः । उर्वी इति । महिना । महिऽव्रतः । क्रत्वा । विऽभाति । अजरः । न । शोचिषा ॥९॥

स्कन्द० 'सम्राजे सम्यग्दीप्ताय सर्वेषाम् ईश्वराय' वा बृहते मन्म मननं स्तुतिम्। नु इति पदपूरणः। प्रियम् इष्टम् प्र अर्चे प्रोच्चारयं' हे भरद्वाजान्तरात्मन्! देवाय वरुणाय सप्रथः

१-१. 'शोभनाः ... शोभनरक्षण.' मूको. २-२. 'रेव° ... द्युम्नो वि' अ; 'रेव द्युम्नो वि'. ३. प्रवर्धयति मूको. ४. ष्टारो मूको. ५. श्यत् वि' अ'. ६. रण° वि' अ'. ७-७. स° ... ईश्व° मूको ८. प्रोच्चार्य मूको.

सर्वतः प्रथयितृ गुणानाम् । अयम् यः उर्वी द्यावापृथिवीनामधेयमेतत् (नि. निघ ३,३०)। द्यावापृथिव्यौ महिना महता महिनः महाकर्मा सन् स्वरश्मिप्रक्षेपलक्षणेन कर्मणा विभाति विविधं दीपयति शत्रूः न हन्यते राति यो न जीर्यते सः 'अजरः अग्निः स' इव शोचिषा दीप्त्या ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र उदाराय सर्वेषां राज्ञे महते स्तुतिम्[२] क्षिप्रं प्रियाम् देवाय वरुणाय सर्वतः पृथुतमाम्, यः शत्रूम् अस्माकं[1] महाकर्मा विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ महता यशसा भासयति आदित्य इव तेजसा ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।
युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसारमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मद्यम् । धृतऽव्रता ।
युवोः । रथः । अध्वरम् । देवऽवीतये । प्रति । स्वसारम् । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्रावरुणौ! सुतपौ! सुतानाम् सोमानां पातारौ! इमम् सुतम् सोमम् पिबतम् मद्यम् मदकरम् हे धृतव्रता! धृतकर्माणौ!। स्वकर्मणामपरित्यक्तारावित्यर्थः । किञ्च युवोः युवयोः स्वभूतः रथः अध्वरम् यज्ञम् प्रति देववीतये देवभक्षणाय च। युवां देवौ हवींषि भक्षयिष्यथ इत्येवमर्थमित्यर्थः। प्रति स्वसरम् 'स्वसराणि' (निघ १, ९) इत्यहर्नाम। प्रत्यहमित्यर्थः[3]। उप याति उपगच्छति पीतये सोमपानाय च[4] ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे इन्द्रावरुणौ! सुतस्य[5] पातारौ![6] इमम् सुतम् सोमम् मदहेतुम् पिबतम् धृतकर्माणौ!। युवयोः रथः यज्ञम् देवकामाय अभ्युपगच्छति स्वसरम् सोमपानाय ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।
इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्ऽतमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।
इदम् । वाम् । अन्धः । परिऽसिक्तम् । अस्मे इति । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥

स्कन्द० हे इन्द्रावरुणौ! मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुस्वादस्य वृष्ण वर्षितुः सोमस्य षष्ठीनिर्देशाद् एकदेशं स्वांशलक्षणमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । 'मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुस्वादगुणम् वृष्णं वर्षितारं सोमम्'[7]। हे वृषणा! वर्षितारौ! आ "वृषेथाम् आसिञ्चतम्[8]" स्व उदरे। किं कारणम्। उच्यते—इदम् वाम् युवयोरर्थाय अन्धः सोमलक्षणम् अन्नम् परिषिक्तम्

१-१. अजरः ··· स मूको. २. अस्तु कि वि[2] अ[1]। स्तुतिः क लख. ३. नास्ति क लख, 'क शोभे वि[2] अ[1]. ४. अत्यहमित्यर्थः मूको. ५-५. भाति ··· मूको. ६. दृतू[2] वि[2]. ७. °तारं वि[1] अ[1], ८. स्वागल[2] मूको ९-९. मधुमत्तम ··· दिशु ··· सोम मूको. १०-१०. °मासि[2] मूको.

प्रहादिषु पात्रेषु क्षारितम् अस्मे अस्माभिः। पुत्रज्ञात्वा आसद्य अस्मिन् अस्मदीये बर्हिषि मादयेथाम् तृप्यतम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्रावरुणौ! मधुमन्तम् वृषाणम्[1] सोमम् हे वर्षितारौ! [2]आ सिञ्चतम्[2]। इदम् युवाभ्याम् अत्तम् अस्माभिः परितः सिक्तम् पात्रेषु आसद्य[3] अस्मिन् बर्हिषि तृप्यतम् ॥ ११ ॥

[4]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः[4] ॥

[६९]

[5]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। इन्द्राविष्णू देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[6]।

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य।
जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम्। वाम्। कर्मणा। सम्। इषा। हिनोमि। इन्द्राविष्णू इति। अपसः। पारे। अस्य। जुषेथाम्। यज्ञम्। द्रविणम्। च। धत्तम। अरिष्टैः। नः। पथिऽभिः। पारयन्ता ॥ १ ॥

स्कन्द० 'वावापृथिव्यात्'[1] प्रथामैन्द्राविष्णवमुच्यते'। 'घृतवती' (ऋ ६,७०) इत्येतत् वावापृथिव्यम्, एतस्मात्प्रथमम् एतत् सूक्तम् इन्द्राविष्णुदेवत्यम्। समित्युपसर्गः हिनोमीत्याख्यातेन सम्बध्यते। हिनोतिश्च वृद्ध्यर्थः, हि गतौ वृद्धौ चेति। सम् हिनोमि संवर्धयामि वाम् युवाम् कर्मणा स्तुतिलक्षणेन सम् इषा अन्नेन च सोमलक्षणेन संहिनोमि हे इन्द्राविष्णू! अपसः कर्मणः यज्ञलक्षणस्य पारे अन्ते अस्य। एतत् ज्ञात्वा जुषेथाम् सेवेथाम् यज्ञम् अस्मदीयम्, द्रविणम् [3]च धनं च धत्तम्[3] दत्तम् अरिष्टैः अहिंसितैः नः अस्मान् प्रति पथिभिः मार्गैः पारयन्ता पॄणातिरत्र सामर्थ्याद् गत्यर्थः, स्वार्थे च णिच्। गच्छन्तौ ॥ १ ॥

वेङ्कट० सम् गमयामि वाम् स्तोत्रेण अन्नेन च हे इन्द्राविष्णू! अस्य कर्मणः पारे। तृतीयसवने तौ युवाम् जुषेथाम् यज्ञम्, धनम् च धत्तम्[4] अहिंसितैः अस्मान् मार्गैः पारयन्तौ[4] युवे ॥ १ ॥

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना।
प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अर्कैः ॥ २ ॥

या। विश्वासाम्। जनितारा। मतीनाम्। इन्द्राविष्णू इति। कलशा। सोमऽधाना। प्र। वाम्। गिरः। शस्यमानाः। अवन्तु। प्र। स्तोमासः। गीयमानासः। अर्कैः ॥ २ ॥

स्कन्द० या यौ विश्वासाम् सर्वासाम् जनितारा स्तोतुरभिकल्पितार्थसंपादनद्वारेण जनयितारौ मतीनाम् मन्यतेरर्थातिक्रमणः[5] (नि. निघ ३, १४) एतद्रूपम्। स्तुतीनाम्। इन्द्राविष्णू कलशा लुप्तोपममेतत्। कलशाविव सोमधाना सोमस्य निपानभूतौ[6]। भाजनभूताविवर्थः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः।

---

१. "य" मूको. २-२. असि" मूको. ३. आसद्य मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. वावापृथिव्या मूको. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. सप्त वि[1] अ[1]. ८. "वतो वि[1] अ[1]. ९. "र्थिक" अ[1]. १०. निपात" मूको.

तौ वाम् युवाम् गिरः शस्त्रलक्षणा वाचः शस्यमानाः शस्त्रधर्मेणोच्चार्यमाणाः प्र अवन्तु[1]। प्राप्नुवन्त्वित्यर्थः। प्र स्तोमासः प्रावन्तु स्तोमा अपि स्तोत्रलक्षणाः गीयमानासः सामगानधर्मेणोच्चार्यमाणाः अर्कैः अर्कशब्दोऽत्र स्तोतृवचनः, 'अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्' (ऋ १, १६७,६) इति यथा। स्तोतृभिर्होत्रादिलक्षणैः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यौ विश्वासाम् स्तुतीनाम् जनयितारौ इन्द्राविष्णू सोमस्य निधानौ कलशाविवौपमिकम्[2]। प्र गच्छन्तु वाम् तौ[3] शस्यमानाः[4] गिरः अस्माभिः, स्तोमाश्च गीयमानाः स्तोतृभिः ॥ २ ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।
सं वामञ्जन्त्वक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदऽपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना । सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुऽभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥

स्कन्द० हे मदपती! माद्यन्ति येन तन्मदं मदकरं द्रव्यम् तत्राधिपतिभूतौ! इन्द्राविष्णू! मदानाम् निर्धारणे एषा षष्ठी। मदकराणां मध्ये सोमम् नाम मदं प्रति आ यातम् आगच्छतम् द्रविणो द्रविणा उ द्रविणो। उकारः पदपूरणः। धनानि दधाना वदतौ। आगतौ च सन्तौ वाम् युवाम् सम् अञ्जन्तु सङ्गच्छन्ताम् अक्तुभिः सोमोऽत्र अक्तुरुच्यते, 'होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम्' (ऋ १०,१२,१) इति यथा। प्रथमार्थे एषा तृतीया। सोमाः मतीनाम् 'मतयः' (निघ ३,१५) इति मेधाविनाम। मेधाविनां यजमानानां स्वभूताः। अथवाऽक्तुशब्दोऽभिव्यक्तिवचनः। मतयः स्तुतयः। अभिव्यक्तयः स्तोत्रशस्त्रलक्षणानां[5] स्तुतीनाम्। स्तोमासः सम् गच्छन्ताम् स्तोमा अपि शस्त्रलक्षणाः शस्यमानासः शस्त्रधर्मेणोच्चार्यमाणाः उक्थैः उक्थशब्दात् 'तत्करोति' (पावा ३, १, २६) इति णिचि, प्रयन्तात् पचाद्यचि अच्। उक्थसंज्ञकशस्त्रत्रयकारिभिः[6] होत्रकैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राविष्णू! सोमानां पती! आ यातम् इमम् सोमम् धनान्येव दधानौ[7]। सम् अञ्जन्तु वाम् स्तुतीनाम् अञ्जनैः स्तोतारः। सम् अञ्जन्तु 'स्तोमाः शस्यमानाः[8]' शस्त्रैः सह वामिति ॥ ३ ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।
जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिऽसहः । इन्द्राविष्णू इति । सधऽमादः । वहन्तु ।
जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

स्कन्द० वाम् युवाम् अश्वाः अभिमातिषाहः मीङ् हिंसायाम् इत्यस्य अभिमातयः हिंसाः शत्रुसेनाः

---

१. अवन्तु मूको. २. 'पतिनं वि[2] अ[1] ल; तिर्यग्योनित्व अ. ३. तौ मूको. ४. 'माना वि[2] अ[1]. ५. स्तोत्र···क्षणानां मूको. ६. 'त्रक '' त्रय' मूको. ७. मदधानौ वि[2] अ[1]. ८-८. स्तोमाश्चस्य' वि[2] अ[1].

वा, वासामभिमवितारः हे इन्द्राविष्णू। सधमादः सह युवाभ्यां माद्यन्तीति सधमादः आ वहन्तु आनयन्तु। युवामपि जुषेथाम् सेवेथाम् विश्वा सर्वाणि हवना आह्वानानि मतीनाम् मेधाविनामस्माकम्[1]। उप ब्रह्माणि 'ब्रह्म' (निघ २,७) इत्यन्ननाम, तस्य च कर्मभूतस्य उपेति चोपसर्गस्य श्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः। उपगच्छतम् अन्नानि सोमलक्षणानि। शृणुतम् च गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः मे मम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् अश्वाः शत्रूणां सोढारः इन्द्राविष्णू। सह मदन्तः[2]। जुषेथाम् विश्वानि ह्वानानि[3] स्तोतृणाम्, उप शृणुतम् च शस्त्राणि गिरः च मदीयानि ॥ ४ ॥

इन्द्राविष्णू तत् पनयाय्यं वां सोमस्य मद उरु चक्रमाथे ।
अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।
अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राविष्णू! तत् पनयाय्यम् स्तोतव्यम् वाम् युवयोः। यत् किम्। उच्यते — सोमस्य मदे सतिसप्तमी। सच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः[4]। यत् सोमस्य मदे सति[5]। सोमेन मत्तौ सन्तावित्यर्थः। उरु बहु चक्रमाथे क्रामथः[6]। शत्रूनन्वेषमाणौ परिभ्रमथ इत्यर्थः। यच्च अकृणुतम् वृष्टिप्रदानद्वारेण कुरुथः अन्तरिक्षम् वरीयः उरुतरम्। अथवा अकृणुतमिति कृणोतेर्हिंसार्थस्य[7] रूपम्। 'धिन्विकृण्व्योर च' (पा ३, १, ८०) इत्येवम् उकारः प्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः। हिंस्थः अन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षस्य च हिंसा तदाश्रितस्य मेघस्य हिंसया। यच्च उरुतरमन्तरिक्षमाश्रितम् मेघं हिंस्थ इत्यर्थः। यच्च अप्रथतम् पृथूनि कुरुथः। दत्थ[8] इत्यर्थः। जीवसे जीवनाय नः अस्माकम् रजांसि उदकानि वृष्टिलक्षणानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे[9] इन्द्राविष्णू! तत् स्तोतव्यम् युवयोः। सोममदार्थं[10] युवाम् उरूणि पदानि विक्रमेथे। तथेदम् अन्तरिक्षम् अकृणुतम् उरुतरम्[11]। तया सर्वान् लोकान् अस्माकं जीवनाय अप्रथतम् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्रांडग्रा नमसा रातहव्या ।
घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कुलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णु इति । हविषा । ववृधाना । अग्रंऽअग्रा । नमसा । रातऽहव्या ।
घृतासुती इति घृतंऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कुलशः । सोमऽधानः ॥ ६ ॥

---

१. 'वासिनोऽस्मा' मूको. २. 'न्तौ मूको. ३. स्वनानि वि'; रचनानि अ'. ४. यच्छब्दश्रुतेश्चात्रापि' मूको. ५. सति वि'. ६. क्रमथः मूको. ७. कृणोति' अ वि'; कृणोति' वि'. ८. दत्त मूको. ९. सति वि' अ'. १०. सोमं म' ह क्रम. ११. सदित्य वि'.

स्कन्द० हे इन्द्राविष्णू! हविषा सोमलक्षणेन वावृधाना वर्धमानौ हे अग्राद्यानौ! अग्राणि श्रेष्ठानि हवींषि, तेषामत्तारौ!'। न च केवलेन हविषा। किं तर्हि। नमसा नमस्कारलक्षणेन च स्तोत्रेण[2]। हे रातहव्या! अन्यैरपि यजमानैर्दत्तहविष्कौ! घृतासुती। आसुतिशब्दोऽत्र रसवचनः, 'त्वया मर्तासः[3] खदन्त[4] आसुतिम्'[5] (ऋ २,१,१४) 'द्रुवन्[6] गविराासुतः' (ऋ २,५,६) इति यथा। पृतनर्षौ। पृतनस्य पातारावित्यर्थः। द्रविणम् धनम् धत्तम् दत्तम् अस्मे अस्मभ्यम्। किञ्च समुद्रः स्थः। समुद्रसाम्यादिदं समुद्रशब्देनाभिधानम्, व्यत्ययेनैकवचनम्[7]। गाम्भीर्येण महत्त्वेन च समुद्रसदृशौ स्थः। कलशः क्षुद्रोपमेतत्। अत्रापि व्यत्ययेनैवैकवचनम्[8]। कलशाविव च सोमधानः सोमस्य निधानभूतौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राविष्णू! हविषा वर्धमानौ सोमस्वामिपुत्रस्य यज्ञमुखे अत्तारौ! नमस्कारेण सह यजमानैः दत्तहविष्कौ 'घृतमास्यते हूयते ययोः तौ' द्रविणम् धनम् अस्मे[10]। समुद्रवन्ति यस्मात् सोमाः[11] सः[12] समुद्रः[13] कलशः सोमनिधानः स युवां भवथः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम् ।
आ वामन्धांसि मदिराण्यगमन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दस्रा । जठरम् । पृणेथाम् ।
आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अगमन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

स्कन्द० [11]हे इन्द्राविष्णू! युवाम् पिबतम् मध्वः मधुस्वादस्य अस्य सोमस्य। षष्ठीनिर्देशाद् एकदेशं स्वांशलक्षणमिति शेषः[12]। द्वितीयार्थे वा षष्ठी। मधुस्वादम् इमं सोमं हे दस्रा! दर्शनीयौ! उपक्षपयितारौ! वा शत्रूणाम्। मा च स्तोकम्[14]। किं तर्हि। [15]जठरम् उदरम् पृणेथाम्[16] प्रीणयतं पूरयतं वा। यावकृषि[17] पिबतमित्यर्थः। वाम् युवाम् अन्धांसि अन्नानि सोमलक्षणानि मदिराणि मदकराणि आ अगमन् आगच्छन्ति। पुनः पुनः प्रभूतानि दीयन्त इत्यर्थः। एतत् श्रुत्वा उप गच्छतम् ब्रह्माणि, शृणुतम् च आह्वानम् मे मम ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्राविष्णू! पिबतम् इदं मधु सोमस्य। दर्शनीयौ[1] जठरम् पूरयेथाम्। आ गच्छन्तु वाम् अन्नानि मदकराणि, उप शृणुतम् स्तोत्राणि ह्वानम् च मे ॥ ७ ॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

---

१ शेषा गलंतो मूको. २. स्तोत्रे मूको. ३. मर्तास मूको. ४. स च ··· वि[1]; स च वि[2] अ. ५. आसुती मूको. ६. द्रविणः मूको. ७. व्यत्य ··· कव° मूको. ८. 'नैक° मूको. ९-९. घृतमास्यते यो हूते तौ वि[1] अ[1]. १०. अस्मे वि[1] अ[1]. ११. सोमा वि[2]. १२. नास्ति वि[1] अ[2]. १३. °द्र वि[2] अ[2]. १४-१४. इन्द्राविष्णू ··· शेषः मूको. १५. स्तोत्र मूको. १६-१६. जठर ··· था मूको. १७-१७. यावकृषि मूको.

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।
इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥८॥

स्कन्द० उभा उभौ तावत् सम्पृक्तौ जिग्यथुः जयथः । न परा जयेथे पराजीयेथे केनचित् । न अपि परा जिग्ये पराजीयते कतरः-चन नेदं किमो[1] रूपम् । किं तर्हि । एकतरशब्दस्य छान्दस एकारलोपः, चनशब्दोऽप्यर्थे[1] । एकतरोऽपि एनोः एनयोर्भवतोरिन्द्राविष्णवोः । किञ्च इन्द्रः च च-शब्दात् त्वं च हे विष्णो! यत् यदा अपस्पृधेथाम् स्पर्धेथे शत्रुभिः सह त्रेधा त्रिशब्दोऽत्र अनेकत्वप्रतिपादनपरः । अनेकधा[1]-सहस्रम् अपि शत्रूणाम् तत् तदा वि ऐरयेथाम् विविधमीरयथः । नाशयथ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उभौ शत्रून्[2] अजयतम्[3] । न च परा जयेथे । न च अनयोः अन्यतरोऽपि परा जिग्ये । विष्णो! त्वम् इन्द्रः च यदाऽसुरैः अपस्पृधेथाम्, तदानीम् तत् सहस्रम् गवाम् त्रेधा वि ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

[4]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[4] ॥

[७०]

[5]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । सविता देवता । जगती छन्दः, अन्तिमास्तिस्रः त्रिष्टुभः[5] ।

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानाम् । अभिऽश्रिया । उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । सुऽपेशसा । द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा । विस्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥१॥

स्कन्द० द्यावापृथिव्यमेतत् सूक्तम् । घृतवती उदकवत्यौ भुवनानाम् भूतजातानाम् अभिश्रिया आश्रयणीये उर्वी[1] उरुशब्दोऽत्र बहुवचनः[2] शयनवबहुत्वात् बहुत्वव्यपदेशः[2] । बहुवयवे पृथ्वी [3]पृथुशब्दो विस्तीर्णवचनः[3]। विस्तीर्णे मधुदुघे मधु वृष्टिलक्षणमुदकम्, तस्य दुरिव्यौ । द्यौः साक्षात् क्षरित्री, पृथिवी वृष्टिहेतुगूताहुतिसम्पादनद्वारेण । सुपेशसा 'पेशः' (निघ ३,७) इति रूपनाम । सुरूपे द्यावापृथिवी वरुणस्य आदित्यस्य मध्यस्य वा धर्मणा कर्मणा प्रकाशलक्षणेन वा विष्कभिते प्रतिष्टब्धे । स्वावस्थातः[4] अप्रच्युते इत्यर्थः । [5]अजरे जरारहिते भूरिरेतसा बहुरेतस्के[5] ॥ १ ॥

वेङ्कट० रसवत्यौ भुवनानाम् अभिश्रयणीये[6] [7]उर्वी पृथ्वी[7] उदकस्य क्षरयित्र्यौ सुरूपे[8] द्यावापृथिव्यौ वरुणस्य धारणेन विष्कभिते[9] भवतः जरारहिते बहुरेतस्के ॥ १ ॥

---

१. कमो मूको. २. चन चनशब्दो[1] मूको. ३. अनेकता मूको. ४. शत्रू वि[1] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. नास्ति मूको. ७. बहुवचनविस्तीर्णवचनः मूको. ८. बहुव्यापेक्षः मूको. ९. स्वावस्था मूको. १०. अभिश्र[0] अ[1]. ११-११. पृथिव्यौ उर्वी वि[1] अ[1]; पृथ्वी द्यौरुत्त क्ष क्षम. १२. सुर उभे वि[1] अ[1]. १३. विष्कम्भे वि[1] अ[1]; विष्ट क्ष क्षम.

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते ।
राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असश्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति । घृतम् । दुहाते इति । सुऽकृते । शुचिव्रते इति शुचिऽव्रते । राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुःऽहितम् ॥ २ ॥

स्कन्द० [1]असश्चन्ती सञ्चतिर्गतिकर्मा (नि. निघ २,१४) । शुद्धोऽप्यसं सम्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । असङ्गच्छमाने असज्जमाने[†] परस्परेण असम्भिन्नीभवन्त्यौ अविक्षिपन्त्यौ[‡] आश्रितवत् वा[1] । भूरिधारे बहोर्भूतजातस्य ज्योतिषां च धारयित्र्यौ पयस्वती उदकवत्यौ (नि. या ५,२) घृतम् वृष्टिलक्षणमुदकम् दुहाते क्षरतः । वर्षत इत्यर्थः । सुकृते तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । शोभनयागादिकर्मकारिणो यजमानस्यार्थाय शुचिव्रते शुद्धकर्माणौ । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् । राजन्ती [2]'राजृति' (निघ ३,२२) इत्यैश्वर्यकर्मा[2] । ईशाने अस्य भुवनस्य भूतजातस्य हे रोदसी। द्यावापृथिव्यौ! अस्मे अस्माकम् रेतः उदकम् सिञ्चतम् क्षारयतम्, यत् मनुर्हितम् मनुष्येभ्यो हितम् । सस्यसम्पत्करमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० परस्परमसङ्गते बहुधारे । दिव उदकानि धारा भवन्ति, ओषधयः पृथिव्याः । रसवत्यौ[1] उदकम् दुहाते यजमानाय शोभनकर्माणौ । राजन्ती[2] अस्य भुवनस्य हे द्यावापृथिव्यौ! अस्माकम् उदकम् सिञ्चतम्, यत् मनुष्येभ्यो हितम् ॥ २ ॥

यो वां घृतवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।
प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । घृतवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।
प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुऽरूपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

स्कन्द० यः वाम् युवाभ्याम् ऋजवे अकुटिलाय क्रमणाय स्वर्गं[1] प्रति गमनाय हे रोदसी! द्यावापृथिव्यौ! मर्तः मनुष्यः ददाश ददाति हवींषि । हे धिषणे! द्यावापृथिवीनामधेयमेतद् अन्यत्र, इह तु रोदसीत्यनेन [2]'पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद् धि[3] धारणे इत्यस्य क्रियाशब्दः द्यावापृथिव्योर्विशेषणम् । भूतजातस्य ज्योतिषां च धारयित्र्यौ! सः साधति 'सेधति' (निघ २,१४) इत्यस्य गतिकर्मण एतद्रूपम् (?) । गच्छति स्वर्गम् । प्र प्रजाभिः जायते प्रजाभिश्च प्रजायते धर्मणः परि कर्मणो यागलक्षणस्योपरि । तस्माद्यागादनन्तरमेवेत्यर्थः । किञ्च युवोः युवयोः सिक्ता विसिक्तानि उपरि निहितानि । आयत्तानीत्यर्थः । विषुरूपाणि पृथग्रूपाणि भूतजातानि सवयवानि । कर्माणि चेष्टा युवयोरायत्तानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१-१. भ्रुटितम् मूको; निरुक्तस्थलीयस्कन्दस्वामिभाष्याद् (५, २) हवोद्धृत्य यूरितः पाठः
† 'सक्त' पा ‡ विक्षिप° मुपा । अभ्युदस्यन्त्यौ वा. २-२. राजन्तीयै° मूको. ३. 'वाद् धि' ख्रं,
४. 'ति मूको. ५. स्वगत्व् मूको. ६-६. 'प्रकाश...ति प्रको

वेङ्कट० यः युवाभ्यां सरक्षाय[1] गमनाय सुखं भवत्योर्गन्तुं हे द्यावापृथिवी सत्यः[2] हवींषि प्रयच्छति, सः पुष्टे![3] अभिलषितं साधयति, प्र जायते च प्रजाभिः भवत्योः कर्मणः[4] अनन्तरम्। युवयोः नानाकृतीनि समानाशनस्वप्नादीनि परिपिक्वानि भूतानि ॥ ३ ॥

घृतेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒भीवृ॑ते घृत॒श्रिया॑ घृत॒पृचा॑ घृता॒वृधा॑ ।
उ॒र्वी पृ॑थ्वी हो॒तृवू॑र्ये पुरो॒हिते॒ ते इद्वि॒प्रा ई॑ळते सु॒म्नमि॒ष्टये॑ ॥ ४ ॥

घृतेन॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒भिवृ॑ते इत्य॒भिऽवृ॑ते । घृ॒त॒ऽश्रिया॑ । घृ॒त॒ऽपृचा॑ । घृ॒त॒ऽवृधा॑ । उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । हो॒तृऽवू॑र्ये । पु॒रो॒हिते॒ इति॑ पुरः॒ऽहिते॑ । ते इति॑ । इत् । वि॒प्राः । ई॒ळ॒ते॒ । सु॒म्नम् । इ॒ष्टये॑ ॥ ४ ॥

स्कन्द० "ते इद् विप्राः" इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। ये घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी अभीवृते आच्छादिते घृतश्रिया उदकस्याश्रयभूते घृतपृचा उदकेन सम्पृक्ते। अन्तरभिव्याप्ते इत्यर्थः। घृतावृधा उदकस्य वर्धयित्र्यौ उर्वी बह्वयवे पृथ्वी विस्तीर्णे होतृवूर्ये होतृवूर्यो[1] यज्ञः तस्मिन् पुरोहिते अग्रतः स्थापिते। प्रधानीकृते इत्यर्थः। ते। इत् इति पदपूरणः। विप्राः मेधाविनः यजमानाः ईळते याचन्ति सुम्नम् सुखम् इष्टये यागाय। सुखिनः सन्तः सुखं द्यावापृथिव्यौ यक्ष्यामहे इत्येवमर्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकेन द्यावापृथिव्यौ परिवृते घृतस्याऽऽश्रयभूते घृतसम्पृक्ते घृतस्य वर्धयित्र्यौ[2] उर्वी पृथ्वी होतृणां वरणीये यज्ञे पुरोहिते[3]। ते खलु विप्राः स्तुवन्ति सुखं याचितुम् अधुना[4] ॥ ४ ॥

मधु॑ नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी मि॑मिक्षतां मधु॒श्चुता॑ मधु॒दुघे॑ मधु॒व्रते॑ ।
दधा॑ने य॒ज्ञं द्रवि॑णं च दे॒वता॑ महि॒ श्रवो॑ वाज॒मस्मे॑ सु॒वीर्य॑म् ॥ ५ ॥

मधु॑ । नः॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । मि॒मि॒क्ष॒ता॒म् । मधु॒ऽश्चुता॑ । मधु॒ऽदुघे॑ । मधु॒ऽव्रते॑ । मधु॑व्रते॒ इति॒ मधु॑ऽव्रते । दधा॑ने॒ इति॑ । य॒ज्ञम् । द्रवि॑णम् । च॒ । दे॒वता॑ । महि॑ । श्रवः॑ । वा॒ज॒म् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥५॥

स्कन्द० मधु[1] दृष्टिलक्षणमुदकम् नः अस्मदर्थम् द्यावापृथिवी[11] मिमिक्षताम् सिह सेचने सिञ्चताम्। मधुश्चुता उदकस्य क्षारयित्र्यौ मधुदुघे मधुशब्दोऽत्र मधुश्चुतेत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद् न उदकनाम। किं तर्हि। स्वादविशेषवचनः। समधुस्वादस्याहारस्य उदकस्य दोग्ध्र्यौ मधुव्रते[12] "अन्नमन्नम् (तु. या २, १३) शरीरं यदापृणते[13] तदिति। मधुस्वादं हविर्व्रतं[14] यज्ञे मधुव्रते। दधाने ददत्यौ यज्ञम् द्रविणम् च धनं च देवता देवत्वेन। देवतामाहात्म्येनेत्यर्थः। अथवा देवतेति प्रथमाद्विवचनस्य स्थाने एकवचनम्। देवते देवतामूते। न च केवलं अन्नं द्रविणं च। किं तर्हि। महि महच्च श्रवः कीर्तिम् वाजम् अन्नं च अस्मे अस्मभ्यम् सुवीर्यम्[15] ॥ ५ ॥

---

१. आदित्याय ड ढ्म. २. "र्थं वि". ३. ते सृष्टे वि[1] अ[1]. ४. "णा मूको. ५-५. ...इदिमा मूको. ६. होतृवीर्यो वि[1] अ. ७. अद्रिर्व्यौ वि[1] अ[1]; वर्धयित्र्यौ ड ढ्म. ८. "रिते वि[1] अ[1]. ९. मादित्य ड ढ्म. १०. ...मधु वि[1]. ११. द्यावापृथिवीमिति मूको. १२-१२. अ...ते मूको. १३. हविर्भूतं मूको. १४. सुवीर्यम्... रि[1] अ.

वेङ्कट० [1]उदकम् अस्मभ्यं[1] द्यावापृथिव्यौ सिञ्चताम् उदकस्य क्षारयित्र्यौ उदकस्य दोग्ध्र्यौ उदकार्थ-कर्माणौ[2]। धारयत्न्यौ[3] यज्ञम् धनम् च देवतानाम् महच्छ्रवणीयम् अन्नम् अस्मभ्यं शोभनगतीर्गं[4] प्रयच्छताम् ॥ ५ ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।
संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम्। नः। द्यौः। च। पृथिवी। च। पिन्वताम्। पिता। माता। विश्वऽविदा। सुऽदंससा। संरराणे इति सम्ऽरराणे। रोदसी इति। विश्वऽशंभुवा। सनिम्। वाजम्। रयिम्। अस्मे इति। सम्। इन्वताम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० ऊर्जम् वृष्ट्युदकलक्षणं रसम् नः अस्मदर्थम् द्यौः च पृथिवी च [5]पिन्वताम् पिवि सेचने[5]। सिञ्चतां क्षारयताम्। पिता माता क्रमेणैते द्वे द्यावापृथिव्योर्विशेषणे। पितृभूता द्यौः मातृभूता च पृथिवी। विवाहकाले 'द्यौरहं पृथिवी त्वम्' (अ १४,२,७१) इति वरे वध्वां च द्युत्वपृथिवीत्वारोपेण[6] मनुष्याणां वरपितृकत्वात्[7] वधूमातृकत्वाच्च तद्धर्मेण पितृत्वेन मातृत्वेन चार्यं दिवः पृथिव्याश्च पिता मातेति च व्यपदेशः। विश्वविदा 'सर्वस्य ज्ञात्र्यौ सुदंससा सुकर्माणौ[8] संरराणे सम्यग्ददत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वशंभुवा सर्वप्राणिनां सुखस्य [9]भावयित्र्यौ सनिम् सम्भजनीयम् वाजम्[9] अन्नम् रयिम् धनं च हिरण्यलक्षणम् अस्मे अस्मभ्यम्[10] सम् इन्वताम् 'इन्वति' (निघ २, १८) इति व्याप्तिकर्मा, सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थः। व्यापयताम्[11] प्रापयताम्। दत्तामित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उदकम् अस्मभ्यम् द्यौः च पृथिवी च क्षरताम्। पिता द्यौः माता पृथिवी सर्वस्य जन्मयित्र्यौ सुकर्माणौ सह रममाणे रोदसी परस्परोपकार्योपकारकभावेन सर्वस्य सुखस्य भावयित्र्यौ यज्ञम् अन्नं धनं चास्मभ्यम् [12]सम् प्रापयताम्[12] ॥ ६

[13]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[13] ॥

[७१]

[14]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। सविता देवता। जगती छन्दः, अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः[14]।

उद्वयं देवः सविता हिरण्ययाबाहू अयंस्त सवनाय सुक्रतुः ।
घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मुखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि[2] अ[1]. २. [2]कार्यं कर्माणि वि[2] अ[1]. ३. [3]यन्ती वि[2] अ[1]. ४. [4]द्यौः वि[1]. ५-५. पन्वता···सेचने मूको. ६. द्युत्वपृथि··· मूको. ७. चारपित्[7] मूको. ८-८. [8]र्वस्य···सुकर्माणौ] मूको. ९-९. भावयित्र्यौ···वाजं[9] मूको. १०. अस्माभिः मूको. ११. नास्ति वि[2]. १२-१२. प्रापयताम् वि[1] अ[1]; सम्प्रापयतम् छ लम. १३-१३. नास्ति मूको.

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्त । सवनाय । सुऽकतुः । घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

स्कन्द० "'उदु ष्य देवः' सावित्रम्"। सवितृदेवत्यमेतत्सूक्तम्। उदित्युपसर्गः अयंस्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। 'उ इति' पदपूरणः। स्यः सः देवः सविता हिरण्यया सुवर्णमयौ बाहू बाहुसम्बन्धाद् हस्तावत्र बाहुभ्यां लक्ष्येते। तथा ह्यैतिह्यासिकाः प्रतिमासु चित्रकर्मणि च ऊर्ध्वहस्तं सवितारं स्मरन्ति, नोर्ध्वबाहुम्। हस्तौ उत् अयंस्त उद्यच्छति। उद्गच्छन् स्वौ हस्तावुत्क्षिपतीत्यर्थः। सवनाय यज्ञाय सुकतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा। स्य देवः इति यच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः'। यः घृतेन उदकेन पाणी स्वौ हस्तौ अभि प्रुष्णुते अभिषिञ्चति। प्रक्षालयतीत्यर्थः। हस्तप्रक्षालनेन चात्र शुचित्वं लक्ष्यते। स्वकर्म कर्तुं शुचिर्भवतीत्यर्थः। मखः यज्ञकारी युवा सर्वदैव तरुणः सुदक्षः सुष्ठूत्साही रजसः रश्मिभिराहृतस्योदकस्य लोकस्य वा विधर्मणि विधारणे ॥ १ ॥

वेङ्कट० उत् यच्छति[1] सः देवः सविता हिरण्मयौ बाहू[2] यज्ञाय सुकर्मा। तत उदकेन पाणी अभि प्रक्षालयति पूजयित्वा[3] अध्वर्युः[4] युवा[5] शोभनबलः लोकस्य विधारणे यज्ञे ॥ १ ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।
यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।
यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुःऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥२॥

स्कन्द० देवस्य वयम् सवितुः तव सवीमनि अभ्यनुज्ञायाम् श्रेष्ठे अत्यन्तं प्रशस्ते स्याम भवेम, वसुनः च धनस्य च दावने दाने। त्वं देवः सविता सर्वकर्मसु नित्यम् अस्मान् अभ्यनुजानीयाः, धनं च दद्या इत्येतदाशास्महे इत्यर्थः। योऽहं कीदृशः। उच्यते—यः त्वम् विश्वस्य सर्वस्य द्विपदः मनुष्यादेः, यः चतुष्पदः गवादेः निवेशने स्वापाय व्यवस्थापने प्रसवे च अभ्यनुज्ञायां सर्वकर्मसु असि अस्तिर्भवतिना समानार्थः। शुद्धोऽपि चात्र प्रभूवार्थे[6] द्रष्टव्यः। प्रभवसि। यः सर्वस्य प्राणिजातस्य सुषुप्तिस्वप्नजाग्रत्कर्मसु[7] च ईशिष्यत इत्यर्थः। भूमनः भूम्नः अत्यन्तं बहोः ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवस्य वयम् सवितुः प्रसवे श्रेष्ठे[8] भवेम धनस्य च दानाय। यः विश्वस्य द्विपदः[9] यः च चतुष्पदः[10] गवादेः रात्रौ निवेशने[11] अह्नि प्रसवे भवसि व्याप्तः[12] बहोः ॥ २ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।
हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

1-1. इतिति मुको. 2. 'न्दोऽध्याहार्यः वि'. 3. 'यन्ति वि' अ'. 4. 'दु वि'. 5. नास्ति वि'. 6. 'थ्यः मुको. 7. सुप्त मुको. 8. पूर्वार्थे मुको. 9. ...जामत्कर्मसु मुको. 10. श्रेष्ठा वि'. 11. 'यादो वि'. 12. 'द्वप्त वि'. 13. "वेशने वि' अ'. 14. व्याप्तो वि'.

अदब्धेभिः । सवितारित्ति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अध । परि । पाहि । नः । गयम् ।
हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

स्कन्द० अदब्धेभिः यानि केनचिद्धिंसितुं न शक्यन्ते [1]तान्यदब्धानि तैः[1] हे सवितः! पायुभिः पालनैः त्वम् शिवेभिः सुखैश्च अध परि पाहि सर्वतो रक्ष नः अस्माकम् गयम् गृहम्। हिरण्यजिह्वः सुवर्णमयजिह्वः त्वम् सुविताय त्वयैवाभ्यनुज्ञातयागादिकर्मणे नव्यसे अतिशयेन नवाय अन्यैरकृतपूर्वाय रक्ष अस्मान्। माकिः मा कश्चित् त्वत्प्रसादेन नः अस्माकम् अघशंसः स्तेनः पापानां वा शंसिता ईशत ईशिष्ट ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदब्धैः[2] सवितः! पालनैः त्वम् शिवैः अध परितः पाहि अस्माकम् गृहम्। हिरण्मयजिह्वः सुखाय नवतराय[3] रक्ष चास्मान्। मा कश्चित् स्तेनोऽस्माकम् ईशिष्ट[4] ॥ ३ ॥

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।
अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यऽपाणिः । प्रतिऽदोषम् । अस्थात् ।
अयःऽहनुः । यजतः । मन्द्रऽजिह्वः । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० सः देवः सविता दमूनाः दममना वा [5]दानमना वा[5] दान्तमना वा (द्र. या ४,४) हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तः [6]प्रतिदोषम् दोषाशब्देनाऽऽहर्लक्ष्यते[6]। प्रत्यहम् उत् अस्थात् उत्तिष्ठति। उद्गच्छतीत्यर्थः। किञ्च अयोहनुः यजतः यज्ञियः मन्द्रजिह्वः मादनजिह्वो[7] मोदनजिह्वो वा दाशुषे यजमानाय आ सुवति [8]अभ्यनुजानाति भूरि प्रभूतम् वामम् प्रशस्यं वननीयं वा धनम्[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उत् अस्थात् सः देवः सविता दमूनाः[9] हिरण्यपाणिः प्रतिरात्रं हिरण्मयहनुः यज्ञिय मादनजिह्वः। सः आ प्रसौति यजमानाय बहु धनम् ॥ ४ ॥

उदु अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।
दिवो रोहाँस्यरुहत् पृथिव्या अरीरमत् पतयत् काच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्ययौ । सविता । सुऽप्रतीका ।
दिवः । रोहाँसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० [10]उत् अयान् उद्यच्छति उपवक्ता इव उपप्रवीतीरुपवक्ता[10] आक्रन्दकरः। स इव बाहू इवौ हस्तौ हिरण्यया सुवर्णमयौ। कः। सविता। कीदृशौ। सुप्रतीका सुदर्शनौ। उद्गम्य च

१-१. [1]दब्धातैः मूको. २. नपर ब[1] वि[1] अ[1], नपत[2] क लक्ष. ३. आशिषः वि[1] अ[1]; ईशिषः ल लक्ष ४ ४. ८ ... ता वा मूको. ५-५. [2]दोष ... आ(न वि[1])हिले[2] मूको. ६. नास्ति मूको. ७-७. अभ्यनुज्ञा(ता वि[2])ता ... मूको. ८. दममनाः ल; दमे मनाः अ[1] लक्ष. ९-९. ... ब्रवीमी[2] मूको.

दिवः द्युलोकस्य रोहासि आरोहणस्थानानि अरुहत् आरोहति [1]पृथिव्याः सकाशात्। उद्यन्[2] ह्यादित्यः पृथिवीमिव निर्भिद्योद्गच्छन् दृश्यते, अत[3] एवम् उच्यते—पृथिव्या इति। आरोहंश्च अरीरमत् उपरमयति च किञ्चित् यदास्निचरम्, पतयत् च किञ्चित् [4]यद्विवाचरम् अभ्वम् महद् भूतजातम्[4] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उत् अयच्छद् आक्रन्दितेव बाहू[5] हिरण्मयौ सविता शोभनावयवौ[6]। दिवः उच्छ्रितानि स्थानान्य-धिरोहति[7]। पृथिव्याः पर्यन्ता दिशो रमयति। जगत्[8] पातयति च तस्मिन्महत् सुखमिति ॥ ५ ॥

वामम॒द्य स॑वितर्वाम॒मु श्वो दि॒वेदि॑वे वाम॒मस्मभ्यं॑ सावीः।
वाम॑स्य॒ हि क्षय॑स्य देव॒ भूरे॑रया धि॒या वा॑म॒भाजः॑ स्याम ॥ ६ ॥

वाम॑म्। अ॒द्य। स॒वि॒तः॒। वाम॑म्। ऊँ॒ इति॑। श्वः। दि॒वेऽदि॑वे। वाम॑म्। अ॒स्मभ्य॑म्। सा॒वीः॒। वाम॑स्य। हि। क्षय॑स्य। दे॒व॒। भूरेः॑। अ॒या। धि॒या। वा॒म॒ऽभाजः॑। स्या॒म॒ ॥ ६ ॥

स्कन्द० वामम् प्रशस्यं 'वननीयं वा[9]' धनम् अद्य हे सवितः! वामम् उ उकार पूरणार्थे[10]। वाममेव श्वः। न चाद्यैव श्व एव च केवलम्[10]। किं तर्हि। उत्तरकालमपि दिवेदिवे अहन्यहनि वामम् धनम् अस्मभ्यम् सावीः अनुजानीयाः। दद्या इत्यर्थः। किञ्च वामस्य हि प्रशस्यस्यैव[11] वननीयस्य वा क्षयस्य निवासस्थानस्य हे देव। भूरेः बहुनः अया धिया अनेन यागलक्षणेन स्तुतिलक्षणेन वा कर्मणा। साकाङ्क्षत्वात् स्यामेत्यस्यानुषङ्गः। स्वामिन इति च वाक्यशेषः। युष्मत्प्रसादेन वयं स्वामिनः स्याम। अथवा[12] वामस्येत्यादौ द्वितीयार्थे षष्ठी। सावीरित्येतच्च[13] पुरस्ताद्विर्दिष्टमनुषक्तव्यम्। वामं क्षयं च दद्या इत्यर्थः। वामभाजः स्याम अन्येषां च प्रशस्यानां वननीयानां वार्धानां सम्भक्तारो[14] वयं स्याम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धनम् अद्य श्वः दिवेदिवे सवितः अस्मभ्यम् प्रयच्छ, वामम् एव सावीः। वामस्य हि वासयितुः हे[15] देव[16]! बहोः वयं सम्भक्तारः स्याम। यदेवाऽऽह—अनेन कर्मणा वयम् वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

[17]इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः।[17] ॥

[७२]

[18]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः। बृहस्पतिर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः।[18]।

इन्द्रा॑सोमा॒ मह्यु॒ तद्वां॑ महि॒त्वं यु॒वं म॒हानि॑ प्रथ॒मानि॑ चक्रथुः।
यु॒वं सूर्यं॑ विविदथुर्यु॒वं स्व॑१॒॑र्विश्वा॒ तमां॑स्यहतं नि॒दश्च॑ ॥ १ ॥

1-1 पृथिव्याः = उद्यन् मूको. 2. अथ मूको. 3-3. °वत्स् ··· वनानत् वि°; °सरत् ··· जानत् अ वि°. 4. बाढ़ वि° ल, बाढ़ एव, 5 °यतो वि° अ°. 6. °दसि मूको. 7. °गत ल्ल. 8-8. वननीय मूको. 9. एवनेयं अ वि°. 10. केवल. मूको. 11. प्रशस्यैव मूको. 12. अथ मूको. 13. °सेत् च वि°. अथ मूको. 14. से···सक्ते मूको. 15 मे मूको. 16. वे वि° गा°, दव ल एव. 17-17. गास्ति मूको.

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महित्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथु ।
युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रासोम च'। इन्द्रासोमदेवत्यमेतत् सूक्तम्। हे इन्द्रासोमौ[1] महि महत् वाम् युवयो तत् महित्वम् माहात्म्यम्। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। येन युवाम् महानि महान्ति वृत्रवधादिकर्माणि प्रथमानि अन्यैरकृतपूर्वाणि चक्रथु कृतवन्तौ स्थः। किञ्च युवम् सूर्यम् आदित्यमपि विविदथु जानीथ, युवामेव स्व उदकम् मेघस्थम्। किञ्च विश्वा सर्वाणि दुर्भिक्षनिमित्तानि सर्वमनुष्याणाम् मनोमोहलक्षणानि तमांसि अहतम् वृष्टिप्रदानेन हतवन्तौ[2] स्थ, [3]निदः च निन्दाश्चापि कर्माकरणनिमित्ताः[3] ॥ १ ॥

षेड्गुरु० हे इन्द्रासोमौ[1] महत् तत् वाम् महत्त्वम्। युवा महान्ति प्रथमानि प्रथमानि चक्रथु। युवाम् सूर्यम् लम्भयथः, युवाम् उदकम्। विश्वानि तमांसि अहतम् निन्दितृंश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उपासमुत् सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।
उप द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथ । उपसम् । उत् । सूर्यम् । नयथ । ज्योतिषा । सह ।
उप । द्याम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

स्कन्द० इन्द्रासोमा। हे इन्द्रासोमौ[1] वासयथ सर्वजगत्स्थितिहेतुभूतवृष्टिप्रदानादिव्यापारेण[4] स्वस्मिन् स्थाने निवासयथ युवाम्[5] उपसम्। सूर्यम् च उत् नयथ ऊर्ध्वं गमयथ रश्मिलक्षणेन ज्योतिषा सह। द्याम् द्युलोकं च उप स्कम्भथुः। [6]ष्टभ्नु स्कभ्नु स्कम्भ्नु प्रतिबन्धे[6]। उक्तम्च[7] स्कम्भनम् [8]लुप्तोपममेतत्। स्कम्भनेनेव[8] स्कम्भादिना। अप्रथतम्। वि इति शब्दः उपसर्गः एतेन सम्बन्धयितव्यः। विविधं च प्रथयतं पृथिवीम् मातरम् मातृभूतां सर्वप्राणिनाम् ॥ २ ॥

षेड्गुरु० इन्द्रासोमौ[1] उपसम् वासयथः स्वे स्थाने, सूर्यम् च उत् नयथः ज्योतिषा[9] सह, द्युलोकं[10] च उप स्कम्भथुः[11] अन्तरिक्षेण, [12]वि अप्रथतम्[12] च पृथिवीम् मातरम् ॥ २ ॥

इन्द्रासोमाहिमपः परिष्ठा हथो वृत्रमनु द्यां द्यौरमन्यत ।
प्राणीस्यैरतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पृथूनि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमो । अहिम् । अप । परिऽस्थाम् । हथ । वृत्रम् । अनु । द्याम् । दौ । अमऽमत ।
प्र । अर्णांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथु । पृथूनि ॥ ३ ॥

---

१. मादित मूको २ हतवन्तौ अ वि[1] ३-३ °राश्चाविकमा° मूको ४. °नादिद्वारेण वि[1], ५ युवा मूको ६-६. ष्टभ्नु स्कभ्नु स्कम्भ्नु प्रतिबन्धे इत्यस्य सौत्रा धातव उपलभ्यन्ते ७. उक्तम्च मूको ८-८. °मभमे नलेव मूको ९ °योति मूको १० द्यिलो° मूको ११. उपलम्भ° मूको. १२ १२ अप्रथं वि[1] अ[1] ल; प्रथं स्व

स्कन्द० इन्द्रासोमौ! अहिम् मेघम् अपः उदकस्य परिष्ठाम् सर्वतः स्थातारम् हथः हतवन्तौ युवाम्। वृत्रम् चासुरं घ्नन्तौ च वाम् युवाम् द्यौः अनु अमन्यत अनुमतवती। हत्वा च अर्णांसि उदकानि प्र ऐरयतम् प्रेरितवन्तौ स्थः नदीनाम् गङ्गाद्यानां सम्बन्धीनि। गङ्गाद्यासु नदीषु यानीत्यर्थः। तैश्च समुद्राणि समुद्रान् आ पप्रथुः आपूरितवन्तौ स्थः पुरूणि बहून्। चतुरोऽपीत्यर्थः। अथवा समुद्राणीति नपुंसकनिर्देशात् समुद्रशब्देनाम्बोदकमुच्यते[1]। तेनान्तः[2] पूरितवन्ताविति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रासोमौ! उदकानि परिवृत्य तस्थिवांसम् साहन्वारम् वृत्रम् हथः[3]। तदानीम् वाम् द्यौः अनु अमन्यत। प्र ऐरयतम् च युवाम् उदकानि नदीनाम् तैश्चोदकैः समुद्रान् बहून् आपूरितवन्तौ। लिङ्गभेदश्छान्दसः। यद्वा ..... काशापुरुषतादिति (?) ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तर्नि गवामिद् दधथुर्वक्षणासु ।
जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधथुः । वक्षणासु ।
जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

स्कन्द० इन्द्रासोमा। हे इन्द्रासोमौ! पक्वम् भोगयोग्यम् क्षीरम् आमासु गवामित्येतेन सामानाधिकरण्यात् षष्ठ्यर्थे सुपा सप्तमी। आमानाम् अपक्वानाम्। स्वयमभोगयोग्यानामित्यर्थः। अन्तः मध्ये गवाम्। इत् इति पदपूरणः। नि दधथुः[4] हेतुभूतवृष्टिप्रदानादिना निदधाथे[5] वक्षणासु। वक्षणाशब्देनात्र नदीतीरस्थागस्येकदेशवर्तित्वात्[6] ऊधांस्युच्यन्ते। ऊधस्सु। निधाय जगृभथुः। अहिरत्राणीतिपर्यायः। प्राहरथः। मनुष्यैर्दोहयथ इत्यर्थः। अनपिनद्धम् अबद्धभूतम्[7] आसु गोषु सप्तमीनिर्देशात् व्यवस्थितमिति शेषः। कीदृशम्। उच्यते—रुशत् 'रुशदिति वर्णनाम' (नि० ६,१३)। शुक्लवर्णम्। चित्रासु विचित्रासु कृष्णधूम्ररक्तादिवर्णासु जगतीषु 'जगती' (निघ २,११) इति गोनाम। गोषु। कृष्णादिवर्णास्वपि गोषु शुक्लमेव, न कृष्णादिवर्णमित्यर्थः। अन्तः मध्ये। सप्तमीनिर्देशाद् उत्पन्नम्। स्थितमिति वाक्यशेषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्रासोमौ! गवाम्[8] आगासु[9] वक्षणासु[10] ऊधःसु अन्तः[11] [12]नि दधथुः[13] पक्वम् पयः[14]। जगृभथुः[15] च आसु वक्षणासु अनपिनद्धम् पयः, यथा भूमिष्ठां न पतति, श्वेतं[16] चित्रवर्णासु गोषु अन्तः[17] ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं शृत्यं रराथे ।
पुवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनापाहमुग्रा ॥ ५ ॥

---

1. शब्देनोच्यते मूको. 2. नान्तः मूको. 3. हतः मूको. 4. निदधुः मूको. 5. निधाये मूको. 6. सी ... देत्" मूको. 7. अधमूतम् मूको. 8. नगाम् मूको. 9. आसु वि[1] अ[1]; °सु व सु ख छज. 10. पक्षं मूको. 11. मन्तं मूको. 12-12. निदधु: वि[1] अ[1]. 13. दधा वि[1] अ[1]; पधा अ[1]. 14. मिषः वि[1] अ[1]; ... भीषः ख छज. 15. मेव मूको. 16. अहा वि[1]; अस्ता अ[1]; अस्ताः ख; अता छज.

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । शुत्र्यम् । राधे इति ।
युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिऽभ्यः । सम् । विन्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमौ! युवम् अङ्ग क्षिप्रम् तरुत्रम् तुर्वितारं[1] शत्रूणाम् अपत्यसाचम् अपत्यानां सेवितारम् । स्वपुत्रपौत्रादिभाजमित्यर्थः । शुत्र्यम् शुत्रं विख्यातं पुत्रम्[2] राधे दत्थः[1] । न केवलं पुत्रम् । किं तर्हि । युवम् शुष्मम् बलमपि नर्यम् नृभ्यो हितम् चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः सम् विन्यथुः । सम्प्रदानचतुर्थीयम्। वेतिरत्र दानार्थः । सन्दत्थः[3] पृतनासहम् सङ्ग्रामेष्वभिभवितृ हे उग्रा । अग्रसङ्गौ! क्रूरौ! वा शत्रूणामुपरि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रासोमौ! युवाम् अङ्ग तारकं धनं पुत्रपौत्रभाजे अवनीवं[4] प्रयच्छथः । युवां बलं नृहितं मनुष्येभ्यः सम् विन्यथुः पृतनासहम् उद्गूर्णौ![5] ॥ ५ ॥

[6]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः[6] ॥

[७३]

[7]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[7] ।

यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।
द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत् पिता नु आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।
द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

स्कन्द० 'बार्हस्पत्यं ततः परम्' । तत ऐन्द्रासोमात् परम् एतत् सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यम् । यः अद्रिभित् मेघानां भेत्ता प्रथमाजाः पूर्वजाः ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा बृहस्पतिः आङ्गिरस अङ्गिरसः[8] पुत्रः । प्रजापतेर्हि पुत्रोऽङ्गिरास्तस्य पुत्रो बृहस्पतिः । 'एवं हि बृहद्देवताकारादयः[9] स्मरन्ति —
'निसांवत्सरिकं सत्रं[10] "प्रजाकामः प्रजापतिः"[10] ।
आहरत् "सहितः साध्यैर्विश्वेदेवैः सहेति च ॥
तत्र वाग् दीक्षणीयायामाजगाम" शरीरिणी ।
तां दृष्ट्वा "युगपत् तत्र कस्याश्च वदनस्य च ॥
शुक्रं चस्कन्द तद्वायुरग्नौ[11] प्रासद् यदृच्छया ।
ततोऽग्निभ्यो[12] मुनुजज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः ॥

---

१. तू ··· कारः मूको. २. नास्ति मूको. ३. दर्धः मूको. ४. सन्वर्धः मूको. ५. धमणी° वि° अ°. ६. णौ वि° अ°. ७-७. नास्ति मूको. ८-८. ··· कारादयः मूको. ९. गर्गे मूको. १०-१०. प्रकल्पम् ··· प्र मूको. ११-११. सहि तत्साध्यैर्विश्वैर्देवैश्च ··· गीयाया° मूको. १२-१२. युगपद् ··· स्कन्दद्वयुरग्नौ मूको. १३. °विभि मूको.

योऽङ्गारेभ्य ऋषिर्जज्ञे तस्य पुत्रो बृहस्पतिः ।
'बृहस्पतेर्भरद्वाजो विदथीति' य उच्यते'॥ (बृदे ५,९७-९१,१०३) इति ।

हविष्मान् उदकेन यज्ञाङ्गभूतेन वा हविषा[2] सद्वान् द्विबर्हज्मा बर्हणस्तेवंधकर्मणः[1] (नि. निघ २,१९) बृहेर्वा वृद्ध्यर्थस्य जसेश्च इदं रूपम्। सांयोगिकेन शारीरेण[4] च द्वाभ्यामपि बलाभ्यां यच्छत्रून् हन्ति परिवृद्धं वा 'तद् द्विबर्हम्'[5] 'वज्रम् तेन'[6] शत्रून् मेघान् वा प्रति अजति गच्छतीति[7] द्विबर्हज्मा। प्राधर्मसत् प्रकृष्टस्य घर्मस्य कर्ता प्राघर्मो ग्रीष्मः। 'तस्येदम्' (पा ४,३,१२०) इत्यण्। तस्मिन् वृष्ट्या सीदतीति प्राघर्मसत्। ग्रीष्मान्ते वर्षितेत्यर्थः। पिता नः 'असदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इत्येवम् एतद् एकस्मिन्नेव बहुवचनम्। सप्त भरद्वाजस्य। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सः रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृषभः वर्षिता आ रोरवीति शब्दयति। गर्जितशब्देनापूरयतीत्यर्थः ॥१॥

वेङ्कट० 'यः शिलोच्चयमित्' पूर्वजः यज्ञवान् बृहस्पतिः आङ्गिरसः हविष्मान्, स द्विगुणगमनः शीघ्रगन्ता प्रकृष्टे घर्मे सीदन् पालयिता अस्माकम् द्यावापृथिव्यौ वृषभः आ रोरवीति ॥ १ ॥

जनाय चिद् य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।
घ्नन् वृत्राणि वि पुरो ददरीति जयञ्छत्रूँरमित्रान् पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।
घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । ददरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्ऽसु । सहन् ॥ २ ॥

स्कन्द० जनाय चित् जनो मनुष्यलोकः तस्मै । चिदिति पदपूरणः । यः ईवते एतदः 'इदंकिमोरीश्की' (पा ६,३,९०) इति ईशादेशः छान्दसत्वात्। एतावते। अत्यन्तबहव इत्यर्थः। 'उ इति' पदपूरणः। लोकम् स्थानम् बृहस्पतिः देवहूतौ देवा ह्यन्ते यस्मिन् स देवहूतियज्ञः तस्मिन् चकार करोति । सर्वमनुष्यान् यो यज्ञे यजतीत्यर्थः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सः घ्नन् मारयन् वृत्राणि शत्रून् पुरः नगराणि तेषाम् वि ददरीति। विविधं दारयति जयन् चान्यान् शत्रून् अन्यान् अमित्रान् पृत्सु सङ्ग्रामेषु सहन् अभिभवन्। जयोऽभिभूय वशीकरणम्। अभिभवो न्यक्कारमात्रम्। सेनानयोर्न पौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० जनाय चित् यः आत्मानं प्रति गच्छते लोकम् बृहस्पतिः यज्ञे चकार[10]। शत्रून्[11] घ्नन्[12] शत्रुपुराणि वि दारयति जयन्[13] शत्रून्[14] अमित्रान् पृतनासु अभिभवन्[15] ॥ २ ॥

बृहस्पतिः समजयद् वसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।
अपः सिषासन्त्स्वरप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

१-१. °ोऽपि दधीति मूको. २. हविषा मूको. ३. निवई° मूको. ४. शरीरेण मूको ५-५. तद्विबर्हान् मूको. ६-६. त्य ··· तेन मूको. ७-७. नास्ति का[1] वि[1]. ८. एतत् मूको. ९-९. दधीति मूको. १०. सकार मूको. ११. °त्रु वि[1]-अ[1]. १२. ञ वि[1]-अ[1]. १३. जय नास्ति मूको. १४. नास्ति वि[1] अ[1]. १५. °त् वि[1] छत्र; °ति अ[1].

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।
अपः । सिसासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

स्कन्द० बृहस्पतिः [1]सम् अजयत् सञ्जयति वसूनि धनानि महः[1] महतश्च व्रजान् गोष्ठान् गोमतः गवां पूर्णान् देवः एषः । किञ्च अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि सिसासन् सम्भक्तुमिच्छन् । वर्षितुमिच्छन्नित्यर्थः । स्वः सर्वम् अप्रतीतः अप्रतिगतः केनचित्[2] बृहस्पतिः हन्ति अमित्रम् शत्रुम् अर्कैः[3] । अपठितमपि सामर्थ्याद् इदैतद् वज्रनाम । वज्रैः । अथवा अर्कैः देवैर्मरुदादिभिः सह । अथवा अर्चैर्मन्त्रैः । तृतीयानिर्देशाच्च स्तुतस्सन्निति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बृहस्पतिः सम्[4] जयति धनानि महतः व्रजान् पशुमतश्च देवः एषः[4] । उदकानि सम्भक्तुमिच्छन् स्वर्लोकस्थितानि वस्तुभिरप्रतिहतः बृहस्पतिः हन्ति च अमित्रम् मन्त्रैः ॥ ३ ॥

[5]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः[5] ॥

[७४]

[6]भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । सोमारुद्रौ[7] देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[6] ।

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं[8] प्र वामिष्टयोऽअरमश्नुवन्तु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अश्नुवन्तु ।
दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

स्कन्द० [9]'सोमारौद्रसुपान्त्यं तु, भरद्वाजस्य [9]शंसति' । उपान्त्यमन्त्यसमीप इत्यर्थः । यदेवदुपान्त्यं मण्डलस्य सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् एवत् । सोमारुद्रदेवत्यमित्येव शंसति आचष्टे । कः । सामर्थ्याद् आचार्यो मम । हे सोमारुद्रौ! धारयेथाम् [10]निवारयेथाम् असुर्यम् असुरसम्बन्धि बलम् । तस्मिन् कृते वाम्[11] युवाम् इष्टयः यागाः अस्मदीयाः अरम् पर्याप्तम् । सुष्ठुवित्यर्थः । प्र अश्नुवन्तु । दमे-दमे यज्ञगृहेऽन्नगृहे अस्मदीये भ्यासौ च सन्तौ सप्त सप्तसङ्ख्याकानि । बहूनीत्यर्थः । रत्ना धनानि दधाना ददतावस्मभ्यम् शम् [12]सुखवन्तौ नः[12] अस्माकम् भूतम् भवतम् द्विपदे [13]मनुष्यादिकाय शम् युवं[13] चतुष्पदे गवादिकाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे सोमारुद्रौ! धारयेथाम् असुराणां हन्तृ[10] बलम् । तथा सति[10] वाम् युवयोः[8] इष्टयः[11] अरम्[11] प्र अश्नुवन्तु[11] यज्ञा । मुहे-मुहे सप्त रत्नानि प्रयच्छन्तौ शङ्करौ नः[12] भवतम्[11] द्विपदे चतुष्पदे च ॥ १ ॥

सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

१-१. सम्जय ... द मूको. २. के मूको. ३. स्वं वि[1] अ[1] ल; तथा सप्त. ४. एव वि[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. निषा ... तस्मिन् वा मूको. ७-७. सुखी क मूको. ८-८. 'दिवाय ... देव वि[1]. ९-९. मानुष च मूको. १०. नौ मूको. ११. वत मूको.

सोमारुद्रा । वि । बृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् । आऽविवेश ।
आरे । बाधेथाम् । निःऽऋतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

स्कन्द० सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ! वि बृहतम् बृहू उद्यमने । उद्यमनमुत्खननम् । विविधमुत्खननम्[1] विषूचीम् । विषुशब्दो नानेत्यस्य पर्यायः, अञ्चतिर्गत्यर्थः । नानारूपगामिनीम् । अनेकप्रकारामित्यर्थः । काम् । उच्यते—अमीवा रोगजातिः[2] या नः अस्माकम्[3] गयम् गृहम् आविवेश प्रविष्टा । रोगा अस्माकं गृहे प्रवृत्ता इत्यर्थः । ताम् । किञ्च आरे दूरे एव सतीं बाधेथाम् अस्मत्तोऽपनयतम् निर्ऋतिम् मृत्युदेवताम् पराचैः पराङ्मुखैर्गमनैः । किञ्च असो अस्माकम् भद्रा कल्याणानि सौश्रवसानि शोभनं श्रवः अन्नं कीर्तिर्धनं वा येषां ते सुश्रवसः । तेषां सम्बन्धीनि सौश्रवसानि । शोभनेन कीर्त्यादिना युक्तानां सतामित्यर्थः । सन्तु भवन्तु ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सोमारुद्रौ! वि बृहतम् विप्रकृष्टनाम् तान्[4], अमीवा या अस्माकं गृहम् आविवेश । आरे बाधेथाम् निर्ऋतिम् पराचीनम् । अस्मासु भद्राणि स्वस्तिनिमित्तानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।
अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥३॥

स्कन्द० "सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ! युवम् युवाम् एतानि[5] अस्मे अस्माकम् विश्वा सर्वाणि तनूषु शरीरेषु भेषजानि रोगोपशमनान्यौषधानि धत्तम् स्थापयतम् । अरोगशरीरानस्मान् कुरुतम् इत्यर्थः । [6]किञ्च अव स्यतम् स्यतिरुपसृष्टोऽपनयने[6] । अपनयतमित्यर्थः । अपनीय च दूरे नीत्वा [7]मुञ्चतम् । किम् । उच्यते— यत् नः[8] अस्ति तनूषु बद्धम् व्यवस्थितम् कृतम्[8] एनः पापम् अस्मत् तृतीयार्थे पञ्चम्येषा । अस्माभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे सोमारुद्रौ! युवाम् एतानि अस्माकं विश्वानि भेषजानि अङ्गेषु धत्तम् । यत् पापम् अस्माकम् अस्ति तत् बद्धम् 'अव स्यतम्' मुञ्चतम् च । तदेवाऽऽह—तनूषु बद्धम् कृतम् पापम् अस्माकम् अस्मत्[9] अवस्यतं मुञ्चतमिति ॥ ३ ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।
प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद् गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।
प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुऽमनस्यमाना ॥ ४ ॥

---

१. °खननम् मूको. २. अति अ वि°; अती वि°. ३. अस्माकं क मूको. ४. मारित मूको. ५-५. सोमारुद्रा···युवमेतानि मूको. ६-६. ··· °स्यतिरुपसृष्टो···ने मूको. ७-७. मुञ्चत ··· यन्नो मूको. ८-८. अस्मत् वि°; विश्वान् अ°. ९. अवस्या इव.

स्कन्द० प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य तिग्मायुधावित्यादीनां 'पदानाम् अनामन्त्रितत्वाद् यस्यच्छन्दावध्याहृत्यैक-वाक्यता' योज्या। यौ युवाम् तिग्मायुधौ तीक्ष्णखड्गादिशस्त्रौ तिग्महेती तीक्ष्णवज्रौ च मुष्टेवौ सुसुखौ स्तोतृणां च शं दे सोमाहुतौ! इह जन्मनि स्थाने वा सु शोभनम् सुष्ठु सुखयतम् नः अस्मान्। किञ्च प्र मुञ्चतम् नः वरुणस्य पाशात्। यथा वरुणपाशेन न गृह्यामहे' तथा कुरुतमित्यर्थः। गोपायतम् रक्षतम् च नः सुमनस्यमाना सम्प्रीयमाणौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तिग्मधनुष्कौ तिग्महेती सुसुखौ सोमाहुतौ! युवाम् इह अस्मान् सुष्ठु सुखयतम्। प्र मुञ्चतम् च अस्मान्' वरुणस्य पाशात्। रक्षतम् अस्मान्' सौमनसमिच्छन्तौ ॥ ४ ॥

'इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

[७५]

'पायुर्भारद्वाज ऋषिः। (सङ्ग्रामाशिषः) आद्याया वर्म देवता, द्वितीयस्या धनुः, तृतीयस्या ज्या, चतुर्थ्यौ भार्ङ्गौ, पञ्चम्या इषुधिः, षष्ठ्याः पूर्वार्धस्य सारथिः, षष्ठ्या उत्तरार्धस्य रश्मयः, सप्तम्या अश्वाः, अष्टम्या रथः; नवम्या रथगोपाः, दशम्या ब्राह्मण-पितृ-सोम-द्यावापृथिवी-पूषाणः, एकादशीद्वादशी-पञ्चदशीषोडशीनामिषवः, त्रयोदश्याः प्रतोदः, चतुर्दश्या हस्तौ, सप्तदश्या युद्धभूमि-कवच-ब्रह्मणस्पत्यादयः, अष्टादश्या वर्म-सोम-वरुणाः, एकोनविंश्या देवपत्न्यागि। त्रिष्टुप् छन्दः, षष्ठीदशम्यौ जगत्यौ, द्वादशीत्रयोदशी-पञ्चदशीषोडश्येकोनविंश्योऽनुष्टुभः, सप्तदशी पङ्क्तिः'।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद् वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । सऽमदाम्ऽउपस्थे ।
अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

स्कन्द० 'जीमूतीयन्तु यत्पायुर्भारद्वाज[1] ऋषिः स्मृतः'। जीमूतशब्दो यस्मिन् सूक्तेऽस्ति तज्जीमूतीय-मेतत् सूक्तम्। 'तत् पायुर्नाम[2] भरद्वाजपुत्रोऽपश्यत्। अत्र चेतिहासं बृहद्देवताकार आचष्टे—

'अभ्यावर्ती[3] चायमानः प्रस्तोकश्चैव साञ्जयः[4]'।
आजग्मतुर्भरद्वाजं[5] जितौ[6] वारशिखैर्युधि[7] ॥

१-१. पञ्चाना मन्त्रितावाद्यच्छन्दा' मूको. २. गृह्यामहे मूको. ३. स्याद् मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. यन्मायुर्भः[0] मूको. ६-६ तन्मायुः[0] मूको. ७. अभ्यवर्ती मूको. ८. सञ्जीव मूको, ९. अभिव[0] मूको. १०. जिगिनौ मूको. ११. वाशिखैर्युधिम् मूको.

अभिगम्योचतुस्तौ [1]तं प्रसाद्याख्याय[2] नामनी ।
युधि वारशिखैर्ब्रह्मभावां विद्धि विनिर्जितौ ॥

भवत्पुरोहितावावां[3] क्षत्रबन्धूञ्जयेवहि ।
क्षत्रं तदपि विज्ञेयं[4] ब्रह्म यत्पाति[5] शाश्वतम्[6] ॥'

[7]ऋषिस्तु[8] तौ[9] तथेत्युक्त्वा पायुं[10] पुत्रमभाषत ।
अधर्षणीयौ शत्रूणां कुरुष्वैतौ नृपाविति ॥

[11]पितरं स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरण[12] तयोः ।
जीमूतस्येति सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत्' (बृदे ५, १२४-१२८) ॥

तत्र 'जीमूतीये प्रथमा वर्मिणः[13] कृता' । जीमूतीये सूक्ते[14] प्रथमा[15] ऋक् वर्मिणः कृता स्तुतिः । बृहद्देवताकारस्त्वाह—"प्रथमा त्वस्य[16] सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मिणम्[17] (बृदे ५,१२९) इति । [18]"जीमूतस्य इव[19] जीमूतो मेघः तस्येव भवति प्रतीकम् दर्शनम् । मेघसदृशो वर्मी[20] दृश्यत इत्यर्थः । कदा । यत् यदा वर्मी[21] वर्म, कवचम्, तद्वान् योद्धा याति गच्छति समदाम् उरस्थे । समदिति सङ्ग्रामनाम । सप्तमीबहुवचनं हि समत्सु' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनामसु पठितम् । तेन चात्र तत्कारिण्यः सेना लक्ष्यन्ते । ता यत्रोपगम्य तिष्ठन्ति स वासामुपस्थः, तस्मिन् समदामुपस्थे । सङ्ग्रामभूमावित्यर्थः । अनाविद्धया तन्वा जय त्वम् सः । स इति तच्छब्देन पूर्वार्धोक्तस्य वर्मिण "प्रतिनिर्देशो न[22] वक्ष्यमाणस्य वर्ममाहात्म्यस्य[23] । स त्वं वर्मी । अनाविद्धया अनीषदर्धं । ईषदपि इषुभिरविद्धया । अथवा आविद्धशब्दः समुदायप्रसिद्धया लोके आयत्त वचनः । अनायत्तया तन्वा सह[24] शत्रून् [25]जम । तत्र[26] त्वा त्वां वर्मणः महिमा माहात्म्यं पिपर्तु । पॄ पालनपूरणयो. । पालयतु ॥ १ ॥

षड्गुट० पायुर्भारद्वाजः । शौनकः—

'अभ्यावर्ती[27] चायमान.[28] प्रस्तोकस्यैव सार्ञ्जय.[29] ।
[30]आजग्मतुर्भरद्वाजं जितौ[31] वारशिखैर्युधि[32] ॥

अभिगम्योचतुस्तौ [33]तु प्रसाद्याऽऽख्याय[34] नामनी ।
युधि वारशिखैर्ब्रह्मभावां[35] "विद्धि विनिर्जितौ[36] ॥

1-1. तु प्रणम्याख्याय मूको. 2. पुरोहितौ भवानावां मूको. 3. क्षेमं हि मूको. 4. सर्वं. मूको. 5-5. रक्षितौ तु मूको. 6. वायुं मूको. 7-7. ...वाक्योप' मूको. 8. वर्मणा मूको. 9-9. प्रथमा ...स्य मूको. 10-10. नास्ति मूको. 11-11. 'देवाश्च मूको. 12. चर्मेमा' मूको. 13. शूरौ वि'; शूरौ वि'. 14-14. जयन्तीय मूको. 15a 'दति वि' ख; 'पति अ' छ. 15. पाव' मूको. 16-16 प्रथमा मूको 16-16. 'ब्रह्मजितौ वि'' अ' ख। 'द्वावस्थितौ छ. 17. वारौ' वि' अ' ख' शिरोभिर्वि छ. 20-20. तं प्रणम्यारभाव मूको. 21. अहमावां मूको. 22-22. विनिर्वि' मूको.

भवतुरोहितावावां[1] सनबन्धूअयेवहि[2] ।
क्षत्रं [3]तदरि विज्रेयं[3] ब्रह्म यत् पाति शाश्वतम्[4] ॥
ऋषिस्तु तौ तथेत्युक्त्वा [5]पायुं पुत्रमभाषत[5] ।
अधर्षणीयौ शत्रूणा कुरुध्वं[6] नृपावितिं ॥
पितरं स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरणं ततो[7] ।
जीमूतस्येति[8] सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्नयत्[9] । (बृदे ५,१२४-१२८) ॥

जीमूतस्येव घटितमङ्गम् भवति सन्नद्धं वर्मणा अयोमयेन, यद्वा वर्म यति रामदाम् 'सेनानाम् उपस्थे अग्रे योधनाय । अनाविद्धेन शत्रुभिः शरीरेण सपत्नान् जय त्वम् स्वः । 'स. वर्मणः[10] महिमा त्वा पारयतु[10] । शौनकः — 'प्रथमा[11] त्यस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मिणम्', (बृदे ५,१२१) इति ॥ १ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । सऽमदः । जयेम ।
धनुः । शत्रोः । अपऽकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ॥ २ ॥

स्कन्द० 'धन्वना[12] गा धनुर्ज्यालं[13] इषुधिः सर्वमृक्स्तुतम्[14] । धनुर्ज्या आर्त्नी इषुधिरित्येतत्सर्वं धनुष्टयमपि ऋचां चापाभिश्रितमृभिः ऋग्भिः स्तुतम् । तत्रानया तावद्धनुः स्तुतम् । धन्वना गाः धनुषा गाः शत्रूणां स्वभूता धन्वना एव आजिम् यत्र स्पर्धयैव केवलया लक्ष्यवेधार्थमिषवः क्षिप्यन्ते, न[15] परस्परवधक्रियया[15] साऽत्र आजिरभिप्रेता तया च तत्कारिणो लक्ष्यन्ते । तान् जयेम । धन्वना एव च तीव्राः अप्रसह्याः समदः सङ्ग्रामकारिणीः सेनाः जयेम । धनुः एव शत्रोः अस्मद्दोषस्य अपकामम् अपगतं कामम् [16]कृणोति । लडत्र[16] लोडर्थे । करोतु । धन्वना एव च वयम् सर्वाः प्रदिशः [17]प्रगता दिग्भिः[17] प्रदिश उच्यन्ते ता.[18] जयेम । अवान्तरदिशां च जयो दिग्जयमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्थतो[19] गृहीतो दिग्जयः । अथवा प्रकृष्टा दिशः प्रदिश इति अष्टावपि दिश उच्यन्ते । ता[20] जयेमेति ॥ २ ॥

बेङ्कट० धनुषा पशून् शत्रूणाम् जयेम, धनुषा सङ्ग्रामम् । धनुषा[21] तीव्रान्[21] कलहान्[21] जयेम । धनुः [22]शत्रोः [22]अपगतं कामं[22] करोति । धन्वना सर्वाः प्रकृष्टा दिशः जयेम ॥ २ ॥

१-१. °तितो वा° ख्रम. २. °बन्धू यजेवहि मूको. ३-३. यमपि जेय ख्रम; यनमपि लेव वि¹ अ² ख. ४. शाश्वतत् वि² ख ख्रम. ५-५. पायुपुत्र° मूको. ६. °धेनो वि¹ ख; °धेनो ख्रम. ७. जीमूतेन मूको. ८. यद्वा मूको. ९-९. सर्वे महो वि¹. १०. पारयितु ख्रम; पालयतु ख्रप्रस्तावः. ११. पृथा वि¹ ख ख्रम; प्रथा अ¹. १२. नास्ति मूको. १३. °ज्यौलि मूको. १४. °सूक् शः मूको. १५. °रवधक्रिया वि¹ अ; °रवेधक्रिया वि². १६-१६. °ति ··· यत्र अ वि¹; °ति यत्र वि². १७-१७. प्रगतादिभिः मूको. १८. तान् मूको. १९. °लर्थः मूको. २०. तान् अ वि², तानि वि¹. २१. नास्ति वि¹. २२. °यत वि¹ अ¹. २३. °तान् वि¹ अ¹. २४-२५. °गता° वि².

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ २ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽसस्वजाना ।
योषाऽइव । शिङ्क्ते । विऽततेा । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ २ ॥

स्कन्द० अनया ज्या स्तुता । वक्ष्यन्ती इव यथा [1]किंचिद् वक्ष्यन्ती । इत् इति पदपूरणः । काचित् स्त्री कञ्चित् पुरुषम् अनुगच्छेत् तद्वत् आ गनीगन्ति[1] पुनःपुनः[2] आगच्छति[3] आकृष्यमाणा कर्णम् प्रति । प्रियम् । लुप्तोपममेतत् । प्रियमिव सखायम् । यथा [4]काचित् प्रियं सखायम् परिष्वजमाना, तद्वत् । किम् । सामर्थ्याद् दृढं श्लिष्यन्तीत्यर्थः । योषा इव शिङ्क्ते । यथा रतिकाले[5] काचिद्योषा[6] पुंसः सुखकरमव्यक्तं[7] शब्दं कुर्यात्, तद्वदव्यक्तं[8] शब्दं करोति विततता विस्तारिता अधि धन्वन् उपरि धनुषः [9]'ज्या इयम्' समने । सङ्ग्रामनामैतत्[10] । सङ्ग्रामे पारयन्ती । पॄ पालनपूरणयोः । पालयन्ती योद्धारम् । अथवा पूर्णातिरत्र सामर्थ्याद् गत्यर्थः, 'अरिष्टैनः पथिभिः पारयन्ता' (ऋ ६,६१,१) इति यथा । गमयन्ती इषून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वक्ष्यन्ती इव आ गच्छति कर्णम् प्रियम् सखायम् योद्धारम् परिष्वजमाना । योषा इव शब्दं करोति विततता अधि धनुषि ज्या इयम् सङ्ग्रामे पारयन्ती[10] ॥ ३ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून् विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आऽचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा । माताऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपऽस्थे । अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति सम्ऽविदाने । आर्त्नी इति । इमे इति । विस्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अनया आर्त्नी स्तुते । ते आचरन्ती चरतिर्गत्यर्थः । [11]ज्यया आकृष्यमाणे[11] योद्धारं प्रत्यागच्छन्त्यौ समना इव योषा भर्त्रा सह समानं मनो यस्याः सा समना । भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी । एकवचनस्य डादेशः । योषेत्येकवचनान्तेन[12] समानाधिकरणात् । यास्कस्तूपमेयद्वित्वादुपमानमपि[13] योषेत्येतद् द्वित्वचनान्तं मन्यते (नि. या ९,४०) । तदयुक्तम्, 'मातेव पुत्रम्' इत्येकवचनान्तस्याप्युपमानत्वदर्शनात् । यथा भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी योषा भर्तारं प्रति आगच्छेत् तद्वदागच्छन्त्यौ माता इव पुत्रम् बिभृताम् उपस्थे । उपस्थोऽङ्कः । यथा माताऽङ्के पुत्रं बिभृयात् तद्वत् बिभृताम् । शत्रून् च अप विध्यताम्

१-१. कञ्चिद्वदेव([2]द वि[3].)···काचि···नु···गनीगन्ति मूको. २. मान्ति मूको. ३. आगच्छन्ति मूको. ४-४. का···तिकाले मूको. ५. काचिद्यो मूको. ६. मत्य··· मूको. ७. [8]दव्यक्तं मूको. ८-८. व्य··· मूको. ९. [9]मना··· मूको. १०. पारयन्ति मूको. ११-११. ज्याया आकृष्यमाणे मूको. १२. [12]वचनेन वि[13]. १३. [13]मर्हिण···[12]पमा[13] मूको.

यताम् संविदाने सम्यग्जानत्यौ। आर्ल्यौ धनुष्कोट्यौ इमे। कथं पुनरविध्यताम्। विष्फुरन्ती 'स्फुरति' (निघ २,१९) इति वधकर्मा। विविधं घ्नत्यौ अमित्रान् शत्रून् ॥ ४॥

वेङ्कट० ते आचरन्त्यौ समनस्केव स्त्री माता इव पुत्रम् बिभृताम् योद्धारम् उपरथे। अप शत्रून् विध्यताम् सङ्कल्पमाने आर्ल्यौ इमे विविधं घ्नत्यौ शत्रून्॥ ४ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम्। पिता। बहुः। अस्य। पुत्रः। चिश्चा। कृणोति। समना। अवऽगत्य।
इषुऽधिः। सङ्काः। पृतनाः। च। सर्वाः। पृष्ठे। निऽनद्धः। जयति। प्रऽसूतः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अनया इषुधिः स्तुतः। बह्वीनाम् इषूणाम् पिता। यो यस्मादुत्पद्यते स तस्य पिता। सङ्ग्रामवेलायाम् इषुधित इषव उत्पद्यन्ते, ततः आहृत्यमाणत्वात्। अतः स तासां पितेत्युच्यते। पालयितृसामान्याद्वा। बहुः व्यत्ययेनेदमेकवचनम्। बहवः अस्य पुत्राः इषवः। पुत्रशब्दोऽत्र बह्वीनां पितेत्यनेनैव तत्पुत्राणां बहुत्वस्यार्थस्योक्तत्वात् पुत्रधर्मयुक्तत्वप्रतिपादनार्थः। पुत्रधर्मेण पालयितव्यत्वेन युक्ता इत्यर्थः। यो हि बहूनां पिता तस्य 'ते अवश्यं' पुत्रधर्मयुक्ताः। अतोऽपुनरुक्तः। चिश्चा कृणोति चिश्चेति निपातः हासवचनः। हासमिव करोत्युद्घाट्यमानः। उज्ज्वलपुङ्खत्वात्। अथवा चिश्चेति शब्दानुकरणम्। एवंरूपं शब्दं करोत्युद्घाट्यमानः। समना अवगत्य। 'समनम्' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम॥ अवेत्येष उपेत्यस्य स्थाने। सङ्ग्रामम् उपगत्य। सङ्ग्रामे स्थितरसञ्चित्यर्थः। कोऽसौ। [१०]उच्यते—इषुधिः[१०]। इषवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः। चिश्चाकृत्य च सङ्काः पृतनाः च सर्वाः। सङ्काः पृतनाः इति द्वे अपि सङ्ग्रामनामनी (तु. निघ २,१७)। एकं स्पर्धामात्रेण यत्रेषवः क्षिप्यन्ते तद्विषयम्। परस्परवधविषयम् अन्यत्। अतो न पुनरुक्तिः। सङ्ग्रामेण वाऽत्र तत्कारिणो लक्ष्यन्ते। ये च स्पर्धामात्रेण सङ्ग्रामाः, ये च परस्परवधेन, तत्कारिणः योद्धारः[११]। [१२]पृष्ठे निनद्धः निताम्बं बद्धः प्रसूतः प्रेरितः[१२]। जयति तादृशेषुधिरेव जयतीत्युच्यते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बह्वीनाम् इषूणाम् पिता। तदेवाऽऽह—बहुः अस्य पुत्र इति। इषूनभिप्रेत्याऽऽह। चिश्चा इति निपातो हासवचनः। हासमिव करोति आस्येन उज्ज्वलपुङ्खेन सङ्ग्रामम् उपेत्य। इषुधिः सङ्काः सचमानाः प्रजाः पृतनाः सङ्ग्रामकारिणीः[११] च सर्वाः प्रजाः जयति[१२] पृष्ठे निनद्धः[१३] प्रसूतेषुरिति ॥ ५॥

[१४]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[१४] ॥

रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

१-१. बहु॰॰॰ मूको. २-२. मास्ति वि[१] अ[१]. ३. गमनसेव वि[१] अ[१]. ४. मास्ति वि[१] अ[१]. आर्ल्यौ ङ क्रम. ५. अगिर्यं (या ९,१४) व्याकर्याता. ६. मास्ति मूको ७. °त्यमानो मूको. ८-८. तेनावार्य मूको. ९. °युक्तश्चमानः सक [या]. १०-१०. उच्यते के ते इषुधिः मूको. ११. योधा मूको. १२-१२. मास्ति मूको. निताम्बशब्दीयाद् स्कन्दभाष्यादुद्धृत्य पुनरिषुधिः पाठः. १३. कारिणीः मूको. १४

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।
अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अभीशूनामुत वाऽपि सारथिम्' । अभीशूनां सारथेश्च हयम् ऋक्स्तुतिः । सप्तोत्तरार्धर्चेन 'अभीशून् पूर्वार्धर्चेन च सारथिं स्तौति' । रथे तिष्ठन् । तिष्ठतिरत्र सत्तायां नोर्ध्वतायाम्, सङ्ग्रामे तिष्ठतीति यथा । रथे एव सन् नयति वाजिनः अश्वान् पुरः अग्रतः, यत्रयत्र कामयते सुसारथिः । अभीशूनाम् महिमानम् पनायत । पनतेः स्तुतिकर्मणः । पनायत स्तुत हे स्तोतारः ! । यच्च मनः अश्वानाम् पश्चात् सन्तः अनु यच्छन्ति अनुबध्नन्ति सारथिमनसम् (? °नसा) । सारथीच्छावशेन गमनचित्तमश्वानां कुर्वन्तीत्यर्थः । रश्मयः अश्वानाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शौनकः—'अर्धेन[1] सारथिः पञ्चया[2] रश्मयोऽर्धेन संस्तुताः' (बृदे ५,१३०) इति । रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरस्ताद्, यत्रयत्र[3] कामयते कल्याणः सारथिः । अभीशूनाम् महिमानम् पूजयत[4] । अश्वानां °गच्छताम् मनः° पश्चात् अनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।
अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषऽपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।
अवऽक्रामन्तः । प्रऽपदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपऽव्ययन्तः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'अश्वानूर्क् सप्तमी स्तौति आयुधागारमष्टमी' (बृदे ५,१३१) । उच्चान् शब्दान् कुर्वन्ति वर्षितृपाणयः पांसूनुद्धमन्तः पाणिभिः अश्वाः रथैः सह वेगं कुर्वन्तः । अवक्रामन्तः पादाग्रैः अमित्रान् हिंसन्ति शत्रून् अनपगच्छन्तः[5] ॥ ७ ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।
तत्रा रथमुप शुम्नं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निऽहितम् । अस्य । वर्म ।
तत्र । रथम् । उप । शुम्नम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुऽमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्निसदृशस्याऽऽयुधागारस्य शत्रुभ्यो रथेनोह्यमानं धनम् हविः[6] नाम भवति अस्य इति राज्ञः पारमार्थप्रकृतस्य[7] (?) स रथवाहनेनायुधागारं तर्पयति । यत्र आयुधागारे अस्य राज्ञः आयुधम्[8]

---

१. ऋग्वेदे पा (९,१६) ष्यादयाऽऽ. २-२. °भोद्भ्°' मूको. ३. पुदेन मूको. ४. 'ष्टा मूको.' ५. 'दन्त वि'. ६. °धानम् वि'. ७-७. 'शासनः मूको. ८. अश्वांस्तु बृदे. ९. अवग° वि'; अन्वग° आ' इ इ०म. १०. मुनिः मूको. ११. आयु° मूको.

वर्म च निहितम् भवति, तस्मिन्नायुधागारे सुखकरम् रथम्[1] वयम् युद्धान्ते उप सदेम[2] अविशीर्णं सर्वदा सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

स्वादुष्संसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयःऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिऽवन्तः । गभीराः ।
चित्रऽसेनाः । इषुऽबलाः । अमृध्राः । सतःऽवीराः । उरवः । व्रातऽसाहाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'नवमी रथगोपास्तु[3] दशमी रणदेवताः' (बृदे ५,१३१)। शत्रूणामग्रे संसीदन्तः पालयितारः[4] अन्नस्य दातारः कृच्छ्रे सङ्ग्रामादौ श्रयितारः बलवन्तः दुरवगाहाः विचित्रसेनाः इषुबलाः[5] इषवो बलं येषां ते हिंसितुमशक्याः विद्यमानप्रेरकाः गुरुभाराः शत्रुसमूहस्य सोढार इव इति ॥ ९ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।
पूषा । नः । पातु । दुःऽइतात् । ऋतऽवृधः । रक्षा । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे ब्राह्मणादयः! यज्ञस्य वर्धयितारः! अस्माकम् शिवे द्यावापृथिव्यौ अनागस्के[6] भवेताम्। पूषा च नः पातु दुरितात्। रक्षतु[7] पूषाऽस्मान्। मा कश्चित् स्तेनः अस्माकम् ईशिष्ट ॥ १० ॥

'इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः' ॥

सुपर्णो वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।
यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सुपर्णम् 'वस्ते इति' वाजानभिप्रेत्य[8]। मृगमयः अस्याः दन्तः कर्तव्यीर्ण्यः। गोविकारैः तावद् अभिसन्नद्धा[9] पतति प्रसृता (तु. या २,५), यत्र नरः[10] सम्[11] द्रवन्ति च वि द्रवन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः शर्म यच्छन्तु[12] (तु. या १,१९) इति[13] ॥ ११ ॥

---

1. नास्ति वि[1] अ[1]. 2. पीव मूको. 3. °गोपास्तु वि[2] अ[1]; °गोप्तृषु छ छम; गोपृत्तु क प्रस्तावः. 4. पलयि° वि[1] अ[1]. 5. नास्ति मूको. 6. अनागसके मूको. 7. रक्ष छ वि[1]. 8-8. नास्ति मूको. 9-9. वस्त छ छम; परिवृति अ[1]. 10. °जानदिप्रे° वि[1]; °जानदिप्रे°(प्र° छम.) ङ छम. 11. अगिः स° वि[1] अ[1]. 12. नरः वि[1]. 13. स मूको. 14. गण्ड° वि[1].

ऋजीते परि वृङ्ध्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते । परि । वृङ्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।
सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ऋजीते।[1] ऋजीतिः[2] इषुः ऋजुगमना, इषो![3] अस्मान्[4] वर्जय। अश्मा भवतु अस्माकम् [अङ्गं] कवचेन सहदृढम्। सोमः पालकान् सखद्वान् अधि ब्रवीतु। अदितिः च शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥[5]

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ।
अश्वऽअजनि । प्रऽचेतसः । अश्वान् । समत्ऽसु । चोदय ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ घ्नन्ति सानूनि[1] एषाम्[2] अश्वानाम्, सक्थीनि[3] सानूनि, जघनानि, च उप घ्नन्ति त्वया। कथे![4] प्रकृष्टज्ञानान् अश्वान् त्वं सङ्ग्रामेषु चोदय (तै. सं ९,२०) ॥ १३ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥[6]

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिऽबाधमानः ।
हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अहिः इव भोगैः परि वेष्टयति[10] बाहुम् ज्यायाः हननं परित्रायमाणः। हस्तघ्नः हस्तत्राणम्[11] सर्वाणि प्रज्ञानानि जानन्[12] पुमान् पुमांसम् च परि रक्षतु सर्वतः ॥ १४ ॥

आलोक्ता या रुरुशीर्ष्ण्यधो यस्या अधो मुखम् ।
इदं पर्जन्यरेतस इध्मै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलेऽअक्ता । या । रुरुऽशीर्ष्णी । अधो इति । यस्याः । अधः । मुखम् ।
इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इध्मै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० विपक्ता[13] या रुरुशीर्षा रुरुश्वभ्रशिरस्का, [14]अपि च[14] अस्याः अधः मुखम् भवति।

---

१. नास्ति मूको. २. ऋजि° अ[1] ख, ऋषि° ख्म. ३. इषो वि[1]. ४. अस्मात् मूको. ५, १३-१४तमे ऋचौ वाक्येन (४,२०,१५) यथाक्रमं व्याख्याते. ६. सा वि[1] अ[1]. ७. अन्येषाम् अ[1]. ८. सक्थिनी मूको. ९. नेत मूको. १०. °घ्नन्तु अ[1]. ११. हस्तत्रायमाणम् मूको; हस्तं त्रायमाण. ख्र-ग्रहस्तावः. १२. जानन् वि[1]. १३. नास्ति वि[1] अ[1]. १४-१४. अपि च वि[1]; अपि च अ[1] ख्म; अपि ख,

अयोमुखा[1] काचित् श्यावमुखा काचिदिति । [1]तस्मै[2] नमस्कारः [अयं महान्[3]-पर्जन्योरपादितोदकरेवते[4]
[5]इत्यै दैव्यै इति[5] ॥ १५ ॥

[1]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।
गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मऽसंशिते ।
गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० क्षिप्ता सती परा गच्छ हे शरणकुशले! मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते!। गच्छ, अमित्रान् प्र पद्यस्व[6]। मा अमीषाम् अमित्राणाम् कम् चिद् अपि उत् शिषः ॥ १६ ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । बाणाः । सम्ऽपतन्ति । कुमाराः । विशिखाःऽइव ।
तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

वेङ्कट० युद्धदेशः स्तूयते । निगदसिद्धैव ॥ १७ ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।
उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।
उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १८ ॥

वेङ्कट० मर्माणि तव कवचेन आच्छादयामि । सोमः च त्वा राजा अमृतेन 'अनु वस्ताम्'। वरुणः ते[10] उरोः उरुतरं धनम् कृणोतु । जयन्तम्[11] शत्रून् त्वाम् देवाः अनु मदन्तु ॥ १८ ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।
देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

---

१. अधोमुखा वि' अ'; अधोमुखा स. २. तस्मै वि' अ'. ३-३. अयमादानुपा मूको. ४. पर्जन्यो-त्पादितोदकरेव(°न स सम.)ते मूको. ५-५. °°°ति मूको. ६-६. मामि मूको. ७. °दस्य मूको. ८. मयि° मूको. ९ ९. आयम°वि'. १०. ते वि' अ'. ११. °न्तं वि'.

यः । नुः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्टयः । जिघांसति ।
देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । मह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यः अस्मान् ज्ञाति[1] अरममाणः शत्रुः, यः च निष्टयः[1] बहिर्भूतः जिघांसति, देवाः तम् सर्वे हिंसन्तु, मन्त्रः कवचञ्च[2] मम अन्तरम् शत्रोर्हृदयसमीपे ज्ञायमानावस्थितमिति । यद्वा मह्मैव ममान्तरम् कवचमिति ॥ १९ ॥

[1]इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[1] ॥

—॥॥—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठं मण्डलं समाप्तम् ॥

VIDYA BHAVAN DOMBAY-7 LIBRARY

१. निष्ट्यः पि॰ बं॰। निष्ट्या ल इत्यपि. २. अथ मूलो. १-१. नास्ति मूलो

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६४३	२२	अन्ता°	अन्तिका°
१६४६	१६	°ज्वालाः	ज्वाला-
१६५०	२	नाम'	माम' (तु. माश ६, ७,४,४)
१६६७	१४	°ध्यांत्	°दधांद्
१६७०	२७	शत्रु'	शत्रू°
१६७६	२	°रण	°रणं
१६७८	१७	सत्यस्य	असत्यस्य
१६८२	२१	स्तोत्रः	स्तोत्रैः
१६८१	९	स्तोत्रेण	स्तोत्रे
१६८९	१४	स्तवते	स्तवेव
,,	१९	°नपक्	°नुपक्
१६९३	१	शत्रूणां	शत्रूणां
१७०२	२	अतूर्तं	अतूर्तं
१७०३	२०	शत्रून्	शत्रून्
१७०८	८	°पर्य°	°पंय°
१७१४	२२	एक	एकं
१७२३	११	°रेदः	°रेदुः
१७३८	२६	इन्द्र	इन्द्र
१७४१	९	सम्बधिनः	सम्बन्धिन
,,	२८	°ता एर्प.	°ता देवता है° रूपं.
१७४३	१६	किल्बि°	किल्वि°
१७४४	२१	द्राशुषे	द्राशुषे
१७४६	१४	सङ्मा°	सङ्मा°
१७४७	९	आह्वयामि	आह्वयामः
,,	२४	°न्निन्द्र !	°न्निन्द्र !
१७५५	९	सेचनमिच्छसि	धनमिच्छसि
१७६०	१७	माम्*	×
१७६४	२८	४. °माने वि', ल एर्प.	४. °मानै वि' अ'

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७६५	११	मधा	मेधा
१७६६	८	°गणाय	°गणाय स्तोत्रं
१७६७	१६	दातव्यम्	दातव्यमिति°
,,	,,	दातव्यं°	दातव्यं
१७७०	१	ऊर्जव्यस्य	ऊर्जव्यस्य
१७७५	२०	सक्ता	सेका
१७७८	११	यशोयुक्तौ	यशोयुक्ते
१७९१	६	जुगार	जुगार
,,	७	°स्थाने'	°स्थान.'
,,	२४	३. खस्थान.ल	३. खस्थाने वि' अ'; °खस्थने ल व.
१७९२	१	शिलोच्चयं	शिलोच्चयं
१७९४	८	गच्छत	आगच्छत
१८०५	१३	°दवच्छि°	°दविच्छि°
१८०७	१७	ऋज्नोत्रे	ऋज्नोत्रे
१८३७	१३	युष्मान्	युष्मान्
१८४१	२७	मीळ्हुषो	मीळ्हुषी
१८४२	२६	°दधा !	°दधाः
१८४३	५	,,	,,
,,	२४	पुत्राः	पुत्राः !
१८५३	२	°श्रुतुः	°श्रुतः
१८५८	१८-१९	°कीर्तिरवात्	°कीर्तिरवात्
,,	२२	वृष्टयु°	वृष्टयु'
,,	२३	सक्रन्दच्छ°	सक्रन्दच्छ°
१८५९	१३	सुद्रप्	सुद्रप्
१८६२	१५	विश्वधमा:	विश्वधमा: !
१८६९	१५	°मीळ्हो	°मीळ्ही
१८७१	२१	सुवे	सुप्रे
,,	२८	सवे	सुवे
१८७२	१६	सा रपद्	साऽरपद्

*) ×अयेनच्चित्र पत्रगृहः पाठो नेहः ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८७३	१६	°जायाजाया	°जाया जाया
१८८१	११	प्रत्य°	प्रत्त°
१८८७	७	द्विद्वि	द्विवि
१८८८	२०	मित्रा°	मित्रा°
१८९२	२६	स्तोम°	स्तोमै°
१८९४	२२	रिसतास°	रिणतास°
,,	२६	घता	घृता
१९०६	७	लघोकात्	घुलोकात्
१९११	३	पाणांभ्या°	पाणीभ्या°
१९१५	२३	प्रात°	प्रात°
१९२३	२६	घनानि	धनानि
१९२७	२६	°त्यर्थं	°त्यर्थः
१९३३	१३	पतन्ति	पतन्ति
१९३५	१२	गुवुया°	गुवुया°
१९५४	४	ऋवरादेषु	ऋषभादेषु
१९५७	२१	°यांतव्यः°	°यांतव्यः
,,	२२	लालनीयः	लालनीयः°
१९५८	५	व्यजसे	व्यजयसे
,,	१८	त	ते
१९५९	२०	सुऽजोषा.	सुऽजोषा.
१९६०	२१	षिद	षित्
१९६१	२६	ईमणो	ईमरणो
१९६४	२३	अस्मच्छत्रूत्	अस्मच्छत्रून्
१९६८	२४	घऽभिः	घुऽभिः
,,	२७	तूर्यम्	तूयम्
१९७७	९	राजन्! अजर! हे	हे राजन्! अजर!
१९८५	२२	सङ्ग्रामं	सङ्ग्रामं
१९८७	१३	वेद्व	देव
१९९१	६	स्तुतिः	स्तुति°,
,,	७	°च्छति°	°च्छति
,,	२५	२ °ती°	२. °तीः
१९९५	८	अध	अर्ध
१९९८	२३	विश्वा लपं;	×
२०००	३	आहन्तु	आहन्तु
२००१	१२	अष्टविंशो	अष्टाविंशो

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२००६	१८	°अमूरति	°अमूरेति (?)
२००८	८	इन्द्र	इन्द्र
२०१३	६	इन्नो	इन्नो
,,	२५	कर्मांणि	कर्मणि
२०१७	१५	फ्रविन्द्रः	फ्रविन्द्रः
२०१८	२२	इषर्थं	इषर्थं
२०१९	३	इंम्	इंम्
२०२९	६	°घुंक्षो	°घुंक्षो
२०३३	१५	उत	उत
२०४०	१०	°पेंन्द्र	°पेंन्द्र
२०४६	२१	यस्मादित्य°	यदित्य°
२०४९	१५	शुम्बरस्य	शम्बरस्य
२०५०	२४	तुक्षम्	तुक्षम्
२०५४	२३	अनार्याः	अनार्याः
२०५५	४	वृणानि	वृत्राणि
,,	८	इन्द्र	इन्द्र
२०५७	२	अनुमार्यः	अनुऽमार्यः
२०५९	१८	°ऽवत	°ऽवत्
२०६१	१४	यत्	यद्
२०६२	३१	यणावन्ती°	यणावन्ती° मूको.
२०६६	३३	यः°	यः
२०६८	२९	°मभ्यनू°	°मभ्यन्°
२०६९	२९	मिश्रमभ्य°	°त मिश्रमभ्य°
२०७७	४	उ_	उप
२०८४	२१	आता °मित्रः	आता मित्र.°
,,	२४	तादर्थ्यं	तादर्थ्यं
२०८५	१५	अविड्ढि	अविड्ढि
२०८६	४	प्रजाभिः	प्रज्ञाभिः
,,	२८-२९	°नाः ताः	°ताः
२०८७	१२	इयर्ति	इयर्ति
२०८८	१३	तच्छते°	तच्छते°
,,	१४	सासर्च्या°	सामर्च्या°
,,	२८	अस्मच्छत्रम्	अस्मच्छत्रुम्
२०९०	६	इन्म	इन्नु
२०९२	१८	°रायुधा°	°रायुधा°
२०९३	१३	निगूळहम्	निगूळहम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०९६	२	स्तुति-	स्तुतीः
२०९८		किमर्थम्।	किमर्थम् अहं महान् भवामि
,,	२४	भवामि किमर्थम् अहं महान्	× × × ×
२१०४	१२,१३,१७	पुरूत°	पुरत°
२१०५	३१	बहुलपशुः	बहुलपशुः
२१०६	१६	महते	संहते
,,	२१	क -	कं
२१११	८	द्रुह्वना°	द्रुह्युना°
,,	९	द्रह्वावा	द्रुह्वाघा
,,	१०	तृक्षोरवैते	तृक्षोरवैते
२११३	१८	कस्मै	कस्मै'
२११५	,,	किलेरयम	किलेरयं
२११६	५	अस्य	यस्य
२११०	१५	रथगतेन	रथशतेन
२१२३	१९	यज्ञनाम्	यज्ञनाम
२१२५	३१	°नुभवः	°नुभवः मूको.
२१३४	२१	'कंम्	°कंम्
२१३९	१४	कृणुह्य°	कृणुह्य°
२१४०	१५	बलेन	बलेन।
२१५१	१६	पृदन्यः	पृदन्याः
२१५३	५	विरूपे	विरूपे
,,	१३	अथवा	×
२१५६	१	°वंजितम्	°वंजितम्
२१६३	२१	°रूप्यते	°रप्यते
२१६७	१९	गे भूमिः	गौभूमिः
,,	२६	।"स्तूयन्ते।	स्तूयन्ते।
,,	,,	तच्छ°	"सच्छ°

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१७०	२५	ऋतस्य	ऋतस्यं
२१७२	१६	स्थ	स्य
२१७४	१७	उरु°	उरु°
२१८३	२३	सुकेन	सूकेन
,,	२८	सम्व°	तत्सम्व°
११८४	२९	इति···	वीर इति···
२१८६	१८	पूषन्	पूषन्
२१८८	९	आचष्ट	आचष्टे
२१८९	२६	लुसम्	नास्ति
२१९०	१९	त्वमाद°	प्रमाद°
२१९४	१२	नियवन	नियतेन
,,	२०	हरयति	हरयति
२१९८	२	इह	इह
२२०६	८	°यर्थिभ्यः	°त्यर्थिभ्यः
,,	,,	अन्नवांश्च	अन्नवांश्च
२२०७	१६	नर्मऽभिः	नर्म.ऽभिः
२२३१	७	वाणी	वाणी
२२३३	१५	शु:	शत्रुः
२२४०	७	उपसख्या°	उपसंख्या°
२२४३	,,	मरुतः	मरुतः
२२४७	,,	शत्रून्	शत्रून्
२२५८	,,	स यस्य	यस्य स
२२६६	१९	°दुग्ध	°दुधे
२२६८	७	तच्छ°	रयच्छ°
२२७१	२३	°तं	°रयत
२२७४	२५	यजान्	प्रजान्
२२७५	१३	प्यदे	°प्पदे
२२८१	३२	°याद्	°यात्
२२८२	१०	°शूनान्	°शूनाम्